يارمۇھەممەت تاھىر تۇغلۇق

قائىدە-يوسۇنلىرىمىز

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى
شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت - فوتو سۈرەت نەشرىياتى

مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: نۇرمۇھەممەد ئۆمەر ئۇچقۇن

قائىدە-يوسۇنلىرىمىز

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى
شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت - فوتو سۈرەت نەشرىياتى

ISBN 978-7-5373-1997-3

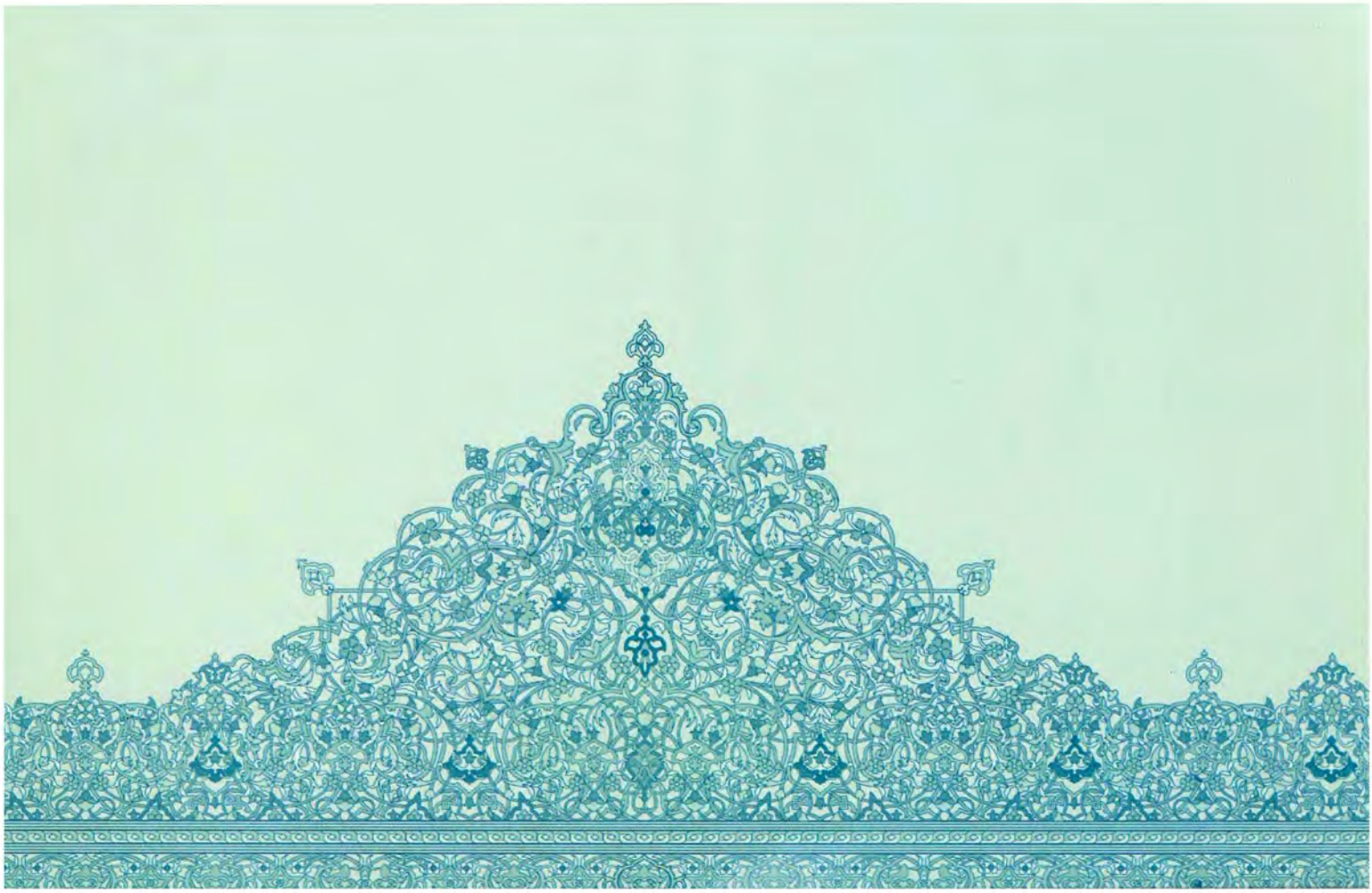

يارمۇھەممەت تاھىر تۇغلۇق

قائىدە-يوسۇنلىرىمىز

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى
شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت - فوتو سۈرەت نەشرىياتى

كـتـاب نامى: قائىدە ـ يوسۇنلىرىمىز (1)
پـلانلـغـۇچى: ئەزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن
ئـاپـتـورى: يارمۇھەممەت تاھىر تۇغلۇق
مـەسئۇل مۇھەررىرى: نۇرئالىيە ئابدۇكېرىم
تـەكلىپلىك مۇھەررىرى: ئابلىمىت قادىر
مـەسئۇل كوررېكتورى: دىلنۇر ئابدۇراخمان
تەكلىپلىك كوررېكتورى: ئابدۇرېھىم ئابلىمىت
مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: نۇرمۇھەممەد ئۆمەر ئۇچقۇن
نـەشرىيات: قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى
شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت ـ فوتو سۈرەت نەشرىياتى
ئـادرېسـى: ئۈرۈمچى شەھىرى شىخۇڭ غەربىي يولى 36 ـ نومۇر
پوچتا نومۇرى: 830000
تـارقـاتـقـۇچى: شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى
زاۋۇت: شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتى
فـورمـاتـى: 1230×880 مىللىمېتىر 1/32
بـاسما تـاۋىقى: 18.25
نـەشـرى: 2009 ـ يىلى 12 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
بـېسـىلـىشى: 2011 ـ يىلى 3 ـ ئاي 1 ـ قېتىم بېسىلىشى
كتاب نومۇرى: ISBN 978 - 7 - 5373 - 1997 - 3
بـاھـاسـى: 48.00 يۈەن

(باسما ۋە بەت تۈپلەشتە خاتالىق كۆرۈلسە زاۋۇت بىلەن ئالاقىلىشىڭ)

مۇندەرىجە

قائىدە ـ يوسۇن مىللىي ئۆزلۈكىنىڭ جۇلاسى(مۇقەددىمە ئورنىدا)
1 .....
قائىدە ـ يوسۇن ئۇستىگە يارىتىلغان دۇنيا 1
قائىدە ـ يوسۇننىڭ مەنىسى ۋە مەزمۇنى 5
قائىدە ـ يوسۇننىڭ ئىجتىمائىي قاتلىمى 7
ئۇيغۇرلار قائىدە ـ يوسۇنلۇق مىللەت 10
قائىدە ـ يوسۇن مىللىي مەۋجۇتلۇقنىڭ ئاساسى 15
زامانىۋىلىشىش ۋە ياتلىشىش 18
قائىدە ـ يوسۇننى قوغداش مۇھىم مەسئۇلىيەت 23

بىرىنچى قىسىم

قائىدە ـ يوسۇنلار تۇرمۇشىمىزدا

يېڭى مېھماننى كۈتۈۋېلىش 31
ھامىلىدار ئايالنى ھۆرمەتلەش 32
كىندىك قېنىنىڭ تۆكۈلۈشى 32
خۇش خەۋەر يەتكۈزۈش 33
يۈيۈش مۇراسىمى 34
زاكىلاش مۇراسىمى 35

ئېغىزلاندۇرۇش مۇراسىمى 35
ئىسىم قويۇش مۇراسىمى 36
بۆشۈك توي 39
قىرىقىنى قىلىش 40

قوشنىدارچىلىق يوسۇنلىرى 43
قوشنا قوشنىغا ئامانەت 43
قولقا بېرىپ تۇرۇش 44
لاپقۇت 44
ئاش سۈنۈشۈش 45
قوشنىلاردا پاسىل تام 46
سوۋغا ـ سالام قىلىش 47
قوشنىلاردا ئۆلۈم ـ يېتىم بولغاندا 47
كېسەل يوقلاش 49
قوشنىلارنىڭكىدە توي بولغاندا 49
مېھمان چاقىرغاندا 50
قوشنىلار بىلەن يۈز كۆرۈشكەندە 50
قوشنىلارنىڭ غەيۋىتىنى قىلماسلىق 51
ياخشى قوشنىلاردىن بولايلى 51

ھېيت ـ بايراملىرىمىز 53
نورۇز بايرىمى 53
قۇربان ھېيت 56
روزا ھېيت پائالىيەتلىرى 58
روزا مەزگىلىدىكى پەرھىزلەر 58
ھېيت پائالىيەتلىرى 59

هېيتنىڭ خاسىيىتى 59

سودا ئەخلاقى ۋە سودا يوسۇنى 61
سودىدا ئادىل بولۇش 61
سودىدا راستچىللىق 61
سودىدىكى سەممىيەت تەلىپى 62
تارازا، ئۆلچەم توغرا بولۇش 62
بېسىمدارلىق قىلماسلىق 63
لەۋزى ھالال 63
جازانىخورلۇق يامان كۆرۈلىدۇ 63
بېدىكلىك يوللۇق 64
ئاتاڭ بازار، ئاناڭ بازار 65
باشقىلارنىڭ سودىسىنى بۇزماسلىق 65
كېلىش مەنبەسى ئېنىق بولمىغان نەرسىنى ئالماسلىق
..... 66
زاكالەت قويۇش ئادىتى 66
سودىدا شېرىكچىلىك 66

مۇھەببەتلىشىش يوسۇنلىرى 68
مۇھەببەت ۋە ھايا 69
ۋاپا مۇھەببەتنىڭ قۇياشى 70
مۇھەببەت بابىدا غوجا ۋە قۇللۇق پەرقى بولمايدۇ 71
مۇھەببەتكە ئۆزىنى پىدا قىلىش روھى 72
مۇھەببەت كۆز ـ كۆز قىلىدىغان زىبۇ ـ زىننەت ئەمەس
..... 72
نەپسى ئۇچۇن ئاشىق بولغانلارغا ئاشىقلىق ھارام 75

نىكاھ مۇھەببەتنىڭ قاتىلى ئەمەس 76

كېينىش يوسۇنلىرى 78
ئۆزىنى قەدىرلەش 78
كېينىشتىكى مىللىي قائىدە ـ يوسۇن 79
كېينىشتىكى پەرھىزلەر 80
ئەرلەرچە كېينىش، ياسىنىش ئادەتلىرى 81
پوتا باغلاش 82
ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ياسىنىش يوسۇنلىرى 83

ئەقىدىگە باغلانغان قائىدە ـ يوسۇنلار 86
ياخشىلىق قىلىش، يامانلىق قىلماسلىق 86
باشقىلارنىڭ رىزقىغا توپا چاچماسلىق 87
كىشىلەرگە قولايلىق يارىتىش 88
باشقىلار زىيانغا ئۇچرىغاندا 88
يامان بولىدۇ 88
تەرەت قىلىش يوسۇنلىرى 89
تەبىئەتنى تىللاش مەنئى قىلىنىدۇ 90
ھەددىدىن ئارتۇق قۇلچىلىق قىلماسلىق 90
ھەرقانداق نەرسىلەر بىلەن قەسەم قىلىش مەنئى قىلىنىدۇ
..... 91
ئەيىب سانىلىدىغان ئىشلار 92
باشقىلارنى كەمسىتىش يامان ئېلىنىدۇ 92

ناخشا ـ مۇزىكىغا باغلانغان يوسۇنلار 93
«ئون ئىككى مۇقام» يوسۇنلىرى 93

مۇقام تەلىم ـ تەربىيە مەكتىپى 95
ناخشا ـ مۇزىكا ساغلاملىق شىپاخانىسى 95
ئولتۇرۇشلارنىڭ گۈلتاجى ـــ ناخشا ـ مۇزىكا 96
ئۆينىڭ زىننىتى، تۇرمۇشنىڭ بېزىكى 97
ناخشا ـ مۇزىكا بايراملارنىڭ ئەۋجى 98
سەنئەت خەلق ئۇچۇن خىزمەت قىلىدۇ 98

ئائىلىدىكى يوسۇنلار 100
ئائىلىدە پەردىشەپ 100
ئاتا ـ ئانا ھۆرمىتى 102
ئاتا ـ ئانىغا كۆرسەتكەن پەزىلەت 104
ئۇرۇق ـ تۇغقانلارنى يوقلاش 105
قەبرىنى زىيارەت قىلىش 105
ئۆلگەننىڭ يامان گېپىنى قىلماسلىق 106
بىر ـ بىرىنى كەمسىتىش يامان ئۆلىنىدۇ 106
ئۇلۇغلارنى ئۇلۇغلاش 107
ئوچاق ۋە ئائىلە 107
ئۆيدە چارۋا بېقىش 109
نان ئۇۋاقلىرىنى يېيىش 109
ئىشىك ئالدىلىرىغا كۈپ قويۇش 110
يولغا ئەھمىيەت بېرىش 111
نىيەتنى ئەلا بىلىش 111
ياخشىلىقنى كىمگە قىلىش كېرەكلىكى ھەققىدە 113

كىشىلىك مۇئامىلە ـ مۇناسىۋەت قائىدىلىرى 115
ئاياللارغا ياخشى مۇئامىلىدە بولۇش 116

ئەرلەر ئەزىزلىنىدۇ 117
باشقىلارنىڭ ئەيىبىنى يوشۇرۇش 117
كىشىلەرنى ئەپلەشتۈرۈش 118
يېتىملارنىڭ بېشىنى سىلاش 118
تۇل خوتۇنلارغا غەمخورلۇق قىلىش 118
چۈشكۈرۈش ۋە ئەسنەش 119
يەتتە كۈندە بىر قېتىم يۇيۇنۇش 119
ئۇجمە دەرىخى تىكىش 120
قەبرىلەرنى زىيارەت قىلىش 120
قەبرە بېشىدا ئولتۇرماسلىق 121

كىشىلىك مۇناسىۋەتتىكى يەنە بىر قىسىم پەزىلەت يوسۇنلىرى

..... 122
باشقىلارنىڭ ئارىسىنى تۈزەپ قويۇش 122
باشقىلارنىڭ ئەيىبىنى ئېچىش ياماق 123
بىرىنىڭ ئۆيىگە ئىجازەتسىز كىرىش مەنئى قىلىنىدۇ 124
ئىككى ئايال بىر تۆشەكتە بىللە ياتمايدۇ 125
يۈزگە ئۇرۇش ياماق ئېلىنىدۇ 126
ئۇرۇشقاندىمۇ ياماق تىل ئىشلەتمەسلىك 126
سوۋغا ـ سالام قىلىشىش 127
يول سورىغان كىشىلەرگە يول كۆرسىتىپ قويۇش 128
ھەرقانداق ئىشنى ئوڭدىن باشلاش 128
سۇ ئىچىش يوسۇنى 129

قۇتلۇق ۋە پەرھىزلىك ئىشلار 131
قۇتلۇق، پەرھىزلىك ۋاقىت چۈشەنچىسى 131

بالدۇر يېتىش 134
سەھەر تۇرۇش 134

تىلەك تىلەش ئادىتى 135
كوللېكتىپ شەكلىدىكى تىلەك تىلەش 136
ئائىلىدە تىلەك تىلەش 137
شەخسىي تىلەك تىلەش 138

مېھماندارچىلىق يوسۇنلىرى 139
مېھماننىڭ تەييارلىقلىرى 140
مېھمانلارنى كۈتۈۋېلىش 142
مېھمانلارنىڭ پەزىلەت تەلەپلىرى 144
«داستىخان»دىكى يوسۇنلار 150

تازىلىق روھىنىڭ پاكلىقى 152
ئۆي ئىچى، ھويلا ـ ئارام تازىلىقى 153
مۇھىت تازىلىقى ئادەتلىرى 154
شەخسىي تازىلىق ئادەتلىرى 155
يىمەك ـ ئىچمەك تازىلىقى ئادەتلىرى 156

قانداشلىق (جەمەت) يوسۇنلىرى 158
قانداشلىق مۇناسىۋىتى 158
تۇغقانلارنىڭ نام ـ ئاتىقى 159
قانداشلار ئارا نىكاھ چەكلىنىدۇ 162
پەرزەنت تەربىيەلەش يوسۇنلىرى 162
نەسىل ـ نەسەبكە ئەھمىيەت بېرىش 163

سەۋەب ـ نەتىجە پىرىنسىپى 164
بالىنى ئۆز قولى بىلەن تەربىيەلەش پىرىنسىپى 165
بالىنى ئانا سۈتى بىلەن بېقىش پىرىنسىپى 166
«ئادەم قۇلاقتىن سەمرىيدۇ، ھايۋان تۇياقتىن» 166

ئوزۇقلىنىش يوسۇنلىرىمىز 169
ئوچ ۋاخ ئوزۇقلىنىش 169
ئوزۇقلىنىش مىقدارى 170
ئوزۇقلىنىش ۋە مىزاج 171
ئوزۇقلىنىش ۋە پاكىزلىق 173
ئائىلىدە ئوزۇقلىنىش 173
ئوزۇقلىنىشتا پەرھىزلەر 174

نانغا باغلانغان يوسۇنلار 178

چايغا باغلانغان يوسۇنلار 185
ساماۋارخانا ئادەتلىرى 185
چاي قۇيۇش، چاي سۇنۇش ئەدەپلىرى 186
چايغا باغلانغان يوسۇنلار 187

سالاملىشىش يوسۇنلىرى 189
سالامنىڭ لەۋزى 189
سالامنىڭ شەرتلىرى 190
قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈش 191
قۇچاقلىشىپ كۆرۈشۈش 191
قولىغا ۋە پۇتىغا سۆيۈپ كۆرۈشۈش دۇرۇس ئەمەس ... 191
سالامنى باشلاش يوسۇنى 192

سورۇنغا كىرگەندە، قايتقاندا سالام قىلىش 192
سالامدا چەكلەنگەن ئىشلار 193
سالامنىڭ لەۋزى مىللىي ئادەتكە ئۇيغۇن بولۇش تەلەپ
قىلىنىدۇ 194

سەپەر يوسۇنلىرى 196
سەپەردىكى تەقدىرداشلىق 197
نىيەت دۇرۇس بولۇش 197
سەپەرگە ئاقيول تىلەش 198
ۋەسىيەت قالدۇرۇش 198
«يازدا يېپىنچا، قىشتا ئوزۇق» 199
ئوزۇقىنى سەپەرداشلىرى بىلەن ئورتاق يېيىش 200
يولدا قوشۇلغان ھەمراھ ھەمراھ ئەمەس 200
سوۋغا ئېلىپ كېلىش 201
كارۋان - مۇساپىرلارنى ھۆرمەتلەش 201

جامائەتچىلىك يوسۇنلىرى 203
جامائەتنىڭ رولى 204
جامائەتنىڭ يېتەكلىشى 205
جامائەتنىڭ كونكرېت پائالىيەتلىرى 206
جامائەتكە بولغان ھۆرمەت يوسۇنلىرى 208

توي - تۆكۈن يوسۇنلىرىمىز 210
تويلارنىڭ تۈرلىرى 210
خەتنە توي 210
نىكاھ توي 213

«نىكاھ» نىڭ مەنىسى 213
نىكاھنىڭ شەرتلىرى 214
ئەلچى ئەۋەتىش 215
چاي ئىچۈرۈش (يىپ باغلاش) 216
چوڭ، كىچىك چاي ئاپىرىش 217
ساندۇق ئېچىش مۇراسىمى 218
قىز ئۆيىدە توي چېيى 218
نىكاھ خۇتبىسى ئوقۇش 219
يىگىتلەرنى كۈتۈۋېلىش 220
قىزنى ياساندۇرۇش 221
قىزنى يۆتكەش 223
نىكاھ كېچىسى 223
چاي ئېلىپ كېلىش 225
يۈزىنى ئېچىش 225
ئوغۇلنىڭ ئۆيىدە توي چېيى 226
يۈز ئاچقۇ 227
قۇدا كۆرۈشۈش (تۆر كۆرسىتىش دەپمۇ ئاتىلىدۇ) 227

پەزىلەت يوسۇنلىرىمىز 228
گەپمۇ ئېغىزدىن چىقىدۇ، جانمۇ ئېغىزدىن چىقىدۇ ... 228
ھۈنەرنى ئەلا بىلىش 229
توغرىلىققا دەۋەت قىلىش 231
توغرا يولدا بولۇش 231

ئىشلەپچىقىرىشتىكى قائىدە ـ يوسۇنلار 234
پاكلىق بىلەن ئىشقا كىرىشىش 234

باغۋەنچىلىك ئادىتى 235
دېھقانچىلىق ۋە ئۆشرە ـ زاكات 236
خەير ـ ساخاۋەت 236
نومۇسنى ئۇلۇغ بىلىش 237

ئۆزئارا ھۆرمەت يوسۇنلىرى 239

تىلدىكى پەزىلەت يوسۇنلىرى 241
مىننەتدارلىق بىلدۈرۈش 243

تەنھەرىكەتكە باغلانغان يوسۇنلار 244
ھەرقانداق مەرىكىدە تەنھەرىكەت بار 244
چېلىشىش 245
ئوغلاق تارتىشىش 245
باشقا مۇسابىقىلەر 246

دەپنە يوسۇنلىرى 247
ئاخىرەتنىڭ تەييارلىقلىرى 248
ۋىدالىشىش 249
جان ئۈزۈش 250
ئېڭەك تېڭىش 252
ھازا ئېچىش 252
جامائەت ھازىر بولۇش 253
مېيىتنى يۇيۇپ ـ تاراش، كېپەنلەش 253
نامىزىنى چۈشۈرۈش 255
قەبرە بېشىدىكى سوئال 255

جىنازىنى كۆتۈرۈش 256
گۆرلۈك ۋە گۆركار 257
مېيىتنى يەرلىككە قويۇش 257
نەزىر ـ چىراغ 258
خۇلاسە 259

زامانىۋى دەۋر تۇغقان قائىدە ـ يوسۇنلار 261
ئائىلە ئولتۇراق رايونىنىڭ قائىدە ـ يوسۇنلىرىغا ئەمەل قىلىش 262
لىفىتقا چىقىشنىڭ قائىدىسى 264
ئىشخانىدىكى ئەدەپ ـ قائىدە 264
پىيادىلەر يولىدا، ماگىزىندا قائىدىگە ئەمەل قىلىڭ ... 266
ئاممىۋى قاتناش ئەسلىھەلىرىگە چىققاندا 269
مېھمانخانىلاردا 271
ماشىنىلىق يۇرگەنده 271
تور ۋە تور مەدەنىيىتى 273
تېلېفون ئالاقىسىدىكى قائىدە ـ يوسۇنلار 275

ئىككىنچى قىسىم
مىراس يوسۇنلار

«دۇانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە قەدىمكى قائىدە ـ يوسۇنلار تەسۋىرى 281

بىر قىسىم مەدەنىي ئادەتلەر 285
تۆرۈ 285

بۇيرۇپ كىتاب يازدۇرۇش ئادىتى ــ «بىتىك بىتىماق»
..... 293
كىتاب تەقدىم قىلىش ئادىتى ــ «ئارمىغان» 296
كېچىلىك ئولتۇرۇش ــ «سۇرچۇك» 299
ئۇلۇغلارنىڭ پەرزەنتلىرىنىڭ «بۇت» (فىرۇزە) تاقىشى
..... 300
خاتىرە كۇنى ــ «بەزرەم» 301
«تۇغدى»، «يەڭگىدى»نى ئاياللاردىن باشقىغا ئىشلەتمەيدۇ
..... 302
تەڭرى ئەلچىسى بىلەن خان ئەلچىسىنى پەرقلەندۇرۇش
..... 303
قاتار بەزمە، مەشرەپ 305
توپۇق ئۇيناش ئادىتى 309
بەدەندىكى مويلارنى چۇشۇرۇپ سۇننەت قىلىش 311
نەرسىلەرنى بوغچىدا ساقلاش ئادىتى 312
ئالقىشلاشنى چاۋاك بىلەن ئىپادىلەش 313
ئات سوۋغا قىلىش ئادىتى 313
كېڭەش ــ ئەقىل، تەجرىبە توپلاش 314
چارۋا ماللارغا ئەن سېلىش ئادىتى 315
قوينىدا بۇرۇنىنى ئېرتىدىغان ياغلىق ساقلاش 316
زىلۋا بويلۇق قىزلارنى «تال» دەپ ئاتاش 317
قاشتاشنى خاسىيەتلىك بىلىش 318
قۇرشاغ ــ قۇر ـ بەلباغ باغلاش ئادىتى 320
تۇركچە ـ ئۇيغۇرچە بىلمەيدىغانلارنى «سۇملىم» ئاتاش
..... 321
تاراش، تارماق ــ قىزلارنىڭ چاچ تاراش ئادىتى 322

ئۇلۇغلارنىڭ تاماق يېيىشىنى «ئاشادى» دەپ ئاتاش 323
نۆۋەت ساقلاش ئادىتى «ساپ» 324
تەرەت سۈندۈرغاندا چالما تۈتۈش 325
مۈچەلدىن كېلىپ چىققان ئەقىدە ـ ئادەت 327
يىلنى پەسىللەر بويىچە ھېسابلاش ئادىتى 328
تۆركۈن ـــ ئۇرۇق ـ ئايماق ئەزالىرى توپلىنىدىغان ئۆي
..... 330
بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىش ئۈچۈن راسلانغان داستىخان ـــ
«كەنچىلىۋ» 332
تاماقتا چوكا ۋە قوشۇق ئىشلىتىش 333
كەشتە ئىشلەش ئادىتى 334
ئىپار ئىستېمال قىلىش ئادىتى 336
ئۇزۇك سالىدىغان بارماقنى «چىچامۇق» ئاتاش 336
«سىغساماق» ـــ چىش كولىغۇچ ئىشلىتىش 337
پاكىزلىق روھىنمۇ ساغلام قىلىدۇ 338

تۇرمۇش ئادەتلىرى 340
ئۇۋچىلارنىڭ ئۇۋ ئىتى «باراق» 340
ئايالالارنىڭ پىچاق ساقلاش ئادىتى «كەزلىك» 342
ئەرلەرنىڭ ئۇزۇن چاچ قويۇش ئادىتى «سولۇندى» 343
مەڭزى قىزىللىقنى ئېسىل تەبىئەت ھېسابلاش 347
كېلىشكەن ياشلارنى «تايلاڭ» ئاتاش 347
ئىككى ئادەمنىڭ ئارىسىنى تۇزەپ قويۇش ـــ «مۇيان ـ
چىلىق» 348
ئادەم مۇڭدىشىپ، ھايۋان ھىدلىشىپ چۇشىنىدۇ 348
قولداش پەقەت يىگىت قولدىشىنى كۆرسەتمىگەن 350

بويىغا يەتكەن قىزنىڭ كوكۈلا (ماڭلاي چاچ) قويۇشى
..... 350
تېكە ساقال 351
قولىنى ئۇۋۇلاپ جىددىيلەشكەنلىكىنى ئىپادىلەش 352
سەپەر قىلغۇچىغا خەيرلىك تىلەش 353
يۆرۈك ــ چۈش ئۆرۈش ئادىتى 354
بار تاۋنقىم، يان تاۋنقىم ئادىتى 357
سەپەردىن كەلگەن كىشىنىڭ سوۋغىسى ــ «بەلەك»
..... 358
ئىشلەپچىقىرىشتا ھەمكارلىشىش ئادىتى ــ «لۇشۇت»
..... 359
بىللە يېتىشىدىغان ئادەم ــ «ياتقاشوك» 360
بەدەلسىز سوۋغا «سىڭۈر» 361
قارلۇقلارنىڭ چوڭلىرىنى «كۆلىركىن» دەپ ئاتىشى
..... 361
«قىز» نىڭ بىرقانچە خىل مەنىدە قوللىنىلىشى 363
ئەگەچ ــ ئوماق، ئەقىللىق قىز بالىلارغا ئامراقلىق
قىلىش سۆزى 364
ئاياللار يەپ، ئەرلەر يېمەيدىغان گۆش 365
ياسانچۇق خوتۇنلارنى يالدۇرۇق ئاتاش 366
ئۇمۇنۇش تەمەخورلۇق ئەمەس 366
توقچىلىقتا ئۆتكەن ئادەمنى «ئوغلاغۇ» ئاتاش 367
نان ياپتۇرۇش، نان يېقىشىش ئادىتى 368
غوجا تام ــ تىرەك قويۇش ئادىتى 369
بەھۇدە ئىش ــ بەھۇدە خۇن تۆلەشتۇر 370
تونىنى يېپىنچاقلاش ئادىتى ــ «ياخشىنماق» 371

نامراتلارغا يارماق ئۇلەشتۇرۇش 372
بويى ئېگىز كىشىلەر «سىنلىغ كىشى» دەپ ئاتالغان
..... 373
تەقسىمات ياكى مىراس بۆلۈشۈشتە «ئوق» قا ئايرىش
ئادىتى 374
چەك تاشلاش ئادىتى 374
يىتكەن نەرسىنى سوراپ جار سېلىش 375
ئىشلارنى «ئوڭ» قىلىش ئەنئەنىسى 376
مۇڭ ــ ئەقىل چىشى چۈشەنچىسى 380
«تۆلكىمۇ، بۆرىمۇ» دېيىش ئادىتى 381
ئاجىز ئادەمنى «ساربچقا» ئاتاش 382

كىشىلىك مۇئامىلە ـ مۇناسىۋەت يوسۇنلىرى 383
خۇمارۇ (ئەستىلىك، يادىكار) 383
قاياش، قولۇم ـ قوشنىلارنى «قونات» ئاتاش 384
تىنچلىق سورىشىش ــ «ئايىتىخ» 386
چىنچە سالاملىشىش 386
ياشانغان ئاياللارنى «ئاچى» ئاتاش 388
ياخشى بىلەن ياماننى ئايرىش 388
كىشىلىك مۇناسىۋەت كۆچىتى ئىشەنچتىن كۆكىرىدۇ
..... 390
تېگى ـ تەكتى بار ئادەمنى «يىلتىزلىق» ئاتاش 392
يەرلىشىپ، قوشۇلۇپ كېتىش ــ «يىلتىزلانماق» 392
ئاداش بولۇش ئادىتى 393

مېھماندارچىلىق يوسۇنلىرى 396
مېھمانلىق ئۆيى «قونۇقلۇق» 396

چاقىرىلمىغان (تۈيۇقسىز كەلگەن) مېھمان زىياپىتى ــ
«كەستەم» 397
شارابنى ئۇچ قېتىمدىن ئىچىش ئەنئەنىسى 398
يولۇچى ئۇسسۇز قالمىغان 399
ئۇزىتىش زىياپىتى ــ بوشۇغ 401

تەلىم ـ تەربىيە ئادەتلىرى 404
بوۋاقنىڭ جەننىتى ــ بۆشۈك 404
بالىلارنى ئەركىلىتىش ئادىتى ــ ئوخشاماق 406
ئۇزۇلمەس كۈي ــ «ئەللەي» 407
«جىن كەلدى» دېسەك راستىنلا جىن پەيدا بولىدۇ ... 408
شاگىرت تەربىيەلەش ئادىتى 409
ئادەمنى پولاتنى تاۋلىغاندەك تاۋلاش ــ «قاتۇرماق» 411
هېكايە، قىسسە، تەمسىل ئېيتىشىش ئادىتى ــ
«ساۋلاشماق» 413
ۋائىزلارنىڭ جار سېلىپ هېكمەت ئۆگىتىشى 414
بالا بېقىۋېلىش ئادىتى 415
ئەر بېزىكى ــ كۆركى «بېزىك» ــ بۇرۇت 416

پەزىلەت ۋە پەردىشەپ يوسۇنلىرى 417
ئەردەم 417
ئەردەم شاهى هايا ــ ئۇۋۇت 420
تەكەللۇپ سۆزى «ئۇۋا، ئىلەل» 423
پەشنى قىستۇرۇپ ئولتۇرۇپ نازاكەتنى ئىپادىلەش 424
«قىلدى» سۆزىدىن ۋاز كېچىش 426
چۈركۈ ـ پۈتكۈ ــ كىچىك بالىلارنى تەرەت قىلىشقا

توسۇش ئادىتى 428
ئارچۇغلۇغ ــ ياخشى خۇلقلۇق كىشىگە جاھان كۆلۈپ
باقىدۇ 428
ساغ كۆڭۈل ــ يۇزنىڭ ئاقلىقىدىن كۆڭۈل ئاق بولغىنى
ئەۋزەل 429
غەرەز ئۇقۇش ئەقىللىق كىشىلەرنىڭ پەزىلىتى 431
ھەرقانداق ئىشنىڭ ئورنى بار 432

ئەدەپ يوسۇنلىرى 433
كۆرگەنلا ئەزانى ئوچۇق تىلغا ئالمايدۇ 434
ئۇلۇغلارنى ئۇلۇغلاش ئادىتى 436
ئاقىلدارلارنى ئۇلۇغ ئاتاش ئادىتى 437
چوڭلارنى «سىز»لەش، كىچىكلەرنى «سەن»لەش ئادىتى
..... 438
يۇرت چوڭىنى ھۆرمەتلەش ئادىتى 439
تون كىيدۈرۈش يوسۇنى 440
ئۇلۇغلارنى تۆرگە ئېلىش 441
بىلىملىك، ئالىم كىشىلەرنى «تەڭىز» دېيىش 441
بىلىملىك ئادەمنى «تەڭرىكەن» دەپ ئاتاش 442
دانىشمەن ئەرلەرنى «يۇگۇرۈك بىلىگ» دەپ ئاتاش 444
ئۇلۇغلارغا تىل تەككۈزمەسلىك 444

ئەقىدىگە باغلانغان يوسۇنلار 446
بايات ــ تەڭرى چۈشەنچىسى 446
ئىسلام دىنى ئادىتى بويىچە ئىمان كەلتۈرۈش 449
قامانلارنىڭ رەم سېلىشى ھازىرمۇ داۋاملاشماقتا 449

كېچىده ئاڭلانغان ئەرۋاھلارنىڭ گۇڭ ـ گۇڭ ئاۋازى ... 450
كاككۇك سۆڭىكىنى ئەپسۇنداپايدىلىنىش 452
مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلارنى «تات» دەپ ئاتاش 454
تۇزنى ئۇلۇغلاش ئادىتى 458
«پىشانىسى كەڭلىك»نى بەخت نىشانى دەپ قاراش 459
قەسەم قىلىش ئادىتى 462
مىنىلمەيدىغان، سېغىلمايدىغان ئۇلاغ ــ ئىزۇق 463
قىلىچىنى يالىڭاچلاپ ئالدىغا كۆندىلەڭدەك قويۇش ... 464
قۇربانلىق قىلىش ئادىتى 465
تۇمار ساقلاش ئادىتى 466
يازدا تۇغۇلغان «كۆرپە» ئوغۇل 467
«قاپلىغ ئوغۇل» ئەقىدىسى 467
ئوغۇلنىڭ قۇلىقىنى تىلدۇرۇش ئادىتى ــ «ئەز تۇرۇش»
..... 468
شامان دىنىغا ئائىت بىر قىسىم سۆزلەرگە ئىزاھات ... 469
ياغىلاردا «يادا تاش سېھىرگەرلىكى» 476
شامال داربشنى «جىن چاپلاشتى» دەپ قاراش 478

مەردلىك يوسۇنلىرى 480
قوي بېشىنى تەقدىم قىلىش ئادىتى 480
ئات قۇيرۇقىنى ئۆرۈش ئادىتى 482
باتۇر يىگىتلەرنى «لاچىن» ئاتاش 483
قوتاز قۇيرۇقى تاقاپ باتۇرلۇقنى ئىپادىلەش 484
ئەر ئاتقا ئىگە بولسا «قاناتلاندى» دېيىش 484

ئات قۇيرۇقىنى تۇگۈپ باتۇرلۇقنى ئىپادىلەش 485

بىر قىسىم پەزىلەتسىز ناچار ئادەتلەر 486
ئاياللارنى سۈننەت قىلىش ئادىتى 486
ئەرلەرنى ئاختا قىلىش ئادىتى «تۇتۇق» 487
ئاياللارنىڭ ئارسىزلىقى «ئەركەكلىك» 488
ياش بالىلارنى تىللاش ئادىتى «كۆتچ» 489
ئاياللارنى ئەتىۋارلاش ۋە ھاقارەتلەش ـــ «ئەردىنى» ... 489
ئۆكتەملەرنىڭ ھەيۋە سۆزى «چىق» 491
قەدىمكى تىكىشىش ئادىتى 492
خوتۇنلارنىڭ ئاسىيلىقى ـــ «ئويناش» 493
قۇللارنى سۆككەندە «قاشاڭ» دېيىش 494

خەلق يامان كۆرىدىغان مەنىۋى ئىللەتلەر 496
ئىچى يامان ئادەمنى «تەپىز» ئاتاش 497
ئەلگە ئەسقاتمايدىغان تاشلاندۇق كىشى 497
پاسىلى بۇزۇلغان ئايالنى «يەرۇك» ئاتاش 499
سۈيۈق، مەيدانى يوق ئادەمنى «يايىخ» ئاتاش 500
سۇخەنچىلىك، پىتنە ـ پاسات كېسىلى 501
پىتنە ـ پاسات ھەسەتتىن تۇتىشىدۇ 502
يىلان، چايانلار چېقىلسا چاقىدۇ، چېقىمچى چېقىلمىسمۇ
چاقىدۇ 503
بىپەرۋالىق قەلبىنىڭ پالەچلىكى 504
مۇناپىقنى ئىككى يۈزلۈك ئاتاش 505
يۈزسىزلىك ئىككى يۈزلىمىلىككە ئېلىپ بارىدۇ 506
يالغانچىلىق، ۋەدىدە تۇرماسلىق 507

بېخىللىق ئۆزىگە ئۆزى زۇلۇم قىلغانلىق 508
سۈسلۇق مەھرۇملۇققا سەۋەب بولىدۇ 509
ئەقىلنىڭ تىزگىنى غەزەپ، تەننىڭ ئۇزۇقىمۇ غەزەپ ... 510
قۇتۇلماس قۇللۇق تەمە قۇللۇقىدۇر 512
ۋالاقتەگكۈرلۈكمۇ بىر خىل پىسخىك كېسەل 513
مىجەزى يامان ئادەم نەگە بارسا يالغۇز قالىدۇ 514
ئەڭ پەس ــ نەس كۈن يالاقچىنىڭ كۈنى 515
شالغۇت ئادەمنىڭ روھىمۇ شالغۇتلىشىدۇ 516
روھتىكى تەكەببۇرلۇق گەۋدىدىمۇ ئەكس ئېتىدۇ 517
ئەسلىنى ئۇنتۇغان ئادەمنى «قاتىقلىغ» ئاتاش 519

«توي» ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ئادەتلەر 521
دۇنياۋى ئورتاق ئىنسانىي ئادەت سۆيۈش ۋە سۆيۈشۈش
..... 522
سۆيۈملۈكنى ئىپادىلەش تىل ئادىتى ــ «تۇزاق» 526
سۆيگۈ تەڭرىنىڭ مەرھىمىتى 527
ئەلچىلىك ئادىتى ــ «يۇمۇش»، «ساۋ» 528
ئارقاچى 529
توي 531
چاچقۇ چېچىش ئادىتى «مۇندۇرى» 533
كېلىنگە سوۋغا ـ سالام بېرىش ئادىتى «يۇپۇش» 533
نىكاھ كېچىسى كېلىنگە قوشۇلىدىغان دېدەك ــ
«ئەگەتلىك» 535
كەزۈت 536
دىدىم 537
كېلىن ئولتۇرىدىغان چىملىدىق ــ «مۇندەرۇ» 538

ئەگەتلىك قارا باش 539
ئايالالارنى ئايرىيدىغان كۆشكە «تۇلۇر» 541
سوۋغا ـ سالام ئارقىلىق كېلىنگە ياردەم بېرىش 541
پاكلىق گۇۋاھچىسى ـــ «قىزلىق» 542
ئايالالارنىڭ ئاغۇاتلىق بولۇشى 544
كېلىننىڭ «ھاسىلىق» بولۇشى 544

خاقانىيەدە تۇغقاندارچىلىق ئاتالغۇلىرى 546

ئۆلۈم ـ يېتىم يوسۇنلىرى 554
ئۆلۈكنى ساندۇققا سېلىش ئادىتى «قابىرچاق» 554
تاۋۇت بىلەن دەپنە قىلىش ئادىتى 556
قەبرە ۋە جىنازىغا يوپۇق يېپىش ئادىتى «ئەشۇك» 556
نەزىر ـ چىراغ ئادىتى «يۇغ» ۋە «باسان» 557
ئۆلگەن كىشى ھەققىدە يامان گەپ قىلىش ـــ «كىرتۇ»
..... 559

قائىدە ـ يوسۇن مىللىي ئۆزلۇكىنىڭ جۇلاسى

(مۇقەددىمە ئورنىدا)

قائىدە ـ يوسۇن قاسىراق ئەمەس تاشلىۋەتسە بولۇۋېرىدىغان، ئۇ دېگەن روھ، چىقىپ كەتسە قۇرۇق گەۋدە قالىدىغان.

ـــ خاتىرەمدىن

قائىدە ـ يوسۇن ئۇستىگە يارىتىلغان دۇنيا

ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ مۇھىم بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى ئىنسانلار رەڭگارەڭ قائىدە ـ يوسۇنلار چەمبىرىكى ئىچىدە ياشايدۇ ۋە تەرەققىي قىلىدۇ. قائىدە ـ يوسۇن كىشىلىك جەمئىيەتنىڭ شەكلى ياكى پوستىدىلا نامايان بولماستىن، بەلكى مەزمۇنى ۋە مېغىزىدا ئىپادىلىنىدۇ. بۇ مەندىن ئالغاندا، ئۇ جەمئىيەتنىڭ تاشقى بېزىكى ئەمەس، بەلكى ئۇنى بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە قىلغۇچى يادرولۇق ئامىل ھېسابلىنىدۇ. ئەڭ قەدىمكى دەۋردىن باشلاپلا ئىنسانلار قائىدە ـ يوسۇننى يارىتقان، قائىدە ـ يوسۇن بولسا ئىنسانلار جەمئىيىتىنى بەرپا قىلغان؛ شۇنداقلا ئىنسانلار يەنە ئۆز نۆۋىتىدە شۇلارغا تايىنىپ، كىشىلىك مۇناسىۋەت تورىنىڭ جازىبدار ھالقىلىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. قائىدە ـ يوسۇن ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ، مۇنتىزىم قانۇن ـ تۈزۈمنىڭ ئانىسى ھېسابلىنىدۇ. ئەگەر جەمئىيەتنى بۈگۈنكىدەك بىر

پۈتۈن تەرتىپكە ئىگە قىلغان، كۈچلۈك كونترول قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە قائىدە - يوسۇنلار ئۆز رولىنى يوقاتسا، مۇنتىزىم خەلقئارا قانۇن ۋە دۆلەت قانۇنلىرىنىڭمۇ رولى بولمايدۇ. قائىدە - يوسۇنلار بۇزۇلسا، جەمئىيەت ئۆز كونترول دەستىسىدىن مەھرۇم بولىدۇ، گۈزەل ھۆسن - جامالىمۇ خۇنۇكلىشىدۇ. قائىدە - يوسۇن ئىنسانلار تۇرمۇشىنىڭ بارلىق قاتلىمىغا چوڭقۇر سىڭىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەربىر ھەرىكەت - پائالىيىتىنىڭ بېزىكى ۋە كۆركى ھېسابلىنىدۇ.

ئومۇمىي نۇقتىدىن قارىغاندا، پۈتۈن ئىنسانىيەت جەمئىيىتى ناھايىتى مۇكەممەل، كۆپ قاتلاملىق، رەڭگارەڭ قائىدە - يوسۇنلار ئۈستىگە قۇرۇلغان. ئۇلار دۆلەتلەر ئارا بولىدىغان دىپلوماتىك مۇناسىۋەت، سودا مۇناسىۋىتى، مەدەنىيەت مۇناسىۋىتى قاتارلىقلاردا ئەڭ ئاۋۋال ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك مۇھىم ئىشلار ھېسابلىنىدۇ. ھەممىمىزگە مەلۇمكى، ھەربىر دۆلەت ۋە مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس قائىدە - يوسۇنلىرى بولىدۇ. بىر دۆلەتنىڭ رەئىس جۇمھۇرى يەنە بىر دۆلەتكە بارسا، شۇ دۆلەتنىڭ قائىدە - قانۇنىغا ئەمەل قىلىدۇ ھەمدە شۇ دۆلەت ئۇ رەئىس جۇمھۇرنى ئۆزلىرىنىڭ قائىدە - يوسۇنى بويىچە كۈتۈۋالىدۇ. ئەگەر ئۇ رەھبەر بىرەر ئىشتا ساھىبخانا دۆلەتنىڭ قائىدە - يوسۇنىغا خىلاپلىق قىلىپ قويسا، شۇ دۆلەتنى كۆزگە ئىلمىغان بولۇپ قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى نورمال مۇناسىۋەتكە تەسىر يېتىدۇ. دېمەك، قائىدە - يوسۇنغا ئەمەل قىلىش مەيلى دۆلەتلەر ئارا مۇناسىۋەتتە بولسۇن ياكى كىشىلىك مۇناسىۋەتتە بولسۇن، ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايدۇ.

دۆلەتنىڭ ئىچكى قىسمىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، دۆلەتنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرىغا بارلىق پۇقرالارنىڭ ئاڭلىق ھالدا قاتنىشىشى ۋە بويسۇنۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. جۇڭگونىڭ دۆلەت

بايرىمى ئېيلىمىزنىڭ مۇھىم بىر قائىدە - يوسۇنى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ جۇڭگو پۇقرالىرىغا يېڭى جۇڭگونىڭ قۇرۇلۇشى، بۇ جەريانداا بېرىلگەن قۇربانلارنى ئەسلىتىدۇ، ئۇلارنىڭ دۆلەتنىڭ مۇستەقىللىقى ۋە بىر پۈتۈنلۈكىنى قوغداش ئېڭىنى يۇقىرى كۆتۈرىدۇ. دۆلەت بايرىقىنى چىقىرىشمۇ مۇھىم قائىدە - يوسۇن بولۇپ، دۇنيادىكى بارلىق دۆلەتلەردە ئومۇملاشقان. دۆلەت بايرىقى ھاكىمىيەتكە، مۇستەقىللىققا، دۆلەتنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىگە ۋە غەلىبىسىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. دۆلەت بايرىقى چىقىرىش ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ دۆلەت ھاكىمىيىتى ۋە دۆلەتنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى جان تىكىپ قوغداش، دۆلەت ۋە خەلقە سادىق بولۇش ھېسسىياتى ئويغىتىلىدۇ. بۇنداق پائالىيەتلەر دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئۆزىگە خاس ئۇسۇل بىلەن يۈرگۈزۈلىدۇ. ئامېرىكىنىڭ يېڭى يىلنى خاتىرىلەش مۇراسىمىغا قارايدىغان بولساق، ئۇنىڭمۇ ئامېرىكىنىڭ دۆلەت قۇرۇش مۇساپىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى ھېس قىلالايمىز. ئامېرىكىدا ھەر يىلى 2 - ئاينىڭ 22 - كۈنى، يەنى مۇستەقىللىق ئىنقىلابىنىڭ ئاتىسى ۋاشىنگتوننىڭ تۇغۇلغان كۈنى يېڭى يىلنى خاتىرىلەش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئامېرىكىلىقلار بۇ پائالىيەت ئارقىلىق دۆلەت ئاتىسىنى ياد ئېتىدۇ، دۆلەت قۇرۇلغانلىقىنى تەبرىكلەيدۇ. ئامېرىكىدا ئۇنىڭدىن باشقا يەنە مارتىن لوتتېرنى خاتىرىلەش كۈنى، لىنكولننىڭ تۇغۇلغانلىقىنى خاتىرىلەش كۈنى دېگەندەك خاتىرە كۈنلىرى بار. بۇ پائالىيەتلەردە نېگىرلارنىڭ ھۆرلۈككە ئېرىشكەنلىكى خاتىرىلىنىپ، ئىككىنچى قېتىملىق ئىرقىي كەمسىتىشكە قارشى تۇرۇش ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسى تەبرىكلىنىدۇ. بۇنداق پائالىيەتلەر پەقەت ئاددىيلا بىر خاتىرىلەش پائالىيىتى بولۇپ قالماستىن، بەلكى كىشىلەرگە ئىنسانىي ھوقۇق، مۇستەقىللىق، ھۆرلۈك

ۋە تىنچلىقنىڭ خاسىيىتىنى، ئىتتىپاقلىق ۋە مىللىي بىرلىكنىڭ كۈچ - قۇدرىتىنى تونۇتىدۇ. كىشىلەر شۇلار ئارقىلىق بۇ يولدا جان پىدا قىلغان قەھرىمانلارغا بولغان سېغىنىشىنى ئىپادىلەيدۇ. دۆلەتنىڭ قۇرۇلۇشى، مۇستەھكەملىنىشى، قۇدرەت تېپىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن خەلق قان كېچىپ كۈرەش قىلىدۇ، مىڭلىغان - ئونمىڭلىغان ئادەملەر ئۆز ھاياتىدىن ۋاقىتسىز ئايرىلىدۇ، ھەددى - ھېسابسىز بەدەل تۆلىنىدۇ. ئەگەر ۋارىس ئەۋلادلار ئەجدادلىرىغا قەلب تۆرىدىن ئورۇن بەرسە، ئۇلارنى سېغىنسا، قەلبىدە ئۇلارنىڭ روھىنى جارى قىلدۇرۇش ئىستىكى ئويغانسا، ۋۇجۇدى ھاياتىي كۈچكە تولىدۇ. دېمەك، ئاشۇنداق پائالىيەتلەر ئۆز نۆۋىتىدە دۆلەت، خەلق ئۈچۈن جان تەسەددۇق قىلىدىغان مىليونلىغان پىداكارلارنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە تۈرتكە بولىدۇ. ئەگەر ھەر خىل پائالىيەتلەر ئارقىلىق ئۇلار خاتىرىلەنمەي، ئۇنتۇلۇپ كەتسە، ئەجدادلارغا ئاسىيلىق قىلغانلىق، ئۇلار ياراتقان باياشات تۇرمۇشقا ناشۈكۈرلۈك، نائىنساپلىق قىلغانلىق بولىدۇ. بۇ خىل يامان ئاينىش بىلەن كىشىلەرنىڭ ۋۇجۇدىدا ساداقەت، ۋاپادارلىق يالقۇنى ئۆچۈشكە يۈزلىنىدۇ. مىللىي بىرلىك، ئۇيۇشۇشچانلىق ئورنىنى نىزا - ئاداۋەت، دۈشمەنلىك قاپلايدۇ. نەتىجىدە، دۆلەت ئۆزىنىڭ قۇدرەتلىك ئىقتىدارىدىن مەھرۇم بولىدۇ. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، دۆلەت گېربى، قەھرىمانلار قەبرىستانلىقىغا گۈل قويۇش، خەلق ۋەكىللىرى قۇرۇلتىيى، پارلامېنت تۈزۈمى قاتارلىقلارمۇ دۆلەتنىڭ قانۇن - تۈزۈمى ۋە قائىدە - يوسۇنى دائىرىسىگە كىرىدۇ. ئۇلار ئەمەلىيەتتە دۆلەتنىڭ ئىچكى قائىدە - يوسۇنلىرىنىڭ مەزمۇنىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئومۇمەن، بۇ دۇنيا قائىدە - يوسۇنلار بىلەن شۇنداق گۈزەل ۋە جەلپكار. ئۇلار كىشىلىك تۇرمۇشقا قىممەت ۋە مەنە بەخش ئېتىدۇ.

قائىدە - يوسۇننىڭ مەنىسى ۋە مەزمۇنى

بىز كۆپ ھاللاردا قائىدە - يوسۇننى ئۆرپ - ئادەت مەنىسىدە چۈشىنىمىز. ئەمەلىيەتتە بۇ ئىككى ئىبارە ۋە ئۇلار ئۆز ئىچىگە ئالغان مەنە، مەزمۇن ئوخشاش ئەمەس. بىز توختىلىۋاتقان قائىدە - يوسۇن مەنە ۋە مەزمۇن جەھەتتىن ئەرەبچە «ئۆرپ» دېگەن سۆزگە باراۋەر كېلىدۇ. «ئۆرپ - ئادەت» بىرىكمىسىدىكى «ئۆرپ» سۆزى ئەرەب تىلىدا «تونۇش، بىلىش، چۈشىنىش» دېگەن مەنىلەرگە ئىگە بولسا، ئۇيغۇر تىلىدا «يېزىقتا خاتىرىلەنمىگەن قانۇن» دېگەن مەنىنى ئاڭلىتىدۇ. «ئادەت» بولسا بىر مىللەتنىڭ يۈرۈش - تۇرۇش، ئۆي - روزغار تۇتۇش، يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك، توي - تۆكۈن، ئۆلۈم - يېتىم قاتارلىق ماددىي ۋە مەنىۋى پائالىيەتلىرىدە ئۇزاقتىن بېرى شەكىللەنگەن مىللىي ئۆزگىچىلىكنى ئىپادىلەيدۇ. گەرچە ئۆرپ بىلەن ئادەت ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىپ، بىر - بىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇشىدا مۇھىم رول ئوينىسىمۇ، لېكىن ئادەت ھەرگىزمۇ ئىجتىمائىي قانۇن، يەنى «يېزىقتا خاتىرىلەنمىگەن قانۇن» بولالمايدۇ. بىراق، بىز تىلغا ئېلىۋاتقان قائىدە بىلەن يوسۇن تەڭداش ئۇقۇم بولۇپ، «ئۆرپ» سۆزى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزمۇننى ئىپادىلەيدۇ. ئادەتكە خىلاپلىق قىلىشقا بولسىمۇ، لېكىن قائىدە - يوسۇنغا خىلاپلىق قىلىشقا بولمايدۇ. قائىدە - يوسۇنغا خىلاپلىق قىلغانلىق جامائەتنىڭ قانۇنىغا خىلاپلىق قىلغانلىق بولىدۇ.

ئومۇمىي مەنىدىن ئالغاندا، قائىدە - يوسۇن بىر مىللەتنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشىدا تارىختىن بۇيان ئۈزلۈكسىز بېيىپ، تاكامۇللىشىپ كېلىۋاتقان، شۇ مىللەتنىڭ تۇرمۇش ئەندىزىسى، دۇنيا قارىشى، قىممەت قارىشى، دىنىي

ئېتىقادى، مەدەنىيەت - سەنئىتى، سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن، شۇ مىللەت ئەزالىرى بىردەك ئېتىراپ قىلغان، بىر پۈتۈن مىللىي مەدەنىيەتنىڭ ئايرىلماس تەركىبىي قىسمىغا ئايلانغان ئۈلگىلىك ھەرىكەت - يوسۇنلىرىنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسىنى كۆرسىتىدۇ. ھەربىر ئادەم تۇغۇلغاندىن تارتىپ تاكى ئۆلگۈچە ئەنە شۇ قائىدە - يوسۇن ئىچىدە ياشايدۇ. بىر ئادەم يەككە - يېگانە ھالدا قائىدە - يوسۇن بارلىققا كەلتۈرەلمەيدۇ. ئۇنىڭ شەخسىي قائىدە - يوسۇنىمۇ بولمايدۇ، شۇنىڭغا ئوخشاش مىللەتنىڭ قائىدە - يوسۇنى شەخسكىمۇ تەۋە بولمايدۇ. شەخسنىڭ ئادەتلىنىپ قالغان ئىش - ھەرىكىتىنى شۇ ئادەمنىڭ شەخسىي ئادىتى دەيمىز. ئەگەر بىر ئادەم مىللەتنىڭ ئومۇمىي ئادىتىگە خىلاپلىق قىلسا، ئەيىبكە ئۇچرىمايدۇ؛ بىراق قائىدە - يوسۇنىغا خىلاپلىق قىلسا، ئەيىبكە ئۇچرايدۇ.

ئۆرپ - ئادەت كەڭ ۋە تار مەنىدە چۈشىنىلىدۇ. كەڭ مەنىدىكى ئۆرپ - ئادەت دېگەندە، بىر مىللەتنىڭ تۇرمۇش، ئىشلەپچىقىرىش ۋە ھۈنەر - سەنئەت قاتارلىق پائالىيەتلىرىنىڭ ھەممە تەرىپىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئومۇمەن، بىر مىللەتنىڭ تارىختىن بۇيان داۋاملاشتۇرۇپ كېلىۋاتقان ئادەتلىرى شۇ مىللەت مەدەنىيىتىنىڭ جانلىق ۋە كونكرېت ئىپادىسى بولۇپ، فولكلور، ئېتنوگرافىيە، سوتسىيولوگىيە، دىنشۇناسلىق، ئىنسانشۇناسلىق قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. ئۆرپ - ئادەت ۋە قائىدە - يوسۇندىن مۇستەسنا ھېچقانداق مىللىي مەدەنىيەت بولمايدۇ.

تار مەنىدىكى ئۆرپ - ئادەت دېگەندە، دەل بىز تىلغا ئېلىۋاتقان قائىدە - يوسۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. قائىدە - يوسۇن دېگەندە، كەڭ مەنىدىكى ئۆرپ - ئادەتنىڭ مىللەت ئەزالىرى تەرىپىدىن ئومۇمىي قائىدىگە ۋە مىللىي يوسۇنغا

ئايلانغان قىسمىنى كۆرسىتىدۇ. ئادەتنىڭ ئۆزگىرىشى تېز بولسىمۇ، لېكىن قائىدە - يوسۇننىڭ ئۆزگىرىشى تېز بولمايدۇ. ئادەت ئۆزگەرسە سۈپەت ئۆزگىرىشى يۈز بەرمەيدۇ، بىراق قائىدە - يوسۇن ئۆزگەرسە سۈپەت ئۆزگىرىشى يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن، ھۇنەر - سەنئەت بىر مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس تۇرمۇش ئادەتلىرىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ. بىراق ئۇلارنى تەشكىل قىلىدىغان ياغاچچىلىق، موزدۇزلۇق، تامچىلىق، تۆمۈرچىلىك... قاتارلىقلار پەن - تېخنىكىنىڭ يېڭىلىنىشىغا ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ بارىدۇ، ھەتتا ئۆزلىرىنىڭ تارىخىي بۇرچىنى ئاخىرلاشتۇرۇشى مۇمكىن. بىراق، مىللەتنىڭ ھۇنەر - سەنئەتكە بولغان قىزىقىشى، ئۇنى ئۇلۇغ بىلىش، ئۆزلىرىنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكى، قىممەت قارىشى، ئېستېتىك ئېڭىغا ئاساسەن ئۇنى تېخىمۇ زور ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلىپ ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلدۇرۇش ئەنئەنىسى ئۇزۇلۇپ قالسا، ئۇ ھالدا مىللەتنىڭ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇشىدا چېكىنىش خاراكتېرلىك سۈپەت ئۆزگىرىشى يۈز بېرىدۇ. شەھەرلىشىشكە ئەگىشىپ قوشنىدارچىلىق يوسۇنلىرىدا بىر قىسىم ئۆزگىرىشلەر بولدى. بىراق، ئۇنىڭ بىلەن قوشنىدارچىلىق يوسۇنلىرىنى تاشلىۋەتسەك، مىللىتىمىزنىڭ ئەڭ قىممەتلىك بىر ئەنئەنىسىدىن ئايرىلىپ قالغان بولىمىز. بۇ بىزگە نۇرغۇن مەھرۇملۇقلارنى ئېلىپ كېلىدۇ.

قائىدە - يوسۇننىڭ ئىجتىمائىي قاتلىمى

بىر دۆلەتتە ھەر خىل مىللەت، ھەر خىل دىن مۇخلىسلىرى بىللە ياشايدۇ. مانا مۇشۇنداق ھەر خىل مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە ئىگە بولغان ۋە ئوخشاش بولمىغان ئېتىقادتىكى

كىشىلەر بىر گەۋدە بولۇپ ئۆيۈشقان كۆپ مىللەتلىك، كۆپ دىنلىق جەمئىيەتتە قائىدە - يوسۇنلارمۇ كۆپ خىل، كۆپ قاتلاملىق بولىدۇ. ئالدى بىلەن مۇشۇ گەۋدىگە ھامىي بولغان دۆلەتنىڭ سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي خاراكتېرلىك قائىدە - يوسۇنلىرى بولىدۇ. ئۇلارغا دۆلەتنىڭ بارلىق پۇقرالىرى بىردەك ئىشتىراك قىلىدۇ، ئۇ مىللەت، بۇ مىللەت دەپ ئايرىلمايدۇ. قەدىمدىن تارتىپ ئوردىنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرى ئاۋامنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ كەلگەن. ئوردا قائىدە - يوسۇنلىرى ناھايىتى نازۇك بولۇپ، ئۇلارغا تولىمۇ ئېھتىياتچانلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىشقا توغرا كېلەتتى. ئوردىلارنىڭ تەختكە ئولتۇرۇش، مۇكاپاتلاش، جازالاش، دەپنە قىلىش، ئاۋامغا ئاش تارتىش، يۇقىرى - تۆۋەن تەبىقىدىكىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇئامىلە قاتارلىقلار توغرىسىدا مەخسۇس قائىدە - يوسۇنلىرى بولاتتى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ يۇقىرى - تۆۋەن تەبىقىدىكىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇئامىلە قائىدە - يوسۇنلىرى ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دېگەن: «خىزمەتكە ياراپ يول ئاچاي دېگەن كىشى ئىشنى كىچىكىدىن باشلىشى، كىرىش - چىقىش، ئولتۇرۇش - قوپۇش بولسۇن، قائىدە - يوسۇنلارنى پۇختا ئىگىلەپ ھەرىكىتىنى تۇزىتىشى لازىم. بەگلەر يۇزمۇيۇز تۇرغاندا ئۆزۈڭنى كۆزىتىپ، ئەيمىنىش بىلەن تۇرغىن، ئىش - ھەرىكىتىڭنى تۇز قىل، تىلىڭ بىلەن دىلىڭ تۇز، سۆزۈڭ قىسقا بولسۇن. كۆزۈڭ يەردە، قۇلىقىڭ تۆردە بولسۇن، ئىككى پۇتۇڭ تۇز تۇرسۇن، ئوڭ قولۇڭنى سول قولۇڭنىڭ ئۈستىگە قويۇپ، قول باغلاپ تۇر. ئىشكىتىن ئوڭ پۇتۇڭنى ئېلىپ كىرىپ، ئەمر - پەرماننى زېھىن قويۇپ ئاڭلا. بەگلەرگە ئىلتىماس قىلغاندا، ئىككى قولۇڭنى تاشلاپ، تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ، ئوڭ - سولغا قارىماي ئەدەپ بىلەن سۆزىنى ئاڭلا». ناھايىتى روشەنكى، بۇنداق قائىدە - يوسۇنلار

دۇنيادىكى بارلىق ئوردىلاردا ئۆزگىچە ئۇسۇللار بىلەن يۈرگۈزۈلگەن بولۇپ، ئوردا مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بىللە ھەربىر مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس مىللىي قائىدە - يوسۇنلىرى بولىدۇ. ئۇلار ئۇزۇن ئەسىرلەر داۋامىدا شۇ مىللەتنىڭ دىنىي ئېتىقادى، قىممەت قارىشى، ياشاش ئالاھىدىلىكى، ئېستېتىك تۇيغۇسى، تەبىئىي - ئىجتىمائىي مۇھىتى، سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرى قاتارلىقلار ئاساسىدا بارا - بارا ئومۇملىشىپ، پۈتۈن مىللەت ئەزالىرى ئورتاق ئەمەل قىلىدىغان ئىجتىمائىي قانۇن - ئىنتىزامغا ئايلانغان بولىدۇ.

بىر مىللەتنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرى ئومۇمىي جامائەتچىلىك ئورتاق ئەمەل قىلىدىغان، ئۆلچەملەشكەن، قېلىپلاشقان ئىجتىمائىي قائىدە - يوسۇنلار بىلەن ئائىلىگە خاس قائىدە - يوسۇنلاردىن ئىبارەت ئىككى قاتلامدىن تەشكىل تاپىدۇ. ئىجتىمائىي قائىدە - يوسۇنلار جامائەت سورۇنلىرىدا رول ئوينايدۇ. ئائىلە قائىدە - يوسۇنلىرى بولسا خاس ئائىلىنى مەركەز قىلىدۇ ۋە شۇ يەردە ئىجرا قىلىنىدۇ. پۈتۈن مىللەت ئەزالىرى قائىدە - يوسۇنلارنىڭ كۆپ قىسمىنى ئائىلىدە ئۆگىنىدۇ، ئاز بىر قىسمىنى بولسا جەمئىيەتتىن ئۆگىنىدۇ. ھەربىر جەمئىيەتنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرىغا ئائىلە ۋە شەخس قاتناشقاچقا، ئائىلە قائىدە - يوسۇنلارنىڭ مەركىزىي نۇقتىسى ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە پۈتۈن جەمئىيەت ئەزالىرى قاتنىشىدۇ، بىراق ئۇ ئاخىرقى ھېسابتا ئائىلىنىڭ ئىجراسى ئارقىلىق ئەملگە ئاشىدۇ. شۇڭا، ئۇ ئائىلىنى بىرلىك قىلغان قائىدە - يوسۇن ھېسابلىنىدۇ. شۇ مەنىدىن ئالغاندا، ئائىلە بىر مىللەت قائىدە - يوسۇنلىرىنىڭ بۇلىقى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلار قائىده - يوسۇنلۇق مىللەت

ئۇيغۇر خەلقى نەچچە مىڭ يىللىق مەدەنىيەت تارىخىغا، جۇملىدىن قائىده - يوسۇن تارىخىغا ئىگە مىللەت. ئۇلار ئۇزاق ئەسىرلىك تەرەققىيات تارىخىدا ئۆزىگە خاس مول قائىده - يوسۇنلارنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، ئۇلارنى تۇرمۇشىنىڭ ئايرىلماس ئىجتىمائىي قانۇنىغا ئايلاندۇرغان. ئۇيغۇرلارنىڭ بەزى قائىده - يوسۇنلىرىنىڭ تارىخى ئۇيغۇرلار بىر پۈتۈن قوۋم بولۇپ ئۇيۇشقان ناھايىتى يىراق قەدىمكى دەۋرلەرگە توغرا كېلىدۇ. دىنىي ئېتىقادى بىلەن مۇناسىۋەتلىك قائىده - يوسۇنلىرى بولسا، ئۇلارنىڭ شۇ دىنغا ئېتىقاد قىلغان دەۋرى بىلەن باغلىنىدۇ.

بىز ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە نەزەر سالىدىغان بولساق، ئۇيغۇرلار تارىختىن بېرى ئەمەل قىلىپ كەلگەن قائىده - يوسۇنلارنىڭ مەدەنىيەتنىڭ ناھايىتى مۇھىم تەركىبىي قىسمى ئىكەنلىكىنى بايقايمىز. مۇشۇ مەنىدىن ئالغاندا، بىر مىللەت قائىده - يوسۇنسىز مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ، شۇنداقلا مەدەنىيىتىمۇ بولمايدۇ. بىز مەدەنىيەتنى مىللىي خاسلىق نۇقتىسىدىن كۆزەتسەك، ئۇ بىر مىللەتنىڭ تارىختىن بۇيان ياراتقان ماددىي ۋە مەنىۋى بايلىقلىرى، ئۆرپ - ئادەتلىرى ۋە قائىده - يوسۇنلىرىنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسىنى كۆرسىتىدۇ. دېمەك، قائىده - يوسۇن مىللەتنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى بايلىقلىرىنىڭ ھەممە قاتلاملىرىدا ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرغان بولىدۇ. قائىده - يوسۇن ئىز سالمىغان ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتمۇ بولمايدۇ. قوشۇقتا تاماق يېيىش ئۇيغۇرلارنىڭ غىزالىنىش قائىده - يوسۇنلىرىنىڭ بىرى، تاماقنى چوكىدا يېيىش بولسا خەنزۇلارنىڭ، ۋىلكا ئىشلىتىش بولسا

غەربلىكلەرنىڭ تاماق يېيىش ئادىتى. بۇلار ئادەتتە كىچىك ئىش ھېسابلانسىمۇ، لېكىن ئۆز نۆۋىتىدە شۇ مىللەتلەر مەدەنىيىتى ۋە مىللىي ئالاھىدىلىكىنىڭ قىسمەن تەرەپلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

بىز ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي مۇساپىسىگە قارىساق، ئۇلارنىڭ ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەردىلا ئۆزىگە خاس مىللىي قائىدە - يوسۇنلارنى شەكىللەندۈرۈپ، جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي ئادىتىگە ۋە ئىجتىمائىي قانۇنىغا ئايلاندۇرغانلىقىنى كۆرەلەيمىز. شىنجاڭدىن تېپىلغان بۇنىڭدىن تۆت - بەش مىڭ يىل بۇرۇنقى جەسەتلەر بىلەن بىللە كۆمۈلگەن ئاخىرەتلىك بۇيۇملار ئۆز دەۋرىدىكى ئەجدادلىرىمىز قائىدە - يوسۇنلىرىنىڭ رەڭگارەڭ، مەزمۇنىنىڭ مول ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. ئۇلارنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرىنىڭ تارىخىي يىلتىزى، تۇرمۇش ئاساسى ناھايىتى چوڭقۇر. بەزى قائىدە - يوسۇنلىرىنىڭ تارىخىنى بۇنىڭدىن نەچچە مىڭ يىل بۇرۇنقى ئىپتىدائىي ئېتىقاد دەۋرىگە باغلاشقا توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن، بۆرىنى قوت بەلگىسى قىلىپ ئۇلۇغلاش ئىپتىدائىي ئۇرۇقداشلىق دەۋرىدىكى ئەقىدە ئىدى. بىراق، بۇ ئەقىدە كېيىنكى ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە ئىزچىل داۋاملىشىپ، ھازىرقى ئۆرپ - ئادەتلىرىمىزنىڭ مۇھىم بىر قىسمىغا ئايلىنىپ كەتكەن. ھازىر ئۇيغۇرلاردا بۆرىنى ئۇلۇغلاش ئەنئەنىسى بولمىسىمۇ، بىراق بۆرە ئوشۇقىنى ئۇلۇغ بىلىش ئادىتى بار. مەسىلەن، ئۇيغۇرلار ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا بۆرە ئوشۇقىنى ئامەت كەلتۈرىدۇ، بالا - قازانىڭ ئالدىنى ئالىدۇ، خېيىمخەتەردىن ساقلايدۇ، دەپ قارايدۇ، ھەتتا بەزى كىشىلەر ئۇنى يېنىدىن ئايرىمايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا جىن تەگكەنلىك ئەسىرى كۆرۈندى دەپ «ئوتلاش»، سۈپكۆچلەش ئادىتى زەردۇشت دىنى ۋە شامان دىنىنىڭ ئەنئەنىسى ئىدى. بىراق، ئۇيغۇرلار ئۇنى تا ھازىرغىچە داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن.

مۇشۇ نۇقتىدىن ئالغاندا، ئۇيغۇرلارنى ئەنئەنىۋى قائىدە - يوسۇنلىرىنى ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن مىللەت دېيىشكە بولىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقى قائىدە - يوسۇننى تەلىم - تەربىيەنىڭ مۇھىم مەزمۇنى دەپ قارايدۇ. ئۇلار قائىدە - يوسۇنلۇق ئادەمنى تەربىيە كۆرگەن، ئوقۇمۇشلۇق ئادەم دەپ قارىسا، قائىدە - يوسۇن بىلمەيدىغان ئادەمنى تەربىيە كۆرمىگەن، قارا قورساق ئادەم دەپ قارايدۇ. يۇرتلاردا قائىدە - يوسۇن پىشۋالىرىنى يۇرتنىڭ چوڭى قىلىپ بەلگىلەيدۇ. ئۇ مۆتىۋەر جامائەتنىڭ ھەر خىل پائالىيەتلىرىگە باشچىلىق قىلىدۇ، كىشىلەر ئارىسىدا يۈز بەرگەن توقۇنۇشلارنى قائىدە - يوسۇن بىلەن ھەل قىلىدۇ. خەلق ئارىسىدا قائىدە - يوسۇنغا بويسۇنۇش بەختلىك تۇرمۇشنىڭ، ئىشلىرىنىڭ قۇتلۇق بولۇشنىڭ بىر شەرتى دەپ قارالغاچقا، ھەربىر ئىشنىڭ قائىدىدىن چەتنەپ كېتىشىگە يول قويۇلمايدۇ. شۇڭا، ئۇيغۇرلار «ئەلگە كىرسەڭ ئېلىڭچە، سۇغا كىرسەڭ بېلىڭچە» دەپ ھەرقانداق ئەلگە كىرگەندە، ئۇلارنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرىغا بويسۇنۇشنى تەكىتلەيدۇ. ئاتا - ئانىلار پەرزەنتلىرى تۇغۇلغاندىن تارتىپلا، ئۇلارغا قىز بولسا قىزلارغا خاس، ئوغۇل بولسا ئوغۇللارغا خاس قائىدە - يوسۇنلارنى ئۆگىتىدۇ. ھەتتا، تاماق يېگەندە ئوڭ قول بىلەن يېيىش، ئۆيدىن تالاغا چىققاندا بوسۇغىدىن ئوڭ پۇتنى ئېلىپ چىقىش، ئۆيگە كىرگەندە، جامائەت سورۇنلىرىغا بارغاندا «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم» دەپ سالام بېرىشتىن تارتىپ ئولتۇرۇش - قوپۇشنىڭ ھەممە قائىدە - يوسۇنلىرىغىچە ئۆگىتىدۇ ۋە شۇلارغا ئادەتلەندۈرىدۇ. ئەگەر ئاتا - ئانا بالىسىنى ئۆز مىللىتىنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرى بىلەن تەربىيەلىمىگەن بولسا ئەيىبلىنىدۇ. قائىدە - يوسۇن ئۇقمايدىغان بالىلارنى جامائەتمۇ ئارىسىغا ئالمايدۇ. چۈنكى، قائىدە - يوسۇن پەرزەنتلەرنىڭ

قەلبىدە ئەلگە نىسبەتەن ھۆرمەت، مۇھەببەت تۇيغۇسى ئويغىتىدۇ. قائىدە - يوسۇندىن چەتنىگەن پەرزەنتلەرنىڭ قەلبى ئەلدىن يىراقلاپ كېتىدۇ.

ئۆرپ - ئادەت، قائىدە - يوسۇن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «تۆرۈ» دەپ ئاتالغان. تۆرۈ دېمەك جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ھەممىسى ئەمەل قىلىدىغان، ھۆرمەتلەيدىغان ئىجتىمائىي قانۇن - تۈزۈم دېگەن مەنىنى بېرەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ بارا - بارا دۆلەتنىڭ قانۇن - تۈزۈملىرىمۇ «تۆرۈ» دەپ ئاتىلىدىغان بولغان. يۈسۈپ خاس ھاجىپ تۆرۈنى ھەم دۆلەت قانۇنى مەنىسىدە، ھەم ئاۋامنىڭ قائىدە - يوسۇنى مەنىسىدە تىلغا ئالغان:

9846. ئاژۇن بولدى ئاخىر تۆرۈ ئارتادى،
ئەسىزلەرىگ ئەدگۈ كۆرۈ ئارتادى.

(قائىدە - يوسۇن بۇزۇلۇپ، دۇنيا ئاخىرلاشتى، يامانلارنى كۆرۈپ، ياخشىلارمۇ ئاينىدى.)

1946. ئوغۇل - قىز كەمىشتى ئاتا ھۆرمەتى،
سۆكۈش بولدى ئەركە ئاۋۇچغا ئاتى.

(ئوغۇل - قىز ئاتا ھۆرمىتىنى تاشلاشتى، «قېرى» دېگەن نام ئەمدى ئۇلارغا ھاقارەت بولۇپ قالدى.)

2946. قامۇغ تەگشۈرۈلدى تۆرۈ ئۆڭدىلەر،
قارالى ئۆرۈڭلى بىر ئۆك بولدىلەر.

(قانۇن - قائىدىلەر پۈتۈنلەي ئاستىن - ئۈستۈن بولۇپ كەتتى، ئاق بىلەن قارا ئارىلىشىپ كەتتى.)

يۇقىرىقى بايانلاردا تىلغا ئېلىنغان تۆرۈ ئىجتىمائىي قانۇن ھېسابلىنىدىغان ئەنئەنىۋى قائىدە - يوسۇنلار ئىدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇ يەردە ئەينى دەۋردە قائىدە - يوسۇنىنىڭ بۇزۇلۇشى بىلەن زامان ئاخىرلاشقاندەك ھەممە نەرسە ئاستىن - ئۈستۈن بولۇپ كەتكەنلىكىنى؛ مىللەتنىڭ چوڭلارنى ھۆرمەتلەش، ئىلىم ئىگىلىرىنى قەدىرلەشتىن ئىبارەت ئېسىل ئەنئەنىسى تەرك ئېتىلىپ، قېرىلار ھاقارەتلەنگەن ۋە خارلانغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ. ئۇ بۇلاردىن باشقا يەنە جەمئىيەتنىڭ قورغىنى بولغان قائىدە - يوسۇنلارنىڭ گۈمران بولۇشى بىلەن يۇز بەرگەن نۇرغۇن بۇزۇلۇشلارنى تىلغا ئالغان: «قارا، مەي بىلەن يۇز يۇيىدىغان پاسىقلار باتۇر ئاتىلىدىغان، پىتنە - پاساتچىلار ئەر ئاتىلىدىغان، تەقۋادار، دىيانەتلىك كىشىلەر مۇناپىق دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. خەلقتىن ۋاپا كۆتۈرۈلۈپ، جاپا ئۈستۈنلۈكىنى ئالدى؛ ئىشەنچلىك ئادەمنى تاپقىلى بولماس بولۇپ كەتتى، كىشىلەر ئارىسىدىكى يېقىنلىق پۇل - ئەمەل ئۈچۈنلا بولدى. ھەقىقەت ئۈچۈن توغرا ئىش قىلىدىغانلار قېنى؟ ئامانەتنىڭ نامىلا قالدى، ئۇنىڭغا ئەمەل قىلغۇچىلار قالمىدى، نەسىھەت قىلىدىغان سۆزلا قالدى، ئۇنىڭغا ئەمەل قىلغۇچىلار قالمىدى. سودىگەرلەر ئامانەت مەجبۇرىيىتىنى ئۇنتۇدى. ھۇنەرۋەن ئۈستىلار نەسىھەتلەردىن ۋاز كەچتى. كىشىلەرنىڭ ھەممىسى پۇلنىڭ قۇلى بولۇپ قالدى، كىمدە كۈمۈش بولسا شۇنىڭغا بويۇن ئەگدى.» مانا بۇ مىللەتنىڭ قىممەتلىك ئەنئەنىۋى قائىدە - يوسۇنلىرى زاۋاللىققا يۈز تۇتقانلىقى سەۋەبلىك يۇز بېرىۋاتقان ئىجتىمائىي تىراگېدىيە ئىدى. ئەسلىدە خەلق ئۆزىنىڭ قىممەتلىك يوسۇنى بويىچە چوڭلار ۋە ئاقىللىرىنى تۆرگە ئالسا، ئىشنىڭ بېشى قىلسا، دانا مەسلىھەتلىرىگە ئاكتىپ ئاۋاز قوشسا، نۇرغۇن ئىشلاردا ئۇلۇغ مۇۋەپپەقىيەتلەر قولغا كەلگەن بولاتتى.

ئۇيغۇرلاردا قەدىمدە «ئەل قالار، تۆرۈ قالماس» («تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 - تۇم، 503 - بەت) دېگەن بىر ماقال بار ئىدى. بۇ ماقالدا تىلغا ئېلىنغان تۆرۈمۇ ئوخشاشلا قائىدە - يوسۇننى كۆرسىتىدۇ. مۇشۇ ماقالدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، دۆلەت يوقالسىمۇ، قائىدە - يوسۇن يوقالمايدۇ، ئۇ ھاكىمىيەتنىڭ ئالمىشىشى بىلەن ئۆزگىرىپ كەتمەيدۇ. خەلق مەۋجۇتلا بولىدىكەن، شۇ خەلقنىڭ قائىدە - يوسۇنى مۇقەررەر مەۋجۇت بولىدۇ. ھەممىزگە مەلۇمكى، ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئۇيغۇرلارنىڭ تۇپ گەۋدىسى ئۆزگەرمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئېتنىك تەركىبىگە نۇرغۇن تەركىبلەر ئارىلىشىپ كەتتى. بۇ جەريانىدا مىللەت بېشىدىن نۇرغۇن قىسمەتلەرنى ئۆتكۈزدى، بىر دەۋردە قەد كۆتۈرگەن بولسا، يەنە بىر دەۋردە تىز پۈكتى، شۇنداقلا نەچچە قېتىملىق دىنىي ئېتىقاد ئۆزگىرىشىنى باشتىن كەچۈردى. ئەمما، بىر قىسىم قائىدە - يوسۇنلار شۇنچە زور ئۆزگىرىشلەر جەريانىدىمۇ ئۇزۇلۇپ قالماي، ئەۋلادمۇئەۋلاد داۋاملىشىپ دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلدى. دېمەك، قائىدە - يوسۇنلىرىمىزنىڭ ئىزچىل داۋاملىشىشى بىلەن مىللىتىمىز نەچچە مىڭ يىللىق ئەگرى - توقاي تارىخىي مۇساپىدە ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ، بىر پۈتۈن گەۋدە سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. چۈنكى، بىزنىڭ ئەنئەنىۋى قائىدە - يوسۇنلىرىمىز ھەرقايسى تارىخىي باسقۇچلاردا مىللىتىمىز ئەزالىرىنى ئۆز ئاستىغا ئېلىپ، ئۇلارنىڭ ئۇيۇشۇش كۈچىنى ئۇزلۇكسىز ئاشۇرغانىدى.

قائىدە - يوسۇن مىللىي مەۋجۇتلۇقنىڭ ئاساسى

قائىدە - يوسۇن بىر مىللەتنىڭ ئەڭ مۇھىم مەۋجۇتلۇق شەكلى، مىللىي ئالاھىدىلىكىنىڭ نامايەندىسى، مەدەنىيلىك

دەرىجىسىنى ئۆلچەيدىغان ئۆلچەم. ئۇ مىللەت ئەزالىرىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى پائالىيەتلىرىنى مۇئەييەن شەكىلگە ئىگە قىلىپ، ئۇلارنى مەلۇم بىر مەركەزىي نۇقتا ئەتراپىغا ئۇيۇشتۇرىدۇ. چۈنكى، ئۇ مىللەتنىڭ تارىخىي مۇساپىسىدە تەدرىجىي شەكىللىنىپ، بېيىپ، مۇكەممەللىشىپ، شۇ مىللەت ھاياتىنىڭ ئايرىلماس تەركىبىي قىسمىغا ئايلىنىپ كەتكەن. تارىختا قايسى مىللەت قائىدە - يوسۇنلىرىنى مۇكەممەللەشتۈرگەن ۋە ئۇلارغا ئەمەل قىلغان بولسا، شۇ مىللەت قۇدرەت تاپقان؛ قايسى مىللەتنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرى زەئىپلەشكەن بولسا، شۇ مىللەت زاۋاللىققا يۈز تۇتقان. قائىدە - يوسۇن مىللەتنىڭ ياشاش ئادەتلىرىنىڭ قېلىپلاشقان شەكلى بولۇش سۈپىتى بىلەن، مىللەت ئەزالىرى قەتئىي ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك مىزان ۋە ئىنتىزام ھېسابلىنىدۇ. ھەربىر ئادەم تۇغۇلغاندىن كېيىن، ئۆزى مەنسۇپ بولغان قوۋمنىڭ ئەزەلدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان قائىدە - يوسۇن چەمبىرىكىگە تەۋە بولىدۇ ۋە شۇنىڭ ئىچىدە تەربىيەلىنىپ، تەرەققىي قىلىپ، ۋايىغا يېتىدۇ. ئادەم تۇغۇلۇپلا بۆشۈككە بۆلەنسە، ھايات مۇساپىسى ئاخىرلاشقاندا يەنە بىر بۆشۈككە بۆلۈنۈپ ئاخىرەتكە ئۇزىتىلىدۇ. بۇ جەريانداغۇ ئاتا - ئانىسىنىڭ ۋە جەمئىيەتنىڭ يېتەكلىشى ئارقىسىدا ئۆز قوۋمىغا تەۋە بارلىق قائىدە - يوسۇنلارنى ئۆگىنىدۇ. بىز ھازىر قائىدە - يوسۇنلۇق مىللەت دېگەن ئۇقۇمنى بەزىدە مەدەنىيەتلىك مىللەت سۈپىتىدە قوللىنىمىز. قائىدە - يوسۇنغا ئەھمىيەت بەرمەيدىغان مىللەت دېگەندە، ئۇنى مەدەنىيەتسىز، ياۋايى مىللەت دەپ چۈشىنىمىز. بىز كۆپىنچە ھاللاردا بىر ئادەمنىڭ تەربىيە كۆرگەن - كۆرمىگەنلىكىنى بىلىملىك ياكى بىلىملىك ئەمەسلىكى بىلەن ئەمەس، بەلكى قائىدە - يوسۇن بىلىدىغان - بىلمەيدىغانلىقى ۋە ئۇنىڭغا ئەمەل قىلىدىغان -

قىلمايدىغانلىقى بىلەن ئۆلچەيمىز. بىز ئۇيغۇرلاردا يەنە مىللەتنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرىدىن يىراقلاشقان ئادەم گەرچە پىروفېسسور، دوكتور بولۇپ كەتكەن تەقدىردىمۇ، ئۇنى ئاۋام ئارىغا ئالمايدۇ. قائىدە - يوسۇن مىللەتنىڭ ئۇيۇشۇشچانلىقىنى ئاشۇرىدۇ، كىشىلەرنىڭ مىللىي روھىنى ئويغىتىدۇ، چۈنكى ئۇنىڭغا كۆچلۈك مىللىي روھ سىڭگەن بولىدۇ. قايسى مىللەتنىڭ قائىدە - يوسۇنى بارلىق مىللەت ئەزالىرى ئورتاق رىئايە قىلىدىغان مىزانغا ئايلانغان بولسا، ئۇنىڭ ئىچكى ئۇيۇشۇش كۈچى شۇنچە زور بولىدۇ.

كىشىلەر دۇنيانىڭ قانداق يېرىدە بولمىسۇن، ئۆزىگە خاس مىللىي قائىدە - يوسۇنلىرى ئارقىلىق باشقىلاردىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ ۋە توپ بولۇپ ئۇيۇشالايدۇ. ئاددىيسى، بىر مۇسۇلمان «ئەسسالامۇئەلەيكۇم» دېگەن سالىمى بىلەن دۇنيانىڭ ھەرقانداق جايلىرىدىن ئۆزىنىڭ دىنىي قېرىنداشلىرىنى تاپالىغانغا ئوخشاش، مىللىي قائىدە - يوسۇنلىرى ئارقىلىق دۇنيانىڭ ھەرقانداق بۇلۇڭ - پۇچقاقلىرىدىن ئۆز مىللىي قېرىنداشلىرىنى تاپالايدۇ.

ھەربىر مىللەتنىڭ ئۆز داھىيلىرىغا، قەھرىمانلىرىغا، ئالىم - تۆھپىكارلىرىغا ھۆرمەت بىلدۈرۈش يوسۇنى بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇرلار قەدىمدىن تارتىپ مىللىي قەھرىمانلىرى، تۆھپىكار ئالىملىرى ئۈچۈن ھەيۋەتلىك قەبرە - گۇمبەزلەر ياساپ، ئۇلارغا تاۋاپ قىلىپ كېلىشكەن. بۇ مىللەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا «ئۇلۇغلارنى ئۇلۇغلىسا بەختلىك بولىدۇ» دېگەن ئەقىدىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. ئۇيغۇرلاردا «ئۇلۇغقا تېڭىنسا قۇت كېلۈر» دەيدىغان قەدىمىي بىر ماقال بار. بۇ ئۇلۇغلارغا چوقۇنۇشنىڭ مىللەتنىڭ مۇھىم ئەنئەنىسىگە ئايلانغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. دېمەك، قائىدە - يوسۇن مىللەت ئەزالىرىنى بىر گەۋدىگە ئايلاندۇرۇشتا ئىنتايىن مۇھىم رول

ئويناپدۇ.

قائىدە - يوسۇن كىشىلەرنىڭ مەسئۇلىيىتى تۇيغۇسى ۋە ئەخلاق قارىشىنى يۇقىرى كۆتۈرىدۇ. قائىدە - يوسۇنغا سەل قارالسا، كىشىلەرنىڭ ئەدەپ - ئەخلاق قارىشى سۇسلىشىدۇ، مەسئۇلىيەتتىن سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ. كىشىلەر قائىدە - يوسۇن ئارقىلىق ئۆزىنى ئەخلاقىي جەھەتتىن تاكامۇللاشتۇرۇپ، دۆلەت ۋە خەلقنىڭ مەنپەئىتىگە زىيان سالىدىغان، مىللەتنىڭ شەنىگە داغ كەلتۈرىدىغان يامان ئىش، يامان ھەرىكەتلەردىن ئۆزىنى چەكلەيدۇ.

زامانىۋىلىشىش ۋە ياتلىشىش

تەرەققىي قىلىش، مەدەنىيلىشىش، زامانىۋىلىشىش ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ مۇقەررەر يۈزلىنىشى، شۇنىڭدەك شاللاش ۋە شاللىنىشمۇ دەۋر تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر قانۇنىيەتلىرىنىڭ بىرى. ئەسلىدىن ئالغاندا، جەمئىيەت تەرەققىي قىلىپ، كىشىلەر مەدەنىيلەشكەنسېرى قائىدە - يوسۇن سۇسلىشىپ، ئۆز ھاياتىي كۈچىنى يوقىتىپ بارماستىن، بەلكى شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا تېخىمۇ نۇرلىنىپ، بېيىپ، كىشىلىك تۇرمۇشنىڭ مۇھىم ئومۇرتقىسىغا، كىشىلەرنى بىر مەركەزگە ئۇيۇشتۇرىدىغان، ئىنتىلدۈرىدىغان، جەلپ قىلىدىغان گۈلخانغا ئايلىنىدۇ. ۋەھالەنكى، بۈگۈنكى كۈندە بىزنىڭ بەزى قائىدە - يوسۇنلىرىمىز گۈلخانغا ئايلانماي، ئەكسىچە تۇتۇندەك كىشىلەرنى ئەترابىدىن تېزىتىۋېتىپ بارىدۇ. بۇ بىزنىڭ مەدەنىيلىشىپ كېتىپ، قائىدە - يوسۇنلىرىمىزنىڭ تەرەققىياتقا ياندىشالمايۋاتقانلىقىنىڭ ئىپادىسىمۇ؟! بىز بۇ سوئالغا مۇنداق ئىككى نۇقتا بويىچە جاۋاب بېرىشىمىز مۇمكىن:

بىرى، قائىدە - يوسۇن ئۆلۈك نەرسە ئەمەس، ئۇ ئىجتىما-

ئىي تەرەققىياتقا، مەدەنىيەت ئاتموسفېراسىنىڭ يېڭىلىنىشىغا، دىنىي ئېتىقادنىڭ ئۆزگىرىشىگە ۋە شەھەرلىشىشكە ئەگىشىپ يېڭىلىنىپ بارىدۇ. بىر مىللەتنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرى ئىچىدە ئىلغارلىرىمۇ، قالاقلىرىمۇ، ھەتتا ئىنسانىيلىققا يات قەبىھ قائىدە - يوسۇنلارمۇ بولىدۇ. مەسىلەن، قۇلدارلىق ۋە فېئودالىلىق دەۋرلەردىكى پادىشاھلار ئۆلسە، ئۇلارغا قوشۇپ نۇرغۇن قۇل - دېدەكلەرنى دەپنە قىلىش، دادىسى ئالغان خوتۇننى ئوغلى خوتۇن قىلىش، قىز بوۋاقلارنى تىرىك كۆمۈش، ئاياللارنى ئادەم قاتارىدا كۆرمەسلىك قاتارلىقلار. ئىنسانلار باراۋەرلىككە، ئىنسانپەرۋەرلىككە يات، تەرەققىياتقا توسقۇن بولىدىغان، ئىلىم - مەرىپەتنى بوغىدىغان قائىدە - يوسۇنلاردىن قەتئىي ۋاز كېچىشى كېرەك. ئۇيغۇر يېقىنقى زامان تارىخىدىمۇ كىشىلەرنى تەركىدۇنيالىققا باشلايدىغان، نىكاھ مۇقەددەسلىكىگە تەسىر يەتكۈزىدىغان، خۇراپىيلىققا ئۈندەيدىغان بىر قىسىم قائىدە - يوسۇنلار ئوتتۇرىغا چىقىپ، خەلقىمىزنى بىر دەۋرلىك تەرەققىيات پۇرسىتىدىن مەھرۇم قىلغانىدى. ئەمەلىيەتتە، ئۇ قائىدە - يوسۇنلار ئومۇمىي خەلقنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپ، تەرەققىيات تەلىپىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان، مەجبۇرىي يوسۇندا يولغا قويۇلغان قائىدە - يوسۇنلار ئىدى. شۇڭا، ئۇلار بارا - بارا ئەمەلدىن قالدى.

ئىككىنچى، قائىدە - يوسۇنغا كونا، يېڭى دەپ ئۆلچەم قويمايمىز؛ پەقەت ئىلغار، قالاق دېگەن ئۆلچەمنى قويىمىز. مەسىلەن، ۋەتەنپەرۋەرلىك، تەرەققىيپەرۋەرلىك ۋە ئىلىم سۆيەرلىكنى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىسى دېسەك، ئۇنى كونا دەپ ئورنىغا باشقا بىر ئەنئەنىنى ئالماشتۇرۇشقا بولامدۇ؟ قائىدە - يوسۇنلارنىڭ ئىلغار ياكى قالاقلىقى خەلق مەنپەئەتىگە ئۇيغۇنلاشقان - ئۇيغۇنلاشمىغانلىقى، كىشىلەرگە ئېسىل خىسلەت ئاتا قىلغان - قىلمىغانلىقى، تەرەققىيات تەلىپىگە،

كىشىلەرنىڭ ئارزۇ - ئارمانلىرىغا يانداشقان - يانداشمىغانلىقى، تۇرمۇشقا گۈزەللىك، يېڭىلىق ۋە خۇشاللىق ئېلىپ كەلگەن - كەلمىگەنلىكى بىلەن ئۆلچىنىدۇ.

بۇگۈنكى كۈندە جەمئىيىتىمىزدە قائىدە - يوسۇندىن ياتلىشىش ئەھۋالى كۆرۈلدى. بۇ ئەمەلىيەتتە كىشىلەرنىڭ مىللىي روھىنىڭ سۇسلىشىۋاتقانلىقىنىڭ بەلگىسى، تارىختىن بېرى مەۋجۇتلۇق ئاساسى سۈپىتىدە رول ئويناپ كېلىۋاتقان مىللىي ئەنئەنىدىن ياتلىشىۋاتقانلىقىنىڭ بېشارىتى. روشەنكى، ئەنئەنىدىن ياتلىشىش مەدەنىيلىشىش ئەمەس. ھەقىقىي مەدەنىيلىشىش ئۆزىگە مەنسۇپ بولغان ۋە مىللىي قىممەت ئاتا قىلغان، ھاياتنى، تۇرمۇشنى، ۋەتەننى سۆيۈشنى ئۆگەتكەن، قەلبىنى ئىنسانپەرۋەرلىك روھى بىلەن سۇغارغان، ۋۇجۇدنى گۈزەل ئەخلاقىي پەزىلەتلەر بىلەن بېزىگەن قائىدە - يوسۇنلارنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ.

ئەپسۇسكى، بىزنىڭ بەزى قائىدە - يوسۇنلىرىمىز، بولۇپ مۇ مىللىي ئالاھىدىلىكىمىز ۋە مەدەنىيىتىمىزنى جۇلالاندۇرۇپ كېلىۋاتقان يوسۇنلىرىمىزنىڭ ئورنىنى ئەنئەنىمىزگە، ئەقىدە - ئېتىقادىمىزغا، ئەخلاقىي پەزىلىتىمىزگە زىت چاكىنا يوسۇنلار ئىگىلىۋالغىلى تۇردى. بىز بەزىدە ئۇنى دەۋرىنىڭ ئېھتىياجى دەپ چۈشىنىۋالدۇق. بۇنداق تەتۇر يۇزلىنىش مىللەتنى تۇزدىمەيدۇ، ئەكسىچە بۇزىدۇ.

ئەنئەنىۋى قائىدە - يوسۇنلاردىن ياتلىشىش، ئۆزىمىزگە يات بولغان يوسۇنلارنى قارىقويۇق قوبۇل قىلىش بىر دولقۇنغا ئايلاندى. بۇ دولقۇن ئۆز نۆۋىتىدە نۇرغۇن ئادەملىرىمىزنى ئۆز قوينىغا سۆرەپ كىرىپ كەتتى. بۇنىڭ ئىپادىسى شۇكى، مەن - مەن دېگەن كىشىلەر ئېغىزىدا: «زامان نېمە بولۇپ كەتتى؟ ئاتام كۆرمىگەن، ئانام كۆرمىگەن ئاجايىپ - غارايىپ قائىدە - يوسۇنلار ئوتتۇرىغا چىقىۋاتىدۇ» دەپ ئاغرىنغان بىلەن ۋاقتى

كەلگەندە، ئۆزلىرىمۇ شۇ غەيرىي قائىدە - يوسۇنلارنىڭ سەنىمىگە ئۇسسۇل ئويناۋاتىدۇ. نېمە ئۈچۈن شۇنداق بولىدۇ؟ مېنىڭچە، بۇنىڭغا مۇنداق ئامىللار سەۋەب بولغان بولۇشى مۇمكىن:

بىرىنچى، سىياسىي، ئىقتىسادىي تەرەققىيات قەدىمىنىڭ كۈنسېرى تېزلىشىشىغا ئەگىشىپ، كىشىلەرنىڭ دۇنيا قارىشى، قىممەت قارىشى ۋە كىشىلىك مۇناسىۋىتە ئۆزگىرىش يۈز بەردى، تۇرمۇش رىتىمى تېزلەشتى، جايلارنىڭ شەھەرلىشىش سۈرئىتى ئاشتى. بۇ ھال كىشىلەرنىڭ بۇرۇنقى قائىدە - يوسۇنلارنىڭ كونتروللۇقىدىن چىقىشىغا تۈرتكە بولدى.

ئىككىنچى، شەھەرلەر كۆپ خىل مەدەنىيەتلەر ئۇچرىشىپ ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىدىغان سەھنىگە ئايلاندى. بۇنىڭ بىلەن ئۇلۇغ بوۋىمىز مەھمۇد كاشغەرىي ئېيتقاندەك، شەھەرلەشكەنلەر-نىڭ مەدەنىيىتىدە بۇلغىنىش، تىلىدا بۇزۇلۇش ئېغىر بولدى.

ئۈچىنچى، زامانىۋى تۇرمۇش مۇھىتى قائىدە - يوسۇنلىـ-رىمىزنى ئاۋام مائارىپىدىكى ئۈزلۈكسىز ئۆگىتىش ئىمكانىيـ-تىدىن مەھرۇم قىلدى. شۇنىڭ بىلەن قائىدە - يوسۇنلىرىمىز ئۆز ئىجراچىلىرى ۋە ئوبيېكتىدىن ئايرىلىپ قالدى.

تۆتىنچى، بىر قىسىم كىشىلەر ئۇزاقتىن بېرى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنى مەلۇم تەرتىپكە ئىگە قىلىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنـ-ۋى قائىدە - يوسۇنلار بىلەن سىرتقى دۇنيادىن كەلگەن غەيرىي قائىدە - يوسۇنلار ئارىسىدا قايمۇقۇپ قالدى. ئۇلارنىڭ كاللـ-سىدا يېڭىلىقنى قوبۇل قىلىش بىلەن ئەنئەنىنى داۋاملاشتۇرۇش ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى قانداق بىر تەرەپ قىلىشقا قارىتا ئېنىق چۈشەنچە يوق. ئەسلىدە يېڭى قائىدە - يوسۇنلارنى مىلـ-لىتىمىزنىڭ ئۇزاقتىن بېرى داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى قائىدە - يوسۇنلىرى ئاساسىدا قوبۇل قىلىپ، شاكىلىنى شالـ-لىۋېتىپ، مېغىزىنى تاللىۋالغان بولساق، جەمئىيەتنىڭ ئومۇ-مىي ئۆزگىرىشىگە ماس كېلىدىغان يېڭى قائىدە - يوسۇنلارنى

مەيدانغا كەلتۈرەلەيتتۇق. ئەمما، بىز ئۇزلۇكسىز يۇز بېرىۋاتقان ئۆزگىرىشلەر ئالدىدا ئىلاجسىزلىقىمىزنى ئىپادىلەش بىلەنلا كۇپايىلەنمىدۇق. ئۆتكەنكى دەۋرلەردە قائىدە - يوسۇنلىرىمىز بۇ-گۇنكىدەك كەسكىن سىناقتا دۇچ كەلگەن ئەمەس. چۇنكى، تېخى يېقىنقى زامانلارغىچە ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ھەرقايسى قاتلام-لىرىدىكى ئۆزگىرىشلەرنىڭ سۈرئىتى بۈگۈنكىدەك تېز بولمى-غان. مانا، يېرىم ئەسىرگە يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە دۇنيادىكى ھەرقايسى دۆلەت ۋە مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى سىياسىي، ئىق-تىساد ۋە مەدەنىيەت ئالاقىسىنىڭ ئۇزلۇكسىز كۇچىيىشىگە ئەگىشىپ، ئىنسانىيەت تارىخىدا مىسلى كۆرۈلمىگەن ئۆزگە-رىشلەر بارلىققا كەلدى. بۇ ئۆزگىرىشلەر ئۆز نۆۋىتىدە بەزى قائىدە - يوسۇنلىرىمىزنى يوقاپ چىقىرىپ، ئۇلارنىڭ ئورنىغا يېڭى قائىدە - يوسۇنلارنى تاڭدى. شۇنىڭ بىلەن بىر قىسىم مىللىي ئېڭى تۆۋەن ۋە يات مەدەنىيەت ئامىللىرىغا قارىتا ئىم-مۇنىتېت كۇچى ئاجىز كىشىلىرىمىز «چەت ئەلنىڭ ئوسۇرۇ-قىمۇ ئەتىر پۇرايدۇ» دېگەندەك، ئۆزىمىزگە يات قائىدە - يو-سۇنلارغا مەپتۇن بولدى. بۇ ئەھۋال كۆپرەك شەھەرلەردە گەۋدە-لىنىپ، بارا - بارا بىر پۈتۈن ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە تەسىر كۆرسىتىشكە باشلىدى، ھەتتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بەزى قائىدە - يوسۇنلىرىمىز بارغانسېرى ئەمەلدىن قېلىشقا باشلا-دى. مەسىلەن، ئىلگىرى ئۆيىمىزگە مېھمان كەلسە، ئاۋۋال ئۇ-نىڭ قولىغا سۇ بېرىپ ئاندىن داستىخان سالاتتۇق. بۇ بىزنىڭ مېھمانغا بولغان ھۆرمىتىمىز ۋە پاكىزلىققا ئەھمىيەت بەرگەن-لىكىمىزنىڭ ئىپادىسى ئىدى. ھالا بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە، بولۇپمۇ شەھەرلەردە مېھمانىنى ئۇدۇل داستىخانغا باشلايدىغان بولدۇق، ئۇنىڭ قولىنىڭ پاكىز ياكى ئەمەسلىكى بىلەن كار-ىمىز يوق، بەزىدە ئۇنى ئۇدۇل قول يۇيىدىغان يەرگە باشلاپ قو-يىمىز. كېسىپ ئېيتىش كېرەككى، بىزنىڭ نۇرغۇن قائىدە - يوسۇنلىرىمىزنىڭ ۋاقتى ئۆتمەيدۇ، جەمئىيەت قانچىلىك تەرەق-

قىي قىلمىسۇن، ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرۇۋېرىدۇ، كىشىلەرگە ئەدەپ - ئەخلاق ئۆگىتىدۇ، ئۇلارنى مەدەنىي بولۇشقا يېتەكلەيدۇ. بىز گەرچە نۇرغۇن جەھەتتە دۇنيانىڭ ئارقىسىدا قالغان بولساقمۇ، ئەمما ئۆزىمىزنىڭ دۇنيادىكى خېلى تەرەققىي قىلغان مىللەتلەرنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرىدىنمۇ ئىلغار قائىدە - يوسۇنلارنىڭ ساھىبى ئىكەنلىكىمىزدىن گۇمانلانمايمىز. ئۇ قائىدە - يوسۇنلار ئۇيغۇرلار ئىدىيە ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە ناھايىتى يۇكسەك ئۇتۇقلارغا ئېرىشكەن دەۋرلەرنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇلارغا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ياشاش ئالاھىدىلىكى، دۇنيا قارىشى، قىممەت قارىشى ۋە ئىقتىساد جەھەتلەردىكى ئالاھىدىلىكلىرى سىڭگەن. شۇڭا، ئۇلار ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى قىياپىتىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىدۇ. مەسىلەن، بوۋاقنىڭ دۇنياغا كېلىش مۇناسىۋىتى بىلەن يۇرگۈزۈلىدىغان قائىدە - يوسۇنلىرىمىز خېلى - خېلى مىللەتلەردە يوق، ئۇيغۇرلارنىڭكىدەك باي ۋە ئەھمىيەتلىك ئەمەس. بوۋاق دۇنياغا كەلگەندىن كېيىن يۇرگۈزۈلىدىغان كىندىكىنى كېسىش، ئېغىزلاندۇرۇش، بۆشۈككە بۆلەش، ئىسىم قويۇش، بۆشۈك توي ئۆتكۈزۈش قاتارلىق پائالىيەتلەرنىڭ ئۆزگىچە قائىدە - يوسۇنلىرى بولۇپ، ئۇلارغا ئۇيغۇرلارنىڭ ئىنسانىي، ھاياتلىقنى ئۇلۇغلاش قارىشى سىڭگەن. ئىنسانغا كامالەت، بەخت - سائادەت ۋە مۇۋەپپەقىيەت تىلەشمۇ كونىلىقمۇ؟ بۇ زامانىنىڭ كەينىدە قالغانلىقىمىزمۇ؟ ياق، بۇ قائىدە - يوسۇنىمىز ئىنسانىنىڭ تۇپ ماھىيىتىگە ئۇيغۇن بولۇپ، زامان ۋە ماكانىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ.

قائىدە - يوسۇننى قوغداش مۇھىم مەسئۇلىيەت

ئۇيغۇرلار گەرچە مۇكەممەل قائىدە - يوسۇنغا ئىگە مىللەت بولسىمۇ، دەۋر تەرەققىياتى، ھەر خىل ئۆزگىرىشلەر، زامانىۋىلىق بىلەن ئەنئەنە ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، چەت ئەل

مەدەنىيىتىنىڭ سىڭىپ كىرىشى، بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ چەت ئەل مەدەنىيىتىگە قارىغۇلارچە چوقۇنۇشى قاتارلىق ئامىللار سەۋەبلىك ئۇيغۇر قائىدە - يوسۇنلىرى ئۆزىنىڭ يارقىن جۇلاسىنى خۇنۇكلەشتۈرۈپ قويۇۋاتىدۇ. بۇنداق ياتلىشىش يالغۇز توي - تۆكۈن، كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك جەھەتتىلا ئىپادىلىنىپ قالماي، بەلكى كىشىلەرنىڭ مەسئۇلىيەتچانلىق ئېڭىدىمۇ، ساداقىتىدىمۇ، مىللىي مەدەنىيەتكە بولغان مۇھەببىتىدىمۇ ئىپادىلىنىۋاتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئەنئەنىۋى قائىدە - يوسۇن تەرەپدارلىرى بىلەن ئەنئەنىدىن چەتنىگۈچىلەر ئوتتۇرىسىدا روشەن بۆلۈنۈش شەكىللەنمەكتە. ھەتتا بەزى ياشلاردا ياتلىشىش ۋە ئاينىش شۇنچىلىك ئېغىر بولۇۋاتىدۇكى، ئۇلار ھەتتا مىللەتنىڭ ئەڭ ئېسىل بايلىقى ۋە مەۋجۇتلۇق تۈۋرۈكى بولغان ئانا تىلىدا سۆزلەشنى مەدەنىيەتسىزلىك ھېسابلايدۇ، بەزىلىرى ئانا تىلىدا مەقسەت - مۇددىئاسىنى تولۇق ئىپادىلىيەلمەيدۇ. ئەگەر ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرى شۇ مىللەتنىڭ مۇھىم بەلگىلىرىنىڭ بىرى بولسا ھەمدە ئۇ ھەربىر مىللەت ئەزاسىنىڭ چوقۇنۇش ئوبيېكتىغا ئايلانغان بولسا، شۇ مىللەتنىڭ مەنىۋى قۇدرىتى شۇنىڭغا مۇناسىپ ئاشىدۇ دېيىلسە، قائىدە - يوسۇننىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتقانلىقى مىللەتنىڭ ۋۇجۇدىدىكى مەنىۋى قۇدرەتنىڭ ئاجىزلىشىشقا قاراپ يۈزلەنگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى بايراملىرى ئىچىدە نورۇز بايرىمى دېگەن كاتتا بىر بايرىمى بار. بۇ بايرام ئەسلىدە پۈتۈن مىللەت ئەزالىرىنى قاينام - تاشقىنلىق پائالىيەتلىرى قوينىغا تارتىپ كىرىپ، ئۇلارغا خۇشاللىق، ئۈمىد، جۇشقۇنلۇق، ئىشەنچ ئاتا قىلىش بىلەن بىللە ھاياتنىڭ گۈزەللىكىنى، تەبىئەتنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى، مىللىي بىرلىكنىڭ كۈچ - قۇدرىتىنى ھېس

قىلدۇراتتى. هازىر بولسا بىز پەقەت تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى نورۇز بايرىمى مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆتكۈزگەن سەنئەت كېچىلىكى ئارقىلىقلا نورۇزنىڭ كەلگەنلىكىنى هېس قىلىمىز، ئۇنىڭدىن باشقا هېچقانداق پائالىيەت ئۆتكۈزمەيمىز. ئەسلىدە نورۇز بايرىمىنىڭ ئۆزگىچە قائىدە ـ يوسۇنلىرى بولۇپ، پۈتۈن يۇرت خەلقىگە نورۇز ئېشى تارتىلاتتى، شائىرلار يېڭى باهارنى مەدهىيەلەپ مۇشائىرەلەر ئېيتىشاتتى، ئوغلاق تارتىشىش، قوچقار، خوراز سوقۇشتۇرۇش، چېلىشىش دېگەندەك هەر خىل كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى ئۆتكۈزۈلەتتى.

ئۇنىڭدىن باشقا توي ـ تۆكۈن، ئۆلۈم ـ يېتىم ئىشلىرىمىزدىمۇ تۈپلۈك ئۆزگىرىش يۈز بەردى. مەسىلەن، تويىنى ئالساق، شەهەرلەردە تويلاشماقچى بولغان قىز ـ يىگىتكە نىكاه ئوقۇلغاندىن كېيىن، قىز ئالدى بىلەن پەردازخانىغا بېرىپ، يۈزلىرىنى «زاماسكىلاپ»، قاپاقلىرىغا هەر خىل رەڭدىكى بوياقلارنى سۈركەپ، قاش ـ كىرپىكلىرىنى سىرلايدۇ، ئارقىدىن غەربنىڭ يېرىم يالىڭاچ كىيىمىنى كىيدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئاجايىپ «گۈزەل پەرىزات» قا ئايلىنىدۇ. قىز رېستورانغا يۆتكەپ كېلىنىپ، توي باشلىنىشتىن ئىلگىرى يۈزى ئېچىۋېتىلىدۇ. توي باشلىنىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا قىز ـ يىگىت ئۇسسۇل ـ تانسىغا چۈشىدۇ. تانسا ئويىنىغاندا ئەتراپىدىكىلەر قىز ـ يىگىتنى قىزىل لاتا بىلەن باغلاپ قويىدۇ، هەتتا ئۇ ئىككىسىنى ئۆزئارا سۆيدۈرىدۇ. توي ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، قىز ـ يىگىتنى دوست ـ بۇرادەرلىرى ئۆيىگە ئاپىرىپ قويىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ ئەمدىلا نىكاهلىق تۇرمۇشقا قەدەم بېسىلغان ئۆيىدە هاراق ـ شاراب ئىچىپ، بولمىغۇر چاقچاقلارنى قىلىشىپ قايتىدۇ. توي قاتناشچىلىرىمۇ تويلاشقان قىز ـ يىگىتنىڭ تۇرمۇشىغا بەخت ـ سائادەت، ئۆيىگە بەرىكەت تىلەپ دۇئا قىلىشىنىڭ ئورنىغا هاراق ئىچىشىپ

مەست - ئەلەس ھالدا قايتىدۇ.

ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرىغا كەلسەك، ئۆلۈملۈك بولغانلارنى دوست - بۇرادەرلىرى رېستورانغا چاقىرىپ، مەي -شارابلار بىلەن قارىسىنى ئوشتۇپ قويىدىغان ئەھۋاللار پەيدا بولدى.

بىزنىڭ توي - تۆكۈن ۋە ئۆلۈم - يېتىم توغرىسىدىكى قائىدە - يوسۇنلىرىمىزغا خىلاپ يۇقىرىقى ئەھۋاللار ئاساسەن شەھەرگە خاس بولسىمۇ، ئەمما بارا - بارا بىر پۈتۈن ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ. چۈنكى، يېڭىلىق شەھەرلەر ئارقىلىق يېزىلارغا تارقىلىدۇ. گەرچە ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى يېزا - قىشلاقلاردا بولسىمۇ، ئەمما شەھەرلەر ھەرقانداق ئىشتا باشلامچىلىق رولىنى ئوينايدۇ. شۇڭا، بۇنداق غەيرىي مەدەنىيەتنىڭ تەسىرىگە سەل قاراشقا بولمايدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرىدا تارىختا ئۆتكەن ئۇلۇغ تۆھپىكارلارنىڭ قەبرىسىنى يوقلاش مۇھىم ئەنئەنىۋى پائالىيەت ئىدى. بۇ خىل پائالىيەت كىشىلەرگە ئۈمىد، ئىشەنچ، جاسارەت بېغىشلايتتى؛ ئەۋلادلار قەلبىنى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئېسىل روھىي خىسلەتلىرى بىلەن سۇغىرىشتا مۇھىم رول ئوينايتتى. ئەمما، بۈگۈنكى دەۋرگە كەلگەندە، بۇ خىل پائالىيەتلەر ناھايىتى ئازلاپ كەتتى. ھازىر نۇرغۇن كىشىلەر تارىخىمىزدا خەلق ئۈچۈن جان تەسەددۇق قىلغان قەھرىمانلىرىمىزنى، ئىلىم بابىدا ئالەمشۇمۇل نەتىجىلەرنى ياراتقان ئالىملىرىمىزنى بىلمەيدۇ. ۋەھالەنكى، بىزدە ئاشۇلارنىڭ نامىغا ئاتالغان بىرەر بايرام ياكى باشقا شەكىللەردىكى نەرسىلەر يوق. مۇشۇنداق كېتىۋەرسەك، بۇنداق مەنىۋى نامراتلىق بارا - بارا پۈتۈن مىللەتنىڭ روھىي قاتلىمىغا تەسىر كۆرسىتىپ، ئاخىر ئۇلارنى چۈشكۈنلۈك پاتقىقىغا پاتۇرۇپ قويىدۇ. ئەگەر ئاتا - بوۋىلىرىمىزنى خاتىرىلەشكە تۇغۇلغان كۈنىمىزگە كۆڭۈل بۆلگەنچىلىك كۆڭۈل بۆلۈپ، ئۇنى مۇئەييەن شەكىلدىكى قائىدە -

يوسۇنغا ئايلاندۇرغان بولساق، ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە تەئەللۇق ھەربىر كىشىگە ئۈمىد، ئىشەنچ، روھىي جۈشقۇنلۇق، ئىزدىنىش روھى بەخش ئەتكىلى بولاتتى. شۇنىڭ بىلەن خەلقىمىز كۆز ئالدىدىكى رەڭدار دۇنيا ئالدىدا ھودۇقماي، كەلگۈسىگە زور ئىشەنچ بىلەن باقاتتى.

ئۇيغۇرلارنىڭ بارلىق قائىدە - يوسۇنى ئىنسانىي ئەخلاق - پەزىلەت ئۈستىگە قۇرۇلغان. پەزىلەت غۇنچىلىرىمىز مانا مۇشۇ قائىدە - يوسۇن باغچىسىدا ئېچىلغان. قائىدە - يوسۇنلىرى- مىزنىڭ يادروسىنى ئۆزئارا ھۆرمەت ۋە ئۆملۈك، ھايا، نومۇس، ئەدەپ - ئەخلاق، دوستلۇق، ۋاپادارلىق، ساداقەت، مېھرىبانلىق قاتارلىق ئىنسانىي خىسلەتلەر تەشكىل قىلىدۇ. مۇشۇ نۇقتى- دىن قارىغاندا، قائىدە - يوسۇنلىرىمىز يىمىرىلىدىكەن، كىشى- لىرىمىزنىڭ ئېسىل ئىنسانىي خىسلەتلىرىدىمۇ ياماق سۈپەتلىك ئۆزگىرىش يۈز بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن جەمئىيىتىمىزدە رەزىل- لىك ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەيدۇ، مىللەت ئەزالىرىنىڭ مەسئۇلى- يەتچانلىق ئېڭى تۆۋەنلەيدۇ، مەركەزدىن قېچىش خاھىشى ئېغىر بولىدۇ. شۇڭا، قائىدە - يوسۇنغا سەل قارىماسلىق كېرەك.

ئەگەر نەچچە مىڭ يىللاردىن بېرى خەلقىمىزنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى نامايان قىلىپ كەلگەن ئەڭ مۇھىم بەلگىسى ھەم ھەر خىل ئوڭۇشسىزلىقلار ۋە بۇلغىنىشلاردىن ئامان - ئېسەن ساقلاپ كەلگەن كۈچ نېمە؟ دېسە، بىز خەلقىمىزنىڭ قائىدە - يوسۇنى دەپ جاۋاب بېرىمىز. ئۇيغۇرلاردا «ھايا كۆتۈرۈلۈپ كەتسە، ئارقىدىن بالا كېلىدۇ» دېگەن ئەقىدە بار. بۇ يەردىكى ھايا ئۇيغۇرلارغا ئىنسانىي خىسلەت ئاتا قىلغان، ئۇلارنى يامانلىقتىن يىراق تۇرۇشقا، ياخشىلىققا ئۈندىگەن، قەلبىگە پاكلىق ئۇرۇقىنى چاچقان قائىدە - يوسۇننى كۆرسىتىدۇ. قايسى ئەلدە نومۇسسىزلىق ئەۋج ئالسا، شۇ ئەل پەس ئورۇنغا چۈشۈپ قالىدۇ؛ قايسى ئائىلىدىن نومۇس

كۆتۈرۈلۈپ كەتسە، شۇ ئائىلە بەختسىزلىككە يۈزلىنىدۇ؛ قايسى ئادەم نومۇسسىز بولسا، شۇ ئادەمنىڭ ئادەمىيلىك قەدىر - قىممىتى بولمايدۇ. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، قائىدە - يوسۇن مىللەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، بىز قائىدە - يوسۇنلىرىمىزنى قوغدىشىمىز ۋە تېخىمۇ زور ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلىشىمىز كېرەك. قائىدە - يوسۇندىن يىراقلاشساق، قۇتتىن يىراقلايمىز. قائىدە - يوسۇننىڭ تولۇق ئادا قىلىنىشى بىلەن بەخت قارار تاپقۇسى.

بىرىنچى قسىم

قائىدە ـ يوسۇنلار تۇرمۇشىمىزدا

يېڭى مېھماننى كۈتۈۋېلىش

قۇتلۇق ئانا توققۇز ئاي، توققۇز كۈن، توققۇز سائەت قورساق كۆتۈرۈپ، ۋاقتى - قەرەلى توشۇپ ئاچچىق تولغاق بەلەن بىر ھاياتلىقنى — شەرەپلىك بىر ئادەمنى دۇنياغا كۆز ئاچقۇزدى. مانا شۇنداق قىلىپ بۇ مۆجىزە بىلەن تولغان دۇنيا- غا بىر مېھمان قوشۇلدى. ھاياتلىق مۇقەددەس، ھاياتلىق ئۇلۇغ. ھايات گۈزەل، ھايات قىممەتلىك. بۇۋاقنىڭ تۇغۇلۇشى قۇتلۇق ئىش. ئۇ بۇ دۇنياغا بىر ئۇلۇش ئەقىل ئېلىپ كەلدى. ئۇ بۇ ھايات كارۋىنىدا ئاخىرقى مەنزىلگە بارغىچە بېشىدىن نى - نى ئىس- سىق - سوغۇقلارنى ئۆتكۈزىدۇ. ئەگەر ئۇ ياخشى تەربىيەلىنىش پۇرسىتىگە ئېرىشىپ قالسا، ئىنسانىيەتكە قىممەتلىك سوۋ- غىلارنى تەقدىم ئېتىشى مۇمكىن. مۇبادا ئۇ خاتا تەربىيەلىنىپ قالسا، ئىنسانىيەتكە بالا - قازا ئېلىپ كېلىشى مۇمكىن.

بىر جان يىغلاپ تۇغۇلدى. ئۇ بىر ئائىلىگە چىراغ ئېلىپ كەلدى، ئائىلە شەجەرىسىگە يەنە بىر شاخ قوشۇلدى. تۇرمۇشقا خۇشاللىق، ئۈمىد، ئىشەنچ ئاتا قىلدى. ئۇ لەختە قاندىن لوقما گۆشكە، ئاندىن بېجىرىم، مۇكەممەل ئورگانىزمغا ئىگە چىرايلىق ئادەم بولۇپ تۇغۇلدى. يېڭى مېھماننى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن تۇرلۇك ئەھمىيەتلىك قائىدە - يوسۇنلار بارلىققا كەلگەن.

ئۇيغۇر خەلقى ھاياتنى سۆيىدۇ، تۇغۇتنى، تۇغۇلۇشنى مۇقەددەس بىلىدۇ. مانا شۇنداق مۇقەددەس چوقۇنۇش قەدىمكى دەۋرلەردە ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۈمايغا چوقۇنۇش ئېتىقادىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇيغۇرلار تۇرلۇك قائىدە - يوسۇنلارنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، ھاياتلىققا مەدھىيە

ئوقۇغان، ئۇنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ تۇرمۇشنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىغا ئايلاندۇرغان. شۇنداق قىلىپ بالا تۇغۇلۇپ تاكى 40 كۈن بولغۇچە بىرقانچە باسقۇچلۇق قائىدە - يوسۇنلار يۈرگۈزۈلۈپ، بۇ يېڭى مېھمانىنى كۈتۈۋالىدۇ ۋە ئۇنىڭغا قۇتلۇق تىلەكلەرنى تىلەيدۇ.

ھاملىدار ئايالنى ھۆرمەتلەش

ئايال كىشىنىڭ ھاملىدار بولۇشى ئاياللىق مەرتىۋىسىنىڭ مۇھىم شان - شەرىپى. ئۇلۇغ ئانا بولۇش بەختى بىلەن، ئۇنىڭ باغرى يېڭى بىر ھاياتلىققا «مۇقەددەس جەننەت» بولىدۇ. ئانا بىلەن بالا بىر گەۋدە، بىر جان، بىر قان، بىر نەپەس. ئەيىۋھەنناس ! بۇ ئاجايىپ بىر گەۋدە، توققۇز ئاي، توققۇز كۈن، توققۇز سائەتلىك مۇساپە. سېزىكلىك، ئېغىر بويلۇق، بۇ مەزگىل ئانا ئۇچۇن بەكمۇ نازۇك ۋە ئاجىز. ئۇنىڭ خۇشاللىقى، ئوزۇقى بالا ئۇچۇن، خاپىلىقى، ئاچ - زارلىقىمۇ بالا ئۇچۇن بولىدۇ. ئېغىر بوي چاغدىكى ئايالنىڭ كۆزىدىن ئاققان بىر تامچە ياش، قورساقتىكى بالىنىڭ كۆزىدىن قان بولۇپ سىرغىشى مۇمكىن. ئۇيغۇرلار ھاملىدار ئاياللارنى ھۆرمەتلەيدۇ، ئۇلارغا كۆيۈنىدۇ، ئۇلارغا ئازار بېرىشنى يامان ئالىدۇ. ھەرقانداق يامان ئىش يۈز بەرسىمۇ ئېغىر بوي ئايالنى قويۇپ بەرمەيدۇ. ھەر ئىش بولسا بوشىنىپ بولغاندىن كېيىن بولسۇن دەيدۇ. ھەرقانداق ئادەم ئېغىر بوي ئاياللارغا يول بېرىدۇ. ئۇلارنى خۇشال قىلىش، ئۇلارنى ھۆرمەتلەش ئەملىيەتتە قورساقتىكى يېڭى مېھمانغا بولغان ھۆرمەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

كىندىك قېنىنىڭ تۆكۈلۈشى

ئانىنىڭ ئاچچىق تولغىقى بىلەن يېڭى مېھمان دۇنياغا كۆز ئاچىدۇ، ئانا تەۋەللۇت قىلغاندا تۇغۇت ئانىسىنىڭ بالا

تۇغۇلغاندىن كېيىن قىلىدىغان بىرىنچى ئىشى، كىندىك كېسىش بولىدۇ. بالا تۇغۇلغاندا ئۇزۇن كىندىكى بىلەن تۇغۇلىدۇ. كىندىك بالىنىڭ ھەمراھىغا ئۇلاقلىق بولۇپ، شۇنىڭدىن ئوزۇقلۇق سۈمۈرىدۇ. تۇغۇلغاندىن كېيىن ئەمدى كىندىكىنىڭ بۇ رولى تۈگەيدۇ. شۇڭا، كىندىكىنى كېسىۋېتىشكە توغرا كېلىدۇ. تۇغۇت ئانىلىرى مەخسۇس تەييارلانغان ئەسۋاب بىلەن بالىنىڭ كىندىكىنى كېسىدۇ ۋە بوغۇۋېتىدۇ. ئاندىن كىندىككە پاك تۇپراقنى ئېلىپ چاچىدۇ ۋە بۇ تۇپراقنى بالىنىڭ رىزقىنىڭ كەڭ بولۇشى، ئانا تۇپراققا سادىق بولۇشىنى، ئانا تۇپراقنى گۈللەندۈرۈش، ئانا تۇپراقنى بۇلغىماسلىق، ئانا تۇپراققا شان - شەرەپ كەلتۈرۈش ھەققىدىكى تىلەكلەرنى تىلەيدۇ. شۇڭا «كىندىك قېنى تۆكۈلگەن يەر» ئۇ ئادەمنىڭ ۋەتىنى بولىدۇ. ئۇ كىندىك قېنى تۆكۈلگەن ئاشۇ ۋەتەن ئۈچۈن قان - تەر ئاققۇزىدۇ. بەزىلەر ھەتتا ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا دۇنيانىڭ قايسى يېرىدە پائالىيەت قىلىۋاتقان بولمىسۇن، مانا شۇ ئانا تۇپراققا كېلىپ ئانا تۇپراقنى ئاخىرەتلىك ماكان — ۋەتەن قىلىشنى ئارزۇ قىلىدۇ.

خۇش خەۋەر يەتكۈزۈش

يېڭى مېھماننىڭ بۇ دۇنياغا كۆز ئېچىشى، شۇ ئادەمگە نىسبەتەن دۇنيادىكى بارلىق ئۇلۇغ مۇراسىملىرىدىنمۇ كاتتا ئۇلۇغ ئىش. چۈنكى، ئادەم تۇغۇلمىسا باشقا ھېچقانداق بىر كاتتا مۇراسىملارنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. بىر بوۋاقنىڭ تۇغۇلۇشى بىر تەرەپتىن ھايات سېپىنى تولۇقلىسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئائىلىنىڭ ئىزباسارى بولۇپ، بىر جەمئىيەت ئۈچۈن بىر شەجەرە تىكلەپ بېرىدۇ. شۇڭا، جەمئىيەت ئۈچۈنمۇ خۇشاللىق، ئائىلە ئۈچۈنمۇ شادلىق ۋە ئۈمىد چىرىغى ئېلىپ كەلگەن بۇ بوۋاقنىڭ دۇنياغا كېلىشى بىلەن يېقىن تۇغقانلارغا

خۇش خەۋەر يەتكۈزۈلىدۇ. «خۇش خەۋەر، خۇش خەۋەر». بالىلار تەرەپ - تەرەپكە چېپىشىپ بوۋاقنىڭ دادىسى، بوۋىسى، مومىسى، تاغا، هاممىلىرىغا خۇش خەۋەر يەتكۈزىدۇ. خۇش خەۋەر يەتكۈزگەن بالىلارغا سۆيۈنچە بېرىلىدۇ. بۇ ئارقىلىق بىر هاياتلىقنىڭ دۇنياغا كەلگەنلىكىنى دۇنياغا جاكارلىغان بولىدۇ.

يۇيۇش مۇراسىمى

بالا تۇغۇلغاندىن كېيىن، بوۋاقنىڭ ئۈستىبېشىدىكى غەلغەچىلەرنى يۇيۇپ زاكىلاشقا تەييارلىق قىلىنىدۇ. يۇيۇلىدىغان نەرسىلەردىن بولسا ياغاچتا ياسالغان داس، بولمىسا تۈنىكە داس بولغان ئەھۋالدا داسقا يۇمشاق سېلىنچا سېلىپ ئاندىن بوۋاقنى سېلىش كېرەك. قىش كۈنى بولسا ئۆينىڭ تېمپېراتۇرىسىنى نورمال قىلىپ ئاندىن باشقا ئىشلار قىلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن بوۋاقلار سوپۇنىدىن بىر تاختا راسلىنىدۇ، ئۇپىدىن بىر قۇتا تەييار قىلىنىدۇ. سۇ سوغۇقمۇ بولماسلىقى، قىزىقمۇ بولماسلىقى كېرەك. بەدەن قىزىقلىقىدىن ئىككى گىرادۇس ئەتراپىدا يۇقىرى بولسا بولىدۇ. 38℃ بولسا مۇۋاپىق. ئۇنىڭدىن كېيىن بىر ئادەم بوۋاقنى يۇسا، بىرەيلەن ئاستا سۇ قۇيۇپ بېرىدۇ. سوپۇننىڭ كۆزىگە كىرىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن بىر قولى بىلەن كۆزىنى تۇتۇۋېلىپ ئاۋۋال بېشىنى يۇيۇۋېلىپ ئاندىن بەدىنىنى يۇيۇش مۇۋاپىق. بوۋاقنى يۇغاندا يۇمران تېرىسىنى زەخىملەندۈرۈپ قويماسلىق ئۈچۈن ئاۋايلاپ، يۇمشاق سىلاپ يۇيۇش كېرەك. بولۇپمۇ ئېغىز ئىچىنى تازىلاشتا ئېھتىيات قىلىش كېرەك. هازىر كۆپ بالىلار دوختۇرخانىدا تۇغۇلۇۋاتىدۇ. دوختۇرلار بالىنى يۇيۇش ئىشلىرىنى ئۆلچەملىك، كۆڭۈلدىكىدەك ئادا قىلىدۇ. يۇيۇپ بولغاندىن كېيىن ئۇپا بىلەن بويۇندىن تارتىپ پۈتۈن بەدىنى ئۇپىلىنىپ ئاندىن زاكىلىنىدۇ.

زاكىلاش مۇراسىمى

يۇمشاق، سۇپەتلىك داكا ۋە خەسىدىن زاكىلىق تەييارلىنىدۇ. زاكا چېكىلىك زاكا، بەدەن زاكىسى، تەرەت زاكىسى دەپ ئۈچ پارچە راسلىنىدۇ. چېكە زاكىسى پېشانىدىن ئېلىنىپ بۆرەكچى قىلىپ قۇلاق بىلەن قوشۇپ ئورىلىدۇ. ئاندىن بەدەن زاكىسى ئىككى قولىنى ئېچىگە ئېلىپ چاك يۆگىلىدۇ. ئارقىدىن تەرەت زاكىسىنى بەدەن زاكىسى بىلەن قوشۇپ، بەلدىن ئورالغاندىن كېيىن يۇمشاق ئەدىيال ياكى بوۋاق كۆرپىسى بىلەن كۆرپىلىگەندىن كېيىن بەلدىن شوينا بىلەن تېڭىلىدۇ. بۇ بۆشۈككە سېلىشتىن بۇرۇنقى زاكىلاش بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بوۋاق تۇنجى بولۇپ، بۇ دۇنيانىڭ قائىدە - يوسۇنى بويىچە ۋاقىتلىق سەرەمجانلار بىلەن سەرەمجانلاندۇرۇلىدۇ.

دىققەت قىلىدىغان ئىشلار: زاكىلىغاندا بوۋاق راھەت ھېس قىلىدىغان بولسۇن، قاتتىق - قۇرۇق قىلىپ قويماسلىق، قول - پۇتلىرى پۈكۈلۈپ قالماسلىق، بەك چاك زاكىلىماسلىق كېرەك.

ئېغىزلاندۇرۇش مۇراسىمى

ئېغىزلاندۇرۇش مۇراسىمى دېمەك بوۋاقنى تۇنجى بولۇپ ئېغىزىنى يېمەكلىك بىلەن ئېچىش دېگەنلىك بولىدۇ. ئۇيغۇرلاردا بالىنى ئېغىزلاندۇرۇشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلىدۇ. بىرىنچى، ئاۋۋال نان بىلەن ئېغىزلاندۇرۇش مۇھىم بىر قائىدە. ئىككىنچى، بالىنى ئېغىزلاندۇرىدىغان ئادەم ياخشى تاللىنىشى تەلەپ قىلىنىدۇ. ئەقىدە بويىچە، بالىنى قانداق مىجەزلىك ئادەم ئېغىزلاندۇرسا، بوۋاقنىڭ مىجەزى شۇنداق بولىدۇ، ئاچ ئادەم ئېغىزلاندۇرسا، بوۋاقنىڭ مىجەزى شۇنداق

بولىدۇ، گەپدان ئادەم ئېغىزلاندۇرسا گەپدان بولىدۇ، پىخسىق ئادەم ئېغىزلاندۇرسا پىخسىق بولۇپ قالىدۇ دەپ قارىلىدۇ. شۇڭا كىشىلەر ئارىسىدا بالىنىڭ مىجەزىگە قاراپ «كىم ئېغىزلاندۇرغان بولغىيتتى؟» دېيىش مانا شۇ چۈشەنچىدىن كەلگەن.

نان بىلەن ئېغىزلاندۇرۇشتا ئاۋۋال نانىنىڭ خەلقىمىز تۇرمۇشىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرغانلىقىدىن بولغان. چۈنكى بىرى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىق يېمەكلىكى نان. يەنە بىرى، نان سىمۋوللۇق مەنىدە بۇ دۇنيادىكى رىزىقنى ئىپادىلەيدۇ. ئېغىزلاندۇرغۇچى نانىنى يۇمشاق چاينا ياكى يۇمشاق ئېزىپ بوۋاقىقا يېگۈزۈۋاتقاندا، بوۋاقنىڭ نېنىنىڭ پۈتۈن بولۇشىنى، نانىنى قەدىرلىشىنى، بەدىنىنىڭ ساغلام بولۇشىنى ئۈمىد قىلىپ تىلەك تىلىنىدۇ.

دىققەت قىلىدىغان ئىشلار: بىرى، نان ناھايىتى يۇمشاق چاينىلىشى كېرەك. يەنە بىرى، ئېغىزلاندۇرغاندا پەقەت ئاز - ئازدىن ئازراقلا بېرىلسە كۈپايە. ئەگەر كۆپ بولۇپ قالسا، بوۋاقنىڭ ئاشقازىنى تېخى ئادەتلەنمىگەن بولغاچقا، قوبۇل قىلالمايدۇ، ھەتتا بەزىدە كۈتۈلمىگەن ئەھۋاللارمۇ يۈز بېرىشى مۇمكىن.

ئىسىم قويۇش مۇراسىمى

بوۋاق تۇغۇلۇپ يەتتە كۈنگىچە مۇڭاپىق ۋاقىتنى تاللاپ ئىسىم قويۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئىسىم قويۇش قەدىمدىن بېرى ناھايىتى مۇھىم قائىدە - يوسۇنلارنىڭ بىرى بولۇپ كەلدى. ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە ئىسىم قويۇش مۇراسىملىرىنىڭ شەكلى ۋە مەزمۇنى ئۆزگىرىپ يېڭىلىنىپ تۇردى. ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم قويۇش ئادىتى ئىسلامىي ئادەت بىلەن مىللىي ئادەت يۇغۇرۇلۇپ، ئۆزىگە خاس ئىسىم قويۇش يوسۇنىنى بارلىققا كەلتۈردى.

بىرىنچى، مەنىلىك، ئەھمىيەتلىك ئىسىملارنى تاللاش تەلەپ قىلىنىدۇ. ئىسىم تاللاش ئىسىم قويۇشنىڭ بىرىنچى قەدىمى. تارىختىن بۇيان ئۇيغۇرلار ناھايىتى مەنىلىك گۈزەل ئىسىملارنى قويۇشقا ئادەتلەنگەن. ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئەرەبچە ئىسىملار ئۇيغۇر ئىسىملىرىنىڭ 90 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرلار ئىسىم قويۇشتا مىللىي ئالاھىدىلىكنى ئاساسەن يوقىتىپ قويدى. ئىسىملاردىن مىللەت تەۋەلىكنى پەرق ئەتكىلى بولمايدىغان ئەھۋال شەكىللەندى. بۇ مەنىدىن ئالغاندا، بالىلارغا چوقۇم مىللىي ئالاھىدىلىكنى ئىپادىلەيدىغان ئىسىملارنى قويۇشنى ئاۋۋال ئويلىشىش كېرەك. چۈنكى، دىنىي ئېتىقاد بىلەن ئىسىمنىڭ مۇناسىۋىتى يوق. ئىسمى مىللىي بولسىمۇ يەنىلا دىنىي ئېتىقادىغا تەسىر يەتمەيدۇ.

ئىككىنچى، ئىسىم قويۇشتا ئۇرۇق ـ تۇغقان، قوشنا ـ قولۇملار ۋە دوست ـ يارەنلەر مۇراسىمغا تەكلىپ قىلىنىدۇ. بەزى ئورۇنلاردا ئىسىم قويۇشقا يۇرت چوڭلىرىدىن تارتىپ خېلى كۆپ مېھمان چاقىرىپ، ئىسىم قويۇشقا قاتناشقانلارغا قوي سويۇپ، سوۋغات بېرىش ئادىتى بار.

ئۇچىنچى، ئىسىم قويغاندا چوقۇم ئىسلامىي قائىدە بويىچە موللام ياكى بوۋاقنىڭ بىۋاستە ھامىيلىرى ئىسىم قويىسىمۇ بولىدۇ. بىراق، شەرت ئىسىم قويۇش قائىدىسىنى بىلىشى، ئىسىم قويۇشتا ئوقۇلىدىغان ئايەتلەرنى بىلىشى كېرەك. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئەزان توۋلاپ بوۋاقنى قولىغا ئېلىپ، ئاۋۋال ئوڭ قۇلىقىغا تەكبىر ئاڭلىتىلىدۇ، ئاندىن سول قۇلىقىغا ئەزان ئاۋازىنى ئاڭلىتىدۇ. ئارقىدىن بەلگىلەنگەن ئايەتلەر ئوقۇلغاندىن كېيىن، ئىسمىنى يادلاپ، ئىسمى مېھمانلارغا جاكارلىنىدۇ. مۇراسىمغا قاتناشقانلار بوۋاقنىڭ مۇبارەك ئىسمى جاكارلانغاندىن كېيىن «مۇبارەك بولسۇن، ئىسمى قۇت ئاتسۇن» دېگەندەك تىلەكلىرىنى بىلدۈرۈشىدۇ. بۇ ئىسىم شۇ بوۋاقنىڭ بۇ دۇنيالىق ۋە ئۇ دۇنيالىق ئىسمى دەپ قارىلىدۇ.

دىققەت قىلىدىغان ئىشلار:

بىرىنچى، باشقا قوياملىرىنىڭ مەنىسى چوقۇم ناھايىتى ئېنىق، ئۇقۇشلۇق بولسۇن. مەنىسىنى بىلمەيدىغان يات، قوپال ئۇقۇم بېرىدىغان ئىسىملارنى قويماسلىق كېرەك. مەسىلەن، ئۇيغۇر قىزلىرىدا «راھىلە» ئىسىملىكلەر خېلى بار. بىراق، بۇ ئىسىمنىڭ مەنىسىنى چۈشەنمەيلا قويغان. چۈنكى، ئۇنىڭ مەنىسى «يۇك ئارتىلغان تۆگە، يۈك ئارتىلغان كارۋان» دېگەن مەنىلەرنى بېرىدۇ. «ئوسمان» گەرچە چارىيالارنىڭ بىرىنىڭ ئىسمى بولسىمۇ، ئەرەبچە مەنىسى «يىلاننىڭ بالىسى» دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. «راھىلە – تۈل خوتۇن» دېگەن مەنىگە، «ئاسىيە – ئاسىي، خائىن، يۈز ئۆرىگۈچى» دېگەن مەنىگە ئىگە. شۇڭا، ئىسىملارنى تاللاشتا تەلەپپۇز قوغلاشماي، بەلكى مەنە قوغلىشىش كېرەك. قارىغۇلارچە باشقا مىللەتلەرنىڭ ئىسمىنى كۆچۈرۈپ كەلمەسلىك لازىم.

ئىككىنچى، ئىسمىنى ئاتاشتا تولۇق ئاتاش لازىم، ئىسمىنىڭ تاۋۇشلىرىنى ئۆزگەرتمەيتىشكە، قىسقارتمۇيتىشكە بولمايدۇ. بولۇپمۇ ئاللانىڭ سۈپەتلىنى ئىسىم قىلىپ تاللىغاندا، «ئابدۇ» دېگەن سۆز قوشۇلۇپ قويۇلىدۇ. بۇ «بەندىسى، قۇلى» دېگەن مەنىدە بولىدۇ. ئاندىن «راخمان، قاھار، غوپۇر» دېگەندەك سۈپەت ئىسمى ئۇلىنىدۇ. ئەگەر «ئابدۇ» تاشلىمۇيتىلسە، رەھىملىك خۇدا، قەھرلىك خۇدا دېگەندەك مەنە بىلدۈرۈپ قالىدۇ.

بىزنىڭ قارىشىمىزچە، بىز ئەرەب، پارس بولمىغاندىن كېيىن، ئىسىمىزنى ئەرەبچە، پارسچە قويۇۋېلىشىمىزنىڭ ھاجىتى يوق. بولۇپمۇ توغرا ئاتاشقا كېپىللىك قىلالمىغان ئەھۋال ئاستىدا، ئاللانىڭ 99 سۈپىتىنى بالغا ئىسىم قىلىپ قويۇش توغرا ئەمەس.

ئۇچىنچى، بالا چۈشەنگۈدەك بولغاندا، ئۆزىنىڭ ئىسمىنىڭ

مەنسىنى بالىغا ئۇقتۇرۇپ قويۇش كېرەك. ئۆزىنىڭ ئىسمىنىڭ مەنسىنى بىلمەسلىك مەدەنىيەتسىزلىك بولىدۇ.

بۆشۈك توي

بۆشۈك توي ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان خاس مىللىي ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنىڭ بىرى. «تۇركىي تىللار دىۋانى» دا بۆشۈك توي ئېنىق تىلغا ئېلىنىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىي «پىچىش» سۆزىنى ئىزاھلاپ، چوڭلارنىڭ زىياپىتىگە ياكى بۆشۈك تويىغا كەلگەنلەرگە تارتۇق قىلىش ئۇچۇن پىرتىلىدىغان رەخت (1 ـ تۇم، 47 ـ بەت) دېگەن. بۇنىڭغا قارىغاندا، بۆشۈك توي ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنلا ئۇيغۇرلاردا ئومۇملاشقان بىر ئەنئەنە بولغانلىقى مەلۇم بولىدۇ.

تۇغۇت دېگەن ئانىلار ئۇچۇن بىر هايات ـ ماماتلىق كۇرەش. ئانىلارنىڭ ساق ـ سالامەت يەڭگىپ بىر هاياتلىقنى دۇنياغا كەلتۇرەلىشى ناهايىتى خاسىيەتلىك ئىش. ئۇ ئائىلىگە خۇشاللىق، بەخت، ئۇمىد چىرىغىنى ياقتى. ئۇيغۇرلارنىڭ يوسۇندا ياتلىق قىلىنغان قىزنىڭ تۇنجى تۇغۇتىنى ئاتا ـ ئانىسى ئىگە بولۇپ تۇغدۇرىدۇ. تۇغۇتتىن بىر ئاي بۇرۇن قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى قىزىنى ئوغۇلنىڭ ئۆيىدىن قائىدە ـ يوسۇن بىلەن يۆتكەپ، ئۆزىنىڭ ئۆيىگە ئېلىپ كېلىدۇ. بۇنىڭدا مۇنداق بىرقانچە ئىشنى نەزەردە تۇتقان. بىرىنچىدىن، ياشلارنىڭ تۇغۇتى يېقىنلاپ قالغاندىمۇ جىنسىي مۇناسىۋەت قىلىشىدىن ساقلىنىش. چۇنكى، تەجرىبىلەردىن قارىغاندا، هامىلدار بولغان ئايال بىلەن جىنسىي مۇناسىۋەتنى قانچىلىك بالدۇر توختاتسا بالىنىڭ ساغلاملىقى، ئەقىل ـ پاراسىتى ئۇچۇن پايدىلىق بولىدىكەن. ئىككىنچىدىن، بىرىنچى قېتىملىق تۇغۇت كېلىن بالىغا نىسبەتەن بىر يېڭى ئىش بولغاچقا، بالىنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر ئالالمايدۇ، قېينىئاتا ـ قېينىئانىسىغا ئېغىرىنى سېلىپ

يامان ئېلىنىپ قالماسلىقىنى نەزەردە تۇتىدۇ. ئۇچىنچىدىن، پەردىشەپ ئۇچۇن بىرىنچى تۇغۇتىنى ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ئۆيىدە يەڭگىشىنى مۇڭاپىق كۆرگەن.

تۇغۇپ 40 كۈندىن ئاشقاندا ئاندىن ئايالىنىڭ بەدىنى ئەسلىگە كېلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، ئوغۇل تەرەپ كېلىنى ۋە نەۋرىسىنى قۇدىلارنىڭ ئۆيىدىن يۆتكەپ كېتىدۇ. مانا مۇشۇ يۆتكەپ كېتىش مۇراسىمى ئۇچۇن قىلىنغان پائالىيەتلەر بۆشۈك توي دەپ ئاتىلىدۇ. ئوغۇل تەرەپ قىزغا، بۇڭاقا تۇغۇتتىن قويۇنالىقى مۇناسۋىتى بىلەن، قۇدىلارغا تۇغۇت باقتىكلار دەپ سوۋغا ئالىدۇ. قىز تەرەپمۇ ئوغۇل تەرەپنىڭ ئالدىغا مۇڭاپىق سوۋغىلارنى قويىدۇ. تېگىشلىك رەسمىيەتلەر ئۆتىلىپ بولغاندىن كېيىن ئوغۇل تەرەپ قىزنى، نەۋرىسىنى ياخشى بېقىپ بەرگىنىگە رەھمەت ئېيتىپ كېلىنىنى يۆتكەپ كېتىدۇ. قىز تەرەپ بۆشۈك راسلايدۇ، ئوغۇل تەرەپ كېلىن بىلەن بىللە بۆشۈكنى ئېلىپ كېتىدۇ.

قىرىقنى قىلىش

بۇنى قىرىقنى چىقىرىش دەپمۇ ئاتايدۇ. قىرىقنى چىقىرىش بۇڭاق 40 كۈنلۈك بولغاندىن كېيىن ئۆتكۈزۈلىدىغان يەنە بىر مۇھىم تىلەك تىلەش مۇراسىمى. ئۇيغۇرلارنىڭ قارىشىدا بۇڭاق تۇغۇلۇپ 40 ـ كۈن ئەڭ مۇھىم بىر ئۆتكەل. قىرىقىغچە ھايات تۇرالىغان بالا ئاساسەن ھاياتلىق سىپىگە قېتىلىپ كەتكەن ھېسابلىنىدۇ. بۇ 40 كۈن بۇڭاقنىڭ يورۇق دۇنياغا ــ ئۇنىڭ ھاۋاسى، تۇپرىقى، سۇيى ۋە باشقىلارغا ئادەتلىنىپ، كۆنۈش جەريانى بولىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن 40 كۈندە ئانىنىڭ تەن سالامەتلىكى، يەنى تۇغۇتتىن كېيىنكى بەدىنىنىڭ ئەسلىگە كېلىشى تامامىلانغان، نورمال ھالەتكە ئۆتكەن بولىدۇ. ئەڭ مۇھىمى، ئۇيغۇرلار قەدىمكى دەۋردىن باشلاپ 40 نى مۇقەددەس بىلگەن، ئۇنى بىر پۈتۈنلۈك،

مۇكەممەللىك، بەخت ـ سائادەتنىڭ بىر ئالامىتى دەپ چۈشەنگەن. شۇڭا 40 مۇقەددەسلىك ئەنئەنىسى تۇرمۇشنىڭ ھەممە قاتلاملىرىغا چوڭقۇر سىڭىپ يىلتىز تارتقان. 40 نىڭ شۇ بوۋاق بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدە، بالا قورساقتا تۇرىلىپ 40 كۈندىن كېيىن، لەختە قاندىن ئادەملىك شەكلىگە كىرىشكە باشلايدۇ. ئانىنىڭ ھامىلدار بولۇپ 40 كۈنلەر بولغاندىن كېيىن سېزىكلىك تارتقانلىقى دەل بالىنىڭ ئۆزۈقلۇق تەلەپ قىلغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، بالىنىڭ قانداق ئوزۇقتا موھتاج بولۇۋاتقانلىقى ئانىنىڭ نېمىگە سېزىك بولغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئۆز دەۋرىدىكى چۈشەنچە بويىچە بالا تۇرىلىپ 40 كۈن بولغاندىن كېيىن تەڭرى ئۇنىڭ بۇ دۇنيادىكى رىزقى ـ نېسىۋىسىنى بەلگىلۈپتىدىكەن. شۇڭا، ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدا 40 مۇقەددەسلىك سان بىلەن بولغان ئۆرپ ـ ئادەتلەر ناھايىتى كۆپ. ھەربىر شەخس ھاياتى ۋە ۋاپاتىدا ئۇچ قېتىم 40 سانىغا دۇچ كېلىپ مۇكەممەللىك باسقۇچىنى تاماملايدۇ. بىرىنچى، قورساقتا تۇرىلىپ 40 كۈن بولغاندا رەسمىي جان كىرىپ پۈتۈن ئەزالىرى شەكىللىنىدۇ، رىزقى پۈتۈلىدۇ. ھەقىقىي ھەرىكەتلىك بىر جانغا ئايلىنىدۇ. ئىككىنچى، تۇغۇلۇپ 40 كۈن بولغاندىن كېيىن بالا رەسمىي بۇ ھاياتلىق سېپىگە قېتىلغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. قۇلىقى گەپ ئاڭلايدۇ، كۆزى كۆرۈشكە باشلايدۇ، ئاشقازىنى ئاشلارنى ھەزىم قىلىش ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرىدۇ. بۇمۇ ئەقىدىدىن چىقىپ «ئوغۇزخان تۇغۇلۇپ 40 كۈندىن كېيىن ئاش تەلەپ قىلىدۇ ۋە گەپ قىلىپ ئويناىدۇ» دەپ مۇبالىغە قىلىنغان. ئومۇمەن، بۇ دۇنيانىڭ تۇرمۇشىغا ماسلىشىش ئىقتىدارىنى ھازىرلايدۇ. ئۈچىنچى، ئادەم 40 ياشقا كىرگەندىن كېيىن، رەسمىي قىرانلىق مەۋسۇمىغا كىرىدۇ، تۇرمۇشقا پىشىدۇ. كۇچ ـ قۇۋۋىتى تولىدۇ، ئەقلىي ئىقتىدارىمۇ ئەڭ يۇقىرى باسقۇچقا يېتىدۇ، شۇڭا پەيغەمبەرلەرگە 40 ياشقا كىرگەندىن كېيىن

ئاندىن پەيغەمبەرلىك ۋەھيسى كېلىدۇ. ئادەم ۋاپات بولغاندىن كېيىن، يەنە 40 نەزىرسى بېرىلىدۇ ۋە بۇ ۋاقىتتا جەسەتنىڭ قورسىقى يېرىلىپ رەسمىي تۇپراققا قوشۇلۇش مۇساپىسى باشلىنىدۇ دەپ قارىلىدۇ. 40 كۈنلۈك ھازا تۇتۇشنى ئۆلگۈچى بىلەن ۋىدالىشىشنىڭ بىر پۈتۈن باسقۇچى دەپ قارايدۇ، مانا شۇنداق مۇكەممەللىك چۈشەنچىسى ۋە 40 مۇقەددەسلىك ئەنئەنىسىنىڭ تۈرمۇشتىكى ئىپادىسى سۈپىتىدە ئۇيغۇرلاردا بالىنىڭ قىرىقىنى چىقىرىش ئەنئەنىسى داۋام ئەتكەن. ئەگەر قىرىقىنى چىقارمىسا بالا قىيىق بولۇپ قالىدۇ، دەپ قارايدۇ.

بوۋاقنىڭ قىرىقىنى چىقىرىش باسقۇچلىرى مۇنداق بولىدۇ: ئالدى بىلەن قىرىقىنى چىقىرىش مۇراسىمى ئۈچۈن 40 توقاچچاق يېقىپ، قىرىقىغا قاتناشقان بالىلارغا تەييارلىنىدۇ. ئاندىن بوۋاققا قىرىقىلىق دەپ بوۋاق كىيىمى تىكتۈرۈلىدۇ ياكى تەييار بوۋاقلار كىيىمىنى ئېلىپ راسلايدۇ. ئاندىن بالىلارنى چاقىرىپ تاماق ئېتىپ، بوۋاقنى داستا ئولتۇرغۇزۇپ، بېشىغا قىرىق مەرتەم بوۋاقنىڭ بەخت ـ تەلىيى ئۈچۈن، ياخشى، ياراملىق ئادەم بولۇشى، ئەلگە كېرەكلىك ئادەم بولۇشى ئۈچۈن ئاتاپ سۇ قۇيۇلىدۇ. ھەتتا بەزى جايلاردا ئالتۇننى چايقاپ شۇ سۇ بىلەن يۇيۇش ئادىتىمۇ بار. بالا يۇيۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، مۇراسىمغا قاتناشقان بالىلارغا توقاچچاق تارقىتىلىدۇ، تاماق بېرىلىدۇ، بوۋاققا قىرىقىلىق كىيىم كىيگۈزۈلىدۇ.

قوشنىدارچىلىق يوسۇنلىرى

ئۇيغۇر خەلقى قوشنىدارچىلىق ھەققىنى ئۇلۇغ بىلىدۇ. شۇڭىمۇ خەلق ئارىسىدا: «يەر ئالماقچى بولساڭ سۆيىنى ئارا، ئۆي ئالماقچى بولساڭ قوشنىغا قارا»، «يىراقتىكى تۇغقاندىن ياندىكى قوشنا ئەۋزەل»، «بۆره قوشنىسىنى يېمەس»، «بار تاۋقىم، يان تاۋقىم، بولمىسا ئوتتۇرىدا سۇن تاۋقىم» دېگەن ماقال ـ تەمسىللەر بارلىققا كەلگەن. بۇ، قوشنىدارچىلىقنىڭ خەلقنىڭ تۇرمۇشىدا قانچىلىك مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مانا شۇنداق ئۇزۇن ئەسىرلەردىن بېرى قوشنىدارچىلىق مۇناسىۋىتى جەريانىدا نۇرغۇن قائىده ـ يوسۇنلار بارلىققا كەلگەن.

قوشنا قوشنىغا ئامانەت

قوشنىلارنى قوشنىلار ئۆزىگە ئامانەت دەپ قارايدۇ. قوشنىلارنىڭ مال ـ مۈلكىمۇ ئۆزئارا ئامانەت. قوشنىلار بىر ـ بىرىنىڭ مال ـ مۈلكىگە ھەرگىز چېقىلمايدۇ. قوشنىلارنىڭ ئايال، بالا ـ چاقلىرى ئامانەت. قوشنىلىرىدىن ئەر ـ ئايال بىر يەرگە كەتكەن بولسا، ئايالى ياكى ئېرىگە يامان نىيەتتە بولۇش ئېغىر گۇناھ ھېسابلىنىدۇ. بەلكى پاك، ساداقەتمەنلىك بىلەن ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىغا ياردەم بېرىش ھەققى بولىدۇ. ئۇلارغا زىيانكەشلىك قىلىش قوشنىدارچىلىق ھەققىگە قىلىنغان خىيانەت بولىدۇ. قوشنىلارنىڭ سىرلىرىمۇ ئامانەت. ئەگەر قوشنىلارنىڭ ياخشى ياكى يامان سىرلىرىنى بايقاپ

قالسا، ئۇنى باشقىلارغا ئاشكارىلاش يەنىلا قوشنىدارچىلىق ھەققىگە خىيانەت بولىدۇ.

قولقا بېرىپ تۇرۇش

قوشنىلار قوشنىلارغا ھاجەتمەن بولىدۇ. چوڭ جەھەتتە ئىقتىسادقا، كىچىك جەھەتتە بىر باش پىياز، چۆمۈچ، چويلا، قوشۇق، پىيالە دېگەندەك نەرسىلەرگىچە. بىر باش چامغۇر بولمىسا ئاش كۆڭۈلدىكىدەك بولمايدۇ. شۇڭا، بازارغا بارغىچە قوشنىلاردىن ئېلىپ چىقىدۇ. ئۆيگە مېھمان كەلگەن بولسا چىنە - قاچا يېتىشمەي قالسا چىنە - قاچا سورايدۇ. بۇ چاغدا قوشنىلار خۇشاللىق بىلەن ھاجەتتىن چىقىشى قوشنىلارنىڭ ھەققى. «مەن ساڭا موھتاج بولمايمەن، مەن سەندىن بىر نەرسە سورىمايمەن» دەپ قاراش خاتا. ھەرقانچە ھاجەتمەن بولمايدىغان ھالەتتە بولسىمۇ، يەنىلا ھاجەتمەن قوشنىسىنىڭ ھەققىنى ئادا قىلىش قوشنىسىنىڭ قەتئىي ئۆتەشكە تېگىشلىك ھەققى. قولقا بېرىپ تۇرمايدىغان ئادەمنىڭ تەقۋادارلىقتىن، ئەخلاقىي پەزىلەتتىن دەۋا قىلىشى يالغان.

لاپقۇت

قوشنىلار ئىشلەپچىقىرىشتا ئۆزئارا ھەمكارلىشىدۇ. ئات - ئۇلاغ، ھارۋا، جابدۇقلارنى جىددىي پەيتلەردە ئۆتنە بېرىپ تۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ جىددىي پەيتلىرىدە ئىشنىڭ ئۈنۈمىنى ئاشۇرۇشىدۇ. چۈنكى، ئېتىزغا قىغ قۇيۇش، خامان تېپىش، ھوسۇل يىغىش قاتارلىق ئىشلاردا بىر ئائىلە ئۆيىدىكى ئۇلاغلارغا تايىنىپلا ئۇ ئىشلارنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايدۇ. بىر ئېشەك ياكى بىر كالا بىلەن خامان يۇمشىمايدۇ. شۇڭا، قوشنىلارنىڭ ئۇلاغلىرىنى ئارىيەتكە ئېلىپ 5 — 10 ئۇلاغ

بىلەن خامان تېپىدۇ. بىرى خامان تېپىپ بولغاندىن كېيىن، يەنە بىرەيلەن خامان تېپىدۇ. مانا شۇنداق ھەمكارلىق شەكلىنى قوشنىلار ئارا لاپقۇت دەپ ئاتاپ كەلگەن. ھازىر كونا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئورنىنى زامانىۋى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئىگىلىگەن بولسىمۇ، بىراق يەنىلا ھەمكارلىشىپ ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىش تۈگەپ كەتكىنى يوق. مۇھىم تېرىقچىلىق مەۋسۇمىدا تىراكتور يەر ھەيدىگەن بولسا، قوشنىلار ھەمكارلىشىپ يەرنى تۈزلىشىپ بەرمىسە، ئوسا ئۆتۈپ كېتىدۇ. شۇڭا، ھەرقانداق شەكىلدىكى ھەمكارلىق قوشنىلار ئارا مۇناسىۋەتنى چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ.

ئاش سۇنۇشۇش

قوشنىدارچىلىق يوسۇنلىرى ئىچىدە ئۆزئارا ئاش سۇنۇشۇش ئەنئەنىسى ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى ئىلغار، پەزىلەت بىلەن تويۇنغان قائىدىلىرىنىڭ بىرى. ياخشىراق تاماق ئەتكەن بولسا قوشنىلارسىز يېمەيدۇ. قوشنىلارمۇ مىننەتدارلىق بىلەن قوبۇل قىلىدۇ، ئۇلارمۇ ياخشى تاماق ئەتكەندە تاماق كىرگەن قاچىنى ئاش بىلەن قوشنىسىغا چىقارتىپ بېرىدۇ. بۇ قائىدىگە قوشنىسىنىڭ باي بولۇشى ياكى تاماق ئەتمىگەن بولۇشى شەرت ئەمەس. پەقەت ئەتكەن تاماقتىن تەڭ بەھرىمەن بولۇش ھېسسىياتى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. شۇڭا، كىرگۈزگەن ئاش ئاز بولسۇن، كۆپ بولسۇن، قوينىڭ بىر تال تۇيىقى چاغلىق نەرسە بولسىمۇ رەھمەت دەپ ئېلىش تەلەپ قىلىنىدۇ. ھەرگىزمۇ «بىزنى ئاچ قالدى دەپ تاماق كىرگۈزگەن ئوخشايدۇ»، «ئېشىپ قالغان تاماقنى كىرگۈزۈپتۇ»، «ئوخشىمىغان ئاشنى كىرگۈزۈپتۇ» دېگەندەك يامان گەپلەرنى تىلغا ئېلىش ئەيىبلىك ئىش، پەزىلەتسىز ئىش دەپ قارىلىدۇ. چۈنكى، قوشنىغا تاماق چىقىرىشنىڭمۇ قائىدىسى بار. ئاشنىڭ

بۇرنىنى ئۇسۇۋالغاندىن كېيىن، بىرىنچى بولۇپ قوشنىلارغا چىقىرىدۇ. قوشنىلارغا چىقارغاندىن كېيىن ئاندىن ئۆيدىكىلەر يەيدۇ. يەنە بىرى، قاچىنى قۇرۇق قايتۇرمايدۇ. قۇرۇق قايتۇرسا: «بىزگە ئەمدى ئاش كىرگۈزمە» دېگەن بېشارەت بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئارىدىكى مۇناسىۋەتكە دەز كېتىدۇ. «قاچا سۇندى» دېگىنى مانا شۇنداق ئۆزئارا تاماق كىرگۈزۈش مۇناسىۋىتى ئۈزۈلدى دېگەنلىك بولىدۇ. ئۆزئارا ئاش كىرگۈزۈشۈپ تۇرۇش قوشنىدارچىلىق مۇناسىۋەتنى يېقىنلاشتۇرۇپ، مۇھەببەتنى ئاشۇرىدۇ. ئۆزئارا تۇز تەمىنى تېتىشقان قوشنىلار ئارىسىدا يەنە «تۇز ھەققى» شەكىللىنىدۇ. شۇڭا، بۇ ئەنئەنىنى ئۈزۈپ قويماسلىق كېرەك.

قوشنىلاردا پاسىل تام

قوشنىلاردا داۋاملىق كۆرۈلىدىغان بىر مەنپەئەت مۇناسىۋىتى بار. ئۇ بولسىمۇ پاسىل تامدىن قانداق پايدىلىنىش مەسىلىسى. ئۇيغۇرلاردا قوشنىلارنىڭ پاسىل تېمىغا ياغاچ قويۇۋېلىشى يوللۇق دەپ قارىلىدۇ ھەم ئۇلارغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىلىدۇ. بۇمۇ قوشنىلارنىڭ بىر ھەققى. قەدىمدىن بېرى بۇ قائىدە داۋاملىشىپ كەلدى. ھازىرغا كەلگەندە زېمىنلارنىڭ قىسلىشىپ كېتىشىگە ئەگىشىپ قوشنىلار ئارىسىدىكى پاسىل تالىشىش ماجىرالىرى كۆپىيىپ قالدى. قانۇنىي ھەق تەلەپ دەۋالىرى كۆپەيدى. ئەمەلىيەتتە بۇ ئىشنى يەنىلا توغرا ھەل قىلىشقا بولىدۇ. ئۆزئارا ئازراق يول قويۇشسا، پاسىل تامنىڭ كىمگە تەئەللۇق ئىكەنلىكى ھەققىدە ئىسپات بېرىپ قويۇپ، گۇۋاھچىلارنى گۇۋاھلىقتىن ئۆتكۈزۈپ، بىرى يەنە بىرىنىڭكىگە ياغاچ قويۇۋالسا، ئارىدا سۈركىلىش بولمايدۇ.

سوۋغا ـ سالام قىلىش

قوشنىلار ئارىسىدا ئۆزئارا سوۋغا ـ سالام قىلىشىپ تۇرۇش ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىسىدىكى مۇھىم قائىدە ـ يوسۇنلارنىڭ بىرى. قوشنىلارنىڭ بىرى ئۆزاق سەپەرگە ماڭغان بولسا، ئۇلارغا ئاقيول تىلەپ، پۇل، نان يوللۇق تۇتىدۇ. ئۇنى مىننەتدارلىق بىلەن قوبۇل قىلىدۇ. سەپەردىن قايتقان كىشى قوشنىلارغا كۆڭۈل سانىاپ، بىرەر سوۋغا ئېلىپ كېلىدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇرلار بۇنداق سوۋغىنى «خۇمارۇ» دەپ ئاتىغان. سوۋغىنىڭ ئاز بولۇشى، كۆپ بولۇشى مۇھىم ئەمەس، ئەڭ مۇھىمى كۆڭۈل سانىاش، كۆڭۈل ئىزدەش.

قوشنىلاردا ئۆلۈم ـ يېتىم بولغاندا

قوشنىلار ئەڭ ئەسقاتىدىغان، بىر ـ بىرىگە قوشنىدارچىلىقنى يەتكۈزىدىغان مۇھىم ھالقىلىق پەيت، قوشنىلارنىڭ ئۆيىدە ئۆلۈم ـ يېتىم بولغاندا مەسئۇلىيەتنى ئادا قىلىش ئارقىلىق بولىدۇ.

بىرىنچى، يىراق ـ يېقىندىن ئۆلۈمگە كەلگەنلەرنى قوشنىلار ئۆيىگە باشلاپ قىزىق چاي بېرىدۇ ياكى بىرەر قازان ئاش ئېتىپ داستىخان سالىدۇ. چۈنكى، ئۆلۈم بولغان ئۆيدە ئۇلارغا چاي، تاماق بېرىش ئىمكانىيىتى يوق. ئەگەر بىرەر قوشنا بۇ ئىشتىن باش تارتسا ئۆزىنىڭ ئابرۇيىنى تۆكۈۋالىدۇ، كىشىلەرمۇ ئۇلارنى ئەيىبلەيدۇ. ئۆلۈم ئىشى ھەممە ئادەمنىڭ بېشىغا كېلىدۇ. شۇڭا، بۇنداق چاغدا يېقىن تۇرۇپ ئىشلارغا ھەمكارلىشىش ئىنسانىي بۇرچ ھېسابلىنىدۇ.

ئىككىنچى، قوشنىلار مۇسىبەت بولغان ئۆيگە تاماق ئېتىپ

كىرىپ، ھازىدارلارغا يېگۈزىدۇ. ھېچبولمىغاندا، چاي دەملەپ كىرىپ ئىچكۈزىدۇ. بۇ ئىنتايىن ئىلغار قائىدە - يوسۇن بولۇپ، بۇ ئىش نەچچە كۈنگىچە داۋاملىشىدۇ. قوشنىلاردىن كىرگەن قازان - قازان ئاشلار ھازىدارلارنىڭ ئوزۇقلىنىش ئېھتىياجىنى قامدايدۇ.

ئۈچىنچى، قوشنىلار ئۆلۈمگە كەلگەن ھازىدارلارنى ئېلىپ چىقىپ قوندۇرۇشمۇ قوشنىدارچىلىق يوسۇنلىرىنىڭ بىرى، چۈنكى شۇنچە كۆپ ھازىدارلارنى مۇسىبەت بولغان ئۆيدە قوندۇرۇپ بولالمايدۇ. شۇڭا، بىر بۆلىكىنى ئېلىپ چىقىپ ئۇلارنى قوندۇرۇش ئارقىلىق قوشنىدارچىلىق ھەققىنى ئادا قىلىدۇ.

تۆتىنچى، قوشنىلار مۇسىبەت بولغان ئۆيدە يەتتە كۈنگىچە ئۆي ئىشلىرىنى ئۈستىگە ئالىدۇ. ئورۇن - كۆرپە سالىدۇ، يىغىدۇ. ئۆيدىكى ئۇلاغلىرىغا يەم - خەشەك بېرىدۇ. زۆرۈر تېپىلسا مۇھىم كىر - قاتلىرىنى يۇيىدۇ، كىچىك بالىلىرىنى ئېلىپ چىقىپ ھالىدىن خەۋەر ئالىدۇ، مەكتەپكە بارىدىغانلىرىغا چاي بېرىپ مەكتەپكە يولغا سالىدۇ.

بەشىنچى، بىر قىسىم جايلاردا مۇسىبەت بولغان ئۆيدە 40 كۈنگىچە چويلا سالماسلىق ئەنئەنىگە ئايلانغان. چويلا سېلىش دېگەن چۆپ، لەڭمەن، پولۇغا ئوخشاش ئالىي تاماقلارنى ئېتىپ يېيىش دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. ئۆلگۈچىنىڭ ھۆرمىتى ۋە مۇسىبەتتىن ئۆيدە سۇيۇقئاشقا ئوخشاش ئاددىي تاماقلار ئېتىلسىمۇ، ئالىي تاماقلار ئېتىلمەيدۇ. قوشنىلار ئېتىپ ئەكىرىپ بەرسە بۇ يوللۇق بولىدۇ. 40 كۈن بولغاندا، قوشنا - قولۇملار مۇسىبەت بولغان ئۆيدە چۆپ ياكى لەڭمەنگە ئوخشاش چويلا ئىشلىتىدىغان تاماقلارنى ئېتىپ چويلا سېلىپ بېرىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، مۇسىبەت بولغان ئۆيدە نورمال تاماق ئېتىش ئەسلىگە كېلىدۇ.

كېسەل يوقلاش

قوشنىدارچىلىق يوسۇندا قوشنىلاردىن بىرى كېسەل بولۇپ قالسا، دوختۇرخانىدا يېتىپ قالسا، ئۇلارنى يوقلاپ ھال ـ ئەھۋال سوراش، ئۇلارغا ياخشى تىلەكلەرنى تىلەش، تەسەللى بېرىش، شىپا تېپىشى ئۈچۈن ئۇمىد بېغىشلاش قائىدىسى داۋاملىشىپ كەلدى.

ئادەم كېسەل بولۇپ قالغاندا كۆڭلى بەك يېرىم بولىدۇ، يېقىنلارنىڭ كۆڭۈل بۆلۈشىگە موھتاج بولىدۇ. ئائىلىدە بالىلىرى ئىسسىقسىز قالىدۇ. شۇڭا، قوشنىلارنىڭ بالىلارنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ تۇرۇش، ئاش ـ تاماق ئېتىپ يوقلاپ تۇرۇش ھەققى بار.

تاسادىپىي ھادىسە يۈز بەرسە ياكى جىددىي قۇتقۇزۇش زۆرۈر تېپىلسا، قوشنىلار تەشەببۇسكارلىق بىلەن ماشىنا چاقىرىپ كېلىپ دوختۇرغا ئاپىرىشى لازىم. ئەگەر قوشنىلارنىڭ كارى بولماسلىقى سەۋەبلىك ئۆلۈم ئىشى چىقىپ قالسا، بۇ بەكمۇ ئېغىر گۇناھ بولىدۇ. جىددىي پەيتتە پۇل لازىم بولۇپ قالسا، دوختۇرغا پۇل تاپشۇرۇش زۆرۈر تېپىلسا قۇربىتى يەتسە تۆلەپ تۇرۇش لازىم.

قوشنىلارنىڭكىدە توي بولغاندا

قوشنىلارنىڭ ئۆيىدە توي مەرىكىسى بولغاندا قوشنىلارغا موھتاج بولىدۇ.

بىرىنچى، قولقا لازىم بولسا ئېلىپ چىقىپ توي مەرىكىسى ئۇزىتىۋېلىشقا ياردەملىشىش. يەنى لېگەن، چىنە ـ قاچا، داس ۋە باشقا لازىملىق نەرسىلەرنى ئاچىقىپ، تويىنى ئۇزىتىۋالىدۇ. چۈنكى، توي كۈنىدە ئۆيدىكى چىنە ـ قاچا لازىمەتلىكلەر

يېتىشمەيدۇ.

ئىككىنچى، تويدا كىگىز بىسات كۆپ كېتىدۇ. شۇڭا، هويلا - ئارامغا گىلەم، كىگىز سېلىش توغرا كەلسە قوشنىلاردىن ئېلىپ چىقىپ سېلىپ تۇرىدۇ.

ئۈچىنچى، قىز چىقارماقچى بولسا، قىزلارنى ئولتۇرغۇزۇش ئىشى يەنىلا قوشنىلارنىڭ ئۈستىدە بولىدۇ.

تۆتىنچى، قوشنىلارنىڭكىگە توينى مۇبارەكلەپ سوۋغا - سالام ئېلىپ كىرىدۇ. سوۋغا - سالام كۆپ بولسۇن، ئاز بولسۇن بۇ ئۆتنە جاهان بولۇپ، كۆپ قىلسا كۆپ قايتىدۇ، ئاز قىلسا ئاز قايتىدۇ. ئەمدى ئۆزىنىڭ ئۆيىدە توي ئىشى تۈگىگەندىن كېيىن، بېشىنى يوپۇرۇپ ئولتۇرۇۋالسا بولمايدۇ. قىلغانغا تۇشلۇق ئۇنى قايتۇرۇش هەققى بار.

بەشىنچى، كېلىن، كۈيۈئوغۇللار يۈزئاچقۇغا كەلگەندە ياكى ئۇنىڭدىن كېيىن بولسىمۇ، قوشنىلار بىلەن قوشۇپ ئۇلارنى چاقىرىپ مېهمان قىلىدۇ ۋە كېلىن بولغۇچىغا ياكى كۈيۈئوغۇل بولغۇچىغا تاپقىنىنى قويۇپ، ئادەمگەرچىلىكنى ئىپادىلەيدۇ.

مېهمان چاقىرغاندا

مېهمان چاقىرغاندا قوشنىلارنى ئايرىپ قويماسلىق، ئۇلارنى مېهمانلارنى ئۇزىتىشىپ بېرىشكە تەكلىپ قىلىش خەلقىمىزنىڭ مۇهىم قائىدە - يوسۇنلىرىنىڭ بىرى هەم قوشنىدارچىلىق هەققىدىكى بىر مەسئۇلىيەت. يۈسۈپ خاس هاجىپ: «گال رەنجىكى يامان نازۇك بولىدۇ، شۇڭا مېهمان چاقىرساڭ قوشنىلارنى ئايرىپ قويما» دېگەن.

قوشنىلار بىلەن يۈز كۆرۈشكەندە

قوشنىلار بىلەن هەر كۈنى ئەتىگەن كۆرۈشكەندە تىنچلىق - ئامانلىق سورىشىدۇ، ئوچۇق - يورۇقلۇق بىلەن مۇئامىلە

قىلىدۇ. ئەتىگەن - ئاخشامدا بىرەرىنىڭكىگە كىرىشىپ مۇڭدىشىدۇ. قايتقاندا ئامانلىق تىلىشىپ ئۇزىتىپ قويىدۇ.

قوشنىلار بىلەن ئىمكان بار ئارازلىشىپ قالماسلىق ئۈچۈن تىرىشىدۇ. قوشنىلار ئارا ئارازلىشىپ يۈرۈش تولىمۇ ئازابلىق بىر ئىش. چۈنكى، ھەر كۈنى ئۇچرىشىپ تۇرغاندا، بىر - بىرىگە ھومىيىپ يۈرۈش كۆڭۈلگە بىئاراملىق بالاسىنى سالىدۇ. مۇبادا ئارازلىشىپ قالغۇدەك بولسا، ئۈچ كۈندىن ئارتۇق ئاداۋەت تۇتۇش دۇرۇس ئەمەس دەپ قارىلىدۇ. كىم بۇرۇن ئاداۋىتىنى بۇزۇپ گەپ قىلىۋالسا ياكى سالام بېرىۋالسا پەزىلەتتە شۇ ئۈستۈن ھېسابلىنىدۇ.

قوشنىلارنىڭ غەيۋىتىنى قىلماسلىق

غەيۋەت قىلىش ئىنتايىن يامان ئادەت. بولۇپمۇ قوشنىلارنىڭ غەيۋىتىنى قىلىش تېخىمۇ يامان، «ئۆزىنىڭ غەيۋىتىنى قىلسا، كىشىنىڭ مېھرى قېچىپتۇ» دېگەن گەپ قوشنىلارغىمۇ چۈشىدۇ. بولسا قوشنىلارنىڭ چىرايلىق گېپىنى قىلىش، باشقىلارغا ماخ-تاپ بېرىش كېرەك. بۇ، قوشنىلار ئارىسىدا دوستلۇقنى چوڭ-قۇرلاشتۇرىدۇ ھەم باشقىلارغا ياخشى تەسىر بېرىدۇ.

ياخشى قوشنىلاردىن بولايلى

ياخشى قوشنىغا ئېرىشكەن ئادەم خاتىرجەملىككە ئېرىشىدۇ، يامان قوشنىغا يولۇققان ئادەم كۈلپەتكە پاتىدۇ، خاتىرجەملىكىنى يوقىتىدۇ. يامان قوشنىدىن قۇتۇلۇشنىڭ يولى كۆچۈپ كېتىش بولىدۇ. قوشنىلار قورساقنى كەڭ تۇتقۇلۇق، قوشنىلار ياخشى كۈن كۆرسە خۇرسەن بولغۇلۇق، كۆرەلمەسلىك، ھەسەت ئوتلىرىنى پەزىلەت سۈيى بىلەن ئۆچۈرۈپ، ئۆزىنىڭ تۇرمۇشىغا قانائەت قىلغۇلۇق، قوشنىلارغا

كۆز ـ كۆز قىلىشتىن ساقلىنىش، تەكەببۇرلۇق قىلماسلىق، چوڭچىلىق تالاشماسلىق، تۆر تالاشماسلىق، يول قويۇشنى بىلىش كېرەك. باي بولسا قۇلچىلىق قىلىش، نامرات بولسا كۆزگە ئىلماسلىق ئەخلاقسىزلىق، غۇرۇرسىزلىق بولىدۇ، ئۇزەڭگە سوقۇشتۇرۇش ھەم كۆڭۈلسىزلىكلەرگە سەۋەب بولىدۇ. قوشنىدارچىلىق ئىشىدا قائىدە ـ يوسۇنلىرىمىزغا رىئايە قىلىش، قائىدە ـ يوسۇنلىرىمىزنى تىرىشىپ قوغداش لازىم. قائىدە ـ يوسۇنلىرىمىز قوشنىدارچىلىق مۇھەببىتىنى چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ. ئائىلىگە خاتىرجەملىك، خۇشاللىق ئېلىپ كېلىدۇ. ئىناقلىق دېگەن ھەممە كىشىنىڭ ئارزۇسىغۇ!

هېيت - بايراملىرىمىز

دۇنيادىكى بارلىق مىللەتلەرنىڭ ئەھمىيەتلىك هېيت - بايراملىرى بار. بايرام دېگەن خۇشاللىق، تەبرىكلەش مەنىسىدە بولۇپ، بۇ مىللەتنىڭ ئەنئەنىسى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن هەم يەنە ئەنئەنىلەرنى، قائىدە - يوسۇنلارنى بېيىتقان، تۇرمۇشقا خۇشاللىق، شادلىق، جۇشقۇنلۇق، ئۇمىد ئېلىپ كەلگەن.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆز تارىخىدا نۇرغۇن هېيت - بايراملىرى بولغان. دىنلارنىڭ ئالمىشىشى نەتىجىسىدە، دىن تۇسىنى ئالغان نۇرغۇن بايراملار قېپقالغان. هازىر ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭراق ئەنئەنىۋى بايراملىرىدىن نوروز بايرىمى، قۇربان هېيت، روزا هېيت بار. كىچىكرەك بايراملاردىن قوغۇن سەيلىسى، ئۇزۇم سەيلىسى، ئەنجۇر سەيلىسى، ئۇلۇغلارنىڭ قەبرىسىنى يوقلاش بايرىمى دېگەندەك سەيلە خاراكتېرىنى ئالغان بايراملىرىمىز بار. بارات ئېيى دېگەندەك قاپاق كۆيدۇرۇپ تەنتەنە قىلىدىغان بايراملىرىمىز، مەۋلۇت يەنى تەۋەللۇت بايرىمى دېگەنلەر بار. بۇ ئىسلام ئېتىقادى بويىچە پەيغەمبەر ئەلەيهىسسالامنىڭ دۇنياغا كەلگەنلىكىنى تەبرىكلەش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلىدۇ.

نوروز بايرىمى

نوروز بايرىمى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ دىندىن خالىي بولغان مىللىي بايرىمى، ئۇنى تەبىئەت بايرىمى، يېڭى يىل بايرىمى، باهار بايرىمى دەپ ئاتىساقمۇ بولىدۇ. بۇ بايرام تارىخى ئۇزۇن، ئومۇملىشىشى چوڭقۇر ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە بولغانلىقى بىلەن

نەچچە مىڭ يىللاردىن بېرى خەلقىمىزگە ناھايىتى گۈزەل تۇيغۇلارنى سوۋغا قىلدى.

نورۇز بايرىمى قەدىمكى تۈركىي كالېنداری بويىچە كونا يىل ئاخىرلىشىپ يېڭى يىل باشلانغان كۈن، يەنى مۈچەل بويىچە بېلىق ئېيىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى كۈنى ئەتىيازلىق كۈن - تۈن تەڭلىشىدۇ، ئاي قوزى ئېيىغا يەنى يېڭى يىلنىڭ 1 - ئېيىنىڭ 1 - كۈنىگە ئۆتكەن كۈنى نورۇز ئېيى باشلانغان بولىدۇ. بۇ مىلادىيە ھېسابى بويىچە ھەر يىلى 3 - ئاينىڭ 21 - كۈنىگە توغرا كېلىدۇ. بۇ قەدىمكى زامان ئۇيغۇر ئاسترونوملىرىنىڭ پىلانېتلارنىڭ ھەرىكەت قانۇنىيىتى ئاساسىدا بېكىتكەن مۈچەل ھېسابى بولۇپ، تەبىئەتنىڭ قانۇنىيىتى بىلەن كىشىلەرنىڭ يېڭى ھاياتلىققا بولغان ئىنتىلىشىنى بىر گەۋدىلەشتۈرگەن. يېڭى يىلدا تەبىئەتمۇ كۈلىدۇ، جەمئىيەتمۇ كۈلىدۇ، ئۇچار قاناتلار، قۇرت - قوڭغۇزلارمۇ يېڭى ھاياتقا ئېرىشىدۇ، تەبىئەتنى خۇش پۇراق گۈلنىڭ ھىدى قاپلايدۇ. يايلاقلاردا چارۋا ماللار سەكرىشىپ يېڭى يىلغا تەنتەنە قىلىدۇ. پۈتۈن ئورمان قىشلىق كىيىملىرىنى سېلىپ تاشلاپ يېشىل تون كىيىدۇ. بالىلار تال چىۋىقنى ئات ئېتىپ ئوينايدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ نورۇزنامىسىدا نورۇز تەنتەنىسى ئاجايىپ يۇقىرى ماھارەت بىلەن سىزىپ بېرىلگەن.

63. ئىسسىپ كەلدى شەرقتىن باھارنىڭ يىلى،
بېزەشكە جاھان ئاچتى جەننەت يولى.

64. قوڭۇر يەر ئىپار تولدى، كافۇر كېتىپ،
بېزەنمەك تىلەر دۇنيا كۆركەم ئېتىپ.

66. قۇياش ياندى بولغاي يەنە ئورنىغا،
بېلىق قۇيرۇقىدىن قوزى بۇرنىغا.

67. قۇرىغان ياغاچلار كىيىندى يېشىل،
بېزەندى يوپۇق، ھال، سېرىق، كۆك، قىزىل.

70. تۈمەن رەڭ چېچەكلەر ئېچىلدى كۈلۈپ،
ئىپار، كافۇر ھىدىغا دۇنيا تولۇپ.

72. غاز، ئۆردەك، قىل، ئاق قۇ خۇشاللىق بىلەن،
قاقىلداپ ئۇچۇشۇر يۇقىرى - تۆۋەن.

79. كېيىك ۋە جەرەن گۈل ئارا ئوينىشۇر،
ئارقار، تاغ تېكىسى جۈپ - جۈپ سەكرىشۇر.

119. پەلەك چاقى تۇرسۇن دائىم ئايلىنىپ،
تۆۋەن بولسۇن، دۈشمەن بېشى ئېگىلىپ.

شۇنداق، تەبىئەت سېخىي داستىخىنىنى ئاچقاندا، ئەل قۇچاق ئېچىپ سېخىي تەبىئەتكە قۇچاق ئاچىدۇ، ھالال ئەمگەكلىرى بىلەن تەبىئەتكە تېخىمۇ ھاياتىي كۈچ ئاتا قىلىدۇ.

بۇنداق تەنتەنىگە چۆمگەن خەلق تۈرلۈك پائالىيەتلىرى بىلەن ھاياتىنى مەنىلەر بىلەن بېزەيدۇ، تەبىئەت بىلەن دوستلۇق ئورنىتىدۇ. بىر - بىرى بىلەن يېڭى يىلنى تەبرىكلىشىدۇ، بايراملىق كىيىملەرنى كىيىشىپ تەبىئەت بىلەن گۈزەللىك تالىشىدۇ. قارىغا ئېتىش، بەيگە مۇسابىقىلىرى، چېلىشىش مۇسابىقىلىرى ئەۋجىگە چىقىدۇ، بالىلار مۈڭگۈز - مۈڭگۈز ئويۇنى، ئودىكام ئويۇنى، لىڭگىرتاقتاق ئويۇنى قاتارلىق ئويۇنلار بىلەن ئۆزلىرىنى چېنىقتۇرىدۇ، تەبىئەتنى، جەمئىيەتنى چۈشىنىدۇ، شائىرلار مۇشائىرە ئېيتىشىپ ھاياتنى كۈيلىشىدۇ. سازەندىلەر مۇقاملار ئېيتىپ ھاياتنىڭ بىردە لەرزان، بىردە دولقۇنلۇق، شاۋقۇنلۇق رىتىمىغا جور بولىدۇ.

شۇنداق، خەلقىمىز نورۇزنى سۆيىدۇ، نورۇزدىن خۇشاللىق،

بەخت تاپىدۇ. نورۇز پائالىيەتلىرى كىشىلەرگە ھاياتنىڭ قىممىتىنى، تەبىئەتنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى تونۇتىدۇ، بۇ تەبىئەتكە ھالال، پاكلىق بىلەن قوشۇلۇشقا ئۈندەيدۇ، تەبىئەتكە ئەقىدە قىلسا تەبىئەت ئۇلارنى مۇكاپاتلايدۇ. تەبىئەتكە قارشى چىقسا تەبىئەت جازالايدۇ، نورۇز بىزگە ھەرقاچان يار بولسۇن. قەلبىمىز نورۇز گۈللىرىدەك پورەكلەپ ئېچىلسۇن.

قۇربان ھېيت

قۇربان ھېيت دۇنيادىكى مۇسۇلمانلارنىڭ خەلقئارالىق بايرىمى، جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ دىنىي ۋە مىللىي بايرىمى. قۇربان ھېيت ئەسلىي ئىسلام دىنىنىڭ ئەنئەنىۋى بايراملىرىنىڭ بىرى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام چۈشىدە، ئىسمائىل ئەلەيھىسسالامنى ئاللا يولىدا قۇربانلىق قىلىش ھەققىدىكى بېشارەتنى كۆرۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىشنى ئىسمائىل ئەلەيھىسسالامغا ئېيتقانىكەن، ئىسمائىل ئاللانىڭ يولىدا قۇربانلىق بولىدىغان ئىش بولسا، ھېلىغۇ بىر جان، مىڭ جېنى بولسىمۇ تەسەددۇق قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ. ئىسمائىلنى قۇربانلىق قىلىش ئۈچۈن مىنا تېغىغا ئېلىپ كېتىۋاتسا شەيتانلار ۋەسۋەسە سالىدۇ. شەيتانلارغا تاش ئېتىپ قوغلايدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئىسمائىلنى قۇربانلىق قىلىش ئۈچۈن ياتقۇزغاندا، كۆزۈمنى ئېتىپ قويغىن، جان تالىشىۋاتقاندا ئىرادەمگە قارشى ھالدا ساڭا ئالىيىپ قالماي، دەيدۇ. دادىسى ئۆتكۈر پىچاقنى ئىسمائىلنىڭ گېلىغا سۈرىدۇ. بىراق، ھەرقانچە قىلسىمۇ پىچاق ئۆتمەيدۇ. پىچاقنى تاشقا ئۇرسا تاشنى ئىككى پارچە قىلىۋېتىدۇ. مانا شۇنداق چاغدا، بىر كۆك قوچقار ئاسماندىن چۈشىدۇ ۋە ئۇنى قۇربانلىق قىلىشقا بۇيرۇيدۇ. مانا شۇنىڭدىن تارتىپ يىلدا قۇربان ھېيت مەزگىلىدە قۇربىتى يېتىدىغانلارنىڭ قۇربانلىق قىلىشى ۋاجىپ بولۇپتۇ. مانا

شۇنىڭدىن تارتىپ ئاللانىڭ شەپقىتىگە رەھمەت ئېيتىش، ئاتىغا بولغان ساداقەت ۋە ۋاپادارلىقنى ئومۇملاشتۇرۇش ئۈچۈن شۇ كۈننى پۈتۈن مۇسۇلمانلارنىڭ ھېيتى قىلىپ بەلگىلىگەنىكەن.

ئۇيغۇر خەلقى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغىلى مىڭ يىلدىن ئاشتى. بۇ جەريانداۋ ئۇلار قۇربان ھېيتىنى ئۆزىنىڭ ئۆرپ - ئادىتى بويىچە تېخىمۇ بېزەپ ۋە بېيىتىپ، ئۇنىڭغا ھەر خىل مەزمۇن ۋە مەنىلەرنى قوشۇپ، ئۆزلىرىنىڭ مىللىي بايرىمىغا ئايلاندۇردى. ئۇيغۇرلار قۇربان ھېيتىنى ئەڭ چوڭ ۋە باشقا ئىسلام دۆلەتلىرى بىلەن ئوخشىمايدىغان شەكىلدە تەبرىكلەپ كەلدى. قۇربانلىق قىلىش، ھەج قىلىش، ئىككى رەكەت قۇربان ھېيتلىق ۋاجىپ نامىز ئوقۇشتىن باشقا بارلىق پائالىيەتلەر ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ئۆرپ - ئادەتلىرى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن. شۇڭا، بىز قۇربان ھېيتىنىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي بايرىمى دەپ قارىساق بولىدۇ.

ھېيتتا نامازدىن قايتىپ، قۇربانلىقنا ئاتالغان قوي ياكى كالا قۇربانلىق قىلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن، گۆشنىڭ بىر قىسمى كەمبەغەل، يېتىم - يېسىرلارغا بېرىلىدۇ، قالغان قىسمىنى ئۆزىگە قالدۇرۇپ، بالا - چاقا، ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - بۇرادەرلەر بىلەن تەڭ يەيدۇ.

ھېيتتا تونۇشىدىغان - تونۇشمايدىغان كىشىلەر ئۆزئارا سالاملىشىپ، ھېيتنى تەبرىكلىشىدۇ.

ئۇرۇق - تۇغقانلار، قوشنا - قولۇملار، دوست - بۇرادەرلەر ئۆزئارا ھېيتلىشىدۇ، كەمبەغەل، تۇل خوتۇن، يېتىم ئوغۇللارنىڭكىگە بېرىپ، ئۇلارنى يوقلاپ، ھېيتلىق بېرىپ قايتىشىدۇ. ئۇرۇق - تۇغقانلارمۇ، دوست - يارەنلەرمۇ، قوشنا - قولۇملارمۇ بالىلىرىغا ئاز بولسۇن، كۆپ بولسۇن ھېيتلىق بېرىشىدۇ. ھەممە ئادەم ھېيتلىق كىيىملەرنى كىيىشىپ، چىرايلىق ياسىنىپ ھېيتلىشىدۇ. رەستىلەردە، ھېيتگاھلاردا ئاغرا - سۇنايلارنى ياڭرىتىدۇ، چوڭ - كىچىك، قېرى - ياش

ساماغا چۈشىدۇ. شۇنداق قىلىپ ھەممە ئادەم ھېيت تەنتەنىسىگە چۆمىدۇ.

روزا ھېيت پائالىيەتلىرى

روزا ھېيت يەنە پىتىر ھېيت، زاكات ھېيت دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ھېيت خەلقئارالىق ھېيت بولۇپ، دۇنيا مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئىسلام دىنىنىڭ بەش پەرزىنىڭ بىرى، ھەر يىلى روزا ئېيىدا مۇسۇلمانلار بىر ئاي روزا تۇتىدۇ. بۇ ھىجرىيە 2 ـ يىلى شەۋۋال ئېيىدىن باشلاپ يولغا قويۇلغان. روزا ۋاقتىدا زولۇق يەپ، كەچتە كۈن تولۇق پاتقاندىن كېيىن ئېغىز ئاچىدۇ. مۇشۇ 30 كۈن ئىچىدە كەمبەغەل، يېتىم ـ يېسىرلارغا، تۇل خوتۇنلارغا، مىسكىنلەرگە ۋە باشقا قىيىنچىلىقى بار تۇغقانلارغا مال ـ مۈلۈكنىڭ 40 تىن بىرىنى زاكات ئايرىپ خۇپىيانە ھالدا ياردەم قىلىپ، ئۇلارغا بېرىدۇ. بۇنىڭ بەك نازۇك ئۆلچەم، قائىدىلىرى بار.

روزا ئېيىدا ھەربىر جان بېشىغا پىتىر ھەققى بېرىش بۇيرۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا باي، كەمبەغەل دېگەن شەرت قويۇلمايدۇ. بۇنىڭدا شۇ رايوننىڭ پۇلىنىڭ قىممىتىگە قاراپ بىر يۈەندىن تارتىپ 100 يۈەن، مىڭ يۈەنگىچە بېرىش چەكلەنمەيدۇ.

روزا مەزگىلىدىكى پەرھىزلەر

روزىدار ئادەم روزا تۇتۇۋاتقان مەزگىلدە يالغان گەپ قىلىشقا بولمايدۇ، كىشىلەرنىڭ ھەققىگە خىيانەت قىلسا بولمايدۇ. پىتنە ـ پاسات قىلىشقا، باشقىلار بىلەن ئۇرۇشۇپ، تىللىشىپ ئارازلىشىشقا بولمايدۇ. ئومۇمەن، يامان ئىش، يامان گەپ ـ سۆزلەرنى قىلسا، باشقىلارغا زىيانكەشلىك قىلسا روزىسى بۇزۇلىدۇ دەپ قارايدۇ. روزا پەرز ئىبادەت مەزگىلى بولغاچقا، بۇ

چاغدا قىلغان يامان ئىشلارنىڭ گۇناھى نەچچە ھەسسە ئېغىر بولىدۇ دەپ قاراپ، كىشىلەر ئۆزىنى تۆتۈۋېلىپ يامان ئىشلارنى قىلىشتىن ساقلىنىدۇ.

ھېيت پائالىيەتلىرى

ھېيت نامىزى ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، كىشىلەر ھېيت پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. بىر - بىرىنىڭ ھېيتىنى تەبرىكلىشىدۇ. نۇرغۇن ئاممىۋى پائالىيەتلەر ئۆتكۈزۈلىدۇ. ھەر خىل مۇسابىقە پائالىيەتلىرى، ساما پائالىيەتلىرى، ھېيتلاش پائالىيەتلىرى بولىدۇ. بارلىق ئائىلىلەردە ھېيتلىق داستىخان راسلىنىدۇ. ھېيتلىق كىيىملەر كىيىلىدۇ، خۇددى قۇربان ھېيتقا ئوخشاش ئارازلىشىپ قالغانلار ئەپلىشۈالىدۇ. بولۇپمۇ رامىزان ئېيىدىن بۇرۇن ئاداۋەتنى يۇيۇش، ئەپلىشىش دەۋەت قىلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ بۇ ھېيت ئۆزئارا كۆيۈنۈش، يارەدەم بېرىش، نامراتلارغا غەمخورلۇق قىلىشتەك خەير - ساخاۋەت بايرىمى بولۇپ قالىدۇ.

ھېيتنىڭ خاسىيتى

ھېيت مەۋسۈمىدا پۈتۈن ئائىلىلەردە بىر قېتىملىق چوڭ تازىلىق ئېلىپ بېرىلىدۇ، ئۆيدىكى كىگىز - گىلەم قاتارلىق بىساتلار پاكىز تازىلىنىدۇ، ئۆي تورۇسلىرى، ئەينەكلەر، ھويلا - ئارام، ئىشىك ئالدىلىرى كەڭ كۆلەملىك تازىلىنىدۇ. كىر - قاتلار يۇيۇلىدۇ. ھەممە ئادەم ھاممامغا چۈشۈپ يۇيۇنىدۇ. قىزلار ئوسما قويۇشۇپ شەخسىي تازىلىق قىلىشىپ ھېيتقا ھازىرلىنىدۇ. بۇ تازىلىقتا ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ھەممىسى قاتنىشىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ھېيت پاكىزلىق ئېلىپ كېلىدۇ.

ھېيتلىق ساڭزىلار سېلىنىدۇ، پىچىنە - پىرەنىكلەر

سېلىنىدۇ ۋە باشقا تۈرلۈك نازۇنېمەتلەر تىزىلىپ ھېيتلىق ھازىرلىنىدۇ. ھېيتتىن بۇرۇن ئارازلىشىپ قالغانلار ئەپلىشىدۇ. ئاداۋەت يۇيۇلىدۇ. شۇنداق قىلىپ ھېيت ئىناقلىق، ئىتتىپاقلىق ئېلىپ كېلىدۇ. ھېيتلىرىمىزدا كىشىلەر ئۆزئارا مېھرىبانلىق كۆرسىتىدۇ، ئۆزئارا كۆيۈنىدۇ، بىر - بىرىگە ياردەم بېرىدۇ، ئۇرۇشمايدۇ، تىللاشمايدۇ. شۇنداق قىلىپ ھېيت ئارقىلىق كىشىلەر ئىناقلىق، ئىتتىپاقلىقنىڭ، ئۆزئارا كۆيۈنۈشنىڭ خاسىيىتىنى ھېس قىلىشىدۇ.

ھېيتتا كىشىلەر ھېيتنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن قائىدە - يوسۇنلارغا بەك ئەھمىيەت بېرىدۇ، ئەدەپ - ئەخلاقلىق بولىدۇ.

ھېيتتا بۇزۇلغان ئائىلىلەر يارىشىدۇ، يامانلىغان كېلىنلەر قايتۇرۇپ كېلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ھېيتنىڭ خاسىيىتى بىلەن ئائىلىلەرنىڭ بۇزۇلۇشىنىڭ ئالدى ئېلىنىدۇ، بالىلار يېتىم بولمايدۇ.

شۇنداق، ھېيتتا ھەممە ئادەمنىڭ چېھرىدە خۇشاللىق ۋە بەخت جىلۋىسى چاقنايدۇ. ھېيت خۇشاللىق، كۈلكە، گۈزەللىك ئېلىپ كېلىدۇ، پاكىزلىق، ساغلاملىق ئېلىپ كېلىدۇ، ۋاپادارلىق، ساداقەتكە ئۈندەيدۇ. كىشىلەر ھېيتتىكى بۇ كىشىلەرنىڭ پەزىلىتىدىن ھەممە ۋاقىتتا خەلقىمىز مانا شۇنداق مېھرىبان، كۆيۈمچان، ئەدەپلىك، ئەخلاقلىق، پاكىز، تەرتىپلىك بولسا نېمىدېگەن ياخشى دەپ ئارزۇ قىلىشىدۇ.

سودا ئەخلاقى ۋە سودا يوسۇنى

خەلقىمىز ئەڭ قەدىمكى سودا مىللىتى. ئۇلار سودىنى قەدىرلەيدۇ، سودىنى ھالال، پاك يول بىلەن قىلىدۇ، ئىنسانلارغا پايدىسى تېگىدىغان مەھسۇلاتلارنىڭ سودىسىنى قىلىدۇ. ئىنسانلارغا زىيان يەتكۈزىدىغان سودىنى قىلمايدۇ. بۇنداق سودىدا تاپقان پۇلنىڭ بەرىكىتى بولمايدۇ، بالا ـ قازا ئېلىپ كېلىدۇ دەپ قارايدۇ. ئۇلار ئۇزاق ئەسىرلىك سودا ـ تىجارەت داۋامىدا ئۆزىگە خاس ناھايىتى ئىلغار سودا ـ تىجارەت ئەخلاقىنى بارلىققا كەلتۈرگەن.

سودىدا ئادىل بولۇش

سودىدا ئادىل بولۇش ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ سودا قەسىمى ھېسابلىنىدۇ. بۇ دېگەنلىك ھەر ئىككى تەرەپكە مەنپەئەت يەتكۈزۈش، بىر تەرەپنى قەستەن زىيانغا ئۇچراتماسلىق دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. يەنە سودىدا تاۋارنىڭ قىممىتىنى ھەددىدىن ئارتۇق ئۆستۈرۈۋېلىپ، ئىستېمالچىنى زىيان تارتقۇزماسلىق تەكىتلىنىدۇ.

سودىدا راستچىللىق

خەلقىمىزنىڭ سودا ئەخلاقىنىڭ يادروسى سودىدا راستچىل بولۇش، يالغانچىلىق قىلماسلىق. راستچىللىقتا مەھسۇلاتلارنى ساختا بويىقلار بىلەن بويىپ، مىسنى ئالتۇن قىلىپ

كۆرسەتمەسلىك، يالغاننى راست قىلىپ ساتماسلىق، ئاجىزنى كۈچلۈك دېمەسلىك، يامانىنى ياخشى دەپ ماختىماسلىق، مەھسۇلاتى قانداق بولسا راست گەپ قىلىش تەكىتلىنىدۇ.

سودىدىكى سەمىمىيەت تەلىپى

مەن بۇ مالنى مانچە پۇلغا ئالغان دەپ 5 يۈەنگە ئالغان نەرسىنى 8 يۈەنگە ئالغان دېيىش يالغانچىلىق، سەمىمىيەتسىزلىك بولىدۇ. بۇنىڭدا قائىدە شۇكى، قانچە پۇلغا ئالغان بولسۇن، ئۇنى دېيىش ئورۇنسىز، 5 يۈەنگە ئېلىپ 500 يۈەنگە ساتسىمۇ بولىدۇ، مال مۇشۇ دەپ ساتسا دۇرۇس بولۇۋېرىدۇ. ئەگەر 5 يۈەنگە ئالغان نەرسىنى 6 يۈەنگە ئالغان دەپ ساتقان بولسا، ئۇنى 5 يۈەنگە ساتسىمۇ دۇرۇس بولمايدۇ دەپ قارىلىدۇ. شۇڭا، ياخشىسى، مالنى مانچە پۇلغا ئالغانتىم دېمەسلىك كېرەك. ھېچكىم سەن مالنى قانچە پۇلغا ئالغان دەپ سورىمايدۇ. دىتىغا چىقسا ساتقۇلۇق، دىتىغا چىقمىسا «كەم بولار» دېگەن گەپ ئەڭ ياخشى.

تارازا، ئۆلچەم توغرا بولۇش

تارازىنى توغرا تۇتۇش، ئۆلچەمنى توغرا قىلىش خەلقىمىزنىڭ تىجارەت پىرىنسىپىدىكى مۇھىم ئەخلاقىي مىزان ۋە ئەقىدە ھېسابلىنىدۇ. تارازىدا كەم بېرىش، ئۆلچەمگە ساختىلىق ئىشلىتىشنى ئىنتايىن ئەيىبلىك، گۇناھلىق ئىش ھېسابلايدۇ ھەم باشقىلارنىڭ رىزقىنى يەۋېلىش ھېسابلايدۇ.

تارازىغا ۋە ئۆلچەمگە ساختىلىق ئىشلىتىپ تاپقان پۇلنى ھارام دەپ قارايدۇ ھەم ئۇ ھالال ۋەجىنىمۇ توزىتىۋېتىدۇ دەپ قارايدۇ. شۇڭا تارازىدا، ئۆلچەمدە ئارتۇقراق بەرسە بېرىدۇكى، ھەرگىز كەم بەرمەيدۇ.

بېسىمدارلىق قىلماسلىق

سودا ئىشىدا مەجبۇرلاش يوق، ساتقۇچىنىڭمۇ، ئالغۇچىنىڭمۇ ئۆزىنىڭ ئىختىيارىدا بولىدۇ، ساتقۇچىمۇ ئالغۇچىغا مېلىنى زورلاپ، مەجبۇرلاپ ساتالمايدۇ، ئالغۇچىمۇ مەھسۇلات ئىگىسىنى مەھسۇلاتىنى سېتىشقا مەجبۇرلاش چەكلىنىدۇ. ھەرقانداق ئۇسۇلدىكى مەجبۇرلاش ياكى مەجبۇرلىنىش سودا ئەمەس، بەلكى زوراۋانلىق بولىدۇ.

لەۋزى ھالال

خەلقىمىزنىڭ سودا ـ سېتىق يوسۇنىدا، سودا قىلىنغان ئىشتا لەۋزىگە رىئايە قىلىش، لەۋزىدە تۇرۇش تەكىتلىنىدۇ. ئالىمىز دېگەندىن كېيىن يېنىۋېلىش يوق، ساتتىم دېگەندىن كېيىن ھەم تېنىۋېلىش يوق. گەرچە خەلقىمىز خېلى قەدىمكى دەۋردە ئىقتىسادىي مۇئامىلىدە پىچىم (توختام)، ھۆججەت قاتارلىقلارنى تۈزۈپ گۇۋاھچىلارنىڭ قولىنى قويدۇرۇشتەك ئىلغار سودا مەدەنىيىتىگە كىرگەن بولسىمۇ، ئادەتتىكى ئەھۋاللاردا لەۋزىگە ھۆرمەت قىلىدۇ، لەۋزىدىن يانمايدۇ، يانسا ئەيىبلىنىدۇ.

جازانىخورلۇق يامان كۆرۈلىدۇ

خەلقىمىزدە ئەڭ يامان كۆرۈلىدىغان ئىشنىڭ بىرى جازانىدۇر. جازانىنىڭ تۈرلىرى بىرنەچچە خىل بولىدۇ.

بىرىنچى، باشقىلارغا پۇل ۋە ئاشلىققا ئوخشاش نەرسىلەرنى قەرزگە بېرىپ ئۆسۈمى بىلەن قايتۇرۇۋېلىش جازانە ھېسابلىنىدۇ.

ئىككىنچى، ئاشلىق ۋە باشقا لازىمەتلىك نەرسىلەرنى

مەمۇر چاغلاردا ئەرزان ئېلىپ، قەھەتچىلىك چاغلاردا قىممەت ساتسا يەنىلا جازانىخورلۇق بولىدۇ.

گەرچە باھادا نەچچە پۇلغا سېتىش تىجارەتچىنىڭ ئۆزىنىڭ ئىختىيارى بولسىمۇ، لېكىن ئاۋامنىڭ مەنپەئەتىگە مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىشلاردا قەستەن باھانى ھەددىدىن ئارتۇق ئۆستۈرۈۋېلىشقا بولمايدۇ. قەھەتچىلىك چاغلاردا ھاجەتنىڭ ئېغىرلىقىدىن پايدىلىنىپ «بىر»نى بېرىپ كېيىن نەچچە ھەسسە قوشۇپ ئېلىش شەرتى بىلەن ساتسا ھەم جازانە بولىدۇ.

ئەگەر مالنى نەق ئالساڭ مانچە پۇل، نېسى ئالساڭ مانچە پۇل دەپ ساتسىمۇ جازانە قىلغانلىق بولىدۇ. بۇنىڭدىمۇ نېسى پۇلنىڭ ئۆسۈمى بولغانغا ئوخشايدۇ.

بېدىكلىك يوللۇق

ئۇيغۇرلارنىڭ سودا يوسۇنىدا بېدىك ئارىلاشمىسا سودا پۈتمەيدۇ دېگەن گەپ بار. چۈنكى، ئىككى تەرەپ ئوڭاي كېلىشەلمەيدۇ. شۇڭا، چوڭراق سودىلاردا ھەرقاچان بېدىك ۋاسىتىچى بولۇپ، سودىدا پۈتۈشتۈرىدۇ. بېدىك بىر تەرەپكە يان بېسىپ، يەنە بىر تەرەپنى زىيانغا ئۇچراتمىسا ئاندىن ۋاسىتىچىلىك ھەققىنى ئېلىش دۇرۇس بولىدۇ. بېدىكنىڭ ئادىل، توغرا مەيداندا تۇرۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ.

ھازىرقى بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا سودا مۇناسىۋىتى تېخىمۇ مۇرەككەپلەشتى. ۋاسىتىچى بولۇش سودىنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى بولۇپ قالدى. شۇڭا ۋاسىتىچى بولۇشتا ئالدامچىلىق قىلماي، توغرا، راست ئۇچۇرلارنى يەتكۈزۈپ، باھانى ئاشكارا دەپ ئۆزى ئالىدىغان ھەققىنى كېلىشىپ چاي پۇلى ئالسا بولۇۋېرىدۇ.

ئۇچۇرمۇ سودا بېدىكلىكىنىڭ بىر مەزمۇنى، سودىدا

ئۇچۇر ناھايىتى مۇھىم. شۇڭا، ئۇچۇرغا موھتاج بولغۇچى، ئۇچۇر يەتكۈزگۈچىگە مۇئاپىق ھەق بېرىدۇ.

ئاتاق بازار، ئاناق بازار

ئۇيغۇرلار بازار سودىسىغا كىرگىلى نەچچە مىڭ يىللار بولدى. بازار دېگەن سودا ـ سېتىق مەركىزى. بازار دېگەن ھەممىنىڭ قىممىتىنى بەلگىلەيدۇ، تەڭشەيدۇ. ئەرزان ساتسۇن، قىممەت ساتسۇن بازاردا ساتسا، بازاردىن ئالسا، دېلىغۇل بولمايدۇ. شۇڭا، خەلقىمىز بازارغا ئاپىرىپ سېتىشقا ھەم بازاردىن ئېلىشقا ئادەتلەنگەن. شۇڭا، مالنىڭ ئىگىسى بازارغا يېتىپ كېلىپ بازارنى كۆرۈشتىن بۇرۇن ئۇنى قىممەت بولسۇن سېتىشقا زورلاش دۇرۇس ئەمەس دەپ قارالغان. ئەگەر بازاردىكى باھانى بىلمىگەن ئادەمگە: بازاردا مانچە بولۇۋاتىدۇ دەپ يالغان سۆزلەپ، مېلىنى ئالغان بولسا، بازاردىكى باھا ئۇنداق ئەمەسلىكىنى بىلگەن مال ئىگىسى، سوداىدىن يېنىۋالسا ھەقلىق دەپ قارىلىدۇ.

باشقىلارنىڭ سودىسىنى بۇزماسلىق

ئۇيغۇرلارنىڭ سودا يوسۇنىدا، ئىككى ئادەم قىلىشۋاتقان سودىغا ئۈچىنچى بىر تەرەپنىڭ ئارىلىشىپ، ئۇنىڭغا «ساتما، مەن مانچە پۇلغا ئالىمەن» دەپ سودىنى ياندۇرۇۋېتىشى سودا يوسۇنىغا خىلاپلىق قىلغانلىق بولىدۇ. ئىككى ئادەم كېلىشەلمەي بىرى كېتىپ قالغاندىن كېيىن، ئاندىن خېرىدار بولۇپ، سېتىۋالسا بولىدۇ.

بىر كىشى بىرسىدىن بىر نەرسە سېتىۋالماقچى بولغاندا، يەنە بىر ساتقۇچى مېنىڭكىنى ئالساڭ مەن مانچە پۇل ئەرزان بېرىمەن دەپ بۇ سودىنى بۇزۇشمۇ سودا يوسۇنىغا ۋە سودا ئەخلاقىغا خىلاپ ئىش ھېسابلىنىدۇ.

كېلىش مەنبەسى ئېنىق بولمىغان نەرسىنى ئالماسلىق

ئۇيغۇرلارنىڭ سودا پىرىنسىپىدا، بىر نەرسىنى كۆرمەي سودىلاشمايدۇ. كۆرمەي تۇرۇپ سودا قىلىش قىمارغا ئوخشاش بولۇپ، بۇنداق سودا چەكلەنگەن. ئوغرىنىڭ نەرسىسىنى سېتىۋېلىش سودا يوسۇنىغا خىلاپلىق قىلغانلىق بولىدۇ. ئوغرىلانغان نەرسە، بۇلانغان نەرسە باشقىلارنىڭ ھەققى، شۇنى بىلىپ تۇرۇپ سېتىۋېلىش ئوغرى بىلەن شېرىكلەشكەنلىك ھېسابلىنىدۇ.

باشقىلاردىن زورلۇق، زوراۋانلىق بىلەن تارتىۋېلىنغان، مۇسادىرە قىلىنغان نەرسىلەرنى سېتىۋېلىشمۇ دۇرۇس ئەمەس دەپ قارىلىدۇ.

زاكالەت قويۇش ئادىتى

ئۇيغۇرلارنىڭ سودا يوسۇنلىرىدا سودىدا پۈتۈشكەندىن كېيىن، ئالدىن زاكالەت پۇلى تاپشۇرىدۇ. زاكالەت ئالغاندىن كېيىن، مال ئىگىسى مېلىنى باشقىلارغا ساتالمايدۇ. زاكالەت بەرگۈچىمۇ سودىدىن يانالمايدۇ. ئەگەر سودىدىن يېنىۋالىدىغان بولسا، زاكالەت قويۇلغان پۇل قايتۇرۇلمايدۇ. زاكالەت ئالغۇچى مالنى سېتىۋەتكەن بولسا، قويغان زاكالەت پۇلىغا تەڭ پۇل قوشۇپ قايتۇرىدۇ.

سودىدا شېرىكچىلىك

سودىدا شېرىكلىشىش، ھەمكارلىشىش، دەسمايە قوشۇش ئارقىلىق پايدا ئېلىش يوللۇق دەپ قارىلىدۇ. شېرىكلەشكەن ھەر ئىككى تەرەپ ھېساب ـ كىتابنى ئېنىق قىلىشى، پايدا

نسبىتىنى قىلىنى قىرىق يېرىپ ئايرىشى، بىر سىنىتقىمۇ خىيانەت قىلماسلىقى تەلەپ قىلىنىدۇ.

شېرىكلىششىتە، مەبلەغ قوشۇپ تەك تىجارەت قىلىدۇ. بەزىلەر بىۋاستە سودا ئىشىغا ئارىلىشىدۇ، بەزىلەر پەقەت مەبلەغ قوشۇپ قويىدۇ. پۇلنى ئىشلەتكۈچى نىسبەت بويىچە پايدا ئايرىيدۇ. پايدا ئايرىغاندا توغرا، ھەق بولۇش، مەبلەغ سالغۇچىنىڭ پايدىسىغا قارا سانماسلىق تەلەپ قىلىنىدۇ.

بەزىدە بىرى پۇل چىقارسا، يەنە بىرى ئەقىل چىقىرىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا كېلىشىم، توختام ئېنىق بولۇش تەلەپ قىلىنىدۇ، يەنى پايدىنىڭ قانچە پىرسەنتىنى پۇل چىقارغۇچى، قانچە پىرسەنتىنى ئەقىل كۆرسەتكۈچىگە، قانچە پىرسەنتىنى ئۇچۇر يەتكۈزگۈچىگە بېرىش ئېنىق بېكىتىلىشى شەرت. ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ رازىلىقى بىلەن تۈزۈلگەن توختاملار ئاساسىدا قىلىنغان تىجارەت ۋە پايدا دۇرۇس بولىدۇ. زىيانغا ئىگە بولۇش شەرتلىرىمۇ ئېنىق ئەسكەرتىلىشى كېرەك.

مۇھەببەتلىشىش يوسۇنلىرى

مۇھەببەت دېمەك سۆيگۈ دېمەكتۇر. مۇھەببەت دېمەك ئىنساننىڭ ئىنساننى سۆيۈشى، يەنى ئىككى جىنسنىڭ بىر - بىرىنى سۆيۈشى ۋە ساداقىتىنى نامايان قىلىشى. مۇھەببەت مۇقەددەس ۋە مەڭگۈلۈكتۇر. مۇھەببەتسىز ھاياتلىق بولمايدۇ. مۇھەببەتسىز ھاياتنىڭمۇ مەنىسى يوقتۇر. مۇھەببەت كىشىلەرگە سەمىمىيلىك، پاكلىق، ساداقەتنى بەخشەندە قىلىدۇ. مۇھەببەتنىڭ زامان ۋە ماكان چېگراسى يوق، مۇھەببەتنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىك پەرقى بولمايدۇ. قەلب قەلبنى تونۇيدۇ، گۈزەللىك پەقەت گۈزەللىككە جور بولالايدۇ. دېمەككى، ھەقىقىي چىن مۇھەببەت قارىلانمايدۇ، ھەقىقىي چىن ھېسسىيات ئېسەنگىرىمەيدۇ. مۇھەببەت ھەرگىزمۇ رەزىل نەپسى ھەۋەسنى خالىمايدۇ. شۇڭا شەرقتە: «نەپىسى ئۈچۈن ئاشىق بولغانلار ئۈچۈن ئاشىقلىق ھارامدۇر» دېگەن ئەقىدە بار.

مۇھەببەت دۇنياۋى تېما. مۇھەببەتلىشىش ئىنسانلارنىڭ ھەممىسى ئۈچۈن ئورتاق. بىراق، ھەممە مىللەتلەردە يۈسۈپمۇ بار، زۇلەيخانمۇ بار، پەرھاتمۇ بار، خىسراۋمۇ بار، سەئىدىنمۇ بار، ياقۇپمۇ بار، رابىيەمۇ بار، يالماۋۇزمۇ بار. مۇھەببەت ھېسلىرىدا ئېقىش، مۇھەببەت ئوتلىرىدا كۆيۈش، جۇدالىق دەشتلىرىدە پۇچىلىنىشنى مۇھەببەت دۆلىتىدە ھەقىقىي شادلىققا ئېرىشىش دەپ قارىغان ئۇيغۇرلار مۇھەببەت بابىدا ئاجايىپ ئېسىل ئەنئەنىلەر ۋە گۈزەل يوسۇنلارنى قالدۇرۇپ كېتىشتى. بۇ باغنى گۈزەل ھېسسىيات، چىن سۆيگۈ، ساداقەت،

ۋاپا سۈيى بىلەن سۈغىرىپ جەلپكار غۇنچىلارنى ئېچىلدۇردى.

ئۇيغۇر خەلقى مۇھەببەتنى مۇقەددەس بىلىدۇ، ئۇنى ئەقىدە جۈملىسىدىن دەپ قەدىرلەيدۇ. خەلقىمىزنىڭ مۇھەببەتلىشىش يوسۇنلىرىنىڭ مەدەنىيلەشكەن تارىخى ناھايىتى قەدىمكى دەۋرگە مەنسۇپ. بۇ جەريانىدا نۇرغۇن ئاشىق ـ مەشۇقلار بارلىققا كېلىپ، ھەقىقىي ئىنسانىي مۇھەببەتنىڭ ئۇلگىسىنى تىكلەپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن مۇھەببەت بابىدا قىممەتلىك يوسۇنلارنى بارلىققا كەلتۈردى.

مۇھەببەت ۋە ھايا

ئۇيغۇر يېگىت ـ قىزلىرىنىڭ مۇھەببەتلىشىش ئۇسۇلى شۇكى، ئۇلار ھايانى ئالدىنقى قاتارغا قويىدۇ. مۇھەببەتنى كۆز ـ كۆز قىلمايدۇ، كوچا ـ كويلاردا سازايى قىلمايدۇ، بەلكى پىنھان تۇتىدۇ. ئۇيغۇر يېگىت ـ قىزلىرى مۇھەببەت ھېسلىرىنى قىلىقسىز ھەركەتلىرى بىلەن ھاقارەت قىلمايدۇ، بەلكى قەلب ھېسلىرى ئارقىلىق سىنايدىغان نامۇۋاپىق مۇھەببەت سىناقلىرىغا نىسبەتەن ئۆز مۇھەببىتىگە ھاقارەت كەلتۈرگەنلىك دەپ قارايدۇ. قاش ئېتىش، شەلپەردەك قىزىرىپ يەرگە قاراش، چىرايلىق تەبەسسۇملىرى، كۆزلىرىدە چاقنىغان ئۇچقۇن ئارقىلىقلا قەلبىدە يانغان كۆيۈك ئوتلىرىنى ھېس قىلالايدۇ. ئۇيغۇرلار ھايا يوق يەردە مۇھەببەتمۇ يوق، ۋاپامۇ يوق دەپ قارايدۇ، ھاياسىزلىق مۇھەببەتكە يات، پاھىشەگە مۇناسىپ نەرسە دەپ بىلىدۇ، «ھەر كۆڭۈلنى كىم ۋاپا ماكانى قىلۇر، ھايامۇ قىلۇر ۋە ھەر ماكاندىكىم، ئۇ (ۋاپا) تېپىلار، بۇمۇ (ھايامۇ) تېپىلار، ۋاپاسىزلاردا ھايا يوق، ھاياسىزلاردا ۋاپا يوق» (ئەلىشىر نەۋايى) دەپ چۈشىنىدۇ. ھايا ئۇلارغا ھېسسىياتىنى يۇزمۇيۇز دېيىشكە ئەمەس، بەلكى مۇھەببەت خەتلىرى، قولياغلىققا چېكىلگەن بىر جۈپ گۈل دېگەندەك ۋاستىلەر ئارقىلىق ئىزھار قىلىشقا ئىشتىراك قىلغان.

ۋاپا مۇھەببەتنىڭ قۇياشى

ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھەببەت پىرىنسىپىدا ۋاپانى ئەڭ ئېسىل، گۈزەل دەپ قارايدۇ. شۇڭا، چىرايغا چاي قۇيۇپ ئىچكىلى بولمايدۇ دەپ قاراپ، ھۆسن - جامالىغا ئەمەس، پەزىلىتىگە قاراپ مۇھەببەت قويىدۇ. ۋاپادارلىق مۇھەببەتلەشكەن ئىككى ياشنىڭ مەڭگۈلۈك قەسىمى بولىدۇ. ئۇلار بىر - بىرىگە قىلىنغان خىيانەتتىن ئۆلۈمنى ئەۋزەل بىلىدۇ. چۈنكى، ۋاپاسىزلىق مۇھەببەت گۆھىرىنى كۇمپەيكۇم قىلىۋېتىدۇ. يۇقىرىدا دېيىلگەندەك، ۋاپا بىلەن ھايا بىر تۇغقانلاردۇر ۋە بىر جان - بىر تەندۇر. بىرى بولمىسا يەنە بىرىنىڭ بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس. بۇ خۇسۇستا، ئەلىشىر نەۋايىنىڭ مۇنۇ بايانلىرىنى دوست تۇتقۇلۇق: «جاھاننىڭ گۈلشىنى ۋاپا گۈلىنىڭ يوقلۇقىدىن زىننەتسىزدۇر. ئادەم ئەۋلادى گۈلى ۋاپا بۇيىنىڭ يوقلۇقىدىن خۇشبۇي ئەمەستۇر. ۋاپانىڭ چىرىغى ھەممە قاراڭغۇ ئۆينى يورۇتالايدۇ ۋە زاماننىڭ بىۋاپالىرىنىڭ كۆڭلى بىلەن كېلىشەلمەيدۇ. ۋاپا نەرگىسگۈلدۇركى، دەۋرنىڭ گۈلزارلىقىغا كۆز سالمايدۇ. ۋاپانىڭ كۆڭلىدە ھەسرەت ۋە ئۆچمەنلىك يوشۇرۇنالمايدۇ. ۋاپا پاك يارالغان بىر مەھبۇبدۇركى، پاك كۆڭۈلدىن باشقىغا يېقىنلىقى ۋە كۈلپىتى يوق. ئۇ پاك يارالغان بىر تىلەككى، پاكىز يارالغاندىن باشقىسىغا مەيلى ۋە رىغبىتى يوق. ئۇ بىر قىسمەتلىك گۆھەردۇركى، ئىنسانىيەتنىڭ تاجىغا زىننەتتۇر.» ئۇيغۇر خەلقى ۋاپانى مانا شۇنداق مۇقەددەس بىلگەنلىكى ئۈچۈن ئۇنىڭغا ئېتىقاد قىلىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ ھەقىقىي ۋاپا ۋە ھايا ئەھلىنى سۆيسەك قالغان ھەممە شەرت ئورۇندىلىدۇ. ئەگەر ۋاپا بىلەن ھايا بولمىسا، قالغان مال - دۇنيا، نەسەب - مەرتىۋە ۋە ھۆسن - جامالى ھەرقانچە يۇقىرى بولسىمۇ بىكار دېگەن.

دېمەك، سۆيگۈدە ۋاپانى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇش ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھىم ئەنئەنىسىگە ئايلانغان.

مۇھەببەت بابىدا غوجا ۋە قۇللۇق پەرقى بولمايدۇ

مۇھەببەتنىڭ دۆلەت چېگراسى يوق، خوجا ۋە قۇل پەرقى ھەم يوق. ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھەببەت ئەنئەنىسىدە ئۇنىڭ ئەمەل - مەنسىپى ۋە پۇل - بايلىقى ئوچۇن سۆيسە، ئۇ مۇھەببەت ئەمەس، بەلكى بىر قۇلدۇر، يەنى مال - دۇنيانىڭ قۇلىدۇر دەپ قارايدۇ. مۇھەببەتنىڭ غەرەزسىز بولۇشى، پاك بولۇشىنى، مۇھەببەتتە «سەن» لىك، «مەن» لىككە ئورۇن قالدۇرماسلىقنى، ئارىسىدىن تەكشىزلىك توسۇقىنى پۈتۈنلەي ئېلىۋېتىپ ھەر ئىككىسى سۆيگۈ بايرىقى ئاستىدا مۇراد ھاسىل قىلىشنى تەكتىلەيدۇ. بۇ ئەقىدىدىن چىقىپ مۇھەببەت كۆيچىسى ئەلىشىر نەۋايى دەيدۇكى: «ئىشق بابىدا شاھ بىلەن گاداي باراۋەر».

تەكشىزلىك مۇھەببەتنىڭ دۈشمىنى. ھەقىقىي مۇھەببەت تەكلىك تەختىدە قارار تاپىدۇ. شۇڭا، ئۇيغۇرلاردا تاريختىن بۇيان ئاددىي پۇقرا يىگىت مەلىكىلەرگە مۇھەببەت قويالمغان، مەلىكىلەرمۇ ئاددىي پۇقرا يىگىتنىڭ مۇھەببىتىنى قوبۇل قىلالمغان.

مانا مۇشۇنداق ئېسىل مۇھەببەت چۈشەنچىسى بولغاچقىلا ئۇيغۇرلاردا ئېغىر تويلۇق سېلىپ ئوغۇل تەرەپنى ياكى قىز تەرەپنى قىيىن ئەھۋالدا قويۇشقا چەك قويۇلغان. ھەتتا ھېچقانداق پۇل - مېلى بولمىغان گادايلارغمۇ بايلار قىزلىرىنى نىكاھلاپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ بەختلىك تۇرمۇش قۇرۇشىغا تىلەكداشلىقىنى بىلدۈرگەن. چۈنكى، ئىككى ياشنى بەختلىك قىلىدىغان ئەڭگۈشتەر مال - دۇنيا بولماستىن، بەلكى ھەقىقىي مۇھەببەت. نى - نى نامراتلارنىڭ ئۆيىدە شۇنچە گۈزەل، ئىناق مۇھەببەتلىك تۇرمۇش ھۆكۈم سۈرسە، بەزى

بايلارنىڭ ئۆيىدە بەختسىزلىك - نەپرەت ھۆكۈم سۈرىدۇ. ئۇيغۇر خەلقى تۇرمۇشنىڭ بۇ ھەقىقىتىنى چۈشىنىدۇ.

مۇھەببەتكە ئۆزىنى پىدا قىلىش روھى

ئۇيغۇر يىگىت - قىزلىرى مۇھەببەت ئۈچۈن تارتقان مۇشەققەتلىرىنى راھەت - پاراغەت ھېسابلايدۇ. مۇھەببەت يولىدا مۇشەققەتلىك دەشت - باياۋانلارنى كېزىشكە، تاغلارنى ئېچىشقا رازى بولىدۇ. پىداكارلىق ئۇيغۇر يىگىت - قىزلىرىنىڭ مۇھەببەت سەپىرىدە ئىپادىلەيدىغان ياخشى خىسلىتى ۋە خاراكتېرى ئىدى:

سېنىڭ كويۇڭدا،
نۇرغۇن جاپا - مۇشەققەتلەرگە (يولۇقتۇم).
كۆڭلۈم ساڭا يۈگۈرۈك بولغاچقا،
قاتتىق تۆپىلىكلەرمۇ يۇمشايدۇ.
— مەھمۇد كاشغەرىي

بۇ مىڭ يىللار مۇقەددەمكى بىر مۇھەببەت ئىگىسىنىڭ قەلبى، مۇھەببەت ئۈچۈن ھەرقانچە مۇشەققەتلەرنى تارتقان، ھەرقانچە داۋانلارغا يولۇققان بولسىمۇ، ئۇ داۋانلار ئۇنىڭغا يول بەرگەن. مۇھەممەد سىدىق زەلىلى مۇنداق دېگەن: «قورقۇنچاق بولمىسىلا ۋىسال ئىزدىگەن كىشى جاندىن كېچىدۇ، كۈندە مىڭ بالاغا يۈزلەنسىمۇ جاناندىن ۋاز كەچمەيدۇ.» شۇڭا، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىدا مۇھەببەت ئۈچۈن تاجۇ تەختتىن ۋاز كەچكەن مىساللار ناھايىتى كۆپ.

مۇھەببەت كۆز - كۆز قىلىدىغان زىبۇ - زىننەت ئەمەس

ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھەببەت يوسۇنلىرىدا سۆيگۈ يوشۇرۇن تۇتۇلىدۇ، ئۇنى داپ چېلىپ ئەلگە سازايى قىلمايدۇ. تۆۋەندىكى

دىيالوگدا ئالىي مەكتەپنىڭ ئىككى ئوقۇغۇچىسىنىڭ ئاممىۋى ئاشپۇزۇلدا قىلىشىۋاتقان گەپى:

ــ يىگىتنىڭ بىلەن نېمىشقا ئايرىلىپ كەتتىڭ؟

ــ قويغىنا ئاداش، ئۇ ئېزىلەڭگۈنى، يا ئادەمنى خۇش قىلالمايدۇ، يا خاپا قىلالمايدۇ. ئۇچرىغاندا ئادەمنى خۇش قىلىدىغان گەپى يوق. ھە دېگەندە دەرس توغرىسىدا گەپ ساتقان.

ــ شۇمۇ باھانە بولدىمۇ ئەمدى.

ــ باشقىلار مۇھەببىتىنى دېباغا ئاپىرىۋاتقان، جوزا بولاپ تۇغۇلغان كۈن دەمدۇ، ئارىلاشقانلىقىمىزنىڭ مانچە ئايلىقى دەمدۇ، ئىشقىلىپ بىرەر سەۋەب تېپىپ خۇش قىلىدىكەن. ئۇچۇ؟ بەزىنىڭ ئۆزى دېگىنە، كوچىلارغا چىققاندا ھۆرمىتىنى قىلىپ يېقىنچىلىق قىلىپ بويىنىغا گىرە سېلىپ قويسام، «كوچىدا سەت تۇرىدۇ» دەپلا ئۆزىنى تارتىۋالىدۇ. مەن قىز بالا تۇرۇپ ئىزا تارتمىسام، ئۇنىڭ ئىزا تارتىپ كەتكىنىنى قانداق قىلاي، ۋاي يېتىم قوۋۇرغام.

ــ ئۇنداقتا سېنى بىرەر قېتىم سۆيۈشكىمۇ جۈرئەت قىلالماپتۇ ــ دە.

ــ ئەگەر ئۇنچىلىك جۈرئەت بولسا، ئايرىلىپ كېتەتتىممۇ.

يۇقىرىقى پاراڭلار باشقىلارغا ئانچە تەسىر قىلمىدى بولغاي، لېكىن ماڭا بەك تەسىر قىلدى. بىرەيلەننىڭ پەزىلىتىدىكى ھايا يەنە بىرەيلەننىڭ نەزىرىدە بوشاڭلىق، ئېزىلەڭگۈلۈك بولغان. بەزىنى يەيدىغان مۇشۇك بولماي، بەز بولۇپ قالغىنى ئەلەم قىلغان. ھازىرقى چوڭ كوچىلاردا ھاياسىزلارچە بىر ــ بىرىگە ئېسىلىۋېلىشلار، گىرە سېلىۋېلىشلار، بۇ ئۇلارنىڭ مۇھەببەتلىشىۋاتقانلىقىنى كىشىلەرگە كۆز ــ كۆز قىلىشىۋاتقانلىقى، ئۆزلىرىنىڭ جۈرئەتلىك، ئەركىن، پەردىسىز ئىكەنلىكىنى ئاشكارىلىغانلىقى ئوخشايدۇ.

ئەمەلىيەتتە ئۇلار ئىككى ئىشتا چوڭ خاتالىق

ئۆتكۈزۈۋاتقانلىقىنى ھېس قىلمىغان بولسا كېرەك.

بىرىنچى، ئۇلارنىڭ ئاممىۋى سورۇنلاردا، كوچىلاردا ئىپپىتىنى ساقلىماي، شۇنچە يات ئىشلاردىن ھايا قىلماي يۈرۈشى، ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ جەمئىيەتنى، مىللىي ئەنئەنىنى، مىللەتنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرىنى كۆزگە ئىلماي، ئۇنىڭغا ھاقارەت كەلتۈرۈشى ئىدى. گەرچە مۇھەببەتلىشىش ئۇلارنىڭ ئىشى بولسىمۇ، قائىدە - يوسۇن، نومۇس مىللەتنىڭ ئىززەت - ھۆرمىتى ۋە غۇرۇرى. ھەرقانداق ئادەمنىڭ مىللەتنىڭ غۇرۇرىنى، نومۇسىنى ھاقارەتلەشكە، ئۇنىڭغا داغ تەگكۈزۈشكە ھەققى يوق. شۇڭا، بۇنداق نامۇۋاپىق ئىش - ھەرىكەتلەرنى كۆرگەندە، ھەرقانداق بىر ھەقدارنىڭ ئۇلارنى چەكلەش ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيىتى بار. ئەگەر ئۇلارنىڭ غۇرۇرىمىزنى ھاقارەتلەۋاتقانلىقىنى، ئېسىل پەزىلەت ۋە يوسۇنلىرىمىزنى دەپسەندە قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ تۇرۇپمۇ ئۇنى نورمال ئىش دەپ قارىغان ئادەمدە غۇرۇر، ۋىجدان، مەسئۇلىيەت دېگەن نەرسە بولمىغان بولىدۇ.

ئىككىنچى، يۇقىرىقىدەك ھايانى يوقاتقان ياشلار ئۆزىنى ۋە مۇھەببەتنى ھاقارەتلەۋاتقىنىنى ھېس قىلمىغانمىدۇ؟ ئۇلار ھايا يوق يەردە ۋاپا يوق، ھايا يوق يەردە مۇھەببەت، ساداقەت يوق دېگەن ئەقىدىنى بىلمەمدىغاندۇ؟

بىز شۇنى بىلىشىمىز كېرەككى، قائىدە - يوسۇن دېگەن بىر مىللەتنىڭ ئىجتىمائىي قانۇنى، ئۇ بىر مىللەتنىڭ مەۋجۇتلۇق ئاساسى. قائىدە - يوسۇندىن جۇدا بولغان مىللەت مەۋجۇتلۇق ئاساسىنى يوقىتىدۇ. ئۇيۇشۇش كۈچىدىن مەھرۇم بولىدۇ. ھاياتىي كۈچى زەئىپلىشىدۇ. «ئەل قالار، تۆرۈ (قائىدە - يوسۇن) قالماس.» ئۇ ھېچقانداق ئادەمنىڭ شەخسىي مۈلكى ئەمەس، مىللەتنىڭ مەنىۋى بايلىقى. ئۇنى ھېچقانداق بىر ئادەمنىڭ ئۆزىنىڭ ئويۇنچۇقى قىلىۋېلىشىغا ھەققى يوق. مۇھەببەت يوسۇنلىرىمۇ شۇنداق.

قىز ـ يىگىتنىڭ تويى بولغاندا داقا ـ دۇمباق، ئەلنەغمە بىلەن تويى مۇراسىمى ئۆتكۈزۈپ ئەل ـ جامائەتكە ئاندىن ئاشكارا ئۇقتۇرىدۇ. مانا بۇ جار سېلىش يوللۇق يوسۇنمىز ئەمەسمۇ؟

نەپسى ئۇچۇن ئاشق بولغانلارغا ئاشقلىق هارام

مۇھەببەت شۇنداق پاك، بىغۇبار تۇيغۇكى، ئۇ ھەرقانداق نەرسىنىڭ بۇلغىشىنى كۆتۈرەلمەيدۇ. مۇھەببەت قېرىمايدۇ. ئۇنىڭ ھۆسن گۈلزارىنى زامان جۇدۇنلىرىمۇ خازان قىلالمايدۇ، بىراق ئادەم قېرىيدۇ، ئۇنىڭ قەددى ياەڭ ئېگىلىدۇ، چىرايىنى قورايدەك قورۇقلار باسىدۇ. چىراي گۈزەللىكىگە ئاشىق بولغانلار ئۇچۇن مۇھەببەت ئۆتكۈنچى، قەلب گۈزەللىكىگە ئاشىق بولغانلار ئۇچۇن مۇھەببەت مەڭگۈلۈك. تاشقى جىلۋىگە مەست بولغانلار مەنىۋى گۈزەللىكتىن بەھرىمەن بولالمايدۇ. تاشقى گۈزەللىكنىڭ خۇسۇسىيىتى شۇكى، ئۇنىڭ يۇزىدىكى رەڭدارلىق پەقەت قان بىلەن بەلغەمدىنلا ئىبارەت (نەۋايى). مۇھەببەت دېگەن ھاۋايى ـ ھەۋەس ئەمەس، ئۇ مۇقەددەس سۆيگۈ. ئەلىشىر نەۋايى نەپسىگە ئەسىر بولغانلارغا شۇنداق دەيدۇ: «نەپسىنىڭ پەرمانىنى تۇتۇپ ئۆزۈڭنى زورىغا ئاشىق ياساپ، ئىشق غوۋغاسى قىلىسەن. جاھاندا سەندەك نادان يوقتۇر. بۇ ئىشق ئەمەس، بەلكى پۇتۇنلەي ھاۋايى ـ ھەۋەستۇر. ئىشق ـ ھەۋەس بىر چېچەكتىنلا ئىبارەت، ئۇنىڭ ئۆمۈر بېغىدا ۋاپاسى يوقتۇر. ئۆزۈڭگە شۇنداق زاتىنى مەشۇق دەپ بىلگىنكى، ئەگەر يۇزلەرچە قەستە ئاشىقلار ئۇنىڭ ئىشقى بىلەن ھالاك بولغان تەقدىردىمۇ ئۇنىڭغا زاۋاللىق يەتمەيدىغان بولسۇن.»①

① يارمۇھەممەت تاھىر تۇغلۇق «ئىشق ـ مۇھەببەت پەلسەپىسى»دىن ئېلىندى.

نىكاھ مۇھەببەتنىڭ قاتىلى ئەمەس

ئۇيغۇر يىگىت - قىزلىرى نىكاھنى مۇقەددەس بىلىدۇ. نىكاھ دېگەن پاكلىق ھەرەمخانىسى، ۋىسال باغچىسىدۇر. نىكاھ دېگەن كۈشەندە ئەمەس، بەلكى يۈرەكنىڭ ئەركىن تېپىشى. نىكاھ مۇھەببەتنىڭ قاتىلى ئەمەس، بەلكى مۇھەببەتنى ۋايىغا يەتكۈزىدىغان، مۇھەببەتنى كامالىغا يەتكۈزىدىغان باغ. ئۇيغۇرلار نىكاھتىن بۇرۇن جىنسىي بىرلىشىشنى زىناخورلۇق، مۇھەببەتنى ھاقارەتلەش، مۇھەببەتكە خىيانەت قىلىش دەپ بىلىدۇ. شۇڭا، نىكاھتىن بۇرۇن جىنسىي تەلەپ قويۇشنى جىنايەت دەپ بىلىدۇ.

يەنە بىر تەرەپنىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلماسلىق كېرەك. نىكاھ گۇۋاھنامىسى بىر پارچە ئاق قەغەز ئەمەس. ئۇ نىكاھنى قانۇنىي جەھەتتىن قوغدايدىغان قانۇن، قانۇنسىز بىللە بولغاندا قانۇنىي مەسئۇلىيەت بولمايدۇ. ئەگەر مۇھەببەت دەپلا ئىككى ياش چېگرادىن ئۆتۈپ كەتسە، نۇرغۇن ئىش ئاستىن - ئۈستۈن بولۇپ كېتىدۇ. ئالايلى، ئەگەر ئىككى تەرەپنىڭ بىرى نىكاھلىنىشتىن ئىلگىرى بىرەر قاتناش ھادىسىسىگە ئۇچراپ ياكى كۈتۈلمىگەن كېسەل بىلەن ئۆلۈپ كەتسە، ئوتتۇرىدىكى مۇھەببەت سۇسلىشىپ، ئايرىلىپ كېتىشكە توغرا كەلسە، ئۇنىڭدىن باشقا بىر تەرەپ ۋاپاسىزلىق قىلىپ يەنە بىر تەرەپنى تاشلىۋەتسە قانداق بولىدۇ. ئەر ئۆلۈپ كەتكەن بولسا ئايال تۇل ئايال ھېسابلىنامدۇ؟ ئايال ھامىلىدار بولغان بولسا، ھامىلىنىڭ ھامىيسى كىم بولىدۇ؟ ئايالنىڭ مىراسخورلۇق ھوقۇقى ئېتىراپ قىلىنامدۇ؟ بۇ نىكاھ گۇۋاھنامىسىنىڭ بىر پارچە قۇرۇق قەغەز ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىدۇ. قانۇنىي رەسمىيەت ئۆتىمەي بىللە بولغانلارنىڭ جاۋابكارلىقنى زىممىسىگە ئېلىشىغىمۇ سالاھىيەت بولمايدۇ. ئەل - جامائەت ئارىسىدىمۇ

رەسۋا بولىدۇ. ۋىجدان جەھەتتىمۇ ئازابقا مۇپتىلا بولىدۇ.

يۇقىرىقى تەرەپلەرنى ھېسابقا ئالغاندا، مۇھەببەت يوسۇنلىرىغا خىلاپلىق قىلىشقا بولمايدۇ. جەمئىيەت ھەرقانچە ئېچىۋېتىلگەندىمۇ، قىز - ئوغۇللار ھەرقانچە ئەركىنلىشىپ تىزگىنىدىن بوشاپ كەتكەن تەقدىردىمۇ مۇھەببەت ۋە نىكاھ يوسۇنلىرىمىزغا ھاقارەت كەلتۈرۈلسە، ئۇ مەدەنىيلىشىش بولماستىن، بەلكى ھايۋانلىشىش بولىدۇ. پەقەت ھايۋانلارلا نىكاھسىز، قانۇنىي رەسمىيەتسىز كەلسە - كەلمەس يەردە جۈپلىشىدۇ، شۇڭا ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا مەسئۇلىيەت ۋە قانۇنىي مۇراسخورلۇق دېگەن ئىشمۇ يوق. نىكاھسىز بىللە بولۇشنى ھېچقانداق جەمئىيەت قوللىمايدۇ، ھېچقانداق قانۇندىمۇ يول قويمايدۇ. بۇ خىل يوسۇنسىزلىق مىللەتنى خاراب قىلىدۇ. قائىدە - يوسۇنلىرىمىزنى دەپسەندە قىلىدۇ. مۇھەببەت دېگەندە ئالداش، ئالدىنىش دېگەنگە ئورۇن يوق، شۇڭا نىكاھتىن بۇرۇن جىنسىي بۇرلىشىشنى تەلەپ قىلىش ھەرگىزمۇ مۇھەببەت ئەمەس، ئۇ مۇھەببەتنى ھاقارەتلەش بولىدۇ. بۇ خىل ھاقارەتنى قوبۇل قىلغان قىز - ئوغۇلمۇ مۇھەببەت ئەھلى ئەمەس، بەلكى پاھىشە ھېسابلىنىدۇ.

كىيىنىش يوسۇنلىرى

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆزىگە خاس مىللىي كىيىم - كېچەك مەدەنىيىتى بار. بۇ ئۇلارنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق ئۇزاق تەرەققىيات تارىخىدا بارا - بارا ئېستېتىك ئېڭى، مۇھىتى ۋە دىنىي ئېتىقادى قاتارلىقلارغا ياندىشىپ مۇكەممەللەشكەن. كىيىنىش مىللىي ئالاھىدىلىكنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان تاشقى بەلگىنىڭ بىرى. بىراق، قانداق كىيىم كىيىش مىللىي ئالاھىدىلىكنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرسىمۇ، لېكىن ئۇ قائىدە - يوسۇن كاتېگورىيەسىگە كىرمەيدۇ. چۈنكى، ئۇ دەۋرنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ بارىدۇ، يېڭىلىنىدۇ، يوسۇنلىرىمۇ ئۆزگىرىدۇ. بىراق، قائىدە - يوسۇنغا بولغان ھۆرمەتتە مەلۇم بىر تەرەپكە سەل قارالسا، قىممەت قاراش ئۆزگەرسە مىللىي يوسۇن ئۆزگەرگەن بولىدۇ، ئۇنداقتا سۈپەت ئۆزگىرىشى بولۇپ، مىللىي خاسلىققا نۇقسان يەتكۈزىدۇ.

ئۆزىنى قەدىرلەش

ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىم - كېچەك مەدەنىيىتى نەچچە مىڭ يىللىق تارىخىي تەرەققىياتنى بېشىدىن كەچۈرۈپ ھازىرقى دەۋرگە كەلدى. بىز ئۆزىمىزنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتە دۇنيادىكى ئىلغار مىللەتلەردىن خېلى كۆپ كەينىدە قالغانلىقىمىزنى ئېتىراپ قىلساقمۇ، لېكىن بىزنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىمىز رەڭدارلىق، نەپىسلىك، يارىشىملىق، گۈزەللىك جەھەتتىكى يۇقىرى سەنئەتلىك ئالاھىدىلىكى بىلەن خېلى يۇقىرى

مەدەنىيەتكە ۋەكىللىك قىلىدىغانلىقىدىن ئىپتىخارلىنىشقا ھەقلىقمىز. بىزنىڭ ھازىرقى ياشلىرىمىزنىڭ غەربچە كىيىم - كېچەكلەرگە قانچىلىك مەپتۇن بولۇپ كېتىشى ئۇلارنىڭ ئۆزىنىڭ تاللىشى دېگەندىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ مىللىي كىيىم - كېچەكلىرىمىزنى مەدەنىيسىزلىكتە ئەيىبلىشى، تۆۋەن كۆرۈشى ئۇلارنىڭ ئېستېتىك تۇيغۇسىلا ئەمەس، مىللىتىگە بولغان ئەقىدىسىنىڭ سۇسلاۋاتقانلىقىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقى يېڭى مەدەنىيەتنى قوبۇل قىلىشنى چەتكە قاقمايدۇ، يېڭى مەدەنىيەتنى قوبۇل قىلىش ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھىم ئەنئەنىسى. بىراق، ئۆزىگە خاس قىممەتلىك مەدەنىيەتنى كۆزگە ئىلماسلىقنى ئۆزىدىن ياتلىشىش دەپ قارايدۇ. مەھمۇد كاشغەرىيمۇ ئۆز دەۋرىدە ئۆزىنىڭ مىللىي كىيىم - كېچەكلىرىنى پەخىرلىك ھېسسىياتتا تىلغا ئېلىپ، ئۇنىڭ ئەرەب كىيىم - كېچەكلىرىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغانلىقىنى جاكارلىغانىدى. بۇ مەندىن ئالغاندا، بىز مىللەتنىڭ مىللىي جۇلاسىنى نامايان قىلىدىغان كىيىم - كېچەكلىرىنى قەدىرلەپ، ئۇنى ئۆزىنى ھېزەشنىڭ، ياسىنىشنىڭ مۇھىم ۋاستىسى قىلغان ئادەمنى مىللىي قائىدە - يوسۇندىن ياتلاشمىغان ئادەم دەپ قارايمىز.

كىيىنىشتىكى مىللىي قائىدە - يوسۇن

ئۇيغۇرلار كىيىنىش ئارقىلىقمۇ ئۆزئارا ھۆرمەت، قەدىر - قىممەت، ھايادىن ئىبارەت پەزىلىتىنى ئىپادىلەيدۇ.

بىرىنچى، ئەر بولسۇن، ئايال بولسۇن، مەھرەم بولمىغان ئادەم بىر - بىرىنىڭ ئالدىدا كىيىم - كېچەكلىرىنى سالمايدۇ. ئەرلەر ئايالىرىنىڭ ئالدىدا كۆڭلەكلىرىنى، مايكىلىرىنى سېلىپ يالىڭاچلانمايدۇ. پاقالچاق تەرەپ ئېچىلسا ئەيىبكە بۇيرۇلمايدۇ. ئۇيغۇرلاردا ئايالارغا نىسبەتەن تېخىمۇ

قاتتىقراق تەلەپ قويۇلىدۇ. ئاياللار نامەھرەم ئەرلەرنىڭ ئالدىدا كۆرسىتىشكە بولمايدىغان جايلىرىنى — پاچاق، يوتا، چوڭ بىلەك، قولتۇق، كۆكرەك تەرەپلىرىنى ئوچۇق قويمايدۇ. بۇنى ھاياسىزلىق دەپ قارايدۇ.

ئىككىنچى، ئاياللار ياغلىق ئارتىدۇ. بىراق، ئەرەبلەردەك ئەمەس، ئۆزىنىڭ مىللىي يوسۇنى بىلەن ياغلىق ئارتىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئاياللارنىڭ ياغلىق ئارتىشىنى بىز دىنىي تۈس ئالغان دەپمۇ قارىمايمىز. بىز ئۇنى ئالدى بىلەن گۈزەللىكنىڭ ئېھتىياجى، مىللىي ئالاھىدىلىكنىڭ ئىپادىسى، چېچىنى، يۈزىنى مۇھاپىزەت قىلىشنىڭ تەلىپى دەپ قارايمىز.

ئۇچىنچى، ئۇيغۇرلار ئۆلۈم ـ يېتىم مۇراسىملىرىغا بارغاندا ئەر ـ ئاياللار ئوخشاشلا بېشىغا «جالا» كىيىپ بارىدۇ. يالاڭباشتاق بېرىشنى قائىدە ـ يوسۇنغا خىلاپ دەپ بىلىدۇ.

تۆتىنچى، ئاياللار ئائىلىدە قېيىنئاتا، قېيىنئانىلىرىنىڭ ئالدىدا يالاڭباشتاق يۈرمەيدۇ. بۇنى پەزىلەت جۈملىسىدىن سانايدۇ. ئۇيغۇرلار نەچچە مىڭ يىللار بۇرۇنلا ناھايىتى سىپتا كىيىم ـ كېچەك مەدەنىيىتىگە ئىگە بولۇش بىلەن بىللە، باش كىيىمگىمۇ ئەھمىيەت بەرگەن.

كىيىنىشتىكى پەرھىزلەر

ئۇيغۇر خەلقى نەچچە مىڭ يىللار بۇرۇنلا ناھايىتى نەپىس، ئېستېتىك قىممىتى يۇقىرى كىيىم ـ كېچەك مەدەنىيىتى دەۋرىگە كىرگەن، نەچچە مىڭ يىل داۋامىدا ئۆزىگە خاس كىيىم ـ كېچەك يوسۇنلىرىنى ۋە ياسىنىش ئالاھىدىلىكىنى بارلىققا كەلتۈردى. بۇ جەريانىدا، ئۇلار ئەرلەر ئەرلىك خاراكتېرى بىلەن، ئاياللار ئاياللىق نازاكىتى بىلەن روشەن جىنسىي پەرققە ئىگە كىيىم ـ كېچەك مەدەنىيىتىنى يارىتتى. شۇنىڭغا ئەگىشىپ كىيىنىش، ياسىنىش قائىدە ـ يوسۇنلىرى

بارلىققا كەلدى ھەم ياسىنىش جەھەتتە پەرھىزلىك يوسۇنلارمۇ شەكىللەندى.

ئۇيغۇرلار ئەرلەرنىڭ ئاياللاردەك ياسىنىشىغا، ئاياللارنىڭ ئەرلەردەك ياسىنىشىغا بەك ئۆچ. ئەرلەر ئەرلەرگە خاس كىيىنىدۇ، ئاياللار ئاياللارغا خاس كىيىنىدۇ. ئەر - ئاياللارنىڭ كىيىملىرى ناھايىتى روشەن جىنسىي ئالاھىدىلىك پەرقىگە ئىگە. ئەرلەر قىزىل نەرسىلەرنى كىيمەيدۇ، ئاياللار رەڭسىز نەرسىلەرنى كىيمەيدۇ، ئىشتان كىيمەيدۇ. ئىشتان كىيىشنى ئەرلەرچە ياسىنىش جۈملىسىدىن قارايدۇ. ئاياللارنىڭ كاسىلىرىنى، خاس جايلىرىنى تار ئىشتانلاردا تومپايتىپ چىقىرىشى ئەيىب ھېسابلىنىدۇ.

ئەرلەرچە كىيىنىش، ياسىنىش ئادەتلىرى

ئۇيغۇرلار گۈزەللىككە ئەھمىيەت بېرىدۇ. كىيىنىش ۋە ياسىنىشنى گۈزەللىككە بولغان ئىنتىلىشنىڭ بىر ئىپادىسى، ھايات مەنىسى ۋە ھاياتتىن، تۇرمۇشتىن بەھرىمەن بولۇشنىڭ ئىپادىسى دەپ قارايدۇ. ئۇيغۇرلاردا باش كىيىملىرىگە پەي قاداش، ئاياغ كىيىملىرىنى نەقىشلەش، تەڭگىلەر بىلەن زىننەتلەشنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن. ئۇيغۇرلار خېلى قەدىمكى دەۋرلەردىلا پاختا، يىپەك كىيىم كىيىش باسقۇچىغا كىرگەن. قەدىمكى بۇددا غارلىرىدىكى ئۇيغۇر ساخاۋەتچىلەرنىڭ كىيىنىش، ياسىنىش ئالاھىدىلىكىدىن قارىغاندا، ئەرلەر ئىچكى ۋە تاشقى كىيىمگە ئەھمىيەت بەرگەن. تاشقى كىيىملىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئۇزۇن پەشمەت بولۇپ، تىزىغا چۈشىدۇ، پەشمەتنىڭ بېلىدىن پوتا باغلانغان. بېلىگە خەنجەر ۋە قىلىچ ئاسقان ھالەتتە كۆرىمىز. بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئۇيغۇر ئەرلىرىنىڭ بېلىگە پىچاق ئېسىشى ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلانغان ئادەت. ئۇيغۇر ئەرلىرى بېشىغا دوپپا، قالپاق، تۇماق قاتارلىق

باش كىيىملەرنى كىيىدۇ.

ياش يىگىتلەر بۇرۇتىغا تىغ تەگكۈزمەيدۇ. ئۆيلەنگەندىن كېيىن ئاندىن بۇرۇتىنى ياسايدۇ. ئۇيغۇرلاردا ياشنىڭ، ھايات پەسلىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ساقال - بۇرۇتلىرىنىڭ پاسونى ئۆزگىرىپ بارىدۇ، كىيىم - كېچەكلەرمۇ ياشلارنىڭ ياشلارغا خاس، ياشانغانلارنىڭ ياشانغانلارغا خاس بولىدۇ. ساقال - بۇرۇت قويۇشنى ئۇيغۇر ئەرلىرىنىڭ ياسىنىشىدىكى بىر ئالاھىدىلىك دەپ قاراشقا بولىدۇ. شۇڭا: «سۆزنىڭ كۆركى ماقال، ئەرنىڭ كۆركى ساقال» دېگەندەك ماقاللارمۇ بارلىققا كەلگەن.

ئۇيغۇر يىگىتلىرى كەشتە ئىشلەنگەن كانىۋاي كۆڭلەكلەرنى كىيىشنى ياخشى كۆرىدۇ. زەرلىك نەرسىلەرنى كىيمەيدۇ، قۇلىقىغا ھالقا، قولىغا ئالتۇن ئۈزۈك تاقىمايدۇ، بوينىغا زەنجىر ئاسمايدۇ. بۇرۇن قاشتېشىدىن ئۈزۈك سالىدىغان ئادەت بار ئىكەن.

پوتا باغلاش

پوتا باغلاش ئۇيغۇر ئەرلىرى ئارىسىدا قەدىمدىن بېرى داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بىر ئەنئەنىۋى ئادەت بولۇپ، ئۇ بارا - بارا ھەر خىل مەزمۇن ئېلىپ مىللەتنىڭ مۇھىم قائىدە - يوسۇنىغا ئايلانغان. چۈنكى، ئۇ پەقەت كىيىنىش ئادىتى بىلەن باغلىنىپلا قالماي، بەلكى ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى، مەردلىك، باتۇرلۇقنىڭ نىشانى، مۇكاپات ۋە شان - شەرەپ، نىكاھ ئادەتلىرى، ئەمەل دەرىجىلىرى قاتارلىقلار بىلەن ھاياتىي كۈچىنى تېخىمۇ ئاشۇرغان. قەدىمكى زامان ئەمەل دەرىجىلىرىدە بەلباغ، كەمەرنىڭ توقىسى ئالتۇندىن بولۇشى شاھلارغا خاس، كۈمۈشتىن بولۇشى ۋەزىرلەرگە خاس بولغان. چېلىشىش، بەيگە قاتارلىق مۇسابىقىلەردە غالىب چىققان ئەرلەرنىڭ بېلىگە پوتا

باغلايدۇ. نىكاھىدا يىگىتكە پوتا باغلىنىدۇ. يۇقىرىقىلاردىن باشقا بەل باغلاش ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كۆپ خىل سىمۋوللۇق مەنىدە يۈرگۈزۈلىدۇ. «بەلنى چىڭ باغلاش» دېگەن بىر ئىشنى قىلغاندا قەتئىي بولۇش، بوشاڭلىق قىلماسلىق، ئىرادىلىك بولۇش مەنىسىنى بېرىدۇ. «بېلى بوش» دېگەن ئىرادىسىز، غەيرەتسىز دېگەن مەنىنى بېرىدۇ.

ھازىرقى بەزى دۇنياۋى مۇسابىقىلەردە ئېسىل بەلباغ باغلاش قائىدىگە ئايلانغان. بوكس پادىشاھلىرىغا، چېلىشىش پادىشاھلىرىغا ئېسىل بەلباغ باغلايدۇ.

پوتا باغلاشنىڭ ئىلمىي ئاساسىمۇ يۇقىرى بولۇپ، ئۇ ئېغىر جىسمانىي ئەمگەك قىلغاندا بەلنىڭ چىم بولۇپ كەتمەسلىكى، سېرىق ئەتنىڭ يىرتىلىپ كەتمەسلىكىنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن مۇھىم ئەزا بولغان بۆرەكنى مۇھاپىزەت قىلىشتا ناھايىتى ياخشى رولى بار. ئىشتانكا مۇسابىقىلىرىدە بەلگە كەمەر باغلاپ ئاندىن ئىشتانكا كۆتۈرىدۇ. بۇ ھەم بەلنى مۇھاپىزەت قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن كۈچنى يىغىش رولىنى ئويناپدۇ. بۇنىڭدىن قارىغاندا، پوتا باغلاش ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى قەدىمدىن بېرى داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىلىرىنىڭ بىرى بولۇپلا قالماي، بەلكى ئۇنىڭدا بەلگىلىك بىلىش ئاساسى ۋە ئىلمىي ئاساس بولغان.

ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ياسىنىش يوسۇنلىرى

ئۇيغۇر ئاياللىرى گۈزەل، جازىبىلىك، پاك، ساداقەتمەن، ۋاپادار، ھايالىق، نومۇسچان. ئۇلار مانا شۇنداق ئالاھىدىلىكىگە مۇناسىپ ھالدا ئۆزىگە خاس ياسىنىش مەدەنىيىتىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. ئۇيغۇر ئاياللىرى گۈزەللىككە بەكمۇ ئەھمىيەت بېرىدۇ، گۈزەللىكنى سۆيىدۇ. چاچ ئۇيغۇر خوتۇن - قىزلىرىنىڭ مۇھىم بىر گۈزەللىك ئۆلچىمى. ئۇزۇن بوستان

چاچلىق ئاياللار گۈزەل ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل ئادەت بۇنىڭدىن نەچچە مىڭ يىللار بۇرۇنلا قەدىمكى ئاتا - بوۋىلىرىمىزدا ئومۇملاشقان. شۇڭا، ئۇلار چاچ ئۇلاش، يەنى ئەشمە چاچ سېلىش ئارقىلىق سۈنئىي گۈزەللىككە ئىنتىلگەن. ھېچبولمىغاندا ئاخىرەتكە گۈزەل، ئۇزۇن چاچ بىلەن بېرىشنى خاسىيەتلىك دەپ قارىغان. شۇڭا، دەپنە قىلىنىدىغان ئاياللارنىڭ چېچى كالتە بولسا، ئۇنىڭغا ئەشمە چاچ سېلىپ دەپنە قىلغان. ئۇزۇن چاچنى ياخشى كۆرۈش ئەنئەنىسى ھازىرغىچە داۋاملاشقان. چاچنى 40 تال ئۆرۈپ بوستان چاچ قىلىش، ماڭلاي چاچ قويۇش ياكى سېلىش ئادىتى ھازىرغىچە داۋاملاشقان.

پەرداز قىلىشتا يۈزىگە ئەڭلىك سۈرتۈش ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ نەچچە مىڭ يىللاردىن بېرى داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئۇدۇمى، كىروران ئانا يۈزىگە ئەڭلىك سۈرتكەن. مەھمۇد كاشغەرىي ئەڭلىكنى تونۇشتۇرۇپ، يۈزگە سۈرتىدىغان ئاچ قىزىل بوياق دېگەن. ئاياللار يۈزىنى تەبىئىي قىزىل تۈستە گىرىم قىلىدۇ، ئۇپا سۈرتىدۇ، لېكىن ئېقى ئاق، قىزىلى قىزىل بولۇشنى ياخشى كۆرىدۇ. يۈزىنى چالمىدەك ئاقارتىۋېلىشنى يامان كۆرىدۇ.

ئۇيغۇر قىز - جۇۋانلىرى يىغىلىشىپ قېشىغا ئوسما قويۇشىدۇ. ئوسما ئۇلارنىڭ قاش گۈزەللىكى ئۆلچىمىگە يېتىشىگە ياردەم بېرىدۇ.

ئۇيغۇر خوتۇن - قىزلىرى تەبىئىي گۈزەللىك بىلەن سۈنئىي بېزەكلەردە پەردازلىنىشنى ياخشى كۆرىدۇ. چاچقا گۈل قىسىش، قۇلىقىغا ھالقا سېلىش، بوينىغا زەنجىر، بۇلاپكا ئېسىش، قولىغا بىلەزۈك سېلىش ئۇلارنىڭ ياسىنىشىدىكى بىر ئەنئەنىۋى يوسۇنى. ئۇلار زىننەت بۇيۇملىرىنى يالغۇز ياسىنىش ئېھتىياجى دەپ قارىمايدۇ، بەلكى ئۇ ئاياللار ئۈچۈن ياخشى - يامان كۈنلەردە قالقان بولىدۇ. بېشىغا كۈن چۈشكەندە بازارغا ئاپارسا پۇل بولىدۇ. ئۇ ئارقىلىق قىيىن ئۆتكەلدىن

ئۆتۈۋالىدۇ.

ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ كىيىنىش ئادەتلىرى ئومۇمىي جەھەتتىن بىردەك بولسىمۇ، لېكىن ھەرقايسى رايونلاردىكى ئاياللارنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرى يەنە قىسمەن پەرقلەرگە ئىگە. ئومۇمەن، ئۇيغۇر ئاياللىرى بېشىغا چىمەن دوپپا ھەم ياغلىق ئارتىدۇ. ياغلىق ئارتىش شەكلى كۆپ خىل بولىدۇ. ئۇزۇن كۆڭلەك كىيىدۇ، كۆڭلەك ئىچىگە ھەم ئۇزۇن تامبال كىيىدۇ. كالتە ئىشتان، كالتە كۆڭلەك، يېڭى قىسقا كىيىملەرنى كىيمەيدۇ. بۇنى ھاياسىزلىق دەپ قارايدۇ. ئۇيغۇر قىزلىرى ئەتلەستىن كۆڭلەك كىيىشنى ياخشى كۆرىدۇ. ئومۇمەن، گۈللۈك رەختلەردىن كىيىم كىيىش ئۇيغۇر قىز ـ ئاياللىرى كىيىم ـ كېچەكلىرىدىكى بىر ئالاھىدىلىك.

ئۇيغۇر خوتۇن ـ قىزلىرى كۆز، قاش، ئەتىياز مەزگىللىرىدە پەلتو، جىلىتكە كىيىپ سوغۇقتىن ساقلىنىدۇ. قاراخانىيلار دەۋرىدە، جىلىتكىنى «ئارتىخ» دەپ ئاتىغان.

ئۇيغۇر خوتۇن ـ قىزلىرىنىڭ ئېتەكلىك كۆڭلەكلەرنى كىيىشى ئۇلارنىڭ خاس جايلىرىنى يوشۇرۇش ئېھتىياجىدىن بولغان. ھەتتا ئولتۇرغاندا ئاغ تەرىپىنىڭ ئېچىلىپ قېلىشىدىن ھايا قىلىپ، ئېتەكلىرىنى تارتىپ دالدا قىلىپ ئولتۇرىدۇ، ئىككى تىزىنى بىر ـ بىرىگە يۆلەپ پۈكۈپ ئولتۇرىدۇ. چازا قۇرۇپ ئولتۇرۇش، زوڭ ئولتۇرۇش پەزىلەتكە يات دەپ قارىلىدۇ.

ئەقىدىگە باغلانغان قائىدە ـ يوسۇنلار

ئەسلىدىن ئالغاندا، قائىدە ـ يوسۇنىنىڭ تۈپ يىلتىزى ئېتىقادقا تاقىلىدۇ. ئەڭ دەسلەپكى قائىدە ـ يوسۇن قانداق ئەقىدە ئاساسىدا بارلىققا كېلىشىدىن قەتئىينەزەر مەلۇم ئېتىقادنى مەنبە قىلغانلىقى ئېنىق. مەلۇم مەنبەدىن ئېيتقاندا، ئىنسانلاردىكى ئەقىدىنىڭ ئۇچقۇنلىرى ئىنسانلاردا ئويغانغان ئادەتلىنىڭ ۋە ئۆزىنى ئىزدەش، ئۆزىنىڭ كېلىش مەنبەسىنى تېپىش تۇيغۇسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلىش مۇمكىن.

قائىدە ـ يوسۇنلار ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇشىنىڭ بارلىق تەرەپلىرىگە چوڭقۇر سىڭىپ كەتكەن. تۇغۇلغاندىن تارتىپ ئۆلگۈچە قائىدە ـ يوسۇن ئىچىدە ياشايدۇ. قائىدە ـ يوسۇن ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيىتى. قائىدە ـ يوسۇندىن مەھرۇم بولسا، ئىنسانلار ئىنسانلىق ئالاھىدىلىكىدىن مەھرۇم بولىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقىمۇ نەچچە مىڭ يىللىق قائىدە ـ يوسۇن تارىخىغا ئىگە مىللەت. ھازىرقى قائىدە ـ يوسۇنلارمۇ نەچچە مىڭ يىللىق قائىدە ـ يوسۇنلارنىڭ قېلىپلىشىپ، قائىدىلىشىپ، مىللەتنىڭ مۇھىم بىر بايلىقىغا، مىللىي ئالاھىدىلىكى ۋە مەۋجۇتلۇقنىڭ يادرولۇق قىسمىغا ئايلىنىشىدىن ئىبارەت.

ياخشىلىق قىلىش، يامانلىق قىلماسلىق

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەقىدىسىدە، ئۆز بولسۇن، يات بولسۇن، تونۇيدىغانلار بولسۇن، تونۇمايدىغانلار بولسۇن، باشقىلار مۇشكۇل ئەھۋالدا قالغاندا ئۇلارغا ياخشىلىق قىلىش ساۋابلىق ئىشلار

قاتاردا سانىلىدۇ. ياخشىلىق قىلغان ئادەم ماختىلىدۇ، ئالقىشلىنىدۇ، يامانلىق قىلغان ئادەم ئەيىبلىك ھېسابلىنىپ، كىشىلەرنىڭ نەپرىتىگە ئۇچرايدۇ.

ئۆز بولسۇن، يات بولسۇن، تونۇيدىغانلار بولسۇن، تونۇمايدىغانلار بولسۇن، يامانلىق قىلماسلىق قاتتىق تەكتىلىنىدۇ. باشقىلارغا قەستەن قىلىنغان يامانلىق ئۆزىگە يانىدۇ دەپ قارايدۇ. مانا شۇ ئەقىدە تەسىرىدە نۇرغۇن ئىبرەتلىك ھېكايە ـ قىسسىلەر بارلىققا كەلگەن. «كىم ئورا كولىسا، ئۆزى چۈشىدۇ»، «ياخشىلىق قىلساڭمۇ، يامانلىق قىلساڭمۇ ئۆزۈڭگە قىلىسەن» دېگەن ئەقىدە مانا شۇنىڭدىن بارلىققا كەلگەن.

«باشقىلارغا يامانلىق قىلساڭ سورىقى بار، چوقۇم ئۇنىڭغا بەدەل تۆلەيسەن» دېگەن ئەقىدە بولغاچقا، كىشىلەر يامانلىق قىلىشتىن ئۆزىنى تارتىدۇ.

باشقىلارنىڭ رىزقىغا توپا چاچماسلىق

ئۇيغۇرلاردا ھەرقانداق ئادەمنىڭ رىزقى ئۆزى بىلەن بولىدۇ. بىر ئادەمگە ئاتا قىلىنغان رىزىقنى باشقىلار تارتىۋالالمايدۇ. باشقىلارنىڭ رىزقىغا توپا چاچماقچى بولغان ئادەم ئىنساپسىز، قارا نىيەت بولىدۇ دەپ قارىغاچقا، باشقىلارنىڭ مەنپەئەتىگە چاڭ سېلىشتىن ھېيىقىدۇ. ئۆزىنىڭ كۆمىچىگە چوغ تارتىپ، باشقىلارنىڭ كۆمىچىنى خام قويغان ئادەم نەپسانىيەتچى ئادەم دەپ قارىلىدۇ. نەپسانىيەتچى ئادەم قارا نىيەت بولىدۇ، قارا نىيەت ئادەمنىڭ قولىدىن ھەرقانداق بالا كېلىدۇ دەپ قارايدۇ. ھازىرقى گەپ بىلەن ئېيتقاندا، شەخسىيەتچى ئادەم ئومۇمنىڭ مەنپەئەتىنى زىيانغا ئۇچرىتىدۇ، ئىنسانىيەتكە ئاپەت بولىدۇ. ئىنسانپەرۋەر ئادەم ئۆزىنىڭ مەنپەئەتىنى قۇربان قىلىش ھېسابىغا ئىنسانىيەتنىڭ جانجان مەنپەئەتى ئۈچۈن كۈرەش قىلىدۇ، مانا بۇمۇ ئەقىدىنىڭ كۈچى.

ئەگەر ئادەمدە چوڭقۇر ئېتىقاد بولمىسا، ئۇ ئادەم ئىنسانپەرۋەر، خەلقپەرۋەر بولالمايدۇ.

كىشىلەرگە قولايلىق يارىتىش

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەقىدىسىدە ھەرقانداق بىر چوڭ - كىچىك ئىش بولسۇن كىشىلەرگە قولايلىق كەلتۈرىدىغان بىرەر ئىش قىلسا ئۇ ساخاۋەتلىك ئىشلار دەپ قارىلىدۇ. ھەتتا كوچىدا كىشىلەرگە زىيان يەتكۈزىدىغان بىرەر تاش، شاپاق بولسۇن ئۇنى ئېلىۋەتسە، كوچىدا كۆرگەن ئورەكلەرنى تىندۇرۇپ تۈزلەپ قويسا، بۇ ساۋابلىق ئىشلار قاتارىدا ماختىلىدۇ. خالىسانە يول، كۆۋرۈك سېلىش، مەكتەپ سېلىش، كىتاب نەشر قىلىش قاتارلىق ئومۇمنىڭ ئىشلىرى ئۈچۈن قىلىنغان ئىشلارمۇ كىشىلەرگە قولايلىق يارىتىش ئۈچۈن بولغاچقا، بۇ ساخاۋەت كىشىلەر تەرىپىدىن ئالقىشلىنىدۇ.

باشقىلار زىيانغا ئۇچرىغاندا

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەقىدىسىدە باشقىلارنىڭ بېشىغا كۈن چۈشسە ھەرقانچە دۈشمىنى بولغان تەقدىردىمۇ ئۇنىڭ بەختسىزلىكىگە كۈلگەن ئادەم يامان ئېلىنىدۇ. باشقىلارنىڭ بەختسىزلىكى ئۈچۈن قايغۇرۇش، ئۇنىڭغا ھېسداشلىق قىلىش، قولىدىن كەلسە ياردەم قىلىشنى ئالىيجانابلىق ھېسابلايدۇ. چۈنكى، بەختسىزلىك دېگەن ھەممە ئادەمنىڭ بېشىدا ئەگىپ تۇرىدۇ. قاچان چۈشۈشىنى ھېچكىم بىلمەيدۇ.

يامان بولىدۇ

خەلقىمىزنىڭ ھاياتىدا چوڭ - چوڭ گۇناھلارنىڭ ھەممىسى گۇناھ، ھارام دەپ قارىلانسىمۇ، يەنە ناھايىتى كۆپ

ئۇششاق گۇناھلىق ئىشلارنى «يامان بولىدۇ» دېيىش ئارقىلىق كونترول قىلىدۇ. «يامان بولىدۇ» نىڭ ئىچكى مەنىسىنى چوڭقۇر چۈشەنمىسىمۇ بۇنىڭغا كىچىك بالىلاردىن باشلاپ چوڭلارغىچە ھەممە ئادەم ئەمەل قىلىدۇ. «سۇغا، كۆلگە كىچىك تەرەت قىلسا يامان بولىدۇ»، «بوسۇغىدا ئولتۇرسا يامان بولىدۇ»، «ھەرقانداق ئىشنى ئوڭدىن باشلىمىسا يامان بولىدۇ»، «ئاشلىقنى خارلىسا يامان بولىدۇ»، «ناننى ئۇۋىسا يامان بولىدۇ»، «ھايۋاننى قىينىسا يامان بولىدۇ»، «يالغان سۆزلىسە يامان بولىدۇ»، «تارازىدا كەم بەرسە يامان بولىدۇ»، «ئاسمانغا تۈكۈرسە يامان بولىدۇ»، «ئاچقۇچ ئوينىسا يامان بولىدۇ»، «كىشىلەرنىڭ ئۆيىنى مارىسا يامان بولىدۇ»، «يۈزىنى مۇتاپ، ئاھ ئۇرۇپ يىغلىسا يامان بولىدۇ» دېگەنگە ئوخشاش نۇرغۇن - نۇرغۇن «يامان بولىدۇ» لارنىڭ تىزگىنلىشى بىلەن كىشىلەر يۇقىرىقىدەك ئىشلارنى قىلىشتىن ئۆزىنى تارتىدۇ، ئۇنداق ئىش قىلىشنى ئەقىدە - ئېتىقادقا خىلاپلىق قىلىش دەپ بىلىدۇ. ئومۇمەن، يامان بولىدىغان ئىشلار دائىرىسىگە تۇرمۇشىمىزدا يامان ئېلىنىدىغان، باشقىلارغا ھەم ئۆزىمىزگە زىيان يەتكۈزىدىغان ئىشلارنىڭ ھەممىسى كىرىدۇ. ئۇنىڭ تېگى - تەكتىنى سۈرۈشتۈرگەندە، ناھايىتى قىممەتلىك ھېكمەتنىڭ يۇغۇرۇلغانلىقىنى ھېس قىلىش مۇمكىن. ئۇيغۇرلارنىڭ «يامان بولىدۇ» دېگەن يوسۇنلىرى بىر ئابستراكت قانۇن، ئۇ ھەممە كىشىنىڭ ۋۇجۇدىغا سىڭىپ كەتكەن.

تەرەت قىلىش يوسۇنلىرى

ئۇيغۇرلار تەرەت قىلىش ۋە تەرەت تازىلىقىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىدۇ.

بىرىنچى، ئۇيغۇرلار ھەرقانداق قەھرىتان قىش ۋە كېچە بولسۇن، ئۆي ئىچىگە چوڭ - كىچىك تەرەت قىلمايدۇ، چوقۇم ھاجەتخانىغا چىقىدۇ. ھەتتا كىچىك بالىلارنىڭمۇ كېچىدە

بولسىمۇ ھاجەتخانىغا چىقىشىغا ئىلھام بېرىدۇ، «كېچىدە قورقىمەن» دېسە، «چوچىقىڭ تاغقا چىقىپ كېتىدۇ» دەيدۇ.

ئىككىنچى، تەرەت قىلغاندا چوقۇم چالما تۇتىدۇ ياكى قەغەز تۇتىدۇ، بولمىسا تەرەت كىيىمنى بۇلغايدۇ دەپ قارايدۇ.

ئۈچىنچى، ئېقىن سۇغا بولسۇن، توختام سۇغا بولسۇن تەرەت قىلىپ قويۇش قەتئىي مەنئى قىلىنىدۇ. ھەتتا بۇنى «يامان بولىدۇ» دەپ قارايدۇ.

تۆتىنچى، كوچا ـ كويلارغا، يول بويىغا، دەرەخ سايىلىرىغا ئومۇمەن كۆزگە ئوڭاي چېلىقىدىغان، كىشىلەر ماڭىدىغان يەرلەرگە تەرەت قىلىنمايدۇ. بۇنداق قىلمىشلارنى ئەدەپسىزلىك دەپ يامان ئالىدۇ.

تەبىئەتنى تىللاش مەنئى قىلىنىدۇ

ئۇيغۇرلاردا تەبىئەتنى ئۇلۇغ بىلىش، تەبىئەت قانۇنىيىتىگە ھۆرمەت قىلىش قەدىمدىن بۇيانقى مۇھىم يوسۇن. چۈنكى، ئۇلار ئۆزىنى تەبىئەتنىڭ بىر ئەزاسى، بىر تەركىبىي قىسمى دەپ قارىغان. شۇڭا، ئۇلار ئەزەلدىن تەبىئەتنى تىللىمايدۇ. يامغۇر، قار كۆپرەك ياغسىمۇ، ئۇنى تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتى، تەبىئەتنىڭ ساخاۋىتى دەپ مىننەتدارلىق بىلەن قوبۇل قىلىدۇ. بوران، مۆلدۈر ۋە باشقا تەبىئىي ئاپەتلەر بولسىمۇ، بۇنى تەڭرىنىڭ غەزىپى دەپ قاراپ قوبۇل قىلىدۇ، بۇ سەۋەبلىك تەبىئەتنى تىللاپ قارغىمايدۇ. بەلكى بوران، قار، يامغۇر، ئىسسىق ـ سوغۇقلارنىڭ ياخشىلىق ئېلىپ كېلىشىنى ئۈمىد قىلىدۇ.

ھەددىدىن ئارتۇق قۇلچىلىق قىلماسلىق

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يوسۇنلىرىدا چوڭلار، ئۇلۇغلار ھۆرمەتلىنىدۇ، بىراق ئۇلارغا قۇلچىلىق بىلەن مۇئامىلە

قىلىنمايدۇ، يەنى ئۇلارنىڭ قولىنى سۆيۈش، ئايىغىغا يىقىلىش، ھەددىدىن ئارتۇق ئېگىلىپ تەزىم قىلىش يامان ئېلىنىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئەمەلدارلار پۇقرالارغا، بايلار كەمبەغەللەرگە، ئومۇمەن ئۇلۇغ ئاتالغانلار خەلق ئاممىسىغا پەس نەزىرى بىلەن قاراش، ئۇلارنى كۆزگە ئىلماسلىق، ئۇلارنى خورلاش، ھاقارەتلەش ئىنتايىن يامان ئېلىنىدۇ. تەكەببۇرلۇق ھەممە ئادەمنىڭ ئەيىبلىشىگە ئۇچرايدۇ. ئەمەلدارلارنى غوجام، شاھىنشاھ، ئالىيلىرى، سىلى ھەممىدىن ئۇلۇغ، باشپاناھىم دېگەندەك سۆزلەر بىلەن سۈپەتلەپ ئاتاش چەكلەنگەن.

ھەرقانداق نەرسىلەر بىلەن قەسەم قىلىش مەنئى قىلىنىدۇ

ئۇيغۇرلاردا نان، تۇز ئۇلۇغ سانىلىدۇ، بىراق نان ئۇرسۇن، تۇز ئۇرسۇن، ئاسمان ئۇرسۇن، چاقماق ئۇرسۇن، ئاي گۇۋاھ، كۈن گۇۋاھ دېگەندەك قەسەم قىلىش مەنئى قىلىنىدۇ. چۈنكى، بۇ نەرسىلەرنىڭ ھېچقايسىسى ئادەمدىن ئۇلۇغ ئەمەس. ئادەم بارلىق كائىنات كۈچلىرى ئىچىدە ئەڭ شەرەپلىك، ئەڭ ئۇلۇغ ھېسابلىنىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئادەمنى ئۇلۇغلاپ مۇنداق دەيدۇ:

146. ياراتتى ۋە يۈكسەلتتى تاللاپ ئادەم،
بېرىپ ھوش - ئەقىل، پەزىلەت ئىلىمنى ھەم.

154. ئەقىل قايدا بولسا، ئۇلۇغلۇق بولۇر،
بىلىم كىمدە بولسا، بۈيۈكلۈك بولۇر.

كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئادەمدە ئەقىل بار، ئادەمدە بىلىم بار. شۇڭا، ئۇ ئۇلۇغلۇققا مۇناسىپ، بۈيۈكلۈك ئادەمگە خاس. ئەمدىكى گەپ ئادەمنىڭ ئۆزىنى ھەقىقىي ئۇلۇغلۇق

مەرتىۋىسىگە يەتكۈزەلىشى - يەتكۈزەلمەسلىكىدە ياكى ئۆزىنى ئەڭ پەس مەخلۇق قاتارىغا چۈشۈرۈپ قويۇشىدا.

ئەيىب سانىلىدىغان ئىشلار

ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ يوسۇنلىرىدا يەنە خېلى كۆپ ئەيىب ھېسابلىنىدىغان يوسۇنلىرى بولىدۇ.

ئاممىۋى سورۇنلاردا، كەلسە - كەلمەس جايلارغا تۈكۈرۈش، مىشقىرىش قاتارلىق قىلىقلار ئەيىب ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەدەپ - پەزىلەتكە يات بولۇپ، كىشىلەر ئەيىبلەيدۇ. كىشىلەر ئۆتۈپ كېتىۋاتقاندا، مەقسەتسىز بولسىمۇ يەرگە تۈكۈرۈش پەزىلەت يوسۇنىغا خىلاپ. چۈنكى، ئۇ شۇ كىشىگە نىسبەتەن ھۆرمەتسىزلىك ھېسابلىنىدۇ.

باشقىلارنى كەمسىتىش يامان ئېلىنىدۇ

ئۇيغۇرلاردا كىشىلەرنىڭ بىر - بىرىنى كەمسىتىشى، بىر - بىرىگە پەس نەزەر بىلەن قارىشى ئەيىبلىك ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، ئادەملەرنىڭ ھەممىسى ئوخشاش. بۇنىڭغا بىرىنىڭ باي، بىرىنىڭ كەمبەغەل بولۇشى سەۋەب بولالمايدۇ. چۈنكى، ھېچقانداق ئادەم يۇقىرى بولىمەن دەپ يۇقىرى، تۆۋەن بولىمەن دەپ تۆۋەن بولالمايدۇ. تەبىئىي يارىتىلىشقا ھېچكىم ئارا تۇرالمايدۇ. يەنە بۇگۈن ئۇلۇغ بولغان ئادەم ئەتە پەس بولۇشى مۇمكىن. ھېچقانداق ئىش ئادەمگە باقىمەندە ئەمەس دەپ قارايدۇ.

ناخشا ـ مۇزىكىغا باغلانغان يوسۇنلار

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھاياتى ناخشا ـ مۇزىكا بىلەن ئۆتكەن ھايات. ناخشا ـ ئۇسسۇل خەلقىمىزنىڭ تۇرمۇشىنىڭ، مەدەنىيىتىنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمىغا ئايلانغان. ئۇلار غەلىبە تەنتەنىسىنى ناخشا ـ مۇزىكىلىرى بىلەن كۈتۈۋالغان، مەغلۇبىيەت، قايغۇ ـ ئەلەملىرىنىمۇ ناخشا ـ مۇزىكىلىرى بىلەن يۇيۇپ، تۇرمۇشقا بولغان ئۈمىدۋارلىق روھىنى ئەكس ئەتتۇرگەن. شۇڭا، ئۇيغۇرلارنىڭ تويلىرىمۇ ناخشا ـ مۇزىكا، مەشرەپلىرىدىمۇ ناخشا ـ مۇزىكا، ئۆلۈملىرىمۇ مۇسىبەت ناخشىسى بىلەن كىشىلەرگە تەسىر قىلىدۇ، خەلقىمىز ئۆزىنىڭ ناخشا ـ مۇزىكىغا ماھىرلىقى، خۇشخۇي، خۇشناۋالىقى بىلەن نۇرغۇن چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ۋە ئېسىل ناخشا، كۈيلەرنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، دۇنيا سەنئەت خەزىنىسىگە ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان.

«ئون ئىككى مۇقام» يوسۇنلىرى

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت ۋە سەنئەت تارىخىدا، جۇملىدىن قائىدە ـ يوسۇن تارىخىدا «ئون ئىككى مۇقام» ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. «ئون ئىككى مۇقام» ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش يوسۇنلىرىنى، تارىخىي سەزگۈزەشتىلىرى ۋە مىللىي خاراكتېرىنى مۇزىكا تىلى بىلەن دەۋرىمىزگە يەتكۈزۈپ بەرگەن ئۇلۇغ مۇزىكا قامۇسى.

ساتارىم تارىغا جان رىشتىسىدىن تار ئېشىپ سالسام،
ئۇنىڭكى نالىسىدىن بىناۋانىڭ كۆڭلىنى ئالسام.

ئۇيغۇر خەلقى مۇقاملىرىنى روھىنىڭ نىداسى، مۇزىكا تارلىرىنى جان رىشتىسى قىلىپ، ئۇنى جاپاكەش خەلقىمىزنىڭ كۆڭلىنى ئالىدىغان غەمگۇزار قىلغان. «تۇركىي تىللار دىۋانى» دىكى تۆۋەندىكى پارچىلار قەدىمكى ئۇيغۇر تۇرمۇشىدىكى ئەلنەغمىگە باغلانغان ھايات كارتىسىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرىدۇ:

كۆگلەر قامۇغ تۈزۈلدى،
ئۆزىق ئىدىش تىزىلدى.
سەنسىز ئۆزۈم ئۈزەلدى،
كەلگىل ئامۇل ئوينالىم.

(كۈيلەر تولۇق تۈزۈلدى،
ئۆزىق ئىدىش تىزىلدى.
سەنسىز ئۆزىكىم ئۈزۈلدى،
كەل، خاتىرجەم ئوينايلى.)①

ئۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇر مۇقاملىرى جاھالەتكە ئېتىلغان توپ ئوقى بولۇپ، ئەزگۈچى سىنىپلارنىڭ يۈرىكىنى لەختە ـ لەختە قىلغانىدى.

پەلەكتىن بىر سادا كەلمىش چېپىپ ھەردەم ھالاۋەتنى،
پېقىر ئىزدەپمۇ جەننەتتىن تاپالماس ئۇ ساخاۋەتنى.

دېگەن مىسرالار بىلەن بىر تەرەپتىن، مۇقامنىڭ نېمىتى جەننەت نېمىتىدىنمۇ يۇقىرى قويۇلغان بولسا، يەنە بىر

① مەھمۇد كاشغەرى: «دىۋانۇلۇغاتىت تۈرك» 3 ـ توم، 181 ـ بەت.

تەرەپتىن، مۇقام كۈيلىرى ئارقىلىق جاھالەتكە ئوت ئاچقانلىقىدەك قەيسەرانە روھنى نامايان قىلىدۇ.

مۇقام تەلىم ـ تەربىيە مەكتىپى

مۇقام خەلقىمىزنىڭ ھاياتقا بولغان باھاسى ۋە پوزىتسىيەسى، ئۇ بىر تەرەپتىن، كىشىلەرگە ئېستېتىك زوق ئاتا قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن، كىشىلەرنى تەربىيەلەش رولىنى ئۆتەيدۇ. فارابى مۇنداق دېگەن: «مۇزىكا شۇ مەنىدىن پايدىلىقكى، كىمنىڭ پېئىل ئېتىبارى مۇۋازىنەتنى يوقاتقان بولسا ئۇنى تەرتىپكە سالىدۇ، كامال تاپقانلارنى كامالەتكە يەتكۈزىدۇ ۋە مۇۋازىنەتنى ساقلايدۇ.» مۇقام تېكىستتىن ئايرىلمايدۇ. مۇقامغا سېلىنغان تېكىستلەر كىشىلەرگە ئادەم بولۇشنى ئۆگىتىدۇ، ئەخلاق ـ پەزىلەتنى ئۆگىتىدۇ، ھەق ـ ناھەقنى تونۇتىدۇ، ھەتتا تارىخنى ئۆگىتىدۇ. ئۇيغۇر بالىلىرى مۇزىكا ئۇستىگە تۇغۇلىدۇ. ئانىلارنىڭ مۇڭلۇق ئەللەيلىرى بالىغا تۇنجى مۇزىكا دەرسىنى بېرىدۇ، شۇنىڭدىن باشلاپ بالىدا مۇزىكا سېزىمى ئويغىنىدۇ. ئېنىسىنا: گۆدەكنى بۆشۈكتە رىتىملىق تەۋرىتىش ۋە ئەللەي قوشىقى ئېيتىشتىن ئۇنىڭغا بولغان مۇزىكىلىق تەسىر باشلىنىدۇ، دەپ قارىغان.[1] ناھايىتى روشەنكى، ئۇيغۇر بالىلىرىنىڭ مۇزىكا سېزىمى بۆشۈكتىن تارتىپ يېتىلىدۇ. ھەر خىل مەشرەپ سورۇنلىرى، تويـ تۆكۈن پائالىيەتلىرىدە بالىلار شوخلۇق بىلەن ئۇسسۇلغا چۈشىدۇ، ناخشىلارغا جور بولىدۇ.

ناخشا ـ مۇزىكا ساغلاملىق شىپاخانىسى

خەلقىمىز ناخشا ـ مۇزىكىلىرى بىلەن روھىنى ئۇرغۇتـ

---

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى».

دۇ، غەم ـ قايغۇ، ئەلەم داغلىرىنى مۇزىكىنىڭ سېھىرلىك تەسىرى بىلەن يۇيۇپ، زامان كۈلپەتلىرى ئاسارىتىدىن بىردەم بولسىمۇ ئۆزىنى ئازاد قىلىپ، خۇشاللىق تاپىدۇ. باشقىلار ھاراق بىلەن مەست بولۇپ، دۇنيا كۈلپەتلىرى، غەم ـ قايغۇلىرىنى ئۇنتۇماق بولسا، ئۇيغۇر خەلقى ناخشا ـ مۇزىكلىرى بىلەن مەست بولۇپ، دۇنيا قايغۇلىرىدىن ئازاد بولىدۇ.

«ساز ئەيلەپ مېنى ھەم شاد ئەيلىدىڭ،
بىر نەپەس قايغۇدىن ئازاد ئەيلىدىڭ».
ـــ ئەلىشىرنەۋايى

فارابى مۇنداق دەيدۇ: «تەننى ساغلاملاشتۇرۇش ئۈچۈن روھنى داۋالاش لازىم. ئاۋازنىڭ تەسىرى بىلەن روھ قۇۋۋەتلىنىپ ئۆز نورمىسىغا ئۇيغۇنلىشىدۇ.» ھازىرقى زامان تېبابىتى مۇزىكا بىلەن كېسەل داۋالاشتا زور ئۈنۈمگە ئېرىشتى. ئۇيغۇر خەلقى بولسا بۇنىڭ ئىلمىي ئاساسلىرىنى ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەردە ھېس قىلىشقانىدى.

ئولتۇرۇشلارنىڭ گۈلتاجى ـــ ناخشا ـ مۇزىكا

ئۇيغۇر خەلقى قائىدە ـ يوسۇنلىرىغا ناخشا ـ مۇزىكا قان بىلەن گۆشتەك يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن. تويدىمۇ ناخشا ـ مۇزىكا، ئۇسسۇل ئەۋجىگە چىقىدۇ، مەشرەپلىرىمۇ ئەلنەغمىسىز ئۆتمەيدۇ. «ئۆلۈم ھازىسى بىلەن، توي نەغمىسى بىلەن» دېگەن ماقالمۇ شۇ مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا ئەسىردىن ئىبارەت ئەڭ جاھالەتلىك زاماندا، ناخشا ـ مۇزىكا ئېغىر تەقىب قىلىشقا ئۇچرىغان، «شەيتان نەغمىسى» دەپ ھاقارەتلەنگەن دەۋرلەردىمۇ ناخشا ـ مۇزىكلىرىنى دىنىي مۇراسىم، سەيلە ـ تاۋاپ پائالىيەتلىرىگىمۇ جارى قىلدۇرۇپ، نۇرغۇن تارىخىي

قىسسەلەرنى مۇقامغا سېلىپ ئوقۇشقان.

ئاتاسى شاھى مەرداندۇر،
ئاناسى نۇرئەلا نۇرخان.
خۇدا يولىدا جان بەرگەن،
شەھىدۇ، ئارسلانخاندۇر.

دېگەن مۇراسىم كۆيلىرى بۇنىڭ تېپىك بىر مىسالىدۇر.
سېۋىن ھېدىن 1899 ـ يىلى لوپنۇرغا بېرىش يولىدا دەريا بويىدا ئوينالغان مەشرەپ پائالىيىتىنى خاتىرىلىگەن. ئۇ گۈلخان شولىسىنىڭ سۇ يۇزىنى قىزارتقانلىقىنى، گۈلخان چۆرىدەپ ئۇزۇن چاچلىرىغا ئاق رومال ئارتقان ئاياللارنىڭ ئەرلەر بىلەن سالماق مەشرەپ ئۇسسۇلى ئويىنىغانلىقىنى يازغان.

ئۆينىڭ زىننىتى، تۇرمۇشنىڭ بېزىكى

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۇرمۇش ئادىتىدە ئۆي سەرەمجانلىرى ئانچە كۆپ بولمىسىمۇ، لېكىن خېلى كۆپ ئائىلىلەردە ھەر خىل چالغۇ ئەسۋابلارنىڭ، يەنى ساتار، راۋاب، تەمبۇر، قالۇن، دۇتار، داپ قاتارلىقلارنىڭ ئېسىقلىق تۇرغانلىقىنى كۆرىمىز. بۇ جەھەتتە غەربىلىكلەرنىڭ تۇرمۇشى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشى ماھىيەتلىك پەرق قىلىدۇ. غەربلىكلەردە مۇزىكا چېلىش دېگەن يۇقىرى تەبىقىلەرنىڭ مەدەنىيىتى دەپ قارىلىدۇ. بىراق، ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدا يۇقىرى تەبىقە، تۆۋەن تەبىقە دەپ ئايرىلمايدۇ. ئۇيغۇر مۇزىكىلىرىنى شاھمۇ، پۇقرامۇ چالىدۇ، تاغدىمۇ، باغدىمۇ ھەر كىشى ھەر جايدا چالغىلى بولىدۇ. ھەتتا پادىچىلارمۇ مۇڭلۇق نەيلىرى بىلەن كەڭ يايلاقلارنى مۇزىكا ساداسىغا چۆمدۇرەلەيدۇ.
ھېرىپ ـ ئېچىپ ئىشتىن قايتقاندا مەھەللىلەردە، ئۆيلەردە بىرەر ـ ئىككى پەدە مۇزىكا ئورۇنداپ ھاردۇقىنى

چىقىرىشىدۇ.

بىر قېرى قالۇن قۇچاقلاپ ساز چالار،
ئولتۇرۇپ تال سايىسىدە دەم ئالار.
چەكسە ئوتتۇر ھەمدە بەش تارنى ئۇ،
لەرزىگە كەلگەن زېمىن ھەيران قالار.

ناخشا - مۇزىكا بايراملارنىڭ ئەۋجى

ئۇيغۇرلارنىڭ ھېيت - بايراملىرى ناخشا - مۇزىكىسىز بولمايدۇ، ھېيت - ئايەملەرنىڭ ئەۋجى ناخشا - مۇزىكىسىز ئەلنىڭ قەلب تارىنى تىترىتەلمەيدۇ. مانا، ھېيت - ئايەم كېلىشى بىلەن ناغرا - سۇنايلار كىشىلەرگە ھېيت - ئايەم تەنتەنىسىدىن خەۋەر بېرىدۇ، توپ - توپ كىشىلەر يىغىلىپ كوللېكتىپ ھالدا ساماغا چۈشىدۇ، يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە بىر خىل رىتىمدا بىر ئوڭ پىرقىراپ، بىر سول پىرقىراپ، پۇتلىرىنى گۈپ - گۈپ يەرگە ئۇرۇپ ساما ئۇسسۇلى ئويناۋاتقان سەنئەت دولقۇنىنى كۆرگەن خالايىق، بۇ ئۇسسۇلدىن كوللېكتىپنىڭ كۈچ - قۇدرىتىنى، بىرلىك، ئىتتىپاقلىقنىڭ خاسىيىتىنى، ھاياتنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى چوڭقۇر ھېس قىلىشىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەربىر پىرقىراشلىرى ئالەم ئۆزگىرىشلىرىگە سىمۋول قىلىنىدۇ. ئۆيلەردە ناخشا - كۈي، مەھەللىلەردە ناخشا - كۈي. شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇر خەلقى ئاممىۋى سەنئەت پائالىيەتلىرى ئارقىلىق ھاياتقا بولغان ئۆتكۈر ئىستەكلىرىنى نامايان قىلىدۇ.

سەنئەت خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ناخشا - مۇزىكىلىرى خەلقىمىزنىڭ بايلىقى، سازەندە - غەزەلخان ۋە مۇقامچىلىرىمىز خەلقىمىزنىڭ ھۆرمەتلىك كىشىلىرى. بۇلار خەلقنىڭ مەيدانىدا تۇرۇپ

چالىدۇ، خەلقنىڭ تەلىپىنى ئىزھار قىلىدۇ. شۇڭا، ئۇيغۇر سەنئەتكارلىرىغا يۇقىرى دەرىجىدە ئەخلاقىي تەلەپ ۋە خەلقپەرۋەرلىك، ئىنسانپەرۋەرلىك، ھەمكارلىق تەلىپىنى قويىدۇ. سەنئەتكارلارنىڭ دۇنيا قارىشى ئېنىق بولۇشى، سىياسىي مەيدانى روشەن بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. سەنئەتكارلارنىڭ زوراۋان پادىشاھلارنى مەدھىيەلەپ خەلقنى بىخۇدلاشتۇرۇپ، ھۆكۈمران تەبىقىلەرنىڭ قولچومىقىغا ئايلىنىپ قالماي، بەلكى دادىللىق بىلەن زۇلۇمغا ۋە زوراۋانلىققا جەڭ ئېلان قىلالايدىغان، خەلق ئاممىسىنىڭ ئىرادىسىنى نامايان قىلالايدىغان خاراكتېرگە ئىگە بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ.

سەنئەتكارلار ھەقىقىي خەلق سەنئەتكارى بولۇش سالاھىيىتىگە ئىگە بولۇش ئۈچۈن، خەلقنىڭ ئېسىل ئەنئەنىسىدىن ياتلاشتۇرىدىغان، خەلققە زىيان سالىدىغان ئىش ـ ھەرىكەتلەردە بولماسلىقى، ئولتۇرۇش ـ قوپۇش، كىيىنىش، يۈرۈش ـ تۇرۇشلىرىدا خەلقىمىزنىڭ يوسۇنلىرىغا خىلاپلىق قىلماسلىقى كېرەك. ئۇنداق بولمايدىكەن، خەلق ئۇنداق سەنئەتكارنى ئېتىراپ قىلماسلىققا ھوقۇقلۇق. بىزگە تەمەخور سەنئەتكارنىڭ، بىر ناننىڭ قۇلى بولغان سەنئەتكارنىڭ لازىمى يوق.

ئائىلىدىكى يوسۇنلار

ئائىلىدە پەردىشەپ

ئۇيغۇرلار پەردىشەپكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ، پەردىشەپنى ھايا جۈملىسىدىن سانايدۇ، ھايانى ئەخلاق - پەزىلەتنىڭ يادروسى، ھاياسىزلىقنى پەزىلەتتىن مەھرۇم بولۇش دەپ قارايدۇ. ئايال ئەردىن، ئەر ئايالدىن، ئاتا - ئانىلار بالىلاردىن، بالىلار ئاتا - ئانىلاردىن ھايا قىلىشى، پەردىشەپنى ساقلىشى تەلەپ قىلىنىدۇ.

بىرىنچى، گەپ - سۆزدە ھايا قىلىش. يامان سۆزلەرنى، ئەسكى تىللارنى تىلغا ئالماسلىق، بولۇپمۇ نازۇك يەرلىرىنى تىلغا ئېلىپ تىللاشماسلىق تەلەپ قىلىنىدۇ.

ئىككىنچى، يۈرۈش - تۇرۇشتا، كىيىنىشتە پەردىشەپكە دىققەت قىلىش تەلەپ قىلىنىدۇ. قۇرامىغا يەتكەن قىز - يىگىتلەر ئۆيدە بولسۇن، سىرتتا بولسۇن ئېچىشقا بولمايدىغان يەرلىرىنى ئېچىپ يۈرمەسلىك. كىندىك، قولتۇق، يوتا تەرەپلىرىنىڭ ئېچىلىپ قېلىشىدىن ئېھتىيات قىلىش تەلەپ قىلىنىدۇ. ئاتا - ئانا بولغۇچىلارمۇ بالىلىرى ئالدىدا كىيىنىشكە دىققەت قىلىشى، يېرىم يالىڭاچ كىيىملەرنى كىيىپ يۈرمەسلىكى لازىم.

ئۈچىنچى، ئۇيغۇرلاردا ئۆيدە بولسۇن، ئاممىۋى سورۇنلاردا بولسۇن يەل قويۇۋېتىش ئىنتايىن ئەيىب ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، ئۇ ھەممە ئادەمدە سادىر بولىدىغان فىزىيولوگىيەلىك

هادىسە بولسىمۇ، لېكىن ھەربىر ئىشنىڭ جايى بولىدۇ. ئۇ كىشىلەرگە بىئاراملىق، كۆڭۈلسىزلىك ئېلىپ كېلىدۇ. شۇڭا، ئۇنىڭدىن قاتتىق ھەزەر قىلىنىدۇ.

تۆتىنچى، تېلېۋىزىيە پىروگراممىلىرى ھازىر بەك ئوچۇقلىشىپ كەتتى. جىنسىي تۇرمۇشقا ئائىت ھەر خىل كۆرۈنۈشلەر، سۆيۈشۈشلەر ئائىلىلەرگە بىر خىل يامان تەسىر ئېلىپ كىردى. بالا - چاقىلار بىلەن بىللە كىنو كۆرگىلى بولمايدىغان بولۇپ كەتتى. بەزى ئائىلىلەردە مانا شۇ پەردىشەپنى ساقلاش ئۈچۈن تېلېۋىزورنى ئىككى قىلغان. تېتىقسىز كۆرۈنۈشلەر ئائىلە ئەزالىرىنى ئوڭايسىز ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويماقتا. بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ قائىدە - يوسۇنىغا پۈتۈنلەي خىلاپ ئىش بولۇۋاتىدۇ.

بەشىنچى، بالاغەتكە يەتكەن قىز - ئوغۇللارنىڭ ئاتا - ئانىسىنىڭ ھۇجرىسىغا ئىجازەتسىز كىرىشى چەكلىنىدۇ.

ئالتىنچى، قىز - ئوغۇللار ئاتا - ئانىسىنىڭ ئالدىدا سۆيگۈ، مۇھەببەت ھەققىدىكى گەپ - سۆزلەرنى ئوچۇق تىلغا ئالمايدۇ. بۇ ئەدەپسىزلىك، ھاياسىزلىق ھېسابلىنىدۇ. بۇ ھەقتىكى تەلەپ - ئارزۇلىرى بولسا بىرەر ئادەمنى كىشى قويۇش ئارقىلىق يەتكۈزىدۇ.

يەتتىنچى، ئۇيغۇر قىزلىرى باغىرداق ۋە كالتە ئىشتانلىرىنى كۆز كۆرىدىغان ئاشكارا جايغا يايمايدۇ.

سەككىزىنچى، ئۇيغۇر قىزلىرى چوڭلار ئالدىدا، يات كىشىلەر ئالدىدا، ئەرلەر ئالدىدا ئاشكارا پەرداز قىلمايدۇ. بەكمۇ قېنىق پەرداز قىلمايدۇ. ھازىر بەزى قىز - چوكانلار تەپتارتماستىن ئاممىۋى سورۇنلاردا پەرداز قىلىپ ئولتۇرىدىغان بولدى، بۇ تولىمۇ ھاياسىزلىق بولىدۇ.

توققۇزىنچى، غۇسلى - تەرەت ئالغانلىقنىڭ ئىپادىلىرىنى ئائىلىسىدىكىلەرگىمۇ، كىشىلەرگىمۇ ئاشكارىلىمايدۇ، بەلكى چاچلىرى قۇرۇغاندىن كېيىن سىرتقا چىقىدۇ. ھازىر بەزىلەر بۇ ئىشنى كۆز - كۆز قىلىدىغان بولۇپ كەتتى.

ئاتا ـ ئانا ھۆرمىتى

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قائىدە ـ يوسۇنىدا ئاتا ـ ئانىنى ھۆرمەتلەش مۇقەددەس پەزىلەت جۈملىسىدىن قارىلىدۇ. پەرزەنتلەرنىڭ قەلبىدە ئەڭ مۆھتەرەم ئورۇن ئاتا ـ ئانىغا قويۇلغان بولىدۇ. بۇ ئورۇننى ھېچقانداق ئادەم ئىگىلىيەلمەيدۇ. ئەڭ قەدىمكى دەۋرلەردە ئۇيغۇرلار ئانىنى ئىلاھ دەپ چوقۇنغان، ئۇماي ئىلاھى مانا شۇ ئانا ئوبرازى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن مەبۇد ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇرلارنىڭ ئىدىيە تارىخىدا ئاتا ـ ئانىنى ھۆرمەتلەش ئەخلاق ـ پەزىلەتنى ئۆلچەيدىغان مۇھىم ئۆلچەم سۈپىتىدە قارىلىپ تىلغا ئېلىنىپ كەلگەن.

بېشىڭنى پىدا ئەيلە ئاتا قاشىغا،
جىسمىڭنى قىل پىدا ئانا باشىغا.
ـــ ئەلىشىر نەۋايى

خەلقىمىز ۋاپادارلىق دېگەندە ئەڭ ئاۋۋال تىلغا ئالىدىغىنى ئاتا ـ ئانىغا ۋاپادارلىق كۆرسىتىش. ئاتا ـ ئانىغا ۋاپادار بولالمىغان پەرزەنتلەر ئەلگىمۇ، دوست ـ يارەنلەرگىمۇ ۋاپاسىزلىق قىلىدۇ، دەپ قاراپ ئۇنىڭدىن چەك ـ چېگرا ئاجرىتىدۇ.

ھەرقانداق بالا ئانىنىڭ مۇقەددەسلىكى شەرىپىگە ئۇنىڭ ئەجرىنى ئاقلاشنى ۋىجدان بۇرچى دەپ بىلىدۇ. «ئانىنىڭ ئاق سۈتىنىڭ ھەققىنى ئادا قىلىش» دېگەن ئەقىدىمۇ مانا شۇ ۋاپادارلىق قەسىمى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. خەلقىمىز ئەڭ ئۇلۇغ نەرسىلەرنى ئانىغا ئوخشاتقان. مەسىلەن: ۋەتەن ئۇلۇغ، ۋەتەن مۇقەددەس، مانا شۇ مۇقەددەس ۋەتەننى «ئانا ۋەتەن» دەپ، ئانا سۈپىتى بىلەن ئۇلۇغلىغان. تۇپراق ھاياتلىقنىڭ مۇھىم

كاپالىتى، تۇپراق بولمىسا هاياتلىق بولمايدۇ. بۇ مەنىدىن چىقىپ تۇپراقنى ئانا ئۇلۇغلۇقى بىلەن سۇپەتلەپ «ئانا تۇپراق» دەپ تۇپراققا ئەقىدە قىلىدۇ.

ۋەتەننىڭ ئۆمىدىنى ئاقلاش، مۇقەددەس بۇ تۇپراقتا پاك ياشاش، زېمىننى بۇلغىماسلىق، ۋەتەنگە ئاسىيلىق قىلماسلىق، ۋەتەنگە ساداقەتمەن بولۇشنى ئاتا ـ ئانا هەققىنى ئادا قىلىش، ئۇلارنىڭ ئەجرىنى ئاقلاش دەپ قارايدۇ.

پەزىلەت تەلەپلىرىدە، ئاتا ـ ئانىنىڭ ئالدىدىن توغرا ئۆتۈ-مەسلىك دېگەن بىر چۇشەنچە بار. بۇ ئاتا ـ ئانىغا قارشى چىقماسلىق، ئۇلارغا كۆز ئالايتماسلىق، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى چىگ-مەسلىك، ئۇلارغا كەمتەرلىك، مېهرىبانلىق بىلەن مۇئامىلە ـ مۇناسىۋەتتە بولۇش، ئۇلارنىڭ هاجەتلىرىدىن تەشەببۇسكارلىق بىلەن چىقىش قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ياخشى كۇن كۆرۈپ، كۇندىن ـ كۇنگە گۈللەپ ياشنىغانلارنى ئاتا ـ ئانىسىنىڭ دۇئاسىنى ئالغان دەپ تەرىپلەسە، يامان كۇنگە قالغان، خارلىق ئازابىنى تارتقان كىشىلەرنى ئاتا ـ ئانىسىنىڭ قارغىشىنى ئالغان دەپ قارايدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ پەزىلەت يۇسۇنلىرىدا ئاتا ـ ئانا دۇنيادىن ئۆتكەندىن كېيىنمۇ ئۇلارغا بولغان ۋاپادارلىقنى داۋاملاشتۇرۇش تەكىتلىنىدۇ. بۇنىڭدا، ئاتا ـ ئانىنىڭ ئۆمىد ـ ئارزۇلىرىنى ئورۇنداش، ئۇلار قىلىپ بولالمىغان ئىشلارنى ئايىغىغا ئېلىپ چىقىش، ئۇلار يېتەلمىگەن مەنزىلگە يېتىپ بېرىش، ئۇلار دۇشمەن بولغان ئادەملەرگە دۇشمەن بولۇش، ئۇلار دوست بولغان كىشىلەرگە ئاتا ـ ئانىغا بولغان ساداقىتى يۇزىسىدىن هەرقاچان قولىدىن كېلىشچە ياخشىلىق قىلىش، قوۋۇم ـ قېرىنداشلار بىلەن ئاتا ـ ئانىلار سەۋەبلىك ئورنىتىلغان قېرىنداشلىق ئالاقىلىرىنى ئۇزمەسلىك قاتارلىقلار ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

ئاتا ـ ئانىغا كۆرسەتكەن پەزىلەت

ئۇيغۇرلاردا يۇقىرىقىدەك ئاتا ـ ئانا ئەقىدىسىدىن باشقا، يەنە خېلى كۆپ كونكرېت پەزىلەت تەلەپلىرى بار.

1. ئاتا ـ ئانىنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ چاقىرمايدۇ. ئاتا ـ ئانىدىن يۇقىرى چىقىپ ئولتۇرمايدۇ.

2. ئاتا ـ ئانىنىڭ ئالدىدا ئەر ـ خوتۇن (ئوغۇل ۋە كېلىن) ئۆزئارا چاقچاقلاشمايدۇ.

3. ئاتا ـ ئانىغا پۇتنى سوزۇپ ئولتۇرمايدۇ.

4. ئاتا ـ ئانىغا توۋلاپ ـ ۋارقىرىمايدۇ. كۆز ئالايتمايدۇ.

5. ئاتا ـ ئانىنى ئۇرۇپ، تىللىمايدۇ. بۇ تولىمۇ كۈلپەتلىك ئىش بولۇپ، پۈتۈن ئەلنىڭ لەنىتىگە قالىدۇ. ھەتتا باشقىلارنىڭ ئاتا ـ ئانىسىنى تىللاشمۇ ئۆزىنىڭ ئاتا ـ ئانىسىنى تىللاش ھېسابلانغان. چۈنكى، باشقىلارمۇ ئۇنىڭ ئاتا ـ ئانىسىنى تىللايدۇ. شۇڭا، ئۆزئارا ئۇرۇشقاندا ئاتا ـ ئانىنى تىلغا ئېلىپ تىللىماسلىق تەكىتلىنىدۇ.

6. بالا ئاتا ـ ئانىنىڭ قولىغا سۇ بېرىدۇ، قول يۇيۇش ئۈچۈن بالا ئاتا ـ ئانىغا قول تەڭلىمەيدۇ.

7. چوڭلارنىڭ ئالدىدىن توغرا كېسىپ ئۆتمەيدۇ. كەينى تەرەپتىن ياكى ئالدىدىن يۈزمۇيۈز ئەدەپ بىلەن ئۆتىدۇ.

8. ئاتا ـ ئانىغا كەينىنى قىلىپ ئولتۇرمايدۇ.

9. ھەرقانداق مۇھىم ئىشلاردا ئاتا ـ ئانىنى ئۈستىدە تۇرغۇزىدۇ. ئاتا ـ ئانىنى ئۈستىدە تۇرغۇزماي ئۆز ئالدىغا قارار قىلمايدۇ. چوڭ ئىشلاردا ئاتا ـ ئانىنىڭ مەسلىھەتىنى ئالىدۇ، ئاتا ـ ئانىنىڭ ئىجازىتىسىز بىر ئىش قىلمايدۇ. بالا ھەرقانچە كاتتا باشلىق بولسىمۇ، بۇ قائىدە ـ يوسۇنلارغا ئەمەل قىلىش تەلەپ قىلىنىدۇ. ئاتا ـ ئانا ھۆرمىتىدە بالىنىڭ باشلىق ياكى ئاددىي پۇقرا بولۇشى ئېتىبارغا ئېلىنمايدۇ.

ئۇرۇق ـ تۇغقانلارنى يوقلاش

ئەنئەنىلىرىمىزدە ئەزەلدىن داۋاملىشىپ كەلگەن ياخشى، قۇتلۇق ئىشلىرىمىزنىڭ بىرى، تۇغقانلار ئۆزئارا بىر ـ بىرىنى يوقلاش، ئۇلارغا مېھرىبانلىق، شەپقەت بىلدۈرۈش ئارقىلىق تۇغقانچىلىق رىشتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت.

ئۇيغۇرلاردا: تۇغقانلار يىراق بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى يوقلاپ تۇرسا، ئارىلىق بارا ـ بارا يېقىنلىشىدۇ. ئارىلىق يېقىن بولسىمۇ، لېكىن يوقلاپ تۇرمىسا، يېقىنلىرىمۇ يىراقلىشىپ كېتىدۇ، دېگەن ئەقىدە بار. «ئىزدەشسە ئۆز، ئىزدەشمىسە يات». بۇنىڭدىنمۇ ئۆزئارا يوقلىشىپ، بىر ـ بىرىگە مېھرىبانلىق يەتكۈزۈشنىڭ خاسىيىتى چىقىپ تۇرىدۇ. بۇنىڭدا يەنە بىر مۇھىم شەرتمۇ بار: تۇغقانلارنى يوقلاش ھەرگىزمۇ بىرەر تەمە بىلەن ئەمەس، بەلكى ئۇلارغا ياخشىلىق يەتكۈزۈش ئۈچۈن بولسا، ئاندىن ھەقىقىي مەنىدىكى ۋاپادارلىق بولىدۇ.

قەبرىنى زىيارەت قىلىش

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىسىدە، بايرام، ھېيت ۋە بەزى ئازنا ئاخشاملىرى قەبرىستانلىققا بېرىپ ئالەمدىن ئۆتكەن ئاتا ـ بوۋىلىرى، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى، دوست ـ بۇرادەرلىرى ۋە باشقا ئەرۋاھلارنى زىيارەت قىلىپ، ئۇلارنىڭ روھىغا خاتىرجەملىك تىلەيدۇ. ئۆزىمۇ روھىي خاتىرجەملىككە ئېرىشىپ كېلىدۇ. بۇمۇ بىر خىل ۋاپادارلىق بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ.

ھەرقانداق بىر ئادەمنىڭ ئاخىرقى مەنزىلگاھى قەبرىستانلىقتۇر. ئۇ يەرگە نى ـ نى ئۇلۇغ، تۆھپىكار ئەزىمەتلىرىمىز قويۇلغان. ئۇنى زىيارەت قىلىش ئارقىلىق بىر تەرەپتىن، ئىنتايىن چوڭقۇر ئىبرەتكە ئىگە بولىدۇ، يەنى ئادەم

بەربىر ئۆلىدىكەن، دېگەن چۈشەنچە بىلەن بۇ دۇنيادا ھالال، پاك ياشاش، ھاياتىدىن نىشان قالدۇرۇپ قويۇش، يامانلىق قىلماسلىق، ھەددىدىن ئاشماسلىققا ئاگاھلاندۇرۇلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، بىز بوۋىلارنى ئەسلەپ تۇرىمىز، ئۇلار بىلەن روھىي جەھەتتىن بولسىمۇ ئالاقىلىشىپ تۇرىمىز. بىز ئۇلارنى يوقلىساق، بىز قەبرىگە كىرگەندىن كېيىنمۇ بىزنى ئەۋلادلار يوقلايدۇ. شۇنداق قىلىپ ھاياتلار بىلەن ئۆلۈكلەر ئارىسىدا بىر مۇناسىۋەت رىشتىسى ئورنىتىلىدۇ. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن قەبرە يوقلاش خەلقىمىزدە ئەنئەنىۋى قائىدە - يوسۇنلارنىڭ بىرىگە ئايلانغان.

ئۆلگەننىڭ يامان گېپىنى قىلماسلىق

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىسىدە ئۆلگۈچىنىڭ غەيۋىتىنى قىلىش ئىنتايىن يامان ئېلىنىدۇ، ئۆلگۈچىنىڭ يامان تەرەپلىرىدىن ئىبرەت ئېلىش، ياخشى تەرەپلىرىدىن ئۇلگە ئېلىش تەشەببۇس قىلىنىدۇ. ئۆلگۈچىنىڭ غەيۋىتىنى قىلغانلىقنى ئۇنىڭ قۇرۇق ئۇستىخىنىنى غاجىلىغانلىق دەپ قارايدۇ. شۇڭا، ئۇنىڭ يامان گېپىنى قىلماي، ياخشىلىقىنى كۆپرەك تىلغا ئېلىپ، ئۇنىڭ روھىنىڭ خاتىرجەملىككە ئېرىشىشىنى ئۈمىد قىلىش لازىم.

بىر - بىرىنى كەمسىتىش يامان ئېلىنىدۇ

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىلغار قائىدە - يوسۇنلىرىنىڭ بىرى، ئاجىزلار، مېيىپلار، كۆرۈمسىز ئادەملەرگە يامان كۆز بىلەن قاراش، ئۇلارنى ھاقارەتلەش ناھايىتى يامان ئېلىنىدۇ. مېيىپلارنى كۆرگەندە ئۆزىنىڭ بېجىرىلىكىدىن، ئاجىزلارنى كۆرگەندە ئۆزىنىڭ كۈچلۈكلۈكىدىن مىننەتدار بولۇشقا، كەمبەغەللەرنى كۆرگەندە ئۆزىنىڭ بايلىقىدىن مىننەتدار بولۇپ ئۇلارغا ياردەم بېرىشكە دەۋەت قىلىنىدۇ. ئاجىز، كۆرۈمسىز،

مېيىپ كىشىلەرنى كۆرگەندە ئۇلارغا قاراپ كۈلۈش، ئۇلارنى مەسخىرە قىلىش، تىللاش ئەڭ ئەخلاقسىز، پەزىلەتسىز ئىش سۈپىتىدە قارىلىدۇ.

ھېچكىمنىڭ مېيىپ، ئاجىز، نامرات بولۇۋالغۇسى يوق. تەبىئىي يارالمىش ئىرادىگە ھېچكىم ئارا تۇرالمايدۇ. بۇ خۇسۇستا: «نەقىشنى ئەيىبلەمسەن، نەققاشنىمۇ» دېگەن ھېكمەت بار. شۇڭا، بىر ئادەمنىڭ چىرايلىق يارىلىشىمۇ ئۆزىنىڭ ئىشى ئەمەس، سەت تۇغۇلۇپ قېلىشىمۇ ئۆز ئىختىيارى ۋە تاللىشى ئەمەس. بۇ ھەقىقەتنى ئۇنتۇماسلىق لازىم.

ئۇلۇغلارنى ئۇلۇغلاش

ئۇيغۇرلارنىڭ قائىدە ـ يوسۇنلىرىدىكى بىر ئىلغار ئەنئەنە شۇكى، ئۇلۇغلارنى ئۇلۇغلايدۇ، ئۇلۇغلارغا ئەقىدە قىلىدۇ. ئۇيغۇرلاردا: «ئۇلۇغنى ئۇلۇغلىسا قۇت تاپار» دېگەن ھېكمەت نەچچە مىڭ يىللاردىن بېرى خەلق ئىچىدە ئومۇمىي ئەقىدىگە ئايلانغان. ئۇلۇغلار خەلقنىڭ سەركىلىرى، تۇغلىرى ھېسابلىنىدۇ. بىر قوۋمنىڭ ئاقىل، دانىشمەن كىشىلىرى بولمىسا ئۇ ئەل باشلامچىسىز پادىغا ئوخشاپ قالىدۇ. ئۇلۇغلۇققا ئېرىشىش، ئۇلۇغلۇقنى ئىنتىلىش ئۇلۇغلارنى ھۆرمەتلەش ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كېلىدۇ.

ئوچاق ۋە ئائىلە

ئۇيغۇرلارنىڭ قائىدە ـ يوسۇنىدا ئوچاق كۆپ قاتلاملىق مەزمۇننى ئۆزىدە يۇغۇرغانلىقى بىلەن ئۇيغۇرلار بىلەن تەقدىرداش بولۇپ كەلگەن.

ئوچاقنىڭ ئوتنىڭ ئۆچمەسلىكى تۇرمۇشنىڭ تەرتىپلىكى، خاتىرجەملىكى، بايلىقنىڭ بەلگىسى بولسا، ئوچاق ئوتنىڭ ئۆچۈپ قېلىشى تىرىكچىلىكنىڭ يولنىڭ ئۇزۇلۇپ

قېلىشى، ئەۋلادنىڭ ئۈزۈلۈشى، ئائىلىنىڭ ۋەيران بولۇشى، نامراتلىقنىڭ بەلگىسى سۈپىتىدە قارالغان.

«مورىدىن تۈتۈن چىقارماق» دېگەن ئىدىيوم ئائىلە شەجەرىسىنى داۋاملاشتۇرۇش، ئەۋلادنى ئەۋلادقا ئۇلاش دېگەن مەنىدە يۈرگۈزۈلىدۇ.

ئوچاق ئۆينىڭ ئوڭ تەرىپىگە ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. مېھمانخانىدا ئوچاقتىن باشلىنىپ تۆر ھېسابلىنىدۇ. «ئۆي تۇتماق» دېگەن ئۇقۇمنى «ئۆي - ئوچاقلىق بولدى» دەپ ئىپادىلەيدۇ. يەنى ئۇ مۇستەقىل ياشىيالايدىغان ئىمكانىيەتكە ئىگە بولغانلىقىنىڭ ھەم بىر ئوچاقتىن تۈتۈن چىقىرالايدىغانلىقىنىڭ ئىپادىسى دەپ قارىلىدۇ.

خەلقىمىزدە ئوچاق مۇقەددەس ھېسابلانغاچقا، كۈلگە تۈكۈرسە يامان بولىدۇ دەپ قارالغان. بۇ ئەمەلىيەتتە ئوچاققا تۈكۈرسە يامان بولىدۇ دېگەن ئەقىدىنىڭ ئۆزى ئىدى. بۇنىڭدىن ئوچاق مۇقەددەسلىكى تولىمۇ قەدىمكى، يەنى ئىپتىدائىي ئوتقا چوقۇنۇش ئادىتىنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتى دەپ قاراشقا بولىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ تىل ئادىتىدە يەنە «مەدەنىيەت ئوچىقى» دەپ مەدەنىيەت مەركىزىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئوچاق تونۇرنىڭ ئىپتىداسى. ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىدە ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرغان بولۇپ، ئوچاق بولمىسا تونۇر بارلىققا كەلمەيتتى.

ئوچاق ئۇيغۇرلارنىڭ ئولتۇراق تۇرمۇشقا كۆچكەن تارىخىنىڭ گۇۋاھچىسى، كۆچمەن چارۋىچىلاردا ئوچاق بولمايدۇ.

ئوچاق بارلىققا كەلگەندىن كېيىن ئۇ خەلقىمىزنى قەھرىتان قىشلاردىن توڭلىتىپ قويماي باھارغا ئۇلاشتۇردى. ئوچاق ئائىلە ئەزالىرىنى بىر مەركەزگە، يەنى ئوچاقنىڭ چۆرىسىگە ئۇيۇشتۇرۇپ، قەلبنى قەلبكە باغلىدى. ئوچاق ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدا نۇرغۇن ھېكايە - قىسسەلەرنىڭ

بارلىققا كېلىشىگە شاھىت بولدى.

ئۆيدە چاڑا بېقىش

چاڑا بېقىش ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش يوسۇنلىرىدىكى بىر قەدىمكى ئەنئەنە. يېزا ئاھالىلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئۆيدە چاڑا باقىدۇ، چاڑىنى ئائىلىنىڭ بەرىكىتى دەپ قارايدۇ. چاڑا ئائىلىگە خۇشاللىق ئاتا قىلىدۇ، چاڑا بېقىش كىشىلەرگە مېھرىبانلىقنى، كۆيۈنۈشنى ئۆگىتىدۇ، ئۇ ھەم دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنىڭ مۇھىم بىر يارەمچىسى، چاڑا باققان ئۆيدە ئۇزۇكچىلىك بولمايدۇ، ئۇلارنىڭ كۆڭلى خاتىرجەم بولىدۇ. چۈنكى، قىينىچىلىققا يولۇققاندا ساتسا ئېھتىياجى ھەل بولىدۇ. چاڑا دېگەننىڭ ھەتتا تېزىكىگىچە ھەممە نەرسىسى پايدىلىق. گۆشى يېيىلىدۇ، سۈتى ئىچىلىدۇ، يۇڭ ـ تېرىسى ھەم پۇل بولىدۇ، قىغى ئېتىز ـ ئېرىققا ئوغۇت بولىدۇ. تارىختا پەقەت بىر ئۆچكىسى بولغان تۇل خوتۇنلارمۇ مانا شۇ ئۆچكىنىڭ سۈتى، تۆلى ۋە تۇتى بىلەن ئۆيىنى قامداپ جان باقىقان. ھەتتا بىر جۈپ توخۇسى بولغان كىشىمۇ خاتىرجەملىككە ئېرىشىدۇ.

نان ئۇۋاقلىرىنى يېيىش

ئۇيغۇرلاردا شۇنداق بىر ئېسىل يوسۇن داۋام قىلىپ كەلگەنكى، داستىخانغا چېچىلغان نان، گۈرۈچ ئۇۋاقلىرىدىن بىر تالدىن يەتتە تالغىچە تېرىپ ئېغىزىغا سالسا ساۋاب بولىدۇ، دېگەن ئەقىدە بار. مانا شۇ ئەقىدىنىڭ تۈرتكىسىدە كىشىلەر ئاش، نانىنى بۇزۇپ چاچمايدۇ، قالايمىقان تۆكمەيدۇ، چاچمايدۇ، ئاش ئاشسا ئۇلاغقا بېرىدۇ ياكى ئۆزلىرى ئىستېپ

يەيدۇ. كوچىلاردا چېچىلغان ئاشلىق دانلىرى، تاشلىنىپ كەتكەن نان پارچىلىرى ئۇچرىسا، تېرىپ يانچۇقىغا سالىدۇ ياكى تېرىپ ئېلىپ دەسسەلمەيدىغان بىر يەرگە ئېلىۋېتىدۇ. چۈنكى، ناننى دەسسەش كورلۇقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، دېگەن ئەقىدىگە ئەمەل قىلىدۇ. داستىخانغا چېچىلغان نان ئۇۋاقلىرىنى، گۈرۈچلەرنى تېرىپ ئاغزىغا سالىدۇ. لېگەن، قاچىلاردىكى ئاشلارنى ئاشۇرۇپ قويۇش ياكى چالا يېيىشنى ئەيىب ئالىدۇ، ئاشلارنى پاكىز يەيدۇ، ھەتتا قورسىقى تويۇپ كەتكەن بولسىمۇ، زورلاپ ئاشنى پاكىز يەۋېتىشنى شۇ ئاشنىڭ تۆكۈلۈپ كېتىشىدىن ئەۋزەل بىلىدۇ.

ئىشىك ئالدىلىرىغا كۈپ قويۇش

خەلقىمىزنىڭ ئىشىكى ئالدىغا، ھويلىسىغا كۈپ قويۇپ، كۈپكە سۇ تولدۇرۇپ قويۇش قائىدىسى داۋاملىشىپ كەلگەن. چۈنكى، ئۇيغۇر خەلقى ياشاپ كەلگەن بۇ ئالتۇن دىيار نەچچە مىڭ يىللاردىن بېرى خەلقئارا كارۋان يولىنىڭ تۈگۈنى بولۇشتەك ئەۋزەللىكى ئارقىلىق مىڭلىغان، مىليونلىغان مېھمانلارنى كۈتۈۋالغان. بۇلارغا مېھماندوستلۇقنى ئىپادىلەش يۈزىسىدىن مېھمانلارغا داستىخانلىرى ھەرقاچان ئېچىقلىق تۇرغان. ئەڭ ئاددىيىسى ئىشىك ئالدىلىرىغا سۇ تولدۇرۇلغان كۈپنى قويۇپ قويۇش ئارقىلىق، ئىشىك ئالدىدىن ئۆتكەن كارۋانلار ۋە يولۇچىلار ئۇسساپ كەلسە بىر نوگاي بولسىمۇ سۈيىدىن ئىچىۋېلىشقا قولايلىق يارىتىپ بەرگەن. چاڭقاپ كەتكەن كارۋانلار ۋە يولۇچى، مۇساپىرلار مۇزدەك سۇدىن بىر نوگاي ئېچىپ ئۆي ئىگىسىگە رەھمەت ئېيتىپ مېڭىشقان. بىز بۇ يوسۇنىمىزنى ھازىرقى دەۋردە داۋاملاشتۇرۇش بىلەن بىللە، مەزمۇنى ۋە شەكلىنى تېخىمۇ بېيىتىپ، خەلقىمىزنىڭ گۈزەل ئەنئەنىسىنى نامايان قىلىش مەسئۇلىيىتىمىز بار.

يولغا ئەھمىيەت بېرىش

كوچىلاردا ئادەم ماڭىدۇ، ھارۋا، ئۇلاغلار قاتنايدۇ. يوللارنىڭ راۋانلىقى بىخەتەرلىكىنىڭ مۇھىم بىر كاپالىتى. ئۇيغۇر خەلقى يوللىرىنىڭ راۋان، ئوچۇق بولۇشىنى ئارزۇ قىلىدۇ. «ئاقيول» بولسۇن دېگەن تىلىكى بىخەتەر بولسۇن دېگەن تىلەكتىن ئىبارەت. شۇڭا، قەدىمدىن بېرى يول قاتنىشىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەن. قەدىمدىن مەخسۇس يوللارنى بىخەتەر، راۋان قىلىش ئۈچۈن چېرىكلەر ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ يول قاراقچىلىرى تازىلانغان. يول، كۆۋرۈك ياساش ساۋابلىق ئىشلار دەپ قارىلىپ كىشىلەر خالىس يېنىدىن پۇل چىقىرىپ يوللارنى ياسايدىغان، كۆۋرۈك سالدىغان ئەنئەنە ئومۇملاشقان. مانا مۇشۇنداق ساخاۋەتلىك ئىشلار ئەڭ كىچىكى يولدا ئۇچرىغان، كىشىلەرگە قولايسىزلىق يەتكۈزىدىغان تاشلارنى يولدىن ئېلىۋېتىش، پاتقاق بولۇپ كەتكەن جايلارنى تۇزەشتۇرۇۋېتىش قاتارلىق ئىشلاردىمۇ ئىپادىلەنگەن.

نىيەتنى ئەلا بىلىش

ئۇيغۇرلار نىيەتنى ئەلا بىلىدۇ، ياخشى نىيەت ياخشىلىق ئېلىپ كېلىدۇ، شۇم نىيەت يامانلىق ئېلىپ كېلىدۇ، دەپ قارايدۇ. شۇڭا، نىيىتى سائادەت دېگەن ئەقىدىگە ئەمەل قىلىدۇ. «نىيىتى يامانىڭ قازىنى تۆشۈك» دېگەن ماقالمۇ شۇنداق ئەنئەنە ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن.

ئەمەلىيەتتە نىيەت بىلەن ئىقبال بىر سەپتە تۇرىدۇ، نىيەت ئىقبالنى بەلگىلەيدۇ، نىيەت بۇزۇلسا ئىقبالى بۇزۇلىدۇ. شۇڭا، خەلق ئارىسىدا بىر ئادەمنىڭ تەقدىرىنى ئۇنىڭ نىيەت -

ئىقبالى بەلگىلەيدۇ، دېيىش مۇشۇنداق بىر - بىرىنى شەرت قىلىش مۇناسىۋىتىدىن چىقىپ ئېيتىلغان.

ئائىلىگە نىسبەتەن توي قىلىشتىن تارتىپ ئۆي تۇتۇشقىچە بولغان ھەممە ئىشنى ياخشى نىيەت ئۈستىگە قۇرۇشنى تەكىتلەيدۇ. ھەتتا ياخشى نىيەت ئۈستىگە قۇرۇلمىغان نىكاھنى ھالال نىكاھ دەپ قارىمايدۇ. سودا - سېتىق ئىشلىرىدىمۇ نىيەت توغرا، سەمىمىي بولۇش تەلەپ قىلىنىدۇ. توغرا نىيەت ئۈستىگە قۇرۇلمىغان سودىنى ھالال سودا دەپ قارىمايدۇ. كىشىلەر بىلەن بولىدىغان ھەر خىل مۇئامىلە - مۇناسىۋەتلەردىمۇ ياخشى نىيەتنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويىدۇ. ھەرقانداق ئىش ياخشى نىيەت بىلەن قىلىنسا قۇتلۇق بولىدۇ، نىيەت بۇزۇلسا قۇت كېتىدۇ دەيدۇ. بۇ خۇسۇستا خەلق ئارىسىدا مۇنداق بىر ھېكايە تارقالغان: بەھرام گۆر شىكارغا چىقىپ بىر ئوۋنى قوغلايمەن دەپ مۇلازىملىرىدىن ئايرىلىپ ئېزىپ قالىدۇ. بۇ پادىشاھ شۇ ئارىدا بىر كەمبەغەلنىڭ ئۆيىگە كىرىدۇ ۋە سۇ تەلەپ قىلىدۇ. كەمبەغەلنىڭ قىزى سۇ ئورنىغا ئانار سۈيى ئېلىپ چىقىدۇ. بۇ ۋاقىتتا پادىشاھ دېھقاندىن ئاناردىن قانچىلىك مەھسۇلات ئالىدىغانلىقىنى سورايدۇ. دېھقان ئاناردىن ئالىدىغان مەھسۇلاتنى دەپ بەرگەندىن كېيىن، پادىشاھ بۇنىڭدىن كېيىن دېھقانلارغا ئانار سېلىقى سالسام بولغۇدەك دېگەن يامان نىيەتنى كاللىسىدىن ۋاللىدا ئۆتكۈزىدۇ ۋە يەنە بىر پىيالە ئانار سۈيى بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئانار سۈيى ناھايىتى تەستە چىقىدۇ. قىزنىڭ دادىسى سورايدۇ: «قىزىم، بۇ نۆۋەت بەك ھايال بولدىڭىزغۇ؟»، «دادا، پادىشاھنىڭ نىيىتى بۇزۇلغاندەك قىلىدۇ. ئالدىدا بىر ئانار سىقسام پىيالە لىق تولغانىدى. بۇ نۆۋەت ئۈچ ئانار سىقسام بىر پىيالە ئاران تولدى.» بۇ چاغدا پادىشاھ بەھرام گۆر ئۆزىنىڭ يامان نىيەتتە بولغانلىقىنىڭ ئەلگە ئاپەت بولىدىغانلىقىنى چۈشىنىپتۇ ۋە نىيىتىدىن يېنىپتۇ. شۇڭا، ئۇيغۇرلاردا نىيەتنى ياخشى قىلىش، نىيەتنى ئۇلۇغ بىلىش بىر ئەنئەنىگە ئايلانغان.

ياخشىلىقنى كىمگە قىلىش كېرەكلىكى ھەققىدە

ياخشىلىق قىلىش ئۇيغۇرلارنىڭ ياخشى ئەنئەنىسى دېيىلسە، ياخشىلىقنى كىمگە قىلىش، كىمگە قىلماسلىق قائىدە - يوسۇنلىرىدىكى مۇھىم بىر تالاش ھېسابلىنىدۇ. ياخشىلىقنى ئۆزىگە قارام بولغان كىشىلەردىن باشلاش قائىدە - يوسۇن ئېڭىدىكى بىر ئەنئەنە. بىراق، بۇنىڭمۇ ئۆزىگە تۇشلۇق قائىدىسى بار. ئاۋۋال ئۆزىنىڭ ئاتا - ئانىسى، خوتۇن، بالا - چاقىلىرى، تۇغقانلىرى، قېرىنداشلىرى، چوڭ دادا، چوڭ ئانىلىرى، بىر نەۋرە تۇغقانلىرى قاتارلىقلارغا ياخشىلىق قىلىنىدۇ. بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ئېچىدىكى ياخشىلىققا موھتاج بولغان كىشىلەرگە ئاۋۋال ياخشىلىق قولىنى سۇنىدۇ. ئاندىن قۇربىتى يەتسە قولىدىن كېلىشىچە باشقىلارغا ياخشىلىق قىلىش تەشەببۇس قىلىنىدۇ. ياخشىلىقنىڭ مۇھىم ئۆلچىمى ياكى قېلىپى يوق. ئېقتىسادىي جەھەتتە موھتاج بولسا، ئۇلارنىڭ قىينىچىلىقىدىن چىقسىمۇ ياخشىلىق، ئۇلارغا ھەقىقىي مېھىر - مۇھەببەت بىلەن ۋاپادارلىق كۆرسىتىش، كېسەل بولۇپ قالسا قاراش، ياخشى گەپ قىلىش، ئۇلارغا ئازار بەرمەسلىك قاتارلىقلارمۇ ياخشىلىق ھېسابلىنىدۇ. كىلاسسىكلىرىمىز دېگەن، ياخشىلىق قىلىش قولۇڭدىن كەلمىسە، يامانلىق قىلما، يامانلىق قىلمىغانلىقمۇ ياخشىلىق قىلغانلىق بولىدۇ.

ياخشىلىق قىلىش ئىنسانىنىڭ تەبىئىتى، يامانلىق قىلىش ئىنسان تەبىئىتىگە قىلىنغان ئاسىيلىق. ياخشىلىق قىلىش بىلەن تۇغقانلار ئارىسىدا ۋە ئەتراپىدىكى كىشىلەر ئارىسىدا مېھىر - مۇھەببەت چوڭقۇرلايدۇ. بۇ دۇنيا مېھىر - مۇھەببەت بىلەن شۇنداق گۈزەل. ئەگەر ئىنسانلاردىن مېھىر - مۇھەببەت كۆتۈرۈلۈپ كەتسە، بۇ دۇنيا جاھالەتكە ۋە قاباھەتكە ئايلىنىدۇ.

شۇڭا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قائىدە ـ يوسۇنلىرىدا ياخشىلىق قىلىش، يامانلىق قىلماسلىق ئىنسان ئۆلچىمىنى، ئەخلاقىي پەزىلىتىنى ئۆلچەيدىغان بىرىنچى نومۇرلۇق تارازا قىلىنغان. ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتىدە ياخشىلىق قىلغانلارنى پەرىشتىگە، خىزىرغا ئوخشاتسا، يامانلىق قىلغۇچىلارنى ئىبلىسقا، يىلانغا، چايانغا، يالماۋۇزغا ئوخشىتىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىسىدە ياخشىلىق قىلىدۇ، مىننەت قىلمايدۇ. مىننەت قىلىشنى سېخىيلىقنىڭ، ياخشىلىقنىڭ ئاپىتى دەپ قارايدۇ. مىننەت قىلىش ياخشىلىقنى پاك ـ پاكىز يۇيۇۋېتىدۇ، ياخشىلىق دېگەننى خالىس نىيەت بىلەن قىلىش لازىم، بىرەر نەرسە ئۈندۈرۈۋېلىش مەقسىتىدە قىلىنغان ياخشىلىق ئالدامچىلىق بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇر ماقال ـ تەمسىللىرىدە: «ياخشىلىقنى سۇنىڭ ئايىغىغا تاشلا، بېشىدىن ئىزدە» دېيىلگەن. بۇ دېگەنلىك ياخشىلىقنى ياخشىلىققا ئېرىشمەن دېگەن تەمەدە قىلما دېگەنلىك بولىدۇ. ياخشىلىق قىلغان ئادەم ئەمەلىيەتتە ئۆزىگە ياخشىلىق قىلغان بولىدۇ، دەپ قارىلىدۇ.

كىشىلىك مۇئامىله ـ مۇناسىۋەت قائىدىلىرى

خەلقىمىز ئۇزۇن ئەسىرلىك تۇرمۇش ئەمەلىيىتى داۋامىدا قانداق خاراكتېرلىك كىشىلەر بىلەن مۇئامىله ـ مۇناسىۋەتته بولۇش، قانداق كىشىلەر بىلەن مۇئامىله ـ مۇناسىۋەتته بولۇشتىن پەرھىز قىلىش ھەققىده نۇرغۇن تەجرىبىلەرگە ئىگە بولغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ خىل چۈشەنچە ئومۇملۇققا ئايلىنىش ئارقىلىق مىللىتىمىزنىڭ مۇھىم قائىده ـ يوسۇن مەزمۇنى بولغان.

بىرىنچى، تېگىزاتى پەس ئادەملەر بىلەن مۇئامىله ـ مۇناسىۋەت قىلماسلىق، چۈنكى ئىشلاردا ئۇلار بىلەن خېرىدارلاشماسلىق. چۈنكى، تېگىزاتى پەس ئادەملەر مۇھىم ئىشلارنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايدۇ، ۋاپاسىز بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. شۇڭا، قۇدا ـ باجىلىق مۇناسىۋەتتىمۇ ئالدى بىلەن تېگىنى سۈرۈشتۈرۈش تەكتىلىنىدۇ.

ئىككىنچى، ھارامدىن بولغان ئادەملەر. ھارامدىن بولغان ئادەملەر مەينەتچىلىك، جىنايەت، زىناخورلۇقنىڭ مېۋىسى بولغاچقا، ئۇنىڭدىن ياخشىلىق كەلمەيدۇ، ھەر بالا كەلسە شۇنىڭدىن كېلىدۇ، دەپ قارايدۇ. شۇڭا، ئادەملەرنىڭ ئەسكىسىنى «ھارامدىن بولغان» دەپ تىللايدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ھارامدىن بولغانلار ھەققىده: ئەگەر ئانا ھارامغا بارغان بولسا، ئوغۇل تۇغسا، ئۇ ئوغۇل ئەلگە ئاپەت بولىدۇ، دېگەن.

ئۇچىنچى، سايات، بىكار تەلەپ كىشىلەر بىلەن ئارىلىشىش چەكلىنىدۇ. چۈنكى، ئۇنداق كىشىلەر ئۆزىنى قەدىرلەشنى بىلمەيدۇ، شۇڭا باشقىلارغىمۇ ۋاپا قىلمايدۇ. ئۇنداق كىشىلەرنى جەمئىيەتنىڭ ئەخلەتلىرى دەپ قارايدۇ.

تۆتىنچى، خاراكتېرى زەئىپ، ئۇمىدسىز، تەمەخور، نومۇسسىز كىشىلەر. جەمئىيەتكە نېمە بالا كەلسە مانا شۇنداق كىشىلەردىن كېلىدۇ، دەپ قارايدۇ. «ھاياسىزدا ئىمان يوق» دېگەن گەپ شۇنىڭغا ئاساسەن ئېيتىلغان.

بەشىنچى، يالغانچى، پىتنە - پاساتچى، تۆھمەتخور، سۆزەنچى كىشىلەردىن نېرى تۇرۇش، ئۇلار بىلەن ھەمسۆھبەت بولماسلىق تەكىتلىنىدۇ.

ئالتىنچى، ئاچچىقى يامان، ئالدىراڭغۇ، تەنتەك كىشىلەر بىلەن بىر ئىش قىلماسلىق، ئۇلارغا مۇھىم ئىشلارنى تاپشۇرماسلىق تەلەپ قىلىنىدۇ.

يەتتىنچى، ھاراقكەش، بەڭگى، قىمارۋاز، پاھىشىۋاز كىشىلەر بىلەن باردى - كەلدى قىلىش چەكلىنىدۇ. «يامانغا يولۇقساڭ يالىسى يۇقىدۇ» دېگەن كىشىلەر مانا شۇ جۈملىدىكى ئادەملەرنى كۆرسىتىدۇ.

ئايالارغا ياخشى مۇئامىلىدە بولۇش

ئۇيغۇرلاردا ئايالارغا ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ، ئايالارنى بوزەك قىلىش، ئۇلارنى خورلاش، ئايالارنى ئۇرۇش ياراماسلىق، زەئىپلىك ھېسابلىنىدۇ. ئايالارغا ياخشى مۇئامىلە قىلىش، ئۇلارغا يول قويۇش، ئۇلار بىلەن مەنپەئەت تالاشماسلىق ئەرلىك، مەردلىك سانىلىدۇ. ئايالارغا تىل تەگكۈزگەن، ئايالارغا قول تەگكۈزگەن كىشىلەر نامەردلەر قاتارىدا سانىلىدۇ.

ئەرلەر ئەزىزلىنىدۇ

ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئەرلەرنىڭ ئىمتىيازى ئاياللارنىڭ ئىمتىيازىدىن يۇقىرىراق بولىدۇ. كۆپ ئورۇنلاردا ئەر ـ ئاياللار بار سورۇندا ئەرلەر تۆرگە ئېلىنىدۇ. ئەرلەرنى ئائىلىنىڭ تۈۋرۈكى دەپ قارايدۇ. ئاياللارنىڭ ئەرلەرنى ھۆرمەتلىشى، ئەرلەرگە تىل يارماسلىقى، ئەرلەرگە ھۆرمەت، ئېھتىرام بىلەن مۇئامىلە قىلىش تەلىپى قويۇلىدۇ. بۇ ھەرگىزمۇ ئەرلەر ئەزىز، ئاياللار خار دېگەن مەنىدىللىق ئىدىيە ئەمەس، بەلكى بۇ ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ مۇھىم بىر ئالاھىدىلىكى. ئەڭ مۇھىمى ئاياللار ئەرلەرنىڭ ئالدىدا ناھايىتى پەردىشەپلىك، پەزىلەتلىك، نازاكەتلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. ئەرلەردىن بىسوراق بىرەر ئىشقا قارار چىقارمايدۇ. ئەرلەرنىڭ ئىجازىتىنى ئەزىز بىلىدۇ.

ئەرلەرنىڭ ئىمتىيازىنىڭ يۇقىرى بولۇشى، ئۇلار جەمئىيەتنىڭ مۇھىم ئىشلىرىنى ئۈستىگە ئالغان. ئەرلەر ئۇرۇشلارغا قاتنىشىدۇ. ئەرلەر ئائىلىسىنى بېقىش مەسئۇلىيىتىنى ئۈستىگە ئالغان. ئومۇمەن، ئەرلەرنىڭ ئۈستىگە ئالغان يۈكى ئاياللارنىڭكىدىن ئېغىرراق بولىدۇ.

باشقىلارنىڭ ئەيبىنى يوشۇرۇش

ئۇيغۇرلار باشقىلارنىڭ ئەيبىنى كۆرسە ئۇنى ئاشكارىلىماي يوشۇرىدۇ. سىر ئېيتسا سىرىنى ساقلايدۇ. سىرنى ئاشكارىلاش ئەخلاقسىزلىق دەپ قارىلىدۇ. ھەتتا ئۇنداق ئادەمنى ئىككى يۈزلىمچى دەپ قارايدۇ.

مۇبادا بىر كىشىنىڭ كۆرسىتىشكە تېگىشلىك ئەيبى بولسا، ئۇنى خەلقئالەمگە ئاشكارىلاپ، ئۇنى رەسۋا قىلماي، بەلكى ئۇنىڭغا نەسىھەت قىلىپ تۈزىتىۋېلىشىغا يارىدەم بەرسە پەزىلەت ھېسابلىنىدۇ.

بىر ئادەم بىر گۈناھلىق ئىشنى يوشۇرۇن قىلغان بولسا، يەنە بىر ئادەم ئۇنى ئاشكارىلاشنى راۋا كۆرسە، ئۇ ئادەم گۇناھ ئۆتكۈزگەن ئادەمدىن گۇناھتا ئارتۇق ھېسابلىنىدۇ.

كىشىلەرنى ئەپلەشتۈرۈش

خەلقىمىز ئارىسىدا يارىشىش ياخشى كۆرۈلىدۇ، بۇزۇلۇش يامان ئېلىنىدۇ. قەستەن كىشىلەرنىڭ ئارىسىغا زىددىيەت سېلىپ، ئەر - خوتۇن ئىچىدە سۇخەنچىلىك قىلىپ ئارىنى بۇزۇش ناھايىتى يامان ئېلىنىدۇ. كىشىلەرنى ئەپلەشتۈرۈش، ئەر - خوتۇنلارنىڭ يارىشىپ قېلىشىغا ۋاستە بولۇش ياخشى ئىش قاتارىدا سانىلىدۇ. ھەتتا يالغان سۆزلەش پەزىلەتتىن يىراق بولسىمۇ، ئىككى تەرەپنى ئەپلەشتۈرۈش ئۈچۈن يالغان سۆزلىسە ئەيىب ھېسابلانمايدۇ.

يېتىملارنىڭ بېشىنى سىلاش

خەلقىمىزنىڭ پەزىلەت ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك تەلىپىدە يېتىملارنى ئاسراش، ئۇلارغا غەمخورلۇق قىلىش، ئۇلارنىڭ بېشىنى سىلاش، ئۇلارغا قولىدىن كېلىشچە ياردەم بېرىش تەكىتلىنىدۇ. يېتىملارغا ئازار بېرىش، ئۇلارنى بوزەك قىلىش، خورلاش ئىنتايىن يامان ئېلىنىدۇ. يېتىملارنىڭ ئىشىدا ئۇلارنىڭ ئېشىغا توپا سېلىشتەك يامان ئىش، يامان ھەرىكەتلەر سادىر بولسا، كىشىلەر ئورتاق قارشى تۇرۇپ يېتىمنىڭ مەنپەئەتىنى قوغدايدۇ.

تۇل خوتۇنلارغا غەمخورلۇق قىلىش

خەلقىمىزنىڭ ئادىتىدە تۇل خوتۇنلارنىڭ ھەققى قاتتىق تەكىتلىنىدۇ. ئۇلارغا غەمخورلۇق قىلىش، قېينىچىلىقلىرىنى

ھەل قىلىپ بېرىش، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش قىيىنچىلىقى تۈپەيلىدىن يامان يولغا كىرىپ قالماسلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش تەشەببۇس قىلىنىدۇ. ئەگەر شۇ تۇل خوتۇن قىينىلىپ قالغانلىق سەۋەبلىك بۇزۇقچىلىق قىلىپ قالسا، بۇنىڭدا ئەتراپىدىكى كىشىلەر ئەيىبلىك سانىلىدۇ.

چۈشكۈرۈش ۋە ئەسنەش

ئۇيغۇرلار بىر كىم چۈشكۈرۈپ: «ئەلھەمدۇلىللا» دېسە، باشقىلار «يەرھەمەكۇللا» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. چۈشكۈرگۈچىنى ئەيىبكە بۇيرۇمايدۇ، بىراق چۈشكۈرگۈچىدىن «ئەلھەمدۇلىللا» دېيىشى تەلەپ قىلىنىدۇ. ئەسنەش يامان ئېلىنىدۇ، ئەسنىگەندە شەيتان ھەمراھ بولىدۇ، ئەسنەك كەلگەندە ئىلاج بار ئەسنەشنى بېسىش كېرەك دەپ قارايدۇ. ئادەم ئەسنەش ئۈچۈن ئېغىزىنى ئاچقاندا ئېغىز خۇددى بىر غارغا ئوخشاش ئېچىلىپ كىشىلەرنىڭ غەشلىكىنى قوزغايدۇ. شۇڭا، ئاممىۋى سورۇنلاردا، باشقىلار بىلەن سۆھبەتلىشىۋاتقاندا، يىغىندا ئەسنەشتىن ساقلىنىش تەلەپ قىلىنىدۇ.

يەتتە كۈندە بىر قېتىم يۇيۇنۇش

ئۇيغۇرلارنىڭ قائىدە - يوسۇنىدا بالاغەتكە يەتكەن قىز - ئوغۇل، ئەر - ئايال يەتتە كۈندە بىر قېتىم چوقۇم يۇيۇنۇپ تۇرۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. بۇ ئەڭ تۆۋەن تەلەپ بولۇپ، كۈندە يۇيۇنسىمۇ، ئۈچ كۈندە يۇيۇنسىمۇ بولىدۇ. بىراق، يەتتە كۈندىن ئېشىپ كەتمەسلىكى كېرەك. بولۇپمۇ جۈمە ئەتىگىنى غۇسۇل - تەرەت بىلەن سىرتقا چىقىش ياخشىلىق ئېلىپ كېلىدۇ، دەپ قارىلىدۇ.

جىنسىي مۇناسىۋەتتە بولغاندا، ئېھتىلام بولغاندا چوقۇم غۇسۇل تەرەت ئېلىپ ئاندىن ئۆيدىن چىقىدۇ. جۇنۇپ ھالەتتە سەپەرگە چىقمايدۇ، جۇنۇپ ھالەتتە ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانمايدۇ. جۇنۇپ ھالەتتە كىشىلەر بىلەن كۆرۈشمەيدۇ. جۇنۇپ ھالەتتە ھەتتا بالا ـ چاقىلارنىڭ ئالدىدا يۇرمەيدۇ، تاماق يېمەيدۇ. جۇنۇپ ھالەتتە بىرەر ئىش بىلەن مەشغۇل بولسا ئۇ ئىش خەيرلىك بولمايدۇ، دەپ قارايدۇ.

ئۇجمە دەرىخى تىكىش

ئۇيغۇرلار ئۇجمە دەرىخىنى ساخاۋەت دەرىخى دەپمۇ ئاتايدۇ. ئۇجمە دەرىخى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئىقتىسادىي دەرىخى ھېسابلانغان. مىلادىيەدىن بۇرۇنلا ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئاتا ـ بوۋىلىرى ئۇجمە دەرىخىدىن پايدىلىنىپ پىلە بېقىپ يىپەك ئىشلەپچىقارغان. بۇ ئەنئەنە ھازىرغىچە داۋاملاشقان. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇجمە ئەزەلدىن ئۇيغۇرلاردا ئىشىك ئالدىغا، كۆل بويلىرىغا قويۇلغان. ئۇنىڭ مېۋىسىدىن ئۆتكەن ـ كەچكەنلەر ئەركىن پايدىلىنالايدۇ، چەكلىنمەيدۇ. ئۇجمە تۈنجى قېتىم پىشىدىغان مېۋە بولغاچقا، ئۇ ياز بولغانلىقىنىڭ ئەلچىسى. ئۇنىڭ مېۋىسى مەجەزنى تەڭشەيدۇ، قان تازىلايدۇ. ئۇجمە يول بويلىرىدا بولغاچقا ئۆتكەن ـ كەچكەن يولۇچىلار ئۇجمە سايىسىدا ئولتۇرۇپ ئارام ئالىدۇ. ئۇجمە دەرىخىنىڭ ياغىچىمۇ خەلقىمىز ئەتىۋارلايدىغان ياغاچ، ئۇنىڭدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى چالغۇلىرى ياسىلىپلا قالماي، بەلكى ئۇجمە ياغىچىدىن ياسالغان ئۆي جابدۇقلىرىمۇ ئىنتايىن ئەتىۋارلىق بولىدۇ.

قەبرىلەرنى زىيارەت قىلىش

خەلقىمىزنىڭ ئادىتىدە قەبرە يوقلاش، قەبرە زىيارەت

قىلىش قەدىمدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىلەرنىڭ بىرى. بۇنىڭدا يالغۇز ئاتا ـ ئانا، بوۋا، مومىلارنىڭ قەبرىسىنى يوقلاپ قالماي، ئۇلار خەلقىمىزنىڭ ئارىسىدىن چىققان ئۇلۇغ كىشىلەرنىڭ، باھادىر ئەزىمەتلەرنىڭ، تۆھپىكار ئالىملارنىڭ قەبرىسىنى تاۋاپ قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ روھىغا خاتىرجەملىك تىلەيدۇ. بۇ ئارقىلىق ئۇلارنىڭ تۆھپىسىنى ياد ئېتىش بىلەن ئۇلارنىڭ روھىنى ئۆزىگە ئولگە قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىش ئىزلىرىنى ئەۋلادلارنىڭ قەلبىگە سىڭدۈرىدۇ. بۇ خىل پائالىيەتلەرنىڭ بەزىلىرىنىڭ كۆلىمى ناھايىتى كىچىك بولۇپ، بايرام تۈسىنى ئالغان بولىدۇ. بۇ ئارقىلىق ئەۋلادلارنىڭ قەلبىدە ئەل ئۈچۈن تۆھپە قوشۇش ئىستىكىنى يۇقىرى كۆتۈرگىلى بولىدۇ.

قەبرە بېشىدا ئولتۇرماسلىق

قەبرە بېشىغا بېرىپ زىيارەت قىلىش، ئەرۋاھلارنىڭ روھىغا ئاتاپ دۇئا قىلىش ساۋاب، بىراق قەبرە ئۈستىدە ئولتۇرۇش ياماق، قەبرە ئۈستىگە قالايمىقان دەسسەشمۇ ياماق ئىش سانىلىدۇ. بۇ شۇ قەبرە ئىگىسىگە بولغان ھۆرمەتسىزلىك ھەم ئۆزىنىڭ ئۆلىدىغانلىقىنى ئۇنتۇپ قالغانلىق سانىلىدۇ. ئەقىدىلەردە: «قەبرە بېشىدا ئولتۇرغاندىن چوغ ئۈستىدە ئولتۇرغان ياخشى» دېيىلگەن.

كىشىلىك مۇناسىۋەتتىكى يەنە بىر قىسىم پەزىلەت يوسۇنلىرى

ھەربىر ئادەم جەمئىيەتتە كىشىلەر بىلەن ھەر خىل مۇناسىۋەتلەر سەۋەبلىك مۇئامىلە قىلىپ تۇرىدۇ، بىزنىڭ ھەربىر ھەرىكىتىمىز باشقىلارغا ئوخشاش بولمىغان خاراكتېردە تەسىر قىلسا، باشقىلارنىڭ ياخشى - يامان ھەرىكەت پائالىيەتلىرى ھەم بىزگە ئوخشىمىغان خاراكتېردە تەسىر قىلىپ تۇرىدۇ. مۇشۇنداق مۇناسىۋەت تورى ئىچىدە ھەر خىل سورۇنلارغا نىسبەتەن ئەمەل قىلىدىغان پەزىلەت يوسۇنلىرى بارلىققا كەلگەن بولۇپ، جەمئىيەت ھەربىر كىشىنىڭ بۇ پەزىلەت يوسۇنلىرىغا ئاڭلىق ھالدا رىئايە قىلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. پەزىلەت يوسۇنلىرىغا رىئايە قىلغان ئادەملەر ياخشى ئادەم دەپ ھۆرمەتلىنىدۇ، پەزىلەت يوسۇنلىرىغا خىلاپلىق قىلغان ئادەم ئەيىبلىنىدۇ.

باشقىلارنىڭ ئارىسىنى تۈزەپ قويۇش

ئىككى بۇرادەر ئۆزئارا ئارازلىشىپ قالسا ياكى بىر جۈپ ئەر - خوتۇن يامانلىشىپ قالسا، جامائەت ئارىغا كىرىپ ئەپلەشتۈرۈپ قويىدىغان قائىدە بار. چۈنكى، جامائەتچىلىك ئارىسىدا ئۆزئارا ئۆچمەنلىك ساقلاش، بىر - بىرىگە يامان نىيەتتە بولۇش يۇرتقا ياخشىلىق ئېلىپ كەلمەيدۇ، يۇرتتا خاتىرجەملىك بولمايدۇ. يۇرتنىڭ بەخت - سائادىتى ئۆزئارا ئىتتىپاقلىق، بىر - بىرىگە يار - يۆلەك بولۇش ئارقىلىق

ئەملگە ئاشىدۇ. قايسى يۇرتتا دۇشمەنلىشىش، قىر كۆرسىتىش باش كۆتۈرىدىكەن شۇ يۇرتقا خارابلىق يۇزلىنىدۇ. بىر - بىرىنى ئىناقلىققا دەۋەت قىلماي، كارىم نېمە دەپ مەسئۇلىيەتسىز مۇئامىلىدە بولىدىغان قوۋم تېز هالاك بولىدۇ، دەپ قارىلىدۇ.

شۇڭا، ئۆزئارا ياراشتۇرۇش ئۈچۈن قىلىنغان هەرىكەت ياخشىلىق هېسابلىنىدۇ، پەزىلەت هېسابلىنىدۇ.

باشقىلارنىڭ ئەيىبىنى ئېچىش يامان

كىشىلەرنىڭ ئىككى خىل ئەيىبى بولىدۇ، بىرى، تەبىئىي تۇغما بولغان بەدىنىدىكى ئەيىب، يەنە بىرى، پەزىلەتتىكى ئەيىب. باشقىلارنىڭ تەبىئىي يارالمىش ئەيىبىنى ئېچىش، ئۇنى شۇ ئەيىبى بىلەن تىللاش پەزىلەت يوسۇنىغا خىلاپ، چۈنكى ئۇ هېچقانداق ئادەمنىڭ ئۆزىنىڭ تاللىۋالغان ئىشى ئەمەس. شۇڭا، ئۇيغۇرلاردا «تازنى تاز دېسە ئۆلگىسى كېلىدۇ، ساقنى تاز دېسە كۈلكىسى كېلىدۇ» دېيىلگەن. بىر دانىشمەن، هەتتا بىر ئىتنى ئەيىبلەپ «نېمانچە سەت يارالغان نېمىسەن» دەپ قويغانلىقى بىلەن كۆپ كۈلپەت تارتقانىكەن. «تاڭ سۆزلىمەڭ تاڭدا كېلەر» دېگەن ئەقىدە هەربىر ئادەمنىڭ يادىدا بولۇشى كېرەك.

هازىر پەزىلەت يوسۇنىغا، گۈزەللىك قانۇنىيىتىگە خىلاپ بولغان، تەبىئىي يارالمىش ئىرادىگە ئاسىيلىق قىلىدىغان بىر يامان ئىش باش كۆتۈردى. بەزىلەر ئەسلىي يارالمىش تەبىئىتىگە نارازى بولۇپ، نومۇس قىلىپ، پاناق بۇرنىنى قاڭشارلىق قىلىدىغان، ياپما قاپاقنى قات قاپاق قىلدۇرىدىغان، مەڭ چەكتۇرىدىغان، لەۋ چەكتۇرىدىغان بىر ئاينىش بارلىققا كەلدى. بۇ خىل ئادەت پەزىلەت يوسۇنىغا خىلاپ ئىش. بىراق، ئۇيغۇرلار ئەڭلىك سۈرتۈش، خېنە قويۇش، ئوسما قويۇش، خۇشبۇي ئىشلىتىش ئارقىلىق گۈزەللىكىنى ئاشۇرۇشقا تىرىشقان. ئۇ ئىشلار توغرا نىيەتتە بولسا يامان ئېلىنمايدۇ. خەلقىمىزدە،

«يۈزىگە قارىما، ئەردەم تىلە» دېگەن ماقال قەدىمدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كەلگەن گۈزەللىك ئۆلچىمى ئىدى. ئادەمنىڭ يۈزى ئاق بولۇپ، قەلبى قارا بولسا ئۇنى بەتبەشىرە ئادەم دەپ قاراشقا بولىدۇ. شۇڭا، ئادەم تەبىئىي يارىلىشنى قوبۇل قىلىشى، ئۇنىڭغا ھۆرمەت قىلىشى، قەلب گۈزەللىكىنى ئاشۇرۇشقا تىرىشىشى تەلەپ قىلىنىدۇ.

بىرىنىڭ ئۆيىگە ئىجازەتسىز كىرىش مەنئى قىلىنىدۇ

بىر ئۆيگە ھاجەت بىلەن كەلگەن ئادەم، ئالدى بىلەن ئىشىك چېكىدۇ ياكى بولمىسا «يۆتىلىش» ئارقىلىق ئۆي ئىگىسىگە بىرەيلەننىڭ كەلگەنلىكىنى ئۇقتۇرىدۇ. ئۆي ئىچىدىن «كىم؟» دېگەندە، «مەن پوكۇنى بولىمەن» دەپ ئىسمىنى مەلۇم قىلىش تەلەپ قىلىنىدۇ. «مەن» دەپ قويۇشلا كۇپايە قىلمايدۇ، ئۆي ئىگىسى ئىجازەت بەرسە كىرىدۇ، ئەگەر ئۈچ قېتىم ئىشىك قاقسىمۇ ئۆيدىن ئىنكاس چىقمىسا قايتىپ كېتىش ياخشى.

ئەر كىشى مەلۇم ئۆيگە كەلگەن بولسا، ئىجازەت بەرسۇن، بەرمىسۇن، ئۆيدە ئەركىشى بولمىسا كىرىش چەكلىنىدۇ. ئايال كىشىمۇ نامەھرەم ئەرنى ئېرى يوق ئەھۋالدا ئۆيگە تەكلىپ قىلمايدۇ. گەرچە ھەر ئىككى تەرەپ ئۈچۈن ئۆيگە تەكلىپ قىلىش، ئۆيگە كىرىش توغرا نىيەت بىلەن بولغاندىمۇ، بىراق ھەر ئىككى خىل ئەھۋال كىشىلەردە ۋە ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ئايالى ۋە ئېرىدە گۇمان پەيدا قىلىپ قويىدۇ. ئەدەپ يۈزىسىدىن گەرچە ئايال كىشى ئۆيگە كىرىڭ دېسىمۇ، ئەر كىشىنىڭ قوبۇل قىلماسلىقى تەلەپ قىلىنىدۇ. ئايال كىشى «ئەر كىشى ئۆيدە يوق ئىدى، ئۆيگە كىرىڭ دېيەلمەيمەن، كەچۈرۈڭ» دېگەن بولسا ھەرگىز ئەيىبكە بۇيرۇلمايدۇ، بەلكى پەزىلەت جۈملىسىدىن سانىلىدۇ. بۇ قائىدىگە خىلاپلىق قىلماسلىق كېرەك.

ئىككى ئايال بىر تۆشەكتە بىللە ياتمايدۇ

بۇ خىل قائىدىنىڭ يولغا قويۇلۇشى، بۇنداق ئائىلىنىڭ بۇزۇلۇپ كېتىشىگە ۋە پەردىشەپىنىڭ كۆتۈرۈلۈپ كېتىشىگە سەۋەب بولغانلىقى ئۇچۇندۇر. ئەگەر ئىككى ئايال بىر تۆشەكتە بولغاندا، بىر ئايال يەنە بىر ئايالغا ئېرىنىڭ سۈپەتلىرىنى دەپ قالسا، ئۇ ئايال ئۇ ئەرگە باشقىچە نىيەتتە بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. ئەگەر ئايال ئۆزىنىڭ بەدىنىدىكى بەزى تەرەپلەرنى دەپ بەرسە، ئۇ ئايال ئېرىگە ئۇنى شۇ ئەر شۇ ئايالىنىڭ بېشىدا تۇرغاندەك تەسۈرلەپ بەرسە، ئۇ ئەردە ئۇ ئايالغا نىسبەتەن ھېسسىيات پەيدا بولۇپ قالسا ئاردىدىكى پەزىلەتكە ئېغىر نۇقسان يېتىدۇ.

ئەرلەرمۇ بىر تۆشەكتە بىللە ياتماسلىقى تەلەپ قىلىنىدۇ. ئەگەر بۇ ئىككى ئەر ئۆز ئايالىرىنىڭ سۈپەتلىرىنى بىر - بىرىگە سۆزلەپ بەرسە، يەنىلا پەردىشەپكە ئېغىر نۇقسان يېتىدۇ. ياخشى تەرەپلىرىنى دەپ بەرسە قىزىقتۇرۇپ قويىدۇ، يامان تەرەپلىرىنى دېسە غەيۋەت بولىدۇ. ئەرلەر بولسۇن، ئايالالار بولسۇن ھەرقانداق ئەھۋالدا ئۆز ئېرىنىڭ ياكى ئۆز خوتۇنىنىڭ ھەرقانداق تەرەپلىرىنى بىر - بىرىگە دېيىشى پەزىلەت يوسۇنلىرىمىزنى بۇزىدۇ. ھەتتا ئەر - خوتۇنلار ئۇرۇشۇپ قالغان تەقدىردىمۇ ھەرگىز بىر - بىرىنىڭ ئەيبىنى ئاچماسلىق پەزىلەت. «سەن ئۇنداق، سەن مۇنداق» دەپ يامىنىنى ئەل - جامائەتكە ئاشكارىلاش ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ئىناۋىتىنى يەرگە ئۇرىدۇ، كىشىلەرنىڭ ئالدىدا ئىشەنچسىز، ھاياسىز دېگەن بەتنامغا قالىدۇ.

ھېكايەتتە كەلتۈرۈپتۈركى، ئىككى ئايال بىر تۆشەكتە يېتىپ، بىر - بىرىنىڭ بەدەن ئالاھىدىلىكىنى دېيىشىپتۇ. بىرى يەنە بىرىگە: «مېنىڭ خاس يېرىمدە مەك بار» دەپتۇ. ئۇ ئايال

ئېرىگە: «قوشنىمىز پوكۇنى خاننىڭ ھېلىقى يېرىدە مەڭ باركەن» دەپتۇ. كۈنلەر ئۆتۈپ، بىركۈنى بۇ ئىككى قوشنا قاتتىق ئۇرۇشۇپ قاپتۇ. ھېلىقى ئايالنىڭ ئېرى، يەنە بىر ئايالنىڭ ئېرىگە مەن سېنىڭ خوتۇنۇڭ بىلەن بىللە بولغان، دەپ يەنە بىر ئەرنى يەرگە قاراتماق بولۇپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان ئەر، جۆيلىمە، ئايالىم ھەرگىزمۇ ئۇنداق ئايال ئەمەس، دەپتۇ. ھېلىقى نائەھلى، ئۇنداق بولسا ئايالىڭنىڭ خاس يېرىگە قاراپ باق، مەڭ بار، دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ھېلىقى ئەر پاك ئايالنى زىنا قىپسەن، دەپ تالاق قىپتۇ. بۇنداق ساۋاقنى ئۇنتۇپ قالماسلىق كېرەك.

يۈزگە ئۇرۇش يامان ئېلىنىدۇ

خەلقىمىزنىڭ پەزىلەت تەلەپلىرىدە، ئىككى ئادەم ھەرقانچە قاتتىق ئۇرۇشۇپ قالسىمۇ، يۈز تەرەپكە ئۇرۇش ئوساللىق ھېسابلىنىدۇ. بولۇپمۇ ئاياللارنىڭ يۈزىگە ئۇرۇش ئىنتايىن يامان ئېلىنىدۇ. ئەرلەر ئاياللارغا قول تەگكۈزمەيدۇ، ئەگەر قول تەگكۈزسە نامەردلىكتە ئەيىبلىنىدۇ. چۈنكى، ئايال كىشى ئاجىزراق بولغاچقا، ئۇلارغا تاياق بىلەن زەربە بېرىش ئەرنىڭ ئابرۇيىنى تۆكىدىغان ئىشلار جۈملىسىدىندۇر.

ئۇرۇشقاندىمۇ يامان تىل ئىشلەتمەسلىك

بىر ھېكمەتتە دېيىلگەنكى: ئۇرۇشقاندا يامان، ئەسكى سۆزنى چىقىرىپ باشقىلارنى تىللىغان ئادەمدە مۇناپىقلىقتىن بىر نىشان بولغان بولىدۇ. خەلقىمىزدە بىر - بىرىنى ئاقچى، كۆكچى، ئۇنداق قىلاي، مۇنداق قىلاي، دېگەندەك چېكىدىن ئاشقان ئەسكى سۆزلەر بىلەن بىر - بىرىنى تىللاش، باشقىلارنىڭ ئەيىبىنى ئېچىش قاتارلىقلار پەزىلەتتىن يىراقلاشقانلىق، نامەردلىك دەپ قارىلىدۇ. يامان گەپ جانغا ئۆتىدۇ، ئۇ ئوڭايلىقچە كۆڭۈلدىن

كۆتۈرۈلۈپ كەتمەيدۇ. يېقىن، تونۇش ئادەملەر ئانچىكى سۈركىلىشىپ قالغانغا ھەددىدىن ئارتۇق چالۇاقاپ كەتمەسلىك كېرەك. ئۇنداق بولمايدىكەن ئەپلىشىپ قالغاندىمۇ ئادەمنىڭ يۈزى سۆرۈن بولۇپ قالىدۇ، كىشىلەرنىڭ ئارىسىدا ئەسكى دېگەن ياماق نام قالىدۇ، ئادەم بىرىنى تىللىۋالغانلىق بىلەنلا غالىب ھېسابلانمايدۇ، بەلكى ئۆزىنى تۆتۈۋېلىپ، ئەلدىن ھايا قىلغان ئادەم ھەقىقىي غالىب ھېسابلىنىدۇ.

سوۋغا ـ سالام قىلىشىش

خەلقىمىزدە قەدىمدىن بېرى ئۆزئارا سوۋغا ـ سالام قىلىش ئەنئەنىسى ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلگەن. مەرىكىلەردە سوۋغا ـ سالام قىلىشىدۇ، سەپەرگە چىققاندا سوۋغا ـ سالام قىلىشىدۇ، سەپەردىن قايتىپ كەلگەندە سوۋغاتلىق ئېلىپ كېلىدۇ. شۇنداق قىلىپ كىشىلەر بىر ـ بىرىگە بولغان كۆڭلىنى، دوستلۇقنى، قېرىنداشلىقنى ئىپادىلەيدۇ، سوۋغىنىڭ ئاز بولۇشى، كۆپ بولۇشى ئېتىبارغا ئېلىنمايدۇ. ھەر ئادەم قۇربىتىنىڭ يېتىشچە سوۋغا ـ سالام تەييارلايدۇ، سەپەرگە چىققان ئادەمگە سوۋغا بېرىش ئەملىيەتتە ئاقىيول تىلەش، ياد ئېتىشنى تەلەپ قىلىش ئۇچۇن بولىدۇ. سوۋغا ئالغۇچى ئۆز لايىقىدا سوۋغاتلىق ئېلىپ كېلىپ خۇرسەن قىلىدۇ. بىراق، ھەر ئىككى تەرەپ ھەرگىزمۇ تەمەدە بولماسلىقى، ئاز سوۋغىغا، كۆپ سوۋغا ئېلىش نىيىتىدە بولماسلىقى كېرەك. سوۋغا (كۆڭۈل) قايتۇرۇلسا، مىننەتدارلىق بىلەن قوبۇل قىلغۇلۇق، ئەگەر قايتۇرۇلماي قالسا ياكى نىيىتىدىكىدەك بولماي قالغان بولسا، مەن ئۇنداق قىلغان، مەن بۇنچىلىك قىلغان، ئۇ تېگى پەس بۇنى بىلمەپتۇ، دېگەندەك گەپلەر بىلەن قىلغان ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى يۇيۇۋەتمەسلىكى كېرەك.

خەلقىمىزدە يەنە سوۋغا قىلىنغان نەرسە قايتۇرۇۋېلىنمايدۇ، سوۋغىنى قايتۇرۇۋېلىشنى ئىتنىڭ قەيي قىلىپ بولۇپ، يەنە شۇنى يېگەنلىكىگە ئوخشىتىپ يامان ئالىدۇ.

يول سورىغان كىشىلەرگە يول كۆرسىتىپ قويۇش

پەزىلەت تەلەپلىرىدە يول سورىغانلارغا يول كۆرسىتىپ قويۇش، ئۆيي سورىغانلارغا ئۆيىنى كۆرسىتىپ قويۇش ئىنسانىيي پەزىلەت جۈملىسىدىن دەپ ھۆرمەت قىلىنىدۇ. ئەگەر بىلىپ تۇرۇپ قەستەن كۆرسىتىپ قويۇشنى ئېغىر ئېلىپ «ئۇقمايمەن» دېيىش پەزىلەتكە يات ئىش. ھەممە ئادەم يول سوراشقا، ئۆيي سوراشقا، مەسلىھەت سوراشقا موھتاج بولۇپ تۇرىمىز. ھازىرقى شەھەرلىشىش قەدىمىنىڭ تېزلىشىشىگە ئەگىشىپ يول سورايدىغان، ئۆيي سورايدىغانلار كۆپەيدى، شۇڭا بىلسە ئېرىنمەيي كۆرسىتىپ قويۇش ياخشى ئىش ۋە پەزىلەت.

ھەرقانداق ئىشنى ئوڭدىن باشلاش

خەلقىمىزنىڭ تۇرمۇش يوسۇنلىرىدا ھەرقانداق ئىشنى ئوڭدىن باشلايدۇ. چۈنكى، ئوڭدا خەيرلىك بار، ئوڭدا ياخشىلىق بار، ئوڭدا بەرىكەت بار، ئوڭدا خاسىيەت بار، دەپ قارايدۇ. ئۆيدىن چىققاندا ئاۋۋال ئاياغنىڭ ئوڭ پېيىنى كىيىش، كىيىمنىڭمۇ ئوڭ يېڭىنى، ئوڭ پاچقىنى ئاۋۋال سېپىش، بوسۇغىدىن چىققاندا ئوڭ پۇتنى ئېلىپ چىقىش، يولدا ماڭغاندا ئوڭ تەرەپتە مېڭىش، ئاشنى ئوڭ قول بىلەن يېيىش، دېگەنگە ئوخشاش، ئەگەر بىر سورۇندا بىرقانچە ئادەم ئولتۇرغان بولسا، ئۇلارنىڭ مۆتىۋەررەكى سول تەرەپتە ئولتۇرۇپ قالغان، ياشتا كىچىكرەكى ئوڭ تەرەپتە ئولتۇرۇپ قالغان بولسا، قائىدە بويىچە كۆرۈشۈشنى يەنىلا ئوڭ تەرەپتىن باشلايدۇ. تاماق تارتىش تۇغرا كەلسە، مۆتىۋەر ئادەم،

كىچىك ئادەم ئېتىبارغا ئېلىنماستىن، ئۆتۈنۈڭ ھۆرمىتىدىن، قائىدە - يوسۇن ھۆرمىتىدىن ئۆتۈدىن باشلىنىدۇ. شۇڭا، تۆرىنى ئۆينىڭ سول تەرىپىگە ئورۇنلاشتۇرۇش قائىدىگە خىلاپ. ئەگەر زۆرۈرىيەت تۇغۇلۇپ قالسا سول تەرەپتىكى مۆتىۋەر كىشىگە ئۆزرە ئېيتىپ قويۇپ، يەنىلا ئۆتۈدىن باشلىسا ئەيىبكە بۇيرۇلمايدۇ. تۇرمۇشتىكى قالغان ئىشلاردىمۇ ئوڭ ئاساس قىلىنىدۇ.

سۇ ئىچىش يوسۇنى

قەدىمدىن تارتىپ مەدەنىي مىللەتلەردە، ئۆزلىرىگە ھەرقاچان ئادىمىيلىك ئۆلچەم بويىچە تەرتىپ، قائىدە بېكىتىپ كېلىشكەن. ئۆزلىرىنى ھايۋانلاردىن روشەن پەرقلەندۇرۇش ئۈچۈن ھەر ئىشنى قىلغاندا ھايۋانلارچە قىلىدىغان ئىشلارغا خاتىمە بېرىپ، ناھايىتى ياخشى ئادىمىيلىك ئۆلچەم - قائىدىلەرنى بارلىققا كەلتۈرگەن. قەدىمكى ئۇيغۇرلاردا سۆڭەكنى ئېغىزىدا بىۋاستە غاجىلاشنى ھايۋان سۈپەت، دەپ يامان ئالغان. چۈنكى، ھايۋان ئېغىزى بىلەن بىۋاستە غىزا يەيدۇ ۋە سۆڭەك غاجىلايدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەر - ئاياللىرى يېنىدا پىچاق ساقلايتتى. گۆشنى پىچاق بىلەن كېسىپ يەيتتى. شۇنىڭدەك سۇ ئىچىشنىڭمۇ ئۆزىگە خاس قائىدە - يوسۇنى بارلىققا كەلگەن.

سۇ ئىچكەندە سۇغا دۇم يېتىپ ئىچىش ھايۋانلارغا خاس خۇسۇسىيەت بولغاچقا، خەلقىمىز ئېرىق - ئۆستەڭدىن بولسۇن، چېلەك ۋە باشقا نەرسىلەردىن بولسۇن، دۇم يېتىپ سۇ ئىچىشنى ئەيىب ھېسابلايدۇ. ئەگەر چۆگۈن، چەينەكتەك نەرسىلەردىن سۇ ئىچىش توغرا كەلسىمۇ ئۇنىڭغا تىنىپ ئىچىش مەنئى قىلىنىدۇ. يەنە بىرى، قاچىدىكى سۇغا ياكى چايغا پۈۋلەش قائىدىگە خىلاپ. ئادەم قاچىغا پۈۋلىگەندە نۇرغۇن مىكروبلار، ھەتتا كېسەللىك مىكروبلىرى قاچىغا تىنىق ئارقىلىق چۈشۈشى

مۇمكىن. سۇ ئىچكەندە تىنىپ - تىنىپ، ئۈزۈپ - ئۈزۈپ ئىچىش قائىدە، ئېغىزىنى قاچىدىن تارتماي ئىچىش ئەيىب سانىلىدۇ.

سۇ ئىچىشنىڭ يەنە بىر قائىدىسى شۇكى، سۇ ئەكىرىپ بەرگۈچى ئاۋۋال باشقىلارغا بېرىپ، ئاندىن ئۆزى ئىچىدۇ، ئۆزى ئىچىپ بولۇپ، ئاندىن باشقىلارغا سۇنۇش قائىدىگە خىلاپ. سۇ ئىچكەندە نورمال قاچىلاردا سۇ ئىچىلىدۇ، ئالتۇن، كۈمۈش، خىرۇستال دېگەندەك قاچىلاردا سۇ ئىچىش چەكلەنگەن. بۇ ھەددىدىن ئاشقانلىق، تەكەببۇرلۇق، دەپ ئەيىبلىنىدۇ.

قۇتلۇق ۋە پەرھىزلىك ئىشلار

ھەربىر مىللەتنىڭ خاسىيەتلىك، قۇتلۇق ئىشلىرى، قۇتلۇق سان، قۇتلۇق ۋاقىت، قۇتلۇق رەڭ، نەسلىك ئىش، نەسلىك ۋاقىت، نەسلىك سان، نەسلىك رەڭ، نەسلىك كۈن دېگەندەك ئەقىدە - ئادەتلىرى بولىدۇ. يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك جەھەتتىمۇ پەرھىزلىك ئىشلىرى بولىدۇ. مانا شۇ قائىدە - يوسۇنلىرىغا ئاساسەن، مۇھىم ئەھمىيەتلىك ئىشلار ئۈچۈن قۇتلۇق كۈن، ئايلارنى، قۇتلۇق سانلارنى ۋە قۇتلۇق رەڭلەرنى تاللايدۇ. بۇ خىل ئادەت ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىگە چوڭقۇر يىلتىز تارتقان بولۇپ، تۇرمۇشقا رەڭگارەڭ مەنە ۋە مەزمۇنلارنى قوشقان. ئۆزلىرى ئادەتلەنگەن قۇتلۇق ۋاقىت، قۇتلۇق سان، قۇتلۇق رەڭ، قۇتلۇق قەدىمىي ئارقىلىق خاتىرجەملىككە، ئىشەنچكە ئىگە بولغان. بۇنداق ئادەت كۆچى ئۇلارنى دەۋرلەردىن - دەۋرلەرگە، ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا ئۇلاشتۇرۇپ كەلگەن. سەييارىلەرنىڭ - يۇلتۇزلارنىڭ ھەربىرى ئارقىلىق ئۇلار نەسلىك كۈن - ئايلارنى بېكىتكەن، قۇتلۇق ئاي - كۈنلەردە سەپەرگە چىققان، ئۇرۇش قىلغان، نەسلىك ئاي - كۈنلەردە سەپەرگە چىقمىغان، ئۇرۇش قىلمىغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ پەرھىزلىك ۋە خاسىيەتلىك دەپ قارالغان ئادەت مەزمۇنلىرىمۇ ناھايىتى كۆپ بولۇپ، مۇنداق بىرقانچە تەرەپلەردە ئىپادىلىنىدۇ:

قۇتلۇق، پەرھىزلىك ۋاقىت چۈشەنچىسى

خەلقىمىز قەدىمدىن بېرى سەييارىلەر ۋە يۇلتۇزلارنىڭ ھەرىكەت قانۇنىيىتىگە ئاساسەن، ئۇلارنىڭ ھاياتقا

كۆرسىتىدىغان تەسىرىنى كۆزەتكەن ۋە نۇرغۇن بىلىش نەتىجىلىرىگە ئېرىشكەن. مەسىلەن: «كورد غەزەپتە يورۇيدۇ، ئۇ قايان باقسا ياشارغان نەرسىلەرنى قۇرۇتۇۋېتىدۇ («قۇتادغۇبىلىك» 133 ـ بەت)، «سوۋىت سۆيۈملۈك، ئۇ باقسا خۇشاللىق يۈزىنى كۆرىسەن» («قۇتادغۇبىلىك» 135 ـ بەت). «كىمكى ئارزۇغا يۇقۇشسا تىلەككە يېتىدۇ» («قۇتادغۇبىلىك» 136). يۇقىرىقى چۈشەنچىلەر قەدىمكى ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ تەبىئەت ھادىسىلىرى، جەمئىيەتتىكى ئۆزگىرىش ۋە ھەربىر ئادەمنىڭ قىسمەتلىرىنى يۇلتۇزلارنىڭ ئۆزگىرىشىگە باقىدۇ، دېگەن چۈشەنچىلىرىنىڭ ئىپادىسى ئىدى، مانا مۇشۇنداق چۈشەنچىلەر ئاساسىدا نۇرغۇن پەرھىزلىك ۋاقىت چۈشەنچىلىرى بارلىققا كەلگەن.

يەكشەنبە: ئىش باشلايدىغان، چوڭلار بىلەن ئۇچرىشىدىغان بەخت ـ سائادەت، ئىززەت ـ ھۆرمەت كۈنىدۇر. يۇلتۇزى شەمستۇر.

دۈشەنبە: سەپەرگە چىقىش، ئىش باشلاش، داۋالىنىش قاتارلىق ئىشلارنى قىلىدىغان بەخت ـ دۆلەت ۋە ئىززەت ـ ھۆرمەت كۈنىدۇر. يۇلتۇزى قەمەر (ئاي) دۇر.

ئاينىڭ 27 سى مۇبارەكتۇر. ئاينىڭ 26 ـ كۈنى بارلىق ئىشلارغا نەس كۈندۇر.

مەشرەپنىڭ بىر غەزىلىدە، يەتتە كۈننىڭ ئالتە كۈنىنى مۇبارەك كۈن ھېسابلاپ، سەيشەنبىنى نەس ئاتىغان.

مەن ئۆلەر ھالەتكە يەتتىم ئېھ نامازىم شەنبە كەل،
شەنبىگە ئۈلگۈرمىسەڭ شەپقەت قىلىپ يەكشەنبە كەل.
ئىككى ئالەمنىڭ چىراغى شول كۈنى تاپتى ۋۇجۇد،
مۇستاپانىڭ ھۆرمىتىدىن دىلبىرىم دۈشەنبە كەل.
نەس ئاتاپتۇ يەتتە كۈننىڭ ئىچىدە سەيشەنبىنى،
مۇستەجىپ بولغان دۇئانىڭ ھۆرمىتى چارشەنبە كەل.

نەچچە پەيشەنبە ئۆتۈپ كەلمەك مۇيەسسەر بولمىسا ك،
ئۆلگىنىمدە ياد ئېتەرسەن ئازنا كۈنى تۈپراققا كەل.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، قانداق كۈنلەردە سەپەرگە چىقىش، قانداق كۈنلەردە كىر يۇيۇش، قانداق كۈندە ئۆي كۆچۈش قاتارلىق تۈرمۇشتىكى ھەربىر كۈن، سائەتلەرگىچە بەلگىلەپ چىققان. شۇڭا، ياخشى كۈن، ياخشى، قۇتلۇق سائەتلەرنى تەلەپ قىلىپ قازانغا ياغ قۇيغاندا: «ئون ئىككى ژاخ يىگىرمە تۆت سائەت»نى تىلغا ئېلىپ ياخشىلىق تىلەش ئادىتى شەكىللەنگەن. بىز بۇنى خۇراپاتلىق دېمەيمىز، تەجرىبە ژە ئادەت دەيمىز. چۈنكى، نۇرغۇن ئىشلارنىڭ ژاقىت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بىلمەيمىز، شۇڭا بۇ ھەقتە ئالدىراپ ھۆكۈم چىقارماسلىق لازىم، دەپ قارايمىز.①

ئۇيغۇرلارنىڭ نەسلىك ژاقىت، قۇتلۇق ژاقىت چۈشەنچىسى خۇلاسىلەنگەن ئەسەر «سائەتنامە» دە كۆرسىتىلىشىچە، يىلدا 24 كۈننى نەس كۈنگە چىقارغان. بۇ كۈنلەردە ھېچقانداق ئىشقا قەدەم قويماسلىق تەكىتلەنگەن. ھەتتا بۇ كۈنلەردە تۇغۇلغان بالىمۇ زالىم، خۇنخور، يامان ئىشلار بىلەن شۇغۇللانغۇچى بولۇپ قالىدۇ. بۇ كۈنلەردە كېسەلگە گىرىپتار بولغان ئادەمنىڭ كېسىلى شىپا تاپمايدۇ، دەپ كۆرسىتىلگەن.

ئاشۇرا ئاينىڭ تۆتى، ئون بىرى، سەپەر ئېيىنىڭ بىرى، يىگىرمىسىنى، رەبىئۇلئەۋۋەل ئېيىنىڭ سەككىزى، يىگىرمىسىنى، رەبىئۇلئا ئاخىر ئېيىنىڭ بىرى، ئون بىرى، جۇمادىيە لئەۋۋەلنىڭ ئونى ژە ئون بىرىنى، جۇمادىيەلئاخىرنىڭ ئىككىسى، تۆت، دۇئا ئېيىنىڭ ئون بىرى، ئون ئۈچ، بارات ئېيىنىڭ تۆتى، ئالتىسى، رامىزان ئېيىنىڭ ئۈچى، سەككىزى، روزا ئېيىنىڭ ئالتىسى، سەككىزى، ئارا ئاينىڭ ئىككىسى، ئۈچى، قۇربان ئېيىنىڭ ئالتىسى،

① بۇ ھەقتىكى تەپسىلىي مەلۇمات «قىياپەتنامە، سائەتنامە» دە بېرىلگەن.

يىگىرمىسىنى نەس كۈنگە چىقارغان.

بولۇپمۇ ئاينىڭ 13 ـ كۈنىنى يامانراق نەس كۈن ھېسابلاپ ئۇنى بارلىق ئىشلار ئۈچۈن يامانلىق ئېلىپ كېلىدۇ، دەپ قارىغان. ھەپتە كۈنلىرى ئىچىدە سەيشەنبە كۈنىنى نەس ساناپ، بۇ كۈندە سەپەرگە چىقىش ۋە باشقا مۇھىم ئىشلارنى قىلمىش چەكلەنگەن.

بالدۇر يېتىش

كەچتە بالدۇرراق ئارام ئېلىش، كەچتە سىرتلاردا يۈرمەسلىك تۇرمۇش يوسۇنلىرىنىڭ بىرى. يالغۇز ماڭغان كارۋانىنىڭ، كېچىدە يالغۇز ماڭغان ئەرنىڭ جېنىغا ۋاي دېيىلىدۇ. بالدۇر ياتقاندا سەھەر تۇرغىلى بولىدۇ. ئەسلىي يارىتىلمىش قانۇنىيەتتىمۇ كېچىسى ئارام ئېلىشقا، كۈندۈزى ئىشلەشكە يارىتىلغان. بۇ ئىككىسىنى دۇم كۆمتۇرۇپ قويۇشقا بولمايدۇ.

سەھەر تۇرۇش

ئۇيغۇرلارنىڭ ياشاش ئادىتىدە سەھەر قوپۇش تەكتىلىنىدۇ. چۈنكى، سەھەردىكى ئۇيقۇ رىزىقنى كېمەيتىدۇ، دەپ قارايدۇ. ھەتتا شۇنداق ئەقىدە ھەم بارکى، سەھەردىكى مۇشتىتىنمۇ قايتىما دېيىلىدۇ. ھەرقانداق ئىشنىڭ بېشى سەھەردىن باشلىنىدۇ، سەھەر قوپسا شۇ كۈننىڭ بەرىكىتى بولىدۇ، ئىشى روناق تاپىدۇ. تەن ساغلام بولىدۇ، كۆڭۈل يورۇق بولىدۇ، ئۆمۈر ئۇزۇن بولىدۇ. «ئۇيقۇ يېرىم ئۆلۈم» دېگەن گەپ بار. ئۇخلاش پەقەت مېڭىنى ئارام ئالدۇرۇش ئۈچۈن بولىدۇ، ھەرگىزمۇ ئۇخلۇۋېلىش ئۈچۈن ئەمەس. ئۇخلىغان ۋاقىتلارنى ئۆمۈردىن چىقىرىۋەتسە بولىدۇ.

تىلەك تىلەش ئادىتى

دۇنيادىكى بارلىق مىللەتلەردە، بارلىق دىن مۇخلىسلىرىدا تىلەك تىلەش ئادىتى بار. بۇنىڭدىن قارىغاندا تىلەك تىلەش پۈتۈن ئىنسانلارغا ئورتاق بولغان قائىدە بولسا كېرەك.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭمۇ ئۆزىگە خاس تىلەك تىلەش ئادىتى بار بولۇپ، ئۇ قەدىمدىن تارتىپ ئۆزلىرى ئېتىقاد قىلغان دىنلار بىلەن باغلىنىپ كەلگەن. قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ دەپنە قىلىش ئادىتىدە جەسەت بىلەن بىللە دەپنە قىلىنغان ئاخىرەتلىك بۇيۇملارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك تىلەك تىلەش ئادىتىنىڭ بىر كۆرۈنۈشى. بۇددا مىڭئۆيلىرىدىكى ساخاۋەتچىلەرنىڭ تىلەك تىلەش پائالىيەتلىرىمۇ بۇددىزىم دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىلەك تىلەش ئادىتىنىڭ بىر ئىپادىسى. ئوغۇزخان شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. ئۇنىڭ مۇراسىملىرىدا قىرىق غۇلاچلىق خادا تىكلەپ، ئۇستىگە ئالتۇن توخۇ، كۈمۈش توخۇ ئېسىشى، ئاستىغا ئاق قوي، قارا قوي باغلىشى، 40 شىرە ھازىرلىشى قاتارلىقلار تىلەك تىلەش قائىدە ـ يوسۇنلىرىنىڭ شەكىل جەھەتتىكى ئىپادىسى ئىدى. ئوغۇزخان پۈتۈن خەلقىگە مۇراجىئەت قىلىپ تەكرىدىن: ئەلدە چارۋا ماللارنىڭ ئەركىن ئوتلاپ يۈرۈشىنى، دەريا ـ ئېرىقلاردا سۇلارنىڭ شوخ تولۇپ ئېقىشىنى، ئاسمانىنىڭ قورغان بولۇپ، قۇياشنىڭ تۇغ بولۇشىنى تىلەيدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ باش ـ ئاخىرىدا قۇتلۇق تىلەكلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ:

119. پەلەك چاقى تۇرسۇن دائىم ئايلىنىپ،
تۆۋەن بولسۇن دۇشمەن بېشى ئېگىلىپ.

120. قوڭۇر يەر بولمىغىچە مىستەك قىزىل،
يا ئوتتا چېچەك ئۇنمىگىچە يېشىل.

121. بۇ ساھىبقىران كۆپ ياشىسۇن ئۇزۇن،
ھەسەتخور كۆزى ئوتتا كۆيسۇن پۈتۈن.

122. تېخى بولسا نېمە ئۇنىڭدا تىلەك،
ئاڭا بولسۇن داۋام ھەق ئارقا يۆلەك.

6494. كۆزەتسۇن بىر ئاللا بۇ ئىمانىمىز،
يوقالسۇن بۇ پىتنە بالا، يامان ئىز.

كۆرۈشكە بولىدۇكى، ياخشى، قۇتلۇق تىلەكلەرنى تىلەش ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھىم قائىدە ـ يوسۇنىغا ئايلانغان، تىلەك تىلەش كوللېكتىپ شەكىلدىمۇ ئېلىپ بېرىلىدۇ، شەخسىي ئۆزى تىلەك تىلەپمۇ بۇ قائىدە ـ يوسۇننى ئىجرا قىلىدۇ.

كوللېكتىپ شەكىلدىكى تىلەك تىلەش

بۇ خىل تىلەك تىلەش توي ـ تۆكۈن، ئۆلۈم ـ يېتىم ۋە ھېيىت ـ بايرام كۈنلىرىدە، بەزى جامائەت سورۇنلىرىدا، كوللېكتىپ پائالىيەتلەردە خەلقە تىنچلىق ـ ئامانلىق، ئاسايىشلىق، يۇرتقا خاتىرجەملىك، بەخت ـ ئامەت ۋە نېمەتلەرنىڭ مول بولۇشى، ئاپەت ۋە يامان كېسەللەرنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلاش، كىشىلەرنىڭ كۆڭلىگە ئىنساپ، تەۋپىق تىلەش، ئەۋلادلارنىڭ ۋاپادار، ساداقەتلىك بولۇشىنى تىلەش قاتارلىق ناھايىتى كۆپ مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا خەلقىمىزدە يەنە زاراخەتمە ئۆتكۈزۈپ،

قۇرغاقچىلىق ۋە باشقا تەبىئىي ئاپەتلەردىن ساقلاش، يامغۇر تىلەش، كۈتمىگەن ئاپەتلەردىن يىراق قىلىش قاتارلىق قۇتلۇق تىلەكلەرنى تىلەش ئارقىلىق كىشىلەرگە تۇرمۇشقا بولغان ئىشەنچ، ئاۋامنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتى ۋە مەدىتىنى ھېس قىلدۇرىدۇ.

بۇنداق تىلەك تىلەش قانداق شەكىل ۋە مەزمۇندا بولسۇن، شۇ كىشىلەرنىڭ بەخت ـ سائادەتكە بولغان ئىنتىلىشى، كەلگۈسى گۈزەل تۇرمۇش يارىتىشقا بولغان تەقەززاسى، تىنچ، خاتىرجەم، بايىاشات جەمئىيەت قۇرۇشقا بولغان ئارزۇسىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ تىلەك تىلەش ئادىتىدە، ھەرگىزمۇ يامان سۆز، يامان ئىبارە، يامان تىلەك تىلغا ئېلىنمايدۇ، ھەتتا دۈشمەن كۈچلەرنىمۇ قارغاپ، بۇلارغا يامانلىق تىلىمەيدۇ. ئەكسىچە، ئۇلارغا ئىنساپ، ھەققانىيلىقنى تىلەيدۇ. بۇ ئارقىلىق يارىشىش، ئىتتىپاقلىق ئىدىيەسى نامايان قىلىنىدۇ.

ئائىلىدە تىلەك تىلەش

ئائىلە ھەربىر كىشىنىڭ كىچىكلىتىلگەن ۋەتىنى. ئائىلە بىر جەمەتنىڭ شەجەرىسىنى داۋاملاشتۇرغۇچى ۋارىس. شۇڭا، نۇرغۇن قائىدە ـ يوسۇن ئائىلىگە مەركەزلەشكەن. ئائىلىدىكى تىلەك تىلەشنىڭ مەزمۇن دائىرىسى ناھايىتى كەڭ. بالا تۇغۇلغاندا ئۇنىڭ بەختلىك، بىلىملىك، قابىلىيەتلىك، ياراملىق ئادەم بولۇشىنى تىلەش ۋە شۇنىڭغا يانداشقان پائالىيەتلەرنىڭ ھەممىسى؛ پەرزەنت تىلەش، بالىغا ئىسىم قويۇش، بۆشۈك تۇي ئۆتكۈزۈش، قىرىقىنى قىلىش، بالىنىڭ تۇيىنى قىلىش، ئۆي ئايرىش ھەتتا ۋەسىيەتلەرگىچە تىلەك تىلەش مەزمۇنى سىڭدۈرۈلگەن. شۇڭمۇ ئاتا ـ ئانىنىڭ تىلىكىنى قۇتلۇق تىلەك دەپ قاراپ، ياخشى كۈن كۆرگەن پەرزەنتلەرنى ئاتا ـ ئانىسىنىڭ قۇتلۇق تىلىكىگە ئېرىشكەن دەپ قارىسا، يامان كۈن

كۆرگەن كىشىلەرنى، ئاتا - ئانىسىنى قاقشىتىپ، يامان تىلەكنى ئالغان دەپ قارايدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ بالىلىرىغا قىلغان نەسىھەتلىرىمۇ ياخشى تىلەك جۈملىسىدىندۇر. «ئەي ئوغۇل، مەندىن ئۈگۈت - نەسىھەت ئال، ئەل ئارىسىدا ئۇلۇغ ئالىم بولۇپ بىلىمىڭنى تارات» دېگەنگە ئوخشاش.

تىلەك تىلەش يالغۇز قۇرۇق ئارزۇ بولۇش بىلەن چەكلەنمەيدۇ، بەلكى ھەربىر كىشىنىڭ بۇ تىلىكىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئۈزلۈكسىز تىرىشىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. چۈنكى، قۇتلۇق تىلەك ناھايىتى بۈيۈك ئارزۇ - ئارمانلار بىلەن يۇغۇرۇلغان، بۇنداق بۈيۈك ئارزۇ - ئارمان شۇ يولدا پىداكار بولۇش ۋە تىرىشىش ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. ئەگەر تىرىشچانلىق بولمىغاندا ئۇ تىلەك خۇراپاتلىق بولۇپ قالىدۇ.

شەخسىي تىلەك تىلەش

پۈتۈن ئاۋامنىڭ جەمئىيەتنىڭ بەخت - سائادىتى ئۈچۈن قىلغان تىلىكى، ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ئائىلىسىنىڭ بەختلىك بولۇشى ئۈچۈن قىلغان تىلىكىدىن باشقا، ھەربىر شەخسمۇ ئۆزىگە ئۆزى قۇتلۇق تىلەكلەرنى تىلەيدۇ. ئەلنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپ قالماسلىق، دۈشمەنلەرنىڭ زىيانكەشلىكىدىن، قۇرۇق سۆز - قۇرۇق تۆھمەتتىن ساقلاشنى، يولىنىڭ ئوچۇق، راۋان بولۇشىنى، قىلغان ئىشلىرىنىڭ ئۇتۇقلۇق بولۇشىنى، ياخشىلارغا يېقىنلاشتۇرۇش، يامانلاردىن يىراق قىلىشنى، شەيتاننىڭ كەينىگە كىرىپ يامان يولغا، يامان كويغا بېرىلىپ كېتىشتىن ساقلاشنى، ۋەتەن، خەلققە تۆھپە قوشقۇدەك كۈچ - قۇدرەتكە، ئەقىل - پاراسەتكە ئىگە بولۇش، ئەلگە ئاسىي بولۇپ قېلىشتىن ساقلاش قاتارلىق قۇتلۇق تىلەكلەر بىلەن ئۆزىگە قاتتىق تەلەپ قويىدۇ.

مېهماندارچىلىق يوسۇنلىرى

خەلقىمىز مېهماندوست خەلق. ئۇلار قەدىمدىن تارتىپ مېهماننى ئۇلۇغلاپ، هۆرمەتلەپ، تۆرگە ئېلىپ كەلگەن. قەدىمكى بىر ئۇيغۇر ماقالىدا: «مېهمان كەلسە قۇت كېلۇر» دېيىلگەن. بۇ مېهمان بەخت ئېلىپ كېلىدۇ، مېهماننى ئۇلۇغلاش ئەمەلىيەتتە بەختنى ئۇلۇغلىغانلىق بولىدۇ، دېگەنلىك ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن مېهمان دېگەن ئۆيگە ئاۋاتلىق، دوستلۇق، مۇھەببەت ئېلىپ كېلىدۇ، مېهمان دېگەن «ئۆزىنىڭ رىزقى بىلەن كېلىدۇ» دېگەن گەپ بار. شۇڭا، ئۇلار ھەرگىزمۇ باشقىلارنىڭكىگە يېپ، ئىچىۋېلىش ئۈچۈن ئەمەس، ئادەمگەرچىلىك ئىزدەپ، كۆڭۈل ئىزدەپ كېلىدۇ، مېهمان ئارقىلىق كىشىلىك مۇناسىۋەت تورى كەڭ يېيىلىدۇ، يوللار راۋانلىشىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىي بىر شېئىرنى مىسال ئېلىپ: مېهماننى ھۆرمەت قىل، چاۋنىنى (نامىنى) ئەلگە يايسۇن» دېگەن. خەلقىمىزدە مېهماندوستلۇق ھۆرمەتلىنىدۇ، مېهماندىن قاچقان ئادەم خەسلىكتە ئەيىبلىنىدۇ. بۇنىڭدىن چىقىپ مەھمۇد كاشغەرىي: مېهمان كەلسە قۇت دەپ بىلەر ئەرلەر كەتتى، قارا كۆروپ ئۆينى چۈۋار پەسلەر قالدى» دېگەن. كۆردۇقكى، خەلقىمىز مېهماندوست كىشىلەر ئالەمدىن كەتكەن بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ پەزىلىتىنى ئەسلەپ سېغىنىپ ياد ئېتىدىغان، پەس كىشىلەرنى قارىلايدىغان ئادەت قەدىمدىن بېرى ئىزچىللىققا ئىگە بولغان.

مانا شۇنداق ئەقىدە ئىزچىللىقى خەلقىمىزدە مېهماندارچىلىقنىڭ قىممەتلىك يوسۇنلىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەن ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنى خەلقىمىزنىڭ ئېسىل پەزىلەت ئۇلگىسىگە ئايلاندۇرغان.

مېھماننىڭ تەييارلىقلىرى

مېھمان ئىككى خىل بولىدۇ، بىرى، مەخسۇس چاقىرىلغان مېھمان. يەنە بىرى، چاقىرىلمىغان مېھمان. ھەر ئىككى خىل مېھمان ئۈچۈن خەلقىمىز مۇئەييەن ئۆلچەم، تەلەپلەرنى بېكىتكەن، چاقىرىلغان مېھمان ئۈچۈن: «چاقىرماقنىڭ ئېتى ئۇلۇغ» دېگەن ماقالنى بارلىققا كەلتۈرگەن، بۇ دېگەنلىك، ئەمەلىيەتتە مېھمان چاقىرىشنىڭ داۋرىڭى چوڭ بولىدۇ، داۋرىڭى چوڭ بولغانچە بېسىم ئېغىر بولىدۇ. شۇڭا، ياخشى تەييارلىق قىلىنمىسا، ياخشى ئىش قىلىمەن دەپ كۆڭۈلنى رەنجىتىۋالىدۇ، ھەددىدىن ئارتۇق تەييارلىق قىلسا ئىسراپچىلىق بولىدۇ، بىرنى چاقىرىپ، بىرنى قويۇپ قويسا كۆڭۈل ئاغرىقى تېپىۋالىدۇ، دېگەندەك مەنىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ خەلقىمىزنىڭ مېھماندارچىلىق يوسۇنلىرىنى خېلى چوڭقۇر تەتقىق قىلغان بولۇپ، مەخسۇس مېھماندارچىلىق يوسۇنلىرى ھەققىدە ئىككى باب ئاجراتقان. ئۇ مېھمان چاقىرماقنىڭ تەييارلىقلىرى ھەققىدە مۇنداق قىممەتلىك تەۋسىيەلەرنى قىلىدۇ: «ئەگەر سەن مېھمان چاقىرماق بولىدىكەنسەن، تەييارلىقنى ياخشى قىلىپ ئاندىن قىچقىر. كۆرپە، سېلىپ داستىخان، قاچا - قۇچىلارنى تازا قىل. يېمەك - ئىچمەكنىمۇ ئوبدان خىللا. ياسىغان غىزايىڭ پاك ھەم تاتلىق، يېيىشلىك بولسۇن، ئەگەر مېھمانغا چاقىرمىساڭ ئۇنىڭ قۇسۇرى بىر بولىدۇ، چاقىرىپ ياخشى قىلالمىساڭ بىر قۇسۇرۇڭنى مىڭ قىلىدۇ. يېمەكنى مېھمانلارغا يەتكۈدەك تەييارلا، ئاداشلىرىڭنى، قاياشلىرىڭنى، يىراق - يېقىن تۇغقانلىرىڭنى سەندىكى ھەققىگە قاراپ تۇز - ئېشىڭغا قىچقىرغىن. كېلەلىگەنلەر كەلسۇن، ئەگەر كەلمىسە كۆڭلى قالمايدۇ. بىلگىنكى، گال - بوغۇز رەنجىكى تولىمۇ يامان ئىش، بۇ رەنجىك تاكى ئۆلگۈچە كۆڭۈلدىن

چىقمايدۇ.» (4644 ــ 4650 ـ بېيىتلارنىڭ مەزمۇنى). مانا شۇ نۇقتىدىن چىقىپ، «چاقىرماقنىڭ ئېتى ئۇلۇغ» دېيىلگەن.

چاقىرىلمىغان مېھمانىنىڭ ئۆزلىچىمى شۇكى، «بارنى كەلتۈرسە يوققا سانالماس» دېگەن ماقال دەل بۇ ئۆزلىچەمگە جاۋاب بولالايدۇ. تەييارلىقسىز تۇرغاندا كەلگەن مېھمانىنىڭ تەلىپىمۇ يۇقىرى بولمايدۇ، ئەگەر قورسىقى ئاچ بولسا، بىر قاچا قېتىق بىلەن بىر زاغرا بولسا ئالدىغا قويسا، قوي سويۇپ بەرگەندەك خۇشال بولىدۇ. بولمىسا بىر پىيالە چاي بىلەن چىرايلىق ئوچۇق چىراي ئالدىغا چىقسىمۇ خۇرسەن بولىدۇ. بۇ ھەقتە يەنە خەلقىمىز «بۇغداي نېنىڭ بولمىسا، بۇغداي سۆزۈڭ يوقمىدى» دەپ ئاگاھلاندۇرۇش بەرگەن. بىر قازان ئاشنى خۇيلىنىپ، قاچا ـ قومۇچلارنى تاراقشتىپ ئېلىپ كەلگەندىن كۆرە، چىرايلىق مۇئامىلە بىلەن بىر پىيالە چاي تۇتسا بۇنىڭ قەدىرى بەك يۇقىرى بولىدۇ.

مېھمان چاقىرىشتىن بۇرۇن خەلقىمىز ھويلا ـ ئارامليرىنى، ئۆيلىرىنى مېھمانىنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن پاكىز تازىلاپ چىقىدۇ. چۈنكى، «قۇت»نى مەينەتچىلىككە باشلىغىلى بولمايدۇ ـ دە. قولغا سۇ بېرىدىغان ئاپتۇۋا ـ چىلاپچىلارنى، لۆڭگىلەرنى پاكىز تازىلاپ راسلايدۇ. چاي چەينەكلىرىنى پاكىز سۈرتۈپ پارقىرىتىدۇ. قولغا سۇ بېرىدىغان، مېھمان باشلايدىغان، تاماقلارنىڭ يېتىشكەن ـ يېتىشمىگەنلىكىنى كۆزىتىدىغان، داستىخان سالدىغان ئادەملەر بەلگىلىنىدۇ. چۈنكى، ھەر ئىش جاي ـ جايىدا بولمىسا، ئىش كۆڭۈلدىكىدەك بولمايدۇ. بۇ ئىشتا دىققەت قىلىدىغان بىر ئىش، قولغا سۇ بېرىدىغان ئادەم بىلەن، داستىخان سالىدىغان ئادەم ئوبدان، مۇڭاپىق تاللىنىشى كېرەك. ئۇ چوقۇم قائىدە ـ يوسۇننى ياخشى بىلىدىغان، مېھمانلارنىڭ كۆڭلىنى ئالالايدىغان ھەم يېتىلگەن ئادەم بولۇشى كېرەك. كىچىك بالىلارغا سۇ بەر دەپ ئاپتۇۋىنى تۇتقۇزۇپ قويۇش مېھمانلارغا بولىغان ھۆرمەتسىزلىك بولىدۇ. ئۇيغۇرلار قولغا سۇ بېرىشنى مېھ-

مان كۆتۈشنىڭ بىرىنچى قەدىمگە قويىدۇ. قولغا سۇ بېرىشتە مەرتىۋە سۈرۈشتۈرۈلمەيدۇ، چۈنكى قولغا سۇ بەرسە ساۋاب بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. نۆۋەتتى كەلسە مويسىپىت كىشىلەرمۇ، ئەمەلدارلارمۇ مېھمانلارغا سۇ بەرسە بولۇۋېرىدۇ. ئەمما، بۇنىڭمۇ يەنىلا مۇئەييەن ئۆلچەم قائىدىسى بار. بىز ھەرگىزمۇ مېھمانلارنىڭ سالاھىيىتىنى نەزەردىن ساقىت قىلمايمىز. بۇ يەردە قەتئىي دىققەت قىلىدىغان بىر ئىش بار: ئەرلەرگە ئايالىلار سۇ بەرمەيدۇ، ئايالىلارغا ئەرلەر سۇ بەرمەيدۇ. بۇ يوسۇنغا خىلاپلىق قىلىنمايدۇ.

مېھمانلارنى كۆتۈۋېلىش

بىر قېتىملىق مېھمان كۆتۈپ، جايىدا ئۇزىتىۋېلىش شەھەر ئالماقتىنمۇ تەس ۋە نازۇك ئىش. كىشىلەر مېھمانلارنى ئۇزىتىپ بولۇپ «ئۇھ» دەيدۇ. شۇڭا، خەلقىمىزدە بەزى مۇراسىم خاراكتېرلىك چوڭ ئىشلاردا ساھىبخاندىن مېھمانىنى سالامەت ئۇزىتىۋالدىكىلارمۇ، دەپ ھال سورايدىغان قائىدە بار. ھەقىقەتەن مېھمان كۆتكەن ئادەم خېلىلا چارچايدۇ.

مېھمانلار كېلىشى بىلەن ئىشىك ئالدىغا چىقىپ، ھېچبولمىغاندا ھويلىدا كۆتۈۋېلىش مېھمانلارغا بولغان ھۆرمەت ھېسابلىنىدۇ. مېھمانلار بىلەن كۆرۈشكەندە ئىككى قولىنىڭ ئالقىنىنى تەگكۈزۈپ كۆرۈشىدۇ، ئايالىلار يۈز يېقىشىپ كۆرۈشىدۇ ياكى قول ئېلىشىپ كۆرۈشىدۇ. ساھىبخانا قول باغلاپ تۇرۇپ مېھمانلارنى ئۆيگە باشلايدۇ. ئەگەر قىشلىق چاپانلىرى بولسا، سالغاندىن كېيىن قولدىن ئېلىپ مۇڭاپىق جايغا جايلاشتۇرىدۇ، يەنە بىر مۇھىم ئىش شۇكى، مېھمانلار ئات - ئۇلاغقا مىنىپ كەلگەن ياكى ۋېلىسىپىت، ماشىنا قاتارلىق قاتناش قوراللىرى بىلەن كەلگەن بولسا، ئۇلارنى جايىغا ئورۇنلاشتۇرۇش، ئات - ئۇلاغلىرىغا ئوت - سامان بېرىش، موتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرىنىڭ كىچىك بالىلار تەرىپىدىن جىجىلىنىپ كەتمەسلىكى، يولدىن ئۆتكەن قاتناش ۋاستىلىرى تەرىپىدىن زەخمگە ئۇچرىماسلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭغا قارايدىغان

ئادەم ئورۇنلاشتۇرۇش لازىم. ئەگەر بۇ ئىشلار ياخشى ئورۇنلاشتۇرۇلمىسا كۆڭۈلسىزلىكلەر يۈز بېرىپ قالىدۇ.

مېھمانلار داستىخاندا ئولتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ «پەتە»سىنى قوبۇل قىلىمىز، يەنى دۇئا قىلىپ ئامانلىق سورايدۇ، مېھمانلارغا ھارماي، ئاچماي كېلىشىلىمۇ، ئالدىلىرىغا چىقالمىدۇق، ئەپۇ قىلىشالا، دېگەندەك كۆڭۈل سۆزلەرنى ئېيتىپ چىقىدۇ. ئاندىن سۇ بېرىشكە ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئادەم ئاپتۇۋا - چىلاپچىلارنى ئېلىپ كېلىپ، بىلەككە لۆڭگىنى ئارتىپ مېھمانلارنىڭ قولىغا سۇ بېرىدۇ. سۇ بەرگەندە ئاپتۇۋا ئېگىزمۇ بولماسلىقى، پەسمۇ تۇتۇۋالماسلىقى تەلەپ قىلىنىدۇ. قائىدە بويىچە سۇ ئوچ قېتىم قۇيۇلىدۇ، ئەگەر مېھمان تەلەپ قىلسا، بىر - ئىككى قېتىمنى ئوشۇق قۇيىسىمۇ بولىدۇ. ئارقىدىن داستىخان سېلىشقا ئورۇنلاشتۇرغان ئادەم داستىخان سېلىپ، نان، تاتلىق - تۇرۇم، مېۋە - چېۋىلەرنى تارتىدۇ. چاي قۇيۇلۇپ تارتىلغاندىن كېيىن ياكى ئۇنىڭدىن بۇرۇن نان سۇندۇرۇلىدۇ. قائىدە بويىچە نان تاق سان بويىچە 3، 5، 7، 9 قويۇلىدۇ ھەم تاق سۇندۇرۇلىدۇ. چاي تارتىلىپ بولغاندىن كېيىن مېھمانلارنى «داستىخانغا بېقىشسىلا» دەپ تەكلىپ قىلىدۇ. بۇ دېگەنلىك قويۇلغان نەرسىلەردىن بەھۇزۇر يەپ - ئىچىشسىلە، دېگەنلىك بولىدۇ، چايلار تارتىلىپ مېھمانلار بىرئاز ئېسىنى ئېلىۋالغاندىن كېيىن، تەييارلانغان تاماقلار كەلتۈرۈلىدۇ. ساھىبخانا قائىدە بويىچە تاماقلىرىمىز تازا ئوخشىمايى قالغان بولسىمۇ، ئەيىبكە بۇيرۇمايى، تارتىنىپ قالمايى ئېلىشسىلا، دەپ ئۆزرە ئېيتىدۇ. مېھمانلار رەھمەت بىلدۇرىدۇ. تاماقلا تەكلىپ قىلىشقا بولىدۇ، زورلاشقا، «يەپ تۇگىتىۋېتىڭلار، بولمىسا تۆكۈلۈپ كېتىدۇ» دېگەندەك قوپال سۆزلەرنى ئىشلىتىشكە بولمايدۇ. مېھمانلار زوقىغا قاراپ يەيدۇ، تاۋۇ بولمىسا زورلانغان ئاش زەھەر بولىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ مۇنداق دېگەن: «تاماقنى يېتىشكۈدەك تارت، كېچىكىپ قالغانلارغىمۇ ئوخشاش تارتقىن. ئۇلارنىڭ خاھىشى ئانچە -

مۇنچە ئۇسسۇزلۇق ئىچىش بولسا قۇيۇپ بېرىپ رازى قىل. مەيزاپ بېرەمسەن، ھەسەل سۈيى بېرەمسەن، گۈل شارابى بېرەمسەن، مېھماننىڭ كۆڭلىنى ئۇتساڭلا بولىدۇ. ئاش يېتىشمەي ئاچ قايتىدىغانلار بولۇپ قالمىسۇن، ئەگەر كۈچۈڭ يەتسە كەلگەنلەرگە چىش ھەققى ئۈچۈن رەخت يىرتىپ خۇرسەن قىل. ئەگەر شۇنداق كۈتۈپ ئاياغلاشتۇرالىغان بولساڭ، ئىشىكىڭنى ئوچۇق قوي، قايتىدىغانلارنى توسما، ئالدىرىغانلار قايتىۋەرسۇن». داستىخاندا، بىرەر ئادەمنىڭ نامىنى تىلغا ئېلىپ تاماققا تەكلىپ قىلىش، تۆردىكىلەرگە چوڭراق لوقما، پەگاھتىكىلەرگە كىچىكرەك لوقما تارتىش قائىدىگە خىلاپ. چوقۇم مېھمانلارنىڭ ھەممىسىگە بىر خىل كۆز بىلەن قاراش تەلەپ قىلىنىدۇ. مېھمان تاماقلارنى يەپ بولۇپ، كېيىن تارتىلىدىغان نەرسىلەر تارتىلىپ بولغاندىن كېيىن، داستىخان يىغىلىپ قولغا سۇ بېرىلىدۇ. قول يۇغاندا بىر ئەدەپ تەلىپى، قولنى ھەرگىزمۇ سىلكىمەيدۇ، چۈنكى قول سىلكىگەندە يۇندى ئەتراپقا چاچرايدۇ. ئۇيغۇرلاردا بىر ماقال بار «كىرىش تۆردىن، چىقىش پەگاھتىن» دېگەن. كىرگەندە مۆتىۋەرلەر ئالدىدا مېڭىپ كىرىدۇ، قۇرامىغا قاراپ تۆردىن باشلاپ ئولتۇرغۇزۇلىدۇ. قايتقاندا پەگاھتىكىلەر ئاۋۋال قوپۇپ، تۆردىكىلەرنىڭ چىقىشىغا يول ھازىرلايدۇ. شۇڭا، پەگاھ تەرەپتىكىلەر بۇرۇن قوپسا ئەيىبكە بۇيرۇلمايدۇ. مېھمانلار قايتىدىغان چاغدا چوقۇم ئىشىك ئالدىغىچە ئۇزىتىپ چىقىلىدۇ. بىر قاتار ئۇزىتىش سۆزلىرى بار: رازى بولۇپ قايتاسىلەر، كۆرۈشكىچە ئامان بولۇڭلار، ئىزدىشىپ تۇرايلى...

مېھمانلارنىڭ پەزىلەت تەلەپلىرى

ساھىبخانا مېھمانلار ئۈچۈن شۇنچە ھۆرمەت، ئېھتىرام بىلدۈرگەن ئىكەن، مېھمانلارمۇ تېگىشلىك پەزىلەت تەلەپلىرىنى ئادا قىلماقلىقى زۆرۈر.

ئالدى بىلەن مېھمانلار ۋاقىتقا رىئايە قىلىشى كېرەك. «دۇنيادا ئادەم كۇتمەك، ئادەم ساقلىماق تەس» دېگەن گەپ بار. ساھىبخانىنى كۆپ تەقەززا قىلماسلىق كېرەك، ئادەم ئېتىپ چاقىرغاندىن كېيىن ۋاقتىدا بېرىپ خۇرسەن قىلىش، يېقىن قېرىنداشلىرى، دوست ـ بۇرادەرلىرى بۇرۇنراق بېرىپ قولىغا قول، پۇتىغا پۇت بولۇپ ئىش ـ كۇشلىرىگە قارىشىپ مەدەتكار بولماقلىقى لازىم.

مېھماندارچىلىقنىڭ پەزىلەت تەلەپلىرىدە، مېھمان ياخشى تارىنىپ، پاكىز كىيىملەرنى كىيىپ كېلىشى كېرەك. چۇنكى، مېھماندارچىلىق دېگەن ئامەۋى سورۇن، ئۇنداق سورۇنغا قاسماق، تەر پۇراپ تۇرغان ئىش كىيىملىرى بىلەن بارغاندا، مېھمانلارغا ۋە ساھىبخانىغا بولغان ھۆرمەتسىزلىك بولۇپلا قالماي، بەلكى ئۆزىنىڭ ئابرۇيىنى ئۆزى تۆكۈۋالدۇ. شۇڭا، پايپاقلىرىنى يەڭگۇشلەپ، پاكىز پايپاقنى كىيىپ كېلىشى كېرەك. تەرلەپ پۇراپ كەتكەن پايپاق بىلەن كېلىپ، ئاياغنى سالغاندا، پۇتۇن مېھمانلارنىڭ كەيپىنى ئۇچۇرۇۋېتىدۇ. شۇڭا، پاكىزلىقنى مېھماندارچىلىقنىڭ مۇھىم پەزىلەت تەلىپى دەپ قاراپ خەلقىمىزنىڭ يوسۇنلىرىغا رىئايە قىلىش كېرەك.

چاقىرىلغان يەرگە بېرىش، چاقىرىلمىغان جايغا بارماسلىق كېرەك. بۇ ھەقتە خەلقىمىز: «چاقىرغان يەردىن قالما، چاقىرمىغان يەرگە بارما» دېگەن. مېھماندارچىلىقنىڭ تۇرلىرى كۆپ. بىراق، قايسىسىغا بېرىش، قايسىسىغا بارماسلىقنى ئوبدان دەڭسىمەك كېرەك. ئۇيغۇرلاردا، ئۆلۈمنى قۇلىقى ئاڭلىسىلا بارىدۇ، تويغا چاقىرمىسا بارمايدۇ. يەنە بىرى، زىياپەتكە چاقىرىلغان كىشىلەرنىڭ ئارىسىدا پاسىق، ئۇرۇشقاق، ھاراقكەش، نەشكەش ئادەملەر بولسا بارمايدۇ. چۇنكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ دېگەندەك، ئۇنداق جايغا بېرىپ يېگەن بىر كاپام ئاش بۇرنىدىن بۇلاق بولىدۇ. بىر يۇتۇم ئىچكۇ، بىر تويۇم ئاشنى دەپ ئۆزىنى خار قىلغۇلۇق ئەمەس. ئادەم ئۆزىنى ئەركىن ـ

ئازادە، بەھۇزۇر ھېس قىلالمايدىغان جايغا بارماسلىقى كېرەك. ئۈچىنچى بىرى، ئەمەلدارلار سورۇنىغا بارماسلىق تەكىتلىنىدۇ. چۈنكى، بۇنداق سورۇندا باراۋەرلىك بولمايدۇ. ساھىبخانا ئەمەلدارلارغا ھەددىدىن ئارتۇق قۇلچىلىق قىلسا، باشقىلارغا ئېتىبار بەرمىسە، ئۇلارغا گۆشنىڭ ياخشى يېرىدىن تارتىپ، تۆۋەندىكىلەرگە ناچارراق جايلىرىدىن تارتسا، بۇنداق زىياپەت زەھەرگە ئايلىنىدۇ.

مېھماندارچىلىققا بېرىشنىڭ يەنە بىر قائىدىسى شۇكى، چاقىرىلغان يەرگە چاقىرىلمىغان يەنە بىر ئادەمنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ كەلگۈلۈك ئەمەس. بۇ ھال ساھىبخانىنىمۇ ئوڭايسىزلاندۇرۇپ قويىدۇ، مېھماننىمۇ ئوڭايسىزلاندۇرۇپ قويىدۇ. ئەگەر زۆرۈر تېپىلسا، ساھىبخانىدىن ئىجازەت سوراش كېرەك. «ئۆيۈمدە مېھمان بار ئىدى، تاشلاپ كېتەلمەيمەن، ئەگەر قوبۇل كۆرسەڭ، بىللە ئېلىپ بارسام» دېسە، ساھىبخانا قوشۇلغاندىن كېيىن ئېلىپ كەلسە بولىدۇ.

مېھمانغا كەلگەندىن كېيىن، ساھىبخانىنى ھۆرمەتلەش ۋە مېھمانلارنى ھۆرمەت قىلىش تەلەپلىرى بار. ساھىبخانىلار ۋە داستىخانداشلار بىلەن ئوچۇق - يورۇق كۆرۈشۈش كېرەك. ئۆيگە كىرگەندىن كېيىن ئالدى بىلەن دىققەت قىلىدىغان ئىش قۇرامىغا قاراپ ئولتۇرۇش كېرەك. ئادەم تۆردە ئولتۇرۇۋالغانلىقى بىلەن كاتتا بولۇپ كەتمەيدۇ، پەگاھ تەرەپتە ئولتۇرۇپ قالغانلىق بىلەن كىچىك بولۇپ قالمايدۇ. بىراق، خەلقىمىزدە تۆر بىلەن پەگاھ ئىشى ئالاھىدە دىققەت قىلىدىغان يوسۇن سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلىنىدۇ. تۆر شۇ سورۇندىكى ياشتا چوڭ بولغان مۆتىۋەرلەرنىڭ ئولتۇرۇشىغا قالدۇرۇلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن قۇرامىغا قاراپ ئۆز ئورنىنى تېپىپ ئولتۇرغۇلۇق. قۇرامىغا قاراپ ئولتۇرۇش قەدىمدىن باشلاپ داۋاملىشىۋاتقان ئەنئەنە. يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ نۇقتىنى تەكىتلەپ مۇنداق تەۋسىيەلەرنى قىلغان: «ئۆز ئورنۇڭنى تېپىپ ئولتۇرغىن، باشتا ئولتۇرۇۋېلىپ

نېرى ئولتۇر، بېرى تۇر دېيىلسە، ئۆزۈڭگە سەت بولىدۇ.» يەنە بىرى، ياش قۇرامىدىن باشقا، جەمئىيەتتىكى ئورنى، ھۆرمىتىمۇ ئېتىبارغا ئېلىنمىدۇ. ئابرۇيلۇق، ھۆرمەتلىك كىشىلەرنى يەنىلا پەگاھقا چۈشۈرۈپ قويماسلىق كېرەك. يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «تۆر دېگەن پەزىلەتلىك، قائىدە ـ يوسۇنلۇق، بىلىملىك ئادەملەرگە قالدۇرۇلىدۇ، ئەگەر تۆرگە نادان بىر كىشى چىقىپ قالغان بولسا، پەگاھقا بىلىملىك، پەزىلەتلىك ئادەم ئولتۇرۇپ قالغان بولسا، پەگاھ تۆرگە، تۆر پەگاھقا ئايلىنىدۇ. چۈنكى، بۇ يەردىكى ھۆرمەت پەزىلەتكە ۋە بىلىم بىلەن تۆھپىگە بولىدۇ» دېگەن.

4604. تولا ياخشى ئېيتقان يوسۇنلۇق كىشى،
يوسۇن بىلسە ئىنسان بولۇر تۆر بېشى.

خەلقىمىزنىڭ يەنە بىر يوسۇنى، ئەر ـ ئاياللارنى بىر داستىخانغا يىغماي، ئەرلەرنى ئايرىم، ئاياللارنى ئايرىم ئورۇنلاشتۇرۇش كېرەك. ئارىلاشتۇرۇۋېتىش قائىدە ـ يوسۇنمىزغا خىلاپ. قەدىمكىلەرمۇ ئەر ـ ئايالنى ھەمداستىخان قىلماسلىقنى قاتتىق تەكىتلىگەن. بۇ تەلەپنىڭ ئىچىدە نۇرغۇن مەنە بار.

داستىخاندا ئولتۇرغاندىن كېيىن دىققەت قىلىدىغان يوسۇنلار تۆۋەندىكىچە:

تۆردىكىلەر تائامغا قول سۇنۇشتىن بۇرۇن قول ئۇزاتماسلىق؛ تۆردىكىلەر غىزاغا قول ئۇزاتقاندىن كېيىن، بىسمىللا دەپ، ئوڭ قول بىلەن تائام يېيىش، نەپسى بالاسى ھەرقانچە غالىب كەلسىمۇ، باشقىلارنىڭ ئالدىدىكى نېمەتكە قول ئۇزاتماسلىق، ئالدىغا قويۇلغاننى يېيىش، باشقىلارنىڭ بىرنەرسە يېيىشىگە تىكىلىپ قاراپ تۇرۇۋالماسلىق كېرەك. ئالدىغا قاراپ غىزا يېيىش تەلەپ قىلىنىدۇ. باشقىلارنىڭ بىرنەرسە يېگىنىگە

قاراپ تۇرۇش ئەدەپكە يات. ھېكايە قىلىپتۇرلەركى، بىر سورۇندا، بىر كىشى تاماق يەۋاتسا، ئۇ تەرەپتە ئولتۇرغان يەنە بىر كىشى، ئەپەندىم، قولىڭىزدىكى لوقمىدا بىر تال قىل تۇرىدۇ، دەپتۇ. بۇ گەپنى ئاڭلىغان مېھمان دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ قايتىپ كەتمەك بولۇپتۇ ۋە مېنىڭ يەۋاتقان غىزايىمدىكى قىلنىمۇ كۆرۈپ تۇرالايدىغان ئادەمنىڭ يېنىدا غىزالىنىش مەكرۇھ، دەپتۇ.

تائام يېگەندە ئالدىراپمۇ كەتمەسلىك، نازلىنىپمۇ ئولتۇرۇۋالماسلىق تەلەپ قىلىنىدۇ. تائامنى ئەدەپ بىلەن ئاۋاز چىقارماي يېيىش پەزىلەت، شاپىلدىتىپ ئاۋاز چىقىرىپ يېيىش ئەيىب سانىلىدۇ. تائامنى سوۋۇتۇپراق يېيىش، قىزىق ئاشنى پۈۋلەپ يېمەسلىك تەلەپ قىلىنىدۇ. يېمەكنى ئۇششاق چايناپ، نورمال يېيىشكە ئادەتلىنىش، نەپسىگە بېرىلىپ كۆپ يەۋالماسلىق، تارتىنىپ ئولتۇرۇپ ئۆزىنى ئۆزى ئاچ قويۇپ قايتماسلىق تەلەپ قىلىنىدۇ.نورمال تاماقنى ئادەم كۆتۈرىدۇ، ھەددىدىن ئارتۇق بولۇپ كەتسە، ئادەم تاماقنى ۋە ئۇنىڭ زەرەرىنى كۆتۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ.

سورۇندا ئولتۇرغاندا ۋالاقتەگكۈرلۈك قىلماسلىق، گەپ قىلماي باشتىن - ئاياغ سۈكۈتتىمۇ تۇرۇۋالماسلىق تەلەپ قىلىنىدۇ. گەپ سورالسا ئورۇنلۇق جاۋاب بېرىش، زۆرۈرىيەتسىز گەپلەرنى قىلماسلىق، ئۆزىنى ماختاپ پو ئاتماسلىق، باشقىلارنىڭ غەيۋىتىنى قىلماسلىق تەلەپ قىلىنىدۇ. چوڭلارنىڭ گەپلىرىگە قۇلاق سېلىش، بىراق قوشۇق سالماسلىق تەكىتلىنىدۇ. بىر سورۇندا باشقىلارنىڭ سۆزىگىمۇ ئىپادە بىلدۈرمەسلىك، ئۆزىمۇ بىر ئېغىزمۇ گەپ - سۆز قىلماي تۇرۇش ۋەھىمە تۇغدۇرىدۇ. سورۇندا ئەسنەش، كېكىرىش يامان ئېلىنىدۇ. ئىلاج قىلىپ ئۇنى بېسىشقا تىرىشىش كېرەك.

ئولتۇرغاندا ئەدەپ بىلەن ئولتۇرۇش تەلەپ قىلىنىدۇ. پۇتلارنى سۇنۇپ ئولتۇرۇش، جەينەكلەپ، يانپاشلاپ ئولتۇرۇش،

تەكەببۇرلارچە غادىيىپ ئولتۇرۇش ئەيىب سانىلىدۇ. داستىخاندا راۋرۇس، تۇز، ئەدەپ بىلەن ئولتۇرۇش، ھەددىدىن ئارتۇق مۇكچىيىۋالماسلىق كېرەك.

داستىخان ئۈستىدە ئۆزئارا قۇلاق يېقىشىپ، پىچىرلىشىپ گەپ قىلىش خاتا. بۇ ھال باشقىلاردا گۇمان، خۇدۇكسىرەشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ھەرقانداق مۇھىم گەپ - سۆز بولسا، سورۇندىن قايتقاندىن كېيىن دېيىشىۋالسا بولىدۇ.

داستىخان ئۈستىدە باشقىلارغا قوپال، قاتتىق، زىتىغا تېگىدىغان چاقچاقلارنى قىلىش، قاتتىق ئۇن بىلەن كۈلۈش ئەيىب ھېسابلىنىدۇ. نورمال ئادەمىي چاقچاقلارنى قولىدىن كەلسە قىلىپ كىشىلەرنى خۇرسەن قىلسا بولىدۇ. سورۇندا يەل قويۇپ بېرىشتىن قاتتىق ھەزەر قىلىش كېرەك. بىر ئادەم يەل قويۇپ بەرسە، سورۇندىكى ھەممە ئادەم گۇماندار بولۇپ قالىدۇ. سورۇندا، ھەرگىزمۇ ئۇ يۇرت، بۇ يۇرت دەپ يۇرت ئايرىپ گەپ قىلماسلىق، ئورتاق گەپنى قىلىش كېرەك. بولسا يۇرت ئايرىپ، ئۇ يەرلىك، بۇ يەرلىك دەپ گەپ باشلىغان ئادەمگە زەربە بېرىش كېرەك. بۇنداق ئىشلار كۆپىنچە يۇرتداشلار ئوتتۇرىسىدىكى ئولتۇرۇشلاردا كۆپرەك بولىدۇ. ئەگەر پەزىلىتى ۋە تەبىئىتى بار ئەركەك شۇ سورۇنغا ھازىر بولغان بولسا، چوقۇم بۇنداق نامۇۋاپىق پاراڭنى توسىدۇ، ئەگەر بۇنداق يۇرت ئايرىمىچىلىقى گەپلەر چىقىپ خەلقىمىزنىڭ بۇيۇك ئىتتىپاقلىقىغا زىيان سېلىنىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ تۇرۇپ ئۇنىڭغا ئىنكاس قايتۇرالمىغان بولسا، ئۇنداق سورۇنغا مىللەتنىڭ يارامسىز ئوغلانلىرى ئەمەس، بەلكى زىياندىش چۈپرەندىلەر يىغىلغان سورۇن بولىدۇ.

سورۇندا باشقىلارغا ھەددىدىن ئارتۇق قۇلچىلىق قىلىش ئەيىب، كىشىلەرنى ھۆرمەتلەش، قەدىر - قىممىتىنى قىلىش پەزىلەت، ئەگەر قۇلچىلىك ئۆز قەدىر - قىممىتىنى تۆۋەنلىتىش دەرىجىسىگە يەتسە پەزىلەتتىن يىراقلاشقان بولىدۇ. مېھماندارچىلىقتىن قايتقاندىن كېيىن، ساھىبخانىغا، «ئاۋارە

قىلدۇق، كۆپ كايىپ كېتىپسىلەر، رەھمەت» دېگەندەك كۆڭۈل ياسايدىغان گەپلەرنى ئۇنتۇپ قالماسلىق كېرەك. قايتقاندىن كېيىن، ئۇ نېمىسى بۇنداق ئىكەن، بۇ نېمىسى بۇنداق ئىكەن، دەپ تۇزكورلۇق قىلماسلىق لازىم.

«داستىخان»دىكى يوسۇنلار

بىز بۇ ماۋزۇيىمىزنىڭ ئاخىرىدا مېھماندارچىلىق يوسۇنىدا «داستىخان» مەدەنىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا قىسقىچە چۈشەنچە بېرىپ ئۆتىمىز. بىزنىڭ قارىشىمىزچە، داستىخان مەدەنىيىتى ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى قەدىمكى ئەنئەنىۋى قائىدە ـ يوسۇنىنىڭ تەرەققىي قىلىپ دەۋرىمىزگە كەلگەن مىللىي خاسلىققا ئىگە بولغان ئۆزگىچە مىللىي يوسۇنى. قەدىمكى دەۋردە داستىخان ئۇقۇمىنى «tergi تەرگى» دەپ ئاتىغان ۋە يەنە بىر مەنىسى «نېمەت» دېگەن مەنىنى بېرەتتى. شۇڭا، «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا مۇنداق بىر ماقال بېرىلگەن. «تىل بىلەن نېمەتكە ئېرىشەر» (I ، 558). يەنە داستىخاندىكى خاس نازۇ نېمەتلەرنى بىلدۈرىدىغان. «tergi تەرگى» دېگەن ئۇقۇمۇ بولغان. بىز يەنە شۇنىڭغا دىققەت قىلدۇقكى، «تەر» سۆزى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «مېھنەت، ئەجىر» دېگەن مەنىدە ئىدى. شۇڭا، يۇقىرىقى ئۇقۇملارغا بىر تەرەپتىن، داستىخاننىڭ بەرىكەت، نېمەت بېرىدىغان نەرسە دېگەن چۈشەنچە يەنە بىر تەرەپتىن، داستىخاندىكى نېمەتلەرنىڭ مېھنەت، تەر، ئەجىر ئارقىلىق ھاسىل بولىدىغانلىقىدىن ئىبارەت چۈشەنچە سىڭگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ چۆچەكلىرىدە «ئېچىل داستىخنىم، ئېچىل» دېگەن بىر چۆچەك بار. ئۇنىڭدىكى خىيال، ئارزۇ ئەمەلىيەتتە كىشىلەرنىڭ داستىخانغا باغلانغان، داستىخاندىن ئېرىشىدىغان نېمەتكە بولغان ئارزۇسىنىڭ ئىپادىلىنىشى ئىدى، شۇڭا خەلقىمىز داستىخاننى قەدىرلەيدۇ، تۇرمۇشىدا داستىخاندىن ئايرىلمايدۇ، داستىخان كىشىلەرنى بىر خىل ئورتاقلىققا، تەڭ

بەھرىمەن بولۇشقا، ئىتتىپاقلىققا، ئۆيۇشۇشقا ئۇندەيدىغان بىر ۋاسىتە، خەلقىمىز داستىخاندا بەركەت بار، دەپ قارايدۇ. ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ھەرقانداق بىر مەركىگە بارسا قولىدا داستىخىنى بولىدۇ. ئائىلىدە بولسا ئائىلە ئەزالىرىنى داستىخان ئەتراپىغا ئۇيۇشتۇرىدۇ. بىر داستىخاندىن تائام يېيىش كىشىلەر ئارىسىدىكى مېھىر - مۇھەببەتنى چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ. خەلقىمىز تاماق يەپ بولۇپ داستىخانغا دۇئا قىلىدۇ، داستىخانغا دۇئا قىلىشى داستىخانغا بەركەت، ئائىلىگە بەخت تىلەشتىن ئىبارەت بولىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا «بۆرىنىڭ ئورتاق، قۇزغۇنىنىڭ ياغاچ (دەرەخ) بېشىدا» دېگەن بىر قەدىمكى تەمسىل بار. يېمەك - ئىچمەكتىكى ئورتاقلىق، تەڭ تالىشىپ يېيىش خەلقىمىزنىڭ قىممەتلىك ئەنئەنىسى. دەل ئۇلارنى بىر يەرگە جەم قىلغان نەرسە داستىخان. داستىخان سېلىنغاندىن كېيىن، ھەربىر كىشى ئۆزىنىڭ تاپقىنىنى داستىخانغا قويىدۇ، بىرلىكتە ئوزۇقلىنىدۇ. ئايرىمچىلىق قىلىش، يېمەكنى تەقسىم يېيىش ئەيىب ھېسابلىنىدۇ.

داستىخاننى خاسىيەتلىك بىلگەن خەلقىمىز داستىخانىنىڭ پاكىزلىقىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ. بىر قېتىملىق مېھمان كۈتۈشتىن كېيىن، داستىخاننى يۇيۇپ تازىلايدۇ. ھەرگىز مەينەت داستىخانىنىڭ ئۈستىگە نېمەت تىزمايدۇ. داستىخاننى دەسسەش ئەيىب ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، داستىخانغا قويۇلغان نېمەتلەرنىڭ داستىخانغا چۈشكەنلىرىنى تېرىپ يەۋېتىش ساۋاب دەپ قارايدىغان ياخشى ئادەت بار. بۇ ئەلۋەتتە خەلقىمىزنىڭ تېجەشلىك بولۇشقا، ئىسراپچىلىققا قارشى تۇرۇشقا بولغان بىر ئەمەلىي ئىنكاسىنى ئىدى. بىر بۇردا نانىنى خارلىسا شۇنىڭ خارلىقى كېلىدۇ، دەپ قارايدىغان خەلقىمىز، ئىسراپچىلىقنى مەدەنىيەتسىزلىك، پەزىلەتسىزلىك، تەكەببۇرلۇق دەپ قارايدۇ. بۇ ئەنئەنىنى ھەرقاچان داۋاملاشتۇرۇپ، داستىخانلىرىمىزنىڭ نېمەتلەرگە توشۇشىغا تىلەكداشمىز.

تازىلىق روھنىڭ پاكلىقى

خەلقىمىزنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىنىڭ ئىچىدە تازىلىق ھاياتنىڭ تۇنجى بېزىكى ھېسابلىنىدۇ. ھەرقانداق ئىشنىڭ بىسمىللاسىنى تازىلىقتىن باشلايدۇ، ئائىلىۋى ئىشلاردا بولسۇن، مۇھىت تازىلىقىدا بولسۇن، شەخسىي تازىلىقتا بولسۇن تازىلىقسىز ئىشقا كىرىشمەيدۇ. چۈنكى، تازىلىق خەلقىمىزنىڭ ئەقىدىسىگە ۋە قائىدە - يوسۇنلىرىمىزنىڭ ئەڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىغا ئايلىنىپ كەتكەن. بىز شۇنى تەسەۋۋۇر قىلساق بولىدۇكى، بالا تۇغۇلغاندىمۇ يۇيۇلىدۇ، ئۆلگەندىمۇ يۇيۇلۇپ يەرلىكىگە قويۇلىدۇ. چۈنكى، خەلقىمىز تازىلىق بەرىكەت، تازىلىق روھنىمۇ پاكلايدۇ دەپ قارايدۇ. مەينەتچىلىك ئەقىلنى بۇلغايدۇ، مەينەتچىلىكتىن بەرىكەت، ئامەت قاچىدۇ، دەپ قارايدۇ. بۇ مەنىدىن چىقىپ بىر ئادەمنىڭ ئىنسانىي پەزىلىتىنى ئۆلچەشتە ئەڭ ئاۋۋال ئېتىبار بېرىدىغىنى تازىلىق. بىر ئادەم ھەرقانچە باي، ئېسىلزادە بولۇپ كەتسىمۇ ئەگەر ئۇنىڭدا پاكىزلىق پەزىلىتى بولمىسا ئۇ ئەيىبكە قالىدۇ. ھەرقانچە نامرات بولسىمۇ ئەگەر پاكىزلىقنى سۆيىدىكەن، كىشىلەر تەرىپىدىن قەدىرلىنىدۇ، ئۆيىدە بىر پالاس ۋە كىگىزدىن باشقا بىساتى يوق نامراتلارمۇ ئۆيۋاقىسىنى پاكىز سۈپۈرۈپ سۇ چېچىپ ئولتۇرىدۇ.

بىز ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئادەتلىرىگە قارايدىغان بولساقمۇ تازىلىققا تولىمۇ ئەھمىيەت بېرىدىغان، گۈزەللىكنى قەدىرلەيدىغان خەلق ئىكەنلىكى ئايان بولىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بايانلىرىدا، سۈتنى سېغىپ كېلىپ باشقا قاچىلارغا تۆككەندە يىپەك سۈزگۈچ ئىشلەتكەنىكەن، گۈزەللىك

ئېھتىياجى ئۇچۇن سۈپۈرگىدىن ئىبارەت بۇ تازىلىق قورالى ئۇيغۇرلارغا مىڭ يىللاردىن بېرى ھەمراھ بولغان. شۇڭا، بىز قائىدە ـ يوسۇن ھەققىدە پىكىر قىلغاندا، خەلقىمىزنىڭ تازىلىق ئەنئەنىسى ھەققىدە گەپ قىلماي ئۆتۈشكە بولمايدۇ.

ئۆي ئىچى، ھويلا ـ ئارام تازىلىقى

خەلقىمىز ئەزەلدىن ئائىلە تازىلىقىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەن. ئۇيغۇر خوتۇن ـ قىزلىرى سەھەر تۇرۇپ ئالدى بىلەن قىلىدىغان بىرىنچى ئىشى، ھويلا ـ ئارام‌لارنى سۈپۈرۈپ، سۇ چېچىپ تازىلايدۇ، بۇ خىل ئادەتنى «ئالدىنى ئېچىش» دەپمۇ ئاتايدۇ. ئارقىدىن ئورۇن ـ كۆرپىلەرنى سىيرىپ ـ سۈپۈرۈپ، رەتلىك يىغىپ، كىگىز ـ كېچەكلەرنى سۈپۈرۈپ ئەخلەتلىرىنى ئېلىپ، ئاندىن ناشتىغا ئولتۇرىدۇ. تازىلىق قىلماي تۇرۇپ ناشتىغا ئولتۇرۇشنى قائىدە ـ يوسۇنغا خىلاپ دەپ قارايدۇ. كەچتە ياتقاندا يەنە ئالدى بىلەن تۆشەك سېلىنىدىغان جاينى پاكىز تازىلاپ بولۇپ، ئاندىن ئورۇن سالىدۇ. تازىلىماي تۇرۇپ ئورۇن سالمايدۇ. تاماق يەپ بولغاندىن كېيىن قاچا ـ قومۇچلارنى پاكىز يۇيۇپ، ئۇلارنى جاي ـ جايىغا رەتلىك قويۇپ ئاندىن باشقا ئىشلارغا كىرىشىدۇ. شۇڭا، ئۇيغۇرلاردا «خېنىمنىڭ قېشىغا قارىماي، تاۋىقىنىڭ تېشىغا قارا» دېگەن ماقاللار پەيدا بولغان. شۇڭا، ئۇيغۇرلاردا ئۆي تازىلىقى ئاساسەن ئاياللارنىڭ ئۈستىگە يۈكلەنگەن. ئەگەر بىر ئۆي «مەينەت» دەپ ئاتىلىپ قالسا، ئۇنىڭ ھاقارتى ئاياللارغا بولىدۇ. شۇڭا، بۇ خوتۇن ـ قىزلارنىڭ پەزىلىتىنى سىنايدىغان مۇھىم بىر شەرت بولغان. «ئوڭلۇق ئايال» دېگەنلىك ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ ئۆي ئىچى تازىلىقىغا ئەھمىيەت بەرگەنلىك بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، تاماققا بولغان ئۈستىلىقى ۋە پاكىزلىقىغا قارىتىلغان ئۆي ئىچى تازىلىقىدا كۈندىلىك تازىلىق ئادىتىدىن باشقا قەرەللىك قىلىدىغان چوڭ

تازىلىق ئادىتىمۇ بار. ھەربىر پەسىل ئالمىشىش باسقۇچلىرىدا، ھېيت - بايراملاردا، «ئۆينى كۆتۈرۈش» دېگەن بىر ئادەت بار. ئۇ پۈتۈن يوتقان - كۆرپىلەرنى سۆكۈپ كىرلىكلىرىنى يۇيۇش، پاختىلىرىنى ئاتتۇرۇپ، قايتا تىكىپ چىقىش، ئۆي تورۇسلىرىنى، ئىشىك - دېرىزىلەرنى تازىلاش، كىگىز - كېچەكنى سىرتقا ئېلىپ چىقىپ تازىلاش، تام - تورۇسلارنىڭ بۇزۇلغان جايلىرىنى ئوڭشاش قاتارلىق پائالىيەتلەر بىلەن بولىدۇ. ئۆي ئىچىدىكى، ھويلا - ئاراملاردىكى دەل - دەرەخلەرنى، گۈل - گىياھلارنى يۇيۇپ تازىلايدۇ. شۇنداق قىلىپ پۈتۈن ئۆي بىساتلىرى، سەرەمجانلار قايتىدىن ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ.

مۇھىت تازىلىقى ئادەتلىرى

ئۇيغۇر خەلقى قەدىمدىن بېرى ئۆزى ياشاپ كېلىۋاتقان تەبىئىي مۇھىتنىڭ پاكىز بولۇشىغا ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەن. قىز - جۇۋانلار ئۆي - ئارام تازىلىقىنى قىلىشتىن بۇرۇن ئىشىك ئالدىنى، ئۆزىنىڭ ئۆيىنىڭ ئۇدۇلىدىكى چوڭ كوچىلارنى، ئېرىقلارنى پاكىز تازىلاپ، سۇ چېچىپ، قايتىپ كىرىپ ئاندىن ئۆي ئىچى تازىلىقىغا چۈشىدۇ. بۇ مەشغۇلات جامائەت نامازدىن يېنىشتىن بۇرۇن چوقۇم ئورۇندىلىنىپ بولۇشى كېرەك، دەپ قارىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ بىر سەھەردىلا يېزا - قىشلاقلاردىكى بارلىق كوچىلار تازىلىنىپ بولىدۇ. بۇ ئادەت باشقا مىللەتلەردە ئاساسەن كۆرۈنمەيدىغان مىللىي خاسلىققا ياتىدىغان مۇھىم ئەنئەنە بولۇپ كەلگەن. يېزا - مەھەللىلەردە قولۇم - قوشنىلار ئورتاق ئىشلىتىدىغان «يالاق» ۋە «سۇ يۇندىلىك» دەپ ئاتىلىدىغان خاس يۇندى، ئەخلەتلەرنى بىر تەرەپ قىلىش ئورۇنلىرى بولىدۇ. سۆڭەك - شالتاقلار ۋە بەزى بۇزۇلغان يېمەكلىكلەر «يالاق»قا، ئەخلەتلەر «سۇ يۇندىلىك»كە تۆكۈلىدۇ. كۈللەرنىمۇ خالىغان جايغا تۆكمەيدۇ،

بەلكى ئۇنى ئېغىلغا ۋە ياكى «كۆللۈك» دەپ ئاتىلىدىغان خاس جايغا تۆكىدۇ. ھېچقانداق ئەخلەتلەرنى ئېرىق بويلىرىغا، كۆل بويلىرىغا، كىشىلەر ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان، پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان جايلارغا تۆكمەيدۇ. يەنە بىرى، ئۇيغۇر خەلقى كۈندىلىك تۇرمۇشتىكى ھاجەتخانىنى ھويلىدىن، ئاشخانىدىن يىراق جايغا ئورۇنلاشتۇرىدۇ. قەرەللىك ھالدا توپا تاشلاپ، سېسىق پۇراقنىڭ چىقىشىنى تىزگىنلەيدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا مۇھىتنى گۈزەللەشتۈرۈش، ھاۋاسىنى ياخشىلاشقا ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەن خەلقىمىز، ھويلا ـ ئارام‌لىرىنى دەل ـ دەرەخلەر بىلەن، گۈل ـ گىياھ بىلەن كۆكەرتىشنى ئىنتايىن ياخشى كۆرىدۇ. دەل ـ دەرەخ بولمىغان ئۆينى قەبرىستانلىققا ئوخشىتىدۇ. شۇڭا، ئەڭ نامرات كىشىلەرنىڭ گەرچە ھېچنېمىسى بولمىسىمۇ بىر تۇپ ئۈجمىسى بولىدۇ. ھويلا ـ ئارامنى تال ـ باراڭلىق قىلىش ئۇيغۇلارنىڭ نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيانقى ئەنئەنىسى. يەنە شۇنىمۇ تىلغا ئېلىشقا بولىدۇكى، خەلقىمىز ھەرگىزمۇ كەلسە ـ كەلمەس جايلارغا تەرەت قىلمايدۇ، كەلسە ـ كەلمەس جايلارغا مىشقىرمايدۇ، تۈكۈرمەيدۇ. بۇمۇ قەدىرلەشكە تېگىشلىك مۇھىم قائىدە.

شەخسىي تازلىق ئادەتلىرى

خەلقىمىز شەخسىي تازلىققا تولىمۇ ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئەڭ ئاز دېگەندە ھەپتە (جۈمە كۈنىدە) بىر قېتىم بولسىمۇ پۈتۈن بەدىنىنى يۇيۇپ تازلايدۇ. شۇڭا، ھەربىر ئۆيدە «ئەۋرەز» دېگەن بىر ئەسلىھە بولىدىغان، ئۇ يۇيۇنغاندا، تەرەت ئالغاندا يۇندىنى يەرگە سىڭدۈرۈۋېتىش ياكى ئېقىتىپ چىقىرىۋېتىش رولىنى ئارتقۇزاتتى. ئۇنىڭدىن باشقا رەستىلەردە، خانىقا، مەسچىتلەردە قەدىمدىن بېرى ھاممام بولغان. ئۆي شارائىتى ياخشى بولمىغان

كىشىلەر ھاممامغا بېرىپ يۇيۇناتتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئېقىن سۇلاردا، شارقىراتمىلاردا سۇغا چۈشۈشمۇ ياشلار ئارىسىدا ئومۇملاشقان ئادەت ئىدى. ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا كىرگەندىن كېيىن، ئۈچتە پاك بولۇشنى ئەقىدە قاتارىدا داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن. بەدەن پاك بولۇش، ئېگىن - ئۇچىسى پاك بولۇش، ئورۇن پاك بولۇش پەرھىز ھېسابلىنىدۇ. بۇ مەلۇم مەنىدە روھنى پاكلايدۇ، دەپ قارىغانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ.

شەخسىي تازىلىقتا سۈننەت ھېسابلانغان يەنە بىرقانچە ئىشقا دىققەت قىلىدۇ. بىرى، تىرناقنى ئۆستۈرۈۋەتمەسلىك، چاچنى ئۆستۈرۈۋەتمەسلىك، بەدەندىكى مويلارنى پات - پات تازىلاپ تۇرۇش، مىسۋاك ئىشلىتىپ ئېغىز تازىلىقىنى ياخشىلاش قاتارلىقلار. خەلقىمىزدە يېنىدا قولياغلىق تۇتۇش قەدىمدىن بېرىكى ئادەت. قولياغلىق تازىلىققا كاپالەتلىك قىلىشنىڭ مۇھىم ۋاسىتىلىرىدىن بىرى بولغان. ھازىرغا كەلگەندە، ئون ئادەمنىڭ بىرىدىن قولياغلىق چىقمايدۇ. قەدىمكى چاغدا ھەتتا ئۇيغۇرلار بۇرۇن ئېيتىدىغان قولياغلىق بىلەن يۈز - كۆزىنى، قولىنى سۈرتىدىغان قولياغلىقنى ئايرىم تۇتقان، ئارىلاشتۇرمىغان.

يېمەك - ئىچمەك تازىلىقى ئادەتلىرى

يېمەك - ئىچمەك تازىلىقى ئۇيغۇرلارنىڭ تازىلىق، پاكىزلىق ئەنئەنىسىدىكى ياخشى ئەنئەنىلەرنىڭ بىرى. قەدىمكى ئۇيغۇرلاردا «كېسەل گالدىن كىرىدۇ، مەينەت نەرسە گالغا قېرىق بولىدۇ» (يۈسۈپ خاس ھاجىپ) دېگەن چۈشەنچە بار ئىدى. شۇڭا، يېمەك - ئىچمەكنىڭ بارلىق باسقۇچلىرىدا تازىلىققا قەتئىي رىئايە قىلىپ كەلگەن. تاماققا تۇتۇش قىلىشتىن بۇرۇن ئالدى بىلەن چوقۇم قول يۇيۇلىدۇ، قول يۇماي تۇرۇپ تاماققا تۇتۇش قىلمايدۇ، تاماقنىڭ بارلىق خۇرۇچلىرى ئالدى بىلەن پاكىز ئادالىنىپ

تازىلىق تەلىپىگە يەتكۈزۈلگەندىن كېيىن، ئاندىن ئۇ يەنە سۇدا پاكىز يۇيۇلىدۇ. كۆكتات بولسۇن، گۈرۈچ بولسۇن، باشقا دانلىق زىرائەتلەر بولسۇن، بۇلار ئېتىز بېشىدىن تارتىپ تاكى قازانغا كىرگۈچە، قاچىغا ئۇسۇلۇپ گالغا كىرگۈچە نەچچە قېتىملىق تازىلىق باسقۇچلىرىنى باشتىن كەچۈرىدۇ. خاماندا بۇغداي ۋە قوناقلار ئۆتكەمە، غەلۋىرلەردىن ئۆتكۈزۈلۈپ، يارلىق تاش، چالما ۋە باشقا ئەخلەت - چاۋارلاردىن تازىلىنىدۇ. ئۆيگە كىرىپ تۈگمەنگە بارغۇچە يەنە ئۈگۈت ئېتىلىپ، يۇيۇلۇپ ئاندىن ئۇن قىلىنىدۇ. ئۇنمۇ مەخسۇس كاتلاردا، سوغىلاردا ساقلىنىدۇ. تاماق تەييار بولغاندىن كېيىن، يەنە چىنە - قاچىلار بىر قېتىم يۇيۇلۇپ (چايقىلىپ) ئاندىن ئاش ئۇسۇلىدۇ. تاماقتىن كېيىن، قاچىلار يەنە يۇيۇلىدۇ. ئاياللارنىڭ ئاشخانىلاردا روماللىرىنى چىڭ چىگىپ تاماق ئېتىشى، چاچلارنىڭ تاماققا چۈشۈپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن قىلىنغان ئەھمىيەتلىك مۇداپىئە ئىدى. تىرناقلارنىڭ ئۆستۈرۈلمەسلىكىمۇ تىرناق قېتىدىكى كىر ۋە مىكروبلارنىڭ تاماقنى بۇلغىماسلىقى ئۈچۈن ئىدى. چۈنكى، ئۇيغۇرلاردا بەزى تاماقلار قول بىلەن يېيىلىدۇ.

ئومۇمەن، خەلقىمىز قەدىمدىن تارتىپ تازىلىقنى، گۈزەللىكنى، مۇھىتنى، ئائىلىنى سۆيۈپ كەلدى. ئۇلار بۇنداق ئېسىل روھى بىلەن ئېسىل تازىلىق ئادەتلىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. تازىلىق ئەمەلىيەتتە بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيلىك دەرىجىسىنى ئىپادىلەيدىغان كۆزگۈلەرنىڭ بىرى. بىز شۇنداق قارايمىزكى، تازىلىققا رىئايە قىلمىغان ئادەم ھەرقانچە ئالتۇن - بېزەكلەر بىلەن بېزىنىۋالسىمۇ، يەنىلا ئۇ مەدەنىيەتسىز، ئەخلاقسىز تائىپىلەر قاتارىدىن سانىلىدۇ.

قانداشلىق (جەمەت) يوسۇنلىرى

ئۇيغۇر خەلقى ئائىلىنى مۇقەددەس بىلىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلە ۋە ئائىلە تۈزۈمى شەكىللەنگىلى نەچچە مىڭ يىللار بولدى. بۇ جەريانداا ئۇلار ئائىلىدىن ئىبارەت بۇ كىچىك ۋەتەننى مۇكەممەل ئائىلە قۇرۇلمىسىغا ئىگە قىلىش، جەمئىيەتنىڭ ساغلام ھۇجەيرىسىگە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن زور تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتتى. بۇ جەريانداا ئائىلە تۈزۈمى، ئائىلە ئەخلاقى، ئائىلە قانۇنى، ئائىلە نەسەب ـ شەجەرە تۈزۈمى، ئائىلە باشقۇرۇش، ئائىلىنى گۈللەندۇرۇش، پەرزەنت تەربىيەلەش، ھۇنەر ـ سەنئەت ئىشلىرى قاتارلىقلاردا مۇكەممەل، سىستېمىلىق، ناھايىتى ئەھمىيەتلىك، قىممەتلىك ئۇلگىلەرنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، ئۆزىگە خاس ئائىلە مەدەنىيىتىنى بارلىققا كەلتۈردى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئائىلە مەدەنىيىتى پۈتكۈل ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ مەدەنىيەت تەلىپى بىلەن بىردەك بولدى.

قانداشلىق مۇناسىۋەت

ئائىلە دېگەن ئالدى بىلەن قانداشلىق مۇناسىۋەتنى تەشكىل قىلىش ئۈچۈن قۇرۇلغان، ئىككى قانداش بولمىغان ئەر ـ ئايالنىڭ بىرلىشىشى ئارقىلىق قانداشلىق مۇناسىۋەتنى بارلىققا كەلتۈرىدىغان ئومۇمىي قانۇنىيەتلىك جەريان. جەمئىيەت بولغان ئىكەن، ئائىلە بولىدۇ، ئائىلە بولمىسا جەمئىيەتمۇ ئۆزىنىڭ مۇھىم فۇنكسىيەلىك رولىنى يوقىتىپ قويىدۇ. قانداشلىق، قېرىنداشلىق مۇناسىۋەت تورىنىڭ تۈنجى ئۆرۈمىنى ئائىلە

چىگىدۇ. شۇنداق قىلىپ بارا - بارا جەمئىيەت، قانداشلىق مۇناسىۋەت بارلىققا كېلىدۇ. مانا شۇ قانداشلىق مۇناسىۋەت جەريانىدا جەمەت يوسۇنلىرى بارلىققا كېلىدۇ. ئۇيغۇرلار قانداشلىق مۇناسىۋەتكە ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىدۇ، تۇغقانلار ئارا مېھىر - مۇھەببەتنى ئەلا بىلىدۇ. قانداشلار ئارىسىدا ئۆزئارا نىكاھ قىلىشقا يول قويۇلمايدۇ، بولۇپمۇ نەۋرىنى نەۋرىگە چېتىش بەك چەكلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ قائىدە - يوسۇنىدا توققۇز ئەۋلاد بىر پۇتۇن قانداشلىق مۇناسىۋىتىنى تەشكىل قىلىدۇ. يەنى بۇلار ئۇرۇق - تۇغقان ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭدا «مەن» نى مەركەز قىلىپ «مەن» دىن ھېسابلىغاندا، دادىسى، ئانىسى بىرىنچى ئەجداد، چوڭ دادىسى، چوڭ ئانىسى ئىككىنچى ئەجداد، بوۋىسى بىلەن مومىسى ئۈچىنچى ئەجداد، چوڭ بوۋىسى بىلەن چوڭ مومىسى تۆتىنچى ئەجداد سانىلىدۇ. «مەن» دىن تۆۋەنگە سانىغاندا بالا بىرىنچى ئەۋلاد، نەۋرە ئىككىنچى ئەۋلاد، ئەۋرە ئۈچىنچى ئەۋلاد، چەۋرە تۆتىنچى ئەۋلاد بولىدۇ. مۇشۇ زەنجىرگە چېتىلغان تۇغقانلار بىر جەمەتنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ.

تۇغقانلارنىڭ نام - ئاتىقى

ئۇيغۇرلاردا ئۇرۇق - تۇغقانلار ئارىسىدىكى تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋەتنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدىغان نام - ئاتاق ئانچە روشەن ئەمەس، قەدىمكى قەبىلىداشلىق دەۋرلەردە بۇ خىل مۇناسىۋەت ناھايىتى ئېنىق ئايرىلغان. بىراق، كېيىن بارا - بارا بۇ خىل پەرق يوقىلىپ بارغان. قەدىمكى دەۋردە، ئەرنىڭ ئۆز سىڭلىسى «سىڭىل» دەپ ئاتالغان. ئەرگە نىسبەتەن خوتۇننىڭ ئۆزىدىن كىچىك قىز قېرىندىشى «بالدىز» دەپ ئاتالغان. ئەرگە نىسبەتەن قېيىنئاچىسى «ئەگە» دەپ ئاتالغان، خوتۇنغا نىسبەتەن ئېرىنىڭ ئىنىسى «ئىنى» دەپ ئاتالغان، خوتۇنغا نىسبەتەن ئېرى-

ىنىڭ ئۆزىدىن چوڭ ئەر قېرىندىشىنى «ئىچى» دەپ ئاتاپ پەرقـ لەندۈرگەن، باشقا تۇغقانلارنىڭ قانداق پەرقلەندۈرۈلىدىغانلىقى توغرىسىدا كۆپ مەلۇمات يوق.

ھازىر «مەن» گە نىسبەتەن بىرىنچى قانداشلىق مۇناسىۋەتنى تەشكىل قىلغۇچى يەنى «مەن» نى دۇنياغا كەلتۈرگۈچى ھامىيلاردىن ئەر «دادا»، «ئاتا» دەپ، ئايال «ئانا»، «ئاپا» دەپ ئاتىلىدۇ. ئانىسىنىڭ دادىسى، ئانىسى چوڭ ئانا، چوڭ دادا دەپ ئاتىلىدۇ. چوڭ دادىسىنىڭ دادىسى، ئانىسى بوۋا، موما دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭدىن يۇقىرىسىغا ئۆتسە ئۇلۇغ بوۋا، ئۇلۇغ موما، تېخىمۇ يۇقىرىسىغا ئۆتسە كۆپلۈك ئاتالغۇ بويىچە ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز، ئەجدادىمىز دەپ ئاتىلىدۇ.

ئەمدى تۆۋەنگە ماڭغاندا، «مەن» گە نىسبەتەن ئوغۇل پەرزەنتى «ئوغلۇم» دېيىلىدۇ، قىز پەرزەنتى «قىزىم» دېيىلىدۇ. ئوغلىنىڭ بالىسى ھەم قىزنىڭ بالىسى «نەۋرە» دەپ ئاتىلىدۇ. نەۋرىنىڭ پەرزەنتلىرى «ئەۋرە» دەپ ئاتىلىدۇ. ئەۋرىنىڭ بالىلىرى چەۋرە بولىدۇ. پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن قىز تەرەپ ئەۋرە، قىز تەرەپ چەۋرە، ئوغۇل تەرەپ ئەۋرە، ئوغۇل تەرەپ چەۋرە دەپ پەرقلەندۈرۈلىدۇ، مەخسۇس ئاتالغۇ يوق.

«مەن» گە نىسبەتەن دادىسىنىڭ بىر تۇغقانلىرى، ئانىسىنىڭ بىر تۇغقانلىرى ھامما، تاغا دەپ ئاتىلىدۇ. دادىسى، ئانىسىنىڭ چوڭ بىر تۇغقىنى بىلەن كىچىك بىر تۇغقىنىنى پەرقلەندۈرۈپ چوڭ ھامما، چوڭ تاغا، كىچىك ھامما، كىچىك تاغا دەپ پەرقلەندۈرىدۇ. ھامما تاغىلارنىڭ بالىلىرى نەۋرە ئاكا، ئاچا، نەۋرە ئىنى، نەۋرە سىڭىل دەپ ئاتىلىدۇ. ئىككى تۇغقاننىڭ بالىلىرى ئەۋرە تۇغقان بولىدۇ. پەرقلەندۈرۈلۈپ ئەۋرە سىڭلىم، ئەۋرە ئىنىم، ئەۋرە ئاكام، ئەۋرە ئاچام دېيىلىدۇ. چەۋرىلەرمۇ تۇغقان ھېسابلىنىپ، چەۋرە ئىنىم، چەۋرە سىڭلىم، چەۋرە ئاكام، چەۋرە ئاچام دېيىلىدۇ.

ئائىلىدە كېلىن بالىغا نىسبەتەن، ئۆزى نىكاھلانغان ئەر

«ئېرىم» دېيىلىدۇ. بالا ـ چاقلىق بولغاندىن كېيىن «دادىسى» دەپمۇ ئاتايدۇ. ئادەتتە چاقىرغان چاغدا «ئېرىم» دەپ چاقىرمايدۇ، «بىزنىڭ ئادەم»، «دادىسى» ياكى ئىسمىنى ئاتاپ چاقىرىدۇ. قەدىمكى زامانىدا «بېگىم» دەپ ئاتايدىكەن. ئېرىنىڭ دادىسى، ئانىسىنى «دادا» «ئانا» دەپ ئاتايدۇ. سىرتقا نىسبەتەن پەرقلەندۇرۇش ئۈچۈن قېينىئاتام، قېينىئانام دەيدۇ. ئېرىنىڭ بىر تۇغقانلىرىنى «سىڭلىم، ئىنىم، ئۇكام، ئاكام، ئاچام» دەپ ئاتايدۇ. پەرقلەندۇرۇش ئۈچۈن «قېينىسىڭلىم، قېينىئىنىم، قېينىئاچام، قېينىئاكام» دەيدۇ. ئېرىنىڭ ئەر بىر تۇغقىنىنىڭ ئايالى «يەڭگە» بولىدۇ. ھازىر ئەرنىڭ بىر تۇغقانلىرى كېلىنىنى «يەڭگە» دەۋالمىغان بولدى. بۇ ئىككىسىنى پەرقلەندۇرۇش كېرەك.

ئەرگە نىسبەتەن ئۆزى نىكاھلانغان ئايال «ئايالىم»، «خوتۇنۇم» دەپ ئاتىلىدۇ. چاقىرغاندا «خوتۇن»، «ئايال»، بالىلىق بولغاندىن كېيىن «ئانىسى»، «ئاپىسى» دەپ چاقىرىدۇ. ئايالنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ئەرگە نىسبەتەن قېينىئاتا، قېينىئانا بولىدۇ. چاقىرغاندا «دادا»، «ئاپا» دەپ چاقىرىدۇ. بەزىلەر «ئاكا»، «ئاچا» دەپ ئاتايدۇ. ئايالنىڭ بىر تۇغقانلىرى ئوخشاشلا قېينىسىڭىل، قېينىئىنى، قېينىئاچا، قېينىئاكا بولىدۇ.

ئۇرۇق ـ تۇغقانلارنى پەرقلەندۇرۇپ ئاتاش قەدىمكى زامانلاردا ئىنتايىن مۇھىم قائىدە ھېسابلىناتتى. چۈنكى، قانداشلىق مۇناسىۋەتنى پەرقلەندۇرۇشتە ئاتاق ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايتتى. ئۇرۇق ـ تۇغقانلارنى پەرقلەندۇرۇپ ئاتاش پەقەت ئاتاقتىكى پەرق بولۇپ قالماستىن، بىر جەمەتنىڭ نەسەب شەجەرىسىنى تۇرغۇزۇشتا، قانداشلىق مۇناسىۋەتنى بېكىتىشتە ئىنتايىن مۇھىم ئىش. شۇڭا، ئۇنىڭغا ئادەت دەپ قارىماي، قائىدە ـ يوسۇن سۈپىتىدە ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. پەرزەنتلەر ئۇرۇق ـ تۇغقانلارنى توغرا پەرقلەندۇرۇپ، ئۇلار بىلەن بولغان قانداشلىق، تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋەتنى

ياخشى ئىگىلىشى لازىم.

قانداشلار ئارا نىكاھ چەكلىنىدۇ

ئۇيغۇرلاردا قانداش تۇغقانلار، ئېمىلداش تۇغقانلارنىڭ ئۆزئارا توي قىلىشى مەنئى قىلىنىدۇ. بۇ ئاساسلىقى بىر تەرەپتىن، پەرزەنتلەرنىڭ ساغلاملىقى، ئائىلىنىڭ بەختى ئۈچۈن، يەنە بىرى، تۇغقانلارنىڭ ئۆزئارا توي قىلىشى پەزىلەتتىن يىراق ئىش، ھايۋانلىققا يېقىن ئىش، پەقەت ھايۋانلار ئارىسىدا جىنسىي جۈپلىشىشتە قانداشلىقنى سۈرۈشتۈرمەيدۇ.

پەرزەنت تەربىيەلەش يوسۇنلىرى

ئائىلە پەرزەنتلىك بولۇش، پەرزەنت تەربىيەلەش، يارىملىق پەرزەنتلەرنى قاتارغا قوشۇشتىن ئىبارەت بۇيۇك مەسئۇلىيەت ئۈستىگە قۇرۇلغان بولىدۇ. بالىسىز ئائىلە بولمايدۇ، بالىسىز ئائىلىمۇ مۇكەممەل ئائىلە بولالمايدۇ. شۇڭا، ئۇيغۇر خەلقى «بالىلىق ئۆي بازار، بالىسىز ئۆي مازار» دەپ سۈپەتلىگەنىدى. توي قىلىپ بىر تۆشەكتە ياتقاندىن كېيىن، تەبئىي قانۇنىيەت بويىچە ئاتا ـ ئانا بالىلىق بولىدۇ، مانا بۇ بالا ئۇلارنىڭ پۈشتى، ھۈجەيرىسى، يۈرەك باغرى، ئەۋلادنى ئەۋلادقا تۇتاشتۇرىدىغان شەجەرىسى، ئۆينىڭ ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا يورۇتۇپ تۇرىدىغان چىرىغى. بالا يەنە نام ـ نەسەبنى ئۇزۇپ قويمايدىغان يىلتىز. بۇ يىلتىز ياخشى پەرۋىش قىلىنسا جەمەتىگە شان ـ شەرەپ ئېلىپ كېلىدۇ، ئەل ـ ۋەتەنگە نەپ ئېلىپ كېلىدۇ. ئەگەر ياخشى پەرۋىش قىلىنمىسا جەمەتىنى ئار ـ نومۇسقا قويىدۇ، ئەلگە ئاپەت ئېلىپ كېلىدۇ. شۇڭا، پەرزەنت تەربىيەلەش ئائىلە ئۈستىگە ئېلىشقا تېگىشلىك ناھايىتى مۇھىم مەسئۇلىيەت.

ئاتا ـ ئانا بولغۇچى پەرزەنتنىڭ بەختلىك ياشىشىنى، نام ـ

ئاتاق قازىنىپ ئەل ئارىسىدا مەشھۇر ئاتىلىشىنى ئارزۇ قىلىدۇ. بىراق، بۇنداق ئارزۇغا ناھايىتى ئەستايىدىل كۆڭۈل قويۇپ تەربىيەلەش ئارقىلىق يەتكىلى بولىدۇ.

246. كىشى ياخشى ئات بىرلە ئالقىش ئالۇر،
يامان ئاتلىق ئولسا، ئۇ قارغىش ئالۇر.

1690. ياراملىق نېمىنىڭ بولۇر بەلگىسى،
كىچىكتىن چوڭ ئولغۇنچە بىلىنگۈسى.

1651. چېچەكتىن بىلىنۇر دەرەخ مېۋىسى،
بۇ ھەم ئۇچۇن بىر مىسال بولغۇسى.

1218. ئاتا ئەمگىكى سىڭسە ئوغۇلغا كۆپ،
بولۇر بۇ ئوغۇلنىڭ خۇي - پەيلى خوپ.

1220. ئەگەر چىڭ تۇتۇلماس ئىكەن ئۇ ئوغۇل،
بولۇر زايە، ئاندىن سەن ئۇزگىن كۆڭۈل.

مانا بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ پەرزەنت تەربىيەسىنىڭ مۇھىملىقى ۋە قانۇنىيىتىدىن چىقارغان يەكۇنى. مانا شۇنداق مەسئۇلىيەت بولغانلىقى ئۇچۇن، ئۇيغۇر خەلقى پەرزەنت تەربىيەلەشنىڭ ئۆزىگە خاس قائىدە - يوسۇنلىرىنى بارلىققا كەلتۇرگەن.

نەسىل - نەسەبكە ئەھمىيەت بېرىش

ئۇيغۇر خەلقى پەرزەنتلەرنىڭ ياراملىق ۋە يارامسىز بولۇشىدا مۇھىم رول ئوينايدىغان ئاساسىي ئۇل ئاتا - ئانىسىنىڭ ياراملىق ۋە يارامسىز بولۇشىغا باغلىق دەپ قارايدۇ. شۇڭا، ئاتا - ئانىنىڭ ياخشى تەربىيە كۆرگەن - كۆرمىگەنلىكى،

نەسەبىنىڭ پاك، ئېسىل بولۇشى پەرزەنتنىڭ ياراملىق بولۇشىغا پەۋقۇلئادده تەسىر كۆرسىتىدۇ، دەپ قارايدۇ. نىكاھلىق بولۇشتا نەسىل - نەسەبنى ياخشى تالاش، تەربىيە كۆرگەن - كۆرمىگەنلىكىگە قاراش نىكاھلىنىشتىكى مۇھىم شەرتلەرنىڭ بىرى سۈپىتىدە قارىلىدۇ.

108. ئەي خۇيى گۈزەل، پاك نەسەب، پاك ئۇرۇق،
جاھان قالمىسۇن سەندىن ھەرگىز قۇرۇق.

4476. تېگى ياخشى بولسۇن تۇخۇم ھەم ئۇرۇق،
ئۇياتچان ۋە تەقۋا ئۆزى بەك ئېرىنچ.

يۇقىرىقى دەۋەتلەردە ئۇيغۇرلار نىكاھلىنىشقا قويغان بىرقانچە پىرىنسىپلىق قائىدە يورۇيدۇ. بۇ جاھانىنىڭ تۇۋرۇكى پاكلىق، پاك نەسەب دەپ بىلگەن ئۇيغۇرلار، ئۇرۇق ھەم تۇخۇمنىڭ ياخشى بولۇشىنى، ئۇياتچان، تەقۋا يەنى تەربىيە كۆرگەن بولۇشىنى ئالدىنقى قاتارغا قويغان، چۈنكى پەس تەبىئەتلىك ئادەم پادىشاھ بولۇپ كەتكەن تەقدىردىمۇ يەنىلا پەس، ئېسىل تەبىئەتلىك ئادەم قۇل بولۇپ كەتكەن تەقدىردىمۇ يەنىلا ئېسىل.

سەۋەب - نەتىجە پىرىنسىپى

ئۇيغۇرلار ئەمەل قىلىپ كېلىۋاتقان تەلىم - تەربىيە تەلەپلىرىنىڭ بىرى شۈكى، ئۇلار، خۇدا ھەرقانداق ئىشقا بىر سەۋەبنى بىللە ياراتقان. بالىنىڭ ياخشى - يامان بولۇشىنىڭ سەۋەبى ئاتا - ئانىغا باغلىق، دېگەن قانۇنىيەتكە ئەمەل قىلىپ كەلگەن.

1485. ھەر ئىشقا قىلۇر سەۋەبنى خۇدا،
يامان ياخشىلىقتۇر ئۇنىڭ قولىدا.

1486. ئوغۇل ـ قىز سەۋەبى ئاتا ھەم ئانا، بۇزۇلسا قىلىقى، تۇزۇلسە يەنە.

ئوغۇل ـ قىز خۇي ـ پەيلى بولسا يامان، يامان قىلغان ئاتا بۇلارنى ھامان.

تەربىيە، تەسىر قانداق بولسا، پەرزەنت شۇنداق بولىدۇ. بالىنى قانداق ئادەم تەربىيەلىسە شۇنداق ئادەم بولىدۇ. ئاتا ـ ئانىنىڭ خۇي ـ مىجەزى قانداق بولسا بالىنىڭ مىجەز ـ خۇلقىمۇ ئاتا ـ ئانىنى تارتىدۇ. خەلقىمىز بۇ قانۇنىيەتكە ھۆرمەت قىلىدۇ.

بالىنى ئۆز قولى بىلەن تەربىيەلەش پىرىنسىپى

ئۇيغۇر خەلقى يەكۈنلەپ چىققان ھەم ئەمەل قىلىپ كەلگەن تەلىم ـ تەربىيە قائىدە ـ پىرىنسىپلىرىنىڭ بىرى پەرزەنتلىرىنى ئاتا ـ ئانىلار ئۆز قولى بىلەن تەربىيەلەش تەلىپىدىن ئىبارەت.

4504. تۇغۇلسا ساڭا ئاي كەبى قىز ـ ئوغۇل، ئاڭا تەربىيەچى سەن ئۆزۈڭلا بول.

مانا بۇ ناھايىتى ئۇزاق تەجرىبە ـ ساۋاقلاردىن كېيىن چىقىرىلغان ساۋاق. قانۇنىيەت شۇكى، ئاتا ـ ئانا بىلەن بالىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتەك يېقىن مېھىر ـ مۇھەببەت مۇناسىۋىتى باشقا ھەرقانداق بىرنەرسىدە بولمايدۇ. ئاتا ـ ئانا بالىغا كۆيۈنگەندەك ھېچكىم ئۇ بالىغا كۆيۈنۈپ بولالمايدۇ. ئاتا ـ ئانا ھەرقاچان بالىنىڭ غېمىنى يەيدۇ، ئەگەر بالىنىڭ غېمىنى يېمەيدىكەن، نۇرغۇن غەملەر تېغى ئۇستىدىن باسىدۇ، غېمىنى يېمىگەن بالا، بالا ئەمەس، بالا (بالا ـ قازا) بولۇپ، ئائىلىسىنىڭ

خانۇمانىنى كۆيدۈرۈپ كۈل قىلىشقا يارايدۇ.

بالىنى ئانا سۈتى بىلەن بېقىش پىرىنسىپى

بالىنى ئانا ئۆزىنىڭ سۈتى بىلەن بېقىشى پەرزەنتلەرنىڭ ياراملىق، ئىقتىدارلىق ئادەم بولۇشىنىڭ مۇھىم شەرتلىرىنىڭ بىرى. ئۇيغۇر خەلقى قەدىمدىن تارتىپ بۇ پىرىنسىپقا ئەمەل قىلىپ كەلگەن. قانۇنىيەت شۇكى، نەسىل - نەسەب دېگەن قانداشلىق مۇناسىۋىتى ئارقىلىق بولىدۇ. ئانا سۈتى قانداشلىق مۇناسىۋىتىنى تەشكىل قىلغان ئامىلنىڭ بىرى. شۇڭا، مۇقەددەس ئەقىدىلەردە ئانا بالىنى چوقۇم ئىككى يىل ئېمىتىش كېرەك دەپ ئەمر قىلىنغان. بۇنىڭ ئارقىسىدا ناھايىتى نۇرغۇن ھېكمەتلىك سىرلار يوشۇرۇنغان. بىر تارىخىي ھېكايەتتە ئىنەكنى ئېمىپ چوڭ بولغان بىر ئاتنىڭ بەزى خۇيلىرى ئىنەكنى دوراپ قالغانلىقى خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭدىن قارىغاندا، ھايۋان سۈتى بىلەن بېقىلغان بالىلارنىڭ ساغلام - سۈپەتلىك، ئەقىل - پاراسەتلىك چوڭ بولۇشى چوقۇم دەخلى - تەرۇزگە ئۇچرايدۇ.

«ئادەم قۇلاقتىن سەمرىيدۇ، ھايۋان تۇياقتىن»

بۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ پەرزەنتلەرنى بېقىش بىلەن تەربىيەلەشنىڭ مۇناسىۋىتىنى ياخشى بىر تەرەپ قىلىش ھەقىقىدىكى چۈشەنچىسىنىڭ يېشىمى. «ئەي ئوغۇل، مەندىن ئۇگۈت - نەسىھەت ئال، پەزىلەتلىك بول، ئەل ئارىسىدا ئۇلۇغ ئالىم بولۇپ بىلىمىڭنى تارقات» (مەھمۇد كاشغەرىي). ئۇيغۇر خەلقى بالىغا ئوزۇق بېرىپ، كىيىم كىيگۈزۈپ چوڭ قىلىش بىلەن ئۇلارنى ئەدەپلىك، پەزىلەتلىك، ئېسىل خاراكتېرلىك، بىلىملىك، قابىلىيەتلىك، ياراملىق ئادەم قىلىپ تەربىيەلەشنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. ئادەم ھايۋان ئەمەس، بوغۇز بېرىپ قويسىلا سەمرىيىدىغان، ئادەم دېگەن تەربىيە

ئارقىلىق ئادەم بولىدۇ، كامالەت تاپىدۇ دەپ قارىغان، «قۇلاقتىن سەمرىيىدۇ» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى مانا شۇ. ئاتا ـ ئانا بالىغا پەزىلەتتىن، ياخشى تەلىم ـ تەربىيەدىن ئارتۇق، قىممەتلىك مىراس قالدۇرالمايدۇ. ھەرقانداق قىممەتلىك مىراس تۆگەيدۇ، بىراق پەزىلەت بىلەن ياخشى تەلىم ـ تەربىيە مىراسى مەڭگۈلۈك بولىدۇ. ئۇ مىراس بالىغا بۇ دۇنيا، ئۇ دۇنيا بەخت ئېلىپ كېلىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا دۇنيادا ئاز ئۇچرايدىغان بىر قىممەتلىك مىللىي ئەنئەنە بارکى، ئۇ بولسىمۇ بالىنى ئەركىلىتىش، بۇنى قەدىمكى زاماندا يەنى مەھمۇد كاشغەرىي زامانىسىدىن بۇرۇن «ئوخشىماق» دەپ ئاتىغان. بىزنىڭ ئېغىزى شېكەردەك، گېپى ھەسەلدەك، مېھىر ـ مۇھەببىتى ئېقىندەك ئاتا ـ ئانىلىرىمىز بوۋاق تېخى تىل ئۇقمايدىغان چاغدىن باشلاپلا، ئۇلارنى ئەركىلىتىدىغان، يەنى كىچىك بالىنىڭ ئاۋازى ۋە گېپىنى دوراپ بالا بىلەن سۆزلىشىدىغان، مۇڭدىشىدىغان ئادەت بار. ئانا ئەركىلەتسە بالا ۋىلقىلاپ كۈلىدۇ. چۈنكى، ئۇلار گەپ ئۇقمىغان بىلەن چىراي ئىپادىسىنى، ئاۋازنى بىلىدۇ، خاپا بولغانىنى، قاپاق تۇرۇلگەننى ھېس قىلالايدۇ. ئانىلارنىڭ ئەركىلىتىشلىرىدىكى ئاجايىپ ئۇلۇغ تىلەكلەر بالىنىڭ يۈمران قەلب ئېتىزىغا ئاستا ـ ئاستا تەسىر قىلىدۇ. بۇ ئارقىلىق قۇلاقنىڭ رولىدىن پايدىلىنىپ، بوۋاق ۋاقىتسىزلا بالىنى تەربىيەلەش ئىشى ئۇتۇقلۇق باشلىنىدۇ. بۇ ئارقىلىق بىرىنچىدىن، بالىغا خۇشاللىق ئاتا قىلسا، ئىككىنچىدىن، بالىنىڭ كۆلكىسى ئارقىلىق بالىنىڭ ساغلاملىقى، ئىممۇنىتېت كۈچى ئاشىدۇ. ئۈچىنچىدىن، بالىنىڭ تەپەككۇرى ئېچىلىدۇ. تۆتىنچىدىن، تىلىنىڭ بالدۇر چىقىشىغا پايدىسى بولىدۇ. بەشىنچىدىن، ئاتا ـ ئانا بىلەن بالا ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەت چوڭقۇرلايدۇ. شۇ مەندىن قارىغاندا، بالىنى ئەركىلىتىش يالغۇز بىر تەلىم ـ تەربىيەدىكى ئەنئەنە بولۇپلا قالماي، بەلكى بۇ قەتئىي داۋاملاشتۇرۇش لازىم بولغان

مىللىي قائىدە - يوسۇنلىرىمىزنىڭ قىممەتلىك ئۇلگىلىرىدىن بىرى.

ھازىرقى ياشلاردا مۇنداق ئەركىلىتىش ماھارىتى يوق. بۇ، ئەلۋەتتە بىزدىكى يەنە بىر خىل چېكىنىش، بۇنىڭغا ئانا بولغۇچى ھەربىر مېھرىبانىنىڭ ئەستايىدىللىراق مۇئامىلە قىلىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

ئۆزۈقلىنىش يوسۇنلىرىمىز

ئۆزۈقلىنىش ئىنسانلارنىڭ، جۈملىدىن بارلىق جانلىق مەۋجۇداتلارنىڭ ئەڭ ماھىيەتلىك ئېھتىياجى. ئۆزۈقلىنىش بولمىسا ھاياتلىق بولمايدۇ. ئىنسانلار نەچچە مىڭ يىللىق مەدەنىيەت تەرەققىيات تارىخىدا ئۆزىگە خاس ئۆزۈقلىنىش مەدەنىيىتىنى بارلىققا كەلتۈردى. ئەڭ قەدىمكى يېمەكلىكنى پىشۇرۇپ يېيىش باسقۇچىغا كىرىشى ئىنسانلارنىڭ ئۆزۈقلىنىش جەھەتتە مەدەنىيەت باسقۇچىنى باشلىغانلىقى ھەم ئۇلارنىڭ ئىنسانلاشقانلىقىدىن دېرەك بەرگەن. مانا شۇنىڭدىن تارتىپ نەچچە ئون مىڭ يىللار ئۆتتى ۋە يېمەك ـ ئىچمەك جەھەتتە غايەت زور ئۆزگىرىشلەرنى بارلىققا كەلتۈردى.

ئۇيغۇر خەلقى ئۆزۈقلىنىشتا ئەڭ بۇرۇن ئىنسانلىشىش قەدىمىنى باسقان مەدەنىيەتلىك مىللەتلەرنىڭ بىرى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئاشلىق تېرىش، كاۋاپ يېيىش، ئاشقا تۇز سېلىپ يېيىش تارىخى نەچچە مىڭ يىللىق ئۇزاق تارىخقا ئىگە. بۇ زېمىندىن يېمەك ـ ئىچمەككە دائىر نۇرغۇن مۆجىزىلىك بايقاشلار قولغا كەلدى. ئۇيغۇرلار ئۆزۈقلىنىش مەدەنىيىتى باسقۇچلىرىدا ئۆزىگە خاس يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتىنى بارلىققا كەلتۈرۈپلا قالماي، بەلكى خېلى مۇكەممەل ئۆزۈقلىنىش يوسۇنلىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەن.

ئۇچ ۋاخ ئۆزۈقلىنىش

قەرەللىك تاماق يېيىش ئىنسانلارنىڭ مۇھىم بىر ئۆزۈقلىنىش قائىدىسى. ھايۋان قەرەللىك ئۆزۈقلانمايدۇ، قاچان

ئوزۇقلۇققا ئېرىشسە شۇ چاغدا ئوزۇقلىنىۋېرىدۇ، ئىنسانلارنىڭ هازىرقى ئوزۇقلىنىش ئادىتىدە ئاساسەن ئۈچ ۋاخ تاماق يېيىش ئومۇملاشقان. بىراق، هەربىر ۋاخلىق تاماقتا قانداق ئوزۇقلىنىش جەهەتتە قىسمەن پەرقلەر مەۋجۇت، خەلقىمىز ئۈچ ۋاخ تاماققا ئادەتلەنگەن.

ئۇيغۇرلار ئەتىگەنلىك ناشتىنى ناهايىتى مۇهىم بىلىدۇ. ئەتىگەندە ناشتىسىز چىقىپ كېتىشنى يامان ئالىدۇ. شۇڭا، «ئەتىگەنكى مۇشتتىنمۇ قايتما» دېگەن ئىدىيوملىرى بار. هېكايەتلەردە كەلتۈرۈلىدۇكى: «لوقمان هېكىم هەر كۈنى باش تەرىپىگە بىر پارچە نان قويۇپ ياتىدىكەن. ئەتىگەندە ئورنىدىن تۇرۇشتىن بۇرۇن هېلىقى ناننى ئېغىزىغا سېلىۋېتىپ ئاندىن قوپىدىكەن. بىركۈنى بۇ ئادىتىنى ئۇنتۇپ يېتىپ قاپتۇ. ئەتىگەندە قولىنى بېشى تەرەپكە ئۇزاتسا نان ئەمەس، بىر سىقىم توپا چىقىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ناشتا ئورنىدا توپىنى كاپ ئېتىپتۇ.» بۇ هېكايەت ئارقىلىق خەلقىمىز ئەتىگەنلىك ناشتىنىڭ ناهايىتى مۇهىم ئىكەنلىكىنى، بۇ ناشتا تەن سالامەتلىك بىلەن هەم مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى ئىپادىلىگەن.

ئۇيغۇرلار ئاساسەن ئەتىگەندە نان بىلەن چاي ئىچىشكە ئادەتلەنگەن. چۈنكى، ئەتىگەندە تاماق ئېتىپ يەپ ئولتۇرغىلى بولمايدۇ، يەنە بىرى ساغلاملىقنى نەزەردە تۇتقان بولۇپ، ئەتىگەندە مايلىق، قورۇلغان تاماقلارنى ئىستېمال قىلسا سەپراغا تېگىدۇ دەپ قارايدۇ. چۈشتە ئىشلەپچىقىرىش ئالدىراش بولسا يەنىلا چاي ئىچىدۇ. ياز بولسا مېۋە - چېۋىلەر بىلەن، قېتىق بىلەن نان يەيدۇ. كەچتە ئاش ئېتىپ يەيدۇ. چۈشتە تاماق ئەتسە قويۇق تاماقلار ئاساس قىلىنىدۇ، كەچتە سۇيۇقراق، يەڭگىل تاماقلار كۆپرەك ئېتىلىدۇ.

ئوزۇقلىنىش مىقدارى

ئۇيغۇرلار ئوزۇقلىنىش مىقدارىغا بەك ئەهمىيەت بېرىدۇ. كۆپ يەۋېلىشنى هايۋانلىق، پەزىلەتتىن يىراقلاشقانلىق، جېنىغا

ئېكەك سالغانلىق، دەپ قارايدۇ. ئاز يېيىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. يۇسۇپ خاس هاجىپ كېسەللىك گالدىن كىرىدۇ، كۆپ يەۋالسا ئۇ تاماق سىڭمەيدۇ، بەدەندە كېسەللىك پەيدا قىلىدۇ. جانغا زۇلۇم ئېلىپ كېلىدۇ. ئەگەر تەن سالامەتلىكنى، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشنى ئارزۇ قىلساڭ، «ئاز يە» دېگەن دورىنى يېگىن، دەپ دەۋەت قىلغان. پىرىنسىپى شۇكى، قورساقنىڭ ئومۇمەن بىر قىسمىغا تاماق يېيىش، يەنە ئۇچتىن بىر قىسمىغا چاي، سۇ ئىچىش، يەنە ئۇچىنچى بىر قىسمىغا يەل، يەنى بوشلۇق قالدۇرۇش كېرەك، دەپ قارايدۇ.

ئۇزۇقلىنىش ۋە مىزاج

مىزاج ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىدە قوللىنىلىدىغان ئۇقۇم. ئۇ پۈتۈن جانلىقلاردا بولىدىغان تەبىئي مەۋجۇت هالەت. تەبىئەت ۋە بەدەندىكى تۆت چوڭ ماددا ــ ئوت، هاۋا، سۇ، تۇپراقلارنىڭ بىرىدىكى ئۇششاق بىرلىكلەرنىڭ يەنە بىر ماددىنىڭ ئۇششاق بىرلىكلىرى بىلەن بىرىكىشى ياكى تەسىر قىلىشىدىن شەكىللەنگەن كەيپىيات ياكى تەبىئەت مىزاج دەپ ئاتىلىدۇ.

تەبىئەت دۇنياسى ۋە ئۇنىڭدىكى بارلىق جانلىق مەۋجۇداتلارنىڭ ئۆزىگە خاس مىزاجى بولىدۇ. ئادەمنىڭ قانداق مىزاجلىق بولۇشى تۆت چوڭ ماددىنىڭ قايسىسىنىڭ بەدەندە غالىبراق ئورۇندا تۇرغانلىقىغا باغلىق بولىدۇ. ئادەمنىڭ مىزاجى نىسپىي تەڭپۇڭ هالەتتە بولىدۇ، تەڭپۇڭلۇق بەدەنىنىڭ ساغلام هالىتىنىڭ ئىپادىسى، تەڭپۇڭلۇق بۇزۇلسا، يەنى تۆت تادۇنىڭ بىرى غالىب كېلىپ يەنە بىرىنى باسقاندا، مىزاجدا بۇزۇلۇش بولۇپ تەڭپۇڭلۇق نورمالسىزلىشىدۇ، نەتىجىدە هەر خىل كېسەللىكلەرگە گىرىپتار بولىدۇ. مىزاج چوڭ جەهەتتىن تۆتكە بۆلۈنىدۇ، يەنى ئىسسىق، سوغۇق، هۆل، قۇرۇقتىن ئىبارەت. بۇنى يەككە مىزاج دەپ ئاتايدۇ. قۇرۇق ئىسسىق، هۆل ئىسسىق،

ھۆل سوغۇق، قۇرۇق سوغۇق قاتارلىق مۇرەككەپ مىزاجلارغىمۇ تەقسىملىنىدۇ. بارلىق يېمەكلىكلەردىمۇ مانا شۇنداق مىزاج بار، بەزىلىرى ئىسسىق، بەزىلىرى سوغۇق، بەزىلىرى قۇرۇق ئىسسىق، بەزىلىرى ھۆل ئىسسىق، بەزىلىرى قۇرۇق سوغۇق، بەزىلىرى ھۆل سوغۇق دېگەندەك، شۇڭا بىز ھەرقاچان يېمەكلىكلەر بىلەن مىزاجىمىزنى تەڭشەپ تۇرىمىز. بىز ئوزۇقلىنىۋاتقان تۈرلۈك ئاشلىق زىرائەتلەر، كۆكتاتلار، مېۋىلەر، مايلارنىڭ ھەممىسى ئوخشىمىغان مىزاجغا ئىگە. ئۇلار بەدەنگە كىرگەندىن كېيىن مىزاجنىڭ ئوخشاش بولمىغانلىقىغا ئاساسەن ئوخشاش بولمىغان تەسىرنى پەيدا قىلىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقى ھەربىر ئادەمنىڭ ئۆزىنىڭ مىزاج ئالاھىدىلىكىنى بىلىشىنى ئەڭ ئەقەللىي تەلەپ دەپ قارىغان. يۈسۈپ خاس ھاجىپ 40 ياشقىچە ئۆزىنىڭ مىزاجىنى بىلمىگەن ئادەمنى ھايۋان ئاتىسا بولىدۇ، دېگەن. ئادەمنىڭ ئۆزىگە قانداق تەبىئەتلىك ئوزۇقلارنىڭ ماس كېلىدىغانلىقىنى بىلىۋېلىشى، ئوزۇقلانغان يېمەكلىكلەرنىڭ تەركىبى ۋە ئۇنىڭ تەبىئىتىنى بىلىشى ئوزۇقلىنىش مەدەنىيىتىگە قويۇلغان مۇھىم بىر ساۋات ھېسابلانغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئوزۇقلىنىش ئادىتى ۋە يېمەك - ئىچمەكلىرى ئاساسلىقى ئۇيغۇرلارنىڭ مىزاج ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن بارلىققا كەلگەن ۋە بارا - بارا ئۆلچەملەشكەن، شۇڭا ئاددىي كىشىلەرمۇ ئىسسىقى ئېشىپ سەۋدا كۈچىيىپ كەتكەن كىشىگە شوۋىگۈرۈچ ئېتىپ بېرىش ئارقىلىق مىزاجىنى تەڭشەشنى، سوغۇقى ئېشىپ بەلغەم كۈچىيىپ كەتسە شورپا، گۆشنان قاتارلىق غىزالار بىلەن تەڭشەشنى بىلىدۇ. بۇ جەھەتتىن ئالغاندا، ئائىلىدە، مەكتەپلەردە بولسۇن بالىلارنى ئىنساننىڭ تەبىئىتى، مىزاج ۋە ئىلمىي ئوزۇقلىنىش ھەققىدە بەلگىلىك چۈشەنچىگە ئىگە قىلىش ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئوزۇقلىنىش ۋە پاكىزلىق

ئۇيغۇرلارنىڭ ئوزۇقلىنىشقا قويغان ئەڭ پىرىنسىپال تەلەپلىرىدىن بىرى پاكىزلىق. ئادەم بەدىنى پاكىز يارالغان، ئۇ ھەرگىزمۇ مەينەتچىلىكنى خالىمايدۇ. مەينەتچىلىك دېگەن ئادەمنىڭ بەدەن مۈلكىنى خاراب قىلىدىغان مىكروبلارنىڭ مەنبەسى بولۇپ، يېمەكلىكلەر، قاچا ـ قومۇچلار، قوللار ياخشى يۇيۇلۇپ مىكروبسىزلاندۇرۇلمىسا، ئادەم ئوڭاي كېسەلگە گىرىپتار بولىدۇ. شۇڭا، ئۇيغۇرلار پاكىزلىقنى ئەڭ ئالىي پەزىلەت دەپ قارايدۇ. «ئوڭلۇق ئايال» دېگەن ئىبارىنى يەنە پاكىز ئاياللارغا قارىتىپمۇ ئېيتىدۇ. پاكىزلىقنى ئىمان دەپ قارايدۇ، مەينەتچىلىك ئەقىلنى ۋە ئىماننى بۇلغايدۇ دەپ قارايدۇ. مەينەتچىلىك شۇملۇقنى چىللايدۇ، مەينەت ئادەم شەيتاننىڭ دوستى، پاكىز ئادەم پەرىشتىنىڭ دوستى دەپ قارايدۇ. مانا شۇنداق ئەقىدە بولغانلىقى ئۈچۈن يۇقىرى تەبىقە بولسۇن، تۆۋەن تەبىقە بولسۇن پاكىزلىققا بەك ئەھمىيەت بېرىدۇ. مەينەت ئۆيگە پەرىشتە كىرمەيدۇ، دەپ قاراپ، ئۆيۋاقنى ناھايىتى پاكىز تۇتىدۇ. مەينەت ئادەمنىڭ قولىدىن بىر نەرسە يېمەيدۇ، ئەل ئارىسىدا مەينەت دەپ ئاتىلىش ئەڭ چوڭ ھاقارەت ھېسابلىنىدۇ. ئوڭلۇق، پاكىز ئاتىلىش ئەلنىڭ ئالقىشى، مۇكاپاتى ھېسابلىنىدۇ.

ئائىلىدە ئوزۇقلىنىش

ئۇيغۇر خەلقى ئۆيدە ئوزۇقلىنىشنى بەرىكەت، نېمەت، بەختنىڭ نىشانى دەپ بىلىدۇ. ئۇ ئائىلە ئەزالىرىغا ئائىلىنىڭ ئىللىقلىقىنى ھېس قىلدۇرىدۇ، ئائىلە ئەزالىرىنى بىر داستىخانغا جەم قىلىدۇ. سىرتنىڭ تاماقلىرى ئەقىلنى بۇلغايدۇ، كېسەللىك پەيدا قىلىدۇ دەپ قارايدۇ. چۈنكى، رەستىلەرنىڭ ئاممىۋى ئاشخانىلىرىنىڭ تازىلىقىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولمايدۇ، ئۇنداق ئاشپۇزۇللاردىن ھەر خىل كېسەلگە گىرىپتار

بولغان كىشىلەر تاماق يەپ كېتىدۇ، ئۇلارنىڭ كېسەللىك مىكروبلىرى قاچىلاردا قالىدۇ، ئاشپۇزۇللاردا قاچىلارنى پاكىز دېزىنفېكسىيە قىلمىسا، كېسەلنىڭ تارقىلىشى تېز بولىدۇ. بىر قاچا تاماق يەيمەن دەپ، يامان بىر كېسەلنىڭ مۇشەققىتىنى يۈدۈۋېلىش تولىمۇ ئەخمىقانىلىك بولۇپ قالىدۇ.

ئائىلە ئەنئەنىۋى قائىدە - يوسۇنلار مەكتىپى بولغاچقا، پەرزەنتلەر ئائىلىدە تاماق ئېتىش، تاماقنىڭ تۈرلىرى، ئۇنىڭ تەبىئىتى، پاكىزلىق قاتارلىقلارنى ئۆگىنىدۇ. ئۇيغۇر خەلقى ئائىلىنىڭ ئوتى ئۆچۈپ قالمىسۇن، مورىسىدىن تۈتۈن چىقىپ تۇرسۇن دېگەن ئىبارىلەر بىلەن ئائىلىدە تاماق ئېتىلگەن، ئائىلىسىدە مېھمان كۈتكەن، ئائىلىسى ئىللىقلىققا چۆمگەن مەنزىرىنى نامايان قىلىدۇ. ئۆيدە ئوت يېقىلمىدى، مورىدىن تۈتۈن چىقمىدى، ئۆينىڭ چىرىغى يېقىلمىدى، دېگەنلىك، ئۇ ئائىلە ئەمەس قەبرىستانلىققا ئايلاندى، دېگەن مەنىنى بېرىدۇ.

ئوزۇقلىنىشتا پەرھىزلەر

ئادەمنىڭ ئادەمگە خاس ئوزۇقلىنىش ئادىتى بولىدۇ، ھايۋاننىڭ ھايۋانغا خاس ئوزۇقلىنىش ئادىتى بولىدۇ. ھايۋانلار ئارىسىدىمۇ گۆشخور ھايۋانلار، چۆپخور ھايۋانلار بولىدۇ. ئادەم ھەم گۆشخور، ھەم ئوتخور مەخلۇق. بىراق، ئادەم نەچچە مىڭ يىللىق ھايات مۇساپىسى جەريانىدا ئىنسانغا خاس يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىنى بارلىققا كەلتۈردى. بۇنىڭ ئىچىدە پەرھىز قىلىدىغان يېمەك - ئىچمەك ئادىتىنىمۇ بارلىققا كەلتۈردى. دۇنيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ پەرھىزلىك يېمەكلىكلىرىدە بەلگىلىك پەرق بار. بەزىلىرى دىنىي ئېتىقاد سەۋەبلىك. بەزى يېمەكلىكلەردىن پەرھىز قىلغان بولسا، بەزىلەر مىللىي ئادەت كۈچىدىن بەزى يېمەكلىكلەردىن پەرھىز قىلغان. مەسىلەن، بۇددا دىنى مۇخلىسلىرى جانلىقلارنىڭ گۆشىنى يېمەيدۇ، بۇ

بۇددا دىنى ئېتىقادى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئىسلام دىنىدا يەنە نۇرغۇن پەرھىزلىك ئىشلار بار.

ئۇيغۇرلاردا مۇنداق پەرھىزلىك ئادەتلەر بار:

ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ تۇرمۇشىدا پەرھىزلىك ئىشلار بولىدۇ، ئىنسانلارنىڭ ھايۋانلار تۇركۈمىدىن ئايرىلىپ، ئىنسانلىق دەۋرىگە كىرىشىنىڭ مۇھىم بەلگىسى ئالدى بىلەن، بۇلار يېمەكلىكنى پىشۇرۇپ يېيىش باسقۇچىغا كىرگەن. بۇ ئىنسانلارنىڭ ئىنسانلىشىش قەدىمىنى تېزلەتكەن مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرى بولغان. مانا شۇ نەچچە ئون مىڭ يىللار مۇقەددەملا ئىنسانلار يېمەكلىكلەرنى پىشۇرۇپ يېيىش ئارقىلىق، خام يېمەكلىكنى يېيىشنى تەرك ئەتكەن. بىز روشەن خاراكتېرلىك بىر پەرقنى بىلىمىزكى، ھايۋان بىلەن ئادەمنىڭ يېمەك ـ ئىچمەكتىكى پەرقىدە، ھايۋانناڭ يېمەك ـ ئىچمىكىنىڭ ھالال ـ ھارىمى بولمايدۇ، ئالدىغا نېمە توغرا كەلسە، يېگىلى بولسىلا يەيدۇ. ئادەم ئادەمگە خاس ھالدا ئۆزىگە مۇناسىپ ئوزۇقلۇقلارنى تاللاپ يەيدۇ. ھايۋاننىڭ ئوتخورلىرى، گۆشخورلىرى بولىدۇ، ئادەم ھەم گۆشخور، ھەم ئوتخور مەخلۇق.

ئۇزاق ئەسىرلىك ھايات مۇساپىسىدە ھەربىر مىللەتنىڭ تۇرمۇش ئادىتى، قائىدە ـ يوسۇنى، دىنىي ئېتىقادى قاتارلىقلار ئاساسىدا بىر قىسىم پەرھىزلىك ئوزۇقلۇقلار بارلىققا كەلگەن. ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى بۇددىست ئۇيغۇرلار گۆشلۇك غىزا يېيىشتىن چەكلەنگەن بولسا، ئىسلامىيەتتىن كېيىن، ئىسلام شەرىئىتى بىلەن ئەنئەنىۋى ئوزۇقلىنىش ئادىتى بىر گەۋدە بولۇپ، يېمەك ـ ئىچمەك جەھەتتىكى بىر قىسىم پەرھىزلىك يېمەكلىكلەر بارلىققا كەلدى.

بىرىنچى، پاكىز نەرسىلەرنى يېيىش، مەينەت نەرسىلەرنى يېمەسلىك. ئادەمنىڭ ۋۇجۇدى پاك يارالغان، ئۇ ھەرگىزمۇ مەينەتچىلىكنى خالىمايدۇ. ئەگەر قانغا زىغىردەك بىر مەينەت نەرسە كىرىپ كەتسە ئادەم ئۆلىدۇ. شۇڭا، ئادەم ھەرقانداق يېمەكلىكنىڭ پاكىز، زەھەرسىز بولۇشىنى يېمەك ـ

ئىچمەكتىكى ئالدىنقى ئۆلچەم قىلىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن پاكىز بىلەن مەينەتنى ئايرىيدىغان روشەن ئۆلچەم - پىرىنسىپ بولۇشى كېرەك. بەزى نەرسىلەرنى يۇسا پاكىزلىنىدۇ، بىراق يەنە بىر قىسىم نەرسىلەرنى يۇسىمۇ پاكلانمايدۇ.

ئىككىنچى، پاك (ھالال) ھېسابلانمايدىغان نەرسىلەر قاتارىدا ئۆزى ئۆلۈپ قالغان، ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈلگەن ھايۋانىنى يېيىش چەكلەنگەن. بۇنىڭ ئىچىگە ئۇچار قاناتلارمۇ كىرىدۇ. ئۆزى ئۆلۈپ قالغان ھايۋانلارنى مۇسۇلمانلار ئەمەس، باشقا ئېقىدىكى كىشىلەرنىڭ كۆپى يېمەيدۇ. ئۆلۈپ قېلىشنىڭ چوقۇم سەۋەبى بولىدۇ، ئۇ بىرەر كېسەللىك سەۋەبىدىن ئۆلۈپ قالغان بولۇشى مۇمكىن، زەھەرلىك بىرەر نەرسە يەپ قېلىپ ئۆلۈپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. بوغۇلۇپ قېلىپ ئۆلگەن بولۇشى مۇمكىن، بۇنداق ھايۋاننىڭ گۆشىنى يېيىش ئادەمنى ھالاك قىلىشى مۇمكىن.

ئۇچىنچى، قاننى ئىستېمال قىلىش ناپاكلىقتۇر، ئۆلۈپ قالغان ھايۋان بوغۇزلانمىغانلىقى ئۈچۈن، قان ئۇنىڭ گۆشلىرىگە سىڭىپ كېتىدۇ، بوغۇزلىغاندا قان سىرغىپ چىقىپ كېتىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، قاننى ئىستېمال قىلىش چەكلەنگەن، بۇ ئىنسانىيلىق ئوبرازىغا ئېغىر نۇقسان يەتكۈزىدۇ.

تۆتىنچى، بەزى ھايۋانلارنىڭ گۆشىنى يېيىشتىن چەكلەنگەن، توڭگۇز گۆشى، ئېشەك گۆشى، يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ گۆشى قاتارلىقلار، توڭگۇز گۆشىنىڭ ھارام قىلىنىشىدىكى مۇھىم سەۋەب، بىرى، توڭگۇز نىجىس نەرسىلەرنى يەيدۇ، نىجىس يېمەكلىكلەرنى يېگەن ھەرقانداق ھايۋاننىڭ گۆشىنى يېيىش دۇرۇس بولمايدۇ، يەنە بىرى، ھازىرقى ئىلىم - پەننىڭ ئېنىقلىشىغا قارىغاندا، توڭگۇزنىڭ بەدىنىدە ئادەمگە زىيانلىق بولغان قۇرت ۋە مىكروبلار بولىدىكەن.

بەشىنچى، مۇسۇلمانلارنىڭ قائىدىسى بويىچە ھايۋانلار ئاللانىڭ نامى ئاتىلىپ بوغۇزلىنىشى كېرەك. ئەگەر ئاللانىڭ نامى ئاتىلىپ بوغۇزلانمىغان بولسا، پاك بولمايدۇ، دەپ قارايدۇ.

ئالتىنچى، دېڭىز هايۋانلىرىنىڭ هەممىسى پاك يېمەكلىك قاتارىدا ساقلىنىدۇ. سۇ هايۋانلىرى قانداق نامدا ئاتالغان بولمىسۇن هەممىسى پاك هېسابلىنىدۇ، بوغۇزلاش شەرتى قويۇلمايدۇ. ئۆلۈپ قالغىنى ۋە تىرىكلىكى ئېتىبارغا ئېلىنمايدۇ. پەقەت دېڭىزنىڭ سىرتىغا چىقىپ قېلىپ، بۇزۇلۇپ قالمىغان بولسىلا يېيىشكە بولىدۇ.

يەتتىنچى، ئوۋلانغان هايۋانلارنىڭ گۆشىدە مۇنداق بىرقانچە شەرت بار. كۆكۈل خۇشى ئۇچۇنلا هايۋانلارنى كەلسە ـ كەلمەس ئوۋلاپ ئۆلتۈرۈش گۇناه هېسابلىنىدۇ. ئوۋ قۇشلىرى ۋە ئوۋ ئىتلىرى بىلەن تۇتۇلغان، قاپقان بىلەن تۇتۇلغان، ئوق بىلەن ئېتىلغان هايۋانلارنى قائىده بويىچە گېلىدىن بوغۇزلاش شەرت، ئەگەر ئۇنىڭغا ئۇلگۈرمەي جان تالشىپ ئۆلۈپ قالسا، ئۇلارنىڭ گۆشىمۇ ناپاك هېسابلانمايدۇ. يەنە بىر شەرت شۇكى، مەلۇم قورال بىلەن ئوۋلانغان هايۋاننىڭ بەدىنىگە قورال ئىچىگە بۆسۈپ كىرمىگەن بولسا، پاك هېسابلانمايدۇ. شۇنىڭدىن چىقىپ، تاش ۋە باشقا كالتەكتەك نەرسىلەر بىلەن ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈلگەن هايۋانلار ناپاك هېسابلىنىدۇ. يەنە بىر شەرت، ئوۋ ئىتلىرى بولسۇن، ئوۋ قۇشلىرى بولسۇن، ئوۋلانغان ئوۋنى يەپ قويغان بولسا، ئۇنى يېيىش دۇرۇس ئەمەس. ئۆگىتىلگەن ئوۋ ئىتلىرى، ئوۋ قۇشلىرى چىشلىرىدا يارىلاندۇرغان ياكى ئۆلتۈرگەن بولسا، گۆشىنى يېمىگەن بولسا، ئۇ يەنىلا هالال بولىدۇ. ئوۋ ئۆلۈك هالەتتە تېپىلسا، مۇنداق بىرقانچە ئەھۋالنى نەزەرگە ئېلىش كېرەك: بىرى، سۇغا چۈشۈپ ئۆلۈپ قالمىغان بولۇشى، ئىككىنچى، ئۆلۈپ قالغان ۋاقتى ئۇزىراپ كېتىپ، گۆشىنىڭ سۈپىتى ئۆزگىرىپ كەتمىگەن بولۇشى شەرت. ئەگەر قىشنىڭ كۈنى بولۇپ، توڭلاپ قالغان بولسا، يەنىلا يېيىشكە بولىدۇ.

سەككىزىنچى، هەرقانداق هارام دەپ قارالغان نەرسىلەرنى جانلىق قۇتۇلدۇرۇپ، هالاكەتتىن ساقلىنىش ئۈچۈن شەرتلىك هالدا يېسە بولىدۇ، دەپ قارايدۇ.

نانغا باغلانغان يوسۇنلار

نان ـــ ئۇيغۇر يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتىدە ئەڭ دىققەتكە سازاۋەر، مەدەنىيەتلىك دەرىجىسى يۇقىرى، تارىخى ئۇزۇن، ئومۇملىشىشى ئىنتايىن كەڭ بولغان، يېمەك ـ ئىچمەكتە مۇ- قەددەسلىك ئورنىغا كۆتۈرۈلگەن يېمەكلىك. ئارخېئولوگىيەلىك قىدىرىش ئارقىلىق ئېرىشكەن نەتىجىلەرگە قارىغاندا، مەركىزىي ئاسىيادا ناننىڭ تارىخى تەخمىنەن 4000 يىل بۇرۇنقى دەۋرلەرگە توغرا كېلىدۇ. 6500 يىل بۇرۇنلا مەركىزىي ئاسىيالىقلار ناننىڭ خۇرۇچى بولغان بۇغداي، تېرىق، قوناق قاتارلىق زىرائەتلەرنى تېرىپ مەھسۇلات ئالغانىكەن.

ھازىر بىزگە ئومۇملاشقان «نان» پارسچە سۆز بولۇپ، خېمىردىن ئېتىپ تونۇردا، ئوچاقتا، قاسقاندا پىشۇرۇلىدىغان يېمەكلىك، قەدىمكى دەۋردە نان ئۇيغۇر تىلىدا «ئەتمەك» دەپ ئاتالغان. ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا «ئەتمەك» سۆزى ناننى ئەمەس، شۇ ناننى يېقىش جەريانىدىكى مەشغۇلاتنى ئىپادىلەيدىغان بولۇپ، «نان ئەتمەك» شەكلىدە قوللىنىلىدىغان بولدى.

ناننىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتى جەھەتتىكى مۇھىم ئورنى كىشىلىك مۇناسىۋەت، سودا مۇناسىۋىتى، سەپەر، تېبابەتچىلىك، توي ـ تۆكۈن، ئۆلۈم ـ يېتىم ھەتتا ئەقىدە ـ ئېتىقادقىچە تۇتىشىدۇ. بۇ جەھەتتە نان ناھايىتى مۇھىم بىر مەدەنىيەت ھادىسىسى سۈپىتىدە ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبى قاتارىدا ئەتىۋارلىنىدۇ.

بىرىنچى، نان ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى يېمەك ـ ئىچمەك

مەدەنىيەتىدە تارىخىنىڭ ئۇزۇنلۇقى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى، ئولتۇراق تۇرمۇشقا كۆچۈش ئەھۋالى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم پاكىت ئاساسى بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش نەتىجىسىگە قارىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى 4000 يىل بۇرۇنلا نان مەدەنىيىتىگە قەدەم قويغانلىقىنى دەلىللەيدىغان ماددىي ئىسپاتلار ئۇيغۇرلار قەدىمدىن بېرى مەركەزلىك ئولتۇراقلاشقان بۇ رايونلارنىڭ كۆپ جايلىرىدىن بايقالدى. بۇنىڭدىن قارىغاندىمۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئاتا - بوۋىلىرى ئاز دېگەندە بۇنىڭدىن 4000 يىللار بۇرۇنلا ئولتۇراق تۇرمۇشنى باشلىغان، شۇنىڭ بىلەن بىللە نانمۇ بارلىققا كەلگەن. كۆچمەن چارۋىچى قوۋملاردا نان بولمىغان. چۈنكى، تونۇرنى ئېلىپ يۈرۈشكە بولمايتتى. نانىنى ئۇيغۇرلار كەشپ قىلغان ۋە ئۇيغۇرلار ئىزچىل ۋارىسلىق قىلىپ كەلمەكتە.

ئىككىنچى، نان ئۇيغۇرلارنىڭ سەپەر ئېھتىياجى ئۈچۈن ناھايىتى قولايلىق ئۇزۇقلۇق بولغان، ئۆز دەۋرىدە مەركىزىي ئاسىيادىن ئىبارەت بۇ كەڭ تېررىتورىيەدە ئەجدادلىرىمىز ھەر خىل مۇناسىۋەت تۈپەيلى نۇرغۇن سەپەرلەردە بولغان، چەكسىز قۇملۇق، چۆل - داۋانلارنى باسقان. بۇنداق مۇشەققەتلىك سەپەردىن نان ئۇلارنى ئامان ساقلاپ مەنزىلىگە يەتكۈزگەن. روشەنكى، نان ئۇزاق ساقلىنىدۇ. جەزىرىلەردە نانىنى قىزىق قۇمغا بىرنەچچە مىنۇت كۆمۈپ قويسا ياكى ئوتقا قاقلىسا چۈرۈك، تەملىك، يېيىشلىك ھالىتىگە قايتىدۇ. ئەگەر سۇ بار يەرلەر بولسا سۇغا چىلاپلا يېسىمۇ قورساقنى تويغۇزۇشقا يارايدۇ. شۇڭا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىسىدە قەدىمدىن تارتىپ بىرەر تۇغقىنى، قوشنا - قولۇملىرى، دوست - يارەنلىرى سەپەرگە چىقسا ئۇلارغا يوللۇق دەپ نان تۇتىدىغان ئەھۋال ھازىرغىچە ئىزچىل داۋاملاشقان. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «تۇزغو» دېگەن بىر يېمەكلىك تونۇشتۇرۇلۇپ: «يولغا چىققان تۇغقان، تونۇشلارغا

يوللۇق ئۇچۇن بېرىلىدىغان يېمەكلىك» (1 ـ توم، 553 ـ بەت) دېگەن، سۆزنىڭ تومۇرى «تۇز» ئىكەنلىكىگە قارىغاندا، قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭمۇ تۇزنى ئۇلۇغ بىلىدىغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. بۇ خۇسۇستا ئۇيغۇرلاردا «يازدا يېپىنچا، قىشتا ئوزۇق» دېگەن ماقالنىڭ نەزەردە تۇتقىنىمۇ يولغا چوقۇم نان ئېلىۋېلىشنىڭ لازىملىقى توغرىسىدىكى دەۋەت ئىدى. نان يەنە بۇ يەردە تىنچ ـ ئامانلىققا، ساق ـ سالامەت يۇز كۆرۈشۈشكە ئاتاپ تۇتۇلغان سۆۋغا ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر دېھقانلىرى، چارۋىچىلىرى بەلبېغىغا بىر ـ ئىككى نانىنى ئوراپ بېلىگە تېڭىۋالسىلا، بىر كۇن بىمالال تىرىكچىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىپ ئۆيىگە قايتالايدۇ.

ئۇچىنچى، نان سىمۋوللۇق مەنىدە مەئىشەتنىڭ تولۇق بولۇشىغا قارىتىلىپ «نېنى پۇتۇن» بولسۇن دېگەن ئىبارىنى قوللانسا، پاكلىق، دۇرۇسلۇق، ئەمگىكىگە تايىنىپ ياشاشقا «نېنىنى ھالالاپ يېيىش» ئۇقۇمىنى قوللىنىدۇ، تىرىشىپ ئۆزىنىڭ تىرىكچىلىكىنى قامداشقا «نېنىنى تېپىپ يېيىش» ئۇقۇمىنى قوللىنىدۇ، ئاچ ـ يالىڭاچ، موھتاجلىقتا قېلىشنى «بىر نانغا زار بولدى» دەپ ئىپادىلەيدۇ، ئۆزىگە مەنسۇپ مۇھىم بەھرىمەنلىك ھوقۇقىدىن مەھرۇم بولۇپ قالغىنىنى «نېنىدىن ئايرىلىپ قالدى» دەپ، بەزى تۇزكورلۇق قىلىپ پاجىئەلەرگە يولۇققانلارنى «نان ئۇرۇۋېتىپتۇ» دەپ ئىپادىلەيدۇ، ئۆي تۇتتۇرمىدى دېگەن مەنىنى «نان بەرمىدى»، ئۆي تۇتۇپ قالدى دېگەننى «نان يەپ قالدى» دەپ ئىپادىلەيدۇ. بۇنداق مىساللارنى تېخىمۇ كۆپ كەلتۈرۈش مۇمكىن. قەدىمكى دەۋرلەردىمۇ نان، تۇز سىمۋوللۇق مەنىدە قوللىنىلغان. «قۇتادغۇبىلىك» تە يۇقىرىقىدەك مەنە ناھايىتى روشەن بايان قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن تەرجىمە جەريانىدا ئەسلىي مەنە بىرئاز خۇنۇكلىشىپ كەتكەن: «ئاش ئىچكۇ يەتۇرگىل، يېمەك ـ ئىچمەك يېگۈز» نى «ئاش ـ نېنىڭنى يېگۈز» دەپ، «تۇز، ئەتمەك يەتۇر» نى، «نان ـ

تۇزۇڭنى يېگۈز» دەپ ئالغان. شۇنىڭ بىلەن نان ـ تۇزنىڭ مۇھىملىقى ئىپادە قىلىنغان بۇ مەزمۇن خۇنۇكلىشىپ قالغان. كىلاسسىك ئەسەرلەردىكى بىر سۆزنىڭ مەنىسى ئۆزگىرىپ كەتسە ئەسلىي مەنىدە كۆپ قالايمىقانچىلىقلار كېلىپ چىقىدۇ. ئەسلىگە سادىق بولۇش كىلاسسىك ئەسەرلەر تەتقىقاتىدا قەتئىي سەل قاراشقا بولمايدىغان مۇھىم ئىش.

تۆتىنچى، ناننى يەنە هاياتلىقنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى دەپ قاراپ، نانغا مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن ماقال ـ تەمسىللەرمۇ بارلىققا كەلگەن. «نانسىز ئۆي ئۆي ئەمەس»، «نېنى يوقنىڭ جېنى يوق»، «نان ئىمان، ناننىڭ يوقى يامان»، بۇنىڭدا بىر تەرەپتىن، خاس ناننىڭ هاياتلىقتا تۇتقان ئورنى گەۋدىلەنسە، يەنە بىر تەرەپتىن، نان سىمۋوللۇق مەنىدە ئائىلىنىڭ بەرىكىتى، ئائىلىنىڭ بەختى، مەئىشەتنىڭ موللۇقىغا قارىتىلىپ ئېيتىلىۋاتىدۇ.

بەشىنچى، نان ئۇيغۇر داستىخىنىنىڭ گۈلى سۈپىتىدە، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مېهماندوست، ساخاۋەتلىك خەلق ئىكەنلىكىنى نامايان قىلىپ كەلگەن. «يۇمشاق نېنىڭ بولمىسا، يۇمشاق سۆزۈڭ يوقمىدى» دېگەندە مېهمانلارغا نانىدەك يۇمشاق، توقاچنىڭ يۇزىدەك ئوچۇق چىراي بولۇش ئارزۇسى ئىپادىلىنىدۇ. مەرقانداق مېهماندارچىلىق نانسىز بولمايدۇ، مەرقانداق توي ـ تۆكۈن نانسىز ئۆتمەيدۇ. داستىخان تاشلاشتىن تارتىپ داستىخان ئاپىرىشقىچە هەممە ئىشتا نان مۇقەددەس سانىلىدۇ. نان مۇقەددەس سان توققۇز بىلەن بىرىكىپ يەنە مۇقەددەس ئەقىدىگە يانداشىپ كەتكەن. قىزنىڭ ئالدىغا بارغاندا، توققۇز ـ توققۇز ئېلىپ كېلىش ئەنئەنىسى هازىرمۇ بار. شۇنىڭ بىلەن بىللە داستىخاندىكى ناننىڭ ئۇۋاقلىرىنى تېرىپ ئاغزىغا سېلىش، يەرگە چۈشۈپ كەتكەن نانلارنى ئېلىپ يانچۇقىغا سېلىپ، ئاپىرىپ ئۇلاغلارغا بېرىش، قەسەم ئىچكەندە نان دەسسەپ قەسەم قىلىش ئارقىلىق «نان ئۇرسۇن» دېيىش ناننىڭ ئۇلۇغلۇقىنى،

مۇقەددەسلىكىنى يەنمۇ بىر بالداق يۇقىرى كۆتۈرۈۋەتكەن.

ئالتىنچى، نان ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدا تېبابەت ۋە ساقلىقنى ساقلاش جەھەتتىمۇ ئىنتايىن مۇھىم رولىنى جارى قىلدۇرۇپ كەلگەن. نان پىشۇرۇش ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، ئوتتا پىشۇرۇلغان نان، ھوردا پىشۇرۇلغان نان دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. ئوتتا پىشۇرۇلىدىغان نانمۇ ئوتقا كۆمۈپ پىشۇرۇلىدىغان نان، تونۇر - ئوچاققا يېقىپ پىشۇرۇلغان نان دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. ئوتقا كۆمۈپ پىشۇرغان نانىنى كۆمەچ نان دەپ ئاتايدۇ، مەھمۇد كاشغەرىي «كۆمەچ» دەپ ئالغان.

يەتتىنچى، نان ئۆزىنىڭ ئومۇمىيلىقى، ئاددىي - ساددىلىقى، ئەپلىكلىكى بىلەن يۇقىرى - تۆۋەن، باي - كەمبەغەل ئوتتۇرىسىدىكى پەرققە چەك قويۇپ، تەبىقە پەرقىگە جەك ئېلان قىلىپ كەلدى. چۈنكى، كىمخاب تونىنى، گۆش - پولۇنى ۋە باشقىلارنى خاس بايلار ئىستېمال قىلغان بىلەن، نانىنى پادىشاھمۇ، گادايمۇ، بايمۇ، كەمبەغەلمۇ ئورتاق ئىستېمال قىلىدۇ. بايىنىڭ داستىخىنىدىمۇ نان بار، نامراتنىڭ داستىخىنىدىمۇ نان بار. بۇ خىل ئالاھىدىلىك بىلەن نان كىشىلەر بىلەن كىشىلەر ئوتتۇرىسىدا بىر خىل ئورتاقلىق ۋە يېقىنلىققا يول ئېچىش رولىنى ئۆتەپ كەلدى. ئۆرپ - ئادەت، قائىدە - يوسۇنلاردىمۇ باي - غوجىلارمۇ نان مەدەنىيىتىگە ئەمەل قىلىپ كەلدى.

ئومۇمەن، نان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىي تەرەققىيات مۇساپىسىدە ئۇيغۇرلار بىلەن تەقدىرداش بولۇپ كەلدى. ئۇيغۇرلار گۈللەنگەندە نانمۇ گۈللىنىش باسقۇچىغا كىردى، نانىنىڭ يۇزى گۈللەنگەندە ئۇيغۇرنىڭمۇ يۇزى كۈلدى، نانىنىڭ يۇزى تاتارغان، سۇپىتى، تەبىئىتى ئۆزگەرگەن چاغدا ئۇيغۇرلارنىڭ يۇزىدىن كۈلكە كۆتۈرۈلدى، يۇزلىرى تاتاردى. داستىخانلىرى نان بىلەن بېزەلگەندە تۇرمۇشى ياخشىلانغانلىقىنى ئىپادە قىلدى، تۇرمۇشى ناچارلاشقاندا داستىخانلىرىدىن نان ئۆكسۈپ قالدى. غەربتىن،

شەرقتىن بۇ مۇقەددەس دىيارغا ھەر خىل مۇددىئا ـ مەقسەتتە كەلگەن مېھمانلار ئۇيغۇر نانلىرىدىن دەرمان تېپىپ، ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ مەملىكەتلىرىگە ئېلىپ بېرىپ تۇتىيا قىلىشتى. نان ئۆز دەۋرىدە جاھاننى ئىللىتىدىغان، جاھاننى يورۇتىدىغان، جانلىقلارغا ۋە جانسىزلارغا ھاياتلىق ئاتا قىلىدىغان قۇياش ۋە ئايغا تەقلىد قىلىپ ياسالغان. ئوتقا چوقۇنىدىغان چاغلاردا ئوتتا پىشۇرۇلىدىغان بۇ نان تېخىمۇ مۇقەددەس ئورۇننى ئىگىلىگەن. شۇڭا، نان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنى، بەخت ـ سائادەتكە، تىنچلىق، خاتىرجەملىككە، ئەركىن، ھۆر تۇرمۇشقا بولغان ئىنتىلىشلىرىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ، تۇرمۇشنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمىغا ئايلانغان.

21 ـ ئەسىر بوسۇغىسىغا قەدەم قويغان ئۇيغۇرلار ھازىر نان مەدەنىيىتىنى دۇنياغا يۇزلەندۇرۇش ئۈچۈن زور تىرىشچانلىقلارنى قىلماقتا. ئۇيغۇر نانلىرى ئۆزىنىڭ سېھرىي كۈچى بىلەن دۇنيا ئەللىرىنىڭ دىققىتىنى تارتماقتا. ئۇنى تاۋارغا ئايلاندۇرۇپ، ئىقتىسادىي ئىگىلىكتە تۇتقان ئورنىنى يۇقىرى كۆتۇرۇش، بازار رىقابىتىدە ئۆزىنىڭ ھاياتىي ئىقتىدارىنى نامايان قىلىپ، دۇنيا بازارلىرىدىن مۇناسىپ ئورۇن ئالدۇرۇش زامانىمىزدىكى نانىنىڭ ۋارىسلىرىنىڭ مۇھىم ۋەزىپىلىرىنىڭ بىرى بولماقتا.

سەككىزىنچى، كىچىك بالىلار تۇنجى قېتىم «ئانا، دادا» دىن كېيىن ۋە بۇرۇن «نان» دەپ تىلى چىقىدۇ، قەدىمكى دەۋرلەردىمۇ كىچىك بالىلارنىڭ تىلى «نان» دەپ چىقىدىغانلىقى ھەققىدە مەھمۇد كاشغەرىي «ئەپەك» سۆزىنى ئىزاھلاپ: بالىلار تىلىدا «نان» دېمەكتۇر دېگەن. قەدىمكى ئۇيغۇرلار نانىنى «ئەتمەك» دەپ ئاتىغان. بالىلار ئەمدىلا تىلى چىققاندا «ئەتمەك» نى «ئەپەك» دەپ تەلەپپۇز قىلىپ تىلى چىققان. ھازىرمۇ بالىلارنىڭ تىلى «نان» دەپ چىقىدۇ. بۇمۇ نانىنىڭ قانچىلىك مۇقەددەس ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى نامايان قىلىپ بېرىدۇ.

توققۇزىنچى، نان ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدا مۇقەددەس ئورۇنغا چىققان، ھەتتا خەلقنىڭ تۇرمۇشىدا بىلىپ - بىلمەي ئەقىدە - ئېتىقادقا ئايلىنىپ كەتكەن، يەنى نانغا دەسسەپ قەسەم قىلىش، «نان ئۇرسۇن» دېيىش ئەڭ يامان قەسەملەردىن ھېسابلىنىدۇ. ناننى خارلاش، ناننى بۇزۇپ چېچىش ئەڭ چوڭ گۇناھلاردىن سانىلىدۇ. ناننى قەدىرلەش، ناننى ئىسراپ قىلماسلىق ساۋابلىق ئىشلار قاتارىدا سانىلىدۇ. روشەنكى، نان ئەزىزلەنگەن جايدا باياشاتچىلىق بار، نان خارلانغان جايدا زاۋاللىق بار. دەل مانا شۇ ناننى خارلاۋاتقاننىڭ ئۆزىلا زاۋاللىقنىڭ ئىپادىسى. چۈنكى، ئۇ ھاياتنىڭ، ئەمگەكنىڭ قەدىر - قىممىتىنى، ئۇلۇغلۇقىنى ھېس قىلىشتىن مەھرۇم بولغان. ناننى خارلىغانلىقنىڭ مېھنەتنى، ھاياتلىقنى خارلاش ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇغان. مانا شۇنىڭ ئۆزى خارلىق ئارغامچىسىغا ئېسىلغانلىقنىڭ بەلگىسى ئەمەسمۇ؟ قانداق ئۇسۇل بىلەن بولمىسۇن ناندىن يۈز ئۆرۈش ئاخىر خارلىق ئېلىپ كېلىدۇ. بىز ناننى خارلىغاندا نان بەرداشلىق بەرگەن بىلەن، نان بىزنى خارلاپ قالغاندا ھەرگىزمۇ بەرداشلىق بېرەلمەيمىز.

چايغا باغلانغان يوسۇنلار

چاي مەدەنىيىتى ئۇيغۇرلارنىڭ خېلى قەدىمكى دەۋردىن تارتىپ شەكىللىنىپ، ھەرقايسى دەۋرلەرنىڭ ئادەتلىرىنى ئۆزىدە يۇغۇرۇپ تېخىمۇ مۇكەممەللىشىپ، خېلى مۇكەممەل قائىدە ـ يوسۇن مەدەنىيىتىنى بارلىققا كەلتۈرگەن ئەنئەنىلىرىنىڭ بىرى. چاي ئادەتلىرى خەلقىمىزنىڭ تۇرمۇشىدا ھەممە ساھەلەرگىچە چېتىلغان بولۇپ، ئۇ ھەم ئەدەپ ـ ئەخلاق يوسۇنى، ھەم مېھماندوستلۇق يوسۇنى بولۇپمۇ رول ئوينىغان. بىز ئۇنى مېھماندوستلۇق يوسۇنىدىن ئايرىپ ئايرىم تونۇشتۇردۇق.

ساماۋارخانا ئادەتلىرى

ئۇيغۇرلاردا ساماۋارخانىلارنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن، بىز قەدىمكى تام سىزمىلىرىدىن ساماۋار مەدەنىيىتىنىڭ سېمىاسىنى ئوچۇق كۆرەلەيمىز. يېپەك يولىدىن ئىبارەت خەلقئارا كارۋان يولىنىڭ تۈگۈنىگە جايلاشقان مەركىزىي ئاسىيادىكى ئۆتەڭلەر چاي مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم بازىلىرى ئىدى. چايخانىلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇچۇر كۆزنىكى بولۇپ، ئۇ جايغا ھەرقايسى ئەللەردىن كەلگەن كارۋانلار ئۆز يۇرتلىرىدا بولغان ۋەقەلەر، يېڭىلىقلاردىن خەۋەر ئېلىپ كېلەتتى، چاي ئىچكەچ تونۇشاتتى، دوستلىشاتتى، نەغمە ـ ناۋا قىلىشىپ ھاردۇق چىقىراتتى.

غوجايىن مېھمانلارنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن چايىنى دەملەپ كەلتۈرگەندىن كېيىن، «چايغا باقسىلا» دەپ چايغا تەكلىپ

قىلىدۇ، مېھمان «رەھمەت» دەپ قوبۇل قىلىپ، چاينى ھۆرمەت يۈزىسىدىن ئەتراپتىكىلەرگە تۇتىدۇ، ئەتراپتىكىلەر بۇ ھۆرمەتكە مىننەتدارلىق بىلدۈرۈپ، «ئۆزىڭىزدىن كەلسۇن مېھمان. بىز چاي ئىچىپ ئولتۇردۇق» دەپ تەكەللۇپ قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن قىسسەچىلەر قىسسە سۆزلەيدۇ، سازەندىلەر ساز چېلىپ چايخانىنى ھاردۇق چىقىرىش سورۇنىغا ئايلاندۇرىدۇ، ھېرىپ - ئېچىپ كەلگەن كارۋانلارنىڭ ھاردۇقى چىقىدۇ.

چاي قۇيۇش، چاي سۇنۇش ئەدەپلىرى

چاي قۇيۇش ۋە چاي سۇنۇشنىڭمۇ ئۆزىگە خاس ئەدەپ - يوسۇنلىرى بار. خىلاپلىق قىلىنسا ھۆرمەتسىزلىك، ئەدەپسىزلىك بولىدۇ.

1. چاينى پىيالىگە قۇيغاندا، چەينەكنىڭ جوغىسىنى پىيالىنىڭ گىرۋىكىگە توغرىلاپ، سىرغىتىپ قۇيۇش قائىدە، چاينى پىيالىگە كوركىرىتىپ، كۆپۈك چىقىرىپ قۇيۇش قائىدىگە ۋە ئەدەپكە يات. يەنە بىرى، چاينى قۇيغاندا پىيالىنى سەمدىتىۋەتمەي، بەكمۇ ئازمۇ قۇيماي يېرىم پىيالە قۇيسا كۇپايە. كۆپ قۇيۇۋېتىش ئەدەپكە زىت.

2. چاينى سۇنغاندا ئىككى قوللاپ سۇنىدۇ ياكى پەتنۇسنىڭ ئۈستىگە پىيالىنى قويۇپ ئاندىن ئىككى قوللاپ سۇنىدۇ. بىر قولدا سۇنۇش قائىدىگە خىلاپ، ئەگەر ئىككى قوللاپ سۇنۇش ئەپسىز كېلىپ قالغان ئەھۋالدا، كەچۈرىسىز، بىر قولۇم بولۇپ قالدى، دەپ ئۆزرە ئېيتسا، ئۆزرە قوبۇل قىلىنىدۇ ۋە رەھمەت دېيىلىدۇ.

3. چاي ئىچكەندە ئەدەپ بىلەن ئاستا - ئاستا، ئاۋاز چىقارماي ئىچىش تەلەپ قىلىنىدۇ. چاي ئىچكەندە چاينى پۈۋلەپ ئىچىش يامان ئېلىنىدۇ، غورتۇلدىتىپ ئاۋاز چىقىرىپ ئىچىش يامان ئېلىنىدۇ.

چايغا باغلانغان يوسۇنلار

ئۇيغۇرلارنىڭ قائىده ـ يوسۇنلىرىدا نۇرغۇن ئۆرپ ـ ئادەتلەر «چاي» نامىنى بىرلىك قىلىپ قوللىنىلىدۇ.

1. چاي ئىچۇرۇش. خەلقىمىزده بويىغا يەتكەن قىزى بار كىشىنىڭ ئۆيىگە داستىخان ئېلىپ بېرىپ، قىزنى «باغلاپ» قويىدۇ. بۇ ئادەتنى چاي ئىچۇرۇپ قويدى دەپ ئاتايدۇ. چاينى قوبۇل قىلغان ئاتا ـ ئانا قىزنى هەرقانچه ياخشى يەردىن سوراپ كەلسىمۇ، بۇ ئەهدىنى بۇزمايدۇ.

2. توي بولۇشتىن بۇرۇن ئوغۇل تەرەپ قىز تەرەپكە كىچىك چاي ئېلىپ بارىدۇ، ئارقىدىن رەسمىي تويلىشىش ئۇچۇن چوڭ چاي ئېلىپ بارىدۇ. چوڭ چاي دېمەك، تويلۇق ئېلىپ بېرىشنى كۆرسىتىدۇ.

3. خەلقىمىز مېهمان قىلىش دېگەن سۆزنى «چاي قۇيۇش» سۆزى بىلەن ئىپادىلەيدۇ. «بىر پىيالە چاي قۇيمايمۇ» دېگىنى مېهمان قىلمايمۇ دېگەنلىك بولىدۇ.

4. چاي قۇيۇش ناماقۇللۇقنى ئىپادىلەيدىغان بىر يوسۇننىمۇ ئىپاده قىلىدۇ. ئۆزئارا ئارازلىشىپ قالغانلار ئاداۋەتنى تۇگىتىپ، دوستلىشىپ قېلىش ئۇچۇن ئۆزئارا بىر ـ بىرىگە چاي تۇتىشىدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ بىر ـ بىرىنى كەچۇرگەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. يەنه چاي قۇيۇش ناماقۇل بولۇپ، قارشى تەرەپنى مېهمانغا چاقىرىشنى ئىپادىلەيدۇ.

5. گۇل چاي. بىر ئادەم مەلۇم ئىشتا مۇۋەپپەقىيەت قازانسا، مەرتىۋىسى ئۆسسه، دوست ـ بۇرادەرلىرى ئۇنى تەبرىكلەپ ئالدىغا داستىخان سالىدۇ، بۇنى «چاي قۇيماق» دەپ ئىپادىلەيدۇ. ئۇنىڭغا يارىشا ئەملى ئۆسكەن ئادەم دوست ـ بۇرادەرلىرىگمۇ چاي بېرىدۇ. بۇنداق ئادەت قەدىمكى دەۋرلەردىمۇ ئۇيغۇرلاردا ئومۇملاشقانىكەن.

6. چاينى مۇھەببەتنى ئىپادىلەش، رەنجىگەن كۆڭۈللەرنى ئېلىش ئۈچۈن ۋاسىتە قىلغانلىقى خەلق قوشاقلىرىدىمۇ ئىپادىلەنگەن:

يارىم بارمىغان تويغا،
مەن سورىماي بارالمايمەن.
يارنىڭ كۆڭلى بەك نازۇك،
چاي قۇيۇپ ئالالمايمەن.

سالاملىشىش يوسۇنلىرى

قائىده - يوسۇن چەمبىرىكى ئىچىده سالاملىشىش يوسۇنلىرى ئىنتايىن مۇھىم هالقىنى ئىگىلەيدىغان مىللىي ئادەتلەرنىڭ بىرى. چۈنكى، هەرقايسى مىللەتلەرنىڭ سالاملىشىش يوسۇنلىرى ئارىسىدا روشەن پەرق بولىدۇ. سالاملىشىش دېگەن هەم تارىخىيلىققا، هەم مىللىي ئالاهىدىلىككە ئىگە بولىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ سالاملىشىش يوسۇنلىرىدا ئىسلامىيەتتىن كېيىن بىر يۇرۇش قائىدىلەر بارلىققا كەلتۈرۈلدى. «سالام» سۆزىمۇ ئەرەبچە ئاتالغۇ بولۇپ، تىنچلىق، ئامانلىق، خاتىرجەملىك دېگەنده‌ك مەنىلەرگە ئىگە. يۇسۇپ خاس هاجىپ بەرگەن مەلۇماتتىن قارىغاندا، سالامنى ئۇيغۇرلار ئامانلىق يولى دەپ قارىغان، سالام قىلغۇچى ئامانلىق تىلىدى، ئىلىك ئالغۇچى سالامەت بولىدۇ. سالامنىڭمۇ قائىده - يوسۇن، پىرىنسىپلىرى بار. سالامنىڭ قائىده - يوسۇنلىرىنى بىلىش ۋە ئۇنىڭغا ئەمەل قىلىش هەربىر كىشىنىڭ پەزىلەت تەلەپلىرىنىڭ بىرى.

سالامنىڭ لەۋزى

ئۇيغۇر خەلقى مىڭ يىللاردىن بۇيان ئىسلامىي ئادەت بويىچە «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم» دېگەن سۆزنى سالامنىڭ لەۋزى قىلىپ كەلدى. بۇ سالام كىشىلەر ئارزۇ قىلىدىغان خاتىرجەملىك، تىنچلىق، بەخت، نىجاتلىق مەنىلىرىنى ئۆزىده يۇغۇرغان بولغاچقا، بۇ سالام بىلەن مۇسۇلمانلار دۇنيانىڭ هەرقانداق جايىدىن ئۆزىنىڭ دىنداش قېرىنداشلىرىنى تاپالايدۇ.

1. «سالام» ئىبارىسى ئالدى بىلەن ئاللانىڭ زېمىندىكى ئىسىم - سۈپىتىدۇر. «سالام» دېمەك خاتىرجەملىك، تىنچلىق بېغىشلىغۇچى زات دېمەكتۇر.

2. «سالام» يەنە مۇتلەق كامالەتلىك، كەم - كوتسىز، ئېۋەنسىز دېگەن مەنىنى بېرىدۇ.

3. «سالام» يەنە بىر مەنىدە «جەننەت» مەنىسىدە كېلىدۇ. «دەر ئەس سالام» دېمەك تىنچلىق دەرگاهى — جەننەت دېمەكتۇر.

دېمەك، «سالام» شۇنداق مۇبارەك تىلەكلەرنى ئۆزىدە يۇغۇرغان بولۇپ، قۇتلۇق، مۇبارەك تىلەك هېسابلىنىدۇ.

«ئەلەيكۇم» دىكى «ئەلەي» سۆزى ئۇيغۇر تىلىدىكى «گە، كە» دېگەن قوشۇمچىغا ئوخشاش رولدا كەلگەن. «كۇم» ئىبارىسى بولسا ئىككىنچى شەخس «سىز، سىلەر» دېگەن مەنىدە كېلىدۇ. خاسلاشتۇرۇلغاندا «ئەلەيكە» دېيىلىدۇ. ئەسلىي قائىدىدە سالام خاسلاشتۇرۇلمايدۇ. ئومۇمەن، «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم» — سىزگە، سىلەرگە سالامەتلىك بولسۇن، تىنچلىق، خاتىرجەملىك، ئاسايىشلىق بولسۇن، دېگەن مەنىدە قوبۇل قىلىنىدۇ. جاۋاب بەرگۈچى «ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام» دەپ جاۋاب قايتۇرىدۇ. بۇ سىزگىمۇ، سىزلەرگىمۇ سالامەتلىك، تىنچلىق، خاتىرجەملىك، ئاسايىشلىق بولسۇن، دېگەن بولىدۇ. ئىككى سالامنىڭ دەرىجىسى ئوخشاش بولمايدۇ، سالام قىلىش سۈننەت، جاۋاب قايتۇرۇش پەرز هېسابلىنىدۇ. بۇ سالام كىشىلەر ئارىسىدىكى مېهىر - مۇهەببەتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، دوستلۇقنى، ئىناقلىقنى كۈچەيتىدۇ. تىنچلىق، خاتىرجەملىك ئېلىپ كېلىدۇ.

سالامنىڭ شەرتلىرى

ئىككى كىشى ئۆزئارا ئۇچراشقاندا تونۇسۇن، تونۇمىسۇن سالام قىلىشىدۇ. ئۆزئارا تونۇشمىغان ئادەملەر قول ئېلىشىپ كۆرۈشمەي، سالامنىڭ لەۋزى بىلەن سالاملاشسا كۇپايە بولىدۇ. بازاردا ياتلارغا سالام قىلىنمايدۇ، تونۇشلارغا سالام قىلسا كۇپايە

قىلىدۇ. ئۇخلاۋاتقان ئادەمگە سالام قىلىنمايدۇ. ھاجەتخانىدا سالام قىلىش ھاجەت ئەمەس. يەنە بىرى، پاسىق، زىناخور، ئەلگە ئاسىيلىق قىلغان، ھاراقكەش ئادەملەرگە سالام قىلىنمايدۇ. تەكەببۇر ئادەمگە، زەرلىك نەرسىلەرنى تاقىغان ئەرگە سالام قىلىنمايدۇ.

قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈش

ئىككى ئەر ئۆزئارا كۆرۈشكەندە ئىككى قوللاپ كۆرۈشىدۇ. قائىدە بويىچە ئىككى قولنىڭ ئالقىنى ئالقىنىغا تېگىشى كېرەك، قولنىڭ ئۈچىدا كۆرۈشۈپ قويۇش قائىدىگە خىلاپ. ئاۋۋال قول بەرگەن ئادەم پەزىلەتتە ئۇتۇۋالغان بولىدۇ. قول ئېلىشىپ كۆرۈشكەندە قول تازا (پاكىز) بولسا، قول بەرگۈلۈك، بولمىسا ئۆزىرە قويۇپ، قول بەرمىگۈلۈك، قولى تازا بولماي تۇرۇپ قول بېرىش ئەدەپتىن ئەمەس.

قۇچاقلىشىپ كۆرۈشۈش

يېقىن تۇغقانلار، دوستلار، ئۇزاق زامان كۆرۈشمىگەن يېقىن كىشىلەر ئۇچراشقاندا قۇچاقلىشىپ كۆرۈشۈش مۇھەببەت، ۋاپادارلىق، سېغىنىشنى ئىپادىلەيدۇ. ئاياللار بىلەن ئاياللار قۇچاقلىشىپ كۆرۈشسىمۇ بولىدۇ، بىراق ئاياللار نامەھرەم ئەرلەر بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشۈش قائىدىگە خىلاپ.

قولىغا ۋە پۇتىغا سۆيۈپ كۆرۈشۈش دۇرۇس ئەمەس

بىر كىم يەنە بىر كىمنىڭ قولىغا ياكى پۇتىغا سۆيۈپ كۆرۈشۈش دۇرۇس ئەمەس. ئەگەر يېقىنلىق ئىپادىلىمەكچى بولسا، مەڭگە مەڭگىنى تەگكۈزىدۇ، پېشانىسىگە سۆيۈپ قويىدۇ.

سالامنى باشلاش يوسۇنى

سالامنىڭ يوسۇنىدا، ئۇلاغلىق پىيادە ماڭغۇچىلارغا سالام قىلىدۇ؛ پىيادە ماڭغۇچى ئولتۇرغانلارغا سالام بېرىدۇ؛ پىيادە ماڭغان ئىككى كىشىنىڭ قايسىسى بۇرۇن سالام قىلسا شۇ پەزىلەتتە ئەۋزەل بولىدۇ؛ ئەمەلدار پۇقرالارغا، پادىشاھ ھەم پۇقرالارغا سالام قىلىدۇ؛ سىرتتىن ئۆيگە كىرگۈچى ئاۋۋال سالام قىلىدۇ، قائىدە بويىچە ئولتۇرغانلار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ سالامنى ئىلىك ئالىدۇ؛ كىچىك ئادەم يەنى ياشتا كىچىك ئادەم ياشتا چوڭ ئادەمگە سالام قىلىدۇ؛ بالا ئاتا ـ ئانىسىغا ئاۋۋال سالام قىلىدۇ؛ ئازچىلىق كۆپچىلىككە سالام قىلىدۇ.

سالامنىڭ بۇ يوسۇنى ھەققىدە يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇنداق مەلۇمات بەرگەن: «قۇتادغۇبىلىك» تىكى باش قەھرىمان كۈنتۇغدى ئىلىك تەركىدۇنيا زاھىت بىلەن كۆرۈشكەندە قول ئېلىشىپ كۆرۈشىدۇ، ئاۋۋال كۈنتۇغدى ئىلىك ئودغۇرمىشقا سالام قىلىدۇ ۋە سورايدۇ: سالامنىڭ پەزىلىتى شۇنچىلىك يۈكسەك تۇرسا، سەن مەن بىلەن ئۇچراشقاندا نېمە ئۈچۈن ئاۋۋال سالام قىلمايسەن؟ مەن بۇ سالامنى بىلىپ تۇرۇپ قىلمىدىم، ـــ دېدى ئودغۇرمىش، ـــ سالام دېگەن ئېسەنلىك يولى، سالام بىلەن ئېسەنلىك ئۇلى سېلىنىدۇ. كىچىككە ئۇلۇغدىن ئاۋۋال سالام بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىش تامام بولغان بولىدۇ. شۇڭا، ئاۋام ئاۋۋال بەگكە سالام قىلمايدۇ.

ئودغۇرمىش يەنە سالامنىڭ يەنە بىر قائىدىسىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ: كىم بىر ئادەمنى لازىم تېپىپ، ھاجەت بولۇپ يېنىغا چاقىرغان بولسا، چاقىرغۇچى ئاۋۋال سالام قىلىدۇ.

سورۇنغا كىرگەندە، قايتقاندا سالام قىلىش

بىر ئادەم جامائەت ئولتۇرغان بىرەر سورۇنغا كىرسە، ئاۋۋال سورۇندىكىلەرگە سالام بېرىدۇ. سورۇندىن قايتماقچى بولغاندىمۇ،

ياكى ئىككى كىشى ئايرىلماقچى بولغاندىمۇ يەنىلا سالام قىلىدۇ. يەنى «ئامان بولۇڭلار، تىنچ - ئامان بولۇڭلار، خەير - خوش» دېگەندەك. سورۇندىن گەپ - سۆزسىزلا قايتىشىمۇ ئەدەپكە يات ئىشتۇر. بىراق، بۇ سالام سورۇنغا كىرگەن ۋاقتتىكىدەك ئانچە مۇھىم ئەمەس. ئەگەر ئۆزىنىڭ ئىززەت - ھۆرمىتىنى ساقلاش ۋە باشقىلارغا بولغان ھۆرمەت يۈزىسىدىن ئەدەپتىن ئۆتسە، ئۇنى مىننەتدارلىق بىلەن قوبۇل قىلغۇلۇق، مۇبادا بەزىبىر زۆرۈرىيەتلەر تۈپەيلىدىن گەپ - سۆز قىلماي قايتىشقا مەجبۇر بولغان بولسا، باشقىلارمۇ ئۇنى ئەيىبكە بۇيرۇمايدۇ.

بىرقانچە ئادەم بىللە تۇرغان ياكى ئولتۇرغان بولسا، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىرى تونۇشى ياكى يېقىن كىشى بولغان بولسا، شۇنىڭلا ئىسمىنى ئاتاپ سالام قىلىش تولىمۇ ئەدەپسىزلىك سانىلىدۇ. چوقۇم ھەممىگە ئورتاق سالام بېرىۋېتىپ، ئاندىن يېقىنىغا بولغان ھاجىتىنى ئېيتسا بولىدۇ. ئەگەر ئىككى ئادەم بار بولۇپ، ئۇنىڭ بىرى پاسىق بولسا، ئۇنى تاشلاپ، يەنە بىرىگە سالام قىلسا دۇرۇس بولىدۇ.

سالامدا چەكلەنگەن ئىشلار

سالام يوللۇق بولسا ھۆرمەت، مۇھەببەتنى بىلدۈرىدۇ، چەكتىن ئاشۇرۇۋەتسە ئەدەپسىزلىك ھەم ھۆرمەتسىزلىك بولىدۇ.

قول ئېلىشىپ كۆرۈشكەندە قولنى نورمال تۇتۇش، ھەددىدىن ئارتۇق سىقىپ قاتتىق سىلكىمەسلىك، دولىغا ئۇرۇپ، مەيدىسىگە ئۇرۇپ كۆرۈشمەسلىك، بىمەنە چاقچاقلارنى قىلىپ كۆرۈشمەسلىك، توۋلاپ - ۋارقىراپ كۆرۈشمەسلىك تەلەپ قىلىنىدۇ. سالام قىلغاندا ھەددىدىن ئارتۇق قۇلچىلىق بىلدۈرۈش ۋە ھەددىدىن ئارتۇق تەكەببۇرلۇق قىلىش ئەيىب ھېسابلىنىدۇ.

سالامدا كالىسىنى شىلتىپ قويۇش، سالام ئېنىق

بولماسلىق هۆرمەتكە زىت. قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈش مۇمكىن بولمايدىغان ئەھۋالدا بولسا، قولنى پۇلاڭلىتىش ئارقىلىق سالامنى ئىپادىلەشكە بولىدۇ. سالام سۆزى قارشى تەرەپ ئاڭلىغۇدەك دەرىجىدە بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ، ئېغىزىنى ئۈمچەيتىپ قويۇش ئەدەپكە زىت، كۆرۈشكەندە ئوچۇق - يورۇق كۆرۈشۈش تەلەپ قىلىنىدۇ، قاپاق تۈرۈپ، خۇيلىنىپ، توڭلۇق بىلەن كۆرۈشۈش سالامنىڭ پەزىلىتىنى بۇزىدۇ.

سالامنىڭ لەۋزى مىللىي ئادەتكە ئۇيغۇن بولۇش تەلەپ قىلىنىدۇ

ئىسلامىي سالام «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم» دېگەن ئەرەبچە ئىبارە بىلەن ئېيتىلغان بولسا، ئەگەر ئۇنى تولۇق ئىپادىلەپ بېرەلمىگەندە، «تىنچلىقمۇ، تىنچ - ئامان تۇردۇڭلارمۇ، تىنچلىق - ئامانلىق تىلەيمەن» دېگەندەك سۆزلەر بىلەن سالام قىلسىمۇ بولىدۇ. بىراق، خۇشياقمىغاندەك ياكى بىلىپ - بىلمەي «سام ئەلەيكۇم» دەپ سالام قىلىشتىن ھەزەر قىلىش كېرەك. «سام» دېمەك ئەرەبچە مەنىسىدە «ئۆلۈم» مەنىسىنى بېرىدىغان ئىبارە بولۇپ، «سام لەيكۇم» دېمەك ئۆلۈم ساڭا ھەمراھ بولسۇن، ساڭا ئۆلۈم تىلەيمەن، دېگەنلىك بولىدۇ. شۇڭا، «ئەسسالام» ئىبارىسىنى تولۇق ئېلىش تەلەپ قىلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا «ياخشىمۇسىز» دېگەن سالاملىشىش سۆزى يوق. بۇ سۆز سالام مەقسىتىنى، سالامەتلىكنى ئىپادىلەپ بەرمەيدۇ. چۈنكى، ئۇ ئىبارە بىۋاسىتە خەنزۇلارنىڭ سالاملىشىش ئادىتى «好你» دىن تەرجىمە قىلىنغان بولۇپ، خەنزۇ تىلىدا كونكرېت مەنە ئۇقتۇرىدۇ، يەنى تىنچلىق، ئامانلىق مەنىسىنى بېرىدۇ. بىراق، ئۇيغۇر تىلىدا كونكرېت مەنە ئۇقتۇرمايدۇ. «ياخشىمۇسىز» دېگەن سۆزدىن بىز ھەرگىزمۇ: «تىنچلىق،

خاتىرجەملىك، ئاسايىشلىق، نىجاتلىق، تەن ساقلىق» تەك كونكرېت مەنىنى ئۇقالمايمىز. شۇڭا، ئۇ «سالام ئوچۇق بولسۇن، ئېنىق بولسۇن» دېگەن قائىدىگە خىلاپ. «ياخشىمۇسىز» دېگەن ئابستراكت بىر ئىبارىنى قوللانغاندىن «تىنچلىقمۇ» دېگەن كونكرېت ئىبارىنى قوللانسا مەنە، مەقسەت تېخىمۇ ئوچۇق ئىپادىلىنىدۇ. چۈنكى، تىنچلىق، خاتىرجەملىك دېگەن ھەممە كىشىنىڭ ئارزۇسى ۋە مەقسىتى.

سەپەر يوسۇنلىرى

ئىنسانلارنىڭ ھەممىسى ئومۇمىي ماھىيەتتىن سەپەرداش ھېسابلىنىمىز. پۈتۈن ئىنسانىيەت تارىخىغا نىسبەتەن بۇ كارۋانلار خوددى كوچ ئۇلاۋاتقاندەك بىر دەۋردىن - بىر دەۋرگە، بىر مەنزىلدىن - بىر مەنزىلگە ئۇلاپ كېلىشتى. بىر شەخسكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئادەم تۇغۇلۇپلا ھاياتتىن ئىبارەت سەپەر ئېتىنى مىنىدۇ، ئۇ بىر مېڭىپ، ئىككى مېڭىپ دېگەندەك بىر مەزگىللىك ھايات سەپىرىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ ئاخىرەت سەپىرىگە ئاتلىنىدۇ. مانا شۇ قىسقا ھايات سەپىرىدە ئۆزى بىلەن بىللە ياشاۋاتقان تۈرلۈك - تۈمەن كىشىلەر بىلەن بىللە بولىدۇ. بەزىلەر بۇ سەپەردە دوست، بەزىلەر دۈشمەن بولىدۇ، بەزىلەر نەسىلداش، بەزىلىرى تەقدىرداش، بەزىلىرى سەپەرداش، بەزىلىرى ساۋاقداش ھەم خىزمەتداش دېگەندەك مۇناسىۋەتلەردە بۇ سەپەرنى داۋاملاشتۇرىدۇ. ھېچقانداق ئادەم يەككە - يېگانە ياشىيالمايدۇ. بەلكى ئۇنىڭ سەپىرى سەپەرداشلار ئارقىلىق ئاندىن ھەقىقىي مەنىسىگە ئىگە بولىدۇ، مەقسەت مەنزىلىگىمۇ سەپەرداشلار بىلەن بىللە يېتەلەيدۇ.

مەن بۇ يەردە نەزەردە تۇتقان سەپەر ئومۇمىي مەنىدىكى سەپەر ئەمەس، بەلكى كونكرېت مەنىدىكى تۈرلۈك سودا - سېتىق، كىشىلىك مۇناسىۋەت ۋە سەيلە - ساياھەت قاتارلىق زۆرۈرىيەتلەر بىلەن قىلىغان سەپەر ۋە بۇ سەپەر جەريانىدىكى ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك ئەخلاقىي يوسۇنلارنى كۆرسىتىدۇ.

سەپەردىكى تەقدىرداشلىق

قەدىمكى ئۇيغۇرلار مەركىزىي ئاسىيادىن ئىبارەت بۇ چوڭ قۇرۇقلۇقتىكى خەلقئارا سودا كارۋان يولىدا تۇمەنلىگەن سەپەرلەرنى، تۇمەنلىگەن سەپەر مۇشەققەتلىرىنى تارتقان. سەپەر دېمەك ــ زەپەر دېمەك دېگەندەك، ئۇلار بۇ سەپەر ئۇچىقىدا پىشقان، تاۋلانغان، ئېسىل ئەخلاقىي خاراكتېرگە ئىگە بولغان. چۈنكى، سەپەر دېگەن تاۋلاش ئۇچۇندۇر. سەپەرگە چىقمىغان، جاھان كۆرمىگەن، سەپەر مۇشەققەتلىرىنى تارتمىغان ئادەم ھەقىقىي مەنىدىكى قەيسەر خاراكتېر يېتىلدۈرەلمەيدۇ. سەپەر دېگەن ھەمراھ بىلەن بولىدۇ. ئۇيغۇرلار يالغۇز سەپەرگە چىقمايدۇ. سەپەرداش ئادەم تەقدىرداش ھېسابلىنىدۇ، نېمە كۆرسە تەڭ كۆرىدۇ. ياخشى ـ ياماننى كۈنلەرگە يولۇقسا بىر ـ بىرىگە يار ـ يۆلەك بولىدۇ. كېسەل مۇشەققىتىنى تارتىپ قالسا ھالىدىن خەۋەر ئالىدۇ، ھەرگىز تاشلاپ كەتمەيدۇ. بۇنداق تەقدىرداشلىق جەريانىدا بەزى مۇھىم پەزىلەت يوسۇنلىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەن.

نىيەت دۇرۇس بولۇش

ئۇيغۇرلار سەپەر دېگەن بەك نازۇك، خېيىم ـ خەتەرى كۆپ، شۇڭا پاكىز روھ، دۇرۇس نىيەت، تەرەت بىلەن يولغا چىقىش كېرەك؛ مەينەت، جۇنۇپ، ياماننىيەت بىلەن سەپەرگە چىقماسلىق، سەپەر جەريانىدا ئۆزىنى بەك ياخشى كۆزىتىش، ھەرقانداق خىيانەتكە قەدەم باسماسلىق كېرەك، دەپ قارايدۇ. نىيەت دۇرۇس بولمىسا، سەپەردە پاك بولمىسا سەپەر خەيرلىك بولمايدۇ. يەنە سەپەردە ناپاك مال، ھارام ئىش ـ ھەرىكەت قاتارلىقلار بىلەن ئۆزىنى بۇلغىماسلىق لازىم دەپ قارايدۇ.

سەپەرگە ئاقيول تىلەش

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرىدا سەپەرگە چىققان كىشىگە ئاقيول تىلەپ دۇئا قىلىدۇ، يېتىم - يېسىرلارغا نەزىر بېرىدۇ، جامائەتتىن دۇئا ئالىدۇ. بۇنداق قىلىش سەپەردىن بىخەتەر، ساق - سالامەت ئۆيگە قايتىپ كېلىشىگە بولغان تىلەك بولۇپ، بۇ ھەم سەپەر قىلغۇچىغا خاتىرجەملىك بېغىشلايدۇ، ھەم ئۆيىدىكىلەرگە خاتىرجەملىك تۇيغۇسىنى بېرىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا يوللۇق تۇتۇش ئارقىلىقمۇ ئاقيول تىلەيدۇ. بۇنىڭدا كۆپىنچە پۇل ھەم نان يوللۇق تۇتىدۇ. يوللۇقى خاسىيەتلىك دەپ قارىلىدۇ. بەزىدە بەزى مۇھىم خاتىرە بۇيۇملىرىنى بېرىپ، ئەستىلىك دەپ قارىلىدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا بۇنداق سوۋغا - سالام ۋە يوللۇق ئەستىلىكىنى «خۇمارۇ» دەپ ئاتىغان. يەنى خۇمار بولىدىغان، سېغىنىدىغان، ئەسلىتىدىغان نەرسە دېگەنلىك بولۇپ، بۇنى كۆرگەندە ئۆينى، ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى ئەسلەپ، بالدۇرراق ئۆيگە قايتىشقا تۈرتكە بولىدۇ، دەپ قارىغانلىقى ئىدى.

ۋەسىيەت قالدۇرۇش

ئۇزۇن سەپەرگە چىققان، چېگرا ھالقىغان سەپەر دېگەن نۇرغۇن خېيىم - خەتەرلەرگە ھەمنەپەس بولىدۇ. ھېچكىم سەپەردىن ساق - سالامەت ئۆيگە قايتىپ كېلىشىگە ھۆددە قىلالمايدۇ. مۇبادا بەزى كېلىشمەسلىكلەر يۈز بېرىپ قالسا، ئۆزىگە مۇناسىۋەتلىك، ئۆزىنىڭ ئالاقە - مۇناسىۋەتلىرى بار مۇھىم ئىقتىسادىي ئىشلىرى ئېگىز - پەس بولۇپ كېتىشى مۇمكىن. شۇڭا، سەپەرگە چىقىشتىن بۇرۇن ئاۋۋال ياخشى تىلەك، ياخشى ئۈمىدلەردە بولۇش، ئاندىن مۇبادا كۈتۈلمىگەن ئىشلار يۈز بېرىپ قالسا، دېـ

گەننى ئالدىغا قويۇپ تۇرۇپ، ئائىلىسىدىكىلەرگە ئەڭ مۇھىم ئالغۇ - بەرگۈ ۋە ئورۇنلاشتۇرۇشلىرى بولسا ۋەسىيەت قىلىپ قويۇپ، ئاندىن سەپەرگە چىقىش ياخشى. بۇنداق قىلمىغاندا ئائىلىسىدىكىلەرنى مۇشەققەتتە قويۇپ قويىدۇ. بۇ قائىدە ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن بېرى ئومۇملاشقان.

«يازدا يېپىنچا، قىشتا ئوزۇق»

ئۇيغۇر خەلقى سەپەرگە چىققاندا ئوزۇق - تۇلۇك ئېلىشىغا ھەمدە يېتەرلىك ئېلىشىغا تەشەببۇس قىلىپ كەلگەن. چۈنكى، سەپەرنىڭ ئىسسىق - سوغۇقى، جۇدۇن - چاپقۇنى بولىدۇ، چۆل - جەزىلىرى، تاغ - داۋانلىرى بار. ئوزۇقلۇق يېتەرلىك بولسا، ھەرقانچە مۇشەققەتلىك سەپەرمۇ ھالاكەت ئېلىپ كەلمەيدۇ. ئەگەر ئوزۇقلۇق بولمىسا ھاياتقا خەۋپ يېتىشى مۇمكىن. ياز مەۋسۇمى بولسا يوللاردىن ھېچبولمىغاندا ياۋا مېۋە يەپ كۈن ئۆتكۈزۈش مۇمكىن، بىراق ياز بولغاندىن كېيىن يېپىنچا كەتمەيدۇ، دەپ قارىماسلىق كېرەك. تەبىئەت دېگەن ھەر خىل ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. جۇدۇن - چاپقۇنغا يولۇقۇپ قالسا يېپىنچا بولمىسا بولمايدۇ. قىشتا ئوزۇقتا سەل قارىماسلىق كېرەك. ئوزۇق يېتەرلىك بولمىسا زىمىستان قىشتىن ئامان - ئېسەن چىققىلى بولمايدۇ. ئوزۇقلۇق بولسا گۈلخان يېقىپ ئۆزىنى ساقلاپ قالغىلى بولىدۇ. ئومۇمەن، سەپەرگە چىققان ئادەم پۇختا تەييارلىق بىلەن چىقىش كېرەك. بۇ نۇقتىدىن چىقىپ خەلقىمىز «يازدا يېپىنچا، قىشتا ئوزۇق» دېگەن ماقالنى بارلىققا كەلتۈرگەن. بۇنى سەپەرنىڭ مۇھىم بىر قائىدە - يوسۇنىغا ئايلاندۇرغان.

بۇ قانۇنىيەتنىڭ ھەقىقىتى ئۇچۇن مۇنۇ ھېكايەتنى نەمۇنە قىلسا بولىدۇ: بىر مۇساپىر كەڭ بايا‌ۋاندا ئېزىپ قالدى. ئۇنىڭ كۈچ - مادارى ۋە ئوزۇقى تۈگىدى. پەقەت بەلبېغىغا تۈگۈلگەن

بىرقانچە تەڭگە پۇلى بار ئىدى. ئۇ كۆپ ئايلاندى، يول تاپالمىدى. ئاخىرى ئاچلىقتىن ئۆلدى. بىر توپ يولۇچىلار بۇ يەردىن ئۆتۈپ قالدى. ئۆلگۈچىنىڭ يېنىدىكى تەڭگىلەرنى كۆردى. توپىغا مۇنۇلارنى يېزىپ قويغانىدى:

يېنىدا ئالتۇن بولسىمۇ ئادەم،
ئۈزلۈكسىز باسالماس ھەتتا بىر قەدەم.
چۆلدە تەشنالىقتا كۆيگەن ئادەمگە،
يامبۇدىن ئارتۇقتۇر پىشۇرغان سەلغەم (چامغۇر)[1].

ئوزۇقىنى سەپەرداشلىرى بىلەن ئورتاق يېيىش

ئۇيغۇرلارنىڭ سەپەر ئەخلاقىي يوسۇنلىرىدا سەپەرداشلار ئوزۇقلىرىنى تەڭ تارقىتىپ يەيدۇ، ھەرگىزمۇ يوشۇرمايدۇ. ئۆزىنىڭ ئوزۇقىنى يوشۇرۇپ، باشقىلارنىڭكىگە ئورتاقلىشىپ، باشقىلارنىڭ ئوزۇقى تۈگىگەندە ئۆزىنىڭ ئوزۇقىنى تىقىپ يېيىش پەسكەشلىك ھېسابلىنىدۇ. ئەقىدىلەردە: ئىچىدىغان سۈيى بار تۇرۇقلۇق باشقىلاردىن يوشۇرغان ئادەم مۇناپىق بولىدۇ، دېيىلگەن. ئۆزى ئاچ قالسىمۇ سەپەرداشلىرىدىن بىر نەرسىنى يوشۇرماسلىق، ئۇسسۇز قالسىمۇ سۈيىنى سەپەرداشلىرى بىلەن بىللە ئىچىش، ھەتتا بىر ئوتلامدىن يەتسىمۇ ئۇنى ئايىماسلىق سەپەرداشلارغا قويۇلىدىغان مۇھىم پەزىلەت تەلىپى ھېسابلىنىدۇ. ئەگەر ئوزۇقى تۇرۇپ سەپەرداشلىرى بىلەن ئورتاقلاشمىسا، ئۇنداق نائىنساپ ئادەم بىلەن كىشىلەر ئىككىنچى بىللە سەپەر قىلمايدۇ.

يولدا قوشۇلغان ھەمراھ ھەمراھ ئەمەس

سەپەرنى ئوڭۇشلۇق، خاتىرجەم داۋاملاشتۇرۇش

---

① شەيخ سەئىدى: «گۈلىستان»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 161 ـ بەت .

سەپەرداشلارنىڭ ياخشى - يامانلىقىغا باغلىق. شۇڭا، سەپەرگە چىققاندا سەپەرداشلارنى ياخشى تاللاش سەپەرنىڭ بىخەتەرلىكىگە مۇناسىۋەتلىك مۇھىم ئىش، ھەر دائىم سەپەر قىلغان، سىناقتىن ئۆتكەن سەپەرداشلاردىن خەۋەپ يەتمەيدۇ ھەم يامان نىيەتتە بولۇشقىمۇ پېتىنالمايدۇ. بىراق، يولدا قېتىلغان ھەمراھ گەرچە ھەرقانچە دۇرۇس بولسىمۇ ئۇنىڭدىن خاتىرجەم بولغىلى بولمايدۇ. بەزىلىرى قارا نىيەتلىك بىلەن ھەمراھنى داغدا قويۇشى مۇمكىن. شۇڭا، ئۇيغۇرلار يولدا قوشۇلغان ھەمراھنى ھەرگىزمۇ ھەمراھ ھېسابلىماسلىق، ئۇنىڭغا ئىشەنمەسلىك كېرەك، دەپ قارىغان ھەم بۇنى سەپەرنىڭ بىر قائىدە - يوسۇنى سۈپىتىدە ئەمەل قىلىشنى تەكىتلەپ كېلىشكەن. چۈنكى، بۇ ھەقتە نۇرغۇن تەجرىبە - ساۋاقلار باشتىن ئۆتكەن، نى - نى ئىبرەتلىك ۋەقەلەر يۈز بەرگەن.

سۇغا ئېلىپ كېلىش

سەپەرگە چىققان ئادەم سەپەردىن قايتىقاندا تۇغقانلىرى ۋە قوشنا - قولۇملارغا ئاز بولسۇن، كۆپ بولسۇن سۇغا - سالام ئالغاچ باردىغان قائىدە بار. كۆڭۈل رەنجىكى يامان. شۇڭا، كۆڭۈل ساناپ سۇغا ئالغاچ كېلىش كۆڭۈللەرنى سۆيۈندۈرىدۇ.

كارۋان - مۇساپىرلارنى ھۆرمەتلەش

ئۇيغۇر خەلقى قەدىمدىن تارتىپ مېھماندوستلۇقى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر. مەركىزىي ئاسىيا خەلقئارا كارۋان يولىغا جايلاشقانلىقىدەك ئالاھىدىلىكى بىلەن بۇ دىيارغا ھەر خىل ئىرق، مىللەت، ھەر خىل دىنىي ئېتىقادتىكى كىشىلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەي كېلىپ - كېتىپ تۇرغان. بۇلار بۇ دىياردا خەلقىمىزنىڭ ياخشى كۆتۈۋېلىشىغا ئېرىشكەن. شۇڭا، نۇرغۇن سەييياھلار خاتىرىلىرىگە بۇ خەلقنىڭ مېھماندوستلۇقىغا ئاپىرىن

ئېيتىپ يازمىلارنى پۈتۈپ قويغان.

قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ھاكىمىيەت قانۇن - تۈزۈملىرىدە كارۋان - مۇساپىرلارنى ياخشى ئورۇنلاشتۇرۇش، ئۇلارنىڭ خاتىرجەملىكىگە كاپالەتلىك قىلىش، يول قاراقچىلىرىنى تازىلاش ھەققىدە مەخسۇس قانۇنلار تۈزۈلگەن. كارۋان - مۇساپىرلارغا ياخشى مۇئامىلىدە بولۇش ھەققىدە يۇسۇپ خاس ھاجىپ مۇنداق دېگەن: ئۇلارغا دائىم ئىشىكىڭنى ئوچۇق قىل، مۇئامىلىدە ياخشى بولۇشقا تىرىش، ئۇلار ياخشى - يامان نامىڭنى دۇنياغا يايغۇچىلاردۇر. يۇقىرىقىدەك چۈشەنچە خەلقىمىزنىڭ ئومۇملاشقان بولغاچقا، كارۋان - مۇساپىرلارنى ھۆرمەت قىلىش، ئۇلار ئۈزۈقىدىن ئۈزۈلۈپ قالغان بولسا ئوزۇق بېرىش، ئۇسسۇز قالغان بولسا سۇ بېرىش، كەچ قالغان بولسا قوندۇرۇش ھەربىر پۇقرانىڭ ئاڭلىق ھەرىكىتىگە ئايلانغان.

جامائەتچىلىك يوسۇنلىرى

ئۇيغۇر خەلقى قەدىمكى ئۇرۇقداشلىق جامائەت تۇزۇمى دەۋرىدىن باشلاپلا جامائەتچىلىك تۇزۇمىنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، ئۇنى مۇستەھكەملەپ ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئۇرۇقتىن قەبىلىگە، قەبىلىدىن مىللەتكە ئايلىنىپ، بىر پۈتۈن جەمئىيەت تۇزۇلمىسىنى بارلىققا كەلتۈرگەن.

ئۇيغۇرلار جامائەتچىلىك ئەنئەنىسىنى ھازىرغىچە ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن. ئۇلارنىڭ كۆپ تۈرمۇشى، پائالىيەتلىرى، مۇراسىملىرى، توي - تۆكۈن، ئۆلۈم - يېتىملىرىنىڭ ھەممىسى جامائەت بىلەن بولىدۇ. شۇڭا، جامائەتنى ئۇلۇغ بىلىش، جامائەتنى ھۆرمەتلەش، ئۇلارنىڭ يوسۇنلىرىغا ئەمەل قىلىش ھەربىر جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ئاڭلىق ئىتائىتىگە ئايلانغان. جامائەتنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشىشنى شان - شەرەپ بىلگەن، جامائەتنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپ كېتىشنى ئۆزى ئۈچۈن نومۇس دەپ سانىغان. ئۇيغۇر پەرزەنتلىرى جامائەتنىڭ پەزىلەت - يوسۇنلىرى بويىچە ئۆزىگە تەرتىپ بېرىشكە تىرىشىدۇ، ھەتتا بەزى پەزىلەتسىز، يارىماس كىشىلەرمۇ جامائەت سورۇنلىرىدا ئەسكىلىك قىلىشتىن ئۆزىنى تۇتۇۋالىدۇ. چۈنكى، ئۇيغۇرلارنىڭ بارلىق قائىدە - يوسۇنلىرى مانا شۇ جامائەت ئارقىلىق يۈرگۈزۈلىدۇ، شۇ جامائەت ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ھاياتىي ئىقتىدارىنى نامايان قىلالايدۇ. جامائەتنىڭ يوسۇنلىرىغا ئەمەل قىلغان ئادەم پەزىلەتلىك ھېسابلىنىپ ئەلنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشىدۇ، قائىدە - يوسۇندىن چەتلەشكەن ئادەم جامائەتنىڭ ئەيىبلىشىگە ئۇچرايدۇ، ئۇ ئادەمنىڭ ئىشلىرى راۋاج تاپمايدۇ.

جامائەتنىڭ رولى

بىز ئادەتتە تىلغا ئالىدىغان جامائەت ئۇقۇمى دائىرىسىگە يۇرت، مەھەللە كوللېكتىپى كىرىدۇ. بۇنى يۇرت جامائىتى دەپ ئاتايدۇ. بۇ ئاساسەن بىر ئەترەت كوللېكتىپىنى بىرلىك قىلىپ، شورۇق جامائىتى، ياقىۋاغ جامائىتى، ئۇنتۇساغ جامائىتى، ئىشتاچى جامائىتى، مەشھەت جامائىتى دەپ ئومۇملاشتۇرۇپ ھەم كونكرېتلاشتۇرۇپ ئاتايدۇ. بۇنىڭدا ئۇقۇم كېڭەيتىلىپ ئاتۇش جامائىتى، قەشقەر جامائىتى، خوتەن جامائىتى دېيىلمەيدۇ، بەلكى چوڭ يۇرت ئەزالىرى خەلق كاتېگورىيەسى بىلەن يۈرگۈزۈلۈپ، ئاتۇش خەلقى، قەشقەر خەلقى، خوتەن خەلقى دەپ يۈرگۈزۈلىدۇ ياكى ئاتۇش ئەھلى، قەشقەر ئەھلى، خوتەن ئەھلى دەپ يۈرگۈزۈلىدۇ. دېمەك، جامائەت دېگەن ئائىلە، جەمەتتىن چوڭ بولغان، بىر مەھەللىدە، بىر ئەترەتتە بىللە ياشاۋاتقان كوللېكتىپنىڭ ئاتىلىشى، بۇنىڭدىنمۇ ئۇقۇم سەل تارايتىلسا، بىر مەھەللە ياكى مەھەللە مەسچىتىدە بىللە ناماز ئوقۇيدىغان كىشىلەر توپىنى جامائەت دەپمۇ ئادەتلەنگەن. ئەسلىدە بۇ «جەمەت» نىڭ تۈرلىنىشى بولۇپ، جامائەتكە كېڭەيگەن.

مانا شۇ جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ئائىلىسىدە بولىدىغان نۇرغۇن مۇراسىملىرىنى شۇ جامائەت بىر قوللۇق ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. جامائەت رازى بولسا ئۆي ئىگىسى خۇش بولىدۇ، جامائەتنى رازى قىلىش ئۈچۈن تىرىشىدۇ، مۇھىم ئىشلاردا جامائەتكە مەسلىھەت سالىدۇ، جامائەتنىڭ بەرگەن مەسلىھەتى بويىچە ئىش ئېلىپ بارىدۇ.

جامائەت بولمىسا توي قىزىمايدۇ، جامائەت كىرمىسە ھېيتمۇ ھېيتتەك بولمايدۇ، جامائەت قاتناشمىسا ئۆلۈمنىمۇ ئۇزىتالمايدۇ. مانا شۇنداق تۈرلۈك مۇراسىملار جامائەتنىڭ قاتنىشىشى، جامائەتنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرى بىلەن

ئەھمىيەتلىك ئۆتكۈزۈلۈپ، شۇ ئائىلە ئەزالىرىنى خۇرسەن قىلىدۇ، مانا شۇنداق ئورتاقلىق بىلەن جامائەت خۇددى بىر ئائىلە كىشىلىرىدەك بولۇپ كەتكەن، ئۇلار ھەربىر ئادەمنىڭ ئائىلىسىنىڭ ئەھۋالىنى، ياخشى ـ يامانلىقىنى تارتىپ تۇرىدىغان تارازىغا ئوخشايدۇ. بايلاردىن ئېلىپ كەمبەغەللەرگە بېرىدۇ، بايلارنى كەمبەغەللەرگە ياردەم بېرىشكە ھەيدەكچىلىك قىلىدۇ. بىرەرسىنىڭ بېشىغا كۈن چۈشسە جامائەت ئۇلارنىڭ قېينىچىلىقىنى ھەل قىلىشى ئۈچۈن تىرىشچانلىقلارنى قىلىدۇ، ھەرگىزمۇ ئۇلارنى تاشلىۋەتمەيدۇ.

بىر ئائىلىدە بىرەر يامان ئادەم چىقىپ ئەلگە زىيان سالسا، يۇرتنىڭ ئىناۋىتىنى تۆكسە، جامائەت يىغىلىپ ئۇ ئۆيگە كىرىپ بۇ يامان ئادەتنى تۈزىتىش ھەققىدە نەسىھەت قىلىدۇ. يۇرتتا جامائەت پىكرىنىڭ رولى ئىنتايىن چوڭ. ئۇ بەزىدە قانۇندىن كۈچلۈك رول ئويناپدۇ. ھەربىر كىشى جامائەتتىن ئايرىلىپ قالماسلىق ئۈچۈن تىرىشىدۇ. جامائەت كىشىلەرنى تىزگىنلەيدۇ، كىشىلەرنى يېتەكلەيدۇ، كىشىلەرنى تەربىيەلەيدۇ. جامائەتكە ئارىلاشمىغان ئادەم يېتىم قالىدۇ، جامائەتكە ئارىلاشمىغان ئادەم تۇرمۇشقا پىشمايدۇ.

جامائەتنىڭ يېتەكلىشى

ئۇيغۇرلار «بالىلارنى قاتارغا قوشۇش» دېگەن ئىبارىنى جامائەتكە قوشۇش، جەمئىيەتكە قوشۇش دەپ چۈشىنىدۇ. بالىلار ئوقۇۋاتقان چاغدا تېخى جامائەتچىلىك يوسۇنلىرىنى بىلمەيدۇ، جەمئىيەتكە چىققاندىن كېيىن ئاندىن جامائەتچىلىك يوسۇنلىرىنى ئۆگىنىپ جامائەتكە ئارىلىشىدۇ. بۇ خىل قوشۇلۇش بىرقانچە خىل ئۇسۇل بىلەن بولىدۇ. بىرىنچىسى، بالا ئۆزىدە مەلۇم بىر قابىلىيەت يېتىلدۇرىدۇ ياكى مەلۇم ھۈنەردە كامالەت تاپسا ئاندىن ئۇ تەبىئىي ھالدا جامائەتنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا

ئېرىشىدۇ، ھۆرمىتى ئاشىدۇ، جامائەت سورۇنلىرىدا ئورنى بولىدۇ. ئىككىنچىسى، مەشرەپلەرگە قاتنىشىش ئارقىلىق 30 ئوغۇلنىڭ بىرىگە ئايلىنىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇ ئادەم مەلۇم ئاساسلارنى ھازىرلاپ، مەشرەپ ئەزالىرىنىڭ قايىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈشى كېرەك. ئۈچىنچىسى، مەسچىت جامائىتىگە قوشۇلۇش بىلەنمۇ جامائەتكە قوشۇلالايدۇ. ئاتا - ئانىلار بالىلىرىنىڭ جامائەتكە قېتىلىشى ئۈچۈن ئۇلارغا بالا ۋاقتىدىن تارتىپ ئاداش تۇتقۇرۇش ئارقىلىق، جەمئىيەتكە قاتنىشىشنىڭ، باشقىلار بىلەن مۇئامىلە قىلىشنىڭ، باشقىلارنى چۈشىنىشنىڭ، باشقىلارغا سادىق بولۇش، باشقىلارغا ياردەم بېرىش، باشقىلار ئۈچۈن ياشاشنىڭ ئاساسىنى سالىدۇ.

جامائەتنىڭ كونكرېت پائالىيەتلىرى

جەمئىيىتىمىزدە جامائەتسىز ھېچقانداق مۇراسىم ۋە ئائىلىۋى چوڭ ئىشلار قىلىنمايدۇ. جامائەت قاتناشمىغان ھەرقانداق ھەرىكەت كۆڭۈلسىز، سوغۇق بولىدۇ.

بىرىنچى، بالىغا ئىسىم قويۇش جامائەتسىز بولمايدۇ. ئىسىم قويۇشقا مەھەللە جامائىتى، ئۇرۇق - تۇغقانلار قاتناشتۇرۇلىدۇ. جامائەت بوۋاققا قۇتلۇق تىلەكلەرنى تىلەيدۇ.

ئىككىنچى، ھېيت - ئايەم كۈنلىرى جامائەت مەسچىتتىن يېنىپ ئالدى بىلەن ئۆلۈم - يېتىم بولغان ئۆيلەرگە، چوڭ مۆتىۋەرلەرنىڭ ئۆيلىرىگە، كېسەللەر بار ئۆيلەرگە كىرىپ، پەتە قىلىپ، ياخشى تىلەكلەرنى تىلەپ چىقىدۇ.

ئۈچىنچى، ئۆلۈم بولغان ئۆيلەردە قازان ئېسىپ ئاش بېرىدىغان بولسا، تويغا قوپقان بولسا جامائەت بىر كۈن بۇرۇن كىرىپ «قازانغا قوپۇپسىلەر، ياردەملىشىدىغان ئىش - كۈشلەر بارمۇ؟» دەپ سوراپ چىقىدۇ. جامائەتنىڭ بىر قىسمى سەۋزە قەلەم قىلىش قاتارلىق ئىشلاردا ياردەملىشىدۇ. نەچچە تاغار

سەۋزە جامائەتنىڭ كۆچى بىلەن بىرەمدە قىرىلىپ، توغرىلىپ راسلىنىدۇ. شۇڭا، بۇ ئىشلاردىن ئۆي ئىگىسى ئەنسىرىمەيدۇ.

تۆتىنچى، توي تۇگىگەندىن كېيىن ۋە قازان ئېسىلغانلىقى ئەتىسى يەنە جامائەت مېھمانلارنى ياخشى ئۇزىتىۋالدىكىلارمۇ، ھاردۇقۇكلار چىقىپ قالدىمۇ، دەپ يوقلاپ كىرىدۇ. ئۆي ئىگىسىمۇ خۇرسەنلىك بىلەن سالامەت ئۇزىتىۋالدۇق، رەھمەت جامائەتنىڭ قەدىمىگە، دەپ قول باغلاپ رەھمەت ئېيتىدۇ.

بەشىنچى، ئۇزۇن سەپەرگە چىقماقچى بولغان ئادەمگە ئاقيول تىلەپ جامائەت كىرىپ دۇئا قىلىدۇ. قايتىپ كەلگەندە يەنە ساق - سالامەت قايتىپ كەلگەنلىكىنى مۇبارەكلەپ كۆرۈشۈشكە كىرىدۇ.

ئالتىنچى، يېڭى بىر چوڭ ئىشنى باشلىغان، يەنى كارخانا قۇرغان، ئاشخانا ئاچقان كىشى ئاۋۋال جامائەتكە ئاش بېرىپ، ئۇلاردىن دۇئا ئالىدۇ. بۇ بىر تەرەپتىن، ئۆزىنىڭ ئىگىلىكىنى كىشىلەرگە بىلدۈرۈش رولىنى ئويناىدۇ.

يەتتىنچى، ئوقۇش (مەدرسەنى) تاماملىغان، ھۇنەر ئۆگىنىپ يېڭى ئىش باشلىغان يېڭى ئۇستا، ياش تالىپلار جامائەتكە چاي بېرىدۇ. جامائەت ئۇلارنىڭ ئىشلىرىغا قۇت تىلەيدۇ.

سەككىزىنچى، ھەرقانداق بىر مۇراسىم ئۇچۇن قان قىلىش (يەنى مال ئۆلتۇرۇش) ئىشى بولمىغان بولسا، جامائەتنى مالغا دۇئا قىلىشقا تەكلىپ قىلىدۇ.

توققۇزىنچى، يېڭى ئۆي سالغان كىشى ئالدى بىلەن جامائەتكە ئۆي چېيى بېرىدۇ. جامائەت بۇ ئۆيگە بەرىكەت، خاتىرجەملىك تىلەيدۇ.

ئونىنچى، جامائەت يۇرت ئىچىدە، جەمەتچىلىك ئىچىدە يۈز بەرگەن نىزا - ئاداۋەتلەرنى مادارا بىلەن ياراشتۇرۇشتا ناھايىتى مۇھىم رول ئويناىدۇ. ھەتتا نەچچە يىللاپ كۆرۈشمىگەن، تەتۇر قاراپ يۇرگەن ئاداۋەتلىك كىشىلەر جامائەتنىڭ ياراشتۇرۇشى بىلەن ئەپلىشىپ قالىدۇ.

جامائەتكە بولغان ھۆرمەت يوسۇنلىرى

جامائەتنى چوڭ بىلگەن ئۇيغۇرلار جامائەتكە ئىتائەت قىلىش، جامائەتنى ھۆرمەتلەش، ئۇلارنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشىش ئۈچۈن ئەزەلدىن داۋاملىشىپ كەلگەن جامائەتكە بولغان ھۆرمەت يوسۇنلىرىغا قەتئىي ئەمەل قىلىدۇ. جامائەتكە بولغان ھۆرمەتتە پەزىلەتلىك كىشىلەرلا ئەمەس، ئاددىيسى كىشىلەر ئەخلاقسىز، پەزىلەتسىز، بەگگى، ھاراقكەش دەپ قارايدىغان ئادەملەرمۇ ئۆزىنى تۇتۇشتۇرۇپ يوسۇنغا ئەمەل قىلىشقا تىرىشىدۇ.

جامائەتكە بولغان ھۆرمەت يوسۇنلىرىنىڭ كونكرېت تۈرلىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئالاھىدە گەۋدىلىكرەك بولغانلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

بىرىنچى، جامائەت ئالدىدا ھۆرمەت - ئېھتىرام بىلەن قول باغلاپ تۇرۇش تەلەپ قىلىنىدۇ. قولىنى يانچۇقىغا سېلىپ، پۇت سۇنۇپ تۇرۇش ئەيىب ھېسابلىنىدۇ.

ئىككىنچى، جامائەت بىلەن كۆرۈشكەندە ئىككى قوللاپ بىر - بىرلەپ كۆرۈشىدۇ. بۇنداق كۆرۈشۈش سورۇنى توي - تۆكۈن، ئۆلۈم - يېتىم ۋە باشقا جامائەت قاتناشقان مەرىكىلەردە بولىدۇ.

ئۈچىنچى، جامائەت بىلەن بىللە ماڭغاندا، مۆتىۋەرلەر، جامائەتنىڭ ھۆرمەتلىكلىرى ئالدىدا يول باشلاپ ماڭىدۇ، قالغانلار ئۆزىنىڭ ياش قۇرامىغا قاراپ شۇ تەرتىپتە جامائەتكە ئەگىشىپ ماڭىدۇ.

تۆتىنچى، جامائەت بىلەن مەرىكىلەرگە كىرگەندە، ئاۋۋال چوڭلارغا يول بېرىلىدۇ، ئاندىن تەرتىپ بويىچە كىرىدۇ. ئۆيگە كىرىش توغرا كەلسە، يۈرت چوڭلىرى ئاۋۋال تۆرگە ئۆتىدۇ، ئاندىن ئۆزىگە مۇناسىپ دەپ قارالغان ئورۇندا يۈكۈنۈپ ئولتۇرىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئۆزۈكنىڭ ئورنۇكنى تېپىپ

ئولتۇر، نېرى قوپ، بېرى كەل دېيىلسە ئۆزۈڭگە سەت بولىدۇ، دەپ ئاگاھلاندۇرغانىدى. ھەر ئادەم ئۆزىنىڭ ئىززىتىنى ساقلاش ئاچۇن تۆر تالاشماسلىقى كېرەك. ئادەمنىڭ قىممىتى تۆرگە چىققانلىقى بىلەن ئېشىپ كەتمەيدۇ، پەگاھتا قالغانلىق بىلەن تۆۋەنلەپ قالمايدۇ.

بەشىنچى، جامائەت توپلاشقان يەردىن ئۆتكەندە، پىيادە بولسا توختاپ، ئۇلاغلىق بولسا ئۇلاغدىن چۈشۈپ، جامائەتكە تۇغرىلىنىپ سالام بېرىپ ئۆتىدۇ. بۇ سالامدا ئۇ جامائەتنى تونۇسۇن، تونۇمىسۇن بۇ ئېتىبارغا ئېلىنمايدۇ.

ئالتىنچى، جامائەتكە تىل تەگكۈزۈش، جامائەت ئارىسىدا يامان گەپ ـ سۆزلەرنى قىلىش قاتتىق مەنئى قىلىنىدۇ. جامائەت ئارىسىغا جۇنۇپ ھالەتتە، مەست ھالەتتە كىرىش چەكلىنىدۇ. بۇنى جامائەت بەك ئەيىبلىك ھېسابلايدۇ.

توي - تۆكۈن يوسۇنلىرىمىز

توي ھەربىر مىللەتنىڭ مىللىي قائىدە - يوسۇنلىرىنى ئەڭ روشەن نامايان قىلىپ بېرىدىغان، نۇرغۇن قائىدە - يوسۇنلار مۇجەسسەملەنگەن چوڭ مەرىكە ھېسابلىنىدۇ. ھەربىر مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس توي ئۆتكۈزۈش ئەنئەنىسى بار، ھەربىر مىللەتنىڭ تويىنى ئەۋجىگە چىقىرىدىغان تەنتەنىسى بار.

قەدىمكى زامانلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ توي ئادەتلىرى كۆپ خىل شەكىل ۋە مەزمۇنلار بىلەن بېيىپ، ئۆزىنى ناھايىتى ياسىداق ئادەتلەر بىلەن بېزىگەنىدى. يۇقىرى تەبىقىلەر ئارىسىدا 40 كېچە - كۈندۈز توي بولىدىغان، پۇتۇن يۇرتقا ئاش تارتىدىغان، پۇتۇن يۇرتقا چاچقۇ چاچىدىغان ئادەتلەر بار ئىدى.

تويلارنىڭ تۈرلىرى

ھازىر كىشىلەر توي دەپ ئاتايدىغان، چوڭ مەرىكە شەكلىنى ئالغان تويلاردىن خەتنە توي، نىكاھ توي يەنى قىز توي، ئوغۇل توي، جۈۋان توي قاتارلىقلار بار. ئۇنىڭدىن باشقا، ئالتۇن توي، بۆشۈك توي قاتارلىقلارنىمۇ تىلغا ئېلىش مۇمكىن.

خەتنە توي

خەتنە قىلىش دىنىي ئادەت بويىچە ئىبراھىم خەلىلۇللانىڭ سۈننىتى ھېسابلىنىدۇ. خەتنە توي يەنە سۈنئەت توي دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ئوغۇل يەتتە ياشقا كىرگەندە، خەتنىلىكىنى

كېسىپ، بۇ ئوغۇلنىڭ رەسمىي ئۆسمۇر سۈپىتىدە جەمئىيەتنىڭ بىر ئەزاسى بولغانلىقى، ئەڭ مۇھىمى مۇسۇلمانلارنىڭ ئەنئەنىسى بىلەن سۈننەت قىلىنغاندىن كېيىن مۇسۇلمانلارنىڭ بىر ئەزاسى بولغانلىقىنى تەبرىكلەش ئۈچۈن قىلىندىغان توي.

ئاتا ـ ئانا ئۈچۈن بۇ توي ئۆزلىرىنىڭ بىر بالىنى تۇغۇپ، تەربىيەلەپ مەكتەپ يېشىغا يەتكۈزۈپ بەختىيار بولغانلىقى ئۈچۈن قىلىنغان بىر تەنتەنە.

بالىغا نىسبەتەن بالىلىق دەۋرىدىن ئۆسمۈرلۈك دەۋرىگە قەدەم قويۇپ، ئائىلىدىن مەكتەپتىكى ئىلىم ئوچىقىغا ئىلىم ئىلىشقا قەدەم قويغان ئەھمىيەتلىك بىر باسقۇچ سۈپىتىدە تەنتەنە قىلىنىدۇ.

تويدىن بۇرۇن بالىنىڭ خەتنىسىنى قىلىپ ياتقۇزۇلىدۇ. يېڭى يوتقان ـ كۆرپە، ياستۇقلار تىكىلىدۇ. يېڭى كىيىملەر ئېلىنىدۇ، توينى ئۆيدە ئۆتكۈزسىمۇ بولىدۇ، مەقسەت ئۇرۇق ـ تۇغقان، يېقىن ـ يورۇق، يۇرت ـ جاماەتكە داستىخان سېلىپ ئاش تارتىش، ئۆيدە ئۆتكۈزۈلسە قەدىمدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان قائىدە ـ يوسۇن بويىچە قوي سويۇلىدۇ، مېھمانلار كۆپ بولسا كالا سويۇلىدۇ، گۆش بېسىلىپ پولۇ ئېتىلىدۇ، داستىخانغا نان، قەنت ـ گېزەك، قۇرۇق ـ ھۆل يېمىشلەر تىزىلىدۇ.

تويغا سازەندىلەر تەكلىپ قىلىنىپ نەغمە ـ ناۋا قىلىنىدۇ. چۈنكى، توي نەغمە ـ ناۋاسى بىلەن، ئۆلۈم ھازىسى بىلەن دېگەندەك، نەغمە ـ ناۋاسىز توي بولمايدۇ.

تويىنى چوڭ ئۆتكۈزۈش، كىچىكرەك ئۆتكۈزۈش شۇ ئائىلىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ بولىدۇ. دائىرىسىنى كەڭ، داغدۇغىلىق، ھەيۋەتلىك قىلسىمۇ، يېمەك ـ ئىچمەكنى مول قىلسىمۇ بولىدۇ، دائىرىسىنى تارراق، ئىقتىسادچانلىق بىلەن قىلسىمۇ ئەيىبكە بۇيرۇلمايدۇ. توي دېگەننى قەرز ئېلىپ، قەرزگە بوغۇلۇپ قىلسا ياخشى بولمايدۇ. ئىمكان بار

ئىسراپچىلىق قىلىشتىن ساقلىنىش تەلەپ قىلىنىدۇ، تويغا كەلگەن مېھمانلار توينى تەبرىكلەپ سوۋغا ئېلىپ كېلىدۇ. يېقىن تۇغقانلار كۆپرەك، يىراقلار ئازراق قىلىدۇ. خەتنىسىنى قىلغان بالىنى تەبرىكلەپ يېقىن - قاياشلار قولىغا پۇل تۇتقۇزىدۇ. تويغا ئاياللار داستىخان كۆتۈرۈپ كېلىدۇ.

هازىر شەھەرلەردە توي رېستوراندا ئۆتكۈزۈلىدىغان بولدى. رېستوراندىكى توي مۇراسىمى بىلەن ئۆيدە ئۆتكۈزۈلگەن توي مۇراسىمى خېلى كۆپ جەھەتتە پەرقلىنىدۇ.

بىرىنچى، رېستوراندا مېھمانلارنىڭ قولىغا سۇ بېرىلمەيدۇ.

ئىككىنچى، رېستوراننىڭ قائىدىسىگە بويسۇنىدۇ، شۇلارنىڭ كېلىشكەن بويىچە چىقارغان تاماقلىرى يېيىلىدۇ.

ئۈچىنچى، رېستوراننىڭ سەنئەتكارلىرى ئەلنەغمە ئورۇندايدۇ.

تۆتىنچى، داستىخان كۆتۈرۈپ كەلمەيدۇ، پۇل قويىدۇ.

بەشىنچى، ۋاقىتقا رىئايە قىلىنمايدۇ، ۋاقىت ئىسراپچىلىقى ناھايىتى ئېغىر بولىدۇ.

ئالتىنچى، يېمەك - ئىچمەك ئىسراپچىلىقى چەكتىن ئېشىپ كەتكەن. رېستوراندا ئۆتكۈزۈلگەن بىر قېتىملىق توي خىراجىتىگە ئۆيدە ئۆتكۈزسە ئون توي ئۆتكۈزگىلى بولىدۇ.

يەتتىنچى، رېستوان تويىدا قائىدە - يوسۇنىمىزغا مۇخالىپ ئىشلار كۆپ قىلىنىدۇ. ھېچبولمىغاندا ھاراق - شاراب ئىچىش ئىنتايىن ئېغىر.

ئومۇمەن، رېستوران تويى قائىدە - يوسۇنلىرىمىزدىن چەتنىگەن توي بولۇپ، بىزنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرىمىزنى دەپنە قىلىۋاتىدۇ، دەپ قاراشقا بولىدۇ.

گەرچە دەۋرنىڭ تەرەققىياتى، ئۆيلەرنىڭ بىنالىشىشى چوڭ مەرىكىلەرنى ئۆيدە ئۆتكۈزۈش ئىمكانىيىتىنى قويمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۆزىمىزنىڭ رېستورانىنى خۇددى مىللىي پاسوندا زىننەتلىگىنىمىزگە ئوخشاش، مەرىكىلىرىمىزنىمۇ ساپ

مىللىي ئادەت بويىچە ئۆتكۈزۈشكە تامامەن بولاتتى. بۇنىڭغا نېمىنىڭ توسقۇن بولۇۋاتقانلىقى ئۆز - ئۆزىدىن مەلۇملۇق.

نىكاھ توي

نىكاھ تويى بىر مىللەتنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرىنى ئەڭ مەركەزلىك ۋە ئەڭ گەۋدىلىك يورۇتۇپ بېرىدىغان مەدەنىيەت مەزمۇنىدۇر. ئۇ يالغۇزلار ئىككى ياشنىڭ قوشۇلۇشى ئەمەس، بەلكى قانۇنىي جەھەتتىكى مۇكەممەل بىرلىشىش، قانداشلىقنى بارلىققا كەلتۈرۈش، ئەۋلاد ۋە ئەجدادنى باغلايدىغان پەرزەنت ھالقىسىنى بارلىققا كەلتۈرۈش، ئائىلە ھۇجەيرىسىنى بارلىققا كەلتۈرۈش ئۈچۈن سېلىنغان ئۇل ھېسابلىنىدۇ.

نىكاھ توي ئەر ۋە ئايالنىڭ تەبىئىي فىزىيولوگىيەلىك جىنسىي تەلىپىنى قانۇنلۇق، ھالال جۈپتىلىك بىلەن قامداپ، ساغلام نەسەبنى بارلىققا كەلتۈرۈشنىڭ قانۇنىي ۋاستىسى بولىدۇ. شۇڭا، ئەڭ قەدىمكى دەۋردىن باشلاپ توي قىلىش بىر ئائىلىگە نىسبەتەن مۇھىم بولۇپ قالماي، بەلكى بىر جەمەتكە، ئۇرۇق - قەبىلىگە، مىللەتكە ۋە دۆلەتكە نىسبەتەنمۇ ناھايىتى مۇھىم بىر مۇراسىم ھېسابلىنىپ كەلگەن.

نىكاھ توي يەنە بىر مىللەتنىڭ كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك، قائىدە - يوسۇن كۆرىكى ھېسابلىنىدۇ. ھەرقانداق بىر چەت ئەللىك بىر مىللەتنىڭ توي ئادەتلىرىنى كۆرۈش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتە تۇتقان ئورنىغا مەلۇم جەھەتتە باھا بېرەلەيدۇ.

«نىكاھ» نىڭ مەنىسى

«نىكاھ» دېگەن سۆز ئۇيغۇرلارغا ئىسلامىيەتتىن كېيىن كىرىپ كەلگەن ئەرەبچە ئىبارە. ئۇنىڭ مەنىسى: قوشماق، قوشۇلماق، جەملىمەك، جەم بولماق، يات جىنسلار بىر تۆشەكتە

بولماق، دېگەنگە ئوخشاش مەنىلەرنى ئۇقتۇرىدۇ. ئىستېمالدا ئەر - خوتۇنلۇق مۇناسىۋەتنىڭ شەرئىەت قائىدىسى بىلەن باغلىنىشى، ئەر - ئايالنىڭ پاك، ھالاللىق بىلەن، توغرا نىيەت، توغرا مەقسەت بىلەن، مەڭگۈلۈك بىللە ئۆتۈشكە بولغان تولۇق تەييارلىق بىلەن ئىمام ۋە ۋەلي يەنى گۇۋاھچىلار ھەم جامائەت ئالدىدا بېرىلگەن قەسەمى ۋە ۋەدىسىنى بىلدۇرىدۇ.

نىكاھنىڭ شەرتلىرى

نىكاھلانغۇچى ئەر - ئايال ھەر ئىككىلىسى نىكاھلىنىش شەرتىنى تولۇق ھازىرلىغاندىن كېيىن ئاندىن نىكاھ يوللۇق، دۇرۇس بولىدۇ. بۇنىڭ مۇنداق بىرقانچە مۇھىم قائىدىسى بار:

بىرىنچى، نىكاھلانغۇچىلارنىڭ ياش قۇرامى نىكاھلىنىش يېشىغا توشقان بولۇشى كېرەك. بويىغا يەتمىگەن قىزلارنى، ئۆيلىنىش يېشىغا توشمىغان يىگىتلەرنى نىكاھ قىلىش چەكلىنىدۇ.

ئىككىنچى، نىكاھلانغۇچى ئەر - ئايال جىنسىي ئىقتىدارغا ئىگە بولۇشى، يامان، يۇقۇملۇق كېسەل بولماسلىقى، ئەگەر كېسەل بولسا كېسەلنى يوشۇرماسلىقى تەلەپ قىلىنىدۇ. جىنسىي ئىقتىدارى بولمىغانلارغا نىكاھ چۈشمەيدۇ.

ئۈچىنچى، ئەر - ئايال بىر - بىرىگە زورلانماسلىقى، ئىختىيارىي بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. مەجبۇرلانغان تويىنىڭ ئاخىرى ياخشى چۈشمەيدۇ.

تۆتىنچى، ۋاقىتلىق نىكاھ، غەيرىي مەقسەت ئۈستىگە قۇرۇلغان نىكاھ، پۇل - بايلىقنى كۆزلىگەن نىكاھ، ئۆچ ئېلىش نىيىتىدە قىلىنغان غەرەزلىك نىكاھ دۇرۇس بولمايدۇ.

بەشىنچى، قانداشلىق مۇناسىۋىتى بارلار، يەنى نەۋرە، چەۋرىلەرنىڭ چېتىلىشى، ئېمىلداشلارنىڭ چېتىلىشى چەكلىنىدۇ. بۇنىڭغا قاتتىق دىققەت قىلىش تەلەپ قىلىنىدۇ،

بولمسا ئەۋلادلارغا قىلغان زىيانكەشلىك بولىدۇ.

ئالتىنچى، گۈزاھچىلار بولمىغان، ئۆزىنى ئۆزى نىكاھ قىلىۋالغان نىكاھ نىكاھ ھېسابلانمايدۇ. نىكاھ دېگەن جامائەت گۈزاھلىقى بىلەن ئەلگە جاكارلاش ئارقىلىق بولىدۇ، خۇپىيانە بولمايدۇ.

يەتتىنچى، نىكاھلانغۇچىلار مۇقەررەر بېكىتىلگەن بولۇشى، ئەمەتنى كۆرسىتىپ، سەمەتكە، زەينەپنى كۆرسىتىپ، پاتەمگە نىكاھ ئوقۇش دۇرۇس نىكاھ بولمايدۇ.

سەككىزىنچى، ئاز بولسۇن، كۆپ بولسۇن مېھىر ھەققى مۇئەييەن مىقدارىدا بېكىتىلىشى تەلەپ قىلىنىدۇ.

توققۇزىنچى، نىكاھلانغۇچى ئەر - ئايال بىر - بىرىگە تېگىش، ئېلىش چەكلەنگەن بولماسلىقى، ھالال بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ.

يۇقىرىقى شەرتلەر ئادا بولمىسا نىكاھ چۈشمەيدۇ دەپ قارىلىدۇ. نىكاھ توينىڭ قەدىم باسقۇچلىرى مۇنداق بولىدۇ:

ئەلچى ئەۋەتىش

يىگىت بىلەن قىز ئۆزئارا تونۇشقان بولسۇن ياكى باشقىلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن تونۇشقان بولسۇن كۆرۈشكەندىن كېيىن، بىر - بىرىنى ياقتۇرۇش، ئىختىيار قىلىش ئىپادىسى كۆرۈلگەندىن كېيىن، يىگىت مەلۇم ئادەمنى ۋاستە قىلىپ نىيىتىنى ئاتا - ئانىسىغا بىلدۈرىدۇ. قىزمۇ بۇنىڭغا مەلۇم ۋاستە بىلەن ئاتا - ئانىسىغا بېشارەت بېرىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، غەيرىي رەسمىي ئەلچى ئارقىلىق قىز تەرەپنىڭ رايى سىنىلىدۇ. قىز تەرەپنىڭ رايىنى بىلگەندىن كېيىن رەسمىي رەۋىشتە قىزنىڭ ئۆيىگە ئەلچى كىرگۈزۈلىدۇ. ئەلچىلەر بىرقانچە ئاياللاردىن تەركىب تاپسىمۇ بولىدۇ، بىرقانچە ئەردىن تەركىب تاپسىمۇ بولىدۇ. ئۇلار ناھايىتى تەكەللۇپ ۋە ھۆرمەت

بىلەن ئوغۇل چوڭ بولسا ئۆيلىنىدۇ، قىز چوڭ بولسا ياتلىق قىلىنىدۇ. سىلەر جاپا بىلەن ئايدەك قىزنى چوڭ قىلىپ رەسىدە قىلىپسىلەر، بۇ خۇدانىڭ سىلەرگە بەرگەن نېمىتى. بىزنىڭ پوكۇنى ئاخۇننىڭ ئوغلى خېلى ياخشى، دۇرۇس، پەزىلەتلىك، ھۈنەرلىك، جامائەتنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن ئادەم بولدى. قارىغاندا ئۇ يىگىتنىڭ سىلەرنىڭ ئەتىۋارلىق قىزىڭلارغا كۆڭلى چۈشۈپ قاپتۇ. بۇمۇ خۇدانىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى. پوكۇنى ئاخۇنمۇ مۇنداق ـ مۇنداق ئادەم، شۇ سەۋەبلىك بىز قىزىڭلارنى سوراپ، ئالدىڭلاردىن ئۆتۈش ئۈچۈن كىرىپ قالدۇق. ئەگەر ئىككى ياشنىڭ نىكاھى قوشۇلۇپ قالسا، بەخت گۈللىرى ئېچىلسا سىلەرگىمۇ ياخشى، بىزگىمۇ ياخشى، دېگەندەك ئۆزرىخاھلىقلارنى ئېيتىپ قىزنى سورايدۇ. قىز تەرەپ ئەگەر ماقۇل بولسا: رەھمەت، ھەشقاللا، پوكۇنى ئاخۇن قىزىمنى بالا قىلىۋالاي دېسە، بۇ بىز ئۈچۈنمۇ، قىزىم ئۈچۈنمۇ بەخت، بىز پوكۇنى ئاخۇندىن قىز ئايامتۇق. ئەگەر بەختلىك بولۇپلا قالسا بىز يۈز مەرتىۋە رازى، دەپ رازىلىقىنى ئىپادىلەيدۇ ۋە ئەلچىلەرگە داستىخان ھازىرلاپ مېھمان قىلىپ يولغا سالىدۇ.

چاي ئىچۈرۈش (يىپ باغلاش)

ئۇيغۇرلاردا قىز تەرەپنىڭ رايىنى ئېلىپ بولۇپ، توي ۋاقتى رەسمىي بېكىتىلىشتىن بۇرۇن، قىزغا يەنە باشقىلارنىڭ پەتە ئوقۇپ قويۇشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، چاي ئىچۈرۈپ قويىدىغان ئادەت بار. يەنى ئەگەر توي قىلىش ۋاقتى كۈزگە بېكىتىلگەن بولسا ياكى قىز تەرەپ قىزىمىز تېخى كىچىك، بىر يىلدىن كېيىن ئاندىن چىقىرالايمىز دەپ قالسا، ياكى ئۆلۈم ـ يېتىم ئىشلىرى بولۇپ، يىل توشمىغىچە توي قىلمايمىز دېگەن سەۋەبلىرى بولسا، ئوغۇل تەرەپ گۆش، ناۋات، تۈرلۈك قۇرۇق يېمىشلەر، بىر ـ ئىككى كىيىملىك رەخت، بىرەر جۈپ ئۈزۈك

دېگەندەك نەرسىلەرنى ئېلىپ بېرىپ قىزغا چاي ئىچۈرۈپ قويىدۇ. بۇنى يەنە بىر ئىبارە بىلەن يېپ باغلاپ قويۇش دەپ ئاتايدۇ. بۇ قىزغا ئىگىدارچىلىق قىلىنىپ قىلىنغان ۋەدە - توختام ھېسابلىنىدۇ. ئەگەر توي بولغۇچە قىز تەرەپ يېنىۋالسا ئەل - جامائەتنىڭ ئەيىبلىشىگە ئۇچرايدۇ ھەم چايغا ئاپارغان نەرسىلەرنى قايتۇرىدۇ. ئەگەر ئوغۇل تەرەپ يېنىۋالسا، ئۇلارمۇ ئەيىبكە ئۇچرايدۇ. ئۇلار ئاپارغان نەرسىلەرنى تەلەپ قىلىشقا ھوقۇقى بولمايدۇ. ئەمما، قىز تەرەپ كۆپ ھاللاردا چاي ئىچكۈزۈشكە ئېلىپ بارغان ئوغۇل تەرەپنىڭ نەرسىلىرىنى ئېلىپ بېرىپ تاپشۇرۇپ بېرىدۇ.

چوڭ، كىچىك چاي ئاپىرىش

ئۇيغۇرلاردا نىكاھ ئوقۇلۇشتىن بۇرۇن «كىچىك چاي»، «چوڭ چاي» ئاپىرىش قائىدىسى بار. كىچىك چاي يىگىت تەرەپ ئالاھىدە داستىخان ھازىرلاپ، يىگىتنىڭ ئانىسى بىرقانچە ئايال بىلەن بىللە قىزنىڭ ئاتا - ئانىسىنىڭ ئالدىغا بېرىپ، قىزنى بېرىشكە ماقۇل بولغانلىقىغا تەشەككۈر ئېيتىش ۋە تويىنىڭ ۋاقتىنى بېكىتىش ئارقىلىق چوڭ چاي ئاپىرىدىغان كۈننى بەلگىلەپ كېلىدىغان چايدۇر. بۇنى «ماقۇللۇق چېيى»، «تەزىم چېيى» دەپمۇ ئاتايدۇ. بۇ ئەمەلىيەتتە رەسمىي قىز سوراش چېيى ھېسابلىنىدۇ. كىچىك چاي رەسمىيەتلىرى تامامىلانغاندىن كېيىن، چوڭ چاي ئۆتكۈزۈلىدۇ. چوڭ چايغا يىگىت تەرەپ، قىز تەرەپتىن ئەر - ئايال بولۇپ 30 دىن 50 كىچە ئادەم قاتنىشىدۇ. چوڭ چايدا ئوغۇل تەرەپ قىزغا ئالغان تويلۇق كىيىم - كېچەكلەر، ئالتۇن جابدۇقلار، ئەگەر پۇل تەلەپ قىلغان بولسا پۇل، قىزنىڭ ئاتا - ئانىسىغا، ئۇرۇق - تۇغقانلىرىغا ئاتالغان تويلۇقلار ئېلىپ بېرىلىپ كۆپچىلىكنىڭ نەزىرىدىن ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئاندىن قىز تەرەپنىڭ رازىلىقىنى ئالغاندىن

كېيىن، مەخسۇس ساندۇققا سېلىپ، توي كۈنىدە بۇ ساندۇق ئېچىلىدۇ. «چوڭ چاي» دېگەننىڭ تۈپ مەنىسى تويلۇق ئاپىرىش دېگەنلىكتۇر.

ساندۇق ئېچىش مۇراسىمى

ساندۇق ئېچىش مۇراسىمى ئادەتتە توي كۈنى قىزنى يۆتكەپ كېتىش ئالدىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. ھازىر تويدىن بۇرۇن «چوڭ چاي» ۋاقتىدا ئاچىدىغان بولدى. ئەمەلىيەتتە، بۇ قائىدىگە خىلاپ. ساندۇق چوقۇم چاچقۇلىرى بىلەن قوشۇپ تويدا تويغا قاتناشقان جامائەت ئالدىدا ئېچىلىدۇ. بۇنى ساندۇق ئاچتى دەپمۇ ئاتايدۇ. ساندۇق ئاچقان ئايالغا بىر كىيىم مال قويۇلىدۇ. ساندۇق ئاچقان ئايال سورۇندىكىلەرگە چاچقۇ چاچىدۇ. سورۇندىكىلەر چاچقۇدىن تەۋەررۇك دەپ بۇلاپ ـ تالاپ ئالىدۇ. بۇ سورۇندا قىز تەرەپمۇ يىگىتكە ئاتاپ ئالغان كىيىم ـ كېچەكلەرنى، قۇدىلارغا ئاتالغان رەختلەرنى ئېچىپ كۆرسىتىدۇ.

قىز ئۆيىدە توي چېيى

ئۇيغۇرلارنىڭ توي ئۆتكۈزۈش يوسۇنىدا توي چېيى قىزنىڭ ئۆيىدە ھەم ئوغۇلنىڭ ئۆيىدە ئايرىم ـ ئايرىم ئۆتكۈزۈلىدۇ.

بەزى ئورۇنلاردا ئوغۇل تەرەپ قىز تەرەپكە توي چېيىغا يېتەرلىك گۆش، ياغ، ئۇن، ئوتۇن، گۈرۈچ، تۇز قاتارلىقلارغىچە ئېلىپ بارىدۇ. بۇنى ئاش ـ تۇز ئاپىرىش دەپ ئاتايدۇ. بەزى ئورۇنلاردا ئاش ـ تۇز ئاپىرىش قائىدىسى يوق. قىز تەرەپمۇ ئۆز مېھمانلىرىغا ئۆزى توي چېيى بېرىدۇ، ئوغۇل تەرەپمۇ قىزنى يۆتكەپ كېلىپ بىر ـ ئىككى كۈندىن كېيىن جامائەتكە توي چېيى بېرىدۇ.

ئوغۇل تەرەپ قۇدىلار قىز تەرەپ توي چېيى بەرگەن كۈنىنىڭ ئالدىنقى كۈنىدە بېرىپ تويغا قوپۇۋاتامسىلەر دەپ ھال ـ

ئەھۋال سوراپ قايتىدۇ. ئەتىسى ئەتىگەندە بىر توپ جامائەتنى ئېلىپ قىز تەرەپنىڭ تويغا كەلگەن جامائەتلىرىنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن قىز تەرەپتە ئۆتكۈزۈلۈۋاتقان تويغا بارىدۇ. ئارقىدىن ئايال قۇدا توي يۆتكەيدىغان ئايالالارنى ئېلىپ قىزنىڭ ئۆيىگە بارىدۇ. قىزنى يۆتكەشتىن بۇرۇن ياكى بىر كۈن بۇرۇن يىگىت بىرقانچە قۇرداشلىرى بىلەن بىللە قىزنىڭ ئۆيىگە بېرىپ نىكاھ خۇتبىسى ئوقۇش مۇراسىمىغا قاتنىشىدۇ. مۇراسىمغا قىزنىڭ تاغىسى، ئوغۇلنىڭ دادىسى، موللام ۋە بىرقانچە كىشى گۇۋاھچى بولۇپ قاتنىشىدۇ.

نىكاھ خۇتبىسى ئوقۇش

نىكاھ ئوقۇغۇچى ئىسلام قائىدىسى بويىچە ئوقۇلىدىغان ئايەتلەرنى ئوقۇپ بولۇپ، نىكاھنىڭ ئىنسانلارغا ئاتا قىلىنغان نېمەت ۋە قانۇنىيەت ئىكەنلىكىنى ئېپادىلەيدىغان مۇنداق ئىبارىلەرنى تىلغا ئالىدۇ: پۈتۈن كائىناتنى يوقتىن بار قىلغان، بارلىق جانلىقلارنى ئىككى جىنس قىلىپ ياراتقان، ئىنسان بالىلىرىغا ھالال جۈپتىلىكنى ئىرادە قىلغان، ھەزرىتى ھەۋۋا ئاننىنى ھەزرىتى ئادەم ئەلەيھىسسالامغا، ھەزرىتى بۇۋى سارەنى ھەزرىتى ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامغا، ھەزرىتى خەدىچە كوبرانى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامغا جۈپ ئەيلىگەن پەرۋەردىگارىمىزنىڭ ئەمر - پەرمانى بىلەن؛ پەيغەمبىرىمىزنىڭ مۇبارەك سۈننەتلىرى بىلەن، ئۈممەت پېشۋالىرى چاھارىيار، ساھابە كىرامالارنىڭ بىرلىكى بىلەن؛ بۇ خاسىيەتلىك ۋە ئەھمىيەتلىك ئىسلامىي مۇراسىمغا قاتناشقان مۇسۇلمان قېرىنداشلارنىڭ شاھادەت گۇۋاھلىقى بىلەن، ھەقىقىي ئىسلام مۇخلىسلىرى سۈپىتىدە، ئىسلام يوسۇنى بىلەن توي قىلماقچى بولغان قىز - يىگىتنىڭ رازىلىقى بىلەن قىزنىڭ مېھرى xx پۇلغا تايىن تاپتى.

... نىڭ قىزى xxx:

سىز مەزكۇر ھەقلەرگە رازى ۋە راغىپ بولۇپ، ئىككىلا

ئالەمدە ھالال بىر جۈپتىن بولۇش ھەمدە ئەخلاقلىق، ھەقىقىي ئىسلام پەرزەنتى كۆرۈش نىيىتى بىلەن، ئەر - ئاياللار ئارىسىدا چەكسىز مېھىر - مۇھەببەت ئورناتقان ناھايىتى مېھرىبان ۋە كەرەملىك پەرۋەردىگارىمىزنىڭ شەرىئەتلىرىنى، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام سۈننەتلىرىنى ئىجرا قىلىش ئاساسىدا، ئۆمۈر بويى ئەرگە سادىق بولۇپ، ياخشى - يامان كۈنلەردە، ساق ۋە ئاغرىق - سىلاق چاغلاردا، باي بولغان ياكى كەمبەغەل بولۇپ قالغان چاغلاردا شۈكۈر قىلىپ ياخشى ئۆتۈشكە ئەھدە قىلغان ئاساستا ئۆزىڭىزنى xx ئوغلى xx غا خوتۇنلۇققا قوبۇل قىلدىڭىزمۇ؟ دەپ سورايدۇ. قىزنىڭ ۋاكالەتچىسى (ۋەلىسى) گۇۋاھ بولۇپ «قوبۇل قىلدىم» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. ئارقىدىن يىگىتكە:

xx نىڭ ئوغلى xx سىز يۇقىرىقى ھەقلەرگە چىن كۆڭلىڭىزدىن رازى ۋە راغىپ بولۇپ، كىشىلەرنى نادانلىق گۇمانلىرىدىن، جاھالەت زۇلمەتلىرىدىن ئىمانىي ۋە ئېرپان يورۇقلۇققا چىقارغۇچى دىنىمىز ئىسلامنىڭ پاك شەرىئىتىدە كۆرسىتىلگەن بارلىق ھالال ئىشلارنى پۈتۈن ۋۇجۇدىڭىز بىلەن ئادا قىلىش بىلەن بىللە، بارلىق گۇناھلىق ھارام ئىشلاردىن ئۆزىڭىزنى پاك تۇتۇپ، مۇقەددەس نىكاھقا سادىق بولۇپ، ھەرقانداق ياخشى - يامان كۈنلەردە دىيانەتنى يوقاتماي، ھالاللىق بىلەن ياخشى، ياراملىق پەرزەنت كۆرۈش نىيىتى بىلەن xx نىڭ قىزى xx نى ئۆز ئەمرىڭىزگە ئالدىڭىزمۇ؟ دەپ سورايدۇ.

ئوغۇل: ئالدىم، دەپ جاۋاب بېرىدۇ.

يۇقىرىقى كەلىمىلەردىن كېيىن زۆرۈرىي ھەمدۇ سانالار ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، دۇئا قىلىنىپ نىكاھ مۇراسىمى ئاخىرلىشىدۇ.

يىگىتلەرنى كۈتۈۋېلىش

نىكاھ ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، يىگىت ئۆيىگە قايتىپ يىگىت قولداشلارنى ئېلىپ قىزنى يۆتكەپ كېتىش ئۈچۈن داقا -

دۇمباق ـ ئەلنەغمىلەرنى قىلىشىپ، توي ناخشىلىرىنى ئېيتىپ قىز تەرەپكە كېلىدۇ. قىز تەرەپ مەخسۇس يىگىتلەر ئۇچۇن داستىخان سېلىپ زىياپەت بېرىدۇ. بۇ زىياپەتتە يىگىتلەرنىڭ ئالدىدا قىز تەرەپ يىگىتكە ئالغان تويلۇق كىيىم ـ كېچەكلەرنى كۆرسىتىدۇ. بىللە كەلگەن يىگىت قولداشلارغا توقۇلغان قولياغلىق، لۆڭگە، تەييار كۆڭلەك قاتارلىقلاردىن قايسىسىنى ماقۇل تاپسا شۇنى ئالدىغا قويىدۇ. ئاندىن يىگىتلەر هويلىغا چىقىپ جامائەتكە بىر قېتىم ئەلنەغمە قىلىپ، ئۇسسۇل ئوينىتىپ قىزىتىپ بېرىپ، ياساندۇرۇلغان كېلىن قىزنى ئېلىپ يىگىتنىڭ ئۆيىگە ماڭىدۇ. بالدۇر ئات، مەپە بىلەن يۆتكىلەتتى، هازىر ماشىنا بىلەن يۆتكىلىدىغان بولدى.

قىزنى ياساندۇرۇش

قىزنى ياساندۇرۇش بىر مىللەتنىڭ مىللىي خاسلىقىنى نامايان قىلىدىغان ناهايىتى مۇهىم بىر كۆزگۈ هېسابلىنىدۇ. هەربىر مىللەت ئۆزىگە خاس مىللىي خاسلىقنى نامايان قىلىش ئاساسىدا قىزنى جابدۇندۇرىدۇ. غەربلىكلەرنىڭ كېلىن قىزنى ياساندۇرۇشىمۇ ئۆزگىچە، هىندىلارنىڭ كېلىن قىزنى جابدۇرۇشىمۇ ئۆزگىچە، چاۋشيەنلىكلەر، ياپونيەلىكلەرمۇ مىللىي ئالاهىدىلىكنى گەۋدىلەندۇرۇپ قىزلارنى جابدۇندۇرىدۇ.

ئۇيغۇرلانىڭ قىزلارنى ياساندۇرۇش ئەنئەنىسىمۇ مىللىي ئالاهىدىلىكنى روشەن نامايان قىلىدىغان، رەڭدار، گۈزەل بولۇپ، ئۇيغۇر قىزلىرى پورەكلەپ ئېچىلغان گۈلگە ئوخشاش ياساندۇرۇلىدۇ. يۆتكىلىدىغان قىز شۇ كۈنى شەخسىي تازىلىقنى تۈگەتكەندىن كېيىن، ئوسما قويۇپ، ئەڭلىك سۈرۈپ، خېنە قويۇپ، خۇش پۇراق چېچىپ تەييار بولغاندىن كېيىن، تويلۇق كىيىملەر كىيدۇرۇلىدۇ. كىيىم ئىككى هەتتا ئۈچ قەۋەت كىيدۇرۇلىدۇ. ئىچكى كىيىم يۇمشاق يىپەك رەختتىن بولىدۇ.

ئۈستىگە ئەتلەس ياكى رەختتىن تىكىلگەن كۆڭلەك كىيدۈرۈلىدۇ. ئەگەر كۈز بولسا، كۆڭلەك ئۈستىگە پەلتو كىيگۈزۈلىدۇ. كۆڭلەك ئىچىگە ئىشتان كىيگۈزۈلىدۇ ياكى پايپاق تارتىلىدۇ. پۇتىغا توپلەي، قىش بولسا ئۆتۈك كىيىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئالتۇن جابدۇقلار تاقىلىدۇ. بۇرۇن چاچقا ئالتۇن قىسقۇچ، ئالتۇن تاج دېگەندەك زىننەت بۇيۇملىرى تاقىلىدىكەن. كېيىن تۇرمۇش سەۋىيەسى تۆۋەنلەپ كەتكەچكە، ئۇ ئادەت قالغان. قىزلارغا ھالقا، بوينىغا بۇلاپكا، قولىغا ئۈزۈك، بىلەزۈك قاتارلىق زىبۇ - زىننەتلەرنى تاقاش قەدىمدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنە. مۇنداق كىيىم - كېچەك، زىبۇ - زىننەتلەر بىلەن جابدۇندۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، بېشىغا گىجم رومال دېگەن بىر رومالنى ئارتىپ يۈزىنى ياپىدۇ. بۇ قىزنىڭ يۈزى ئېچىلمىغان، پاك قىز ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. قىز ياتلىق بولمىغان يەنە بىر قىزنى ئۆزىگە قولداش قىلىدۇ. قەدىمكى دەۋردە قىزغا قوشۇپ بىر دېدەك قوشۇپ ئەۋەتىدىغان قائىدە بار ئىكەن. ھازىر ئۇ ئادەت يوق. ئائىلىدىن تەيىنلەنگەن، تۇرمۇشقا پىشقان، تەجرىبىلىك بىر ئايالنى يەڭگە قىلىپ ئەۋەتىدۇ.

قىز بىلەن بىللە قىز تەرەپ تەييارلىغان يوتقان - كۆرپە، كىيىم - كېچەك سېلىنغان چامادان، يېڭى ساندۇقلارنى ئېلىپ قىزغا ھەمراھ بولۇپ قىزنىڭ دوستلىرى (قىزنىڭ تۇغقانلىرى، دوستلىرىدىن تەركىب تاپقان) بىللە كېلىدۇ. قىزنى ئېلىپ كېلىپ قويۇپ، بىر - ئىككى يەڭكە قالىدۇ. قالغانلىرى قايتىپ كېتىدۇ.

قىزنى يۆتكىگەندە، چوڭ كوچىلاردا ياشلار قىزىمىزنى ئېلىپ كەتتىڭلار دەپ قىزنى توسىدۇ، قىز - ئوغۇل تەرەپ ئۇلارغا ياغلىق، لۆڭگە، رەخت، پۇل قاتارلىقلاردىن بېرىپ رازى قىلغاندىن كېيىن توسۇق ئېلىۋېتىلىدۇ.

قىز يۆتكىلىپ ئوغۇلنىڭ ئۆيىگە كەلگەندىن كېيىن، بەزى ئورۇنلاردا ئىشىك تاقاق دېگەن بىر ئادەت بار، يەنى ئۆينىڭ قىزى ئىشكىنى تاقاپ، قىز تەرەپتىن سۆيۈنچە تەلەپ قىلىدۇ. قىز تەرەپ بىر كىيىملىك رەختنى ئىشىك تاقاققا بېرىدۇ. بۇ كېلىن بىلەن قىزنىڭ ياخشى ئۆتۈشىنى مەقسەت قىلىدۇ. ئىشىك ئېچىلىپ ئۆيگە كىرگەندىن كېيىن ئوغۇل تەرەپ قىزغا پايانداز سالىدۇ، پايانداز ياخشى بىر كىيىملىك رەخت بولىدۇ. بۇ پايانداز‌نى قىز تەرەپتىن قىزنىڭ يېقىن بىر ئادىمى ئالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن قىز ساق ـ سالامەت يۆتكەپ كېلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ قىز تەرەپ قىزنى چىقارغان بولىدۇ.

قىزنى يۆتكەش

قىزنى جابدۇندۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، قىزنى ئولتۇرغۇزۇلغان ئۆيدىن ئۆزىنىڭ ئۆيىگە ئېلىپ چىقىدۇ. ئانا بولغۇچى قىزغا ناھايىتى قىممەتلىك ئانىلىق نەسىھەتلىرىنى قىلىدۇ، يەنى قېينىئاتا ـ قېينىئانىلىرىنى ھۆرمەتلەش، قەدىرلەش، ئۇلارنىڭ ھالىدىن ئوبدان خەۋەر ئېلىش، ئەرگە سادىق بولۇش، نىيەت دۇرۇس بولۇش، قانائەتچان بولۇش، پاك، پاكىز بولۇش خۇسۇسىدا نەسىھەتلەرنى قىلىدۇ. ئەتراپتىكىلەر قىز قوشاقلىرىنى ئوقۇيدۇ. جامائەت دۇئا قىلىپ، قىزنىڭ ئانىسى قىزنى ئېلىپ چىقىپ ئوغۇلنىڭ ئانىسى يەنى قىزغا قېينىئانا بولغۇچىغا تاپشۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن قىز ئۆيدىن يۆتكەپ ئېلىپ مېڭىلىدۇ.

نىكاھ كېچىسى

قىزنى يۆتكەپ كەلگەندىن كېيىن يىگىتنىڭ ئۆيىدە نەچچە سائەت ناھايىتى قاينىاق توي مەشرىپى بولىدۇ. سازەندىلەر

سازلارنى چېلىپ چاڭ كەلتۈرسە، قىز - يىگىتلەر ئۇسسۇلنى ئەۋجىگە چىقىرىدۇ. ئوغۇل تەرەپ ئاتىغان مالنى ئوغۇللارغا ۋە قىزلارغا بېرىدۇ. ئوغۇللار مالنى سويۇپ، ئەگەر يىگىتلەر كۆپرەك بولسا يەنە بىر مالنى سېتىۋېلىپ مەشرەپ قىلىدۇ. قىزلارغا بىر قوي سويۇلۇپ، قىز بىلەن بىللە كەلگەن قولداشلارنى، يەڭگىلەرنى مېھمان قىلىدۇ. چايدىن كېيىن، بىر - ئىككى يەڭگە قېلىپ قىز بىلەن بىللە كەلگەنلەر قايتىپ كېتىدۇ. ئەلنەغمە تۈگىگەندىن كېيىن، قىز بىلەن ئوغۇل ھۇجرىغا كىرىدۇ. ئوغۇللار مەھەللىدە بېكىتىلگەن ئۆيگە چىقىپ مەشرەپ قىلىدۇ.

ئوغۇل - قىز ياستۇققا باش قويغاندىن كېيىن، ئەگەر قىز پاك، ساغلام بولسا، ئوغۇل دۇرۇس بولسا، يەڭگە بولغۇچى بۇ مۇۋەپپەقىيەتنى قىزنىڭ ئائىلىسىگە يەتكۈزىدۇ. شۇنىڭ بىلەن قىز تەرەپ خاتىرجەم بولىدۇ، ئوغۇل تەرەپمۇ بالىلارنىڭ ئەپلىشىپ ياخشى قوپۇشقانلىقىدىن خۇرسەن بولىدۇ. مۇبادا قىزدىن مەسىلە چىقىپ قالسا، ئوغۇل بۇ ئىشنى ئاشكارىلايدۇ، ئوغۇل تەرەپ، بىر توقاچ ناننىڭ ئوتتۇرىسىدىن تېشىپ قىزنىڭ ئۆيىگە ئەلچى ئارقىلىق ئەۋەتىدۇ. بۇ شۇم خەۋەردىن ۋاقىپ بولغان ئاتا - ئانىنىڭ يۈرىكى لەختە - لەختە قان بولىدۇ. ئۇلار ئادەم ئەۋەتىپ تويلۇق ماللارنى قايتۇرۇپ، قىزىنى ئېلىپ كېتىدۇ. يېپىق قازان يىپىق پېتى قالىدۇ، ئوغۇلنىڭ ئۆيىدە توي چېيى بېرىلمەيدۇ. بۇ قىز ئۈچۈنمۇ، ئوغۇل ئۈچۈنمۇ، ئىككى ئائىلە ئۈچۈنمۇ كۆتۈرگىسىز بەختسىزلىك. قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر ماقالىدا مۇنداق دېيىلگەن: «قىزنىڭ سۆيۈنچى نىكاھ كېچىسى، ئوغۇلنىڭ سۆيۈنچى جەڭدە ئۆتكەن كۈنلىرى». قىزنىڭ پاكلىقى ئوغۇلغا ھەم قىزغا بەخت، پاكلىق، ساداقەت ئېلىپ كېلىدۇ. بۇنداق نىكاھنىڭ بېغىمۇ چىڭ بولىدۇ. شۇڭا

قىزنىڭ بۇ پۇلسىراتتىن ساق ـ سالامەت ئۆتۈشى قىزنىڭ پۈتۈن هاياتىغا پەۋقۇلئاددە تەسىر كۆرسىتىدۇ.

چاي ئىلىپ كىلىش

ئەتىسى سەھەردە قىز تەرەپتىن يىگىت ـ قىزغا چاي ئىلىپ كىلىدۇ. قىز ـ يىگىت ناشتىنى شۇ چايدىن قىلىدۇ. ئارقىدىن قىزنىڭ دوست ـ يارەنلىرى، تۇغقانلىرىنىڭ قىزلىرى بولۇپ ئون ـ يىگىرمە قىز چاي ئىلىپ كىلىدۇ. ئوغۇل چاي ئىلىپ كەلگەنلەرگە پاياپاق، تارغاق قاتارلىقلارغا ئوخشاش خاتىرە بۇيۇملىرىنى تەييارلايدۇ، قىز ئىرىگە ژاكالىتەن بۇ نەرسىلەرنى دوستلىرىغا تارقىتىپ بېرىدۇ.

يۈزىنى ئېچىش

قىز توي قىلىشتىن بۇرۇن يۈزى ئېچىلمىغان بولىدۇ. نىكاھ كېچىسىدىن باشلاپ يۈزى ئېچىلغان بولىدۇ. بۇ قىزنىڭ قىزلىق دەۋرى ئاخىرلىشىپ جۇڭانلىق هاياتى، يەنى كېلىنلىك هاياتى باشلانغانلىقىنىڭ ئىپادىسى. ناهايىتى روشەنكى، بۇ قىزنىڭ هاياتىدىكى ناهايىتى زور بۇرۇلۇش. نىكاھ كېچىسى ئەتىگەندە ئوغۇلنىڭ ئانىسى كېلىن قىز بىلەن ئوغۇلنىڭ ياخشى ئەپلىشىپ قويۇشقانلىقىنى تەبرىكلەپ هەم يۈزىنىڭ ئېچىلغانلىقىنى مۇبارەكلەپ، بىر جۈپ ئۈزۈك ياكى بىر كىيىم مال بىلەن كېلىن قىزنىڭ يۈزىنى ئاچىدۇ. كۆچۈرۈپ كەلگەن گىجىم رومالنى ئېلىۋېتىپ، پېشانىسىدىن سۆيۈپ، بېشىغا باشقا ياغلىق سېلىپ قويىدۇ.

ئارقىدىن قىزنى يىگىت ئېلىپ چىقىپ ئاتا ـ ئانىسىغا سالامغا چىقىدۇ. ئاتا ـ ئانا بۇلارنى تەبرىكلەيدۇ. قىز مانا شۇ مەيداندا قېينىئاتا ـ قېينىئانىسىغا سالام بېرىپ دادا، ئانا، مېنىڭ كەم ـ كوتا تەرەپلىرىم بولسا تولۇقلاپ، ئۆز قىزىڭلاردەك

كۆڭۈل بۆلۈشۈڭلارنى ئۈمىد قىلىمەن. مەن ئۆزۈمنىڭ كېلىنلىك مەسئۇلىيىتىمنى ئادا قىلىمەن دەيدۇ. ئاتا ـ ئانا كېلىنگە: قىزىم، ئەمدى سىز بىزنىڭ ئائىلىمنىڭ بىر ئەزاسى بولدىڭىز، كۆڭلىڭىزنى ئازادە تۇتۇڭ، بىزنى ئۆزىڭىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسىنى كۆرگەندەك كۆرۈڭ، ئوغلۇم بىلەن ياخشى، ئىناق ئۆتسەڭلار بىزمۇ سىلەردىن خاتىرجەم بولىمىز، قالغان ئىشلار بولسا بارا ـ بارا تەڭشىلىپ كېتىدۇ، دەيدۇ. قىز رەھمەت ئېيتىپ رەسمىيەتنى ئادا قىلىدۇ.

ئوغۇلنىڭ ئۆيىدە توي چېيى

قىزنى يۆتكەپ كېلىپ ئەتىسى ياكى ئۈچ كۈندىن كېيىن ئوغۇل تەرەپ جامائەتكە توي چېيى بېرىدۇ. تويغا يۇرت جامائىتىنى چاقىرىدۇ. تويدا ئەلنەغمىچىلەر، مېھمانلار ئۆزۈنغىچە توي ناخشىلىرىنى ئېيتىپ «توي نەغمىسى بىلەن» دېگەن قائىدىنى ئادا قىلىدۇ.

ئوغۇل تەرەپ بەرگەن توي چېيىغا بەزى جايلاردا قۇدا بولغۇچى ئۆزلىرى كەلمەي ۋەكىل ئەۋەتىدۇ (بەزى جايلاردا، ئوغۇلنىڭ ئۆيىدە توي چېيى بېرىلگەن كۈنى ئايال قۇدا كېلىپ كۈيۈئوغۇل بىلەن يۈز كۆرۈشىدۇ. بۇ يۈز كۆرۈشۈشمۇ ئالاھىدە مۇراسىم شەكلىنى ئالىدۇ). تويدا ئۇرۇق ـ تۇغقانلار، دوست ـ بۇرادەرلەر يۇرت ـ جامائەت ئاتىغان سوۋغىلىرىنى ئېلىپ تويغا كېلىدۇ. تويىنىڭ ئاخىرىدا يېقىن تۇغقانلار مال قويۇشىدۇ، يەنى توي قىلغۇچى يىگىت، كېلىن قىز، ئاتا ـ ئانىلار ۋە باشقىلارغا ئاتاپ مال قويۇلىدۇ. مەخسۇس بىر ئايال جاكارچى سۆپىتىدە، بۇ كۈننىي خېنىمنىڭ پوكۇنغا بىر كىيىم سارجىسى بار ئىكەن، بىر كىيىم پەلتولۇقى بار ئىكەن، دەپ جاكارلايدۇ. مال قويۇلۇپ بولغاندىن كېيىن دۇئا قىلىپ شۇ بىر كۈنلۈك توي پائالىيەتلىرىنى ئاخىرلاشتۇرىدۇ.

يۇز ئاچقۇ

كىشىنىڭ يۇز ئاچقۇسى ئوغۇلنىڭ ئۆيىدە ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئوغۇل يەنى كۈيئوغۇلنىڭ يۇز ئاچقۇسى بىر ھەپتىدىن كېيىن دۇشەنبىلىك بىلەن قوشۇلۇپ، قىزنىڭ ئائىلىسىدە بولىدۇ. بۇ ئەملىيەتتە قىز بىلەن كۈيئوغۇلنىڭ قېينىئاتا، قېينىئانىسىنىڭ ئالدىدا يۈز كۆرۈشۈۋېلىش ھېسابلىنىدۇ.

يىگىت بۇ يۇز كۆرۈشۈشكە خېلى ياخشى تەييارلىق قىلىپ بارىدۇ. ئاۋۋال قىزنى سۆۋغا ـ سالاملار بىلەن، دۇشەنبىلىك داستىخانلار بىلەن ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ئۆيىگە يولغا سالىدۇ. كەچ بولغاندا يىگىت بىرقانچە قولداشلىرىنى ئېلىپ قىزنىڭ ئۆيىگە بارىدۇ، قىز تەرەپ يىگىتلەرنى ياخشى مېھمان قىلىدۇ، مېھماندارچىلىقتىن كېيىن يۇز كۆرۈشۈش سۆۋغىسى سۆپىتىدە يەنە ئوغۇلغا بىر كىيىم رەخت قويىدۇ، بىللە بارغان يىگىتلەرگىمۇ تاپقىنىنى قويىدۇ.

قۇدا كۆرۈشۈش (تۆر كۆرسىتىش دەپمۇ ئاتىلىدۇ)

قىزنى يۆتكەپ كەلگەندىن كېيىن قۇدىلار تېخى رەسمىي رەۋىشتە يۇز كۆرۈشمىگەن بولىدۇ. قىز تەرەپ ئوغۇلنىڭ تۆرى، پەگاھى قەيەردە بىلمەيدۇ. شۇڭا، ئوغۇل تەرەپ قۇدىلارنى تۆر كۆرسىتىش چېيىغا چاقىرىدۇ. قۇدىلار مەھەللە ـ جامائەتنى ئېلىپ قۇدىسىنىڭ ئۆيىگە تۆر كۆرۈشكە كېلىدۇ. بۇلارنى مەخسۇس قوي سويۇپ، قويۇق ـ سۈيۇق تاماقلار بىلەن مېھمان قىلىپ ھەم باشلاپ كەلگەن جامائەتنىڭ ئالدىغا يېقىن تۇغقان ۋە قوشنىلىرىنى پەرقلەندۈرۈپ رەخت يىرتىدۇ.

يۇقىرىقى بىر قاتار باسقۇچلار ئادا قىلىنىپ بولغاندىن كېيىن ئاندىن بىر قېتىملىق نىكاھ تويىنىڭ قائىدە ـ يوسۇنلىرى ئاخىرلاشقان بولىدۇ. بىر ئائىلە ۋۇجۇدقا كېلىدۇ.

پەزىلەت يوسۇنلىرىمىز

دۇنيادىكى بارلىق مىللەتلەرنىڭ ئەخلاقىي پەزىلەت ئۆلچىمى، ئەخلاقىي پەزىلەت يوسۇنلىرى ۋە تەلەپلىرى بولىدۇ. ئومۇمىي مەنىدىن ئالغاندا، ياخشىلىق قىلىش ياخشى پەزىلەت، يامانلىق قىلىش پەزىلەتسىزلىك، بۇ ھەممە ئىنسانلار ئۇچۇن ئورتاق. باشقىلارنى ھۆرمەتلەش ياخشى ئەخلاق، ھۆرمەتسىزلىك قىلىش يامان ئادەت. يەنە ھەربىر مىللەتنىڭ خاراكتېرىدىكى ئوخشىماسلىق، ئەقىدە ـ ئېتىقاد جەھەتتىكى ئوخشىماسلىق، ئادەت كۆچىدىكى پەرق، مەدەنىيەتنىڭ دەرىجىسىدىكى پەرق، نومۇس ۋە غۇرۇر ئېڭىدىكى ئوخشىمايدىغان پەرقلەرگە ياندىشىپ ھالدا پەزىلەت يوسۇنلىرىدىمۇ ئوخشاش بولمىغان پەرقلەر كېلىپ چىققان.

ئۇيغۇر خەلقى ھەقىقىي مەنىسى بىلەن پەزىلەتلىك مىللەت دەپ ئاتىلىشقا مۇناسىپ خەلق. ئۇلار نەچچە مىڭ يىللىق ئېتىكا ئىدىيە تارىخىدا ئۆزىگە خاس بولغان گۈزەل پەزىلەت يوسۇنلىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەن بولۇپ، بۇ پەزىلەت يوسۇنلىرى بىلەن بۇ ئەل خېلى ـ خېلى مۇشەققەتلىك ئۆتمۈشلۈق ئۆتۈپ، مىللەتنىڭ پارلاق شەجەرىسىنى ھازىرغىچە كۆركەرتىپ كېلىلىگەن. چۈنكى، بەزى ھاللاردا پەزىلەت قورالى ئادەمنى دۇنيادىكى ھەرقانچە ئىلغار قوراللاردىنمۇ قۇدرەتلىك ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلالايدۇ.

گەپمۇ ئېغىزدىن چىقىدۇ، جانمۇ ئېغىزدىن چىقىدۇ

بۇ ئىبارە ئۇيغۇرلارنىڭ لەۋزىگە ۋاپا قىلىش، ۋەدىگە ۋاپا قىلىش ھەققىدە بارلىققا كەلتۈرگەن پەزىلەت يوسۇنلىرىنىڭ

بىرى بولۇپ، بىز ئۇنى ئومۇملاشتۇرۇپ ۋەدىگە ۋاپا قىلىش، لەۋزىدە تۇرۇش پەزىلىتى دەپ ئاتايمىز.

قەدىمكى دەۋردە مەركىزىي ئاسىيادىن تارتىپ شەرقىي شىمالغىچە بولغان بۇ دىيار «چىن»، «چىنلىقلار» دېگەن نام بىلەن ئاتالغان. چىن سۆزىنى مەھمۇد كاشغەرىي ئىزاھلاپ «ھەق، ھەقىقىي، راست» دېگەن مەنىدە يەشكەن: چىن سۆز، دېگەن جۈملىگە راستچىل كىشى دەپ جۈملە تۈزگەن («تۈركىي تىللار دىۋانى» 3 ـ تۇم 189 ـ بەت). بۇنىڭدىن مەلۇم بولىدۇكى، قەدىمكى ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى راستچىللىق، ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىش بىلەن مەشھۇر بولغان كىشىلەر ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ: شاھلارنىڭ ۋەدىسىدە تۇرۇشى، ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىشى دۆلەتنىڭ مۇستەھكەملىكىگە، شاھنىڭ ئەلنىڭ قەلبىدىكى ئوبرازىغا مۇناسىۋەتلىك مۇھىم ئىش دەپ قارىغان. «ئەر سۆزىدىن، يولۋاس ئىزىدىن قايتماس» دېگەن ماقالمۇ راستچىللىق، ۋەدىگە ۋاپا قىلىش ئۇيغۇرلارنىڭ ئادەمىيلىككە قويغان مۇھىم تارازىسى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ھۇنەرنى ئەلا بىلىش

ئۇيغۇرلارنىڭ قائىدە ـ يوسۇنىدا ھۇنەر قەدىرلىنىدۇ، ھۇنەر ئىگىلەش، ھۇنەردە كامالەتكە يېتىش ئۇچۇن تىرىشچانلىق قىلىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ھۇنەر ـ سەنئىتىنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن. ئۇلارنىڭ پۈتكۈل تۇرمۇش زىننىتى، تۇرمۇش ۋاستىسى بولغان بارلىق روزغار مەھسۇلاتىنىڭ ھەممىسى مانا شۇ ھۇنەرۋەن ـ ئۇستىلارنىڭ قولىدىن چىققان. مىڭلىغان قولى گۈل ئۇستىلارنى شۇ ھۇنەرۋەن ـ ئۇستىلار تەربىيەلەپ چىققان. بۇ مەنىدىن قارىغاندا، ھۇنەرۋەن ـ ئۇستىلارنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىغا قوشقان تۆھپىسى ناھايىتى چوڭ. مانا شۇ قول

سانائىتىنىڭ تەرەققىياتى ھازىرقى زامانىۋى سانائەتنىڭ ئانىسى ئىدى.

ئۇيغۇرلاردا: ھۈنەرسىز پادىشاھتىن ھۈنەرلىك قۇل ياخشى دېگەن ئەقىدە بار. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ھۈنەرۋەن ئۇستىلارنىڭ جەمئىيەتتە ئوينايدىغان رولىنى تەرىپلەپ مۇنداق دېگەن:

4458. تۆمۈرچى، ئوتۇنچى، يەنە تېرىچى،
يا سىرچى، بوياقچى، يا ئوقچى، ياچى.

4459. بۇ دۇنيا زىننەتى بۇلاردىن بولۇر،
جاھاندا تاڭ ئىشلار بۇلاردىن كېلۇر.

ھۈنەر سەۋەبلىك بۇ دۇنيا شۇنچە گۈزەل. قەدىمكى دەۋردە ھۈنەرنى «ئۇز» دەپ، ھۈنەرۋەنلەر «ئۇزلار» دەپ ئاتالغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ چۈشەنچىسىدە يەنە ھۈنەرۋەن خار بولمايدۇ دېگەن ئەقىدە بار. چۈنكى، ھۈنەر دېگەن قەيەرگە بارسا ئەسقاتىدۇ، ھۈنەرلىك ئادەم قەيەرگە بارسا ئەتىۋارلىنىدۇ.

خەلقىمىز ھۈنەرۋەنلەرگە تۆردىن ئورۇن بېرىدۇ. ئۇلارنى «ئۇستام»، «ئۇستازىم» دەپ ئاتايدۇ. ئۇيغۇرلار قەدىمكى دەۋرلەردىن تارتىپ، بىلىملىك دېگەن سۆزلەرنى ھۈنەرۋەنلەر ئۈچۈن ئىشلىتىپ كەلدى. بىلىمسىز، نادان دېگەننى ھېچقانداق ھۈنەر - پەزىلەت ئۆگەنمىگەن ھارام تاماق، قولىدىن ھېچ ئىش كەلمەيدىغان كىشىلەرگە ئىشلىتىپ كەلدى. ھەربىر ھۈنەرنىڭ پىر - ئۇستازى بار، دەپ قارايدىغان خەلقىمىز، ھۈنەرگە ساختىلىق قىلسا، ناپاك بولسا پىر - ئۇستاز ياردەم قىلمايدۇ دەپ قارايدۇ.

ھۈنەر دېگەن بۇ ھاياتنىڭ مەنىسى، ھۈنەر دېگەن ھەم سەنئەت، ھۈنەر دېگەن تۆھپە، ھۈنەر دېگەن ماھارەت، ھۈنەر دېگەن قەدىر - قىممەت. ھۈنەر ئىنسانلارنىڭ تەپەككۇرىنى تەرەققىي

قىلدۇرغان، ھۇنەر ئىنسانلارنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن. ئەگەر ھۇنەر بولمىغان بولسا، ئىنسانلار ھازىرقى زامانىۋى دۇنياغا قەدەم ئالالمىغان، ئىپتىدائىي تۇرمۇشتىن قۇتۇلالمىغان بولاتتى. بىز ھۇنەرنى ئۇلۇغلايمىز. ھۇنەرنى سۆيمىز. ھۇنەر ئىگىلىرىگە ئېھتىرام بىلدۇرىمىز.

توغرىلىققا دەۋەت قىلىش

ئۇيغۇرلارنىڭ قائىدە ـ يوسۇنلىرىدا، كىشىلەرنى ياخشىلىققا دەۋەت قىلىش، يامانلىقتىن توسۇش، توغرىلىققا يېتەكلەش، ئازغانلارغا يول كۆرسىتىپ قويۇش مۇھىم ئەنئەنىگە ئايلانغان.

ھاياتتا ئادەم كۆپ ھاللاردا باشقىلارنىڭ يول كۆرسىتىشىگە موھتاج بولىدۇ. ئەل ئارىسىدا بىر ـ بىرىگە ئىقتىسادىي ياردەم بېرىشلا ياخشى ئەمەلگە ياتمايدۇ، بەلكى ياخشى سۆز، ياخشى ھەرىكەتلەرمۇ، باشقىلارنى ياخشىلىققا دەۋەت قىلىش، يامانلىقتىن توسۇشمۇ باشقىلارغا قىلغان ياخشىلىق ھېسابلىنىدۇ.

توغرىلىققا، ياخشىلىققا دەۋەت قىلىدىغان، يامانلىقتىن، خاتا يولدىن توسىدىغان، ھەربىر ئادەم ياخشىلىق قىلىشقا ئالدىرايدىغان، يامانلىق قىلىشتىن قورقىدىغان جەمئىيەت نىجاتلىققا ئېرىشىدۇ. بىر ـ بىرىنىڭ ياخشى ـ يامان ئىشى بىلەن كارى بولمايدىغان، يامانلىق قىلسا، يامان كۇنگە قالسا خۇش بولىدىغان، ياخشىلىق كۆرسە، ياخشى يولدا ماڭسا دۇشمەنلىك قىلىدىغان جەمئىيەت مەسئۇلىيەتسىز جەمئىيەت بولۇپ، ئۆزىنىڭ گۆرىنى ئۆزى كولايدىغان ھاماقەتلەر قاتارىدا ئەيىبلىنىدۇ.

توغرا يولدا بولۇش

توغرا يول نىجاتلىققا ئېرىشتۇرىدۇ، خاتا يول جاھالەتكە سۆرەيدۇ. توغرا يول مۇۋەپپەقىيەت يولى، خاتا يول مەغلۇبىيەت

يولىدۇر. توغرا يول مەقسەتكە يەتكۈزىدۇ، خاتا يول نىشاندىن ئازدۇرىدۇ؛ توغرا يول ياخشىلىققا ئېرىشتۈرىدۇ، دۇرۇس بولمىغان يول ماماتلىققا مۇپتىلا قىلىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ هايات نىزامىدىكى مۇهىم قائىدە - يوسۇنلىرىنىڭ بىر مەزمۇنى.

هاياتنىڭ ئۆزىمۇ توغرىلىق ئۈستىگە قۇرۇلغان، توغرىلىقنى تەلەپ قىلىدۇ. توغرىلىق مەۋجۇتلۇقنىڭ، تەڭپۇڭلۇقنىڭ كاپالىتى، هايات بىر پويىز بولسا توغرىلىق رېلىسقا ئوخشايدۇ، پويىز رېلىستا بولسا مەنزىلگە ئوڭۇشلۇق يېتەلەيدۇ، رېلىستىن چىقىپ كەتسە هالاك بولىدۇ.

تۇغرا بولۇشنىڭ پەلسەپىۋى ئاساسى نورمال بولۇشتۇر. بەدەن ساغلام بولۇشى توغرىلىق، نورمالىلىق بىلەن بولسا، نورمالىلىق بۇزۇلسا، تەنده كېسەللىك كۆرۈلىدۇ. ئالەمدۇ نورماللىق بىلەن بىر پۈتۈن، جەمئىيەتمۇ نورمالىلىق بىلەن تىنچ - خاتىرجەم، نورماللىق بۇزۇلسا، هەممە نەرسە ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇق ئاساسىنى يوقىتىپ قويىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ قائىدە - يوسۇنىدا، راستچىللىقنى دوست تۇتۇش تەكىتلىنىدۇ، راستچىللار بىلەن دوست بولۇشقا دەۋەت قىلىنىدۇ، يالغانچىلار بىلەن باردى - كەلدى قىلماسلىق، يالغانچىلارنى دوست تۇتماسلىق، ئۇلار بىلەن مۇئامىلە - مۇناسىۋەت قىلماسلىققا بۇيرۇيدۇ.

راستچىللىق ئادەمگە خاتىرجەملىك بېرىدۇ، يالغانچىلىق ئادەمگە خاتىرجەمسىزلىك، كۈلپەت ئېلىپ كېلىدۇ، خاتىرجەملىككە ئېرىشىش ئۈچۈن راستچىللىق بىلەن ياشاش كېرەك دەيدۇ. يۇسۇپ خاس هاجىپ راستچىللار يۇرتىنى ئالقىنىغا ئېلىپ ئەل ئارىسىدا ئۇيالماي يۇرەلەيدۇ، دېگەنىدى. راستچىللار بېشىنى تىك تۇتۇپ ماڭالايدۇ، يالغانچىلارنىڭ بېشى مۇرىسىدىن ئېگىز كۆتۈرۈلمەيدۇ.

سودا ئىشلىرىدىمۇ تارازىنى راست تۇتۇش، راست گەپ قىلىش سودىغا بەرىكەت بېرىدۇ، تارازىنى ساختا قىلىش، يالغان

گەپ قىلىش سودىدا تاپقان پۇلنى توزۇتۇۋېتىدۇ، دەپ قارىلىدۇ.

شۇڭا، ئائىلىدە بالىلارغا راستچىللىقنى ئۆگىتىش، بالىغا راست گەپ قىلىش، يالغان گەپ قىلماسلىق، ئەر ـ خوتۇن ئوتتۇرىسىدا راستچىل بولۇش، يالغانچىلىق قىلماسلىق ئېسىل ئەنئەنە ھېسابلىنىدۇ.

راستچىللىق ئۇيغۇرلارنىڭ ئەقىدىسىگە ئايلىنىپ كەتكەن. راستچىللار قەدىرلىنىدۇ، ھۆرمەتلىنىدۇ، يالغانچىلار ئەيىبلىنىدۇ. شۇڭا: «يالغانچىنىڭ قۇيرۇقى بىر تۇتام» دېگەن ماقال بارلىققا كەلگەن. راستچىل ئادەم ھەققانىيەتچى بولىدۇ، يالغانچى ئادەم قارا نىيەتچى بولىدۇ، راستچىل ئادەم دەيدۇ قىلىدۇ، يالغانچى ئادەم ئىككى يۈزلىمچى بولىدۇ، دەيدۇ قىلمايدۇ.

ياخشىلىق راستچىللاردا بولىدۇ، يامانلىق يالغانچى كىشىلەردىن كېلىدۇ، راستچىللاردىن ياخشىلىق كېلىدۇ، يالغانچىلاردىن يامانلىق كېلىدۇ. يالغانچىلارنىڭ ئىشى راۋاج تاپمايدۇ، ئۇ دۇنيا، بۇ دۇنيا يالغانچىلىق قالپىقىدىن قۇتۇلالمايدۇ، بۇ قالپاق ئۇنىڭغا بەختسىزلىك بالاسىنى ئارتىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىشتىكى قائىدە - يوسۇنلار

ئۇيغۇر خەلقى ئەمگەكچان خەلق. ئۇلار نەچچە مىڭ يىللىق ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى داۋامىدا ھالال ئەمگىكىگە تايىنىپ ئۆزلىرىنى يۈكسەلدۈردى، ئەمگەككە تايىنىپ مەدەنىيەت ياراتتى، ئەمگەك ئارقىلىق تۇرمۇش ۋە مەئىشەتكە ئىگە بولدى، ئومۇمەن، خەلقىمىز ئەمگەك ئارقىلىق ئۆزىنى ياراتتى ۋە مەدەنىيەتلىك مىللەتكە ئايلانغانىدى. ئەمگەك ئۇيغۇرلارنىڭ ئەقىدىگە ئايلانغان قىممەتلىك ئەنئەنىلىرىنىڭ بىرى. ئۇلار ئۆز تارىخىدا ئەمگەكنى ئۇلۇغلاش، مول ھوسۇل تەنتەنىسى، كەلگۈسىگە بولغان ئۈمىدۋارلىققا تولغان نۇرغۇن قائىدە - يوسۇنلارنى بارلىققا كەلتۈرگەن. قەدىمكى زامانلاردا: «ئىشچانىڭ ئېرىنى ياغلىق، ھۈرۈننىڭ بېشى قانلىق»، «مېھنەتنىڭ تېگى ئالتۇن»، «مېھنەتسىز بەخت بولماس» دېگەن ماقالىلار خەلقىمىزنىڭ ئەمگەكنىڭ ئۇلۇغلۇقى، خاسىيىتى ھەققىدىكى بىلىشى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن.

پاكلىق بىلەن ئىشقا كىرىشىش

ئۇيغۇر خەلقى قەدىمدىن تارتىپ ئاسمان ۋە زېمىننى مۇقەددەس بىلىپ كەلگەن. ئادەم تۇپراقتىن يارالغان، تۇپراق پاك، ئادەم پاك، تۇپراقتا پاكلىق بىلەن، پاك نىيەت بىلەن قەدەم قويۇش كېرەك؛ بۇ پاك تۇپراقنى بۇلغىسا، پاك تۇپراقتا خىيانەت قىلسا، پاك تۇپراق باسقۇنچىلارنىڭ، تاجاۋۇزچىلارنىڭ رەزىل تاپىنى ئاستىدا خارلانسا، ئۇ ئەلدىن بەخت كۆتۈرۈلۈپ كېتىدۇ،

بەختنى قوغداش ئۈچۈن تۈپراقنى قوغداش كېرەك دەپ قارايتتى. ھەتتا زېمىننى پاكلىماي تۇرۇپ قىلغان ئىبادەتمۇ قوبۇل قىلىنمايدۇ، دەپ قارايتتى. ئېتىزغا تەرەتسىز قەدەم باسمايتتى، تەرەتسىز ئۇرۇق چاچمايتتى. زېمىنغا ناپاك ئاياغ بىلەن دەسسىسە قۇتلۇق بولمايدۇ دەپ قاراپ، ياخشى، خالىس نىيەت بىلەن ئىشقا كىرىشەتتى ۋە قۇتلۇق تىلەكلەرنى تىلەيتتى. ئەگەر زېمىن ياخشى ھوسۇل بەرمىسە، ھۆل ـ يېغىن ئاز بولسا، سۇلار ئازىيىپ قۇرغاقچىلىق ۋە باشقا تەبىئىي ئاپەتلەر بولسا، ئۇ ئەلدە پاكلىنىشقا يوقالغانلىقى، خىيانەتنىڭ ئۈستۈنلۈك قازانغانلىقى دەپ قاراپ، توۋا ـ ئىستىغپار ئېيتىپ، قۇربانلىق قىلىپ تىلەك تىلەيتتى. بۇ يوسۇن ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلدى.

باغۋەنچىلىك ئادىتى

ئۇيغۇرلار باغۋەنچىلىككە ۋە كۆكەرتىشكە ئەھمىيەت بېرىدىغان خەلق، ئۇلار يېشىللىقنى ھاياتلىق دەپ بىلىدۇ، باغلارنى جەننەتكە ئوخشىتىدۇ، شۇڭا «بېغى يوقنىڭ جېنى يوق» دەپ قارايدۇ. دەرەخلەرگە بالىسىغا كۆيۈنگەندەك كۆيۈنىدۇ. شۇڭا، ئۇيغۇرلار ئۆيىنىڭ ئارقا ـ ئالدىغا باغ ئەشيا قىلىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆيىدىن قىش ـ ياز مېۋە ئۈزۈلمەيدۇ. مېۋىنىڭ ئوزۇقلۇق قىممىتى يۇقىرى بولۇپ، تەن سالامەتلىكىنى كاپالەتلەندۈرۈشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۆرۈك يېسە ئۆچكىسىنى چېقىپ مېغىزىنى يېيىشىنى، ئۈزۈم يېسە ئۇرۇقى بىلەن قوشۇپ يېيىشنى ئادەت قىلغان ئۇيغۇرلار بىرىنىڭ يەنە بىرىنى مۇداپىئەلىگۈچى، تەڭشىگۈچى ئىكەنلىكىنى بىلگەن.

ھويلىسىنى ئۈزۈم باراڭلىق قىلىش ئۇيغۇرلارنىڭ باغۋەنچىلىك ۋە ئۆي روزغار تۈرمۇشىدىكى مۇھىم بىر ئالاھىدىلىكى. پىشايۋانلىق، تال باراڭلىق ھويلىلارغا سۈپا ـ كارىۋات قويۇپ مەرۋايىتتەك ئۈزۈملەردىن ھۈزۈر ئېلىپ،

ھاۋالىق ھويلىدا ئولتۇرۇش خەلقىمىزنىڭ تۇرمۇشىدىكى قىممەتلىك مەئىشەتلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

دېھقانچىلىق ۋە ئۆشرە - زاكات

ئۇيغۇرلار نەچچە مىڭ يىللىق دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش تارىخىغا ۋە تەجرىبىسىگە ئىگە مىللەت، ئۇلار ئەمگەكتىن كۆكلىگەن، ئەمگەكتىن تېنى يايرىغان، ئەمگەكسىز ئۆتكەن كۈنلىرىنى مەنىسىز ھېسابلاشقان، ھوسۇل ئالغاندا كەمبەغەل، تۇل خوتۇن، يېتىم ئوغۇللارنى ئۇنتۇپ قالمىغان، مەدرىسە، مەكتەپ، مەسچىت، خانىقا، ئىمام - خاتىپلارغا ئاتاپ مەھسۇلاتنىڭ ئوندىن بىرىنى ئۆشرىگە ئايرىش ئۇلارنىڭ مۇھىم قائىدىسى بولغان.

خەير - ساخاۋەت

ئۇيغۇر خەلقى خەير - ساخاۋەتلىك خەلق. ئۇلار بىر - بىرىنى يۆلەيدۇ، بىر - بىرىنىڭ ھالىغا يېتىدۇ، تاپقىنىنى تەڭ تارتىشىپ يەيدۇ. ساخاۋەتلىك كىشىلەرنى ھۆرمەتلەيدۇ. شۇڭا، ئۇلاردا: «بۆرىنىڭ ئورتاق، قۇزغۇننىڭ ياغاچ بېشىدا» دېگەن تەمسىللەر بار. بۇ خەير - ساخاۋەتلىك، تاپقىنىنى باشقىلاردىن قىزغانماي ئورتاق يېگەن كىشىلەرگە سىمۋول قىلىنغان.

خەير - ساخاۋەتنىڭ تۈرلىرى ناھايىتى كۆپ. ئۇيغۇرلار ھەتتا ياقا يۇرتلارغا مۇساپىر بولۇپ بېرىپ قالغان كىشىلەرنىڭ بېشىنى سىلاپ، ئۇلارنى ئۆيلۈك - ئوچاقلىق قىلىپ قويىدۇ، بەزىلەر ھەتتا ئۆزىنىڭ قىزىنى بېرىدۇ. قول ئىلكىدە بارلار ھەر يىلنىڭ روزا ئېيىدا ئومۇمىي ئىقتىسادىي كىرىمىنىڭ 40 تىن بىرىنى، چارۋىسىنىڭ 40 تىن بىرىنى زاكات قا ئايرىپ، ئۇرۇق - تۇغقان، كەمبەغەل، يېتىم ئوغۇللارغا ۋە مۇھىم جامائەتچىلىك

ئىشلىرىغا بېرىدۇ. ئىقتىسادىي ئەھۋالى خەير ـ ساخاۋەت قىلىشقا يار بەرمىگەن كىشىلەر ياخشى سۆز، ياخشى ھەرىكەتلىرى بىلەن باشقىلارغا ياردەم بەرسە، ياخشى مەسلىھەت بەرسە، ئائىلىسىدىكىلەرنى توغرا يولغا باشلىسا، ئائىلىسىدىكىلەرنى خارلىمىسا، باشقىلارغا يامانلىق قىلمىسا ھەم خەير ـ ساخاۋەت ھېسابلىنىدۇ، باشقىلار تەرىپىدىن ماختىلىدۇ. خەير ـ ساخاۋەتسىز بايلىق ھالال بايلىق ئەمەس دەپ قارالغاچقا، بۇ، مىللەتنىڭ قانۇنلاشقان يوسۇنىغا ئايلانغان.

نومۇسنى ئۇلۇغ بىلىش

نومۇس ئىنسان تەبىئىتىنىڭ ماھىيەتلىك تەرەپلىرىنىڭ بىرى. چۈنكى، نومۇس ئادەم بىلەن ھايۋان ئوتتۇرىسىدىكى ئەڭ مۇھىم پاسىل. ئادەمدە نومۇس ئېڭى بارلىققا كەلگەندىن باشلاپ ئىنسانلىشىشقا باشلىغان. بارا ـ بارا نومۇس ئىنسانلارنىڭ پەزىلەت يوسۇنلىرىنىڭ بىرىگە ئايلانغان. نومۇس ئادەمگە يامان ئىشلاردىن تىزگىن بەرگەن، نومۇس ئادەمگە غۇرۇر ۋە ۋىجدان بەرگەن، نومۇس يەنە ئادەمگە مەسئۇلىيەت ئاتا قىلغان، نومۇس ئادەمنىڭ روھىغا چەكسىز كۈچ ـ قۇدرەت ئاتا قىلغان. نەدە نومۇس بولسا شۇ يەردە غالىبلىق بولغان، نەدە نومۇس كۆتۈرۈلسە شۇ يەردە زاۋاللىق يۈز تۇتقان.

نومۇس ئادەم بىلەن خۇدا ئوتتۇرىسىدىكى پەردىشەپ، ھۆرمەت پەردىسى دەپ قارىغان ئۇيغۇرلار نومۇسنى ھايا دەپ ئېيتىپ، ھايا يوق يەردە ئىمان يوق، يەنى پەزىلەتكە، ئىنسانلىققا ئورۇن يوق دەپ قارىغان. نومۇس ئىنسانىغا نۇرغۇن ياخشىلىقلارنى ئاتا قىلىدۇ. نومۇسسىزلىق ئادەمگە كۆتۈرگۈسىز بالا ـ قازالارنى ئېلىپ كېلىدۇ، دەپ قارىغان. يۇسۇپ خاس ھاجىپ: نومۇسلۇق ئەر ئۆلسە جەسىدە ئۆلىدۇ، نومۇسسىز ئادەم جەسىدىن قاچىدۇ، دېگەن. ئۇيغۇرلار ئادەملەرگە باھا بېرىشتە نومۇسنى مۇھىم

ئۆلچەم قىلىدۇ. نومۇسچان، ھايالىق ئادەم دېگەن ئۆزىدە نۇرغۇن پەزىلەتلەرنى ھازىرلىغان بولىدۇ. نومۇسسىز دېگەن ۋاپاسىز، ئىككى يۈزلىمىچى، ياماندىن قورقمايدىغان، خائىن، ساتقۇن، شەخسىيەتچى، كاززاپ قاتارلىق نۇرغۇن پەزىلەتكە يات قىلمىشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇڭا، ئۇيغۇرلار نومۇسسىز ئاتىلىپ قېلىشتىن تولىمۇ ئېھتىيات قىلىدۇ. چۈنكى، نومۇس كۆتۈرۈلسە ئۇنىڭ ئورنىغا بالا كېلىدۇ دەپ قارايدۇ. پەرزەنت تەربىيەسىدىمۇ بالىلارغا كىچىكىدىن تارتىپ نومۇس ئېڭىنى تۇرغۇزۇش ئۈچۈن، كۆپ تىرىشچانلىقلارنى قىلىدۇ. «ئىزا - ئىزا - نومۇس» دەپ كىچىك بالىلارنىڭ قەلبىدە يامان ئىشلارنى قىلىشنىڭ نومۇسلۇق، باشقىلارنىڭ يامان كۆرۈشىگە سەۋەب بولىدىغان ئىش ئىكەن دېگەن ئاڭنى تۇرغۇزىدۇ. يامان ئىش قىلىپ يۈزى قىزارمىغان ئادەمنى داپ يۈز، قېلىن دەپ ئەيىبلەيدۇ. يۈزنىڭ ۋىللىدە قىزىرىشىنى نومۇسنىڭ بەلگىسى دەپ قارايدۇ. ئادەم نومۇستىن قىزارغاندا ياخشى تەبىئەتلىك بىر ئادەمنىڭ جىلۋىسى نامايان بولىدۇ. نومۇس قەلبنى پاكلايدۇ، نومۇسسىزلىقتىن قەلب قارىداپ كېتىدۇ. نومۇسلۇق مىللەتنىڭ ئىستىقبال مەنزىلى ئوچۇق بولىدۇ، نومۇس كۆتۈرۈلۈپ كەتكەن مىللەتنىڭ ئىستىقبال مەنزىلى قاراڭغۇ بولىدۇ.

ئۆزئارا ھۆرمەت يوسۇنلىرى

ھۆرمەتتىن ھۆرمەت تۇغۇلىدۇ، ھۆرمەتسىزلىكتىن نەپرەت ئاپىرىدە بولىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدا ئۆزئارا ھۆرمەت پەزىلەتتە ئۇستۇن تۇرۇشنىڭ بىر يولى ھېسابلىنىدۇ. شۇڭمۇ ھۆرمەتكە باغلانغان پەزىلەت يوسۇنلىرىدىن خېلى كۆپ شەكىللەر بارلىققا كەلگەن.

بىرىنچى، ئۆزئارا ئۇچراشقاندا سالام قىلىش ھۆرمەتتىن، سالامنى ئىلىك ئېلىش ھەم ھۆرمەتتىن، ئاددىي بىر پۇقرا تەخت ئىگىسى پادىشاھقا سالام قىلسا شاھ سالامنى ئىلىك ئالىدۇ ھەم سالام قايتۇرىدۇ، كىچىك بالا سالام قىلسا، چوڭلار ئىلىك ئالىدۇ، يولدا سالام قايتۇرىدۇ، بۇ ئارقىلىق كىشىلەر ئارىسىدىكى مېھىر ـ مۇھەببەت چوڭقۇرلايدۇ.

ئىككىنچى، قول باغلاش ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىر ھۆرمەت يوسۇنى ھېسابلىنىدۇ. بۇ قۇلچىلىقنى ئەمەس، ئەكسىچە كەمتەرلىك، كىچىك پېئىللىقنى، قارشى تەرەپكە بولغان ئېھتىرامنى ئىپادىلەيدۇ.

ئۈچىنچى، ئىككى قوللاپ كۆرۈشۈش، بىر قولدا كۆرۈشۈشنى ئەيىب ساناش، ئۇيغۇرلارنىڭ ھۆرمەت يوسۇنىدىكى يەنە بىر ئەنئەنە. ئىككى قول بىلەن كۆرۈشۈش ھۆرمەت، مۇھەببەتتىن بولۇپ قالماي، بەلكى تەڭلىك، باراۋەرلىك، ئۆزئارا ھۆرمەتنى ئىپادىلەيدۇ. بىر قول بىلەن كۆرۈشۈش، بىرى ئىككى قول بىلەن، يەنە بىرى بىر قول بىلەن كۆرۈشۈش پەزىلەت يوسۇنىغا يات دەپ قارىلىدۇ. ئۇنىڭدا تەڭلىك، باراۋەرلىك يوسۇنى

بۇزۇلىدۇ، تەكەببۇرلۇق باش كۆتۈرىدۇ.

تۆتىنچى، ئاۋۋال چوڭلارغا يول بېرىش يوسۇنى. ئۇيغۇرلاردا ھەرقانداق بىرى سورۇنغا قەدەم تەشرىپ قالغاندا، ئاۋۋال چوڭلار كىچىكلەرگە «خوش ئەمىسە» دەپ يول كۆرسىتىدۇ، كىچىكلەر چوڭلارغا «ئۆزلەدىن كەلسۇن» دەپ يول بېرىپ ئىككى ياندا قول باغلاپ تۇرىدۇ.

بەشىنچى، ياشتا كىچىكلەر ياشتا چوڭلارنىڭ ئالدىغا ئۆتۈۋالمايدۇ، چوڭلار ئالدىدا ماڭىدۇ، ياشتا كىچىكلەر كەينىدە ماڭىدۇ. ئالدىغا ئۆتۈۋالسا پەزىلەتكە يات قىلىق بولۇپ قالىدۇ.

ئالتىنچى، چوڭلار، ئىلىم نوپۇزلىرى، ھۆرمەتلىك كىشىلەر تۆرگە ئېلىنىدۇ. بۇمۇ ھۆرمەت يوسۇنىدىكى مۇھىم بىر يوسۇن ھېسابلىنىدۇ.

يەتتىنچى، چوڭلار گەپ قىلۋاتقاندا ۋە باشقىلار گەپ قىلىۋاتقاندا گەپكە لوقما سالمايدۇ، سۆزلەپ بولغاندىن كېيىن ئاندىن ئۆزىنىڭ پىكرىنى قويسا بولىدۇ. باشقىلارنىڭ سۆزىنى ھۆرمەت بىلەن ئاڭلاش تەلەپ قىلىنىدۇ.

سەككىزىنچى، ئىككى ئادەم سۆزلىشىپ تۇرغان ياكى بىللە كېتىپ بارغان بولسا، ئىككى ئادەمنىڭ ئارىسىدىن كېسىپ ئۆتۈش ھۆرمەتسىزلىك ھېسابلىنىدۇ.

توققۇزىنچى، چوڭلار، مۆتىۋەرلەر كىچىكلەرگە يول باشلاش، ئۇلارغا ئىلھام بېرىش، ئۇلارنى قوللاش، ياردەم قىلىش ھەم ھۆرمەتتىكى پەزىلەت يوسۇنلىرىنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى ھېسابلىنىدۇ.

تىلدىكى پەزىلەت يوسۇنلىرى

يۇقىرىقىدەك ھەرىكەت ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان تۈرلۈك - تۈمەن پەزىلەت يوسۇنلىرى بولۇپ قالماي، بەلكى گەپ - سۆز ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان پەزىلەت يوسۇنلىرىمۇ خەلقىمىزنىڭ ھۆرمەت يوسۇنىدا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىي قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىلىدىكى پەزىلەت يوسۇنىدىكى مەدەنىيلىك ئەكس ئەتكەن مۇنداق بىر نادىر ئۈلگىدىن ئۇچۇر بەرگەن، يەنى «قىلدى» دېگەن سۆز يەنە ئەر بىلەن ئايال ئوتتۇرىسىدىكى جىنسىي مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇيغۇرلاردا ئاياللار بار سورۇندا مۇشۇ سۆزنى تىلغا ئېلىشتىن ۋاز كەچكەن، دەيدۇ. بۇ بىر مىسال قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىلدىكى پەزىلەتكە، تىلدا ئىپادىلىنىدىغان ھۆرمەت - ئېھتىرامغا قانچىلىك ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ.

تىلدا ئىپادىلىنىدىغان ھۆرمەت ئىبارىسىنىڭ تۈرلىرى ۋە مەزمۇنى ناھايىتى كۆپ، بىز بۇنىڭدىن بىرقانچە ئۈلگىلەرنىلا كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

بىرىنچى، «تاياق يارىسى ساقىيىپ كېتىدۇ، تىل يارىسى ساقايمايدۇ» دېگەن بىر ماقال بار. ئۇيغۇرلار ئېغىزىنى يامان سۆزلەر بىلەن بۇزۇپ بىر - بىرىگە ئازار بېرىشنى پەزىلەتتىن يىراق ئىش دەپ قاراپ ئەيىبلەيدۇ. ھەتتا ئۇرۇشۇپ قالغان ھالەتتىمۇ بىر - بىرىنىڭ دىلىغا يارا سالىدىغان ئەسكى تىللارنى قوللانغان ئادەمنى «مۇناپىق» دەپ قارايدۇ.

ئىككىنچى، ئۇيغۇر خەلقى ئۆزئارا مۇئامىلە - مۇناسىۋەت

قىلغاندا بىر - بىرىگە بولغان ھۆرمەت - مەرھەمەت يۈزىسىدىن «سىز»، «سىلى»، «ئۆزلىرى» دېگەن سۆزلەرنى قوللىنىپ، ھۆرمىتىنى نامايان قىلىدۇ. چوڭلارنى، كىچىك بولسىمۇ تونۇمىغانلارنى «سەن» دەپ ئاتاش ھۆرمەتسىزلىك بولىدۇ.

ئۈچىنچى، ئاممىۋى سورۇنلاردا ھەددىدىن ئارتۇق ۋارقىراپ يۇقىرى ئاۋاز بىلەن گەپ قىلىش پەزىلەتكە يات ھېسابلىنىدۇ.

تۆتىنچى، باشقىلارنى لەقىمى بىلەن چاقىرىش پەزىلەتكە يات قىلىق ھېسابلىنىدۇ.

بەشىنچى، تېرىكمەسلىك، ئاچچىقلانماسلىق، غەزەپتە ئۆزىنى بېسىۋېلىش، يامان سۆزنى ئېغىزدىن چىقارماسلىق پەزىلەت، ھۆرمەت ھېسابلىنىدۇ، بىر دانىشمەندىن، ھەممە نەسىھەتنى يۇغۇرۇپ بىر سۆزگە جەملەپ بەرسىڭىز دەپ سورىغاندا: «غەزەپلەنمە» دېگەنىكەن.

ئالتىنچى، ئۇيغۇرلار چوڭلارغا «چوڭ دادا»، «چوڭ ئانا»، «تاغا»، «ئاكا»، «ئاچا»، «ھامما» دېگەن سۆزلەر بىلەن ھۆرمىتىنى ئىپادىلەيدۇ. چوڭلار كىچىكلەرگە «ئۇكام»، «سىڭلىم»، «بالام» دېگەندەك ھۆرمەت سۆزلىرى بىلەن ئۆزىنىڭ مېھرىبانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ.

يەتتىنچى، باشقىلارنىڭ ياخشى گېپىنى قىلىش، يامان گېپىنى قىلماسلىق، پىتنە - پاسات تارقاتماسلىق، باشقىلارنىڭ غەيۋىتىنى قىلماسلىق پەزىلەت جۈملىسىدىندۇر.

سەككىزىنچى، بىلىپ - بىلمەي باشقىلارغا دەخلى - تەرۇز يەتكۈزۈپ قويغان بولسا «كەچۈرۈڭ» دەپ ھۆرمەت - تەكەللۇپ قىلىدۇ. مەسىلە سەل ئېغىرراق بولسا «ئەپۇ قىلىڭ»، «تۆۋەنلىك بىلەن ئەپۇ سورايمەن» دېيىش ئارقىلىق باشقىلارغا بولغان ھۆرمىتىنى ئىپادىلەيدۇ.

توققۇزىنچى، «خەير - خوش»، «ئامان بولۇڭ»، «ئاللا پاناھىدا ساقلىسۇن»، «تىنچ - ئامان كۆرۈشۈشكە نېسىپ قىلسۇن» دېگەندەك ئامانلىق تىلەش، ھۆرمەت سۆزلىرى بىلەن

باشقىلارغا بولغان هۆرمەت يوسۇنى ئىپادىلىنىدۇ.

مىننەتدارلىق بىلدۈرۈش

مىننەتدارلىق بىلدۈرۈشمۇ تىلەكتىكى پەزىلەت يوسۇنلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ كىشىلەر ئارىسىدىكى مېھىر - مۇھەببەتنى ئاشۇرىدۇ، مۇناسىۋەتنى چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ. مىننەتدارلىق بىلدۈرۈش دۇنيادىكى ھەممە مىللەتلەردە ئومۇملاشقان بىر پەزىلەت يوسۇنى. ھەرقايسى مىللەتلەردە مىننەتدارلىق بىلدۈرۈشنىڭ مەزمۇنى ۋە ئۇسۇلىدا بەلگىلىك پەرقلەر بار.

ئۇيغۇر خەلقى مىننەتدارلىق بىلدۈرۈشكە تولىمۇ ئەھمىيەت بېرىدۇ. باشقىلارنىڭ قىلغان ھەرقانداق بىر ياخشىلىقى، ئىلتىپاتى، ياردىمى، كۆيۈنۈشى، ھېسداشلىق قىلىشى، كۆڭۈل بۆلۈشى، ۋاپادارلىق قىلىشى قاتارلىقلار ئۈچۈن مىننەتدارلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. مىننەتدارلىق بىلدۈرۈش ئۇسۇلى ھەر خىل بولىدۇ. «رەھمەت سىزگە»، «ھەشقاللا»، «ئاللا رەھمەت قىلسۇن» دېيىش لەۋزى رەھمەت ھېسابلىنىدۇ. باشقىلارنىڭ ياخشىلىقىنى ئۇنتۇپ قالماسلىق مىننەتدارلىق بىلدۈرۈش بولىدۇ. شۇ ئادەمنىڭ ياخشىلىقىغا ياخشىلىق قىلىشمۇ، باشقا كىشىلەرگە ياخشىلىق قىلىشمۇ مىننەتدارلىق بولىدۇ. ھەتتا شۇ كىشىنىڭ ياخشىلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇنىڭغا يامانلىق قىلىش نىيىتىدىن يېنىشمۇ مىننەتدارلىق بولىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا شۇنداق بىر پەزىلەت ئەھدىسى بارکى، ياخشىلىقىنى بىلمەيدىغان ئادەمدىن ياخشىلىقنى بىلىدىغان ئىت ياخشى. بىز مىننەتدارلىق يوسۇنلىرىمىزنى تاشلىۋەتمەيلى. ھەتتا سىزنىڭ سۆزىڭىزنى ۋاقىت چىقىرىپ، زېھىن قويۇپ ئاڭلاپ بەرگەن ئادەمىلەر ئالدىدىمۇ مىننەتدارلىق بىلدۈرۈش قەرزىڭىز بولىدۇ.

تەنھەرىكەتكە باغلانغان يوسۇنلار

ئۇيغۇر خەلقى «ھەرىكەت ــ بەرىكەت»، «ھاياتلىق ــ ھەرىكەتتە» دېگەن ئەقىدىگە ھۆرمەت قىلىدۇ. نەچچە مىڭ يىللىق ھايات تارىخىدا تۇرمۇشنى مەنىلەر بىلەن بېزەش، تەن سالامەتلىكىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش ئېھتىياجىدىن ھەر خىل مۇسابىقە پائالىيەتلىرى ئۆتكۈزۈلۈپ، بىر تەرەپتىن، كىشىلەرنىڭ چىداملىقلىقىنى ئاشۇرغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، خاراكتېرىنى چېنىقتۇرغان، ئەڭ مۇھىمى تەڭلىك، ھەققانىيلىق، باراۋەرلىك ئېڭىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتە تەنھەرىكەت مۇسابىقىلىرىنىڭ رولى ئىنتايىن گەۋدىلىك بولغان. ئۇيغۇرلاردا چېلىشىش، بەيگە، قارىغا ئېتىش، دار ئويۇنى، چەۋگەن ئويۇنى، تېپىشماق ئويۇنى، قوشاق ئېيتىش (ئېيتىشىش) ئويۇنى،... قاتارلىق يۈزلىگەن ئويۇنلار بولغان. بۇ ئويۇنلار ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدا بەزى مۇھىم يوسۇنلارنى بارلىققا كەلتۈرگەن.

ھەرقانداق مەرىكىدە تەنھەرىكەت بار

تەنھەرىكەت ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن. ھەرقاچان تۇرمۇشتىكى خۇشاللىقلىرىغا، غەلىبە تەنتەنىلىرىگە، ئۈمىد ـ ئىشەنچلىرىگە ھەمراھ بولۇپ كەلگەن. نورۇز پائالىيەتلىرىنىڭ مۇھىم بىر تۈرى تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى، مول ھوسۇل تەنتەنىسىنىڭ ئەۋجىمۇ تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئارقىلىق بولىدۇ، ھېيت ـ بايرام پائالىيەتلىرىمۇ

تەنھەرىكەت ئارقىلىق قاناتلىنىدۇ.

تەنھەرىكەت پائالىيەتلىرى ھەم تەننى چىنىقتۇرىدۇ، ھەم روھنى تاۋلايدۇ. تەنھەرىكەت ئادەمنى قەيسەرلەشتۈرىدۇ، كىشىلەرنى ئۈيۇشتۇرىدۇ، ئىشلەپچىقىرىشقا تۈرتكە بولىدۇ.

چېلىشىش

خەلقىمىز نەچچە مىڭ يىللاردىن بېرى چېلىشىش پائالىيىتىنى قەرەللىك ھالدا ئۆتكۈزۈپ تۇرغان. چېلىشىش مۇسابىقىسىدە پالۋانلار مەيدانغا چىقىپ، بېلىگە پوتا ـ بەلباغ باغلاپ ئولتۇرىدۇ، يەنە بىر پالۋان ئۇنىڭغا جەڭ ئېلان قىلىدۇ. چېلىشىش ناھايىتى ئادىل، مەردلىكنى ئۆلچەم قىلغان ئاساستا بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. ساختىلىق ئىشلىتىشكە بولمايدۇ. چېلىشىشتا يەڭگەن ئادەمنىڭ بېلىگە مۇكاپات ئۇچۇن بەلباغ باغلىنىدۇ ۋە پالۋان دەپ ئاتاپ كىشىلەر تەرىپىدىن ھۆرمەتلىنىدۇ.

ئوغلاق تارتىشىش

ئوغلاق تارتىشىمۇ پۈتكۈل تۈركىي تىللىق قوۋملار ئارىسىدا ئومۇملاشقان ئاممىۋى تەنھەرىكەت پائالىيىتى. ئۇنىڭدا قىرقىلمىغان ئوغلاق سويۇلۇپ، ئىچ ـ باغرى ئېلىۋېتىلگەندىن كېيىن، ئوغلاقچىلارغا تاپشۇرۇلىدۇ. ئىككى گۇرۇپپا ئوغلاقچىلاردىن قايسى تەرەپ ئاخىرقى مەنزىلگە ئوغلاقنى ئېلىپ بېرىپ تاشلىيالىسا شۇلار ئۇتقان بولىدۇ، بۇ ئۇتۇقنىڭ شەرىپىگە ئۇتتۇرغان تەرەپ ئۇتقان تەرەپكە مەشرەپ ئورۇنلاشتۇرۇپ بېرىدۇ.

باشقا مۇسابىقىلەر

ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدا يەنە بەيگە مۇسابىقىسى، چەۋگەن مۇسابىقىسى، توپ مۇسابىقىسى قاتارلىق نۇرغۇن تەنھەرىكەت مۇسابىقىلىرى بولغان. بۇ پائالىيەتلەر ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىغا خۇشاللىق، جۇشقۇنلۇق ئاتا قىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا ئىت تالاشتۇرۇش، قوچقار سوقۇشتۇرۇش، توخۇ سوقۇشتۇرۇش قاتارلىق پائالىيەتلەرمۇ ئومۇملاشقان. بۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئۆزىگە تۇشلۇق قائىدە ـ يوسۇنلىرى بار.

دەپنە يوسۇنلىرى

ئۆلۈم هاياتلىقنىڭ ئاخىرقى مەنزىلى، هاياتلىق بار يەردە ئۆلۈم بار. «بارلىق جانلىقلار ئۆلۈمنىڭ تەمىنى تېتىغۇچىدۇر». ئۆلۈمدىن هېچكىم قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ. ئۆلۈم بايغىمۇ بار، كەمبەغەلگىمۇ بار، ئەمەلدارغىمۇ بار، پۇقراغىمۇ بار. هەرقانداق ئادەم ئەجىلى توشقاندا بىر مىنۇتمۇ كېچىكتۈرۈلمەيدۇ، ئۇنى هەرقانچە مال ـ دۇنيامۇ توسۇپ قالالمايدۇ. ئۆلۈم مەڭگۈلۈك قانۇنىيەتلەرنىڭ بىرى. بۇنىڭ هەقىقىتى شۇكى، هەرقانداق بىر باشلىنىشى بارلىكى شەيئىنىڭ ئاخىرلىشىشى بولىدۇ. باشلىنىشى، پەيدا بولۇشى بار، ئاخىرلىشىشى، يوقىلىشى يوق شەيئى مەۋجۇت ئەمەس.

تارىختا نى ـ نى ئىمپېراتورلار ئۆتكەن، بەزىلەر تۆمۈر شەهەر ياساتقان، بەزىلەر مەڭگۈ ئۆلمەسلىك ئۈچۈن دورا ياساتماق بولۇپ زورۇققان، بىراق ئۆلۈمگە هېچقانداق بىر كۈچ قالقان بولالمىدى.

يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا، ئۆلۈمنىڭ ئۆزى هەم خاسىيەتلىك بىر جەريان، ئۇ يېڭىلىنىش، ئۇزلۇكسىزلىك، تەرەققىياتنىڭ ئاساسى. ئۆلۈم بولغانلىقى ئۈچۈن هاياتلىق مەۋجۇت، هاياتلىق بولغاچقا ئۆلۈم مۇقەررەر. گەرچە ئۆلۈم هاياتلىقنىڭ ئاخىرلاشتۇرغۇچىسى بولسىمۇ، ئۇ هەرقانچە قورقۇنچلۇق، كۈلپەتلىك، ۋەهىمىلىك، جۇدالىقا توشقان بولسىمۇ، بىراق ئۇ يەنە يېڭى هاياتلىقنى كۈتۈۋالىدۇ، يېڭى بىر

ھاياتلىق ئۈچۈن زېمىن ھازىرلايدۇ، ئۆلۈم بولمايدىكەن، ھاياتلىقمۇ بولمايدۇ.

ئۇيغۇر خەلقى ئەڭ قەدىمكى دەۋرلەردىن تارتىپ ھاياتلىقنى قەدىرلىگەندەك ئۆلۈمنىمۇ ھۆرمەت، ئېھتىرام بىلەن داغدۇغىلىق ئۇزىتىپ قويۇش، ئۆلگۈچىگە خاتىرجەملىك، ئاراملىق بېغىشلاش، ئۆلگۈچىنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى، ئۇرۇق - تۇغقانلىرىغا تەسەللى بېرىش، تىرىكلەرگە ئىبرەت - ساۋاق قىلىش ئۈچۈن مۇھىم، ئەھمىيەتلىك قائىدە - يوسۇنلارنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، ئۇنى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا داۋاملاشتۇرۇپ كېلىشتى.

دۇنيادا ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆزىگە خاس دەپنە قىلىش قائىدە - يوسۇنلىرى بار. مەسىلەن، قەدىمكى يۇنانلىقلار، ھىندىلار جەسەتنى كۆيدۈرۈپ دەپنە قىلغان. بۇنداق كۆيدۈرۈش ئادىتى ھىندىستاندا ھازىرغىچە داۋاملاشماقتا. بىراق، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئاتا - بوۋىلىرىدا ھېچقاچان جەسەتنى كۆيدۈرۈپ دەپنە قىلىش ئادىتى بولمىغان. چۈنكى، ئۇيغۇرلار قەدىمدە ئېتىقاد قىلغان دىنلاردا ئادەم ئۆلگەن بىلەن روھى ئۆلمەيدۇ. بۇ دۇنيادا ھەرىكەت پائالىيىتى ئاخىرلاشقان بىلەن ئۇ دۇنيادا يەنە داۋاملىق ياشايدۇ، دەپ قارىغاچقا، دەپنە قىلىشتا ئۆزىگە خاس قائىدە - يوسۇنلىرى بولغان.

ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا كىرگەندىن كېيىن ئىسلامنىڭ قائىدە - يوسۇنى بويىچە دەپنە قىلىش قائىدىسى ئومۇملاشقانىدى. خەلقىمىز ئىسلام قائىدىسى بىلەن ئۆزىنىڭ مىللىي دەپنە مۇراسىملىرىنىڭ بەزى تەرەپلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، ئۆزىگە خاس دەپنە قىلىش قائىدە - يوسۇنلىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەن.

ئاخىرەتنىڭ تەييارلىقلىرى

ئۇيغۇرلاردا تاسادىپىي ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرىدىن باشقا

نورمال ئەجەل بىلەن ئۆلگەن ياشانغانلار ئۆزىنىڭ ئاخىرەتلىكى ئۈچۈن ئالدىن تەييارلىق قىلىپ قويىدۇ ھەم ئۆزىنى دەپنە قىلغاندا موللاملارنى قانداق ئۇزىتىش، يۇغۇچىلارنى قانداق رازى قىلىش، قەيەرگە دەپنە قىلىش قاتارلىق ئىشلاردا ئۆزىنىڭ ئارزۇسىنى ۋەسىيەت سۈپىتىدە قالدۇرىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۆلۈم كۈنى كېتىدىغان كىپەنلىك ئۈچۈن، ھازىرلار ئۈچۈن كېتىدىغان خەسە، داكا قاتارلىقلارنى ئالدىن ئېلىپ تەييارلىۋالىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا مېيىتنى يۇيىدىغان سوپۇن، زەمزەملەرنىمۇ ساقلايدۇ. ھەتتا بەزىلەر گۆرلۈكنىمۇ ئالدىن تەييارلىۋالىدۇ. بۇنى ئەيىبكە بۇيرۇمايدۇ. بۇ، خەلقىمىزنىڭ ئۆلۈمگە قەيسەرانە يۈزلىنىشىنى كۆرسىتىدىغان قىممەتلىك يوسۇنلىرىنىڭ بىرى.

ۋىدالىشىش

جان ئەكە ئاخىرقى ھەلقۇمىغا كەلگەندە سەكراتتىكى كىشىگە ئۇرۇق - تۇغقانلار رازىلىق بېرىدۇ. ھەرقانداق قەرز مۇناسىۋەتلىرى بولسا ئۇزىدىغانلىقى، ھەربىر ئىشنى تولۇق، شەرئىەت يوسۇنى بىلەن ئادا قىلىدىغانلىقى ھەققىدە ۋەدە بېرىدۇ. ياش بولسا، ئۆزىدىن كېيىن نارەسىدە بالىلىرى قالغان بولسا، ئۇلارنىڭ ھالىدىن ئوبدان خەۋەر ئالىدىغانلىقى ھەققىدە ۋەدە بېرىپ، ئۇ كىشىنىڭ خاتىرجەم كۆزىنى يۇمۇشىغا تۇرتكە بولىدۇ.

يەنە بىر تەرەپتىن، قاريى - قۇرئانلارنى ھازىر قىلىپ بېشىدا «سۈرە ياسىن» نى ئوقۇپ ئۇرۇپ، ئۇنىڭ شاھادەت بىلەن كېتىشىنى تىلەيدۇ. ئۇيغۇرلاردا «ئۆلگەندىن كېيىن ئوقۇغان سۈرە ياسىننىڭ نېمە ئەھمىيىتى» دېگەن ھېكمەت مانا شۇ ئاساستا قوللىنىلغان. «سۈرە ياسىن» ئوقۇپ سەكراتتىكى

كىشىگە دېمىدە ئىچكۈزۈپ تۇرىدۇ. جان ھەلقۇمىغا كەلگەندە سەكراتتىكى كىشى قاتتىق قاقشايدۇ. شۇڭا، دېمىدە ئارقىلىق ئۇسسۇزلۇقىغا دەرمان بولىدۇ. بۇ ۋاقىتتا سەكراتتىكى كىشىنىڭ چوڭ ـ كىچىك تەرەتلىرى قىستايدۇ. بەزىلىرىدىن قارا مومدەك تەرەت كېلىدۇ. شۇڭا، ئاستىغا بىر نەرسە سېلىپ تۇرۇش، ئاستىنى قۇرۇقداپ ئادالاپ تۇرۇش كېرەك. جان چىقىش ئالدىدا كۆزنىڭ قارىچۇقى كەينىگە كېتىدۇ. پۇت ـ قوللىرى مۇزلايدۇ. ئەگەر پۇت ـ قولىدا ئىششىق بولسا، ئىششىق ئۈستىگە مېڭىپ يوتىدىن ئۆتكەندە جان ئەڭ ھالقىلىق پەيتكە كەلگەنلىكىنى ئۇقتۇرىدۇ. بۇنداق ۋاقىتتا بېشىدىن ئىش ئۆتكەن، تەجرىبىلىك كىشىلەرنى باشتا تۇرغۇزۇش، ئۇلارنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە ئىش تۇتۇش لازىم. بەزى كېسەللەر جان ئۈزۈشتىن بىر ـ ئىككى كۈن بۇرۇن ئوڭشىلىپ قالغاندەك تۇيغۇ بېرىدۇ. بۇنىڭغا گوللىنىپ، كېسەلنى يالغۇز تاشلاپ قويماسلىق، يېنىدىن ھەمراھ ئايرىلماسلىقى كېرەك. ئەگەر جان ئۈزۈش ۋاقتىدا يېنىدا ئادەم بولمىسا، ئۆلگۈچى بەك ئۈمىدسىزلىنىپ قالىدۇ، گەپ ـ سۆزلىرىنى دېيەلمەي ئارمان بىلەن كېتىدۇ، ھايات قالغانلارنىمۇ ھەسرەت، پۇشايمانغا قالدۇرىدۇ.

جان ئۈزۈش

ئادەم قانداق جان ئۈزىدۇ؟ ھېلىلا ھەرىكەتتىكى، زۇۋاندىكى، نەپەس ئېلىۋاتقان بىر جان، كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە جان ئۈزۈپ، بارلىق ھەرىكەت، پائالىيەتلىرى توختاپ، بەدەنلىرىدە قان ئۇيۇپ، بەدەنلىرى سوۋۇپ، قېتىپ كېتىدۇ. روشەنكى، بەدەن مۈلكى جان قۇشىنى تۇتۇپ تۇرۇش ئىقتىدارىدىن مەھرۇم بولغاندا ئۆلۈم يۈز بېرىدۇ. جان قۇشى بەدەن مۈلكىدىن چىقىپ كېتىدۇ. جان نەگە كەتتى؟ مانا بۇ قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە

ئۇزۇلمەي داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان تالاش ـ تارتىشلارنىڭ تۈگۈنى، بۇ مەسىلىگە ھېچكىم مۇكەممەل، ئېنىق جاۋاب بېرەلىگەن ئەمەس. ئۇلۇغ ئالىم، 11 ـ ئەسىر ئۇيغۇر ئىدىيولوگىيەسىنىڭ مۇنەۋۋەر ۋەكىلى يۈسۈپ خاس ھاجىپ جاننىڭ بەدەن مۇلكىدىن چىقىۋاتقان ھالىتىنى ناھايىتى جانلىق ھالدا سۈرەتلەپ بەرگەنىدى:

ئايتولدى ئوغلى ئۆگدۈلمىشكە قىلغان ئاتىلىق نەسىھەت ۋە ۋەسىيەتلىرىنى تولۇق ئادا قىلدى، كۈنتۇغدى ئىلىگكە قىلىدىغان نەسىھەتلىرى ۋە ۋەسىيەتلىرىنى تاماملىدى. شۇنداق قىلىپ ئاي تولدى تەييارلىقنى تۈگەتتى. يىغىسىنى توختىتىپ ئەقلىنى يىغدى. مال ـ دۇنيالىرىنى ۋەسىيەت بىلەن ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىغا ئۈلەشتۈردى، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىدىن رازىلىق ئالدى. ئۇنىڭ جېنى كۆككە يول ئېلىشقا ھازىرلاندى. ئۇ قولىنى كۆتۈرۈپ، كۆككە تىكىلىپ ئىمان ئېيتتى ۋە شاھادەت بىلەن نەپسى ئۈزۈلدى. خۇدا نامىنى ئاتاپ جان ئۈزدى. يورۇق جاھان قاراڭغۇلاشتى، بىغۇبار روھ كۆكتىن ئورۇن ئىزدىدى، جېنى ئۇچۇپ چىقىپ كەتتى، قۇرۇق گەۋدىسىلا قالدى. ئۇنىڭ بۇ دۇنيادا ياشىغانلىقىنىڭ نىشانى سۈپىتىدە پەقەت ياخشى نامىلا قالدى.»

ھەي ئىنسان، بىزەكلىك ئۆيۈڭ ۋۇجۇدۇڭنىڭ ئۆيى، سۈرەتكە ئوخشاش تېنىڭ سۆزۈڭ ۋە جېنىڭنىڭ ئۆيىدۇر. جان ئۇچۇپ چىقىپ كەتسە قۇرۇق تەنلا قالىدۇ. جاننىڭ نەگە بېرىپ قارار تاپىدىغانلىقىنى ئاللا ئۆزى بىلىدۇ. ئىشقىلىپ پاك جاننىڭ ئورنى ئېگىز كۆكتە بولىدۇ. ئەگەر ئۇ تۆۋەندە قالسا مەڭگۈلۈك ئاپەتنىڭ باشلىنىشىدۇر. جان ئىككى ئورۇننىڭ بىرىنى تاپىدۇ. روھ ئۆلمەيدۇ، ئۇ مەڭگۇ ياشايدۇ. مانا بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئادەمنىڭ جېنى بەدەندىن چىقىپ نەگە بارىدۇ؟ دېگەن سوئالغا 11 ـ ئەسىرلەردە بەرگەن جاۋابى.

ئېڭەك تېڭىش

جان چىقىشتىن بۇرۇن بەزى سەزگۈر كىشىلەر پۇت - قوللىرىنى سوزۇپ تۈز يېتىپ تەييارلىق بىلەن ئۆلۈمىنى كۈتىدۇ. ئۆزىنىڭ جېنىنىڭ چىقىدىغانلىقىنى سەگەكلىك بىلەن ھېس قىلىدۇ. خۇددى چۈشىدىكىدەك ئۇنىڭ ئەتراپىدا پەرىشتىلەر پەيدا بولىدۇ. بەزىلەر ئانچە سېزەلمەيدۇ، تېخى ياشايمەنغۇ، ساقىيىپ كېتىمەنغۇ دېگەندەك ئۈمىد بىلەن بولۇپ جان ئۈزىدۇ.

جان ئۈزگەندىن كېيىن، ئالدى بىلەن ئېڭىكىنى باش بىلەن قوشۇپ داكا ياكى خەسە بىلەن چاتىدۇ. بۇ ئېڭەك چۈشۈپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن بولىدۇ. كۆزى ئوچۇق كەتكەن بولسا، رازى بولۇڭ، رازى بولۇڭ دەپ ئاستا كۆزىنى يۇمدۇرۇپ قويىدۇ. ئارقىدىن قول - پۇتلىرىنى تۈزلەپ، پۇتنىڭ ئىككى چوڭ بارمىقى بىر - بىرىگە چېتىپ قويۇلىدۇ. بېشىدىكى ياستۇق، تەكىيلەرنى ئېلىۋېتىپ تۈز ياتقۇزۇلىدۇ. ئۈستىدىكى يوتقان، ئەدىياللارنى ئېلىۋېتىپ ئايرىم رەخت بىلەن مېيىت يۆگەپ قويۇلىدۇ.

ھازا ئېچىش

ھازا دېمەك قارىلىق، يىغا دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ. ئائىلىدە بىر كىشى جان ئۈزگەندىن كېيىن، شۇ ئائىلە ئەزالىرى ئالدى بىلەن ئۆزىنى بېسىۋېلىپ، ئۇرۇق - تۇغقانلارغا خەۋەر قىلىدۇ. يۇرت چوڭلىرى، موللا - قارىيلارغا خەۋەر قىلىدۇ. ئۇرۇق - تۇغقانلار يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، ۋاقىتقا قاراپ ئاندىن يىغا بىلەن ھازا ئاچىدۇ. بۇ ئارىلىقتا ئۆلۈم مۇراسىمىدا كىيىلىدىغان كىيىم - كېچەكلىرىنى ھازىرلايدۇ. ئەگەر ئۆلۈم يېرىم كېچىدە

يۈز بەرسە، سەھەرگىچە بارلىق تەييارلىقلىرى تۈگىتىلىپ، سەھەردە ھازا ئېچىلىدۇ، ئاخشامدىلا ھازا ئاچمايدۇ.

جامائەت ھازىر بولۇش

ھازىنىڭ ئاۋازى بىلەن يېقىن ئەتراپىتىكى قوشنا - قولۇملار، خەۋەرگە ئاساسەن يۇرت - جامائەت، ئەر - ئايال بىردەك ئۆلۈم بولغان ئۆيگە بارىدۇ. يېقىن تۇغقان، دوست - بۇرادەرلەر ھېسداشلىقىنى ئىپادىلەپ يىغا - زار قىلىدۇ. قالغانلار ھازىدارلار بىلەن ئىككى قوللاپ كۆرۈشۈپ، مۇسىبەتلىك بولغانلىقىغا نىسبەتەن ھال سورايدىغانلىقىنى، سەۋر قىلىشىنى بىلدۈرىدۇ. ئۆلۈمگە كىرگەن تۇغقانلارغا ئاق داكىدىن ياكى خەسىدىن ئاياللارغا رومالىلىق، ئەرلەرگە سەللە يىرتىدۇ. بۇ ئارقىلىق ھازىدارلار پەرقلەندۈرۈلىدۇ. ئۇيغۇرلاردا ئۆلۈمگە مەخسۇس ئېيتمايدۇ، بەلكى مەسچىتكە خەۋەر قىلىنىدۇ. يۇرت، مەھەللە جامائىتى ئۆلۈمنى ئاڭلىسا تونۇسۇن، ياكى تونۇمىسۇن ئۆلۈمگە ھازىر بولىدۇ، چۈنكى مېيىتنىڭ نامىزىغا داخىل بولۇش ساۋاب دەپ قارىلىدۇ.

مېيىتنى يۇيۇپ - تاراش، كېپەنلەش

مېيىت نامىزى چۈشۈرۈلۈشتىن بۇرۇن، مەخسۇس بەلگىلەنگەن كەسپىي مېيىت يۇغۇچىلار مېيىتنى تەرەت ئالدۇرۇپ، ئاندىن سوپۇن بىلەن پاكىز يۇيىدۇ. يۇيۇشقا تۆت ئادەم قاتنىشىدۇ، بۇلار باش يۇغۇچى، ئاياغ يۇغۇچى، قالغان ئىككىسى سۇ قۇيۇپ بەرگۈچىلەردىن ئىبارەت. باش يۇغۇچى بېلىنىڭ يۇقىرىقى قىسمىنى، ئاياغ يۇغۇچى بەلنىڭ ئاستىنقى قىسمىنى يۇيىدۇ. ئەرنى ئەرلەر، ئايالنى ئاياللار يۇيىدۇ. يۇيۇپ بولغاندىن كېيىن ئاندىن كېپەنلەيدۇ. ئەر كىشىنىڭ كېپەنلىكى ئۈچ قەۋەت

بولىدۇ. بىرىنچى قەۋىتى يەڭسىز، ياقىسىز ئۇزۇن كۆڭلەك شەكلىدىكى كېپەن بولۇپ گەدىنىدىن پۇتىغىچە بولىدۇ. ئىككىنچى قەۋىتى مېيىتنىڭ چوققىسىدىن پۇتىنىڭ ئۇچىغىچە كېلىدىغان مېيىتنى پۈتۈن ئورايدىغان ئاق رەخت. ئۈچىنچى قەۋىتى يەنىلا چوققىسىدىن پۇتنىڭ ئۇچىغىچە پۈتۈن ئەزالىرىنى ئورايدىغان كېپەنلىك تون. ئەگەر پەۋقۇلئاددە ئەھۋاللار بولسا، شارائىت يار بەرمىسە بىر قەۋەت لىفاقە يەنى پۈتۈن ئورىغۇچى رەخت بىلەن بىر قەۋەت كېپەنلىسىمۇ بولىدۇ.

ئايال كىشىلەرنىڭ قائىدە بويىچە كېپەنلىكى بەش قەۋەت بولىدۇ، ئۈچ قەۋىتى ئەرلەرنىڭ كېپەنلىكى بىلەن ئوخشاش بولىدۇ. يەنە ئىككىسى ئاياللارغا خاس بولىدۇ. ئۇنىڭ بىرى ئايالنىڭ بېشىدىن كۆكسىگىچە چۈشۈرۈلۈپ، كۆڭلەكنىڭ ئۈستىدىن بىرىنچى قەۋەت كۆڭلەك كېپەن ئۈستىدىن چىگىپ قويۇلىدىغان ياغلىق. بۇنى ئەرەبچە ئاتالغۇ بىلەن «خىمار» دەپ ئاتايدۇ. يەنە بىرى ئايال مېيىتنىڭ كۆكسىنى باستۇرۇپ چىگىپ قويۇلىدىغان رەخت پارچىسى. ئايال مېيىتنىڭ چېچى ئىككى تال قىلىپ ئۆرۈلۈپ، كۆڭلەكنىڭ ئۈستىدىن مەيدىسىگە چۈشۈرۈپ قويۇلىدۇ. ياغلىقى كۆڭلەكنىڭ ئۈستىدە چاچلىرىنى يېپىپ تۇرىدۇ. كېپەنلىك مېيىتنىڭ يۈزى يېپىلىشتىن بۇرۇن يېقىن تۇغقانلىرىنى چاقىرىپ مېيىت بىلەن خوشلىشىۋېلىشقا تەكلىپ قىلىنىدۇ. يېقىن تۇغقانلىرى كېلىپ مېيىت بىلەن خوشلىشىدۇ. ئادەت بويىچە ئەر ئايالنىڭ، ئايال ئەرنىڭ يۈزىنى كۆرۈش چەكلىنىدۇ. چۈنكى، ئەر ياكى ئايال ئۆلگەندىن كېيىن، ئەمرىدىن جۇدا بولىدۇ، دەپ قارىلىدۇ.

مېيىت يۇيۇلۇپ، كېپەنلىنىپ بولغاندىن كېيىن، جىنازىغا ئېلىپ جامائەتنىڭ ئالدىغا ئېلىپ چىقىلىدۇ. جامائەت مېيىتنىڭ نامىزىنى چۈشۈرۈپ، يەرلىكىدە قويۇشقا ئېلىپ مېڭىلىدۇ.

نامىزىنى چۈشۈرۈش

ئادەتتە مېيىتنىڭ نامىزىنى چۈشۈرۈش بامدات ۋە پېشىندە بولىدۇ، ئۈلگۈرتەلمىگۈدەك بولسا ۋە باشقا بىرەر سەۋەب بولسا ئەسىرگە ئېلىپ چىقىپ نامىزى چۈشۈرۈلىدۇ. ناماز چۈشۈرۈشكە ئەرلەر قاتنىشىدۇ. چوقۇم تەرەت بىلەن نامازدا تۇرۇش كېرەك. مېيىت نامىزى مەسچىت يېقىن بولسا مەسچىتتە چۈشۈرۈلىدۇ. ئەگەر مەسچىت قولايسىز بولسا، بوش ئاق يەر بولسا، جامائەت سىغقۇدەك بولسا بولۇۋېرىدۇ. ناماز چۈشۈرۈلۈش ئالدىدا ئىمام جامائەتكە مېيىتنىڭ هايات ۋاقتىدا ئىقتىسادىي ئالغۇ - بەرگۈلىرى بولسا بالىلىرى ياكى ئۇرۇق - تۇغقانلىرىدىن پوكۇنى ئۈستىگە ئالىدۇ، ئەگەر باشقا سەن - پەن دېيىشىپ قالغان ئىشلار بولسا، كۆڭۈلدىن چىقىرىۋېتىشىڭلارنى سورايدۇ، دەپ بولۇپ مېيىتنىڭ هاياتى هەققىدە قىسقىچە خۇلاسە چىقىرىدۇ. ئاندىن نامىزى چۈشۈرۈلۈپ، مېيىت قەبرىستانلىققا ئېلىپ مېڭىلىدۇ.

قەبرە بېشىدىكى سوئال

مېيىت نارەسىدە بولمىسىلا، ئۇنىڭ جەمئىيەتتە مۇئەييەن ئورنى، تەسىرى بولىدۇ. بولۇپمۇ ئاتا - ئانىلار قازا قىلغاندا، ئوغۇل پەرزەنتى مېيىت نامىزىنى چۈشۈرۈشتىن بۇرۇن، ناماز چۈشۈرگۈچى ئىمامدىن ياكى دادىسىنىڭ، ياكى ئانىسىنىڭ يېقىن كىشىلىرىدىن بىرىدىن «ئانام قانداق ئايال ئىدى»، «دادام قانداق ئادەم ئىدى» دەپ سورايدۇ. بەزىدە قەبرىستانلىقتا ئىخلاس توپىسىنى تاشلاپ، دۇئا قىلىشتىن بۇرۇن يۇقىرىقى سوئالنى سورايدۇ. بۇ ۋاقىتتا جامائەتكە ۋاكالىتەن بىر ئادەم بۇ كىشىنىڭ جەمئىيەتتىكى تەسىرى، هايات ۋاقتىدا قىلغان ياخشى ئىشلىرى،

خەير - ساخاۋەتلىك ئىشلىرى، جامائەتچىلىكى، ئاتا - ئانىلارغا كۆرسەتكەن ۋاپادارلىقى، ياخشى پەرزەنتلەرنى تەربىيەلەپ قاتارغا قوشقانلىقى قاتارلىق تەرەپلەردە نەمۇنىلىك ئىشلىرى بولسا گۇۋاھلىق بېرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئەل - ۋەتەننىڭ ئۇلۇغۋار ئىشلىرى ئۈچۈن تۆھپە قوشقان بولسا، ئىلمىي ساھەدە كەشپىياتلارنى ياراتقان بولسا، پايدىلىق كىتابلارنى يازغان بولسا، بۇ ئىشلارنىڭ خەلققە بەخت كەلتۈرگەنلىكىگە گۇۋاھلىق بېرىلىپ، ئۇ ئادەمنىڭ ھاياتىغا باھا بېرىلىدۇ. ئەگەر يامان تەرەپلىرى، ئەلگە سالغان ئېغىر زىيانكەشلىكى بولسا، مۇشۇنداق ئىشلىرى بارتى دەپ تىلغا ئېلىنىدۇ. ئۇششاق - چۈششەك سەۋەنلىكلىرى بولسا، كەچۈرگىلى بولىدىغانلا گۇناھلىرى بولسا كەچۈرۈۋېتىشكە دەۋەت قىلىنىدۇ. جامائەت كەچۈرۈۋېتىدىغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. پەقەت ئەلگە ئاسىيلىق قىلغان، پاسىق ئادەملەرلا جامائەتنىڭ كەچۈرۈشىگە ئېرىشەلمەيدۇ. بۇنى ناھايىتى كۈلپەتلىك ئىش، ئەل كەچۈرمىگەننى خۇدامۇ كەچۈرمەيدۇ، دەپ قارايدۇ. ئەل ياخشى دەپ گۇۋاھلىق بەرگەن كىشىلەرنى ئاللامۇ ياخشى دەپ قوبۇل قىلىدۇ، دەپ قارايدۇ.

جىنازىنى كۆتۈرۈش

مېيىت سېلىنغان جىنازىنى كۆتۈرۈش ساۋابلىق ئىشلاردىن سانىلىدۇ. جىنازىنىڭ تۆت پۇتى، تۆت دەستىسى بولىدۇ. جىنازىغا ئەگىشىپ ماڭغان كىشىلەر نۆۋەتلىشىپ قولمۇقول بىر - بىرىدىن ئېلىپ دەستىسىنى ئوڭ دولىغا سېلىپ كۆتۈرۈپ ماڭىدۇ. جىنازىنىڭ ئالدىدا ئەر ھازىدالار يىغلاپ ماڭىدۇ. كەينىدە جامائەت ئەگىشىپ ماڭىدۇ. ئاياللارنىڭ جىنازىغا ئەگىشىشىگە يول قويۇلمايدۇ. مېيىت ئەر بولسا، جىنازىغا سىدام رەختلەر يېپىلىدۇ، ئايال بولسا گۈللۈك رەختلەر يېپىلىدۇ. بۇ رەختلەر مېيىتنى يۇغۇچىلارغا، ئىماملارغا بېرىلىدۇ.

گۆرلۈك ۋە گۆركار

ھەربىر يۇرتتا قەبرىستانلىقلار بولىدۇ، گۆركارلار بولىدۇ. قەدىمكى چاغلاردا خان ـ پادىشاھلارنىڭ مەخسۇس قەبرىستانلىقى بولاتتى. خان جەمەتىدىكىلەر شۇ يەرگە قويۇلاتتى. ھازىر ئۇنداق پەرقلەندۈرۈلمەيدۇ. گۆركار تاپشۇرۇق بويىچە بەلگىلەنگەن جايدا گۆرلۈك تەييارلايدۇ. گۆر تاشقى گۆر، ئىچكى گۆر دەپ بۆلۈنىدۇ. تاشقى گۆر تىك كولىنىدۇ. بىر يېرىم ـ ئىككى مېتىر تىك قازغاندىن كېيىن، ئىچكى گۆر قېزىلىدۇ، ئىچكى گۆر بىر ئادەم سوزۇلۇپ ياتالىغۇدەك ئۇزۇنلۇقتا، ئىككى ئادەم ئەركىن ھەرىكەت قىلىپ مېيىتنى قويالىغۇدەك ئازادىلىكتە كولىنىدۇ. گۆرلۈك مېيىتنى قەبرىستانلىققا ئېلىپ كەلگۈچە تەييار بولىدۇ. گۆركارغا رەخت، بۇغداي، پۇل قاتارلىقلارنى بېرىپ رازى قىلىدۇ.

مېيىتنى يەرلىككە قويۇش

مېيىت جىنازىدىن ئېلىپ يەرلىككە قويۇلىدۇ. يەرلىككە قويغاندا ئىچكى گۆرده بىر ئادەم، تاشقى گۆرده بىر ـ ئىككى ئادەم تۇرۇپ، مېيىتنى ئىچكى گۆرگە ئېلىپ كىرىپ ياتقۇزۇپ، كېپەنلىكىنىڭ بوغۇچلىرىنى بوشىتىپ، يۈزىنى قىبلىگە يۈزلەندۈرۈپ، ئوڭ تەرىپىنى باستۇرۇپراق قويۇلىدۇ. قول ـ پۇتلىرىنى ئازاده ئۇزارتىدۇ. ئاندىن ئىخلاس توپىسىنى (يەنى مېيىتنى ئۇزاتقىلى بارغان جامائەت بىر سىقىمدىن ئىخلاس توپىسى تۆتىدۇ) يىغىپ مېيىتنىڭ ئەتراپىغا، قول ـ پۇت ئارىلىقلىرىغا چاچىدۇ. مېيىت قائىده بويىچە قويۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، خام كېسەك بىلەن تاشقى گۆرلۈك بىلەن ئىچكى گۆرلۈك ئېتىۋېتىلىدۇ. ئاندىن جامائەت خەتمىقۇرئان قىلىپ بولۇپ،

ئۆلگۈچىنىڭ ئوغلى بولسا ئالدى بىلەن يەتتە كەتمەن توپىنى ئۆز قولى بىلەن گۆرلۈككە تاشلايدۇ، ئارقىدىن جامائەت بىلەن بىرلىكتە توپا بىلەن گۆر تىندۇرۇلۇپ، قەبرە ھالىتىگە كەلتۈرۈلىدۇ. ئۈستىگە ھۆل دەرەخ شېخىنى سانجىپ قويىدۇ (بۇ، سۈننەت ھېسابلىنىدۇ). بۇ ئارىلىقتا، قەبرىگە بارغان كىشىلەرگە خالىغانلارغا «ئىسقات» تارقىتىلىدۇ. ئىسقات نان ۋە پۇلدىن ئىبارەت بولىدۇ. بۇ قۇربىتىگە يارىشا تارقىتىلىدۇ. ئاندىن جامائەت قەبرىستانلىقتىن قايتىدۇ. بىرقانچە قارىيقۇرئان كىشىلەر قېلىپ خەتمىقۇرئان ئوقۇپ، بەزىدە قۇرئاننى تاماملاپ ئاندىن قايتىدۇ. جامائەت قايتىپ ئۆلۈم چىقىرىلغان ئۆيگە كىرىپ، خەتمىقۇرئان ئوقۇپ، دۇئا ياندۇرىدۇ.

مېيىت چىقىرىلىشتىن بۇرۇن خەتمىقۇرئان قىلىنمايدۇ.

نەزىر - چىراغ

مېيىت چىققان ئۆيدە ئۈچ كۈندىن كېيىن جامائەتكە نەزىر بېرىلىدۇ. نەزىر بەرگۈچە ئارىلىقتا مېيىت چىققان ئۆيدە ئاش ئېتىلمەيدۇ. قولۇم - قوشنىلار ئاش ئېتىپ كىرىپ ھازىدارلارغا يېگۈزىدۇ. نەزىر - چىراغقا مال سويۇلسا جامائەت مېيىتنىڭ روھىغا ئاتاپ مالغا دۇئا قىلىدۇ. يۇرت - مەھەللە يىغىلىپ سەۋزە قەلەم قىلىپ، قولمۇقول نەزىرنىڭ تەييارلىقىنى قىلىدۇ، ھەرگىزمۇ ئۆي ئىگىسىگە ئېغىرلىق كەلتۈرمەيدۇ. يۇرت چوڭلىرى تەرەپ - تەرەپكە، مۇناسىۋەتلىك كىشىلەرگە باغاق يېزىپ ئەۋەتىدۇ، ئۆلۈمدىن خەۋەرسىز قالغانلار نەزىر كۈنى كېلىپ ھازىدارلار بىلەن كۆرۈشۈپ ھال - ئەھۋال سورايدۇ. نەزىردىن كېيىن، يۇرت - جامائەت مېيىتنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى يۆتكەپ ئۆيلىرىگە ئاپىرىپ قويىدۇ. بۇ چاغقىچە ھازىدارلار ئۆيىگە قايتماي، مېيىت چىققان ئۆيدە بولىدۇ.

بۇ نەزىر ئېشىنىڭ مۇھىم ئىككى ئالاھىدىلىكى بار: بىرى، ئۆلۈم دېگەن تاسادىپىي بولىدۇ، نۇرغۇن يېقىن كىشىلەر ئاڭسىلماي قالىدۇ. بۇ نەزىر ئارقىلىق مۇسىبەتنى يېقىن كىشىلەرگە ئۇقتۇرىدۇ. ئۇلار بىرلا ۋاقىتتا كېلىپ، ماتەمنى بىلدۈرۈپ، ئۆزلىرىنىڭ مەسئۇلىيىتىنى ئادا قىلىدۇ. يەنە بىرى، نەزىردىن كېيىن، ھازىرلار يۆتكىلىدۇ. بۇمۇ مۇھىم مۇراسىم بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆلۈمگە، ئۆلگۈچىگە بولغان ھۆرمەت - ئېھتىرامىنى ئىپادىلەيدۇ.

نەزىر - چىراغنىڭ تۇرلىرى ھازىرغا قەدەر تۇرلۈك بولۇپ كەلدى. ئۇچى، يەتتىسى دەپ نەزىر بەرگەندىن كېيىن ھەر پەيشەنبە كۈنى، ئازنا ئاخشىمى دەپ نەزىر بېرىدىغان، 40 كۈن بولغاندا قىرىقى دەپ نەزىر بېرىدىغان، يىل توشقاندا يىلى دەپ نەزىر بېرىدىغان ئادەتلەر ساقلىنىپ كەلگەن. بۇ ئەھۋاللار ھازىر بارا - بارا ئىسلاھ قىلىنىپ، كۆپ جايلاردا بىرلا نەزىر بېرىش بىلەن ئىشنى تۈگىتىدىغان، باشقا نەزىرلەرگە ئاتىغان پۇلنى تۇل خوتۇن، يېتىم ئوغۇللارنى يۆلەشتىن ئىبارەت ئەھمىيەتلىك ئىشلارغا ئىشلىتىدىغان ياخشى ئەھۋالغا يۈزلىنىشكە باشلىدى.

بىرىنچى نەزىر ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ئايالالار ئاندىن قەبرىستانلىققا بېرىپ قەبرىنى يوقلايدۇ، گۈل تېرىيدۇ، سۇ سېپىدۇ، دۇئا - تەكبىر قىلىپ قايتىشىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن، ھېيت - بايرام كۈنلىرى قەبرىنى يوقلاپ تۇرىدۇ. ئازنا ئاخشاملىرى ياغ پۇرىتىپ، ئەرۋاھلارنىڭ ھەققىگە ئاتاپ دۇئا قىلىدۇ. دۇئا قىلىشنى ئۆلگۈچىگە قىلىنغان ياخشىلىق، ئۆلگۈچىنىڭ روھىغا پايدىلىق دەپ قارايدۇ. بۇمۇ ۋاپادارلىق بولىدۇ.

خۇلاسە

مانا شۇنداق قىلىپ، بىر ئادەمنىڭ ھاياتى ئاخىرلىشىدۇ. جامائەت، ئۇرۇق - تۇغقانلىرى قائىدە - يوسۇن بىلەن ئۇنى

يەرلىكىگە قويىدۇ. ئارقىدىن ئۇلارمۇ يەنە شۇ قەبرىگە بارىدۇ. بالا - چاقىلار، ئۇرۇق - تۇغقان، يۇرت - جامائەت بىرلىكتە قائىدە - يوسۇن بىلەن ئۇزىتىپ قويىدۇ. مانا بۇ ئىشلار قەدىمدىن تارتىپ شۇنداق داۋاملىشىپ كەلدى. ئۇيغۇرلار ھاياتىغا كۆڭۈل بۆلۈپلا قالماي، بەلكى ئۆلۈمگىمۇ كۆڭۈل بولىدۇ. ئۆلۈمگە كۆپ جامائەت قاتنىشىپ ياخشى ئۆتكۈزۈلۈشىنى ئارزۇ قىلىدۇ. كىشىلەرنىڭ ئارىسىدا ياخشى نامى قېلىشنى ئۈمىد قىلىدۇ. ئۆلۈم ياخشى ئۇزىتىلسا ھايات ئۇرۇق - تۇغقانلىرىغىمۇ ياخشى تەسەللى بولىدۇ. ئۆلۈم ھەر ئادەمنىڭ بېشىغا كېلىدىغان بولغاچقا، ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرىدا يۇرت، مەھەللە ناھايىتى ئىخلاس بىلەن ئىشلارنى جاي - جايىدا قىلىپ، ئۆي ئىگىلىرىنى خۇرسەن قىلىدۇ.

شۇنداق، بىز ھاياتنى قەدىرلەيمىز، ھاياتىمىزنىڭ ئەھمىيەتلىك، مەنىلىك، پايدىلىق بولۇشىنى ئۈمىد قىلىمىز، شۇنىڭ ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىمىز. ھاياتىمىز ياخشى ئۆتكەن بولسا، ئۆلۈمىمىزمۇ ياخشى داغدۇغىلىق ئۆتىدۇ، نۇرغۇن ئادەملەر ياد ئېتىدۇ، نامىمىز ئەۋلادتىن ئەۋلادقا ئەل ئارىسىدا يادلىنىدۇ. ئەگەر ئادەم مەڭگۈلۈك ھاياتلىقنى ئىزدىمەكچى بولسا، مانا شۇ مەڭگۈلۈككە ئىگە بولغان ئەلنىڭ قەلبىدىن ئورۇن ئېلىشى كېرەك، ئەلنىڭ قەلبىدە تىكلەنگەن خاتىرە مۇنارى مەڭگۈ يىقىلمايدۇ.

ئاخىرىدا ھەربىرىمىزگە ئەھمىيەتلىك، قىممەتلىك ھايات يار بولۇشىنى، قۇتلۇق، مۇبارەك ئۆلۈم نېسىپ بولۇشىنى تىلەيمىز.

زامانىۋى دەۋر تۇغقان قائىدە ـ يوسۇنلار

تارىختىن بۇيان ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە ئۆزلۈكسىز پەيدا بولۇپ، خەلقىمىز ھاياتىنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمىغا ئايلىنىپ كەتكەن قائىدە ـ يوسۇنلىرىمىز ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىنى قائىدىلەشتۈردى، ئۆلچەملەشتۈردى ۋە گۈزەل ئىنسانىي پەزىلەتنىڭ جۇلاسىغا ئايلاندى.

بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە، دەۋرنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ كىشىلەرنىڭ بالدۇرقى بىر قىسىم تۇرمۇش ئەندىزىسى زامانىنىڭ تەقەززاسىغا مۇناسىپ ھالدا ئالدىمىزغا بەزى يېڭى مەسىلىلەرنى قويىدى. بازارلار ئاۋاتلاشتى، ماشىنىلاشتى، ئالاقە تورلاشتى ۋە تېلېفونلاشتى، ئاشپۇزۇللار رېستورانلاشتى، بىنالار لىفتلاشتى، شۇنداق قىلىپ تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە تۇرمۇش رىتىمىنىڭ تېزلىشىشى نەتىجىسىدە كىشىلەرگە ئاممىۋى سورۇنلاردا قەتئىي دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك قائىدە ـ يوسۇن تەلەپلىرىنى قويىدى. كىشىلەر ھەقىقىي مەنىدىكى زامانىۋى، مەدەنىي شەھەر پۇقراسى بولۇش ئۈچۈن بەزى زۆرۈرىي قائىدە ـ يوسۇنلارغا قەتئىي ئەمەل قىلىشى لازىم.

چۈنكى، شەھەر دېمەك مەلۇم مەنىدە «مەدەنىيەت» دېمەكتۇر. شەھەر تۇرمۇشىغا ماسلىشىش ئۈچۈن ئادەم ئۆزىدە شەھەرگە مۇناسىپ ساپا ھازىرلىشى لازىم بولىدۇ. ھەرقانداق بىر زامانىۋى قاتناش ۋاستىلىرىغا چىققاندا ئاممىۋى تەرتىپكە، پەزىلەتكە، مۇھىتقا، قائىدىگە خىلاپ ئىشلار سادىر بولسا، ئۇ شۇ ئادەمنىڭ ئۇنۇڭبۇرسال ساپاسىدىكى ئاجىزلىقنى ئىپادىلەيدۇ. ھازىرقى دۇنياغا بىر ئادەمنىڭ پەزىلىتىمۇ، ئىللىتىمۇ ئۆزىگىلا تەۋە ئەمەس،

بەلكى ئۇ ئۆزى تەۋە بولغان شۇ دۆلەتنىڭ ۋە مىللەتنىڭ ساپاسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. بىر ئادەمدىن ئىنتايىن ئالىيجاناب بىر ئىش ئىپادىلەنسە، بۇ مىللەت ھەقىقەتەن ئېسىل مىللەت دېيىلسە، ناچار ئىش سادىر بولسا، ھەقىقەتەن پەزىلەتسىز مىللەت ئىكەن دەپ قارىلىدۇ.

ئائىلە ئولتۇراق رايونىنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرىغا ئەمەل قىلىش

ھازىرقى زامانىۋى شەھەرلەردە ئولتۇراق ئۆيلەر بىنالاشتى، كۆپ قەۋەتلىك بىنالار كۆككە تاقاشتى، بالدۇرقى ئۆگزىلىك ئۆيلەرنىڭ ئۈستى بىزنىڭ قوشنىمىزغا ئايلاندى. ئائىلىلىكلەر يانغا كېڭەيمەي، ئاسمانغا ئۆرلىمەكتە. بۇ ھال ئائىلە ئەزالىرىغا بىنانىڭ، قورۇنىڭ تەرتىپىنى ساقلاشتا قانداق قىلىش كېرەك دېگەن مەسىلىنى تۇغدۇردى. چۈنكى، سەللا دىققەت قىلمىغاندا، قوشنىلار ئارا زىددىيەتلىشىپ قالىدىغان، ئىناقلىققا تەسىر يېتىدىغان كۆڭۈلسىزلىكلەر تۇغۇلىدۇ. بۇنىڭغا ماسلىشىش ھەربىر ئادەم ئۈچۈن بىر جەريان.

بىرىنچى، قورۇنىڭ تازىلىقى ۋە مۇھىتىغا كۆڭۈل بۆلۈش كېرەك، ھەربىر ئائىلە ۋە ھەربىر شەخس ئۆزى ئولتۇرۇۋاتقان بىنانىڭ مۇھىتىغا مەسئۇل بولۇش ئاكتىپلىقىنى تاشلىماسلىقى، كارىدور ۋە قورۇسىنىڭ تازىلىقىغا كۆڭۈل بۆلۈشى لازىم. ئالدى بىلەن ھاجەتخانىنىڭ توسۇلۇپ قېلىشىغا سەۋەب بولىدىغان نەرسە - كېرەكلەرنىڭ چۈشۈپ كېتىشىدىن ساقلىنىش كېرەك. قەغەزلەرنى قالايمىقان تاشلىماسلىق، لاتا - پىتىدەك نەرسىلەرنىڭ چۈشۈپ كېتىشىدىن ئېھتىيات قىلىش كېرەك. بۇ ئىشتا بىخەستەلىك قىلىنسا بىنانىڭ قائىدە - يوسۇنىغا خىلاپلىق قىلىنغان بولىدۇ. بۇ جەھەتتە كۆپچىلىكنىڭ مەنپەئەتىنى ئويلاش كېرەك. بولمىسا بىنانىڭ ئەسلىھەلىرى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرايدۇ، قوشنىلارنىڭ مەنپەئەتى زىيانغا ئۇچرايدۇ، ئۆزىمىزنى ۋە

باشقىلارنى ھەم ئىقتىسادىي جەھەتتە زىيانغا ئۇچرىتىدىغان ئىش بولىدۇ.

ئىككىنچى، بىنانىڭ ۋە قورۇنىڭ تازىلىقىغا رىئايە قىلىش كېرەك. بىنا دېگەن بىزنىڭ يالغۇز قورۇيمىز ئەمەس، ئۇ كۆپ-چىلىكنىڭ قورۇسى، ھەممىزنىڭ ئائىلىسى. شۇڭا، ئەخلەتلەر-نى قالايمىقان جايلارغا قويۇشقا بولمايدۇ. چوقۇم بەلگىلەنگەن جايغا قويۇشقا ئادەتلىنىش، بالىلارنىمۇ شۇنىڭغا ئادەتلەندۈرۈش كېرەك. ئەخلەتنى جايىدا قويماسلىق، كاردور تازىلىقىغا ئەھمە-يەت بەرمەسلىك بىنادىكىلەرنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپ، يامان ئاتاق-قا قېلىشقا سەۋەب بولىدۇ.

ئۈچىنچى، ئائىلىمىزدىكى سۇ، توك، گازلارنىڭ بىخەتەرلە-كىگە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈش كېرەك. سۇ جۇمىكىنى، گازنى ئې-تىشنى ئۇنتۇپ قالسا، توك ئەسلىھەلىرىنى ئىشلىتىشكە دىققەت قىلمىغاندا ئېغىر ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. شۇڭا، دەزمال سالغاندا توك كېتىپ قالسا، دەرھال دەزمالنى توك مەن-بەسىدىن ئۇزۇۋېتىش كېرەك. باشقا توك سايمانلىرىنىمۇ شۇنداق تۇتۇش كېرەك. ئەگەر ئازراق مەسئۇلىيەتسىزلىك كۆرۈلسە، پۈ-تۈن بىنادىكى كىشىلەرنىڭ بىخەتەرلىكى خەۋپىتە قالىدۇ.

تۆتىنچى، بىنادا ھەرقايسى تەرەپلەردىن كەلگەن، جەمئىيە-تىمىزنىڭ ئوخشاش بولمىغان تەبىقىسىدىكى، مەدەنىيەت سەۋىيەسى، ساپاسى ئوخشاش بولمىغان كىشىلەر بىللە ئولتۇرۇشى مۇمكىن. شۇڭا، بۇلار بىلەن نورمال قوشنىدارچىلىق مۇناسىۋىتىنى ساقلاش-قا دىققەت قىلىش كېرەك. قارىنى ـ كۆكسىمىزنى كەڭ تۇ-تۇپ، يوغانچىلىق قىلماي، باشقىلارنى پەس كۆرمەي، ئىناق ئۆت-سەكلا ئۆزىمىزمۇ خاتىرجەم، كۆڭۈللۈك ئۆتەلەيمىز. تونۇمايدە-غاندەك سالاملىشىش، ئىشكىنى جاق ـ جۇق قىلىپ ئېتىپ ئۆيە-گە بېكىنىۋېلىش بىزنىڭ قائىدە ـ يوسۇنىمىزغا خىلاپ.

بەشىنچى، قوشنىلارنىڭ ئۆيىدە ھەر خىل توي ـ تۆكۈن، ئۆلۈم ـ يېتىم ئىشلىرى بولسا يېقىن تۇرۇپ ياردەملىشىش، ئا-

تىغاننى ئېلىپ مەرىكىلىرىگە بېرىپ ئادەمگەرچىلىكنى ئىپادىلەش كېرەك.

ئالتىنچى، ئۆيدە ئۇرۇش - جېدەل، ۋاراڭ - چۇرۇڭ قىلىپ قوشنىلارنىڭ ئارامىنى بۇزماسلىق، قوشنىلارنىڭ ئارامىنى بۇزىدىغان ھەرقانداق ئىشلارنى قىلىشتىن ئېھتىيات قىلىش لازىم.

لىفىتقا چىقىشنىڭ قائىدىسى

قورۇنىڭ لىفىتى بولسۇن، ماگىزىنلارنىڭ ۋە ئىدارە - ئورگانلارنىڭ لىفىتى بولسۇن چىقىش - چۈشۈشتە مەدەنىيلىكنى ئىپادىلەش كېرەك. لىفىتقا چىققاندا باشقىلارغا بولۇپمۇ چوڭلارغا يول بېرىپ، «قېنى مەرھەمەت، ئاۋۋال سىز چىقىڭ» دېگەندەك يوسۇنلۇق سۆزلەر بىلەن ئەدەپ - قائىدىنى ئىپادىلەش، لىفىتتىن چۈشكەندە ھەم چوڭلارغا يول بېرىپ ئەدەپ بىلەن تۇرۇش. لىفىتقا كۆپچىلىك بىللە چىقىۋاتقاندا، بىراۋ بىلەن يۈزتۇرانە بولسۇن، تېلېفوندا بولسۇن ئاۋازلىق سۆزلىشىش قائىدىگە خىلاپ. بۇنىڭ باشقىلارغا قانداق تەسىر قىلىدىغانلىقىنى بىلمەكچى بولسىڭىز، سىزنىڭ ئالدىڭىزدا باشقىلار شۇنداق قىلسا، قانداق كەيپىياتتا بولىدىغانلىقىڭىزنى كۆز ئالدىڭىزغا كەلتۈرۈڭ. ئەگەر لىفىت سىزنىڭ ئۆينىڭ بولسا، چۈشۈشتىن بۇرۇن، باشقىلارغا ئامانلىق تىلەڭ ياكى بولمىسا، «ئۆيگە كىرىڭ» دەپ تەكلىپ قىلىڭ. باشقىلار تەكلىپ قىلسا، مىننەتدارلىق بىلەن رەھمەت، خەير - خوش دەپ ئەدەپنى ئىپادىلەڭ. لىفىت ئىشخانىنىڭ بولسا، خوش، كېيىن كۆرۈشەيلى. ئىشلىرىڭىز مۇۋەپپەقىيەتلىك، كۆڭۈللۈك بولسۇن دېگەن تىلەكلەرنى تىلەڭ، باشقىلار ياخشى تىلەكلەرنى تىلىسە رەھمەت ئېيتىڭ.

ئىشخانىدىكى ئەدەپ - قائىدە

قىزغىنلىق بىلەن ئىشقا چىقىپ، خۇشاللىق بىلەن ئىشتىن

قايتىش ئوڭاي ئەمەس. بىر ئادەم ئۆمرىدە 30 يىل خىزمەت قىلىدۇ. ئون بەش يىل ئوقۇيدۇ. بۇ جەريانىدا مەكتەپ، خىزمەتتە كىشىلەر ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك يەنە نۇرغۇن قائىدە - يوسۇنلار بار. مەكتەپتە مۇئەللىملەرنى ھۆرمەتلەش، ئۇلارغا تەگكۈزمەسلىك كېرەك. مۇئەللىمنى ھۆرمەتلىمەسلىك ناھايىتى چوڭ ئەيىب ۋە ئەخلاقسىز قىلمىش. ئۇ مەلۇم مەنىدە ئىلىم - پەنگە قىلىنغان ھۆرمەتسىزلىك ھېسابلىنىدۇ. ئوقۇش تاماملىغاندىن كېيىن قەرەللىك ھالدا ئۇستازلارنى يوقلاپ تۇرۇش، ئۇلاردىن ھال - ئەھۋال سوراپ تۇرۇش كېرەك. مەكتەپنى پۈتكۈزۈۋېلىپلا مۇئەللىملەرنى تونۇماسلىق بىزنىڭ ئەنئەنىۋى يوسۇنىمىزغىمۇ مۇخالىپ ئىش.

ساۋاقداشلار ئارا بولغان ئىناقلىقنى ساقلاش، قىز - ئوغۇللار ئوتتۇرىسىدىكى مۇئامىلە، مۇناسىۋەتتە ئۆزئارا كۆيۈنۈش، ئەدەپسىز، قوپال مۇئامىلىدە بولماسلىق، ئۆزئارا ياردەم بېرىش كېرەك. ئوغۇللار ھەرگىزمۇ قىز ساۋاقداشلارغا نىسبەتەن يامان نىيەتتە بولماسلىق كېرەك. ساۋاقداشلار دېگەن تارغاقنىڭ چىشىغا ئوخشاش بولىدۇ. باي - كەمبەغەل، مۆتىۋەر، پۇقرا دەپ ئايرىلمايدۇ. بىرىنى چوڭ كۆرۈش، يەنە بىرىنى پەس كۆرۈش ئادەمچىلىك ئەمەس. باشلىقنىڭ بالىلىرىغا، بايىنىڭ بالىلىرىغا قۇلچىلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىش، نامراتنىڭ بالىلىرىغا پەس نەزەر بىلەن مۇئامىلە قىلىش قۇلچىلىق بولىدۇ. بۇ، ساۋاقداشلار ئارا بولىدىغان قائىدە - يوسۇنغا قىلىنغان ھاقارەت بولىدۇ.

ياتاقلاردا ياتاقنىڭ تازىلىقى، كەيپىياتىغا مەسئۇل بولۇش، ساۋاقداشلارنىڭ كەيپىياتىنى بۇزىدىغان ئىشلارنى قىلماسلىق. بۇرۇن تاشلاش، كېكىرىش، يەل قويۇپ بېرىش دېگەندەك ئەدەپسىز ئىشلارنى قىلماسلىق. تازىلىققا، شەخسىي تازىلىققا ئەھمىيەت بېرىش، كۇندە يۇتنى، پايپاقنى يۇيۇپ تۇرۇش كېرەك. ياتاقتا باشقىلارنىڭ ئارام ئېلىشىغا تەسىر كۆرسىتىدىغان ئىش - ھەرىكەتلەرنى قىلماسلىق، ئۆزىنى ئۆزى سوراش كېرەك. باش-

قىلارنى ھۆرمەتلىسە ئاندىن باشقىلارنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغىلى بولىدۇ.

ئىشخانىدا ئىشخانىنىڭ قائىدە - تۈزۈملىرىگە رىئايە قىلىش، شەخسىي ئىش بىلەن مەشغۇل بولماسلىق، ئىشخانىدا باشقىلار بىلەن ئاۋازلىق تېلېفون سۆزلەشمەسلىك، باشقىلار بىلەن ئاۋازلىق سۆزلەشمەسلىك، خىزمەتكە تەسىر كۆرسىتىدىغان ھەرقانداق ئىش - ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللانماسلىق تەلەپ قىلىنىدۇ. ئىشقا كەلگەندە خىزمەتداشلار بىلەن ئوچۇق - يورۇق سالاملىشىش، خىزمەتتىن قايتقاندا ئوچۇق - يورۇق خەيرلىك تىلىشىش كېرەك. خىزمەتداشلىق دېگەن يېڭى دەۋردىكى ئالاھىدە بىر خىل كىشىلىك مۇناسىۋەت شەكلى. ئۇنىڭغا ئەدەپلىك، مەدەنىي ھالدا مۇئامىلە قىلىش ئارقىلىق ياخشى بىر خىزمەت مۇناسىۋىتىنى ئورناتقىلى بولىدۇ. ئۆزئارا كۆيۈنۈش، ياردەم بېرىش، قوللاش كېرەك. دۈشمەنلەشمەسلىك، بىر - بىرىگە زىيانكەشلىك قىلىش قەستىدە بولماسلىق، ھەسەتخورلۇق قىلماسلىق كېرەك. مەزھەپپەرەسلىك، يۇرتپەرەسلىك قىلىپ خىزمەتداشلار ئارىسىغا ئوت يېقىش يامان قىلمىش ھېسابلىنىدۇ.

پىيادىلەر يولدا، ماگىزىندا قائىدىگە ئەمەل قىلىڭ

شەھەرلەردە يوللار ئېنىق ئايرىلغان، ماشىنا يولى، پىيادىلەر يولى دېگەندەك بەلگىلەنگەن يولدا مېڭىڭ، بىخەتەرلىكىڭىز ئۈچۈن بولسىمۇ ماشىنا يولىغا كىرىۋالماڭ، پىيادە يول ماڭغاندا ئۆتۈشمە كۆۋرۈكتىن، يەر ئاستى ئۆتۈشمە يولىدىن قارشى تەرەپكە ئۆتۈڭ، ھەرگىزمۇ بۇنى ئېغىر ئېلىپ رىشاتكىدىن ئاتلاپ ئۆتىدىغان ئەدەپسىز قىلىقنى قىلماڭ. يول ماڭغاندا كۆزىڭىزگە قاراپ مېڭىڭ. ئۇيانغا - بۇيانغا قاراپ لاغايلاپ ماڭماڭ، يولدا كېتىۋېتىپ بولسا تېلېفون سۆزلەشمەڭ، زۆرۈر تېپىلسا توختاپ تۇرۇپ، بىر چەتكە چىقىپ سۆزلەشسىڭىزمۇ بولىدۇ. تېلېفون

سۆزلىشىۋاتقان چاغدا ئۇنىڭغا - بۇنىڭغا سوقۇلۇپ كېتىسىز. يولنىڭ ئوڭ چېتىدە ماڭسىڭىز ئۆزىڭىزنىڭ يۆنىلىشىدە ماڭغان بولىسىز، باشقىلارغا ئۇرۇلۇپ كېتىش ئاز بولىدۇ. تەتۇر يۆنىلىشتە ماڭسىڭىز ئۆزىڭىزگىمۇ، باشقىلارغىمۇ مالالىق يەتكۈزمەسىز.

كوچىدا بىرقانچە ھەمراھلىرىڭىز بىلەن بىللە ماڭغاندا، يانمۇيان تىزىلىپ ماڭماي، ئالدى - ئارقا بولۇپ ماڭغان ياخشى. ئىككى - ئۈچ ئادەم يانمۇيان قول تۇتۇشۇپ ماڭسا، تەبىئىيكى باشقىلارنىڭ يولىنى توسۇۋالغان بولىدۇ. بىر قېتىم يولدا يامغۇردىن ئۇ يەر - بۇ يەرگە سۇ يىغىلىپ قالغان بولغاچقا، كىشىلەر بىر ئۆتۈشمىگە كېسىلىپ پارچىلىرىنى تاشلاپ شۇنىڭدىن بىردىن - بىردىن ئۆتۈۋاتقانىدى. بىر جۇپ قىز - يىگىت شۇ يەرگە كەلگەندىمۇ قول تۇتۇشۇپ يانمۇيان ماڭدى، نەتىجىدە بىرىنىڭ پۇتى تېيىلىپ يىغىلىپ قالغان مەينەت سۇغا چۈشۈپ كەتتى، مەينەت سۇ چاچراندىلىرى خېلى كۆپ ئادەمنىڭ كىيىملىرىنى بۇلغىدى. مەن بۇ چاغدا ئۇلارغا، قولۇڭلارنى قويۇپ بېرىپ ماڭساڭلار بولمامدۇ، قېچىپ كەتمىگەندىن كېيىن، دەپ ئىنكاس قايتۇردۇم. بۇ چاغدا، ئۇ يىگىت ياكى قىز كۆپچىلىكتىن كەچۈرۈم سوراش ئۈچۈن، ئەكسىچە تۇتالىغانلار تۇتىدۇ، دەپ ناھايىتى قوپاللىق ۋە ئەدەپسىزلىك بىلەن جاۋاب بەردى. مەن بۇنىڭغا تاقەت قىلالمىدىم. «ھاپىتىغا شاپىتى، مەرەزدانغا توڭرۇلۇق» دېگەندەك، ئۇنداقلارغا قائىدە - ئەدەپ توغرىسىدا سۆزلىسە زايە كېتەتتى، ياشىيالمۇدەك ساپا، مەدەنىيەت ھاسىل قىلىپ كېلىپ ئاندىن شەھەرگە كىرە دېسەم گۆلەيدى، شۇنىڭ بىلەن ئىككىنى تەگكۈزۈشكە توغرا كېلىپ، ئازراق ئەدەپلەپ قويدۇم. بۇ ۋاقىتتا گەرچە مەن بىرئاز ئىتتىكلىك قىلىپ قول تەگكۈزۈپ قويغان بولسامۇ، كىشىلەر مېنىڭ تۇتقان يولۇمنى قوللىشىپ ئوبدان بولدى، ھەددىنى بىلمىگەن ئادەملەرنى ئانچە - مۇنچە ئەدەپكە

دەپلىمىسىمۇ بولمايدۇ دېيىشتى. شۇڭا، بازار كوچىلىرىدا يۈر-گەندە، قىستا - قىستاڭلىقنى نەزەردە تۇتۇپ، ئەدەپ بىلەن يۈ-رۈشنى ئۆگىنىۋېلىش كېرەك.

يول ئېغىزلىرىدا پىيادە يولدا توختاپ ئىككى ئادەم ئۆزئارا پاراڭغا چۈشۈپ كەتمەسلىك كېرەك. بۇ قىلمىش تەبىئىي ھالدا باشقىلارنىڭ يولىنى توسۇۋالىدۇ. سۆزلىشىش توغرا كەلسە، بىر چەتكە چىقىپ ئاندىن سۆزلىشىش كېرەك. ئەگەر ئەپسىز بولسا، «كېيىن پاراڭلىشايلى» دەپ مېڭىپ كەتكەن ياخشى. ئەگەر قولىڭىزدا ئېغىر سومكا ياكى چاقلىق چامادان ئېلىپ ماڭغان بولسىڭىز، ئېھتىيات قىلىپ مېڭىڭ. بىزدە بۇنداق شارائىتتا «پوش - پوش» دەپ يول سورايدىغان بىر قائىدە بار. باشقىلارغا سوقۇلۇپ كەتسىڭىز دەرھال كەچۈرۈم سوراڭ. ھەرگىزمۇ ئۆكتەملىك قىلماڭ.

ماگىزىنلاردا نەرسە - كېرەك سېتىۋالغاندا ئەدەپكە رىئايە قىلىڭ. ئۆچىرەت تۇرغان بولسا سىزمۇ يوللۇق ھالدا ئۆچىرەتكە بېرىپ تۇرۇپ، نۆۋىتىڭىزنى ساقلاڭ. مۇلازىم ھەرقانچە سىزنىڭ يېقىن تونۇشىڭىز بولسىمۇ، يولسىزلىق بىلەن قائىدىگە خىلاپلىق قىلماڭ. مۇلازىملارغا ئەدەپ بىلەن مۇئامىلە قىلىڭ. مالاللىق كەلتۈرگەن بولسىڭىز، «كەچۈرىسىز، مالاللىق يەتكۈزۈپ قوي-دۇم» دەپ ئەدەپتىن ئۆتۈڭ. باشقىلارغا تىكىلىپ قاراپ تۇرۇۋال-ماڭ. بۇنداق قاراش ۋەھىم تۇغدۇرىدۇ. ماگىزىنلاردا تېلېفوندا قارشى تەرەپ بىلەن ۋارقىراپ - جارقىراپ سۆزلەشمەڭ، تېلېـ-فوندا ئۇرۇشماڭ، بۇ قىلمىش كىشىلەرنى تولىمۇ بىزار قىلىدۇ. تېلېفون كەلگەن بولسا ئاستا سۆزلىشىڭ ۋە ئەتراپتىكىلەرگە «كەچۈرۈڭلار» دەپ ئەدەپ بىلدۈرۈش ياخشى پەزىلەت.

ئومۇمەن، تىقما - تىقما كوچىلاردا، ماگىزىنلاردا ئادەم پەقەت ئۆزىنىلا ئويلىسا بولمايدۇ. باشقىلارنىمۇ ئويلاش، باشقىلارغىمۇ كۆڭۈل بۆلۈش لازىم.

ئاممىۋى قاتناش ئەسلىھەلىرىگە چىققاندا

ئاممىۋى قاتناش ئەسلىھەلىرىگە چىقىش، ئولتۇرۇش، چۈشۈش ھەربىر ئادەمنىڭ پەزىلىتىنى سىنايدىغان بىر سەھنە، مەدەنىيلىكنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان بىر بەلگە. ئاپتوبۇسقا چىققاندا بولسۇن، پويىزغا چىققاندا بولسۇن، مېتروغا چىققاندا بولسۇن، ئايروپىلانغا چىققاندا بولسۇن نۆۋەتسىز بىلەن چىقىڭ، ئالدىراپ كەتمەڭ. چۈنكى، يولۇچىلارنىڭ ھەممىسى ئالدىرايدۇ. چوڭلار بولسا ئۇلارنىڭ ئاۋۇال چىقىۋېلىشىغا يول قويۇڭ. قولىدا ئېغىر نەرسىلىرى بولسا يارەملىشىڭ. قاتناش ۋاستىلىرىگە چىققاندىن كېيىن نەرسە - كېرەكلىرىڭىزنى ياخشى، جايىدا جەمقتۇرۇڭ. ئۆتۈشمىلەرگە سومكا، چامادانلىرىڭىزنى قويۇۋېلىپ باشقىلارنى بىزار قىلىشتىن ساقلىنىڭ. ئالدىن ئورۇن بەلگىلەڭگەن ئەسلىھەلەرگە چىققاندا جايىڭىزنى تېپىپ ئولتۇرۇڭ. باشقىلارنىڭ جايىدا ئولتۇرۇۋېلىپ جېدەللەشمەڭ. ئەگەر ئورنىڭىزنى تاپالمىغان بولسىڭىز، ئەدەپ بىلەن مۇلازىملاردىن سورىسىڭىز بولىدۇ.

ئاممىۋى قاتناش ۋاستىلىرىدا ئولتۇرغاندا تازىلىققا رىئايە قىلىڭ. مېۋە شۆپۈكى، قەغەز ۋە باشقا كېرەكسىز نەرسىلەرنى قالايمىقان تاشلىماڭ. بۇ ئاشكارا ھالدا ئۆزىڭىزنىڭ ئىناۋىتىنى يەرگە ئۇرغانلىق بولىدۇ. سىز ھەرگىزمۇ: «مېنى كىم تونۇيتتى» دەپ خاتا ئويلاپ، بىلگىنىڭىزنى قىلماڭ. سىزنى ھەممە ئادەم بىلىدۇ، ھېچبولمىغاندا سىزنىڭ قايسى مىللەت ئىكەنلىكىڭىزنى، قايسى دۆلەتنىڭ پۇقراسى ئىكەنلىكىڭىزنى بىلىدۇ. بۇنداق ئىكەن، سىزنىڭ ھەرقانداق مەدەنىيەتسىز ئىش - ھەرىكىتىڭىز دۆلىتىڭىزگە، مىللىتىڭىزگە قىلغان ھۆرمەتسىزلىكىڭىز بولۇپ قالىدۇ. باشقىلار ما مىللەت ئۇنداق ئىكەن، بۇ دۆلەتلىك بۇنداق ئىكەن دەپ سىزنى مەلۇم مىللەت ۋە دۆلەتنىڭ ئەزاسى دەپ شۇ-

نىڭغا ۋەكىل قىلىدۇ. دۇنيانىڭ ھەرقانداق جايىغا بارغاندا دۆلەت ۋە مىللەتنىڭ ئېسىل ئەنئەنىسىنى جارى قىلدۇرۇپ، ياخشى تەسىر قالدۇرۇش، نۇرغۇن ئىشلىرىمىزنىڭ ئوڭۇشلۇق يۈرۈشۈشى ئۈچۈن پايدىلىق ئامىل بولۇپ قالىدۇ.

كوچا ئاپتوبۇسلىرىغا ئولتۇرغاندا كۆزىڭىزنى يۇمۇۋالماڭ. بۇ دېگەنلىك، ئەگەر سىز بېجىرىم ئادەم بولىدىغان بولسىڭىز ئورنىڭىزنى ياشانغانلارغا، ئاياللارغا، بالا كۆتۈرۈۋالغانلارغا، ئېغىر بويلارغا، مېيىپلەرگە بوشىتىپ بېرىڭ. چۈنكى، سىزمۇ ئۆزىڭىزنىڭ قېرىيدىغانلىقىڭىزنى ئويلاڭ. بۇنداق يوسۇن ئەنئەنىگە ئايلانسا، سىز قېرىغان چاغدىمۇ سىزگە ئورۇن بوشىتىپ بېرىدىغانلار كۆپىيىدۇ.

ئاپتوبۇستا تاكى ماشىنا توختىغانغا قەدەر ئورنىڭىزدا ئولتۇرۇۋېرىپ، ئاپتوبۇس بېكەتكە كىرگەندىن كېيىن، ئالدىراپ ئۆزىڭىزنى ئىشىك تەرەپكە ئاتماڭ. باشقىلارنى قىستاپ بىزار قىلماڭ، مەنزىلگە بىر بېكەت قالغاندا ئورنىڭىزدىن تۇرۇپ چۈشىدىغان ئىشىك تەرەپكە يېقىنلاپ كېلىڭ. چۈشىدىغان چاغدا ھەرگىزمۇ چىقىدىغان ئىشىكتىن چۈشمەڭ. ئەگەر چېۋەر بولمىسىڭىز، ئۇخلاپ قالسىڭىز، نىشاندىن ئۆتۈپ كېتىسىز ياكى ئېزىپ قالىدىغان ئىش يۈز بېرىدۇ.

ئاممىۋى ئاپتوبۇسلاردا ھەرگىزمۇ تاماكا چەكمەڭ، ھەرقانداق بىر نەرسىنى يېمەڭ. تېلېفوندا ئاۋازلىق سۆزلەشمەڭ، باشقىلار بىلەن ئۈنلۈك پاراڭلاشماڭ، ھەرگىزمۇ ئۆزىڭىزنىڭ نەدە ئىكەنلىكىڭىزنى ۋە باشقىلارنى ئۇنتۇپ قالماڭ. ئاممىۋى ئاپتوبۇسلارغا كېلەڭسىز، مەينەت نەرسىلەرنى كۆتۈرۈپ چىقىپ باشقىلارنىڭ ئارامىنى بۇزماڭ. ئاپتوبۇستا بولسۇن ياكى ھەرقانداق ئاممىۋى سورۇندا سېغىز چاينايدىغان ئەدەپسىزلىكتىن ساقلىنىش لازىم. سىز ئۇنى بىر خىل مەدەنىيەت دەپ بىلگەن بىلەن، ئەمەلىيەتتە مەدەنىيەتسىز قىلمىشتۇر. كىشىلەرگە ئەزىيەت يەتكۈزىدىغان، مالاللىق تۇغدۇرىدىغان ھەرقانداق ئىش مەدەنىيلىك جۈملىسىگە كىرمەيدۇ.

مېھمانخانىلاردا

ھازىر بۇرۇنقى قونالغۇ ـ سارايلارنىڭ ئورنىنى زامانىۋى مېھمانخانىلار ئىگىلىدى، مېھمانخانىلار خۇددى ئوردىدەك شۇنداق ياسىداق ۋە پاكىز، ئەسلىھەلىرى تولۇق. شۇڭا، شۇ مەدەنىي مېھمانخانىغا لايىق، مۇناسىپ قائىدە ـ يوسۇنغا ئەمەل قىلىش كېرەك. ئاۋۋال ياتاقنىڭ تازىلىقىغا ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. سەپەردىن كەلگەندىن كېيىن، ئاۋۋال پاكىز يۇيۇنۇپ، كىيىم ـ كېچەكلەرنى يەڭگۇشلەپ، ئازادىلىكنى قولغا كەلتۈرۈش كېرەك. يوتقان ـ كۆرپىلەرنى بۇلغاپ ئۆزىمىزگە ئۆزىمىز ھاقارەت كەلتۈرىدىغان ئىشلارنى قىلماسلىق، تازىلىق ئۆيىنىڭ تازىلىقىغىمۇ ئەھمىيەت بېرىش، مىشقىرىپ، تۈكۈرۈپ قويماسلىق، تەرەت قىلىپ سۇيىنى چۈشۈرمەي قويۇپ قويماسلىق كېرەك. ياتاقنىڭ لۆڭگە، كىرلىكلىرىگە ئاياغ سۈرتۈپ قويىدىغان ئادەمەتسىزلىكنى ھەرگىزمۇ قىلماسلىق كېرەك، ئېلىكتىر سايمانلىرىنى ئېھتىيات بىلەن ئىشلىتىش، قەستەن بۇزغۇنچىلىق قىلماسلىق لازىم. ياتاقتا ھاراق ئىچىپ مەست بولۇپ، قۇسۇپ، ياتاق ئەسلىھەلىرىنى بۇلغاپ قويماسلىق، تاماكا چېكىپ ئېھتىياتسىزلىقتىن يوتقان ـ كۆرپىلەرنى كۆيدۈرۈپ، چوڭ ئوت ئاپىتىگە سەۋەب بولىدىغان كەيپىلەرنى قىلىشتىن قەتئىي ساقلىنىش كېرەك. «كوزا كۈندە سۇنمايدۇ، كۈندە سۇنىدۇ» دېگەندەك، ھەرقانداق ئىشتا ئېھتىيات قىلىش ياخشى.

ماشىنىلىق يۇرگەندە

زامانىمىزدا تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، خېلى كۆپ كىشىلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا شەخسىي ماشىنىسى بولدى. بۇ ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتە مەلۇم ئاساسقا ئىگە بولغانلىقىنى ئۇقتۇرۇ-

دۇ. بىراق، بۇنىڭلىق بىلەن تەكەببۇرلىشىپ، مانتا كۆرمىگەن قەلەندەر قاسقانغا دۈم چۈشكەندەك يامان كېرىلىپ كەتكۈلۈك ئەمەس. ھازىر بۇنىڭدىن بىر ئەسىر ياكى ئىلگىرىكى دەۋىر ئەمەس، ماشىنىنى كۆرۈپ ھەيرانۇ ھەس قالىدىغان. ماشىنا ھەيدەۋاتقان چاغدا قاتناش قائىدىسىگە قاتتىق رىئايە قىلىش كېرەك. سۈرەتنى ئاشۇرۇشقا، ماشىنا ھەيدەۋېتىپ تېلېفون سۆزلىشىشكە، تاماكا چېكىشكە، بىر نەرسىلەرنى ماكىلدىتىپ يەپ تۇرۇشقا، ياندىكىلەر بىلەن ئۆزىنى ئۇنتۇپ پاراڭلىشىشقا بولمايدۇ. چۈنكى، ماشىنىنىڭ بىخەتەرلىكى سىز بىلەنلا مۇناسىۋەتلىك ئەمەس، ئالدى بىلەن باشقىلارنىڭ ھايات - ماماتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىش.

ماشىنىنى قالايمىقان جايغا توختاتماسلىق، قورۇغا قويغاندا باشقىلارنىڭ نورمال پائالىيىتىگە دەخلى يەتكۈزىدىغان، باشقا ماشىنىلار ئۆتىدىغان جايلارغا ماشىنىنى توختاتماسلىق كېرەك. ناپاك ھالەتتە ماشىنىغا يېقىن يولىماسلىق، ماشىنىغا قالايمىقان كىشىلەرنى، ناپاك ئادەملەرنى ئالماسلىق كېرەك. بۇنداق قىلىش خەلقىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى يوسۇنىغا قىلىنغان خىلاپلىق قىلمىش بولىدۇ.

ئومۇمەن ئالغاندا، شەھەرلىشىش دېمەك مەلۇم مەنىدە مەدەنىيلىشىش، زامانىۋىلىشىش دېگەنلىك بولىدۇ. شۇڭا، ئادەم شەھەر مەدەنىيىتىگە لايىق ساپا ھازىرلاپ، ئۆزىگە يۇقىرى پەزىلەت تەلىپىنى قويۇپ، باشقىلارنى ھۆرمەتلەش بىلەن بىللە ئۆزىنىڭ قەدىر - قىممىتىنى ساقلاشقا يۈكسەك ئەھمىيەت بېرىش ئۈچۈن تىرىشىشى لازىم. پەزىلەتلىك بىر شەھەر پۇقراسى بولۇش ئوڭاي ئەمەس. ئۇيغۇرلار بۇنىڭدىن مىڭ بىر يۈز يىللار بۇرۇنلا «پەزىلەتلىك شەھەر ئەھلى» بولۇشنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرىنى دۇنياغا جاكارلىغان مىللەت ئىدى. ھازىرقى زامانىۋى دەۋردە شەھەر مەدەنىيىتىگە ياندىشىپ مېڭىش مىللىي مەدەنىيەتنىڭ يەنە بىر تەلىپى بولۇپ قالدى.

تور ۋە تور مەدەنىيىتى

كومپيۇتېرنىڭ تۇرمۇشىمىزغا كىرىپ كېلىشى دۇنيانى، ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت دۇنياسىنى ئۆيىمىزگە ئېلىپ كىردى، ھەتتا پۈتۈن ئالەم ۋە ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنى كۆز ئالدىمىز-غىلا ئەكىرىپ بەردى دېسەك بولىدۇ. بۇ يېڭى شەيئىنىڭ بارلىققا كېلىشى ئىشلەپچىقىرىش شەكلى ۋە ئۇسۇلىدا، ئىشلەپچىقىرىش سۈرئىتىدە تەسەۋۋۇر قىلغۇسىز ئۆزگىرىشلەرنى بارلىققا كەل-تۈردى. ھازىرقى ئۇچۇر دەۋرى كومپيۇتېر دەۋرىنى باش مەنبە قىلىدۇ، دەپ قارىساق بولىدۇ. دەۋرىنىڭ ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىشىمۇ كومپيۇتېرنىڭ ياردىمىدىن ئايرىلمايدۇ.

كومپيۇتېرنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە ئۇنىڭ تۇرمۇشىمىزغا چوڭقۇرلاپ سىڭىپ كىرىشى بىلەن بىللە كومپيۇتېر كىشىلەردە مۇئەييەن ئىلمىي ساپا، ئەخلاقىي ساپا ۋە مەدەنىيەت ساپاسىنىڭ بولۇشىنى تەقەززا قىلدى. چۈنكى، كومپيۇتېردىن ئۈنۈملۈك پاي-دىلىنىش ئۈچۈن شۇنىڭغا تۇشلۇق دەسمى بولمىسا بولمايتتى، يەنە بىر تەرەپتىن كومپيۇتېردا ئىنتايىن ئىلغار نەرسىلەرمۇ، چاكىنا نەرسىلەرمۇ بار، ساغلام نەرسىلەرمۇ، ساغلام بولمىغان نەرسىلەرمۇ، مەدەنىي نەرسىلەرمۇ، مەدەنىي بولمىغان نەرسىلەر-مۇ بار. شۇڭا، ئادەم ئۆزى قانداق مەزمۇنلارغا قىزىقسا شۇنى چېـ-كىدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا ئەگەر ئۇچۇر تارقاتماقچى بولساق ئۆزد-مىزدە نېمە بولسا شۇنى كىرگۈزەلەيمىز. بۇنىڭ ھەممىسى ئا-خىرقى ھېسابتا تورداشلارنىڭ ئەخلاقىي ۋە مەدەنىي ساپاسىغا مۇ-ناسىۋەتلىك مۇھىم تاللاش بولۇپ قالىدۇ.

بىزگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ھازىر بىز كومپيۇتېر ۋە تورنىڭ ئىقتىدارىدىن ئاساسەن مەنپەئەت ئالالمايۋاتقان مىللەتلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىمىز. تور بېكەت ئاچقانلار يېقىندىن بۇيان زور تىرىشچانلىق قىلىپ تورداشلارنى يېڭى قىممەتلىك ئۇچۇرلار بىـ-

لەن تەمىنلەش ئۈچۈن ئاز بولمىغان تىرىشچانلىقلارنى قىلدى. بەزى تور بېكەتلىرى تورنىڭ ئۇنىۋېرسال ئىقتىدارىدىن پايدىلىنىپ جەمئىيەت ئۈچۈن خېلى ئەھمىيەتلىك ئەمگەك نەتىجىلىرىنى تەقدىم ئەتتى، بىز ئۇلارغا رەھمەت ئېيتىمىز. شۇنداق بولسىمۇ ئىقتىسادىي چەكلىمە، ئادەم كۈچى قاتارلىق چەكلىمىلەر تۈپەيلى قىلىشقا تېگىشلىك نۇرغۇن ئىشلار بوش قالماقتا.

ئۇيغۇرلارنىڭ خەنزۇ تىلىدىكى، ئىنگلىز تىلى ۋە ئەرەب تىلىدىكى بىزگە زۆرۈر بولغان قىممەتلىك مەنبەلەردىن پايدىلىنىش ئىقتىدارى بەك تۆۋەن سەۋىيەدە. بىزنىڭ تورداشلىرىمىزنىڭ كۆپىنچىسى تېخى چايخانىدىن چىقالمىغان، يەنە بەزىلەر كومپيۇتېردىكى ئويۇنلاردىن باش تارتالمىغان، بەزىلەر شەھۋانىي نەرسىلەرگە دۈم چۈشكەن. بىلسەك ئىدى، بىز ئۈچۈن ھازىر ئۇنداق مەنىسىز، ئەھمىيەتسىز ئەخلەت نەرسىلەر بىلەن مەشغۇل بولۇش تولىمۇ ئەخمەقلىق، دۆتلۈك بولاتتى. ئەمەلىيەتتە تور بىز ئۈچۈن پۇرسەت، بىز ئۈچۈن ئىمكانىيەت، بىز ئۈچۈن بۇلاق، بىز ئۈچۈن مەكتەپ ۋە مۇئەللىم بولالايتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆزىمىزنىڭ ئىقتىدارىنى ئەڭ يۇقىرى دەرىجىدە جارى قىلدۇرۇشقا ئىمكانىيەت بوشلۇقى بېرىدۇ.

بىز تور مەدەنىيىتىگە، تور ئەخلاقىغا رىئايە قىلىپ، تور بىلەن ياخشى، توغرا «دوستلۇق» ئورنىتىشىمىز لازىم. توردا يالغان، ياۋدىداق ئۇچۇرلارنى تارقاتماسلىق، پىتنە ـ پاسات تارقاتماسلىق، تور ئارقىلىق باشقىلارغا زەربە بەرمەسلىك، توردا رەسۋا گەپ ـ سۆزلەرنى قىلماسلىق، پاكىتسىز، ئىسپاتسىز نەرسىلەر بىلەن تورداشلارنى گاڭگىراتماسلىق لازىم. بولۇپمۇ قۇرامىغا يەتمىگەن بالىلارنىڭ توردىكى ئۆزىگە مۇناسىپ بولمىغان نەرسىلەرنى كۆرۈپ مەنىۋى جەھەتتە زەھەرلىنىپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشىمىز لازىم. توردىكى ساختا ئويۇنلارنىڭ دامىغا چۈشۈپ قالماسلىقىمىز، ھەرقاچان ساغلام روھىي ھالەت بىلەن تورغا كىرىشىمىز لازىم.

تېلېفون ئالاقىسىدىكى قائىدە ـ يوسۇنلار

جەمئىيىتىمىزگە تېلېفوننىڭ ئومۇملىشىشى ھەرقانداق بىر يېڭى شەيئىنىڭ ئومۇملىشىشىدىنمۇ تېز بولدى دەپ قاراشقا بولىدۇ. بىز ئۇنىڭ جەمئىيەتنىڭ ئەڭ تۆۋەن تەبىقىسى دېۋانىلەرنىڭ قولىدىمۇ بارلىقىنى كۆردۇق. ئۇنىڭ ئۈستىگە تېلېفوننىڭ ئىقتىدارى ئاددىي كومپيۇتېرلارنىڭ ئىقتىدارىدىن ئېشىپ كەتىتى. سىغىمچانلىقىمۇ زورايدى. دېمەك، ئۇ بىزنىڭ ئالاقە ئىشلىرىمىزنى تولىمۇ قولايلىق ئىمكانىيەت بىلەن تەمىن ئەتتى. بىز ھازىر دۇنيانىڭ ھەرقانداق جايىدىكى مۇناسىۋەتلىك كىشىلەر بىلەن بىمالال سۆزلىشەلەيمىز. تېلېفون دېگەن مەدەنىيەتلىك دۇنياڭ كەشپىياتى. ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئالاقە ئىشلىرىنى زامانىۋىلاشتۇردى. تېلېفون ئالاقىسى كىشىلىك مۇناسىۋەتنىڭ ئالاھىدە بىر خىل ئۇسۇلىغا ئايلاندى. شۇنىڭغا ئەگىشىپ تېلېفون ئالاقىسى ئۆزىگە خاس ئېسىل قائىدە ـ يوسۇن تەلەپلىرىنىمۇ ئالدىمىزغا قويدى.

بىرىنچى، تېلېفون بېرىش ۋە تېلېفون قوبۇل قىلىش يوسۇنى. ھەربىر مىللەتنىڭ تېلېفون قوبۇل قىلىش، تېلېفون بېرىش يوسۇنى ئانچە ئوخشاپ كەتمەيدۇ. «ئالاۋ»، «ۋەي»، «ئەسسالامۇئەلەيكۇم» دېگەندەك. بىزنىڭ قائىدە ـ يوسۇنىمىز بويىچە تېلېفوندا كۆرۈشكەندە، خۇددى ئادەتتە كۆرۈشكەنگە ئوخشاش «ئەسسالامۇئەلەيكۇم» دەپ سالام بەرگەندىن كېيىن، مەن پوكۇنى بولىمەن دەپ مەقسەتنى ئېيتىش تەلەپ قىلىنىدۇ. قوبۇل قىلغۇچىمۇ «ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، سىز كىم بولىسىز» دەپ قارشى تەرەپكە ئەدەپلىك مۇئامىلە قىلىش پەزىلىتى تەلىپىدۇر. بۇنىڭغا يات بولغان، تېلېفون بېرىپلا: «ۋەي، پوكۇنمۇسىز، پوكۇنى بارمۇ؟» دەپ گەپ باشلاش ئەدەپسىزلىك بولىدۇ، يەنە باشقا تىللاردىكى «ئالاۋ» دېگەندەك سۆزلەرنى ئىشلىتىشمۇ ئەدەپكە يات. ئۇنى پەقەت چەت ئەللىكلەر بىلەن سۆزلەشكەندە قوللىنىشقا بولىدۇ.

ئىككىنچى، تېلېفون بەرگۈچى قارشى تەرەپ بىلەن سالاملىشىپ بولغاندىن كېيىن ئاۋۋال ئۆزىنىڭ ئىسمىنى، كىم ئىكەنلىكىنى مەلۇم قىلىپ بولۇپ، ئاندىن مەقسەتنى ئېيتىش

لازىم. بەزى كىشىلەر بىرى بىلەن ئايدا، يىلدا بىرەر قېتىم ئالا- قىلىشىدىغان بولسىمۇ، تېلېفوندا ئۆزىنى مەلۇم قىلماي گەپ باشلاپ قارشى تەرەپنى ئوڭايسىز ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويىدۇ، ھەتتا «سىز كىم بولىسىز» دېسە، «مېنى تونۇمىدىڭمۇ؟» دەپ خاپا بولۇپ قالىدۇ. بۇ توغرا پوزىتسىيە ئەمەس، تېلېفون دېگەندە نۇرغۇن ئادەملەر بىلەن ئالاقە قىلىپ تۇرىدىغان ئىش. ھەممە ئا- دەمنىڭ ئاۋازىنى پەرقلەندۈرۈۋالغىلى بولمايدۇ. پەقەت دائىم ئالا- قە قىلىپ تۇرىدىغان ئەڭ يېقىن ئادەملەرنىڭ ئاۋازىلا تونۇشلۇق بولۇشى مۇمكىن. بەزى كىشىلەر گەرچە قارشى تەرەپ بىلەن ئا- چە ياخشى تونۇشمىسىمۇ، تېلېفوندا بىرەر قېتىممۇ سۆزلىشىپ باقماي تۇرۇپ، «مېنى تونۇمىدىڭمۇ؟» دەپ سورايدۇ. تېلېفوندا دىدارىنى كۆرمىسە قانداق تونۇيدۇ. تېلېفوندىكى ئاۋاز بىلەن ئا- دەتتىكى ئاۋاز ئوتتۇرىسىدا خېلى پەرق بولىدۇ. ئىسمىنى مەلۇم قىلغاندىن كېيىن يەنە بىلەلمەي قالغاندا، تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئۆزىنىڭ تېلېفون قوبۇل قىلغۇچى بىلەن بولغان مۇناسى- ۋىتىنى ئۇقتۇرسا بولىدۇ.

ئۇچىنچى، زۆرۈرىيەت تۇپەيلىدىن باشقىلارنىڭ تېلېفونىنى ئىشلىتىۋېلىش توغرا كەلگەندە، مەقسەت ـ تەلىپىنى تېزلا يەت- كۈزۈپ، دەرھال تېلېفونىنى قويۇش كېرەك. ئۇزۇندىن ـ ئۇزۇنغا تۇتۇۋېلىپ باشقىلارنى ئارامسىزلاندۇرماسلىق لازىم. بۇ، ئەدەپ- سىزلىك بولىدۇ. بىزدە ئىنساپ دېگەن بىر گەپ بارغۇ. يەنە بى- رى، باشقىلار ھاجەتمەن بولۇپ تېلېفونىڭىزدا مەقسىتىنى ئېي- تىۋېلىشنى تەلەپ قىلسا، بېرىپ تۇرۇڭ، بەلكىم ئۇنىڭ ئۇچۇن تولىمۇ زۆرۈر بىر ئىش بولۇشى مۇمكىن، بولمىسا تېلېفونىنى بېرىپ تۇرسىڭىز دەپ تىل ئاچمىغان بولاتتى.

تۆتىنچى، ئادەتتە تېلېفونىنى يىغىن مەيدانىدا، كېسەلخا- نىلاردا، مەسچىتتە، دەرس ۋاقتىدا، ئايروپىلاندا تاقاپ قويۇش ئە- دەپ يوسۇنلىرىنىڭ بىرى. ئۇنىڭدىن باشقا نازۇك ۋاقىتلاردا مە- سىلەن، ئوپېراتسىيەخانىلاردا، قەبرىستانلىقلاردا تېلېفون ئېلىش ياخشى ئەمەس. ئەگەر قولىدا رول بار ئادەم باشقىلاردىن تېلېفون قوبۇل قىلىش توغرا كەلسە، مەن ھازىر رولدا، بىردەمدىن كېيىن ئۆزۈم ئالاي، دەپ مەنزىلگە بارغاندىن كېيىن ئالسا بولىدۇ. بۇ

هەم ئۆزىنىڭ بىخەتەرلىكى، هەم باشقىلارنىڭ بىخەتەرلىكى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. ئەگەر ئۇ قائىدىگە خىلاپلىق قىلىپ، تېلېفون ئۇزۇن سۆزلەشكەندە يولۇچىلارنىڭ ياكى يېنىدىكى ئادەمنىڭ ئەنسىرىشىنى قوزغاپ قويىدۇ. هەتتا كۆتۈلمىگەن ئەھۋاللار يۈز بېرىپ قالسا، مەسئۇلىيەتنىڭ هەممىسىنى ئۇستىگە ئالىدۇ ۋە ۋىجدان ئازابى تارتىپ قالىدۇ.

بەشىنچى، تېلېفون سۆزلەشكەندە سورۇن تالاش، ۋاقتىنى كونترول قىلىش كېرەك. ئاممىۋى سورۇنلاردا ئىلاج بار تېلېفون سۆزلەشمەسلىك، زۆرۈر تېپىلسا بوشراق ۋە قىسقىراق سۆزلىشىپ گەپنى ئۇزۇش كېرەك. جاڭگالدا سۆزلەشكەندەك ۋارقىراپ - جارقىراپ، ئەتراپىدا كىم بارلىقىغا پىسەنت قىلماي، ئۇزۇندىن - ئۇزۇنغا ئەھمىيەتسىز، مەنىسىز ئىشلار هەققىدە سۆزلىشىش ئەدەپكە يات بولىدۇ. تېلېفون دېگەننىڭ هەر مىنۇتى پۇلغا ماڭىدۇ، ئۇنىڭدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىشنى بىلىش كېرەك. بىكارتەلەپ ئادەملەر كوچا - كويلاردا سۆزلىشىپ ئولتۇرغانىدەك، سائەتلەپ تېلېفوندا ئەخلەت پاراڭلارنى قىلىپ كىشىلەرنىڭ كەيپىنى ئۇچۇرۇش ئۆزىمىزنىڭ ئابرۇيىنى تۆكىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە تېلېفوندىن چىقىۋاتقان ئاۋاز ئادەتتىكى ئاۋازغا ئوخشىمايدۇ. ئۇنىڭدىكى رادىيەتسىيە ئادەمنىڭ سالامەتلىكىگە هەرقاچان يامان تەسىر قىلىپ تۇرىدۇ. ئۆزىمىزنىڭ تەن - سالامەتلىكى ئۈچۈنمۇ تېلېفوندا گەپنىڭ پوسكاللىسىنى دەپلا قويۇش ياخشى. بەلكىم سىزنىڭ ئۇ لاۋزا سۆزلىرىڭىز قارشى تەرەپنى بىزار قىلىپ قويۇشىمۇ مۇمكىن.

ئالتىنچى، تېلېفوندىكى سۆزلەر ئەدەپلىك، قائىدە - يوسۇن-لۇق بولسۇن. تېلېفوندا ئەدەپلىك، پەزىلەتلىك سۆزلىشىش، قو-پال، تۇتۇرۇقسىز، ئەسكى گەپلەرنى تىلغا ئالماسلىق كېرەك. بو-لۇپمۇ كەيپىياتىنى كونترول قىلىش، كەيپىياتى ياخشى بولمىغان ۋاقىتلاردا باشقىلارنىڭ تېلېفونىنى قوبۇل قىلغاندا، ئۆزىنى تۇ-تۇۋېلىپ، هازىر كەيپىياتىم ياخشى ئەمەس، كەچۈرىسىز، كېيىن ئايرىم سۆزلىشەرمىز دېگەندەك سۆزلەر بىلەن تېلېفونىنى بېسە-ۋېتىش لازىم. قارشى تەرەپنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى بىلىپ - بىل-مەي تۇرۇپلا، تېلېفونىنى بېسۋېتىش ئەدەپكە يات قىلىق. بولمە-

سا قارشى تەرەپ سىزنىڭ روھىي ھالىتىڭىزدىكى نورمالسىزلىقـ
ـنى ئۇقماي باشقىچە ئويلاپ كۆڭلى رەنجىپ قېلىشى مۇمكىن.

يەتتىنچى، ئۇقۇشماسلىق بولغاندا، ئەدەپلىك مۇئامىلە قىلىش كېرەك. تېلېفون دېگەن نومۇر بىلەن ماڭىدۇ. بەزىدە بىلىپ ـ بىلمەي مۇناسىۋەتسىز كىشىلەرنىڭ نومۇرى بېسىلىپ قېلىپ، ئۇلىنىپ قالسا، چىرايلىق كەچۈرۈم سوراش كېرەك. بەزىلەر تېلېفوننى خاتا ئۇرۇپ قالغانلىقىنى بىلىپلا، گەپ ـ سۆزسىز تېلېفوننى قويۇۋېتىدۇ. قارشى تەرەپ گەرچە سىزنى تونۇسۇن ـ تونۇمىسۇن، چىرايلىق ئۆزرە ئېيتىڭ. تونۇيدىغان ئادەمنىڭ نومۇرى بېسىلىپ كەتكەن بولسا «مەن ئەسلى باشقا بىرىگە تېلېفون ئۇرغان، ئۇقۇشماي سىزگە بېسىلىپ قاپتۇ، سىزگە ئايرىم تېلېفون قىلارمەن» دەپ ئاندىن تېلېفوننى ئۈزۈش كېرەك. بولمىسا، ئۇ كىشىنىڭ تېلېفونىغا نومۇر چۈشكەندىن كېيىن، يەنە سىزگە تېلېفون قايتۇرىمەن دەپ ئاۋارە بولىدۇ. بۇمۇ خۇددى باشقىلارنىڭ ئۆيىگە خاتا كىرىپ قېلىپ ئەپۇ سورىغاندەك ئىش. قارشى تەرەپ ئۇقۇشماستىن سىزنىڭ نومۇرىڭىزغا تېلېفون ئۇرۇپ قېلىپ، ئەپۇ سورىغان بولسا، قوپاللىق قىلماي، ئەپۇنى قوبۇل قىلىڭ.

سەككىزىنچى، ئەگەر ئىنتايىن مۇھىم ئىش بولمىسا يېرىم كېچىلەردە باشقىلارغا تېلېفون قىلىشتىن ھەزەر قىلىڭ، بۇنداق نورمالسىز ۋاقىتتا كەلگەن تېلېفوننىڭ ياخشى تەرىپىدىن يامان تەرىپى كۆپ. شۇڭا، كىشىلەردە تەشۋىش، ئەنسىرەش پەيدا قىلىپ قويىدۇ. بەزى كىشىلەر مەست بولۇپ قېلىپ كەلسە ـ كەلمەس ۋاقىتتا تېلېفون قىلىدۇ. ھەتتا تونۇمىغان ئادەملەرگە تېلېفون قىلىپ بىزار قىلىدۇ. مەست ھالەتتە ئىلاج بار باشقىلارغا تېلېـ
ـفون قىلماسلىق كېرەك.

ئومۇمەن زامانغا، دەۋر تەرەققىياتىغا ماسلىشىپ ياشاش ئو-
ڭاي ئەمەس، ئۇ كىشىلەرگە خېلى ئەتراپلىق تەربىيەلىنىش ۋە ئۆزىدە مۇناسىپ ئۇنىۋېرسال ساپا ھازىرلاش تەلىپىنى قويىدۇ، بىز يۈكسەك پەزىلىتىمىز ۋە ئەنئەنىۋى ئەخلاقىمىز بىلەن دۇنـ
ـياغا تەسىر كۆرسىتەلەيمىز.

ئىككىنچى قىسىم

مىراس يوسۇنلار

«دۇانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە قەدىمكى قائىدە ـ يوسۇنلار تەسۋىرى

خاقانىيە ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا، جۈملىدىن ئەدەبىيە تارىخىدا غايەت زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن دەۋر. دۆلەتنىڭ گۈللىنىشى، ئىقتىسادنىڭ جانلىنىشى، كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشقا بولغان تەلىپىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ، تۇرمۇشنىڭ مەزمۇنىمۇ بارغانچە بېيىدى. مۇراسىملار كۆپ خىللاشتى، قائىدە ـ يوسۇن تەلىپىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. چۈنكى، ئۇيغۇرلار قەدىمدىن تارتىپ قائىدە ـ يوسۇنغا ئەھمىيەت بېرىدىغان، قائىدە ـ يوسۇننى ھىمايە قىلىدىغان، قائىدە ـ يوسۇننى ئىنسانىيلىقنىڭ مۇھىم بىر بەلگىسى دەپ قەدىرلەيدىغان خەلق بولغاچقا، قائىدە ـ يوسۇننى ئاۋام قانۇنى دەرىجىسىدە ئۇلۇغلىغان، قائىدە ـ يوسۇنلۇق ئادەمنى پەزىلەتلىك، تەربىيەلىك، پايدىلىق ئادەم ھېسابلاپ، قائىدە ـ يوسۇندىن چەتنىگەن، قائىدە ـ يوسۇننى كۆزگە ئىلمىغان ئادەمنى جەمئىيەتكە زىيانلىق ئادەم، ئادەمىيلىك سۈپىتىنى يوقاتقان ئادەم دەپ يامان ئالغان. مانا شۇنداق ئورتاق ئاڭنىڭ ساداسىنى يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇنداق ئەكس ئەتتۈرگەن:

پۈتۈن نەرسىنىڭ تەرتىپ ـ يوسۇنى بار،
يوسۇنلۇق بولسا ئەر، يۈزى نۇرلىنار.

يەنە شۇنداق تەكىتلەيدۇكى، قائىدە ـ يوسۇن بىلەن ياشا، يوسۇنسىز كىشىنىڭ زىينى تېگىدۇ، يوسۇن بىلگەن ئادەم تۆر

بېشى بولالايدۇ. قائىدە ـ يوسۇن ئۇقمايدىغان كىشىلەر قىلىق-سىز، ئەدەپسىز بولىدۇ.

قەدىمكى زاماندا قائىدە ـ يوسۇن ئۇقۇمىنى «تۆرۈ» دەپ ئاتىغان. كېيىن بۇ ئاتالغۇ دۆلەتنىڭ مۇنتىزىم قانۇنىنىمۇ بىلدۈرىدىغان بولغان، چۈنكى دۆلەت قانۇنى بەربىر ئاۋام قانۇنى ئاساسىدا بارلىققا كېلىدۇ ۋە تېخىمۇ مۇنتىزىملىشىدۇ. ئەگەر خەلقنىڭ ئۆزىنى ئۆزى كونترول قىلىدىغان، ئۆزىنى ئۆزى تەربىيىلەيدىغان ئىجتىمائىي «تۆرۈ» ـــ قائىدە ـ يوسۇن ئۆزدىنىڭ رولىنى يوقىتىپ قويغۇدەك بولسا، دۆلەت قانۇنلىرىنىڭمۇ رولى بولمايدۇ. بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، خەلقنىڭ ئىلغار ئەنئەنىۋى قائىدە ـ يوسۇنلىرىنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرۇش ، ئۇنىڭ تەرەققىي قىلىپ بېيىشىغا يول قويۇش ئەملىيەتتە جەمئىيەتنىڭ نورمال ئىجتىمائىي تەرتىپىنى قوغداشقا پايدىلىق. شۇڭا، 11 ـ ئەسىرلەردە يۇسۇپ خاس هاجىپ، ئاۋام ئېسىل قائىدە ـ يوسۇنلارنى تەرك ئېتىپ مەنپەئەت كەينىگە كىرىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، دۆلەتنىڭ يۇقىرى قاتلىمىدىن تارتىپ ئاددىي پۇقرالىغىچە نۇرغۇن كىشىلەر نەپسىگە بېرىلىپ، پەزىلەتنى يوقاتقانلىقىنى، نەتىجىدە دۆلەتنىڭ قانۇن ـ تۈزۈمى ئۆزىنىڭ كونترول دەستىسىدىن مەھرۇم بولۇپ قالغانلىقى، جەمئىيەت خاراب بولۇشقا، روھ بۇلغىنىشقا يۈزلەنگەنلىكىدىن قاتتىق ئاغرىنغان.

مەھمۇد كاشغەرىي يۇقىرى تەبىقە قاتلىمىدا قائىدە ـ يوسۇن بىلەن تەربىيەلەنگەنلىكى، قائىدە ـ يوسۇننىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا ئۆسۈپ يېتىلگەنلىكى ئۈچۈن، خاقانىيەنىڭ قائىدە ـ يوسۇنلىرىنى پۈختا ئىگىلىگەن. ئوردا يوسۇنلىرىدىن تارتىپ ئاۋامنىڭ يوسۇنلىرىغىچە قويۇق ئارىلىشىپ، قائىدە ـ يوسۇنلارنىڭ شەكلى ۋە مەزمۇنىغىچە قەلبىگە سىڭدۈرگەن. ئۇ خەلقنىڭ مۇناق بىر ماقالىنى بىلەتتى: «زورلۇق ـ زومبۇلۇق ئىشكىتىن كىرسە، قائىدە ـ يوسۇن تۆشۈلۈكتىن چىقار.» چۈنكى، ئۇيغۇرلارنىڭ قائىدە ـ يوسۇنى زورلۇق ـ زومبۇلۇق ئۇستىگە ئەمەس، بەلكى ئىناقلىق،

ئىتتىپاقلىق، ئۆزئارا ھۆرمەت، قەدىر - قىممەت، ئىنسانىي پە-زىلەت ئۇستىگە قۇرۇلغان. خەلق نەدە زورلۇق - زومبۇلۇق باش كۆتۈرسە، شۇ يەردىن قائىدە - يوسۇن كۆتۈرۈلۈپ كېتىدۇ، قا-ئىدە - يوسۇن كۆتۈرۈلسە ئىتتىپاقلىق، ئۆزئارا كۆيۈنۈش، ئىن-سانىي مېھىر - مۇھەببەت ۋە پەزىلەتكە ئورۇن قالمايدۇ، دەپ چۈشەنگەن. شۇڭا، قائىدە - يوسۇننى قەدىرلەش ئەملىيەتتە تۈرمۇشنى سۆيۈش، ئۆزىنى قەدىرلەش، ئىنسانىي پەزىلەتنى، جەمئىيەتنىڭ نورمال تەرتىپىنى قوغداش بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى.

مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋان» غا ئۆز دەۋرىدىكى ئاۋامنىڭ قا-ئىدە - يوسۇنىغا دائىر خېلى كۆپ ئۆرنەكلەرنى خاتىرىلەپ قال-دۇرغان. ئۇنىڭ بەزىلىرى پەقەتلا بىر تەرەپتىن سۈپەتلىلا تىلغا ئېلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ بىر ئەينەك سۈپىتىدە بىزنى يەنە خېلى كۆپ ھايات مەنزىرىسىنى كۆرۈش پۈرسىتىگە ئىگە قىلدى.

مەھمۇد كاشغەرىي شۇ قانۇنىيەتنى بىلەتتىكى، «ئەل قالار، تۆرۈ قالماس» ئىدى. قائىدە - يوسۇن بىر كۈندە، بىر يىلدا بار-لىققا كېلىپ، يەنە بىر يىلدا تۈگەيدىغان، بىر مۇراسىمدا پەيدا بولۇپ، يەنە بىر مۇراسىمدا ئالمىشىدىغان نەرسە ئەمەس، بەلكى ئۇ شۇ خەلقنىڭ پۈتكۈل ھايات تارىخى بىلەن قوشكېزەك ئىدى. ئۇ شۇ مىللەت پەيدا بولغاندا پەيدا بولۇپ، شۇ مىللەتنىڭ تەرەق-قىي قىلىشىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلىدۇ، مىللەت گۈللەنگەندە گۈللىنىدۇ، مىللەت زاۋاللىققا يۈز تۇتقاندا خارابلىشىدۇ، ئۆزى-نىڭ ھاياتىي ئىقتىدارىنى زەئىپلەشتۈرىدۇ، مىللەت يوقالغاندا يوقىلىدۇ. قائىدە - يوسۇننى تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە ئۇنى قوغداش مىللەتنىڭ بىر گەۋدىلىشىش، ئۇيۇشۇش كۈچىنى ئاشۇ-رىدۇ، بۇ مەنىدىن بىز قائىدە - يوسۇننى خەلقنىڭ ئىممۇنىتېت كۈچى دەپ قارايمىز. ئەگەر قائىدە - يوسۇندىن يىراقلاشسا، مىللەتنىڭ ھۈجەيرىسىنى مەنىۋى كېسەللىك قاپلاپ، بارا - بارا ئاجىزلاشتۇرۇۋېتىدۇ.

قەدىمكى قائىدە - يوسۇنلار ھازىرقى قائىدە - يوسۇنلىرى - مىزانىڭ ئانىسى، ھازىرقى قائىدە - يوسۇنلار قەدىمكى قائىدە - يوسۇنلارنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى، بىز «دىۋان»دىكى قائىدە - يوسۇن باغچىسىغا كىرسەك، ئۇلۇغۋار بىر كىملىك ئەندىزىسىنى تاماشا قىلىش پۇرسىتىگە ئېرىشىمىز. بۇ باي قائىدە - يوسۇنلارنىڭ بەزىلىرى ھازىرغىچە ئىزچىل داۋاملاشقان، بەزىلىرى ياتلاشقان، يەنە بەزىلىرى دەۋرنىڭ بوران - چاپقۇنلىرىدا كۆمۈپ تاشلانغان. زامانىمىز بىلەن خاقانىيە ئوتتۇرىسىدا قائىدە - يوسۇن ئەلچىلىكىنى قىلىش مەقسىتىدە بىرەر كۆۋرۈك سېلىش ئۈچۈن بۇ كىتابقا «دىۋان»دىكى قائىدە - يوسۇن ئۆرنەكلىرىگە قىسقىچە يەشمە بېرىپ، ئۇنى كىتابىمىزنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى قىلىپ بەھرىمەن بولۇشۇڭلارغا سۇندۇم. بۇ قىسىمدا، ئالدىنقى قىسىمدا تىلغا ئېلىنمىغان خېلى كۆپ قائىدە - يوسۇنلار سېلىشتۇرما ئاساسىدا بايان قىلىندى. بۇ ئۆرنەكلەر ئارقىلىق مەنىۋى جەھەتە بولسىمۇ خاقانىيەنىڭ تۇرمۇش قاينىمىغا سايا‌ھەت قىلغاندەك تۇيغۇغا كېلەلىسەڭلار مەقسىتىمىزگە يەتكەن بولىمىز.

بىر قىسىم مەدەنىي ئادەتلەر

«دىۋانۇلۇغەتىت تۈرك» تە ئورۇن ئالغان قائىدە - يوسۇنلارنىڭ ئېغىرراق سالمىقىنى «مەدەنىي ئادەتلەر» ئىگىلەيدۇ. گەرچە قائىدە - يوسۇنلارنىڭ ھەممىسى مەدەنىي ئادەت كاتېگورىيەسىگە كىرسىمۇ، ئۇلارغا كونكرېتراق مەنىدىن مۇئامىلە قىلغاندا، بەزىلىرى شۇ قائىدە - يوسۇنلار ساھىبلىرىنىڭ تۇرمۇشىدىكى خاس مەدەنىيەتتە تۇتقان ئورنىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ؛ شۇنداقلا شۇ خەلقنىڭ مەدەنىيىلىك دەرىجىسىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان كۆرگۈ رولىنى ئويناپدۇ، بىز تونۇشتۇرغان 31 تۈرلۈك مەدەنىي ئادەتلەر ھازىرغىچە ئۆزىنىڭ قىممىتىنى يوقاتمىغان، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشتا ئويناپدىغان رولى ھەرگىزمۇ خىرەلىشىپ قالمىغان، بەلكى ئۇلارغا ھەرقاچان ۋارىسلىق قىلىنسا، مىللىتىمىزنىڭ ئوبرازى تېخىمۇ نۇرلىنىدۇ.

تۆرۈ

«تۆرۈ» سۆزىنى بىز ئىككى نۇقتىدا شەرھلەيمىز. بىرى، بىز ئۇنى دۆلەتنىڭ مۇنتىزىم قانۇن - تۈزۈمى نۇقتىسىدىن شەرھلەيمىز، يەنە بىرى، خەلقنىڭ قائىدە - يوسۇنى نۇقتىسىدىن شەرھلەيمىز. چۈنكى، «تۆرۈ»نىڭ مەنە ۋە مەزمۇنىمۇ قەدىمكى ئۇيغۇرلاردا ئىككى خىل مەنىدە قوللىنىلغان. قائىدە - يوسۇننى ئۇقتۇرىدىغان تۆرۈ «قانۇن - تۈزۈم»نى ئۇقتۇرىدىغان «تۆرۈ»نىڭ ئانسى بولغان.

«تۆرۈ»نىڭ لۇغەت مەنىسى «قائىدە ـ يوسۇن»، «تۈزۈم»، «قانۇن»، «قائىدە» دېگەندەك مەنىلەرنى ئۇقتۇرىدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئېتىمولوگىيەسىنى سۈرۈشتۈرگەندە ئۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى يۇقىرى، ئالىي، ھۆرمەتلىك مەنىسىدىكى «تۆر»دىن كەلگەن. چۈنكى، بۇ خۇسۇستا يۇسۇپ خاس ھاجىپ:

262. بىلىمسىزگە تۆردە ئورۇن بولسا كۆر،
بۇ تۆر بولدى پەگاھ، پەگاھ بولدى تۆر.

263. قالى بىلگەكە تەگسە ئەلدە بۇرۇن،
ئول ئەل بولدى تۆردە تاقى كەد بۇرۇن.

(قاراپ باققىن، بىلىمسىزگە تۆردىن ئورۇن تېگىپ قالغان بولسا، بۇ تۆر پەگاھ بولۇپ، پەگاھ تۆر بولىدۇ. ئەگەر قايسى ئالىم پەگاھقا چۈشۈپ قالغان بولسا، بۇ پەگاھ ئالىلىبۇرۇن تۆر بولىدۇ.)

روشەنكى، بۇ يەردىكى تۆر، پەگاھ ئورۇنغا ئەمەس، بەلكى ئادەمگە بېرىلگەن. ئادەم بىلىملىك، پەزىلەتلىك، ھۆرمەتلىك بولسا ئورنى تۆردە، يەنى ھۆرمەت تەختىدە بولغان. ئۇيغۇرلارنىڭ تۈرمۈشىدا ھازىرغىچە بۇ يوسۇن ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلگەن. پەزىلەتلىك، قائىدە ـ يوسۇن بىلىملىك ئەلنىڭ چوڭلىرىنى، پىشقەدەملىرىنى تۆرگە ئېلىش قەدىمدىن بېرى داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنە. ئەگەر بۇ ئەنئەنە بۇزۇلۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا پۇلدار، باي غوجاملار، ئەمەلدار، تەكەببۇر كىشىلەر تۆر بېشى قىلىپ قويۇلسا «تۆرۈ» بۇزۇلىدۇ، «تۆر» ئۆزىنىڭ تۆرلۈك ئورنىنى يوقىتىپ قويىدۇ.

مەھمۇد كاشغەرىي تۈركىلەرنىڭ ئىسمىنى تەڭرى ئۆزى ئەزىزلەپ قويغانلىقى ھەم يەر يۈزىنىڭ ئەڭ ئېسىل، ھاۋالىق جايلىرىغا ئورۇنلاشتۇرغانلىقىنى يېزىپ، بۇنداق بولۇشى

تۇركلەرنىڭ پەزىلەتلىك، قائىدە - يوسۇنلۇق خەلق ئىكەنلىكىدىن بولغان. شۇڭا، ئۇلار ئۇلۇغلۇق تاجنى كىيگەن دەپ قاراپ مۇنداق دەيدۇ: «ئۇنىڭ ئۇستىگە تۇركلەر كۆركەم، يېقىملىق، ئوچۇق چىراي، ئەدەپلىك، قېرىلارنى ھۆرمەتلەيدىغان، ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىدىغان، ئاددىي - سادىدا، كەمتەر، دادىل، مەرد ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش سان - ساناقسىز پەزىلەتلەرگە ئىگە.» ئارقىدىن «ئەگەر كىم ئۇنى تۇرك دەپ تونۇسا، كىشىلەر ئۇنىڭغا شۇنى ئېيتىدۇ، ئۇلۇغلۇق شۇنىڭغا تېگىدۇ، ئۇنىڭدىن باشقىسىغا ئاشمايدۇ» (Ⅰ. 457) دەپ يازىدۇ. يۇقىرىقى شەرەپكە پەزىلەتكە، ئېسىل قائىدە - يوسۇنغا قويۇلىدىغان تەلەپ ۋە ئۆلچەملەرنىڭ ئەڭ ماھىيەتلىك قىسىملىرى مۇجەسسەم قىلىنغان.

1. كۆركەملىك: بۇ ھەم تاشقى فىزىيولوگىيەلىك جەھەتتىكى گۈزەللىك، ھەم مەنىۋى جەھەتتىكى كۆركەملىكنى مۇجەسسەم قىلغان گۈزەللىك، چىرايلىقلىق، ماسلىق ئىدى. دېمىسىمۇ ئۇيغۇرلار قەددى - قامەت، بوي - تۇرق، چىراي، ھۆسن جەھەتتە ئۆلچەملىك، چىرايلىق ياراتىلغان قوۋم ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ تەبىئي گۈزەللىكى ھازىرقى دۇنيانىڭ ئورتاق گۈزەللىك ئۆلچىمىدىن يىراق ئەمەس ئىدى.

2. يېقىملىق، ئوچۇق چىرايلىق: بۇ باشقىلارغا بېرىدىغان بىۋاستە تەسىرات بولۇپ، «يېقىملىق» دېگەن كىشىلەرگە ياخشى، سۆيۈملۈك، يېقىنلىق، ئىللىق تەسىر بېرىدىغان ياخشى مىجەز دېگەنلىك، بۇنىڭغا «ئوچۇق چىراي»لىق پەزىلىتى قوشۇلۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ بەتخۇي، بەت چىراي ئەمەس، بەلكى قارىن - كۆكسى كەڭ، باشقىلارغا ياخشى خۇلقى بىلەن خۇرسەنلىك بېغىشلىيالايدىغان ئالاھىدىلىكى نەزەردە تۇتۇلغان. روشەنكى، ئادەمنىڭ چىرايى ئۇنىڭ قەلبىنىڭ دېرىزىسى، چىرايىنىڭ ئوچۇقلۇقى، يېقىملىقلىقى ئۇنىڭ قەلبىنىڭ پاك، بىغۇبارلىقىنىڭ ئىپادىسى ئىدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇ قانۇنىيەتتىن چىقىپ، ھەممىنى سۆيمەن دەپ دەۋا قىلىشىدۇ،

ھەقىقىي سۆيۈملۈكنىڭ نىشانى زادى نېمە؟ دېگەن سوئالغا: ھەقىقىي سۆيۈملۈك كىشىنىڭ چىرايىدا بىر نىشان بولىدۇ، كۆزىگە كۆزۈڭ چۈشكەندىلا ئۇ نىشان ئايان بولىدۇ، ساڭا توغرا - ئۇدۇل (غۇبارسىز) باقالىسا ئۇنىڭ كۆزى ساڭا ئەسلىي ئەھۋالىدىن بەلگە بېرىدۇ. كۆز دېگەن نەگە باقسا بىر توساق بولىدۇ، بىلگىنكى، كۆڭۈلگە ھەرگىز توساق يوقتۇر. ئۇياتسىز كىشىدىن يىراق تۇرغىن، ئۇياتسىز كىشىنىڭ كۆزىدە خۇنۈك (يېقىمسىز) بىر قاراق بولىدۇ.» بىلىش كېرەككى، يېقىملىقلىق ئۈچۈن چىرايلىقنىڭ ئۆزى بىر بەخت، ئۇ ئۆزىگە ھەم باشقىلارغا خۇشاللىق، بەخت ئېلىپ كېلىدۇ، ئامەت ۋە ياخشىلىق ئاتا قىلىدۇ.

3. ئەدەپلىك: ئەدەپ ھەربىر ئادەمگە قويۇلىدىغان پەزىلەت تەلىپى. ئۇ ئىنسانلارغا خاس بولغان پەزىلەت تەلەپلىرىنىڭ مۇھىم بىر تەرىپى. ئومۇمىي مەنىدە ئەدەپلىك بولۇش ئادەمگە خاس گۈزەل، ياخشى خۇي، ئەخلاققا ئىگە بولۇش، ئەلنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرىغا ئەمەل قىلىش، ئۆزىنىڭ قەدىر - قىممىتىنى ساقلاش، باشقىلارنىڭمۇ ئىززەت - ھۆرمىتىنى قەدىرلەش قاتارلىق كۆپ مەزمۇنلارنى ئۆزىدە يۇغۇرغان. ئەدەپلىك بولۇش كونكرېت مەنىدە، گەپ - سۆزدە سىلىق، ياخشى، گۈزەل سۆزلۈك بولۇش، يامان، قوپال، ئەسكى سۆزلۈك بولماسلىق قاتارلىقلارغا قارىتىلىدۇ، ھەرىكەتتىكى ئەدەپلەردە، يۈرۈش - تۇرۇشتا، ئولتۇرۇش - قوپۇشتا سىلىق بولۇش، باشقىلارغا ئازار بەرمەسلىك، باشقىلارنىڭ نەرسىلىرىگە چېقىلماسلىق، كەلسە - كەلمەس يەرلەرگە تۈكۈرمەسلىك، نەرسە - كېرەكلەرنى تاشلىماسلىق قاتارلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. مۇناسىۋەتتىكى ئەدەپتە، تەكەببۇرلۇق قىلماسلىق، ئېغىر - بېسىق، كەمتەر بولۇش، باشقىلارغا ھۆرمەت بىلەن، ئىززەت بىلەن مۇئامىلە قىلىش، يامان غەرەزدە بولماسلىق تەلەپلىرى تۇرىدۇ. ئومۇمەن، ئادەمنىڭ بارلىق ھەرىكەت، گەپ - سۆزلىرىدە ئەدەپ تەلەپلىرى

بولىدۇ. ئەدەپلىك بولسا كىشىلەرگە يېقىملىق كۆرۈنىدۇ، ئەدەپسىز ئادەم ھەم كىشىنىڭ كۆزىگە پەس كۆرۈنىدۇ. ئەدەپسىز ئادەمدىن ھەممە ئادەم قاچىدۇ، ئامەتمۇ، بەختمۇ يۈز ئۆرۈيدۇ.

4. قېرىلارنى ھۆرمەتلەش: قېرىلارنى ھۆرمەتلەش، قەدىرلەش، ئۇلارنىڭ ئالدىدىن توغرا ئۆتمەسلىك، ئۇلارغا ئازار بەرمەسلىك، ئۇلارنىڭ نەسىھەتلىرىنى كۆڭۈل قويۇپ ئاڭلاش ھەم ئۇنىڭغا ئەمەل قىلىش ئۇيغۇرلارنىڭ قائىدە ـ يوسۇنلىرىدىكى قەدىرلەشكە ئەرزىيدىغان مۇھىم پەزىلەتلىرىنىڭ بىرى. چۈنكى، بۇ يەردە قەدىرلىنىۋاتقان، ھۆرمەتلىنىۋاتقان ئوبيېكت ياش جەھەتتە چوڭ بولغانلىقى ئەمەس، بەلكى تەجرىبىلىرى مول، پەزىلەتتە چوڭ بولغانلىقى ئۈچۈندۇر. بۇنىڭدىن ھەرگىزمۇ ئۆزىدە قېرىلارغا خاس، ھۆرمەتكە لايىق دەسمى ھازىرلىمىغان بولسىمۇ، ئۆچكىنىڭكىدەك ساقلى بولسلا ھۆرمەتلە دېگەن مەنە چىقمايدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئادەم 40 ياشقىچە ئۆزىدە يېتەرلىك بىلىم، قابىلىيەت، تەجرىبە ھاسىل قىلالمىغان بولسا، ئۇ ئادەمنى ھايۋان ئاتاش كېرەك، دەپ قارىغان. بۇ مەنىدىن ئالغاندا، قېرىلار ھۆرمەتلىنىشى كېرەك، بىراق ئۇلارمۇ ھۆرمەتكە لايىق ئۆزىدە پەزىلەت ۋە قابىلىيەت يېتىلدۈرۈشى لازىم. «دىۋان»دا «ئۇلۇغنى ئۇلۇغلىسا قۇت كېلۈر» دېگەن ماقال بار. بۇنىڭدىكى ئۇلۇغلۇق قېرى، پېشقەدەم، پاراسەتلىك، بىلىملىك، ئەلگە يول باشلىيالايدىغان كىشىلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان. مانا شۇنداق ئۇلۇغلۇق مەرتىۋىسىگە يەتكەن قېرىلارنى قەدىمكى زامانىدا «ئۆگە» دەپ ئاتىغان. «ئۆگە» دېمەك، بېشىدىن نۇرغۇن ئىسسىق ـ سوغۇق ئۆتكەن، بىلىملىك، قابىلىيەتلىك، تەجرىبىلىك دېگەن مەنىنى ئۇقتۇراتتى. مانا شۇنداق پېشقەدەملەرنى قەدىرلەيدىغان خەلق رونىق تاپىدۇ، بەختىنى تاپىدۇ.

5. ۋەدىگە ۋاپا قىلىش: ۋەدىگە ۋاپا قىلىش قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ پەزىلەت تەلىپىدە كىشىنى ئۇلۇغلۇققا ئىگە

قىلىدىغان، قەدىر - قىممەتلىك قىلىدىغان پەزىلەتلەرنىڭ بىرى ئىدى. ئۇيغۇرلار ۋەدە دېگەن قەسەم دەپ بىلىدۇ، ۋەدىگە ئەمەل قىلىشنى مەردلىكنىڭ مۇھىم بەلگىلىرىدىن سانايدۇ، ۋەدىگە خىلاپلىق قىلىشنى نامەردلىكتە ئەيىبلەيدۇ. نامەرد ئادەم ھەقىقىي مەنىدىكى ئەر ھېسابلانمايدۇ. مەرد ئادەم دەيدۇ، قىلىدۇ، نامەرد ئادەم دەيدۇ، قىلمايدۇ. سۆزى بىلەن ھەرىكىتىنىڭ بىردەكلىكى مەردلىكنىڭ مۇھىم بىر بەلگىسى، سۆزى باشقا، ھەرىكىتى باشقا بولۇش نامەردلىكلا ئەمەس، بەلكى مۇناپىقلىق دەپ قارىلىدۇ. «ئەر سۆزىدىن قايتماس، يولۋاس ئىزىدىن» دېگەن ماقال ئۇيغۇرلارنىڭ مەردلىك خىتابى ۋە ۋەدىسى ئىدى. «ۋەدىمۇ ئېغىزدىن چىقىدۇ، جانمۇ ئېغىزدىن چىقىدۇ.» ۋەدە ساداقەت، ۋاپادارلىق ئارقىلىقمۇ ئىپادىلىنىدۇ، ۋاپا يوق ئادەمدە ساداقەت بولمايدۇ، ساداقەت ۋە ۋاپا بولمىسا ۋەدىگىمۇ ۋاپا بولمايدۇ.

6. مەردلىك: مەردلىك دېگەن ئىنساننىڭ خاراكتېرىنى نۇرلاندۇرىدىغان چىراغ، نامەردلىك كىشىگە ھاقارەت تامغىسىنى باسىدىغان ئېزىتقۇ. ھەققانىيلىقمۇ مەردلىكتىن بولىدۇ، باتۇرلۇقمۇ مەردلىكتىن تۇغۇلىدۇ، ساخاۋەتمۇ مەردلىك شېخىدا پىشىدۇ، مەردلىك بۇلىقىدىن سۇغىرىلىدۇ. مەردلىك شان - شەرەپ ئېلىپ كېلىدۇ، مەردلىك بەخت ئېلىپ كېلىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ مەردلىكنىڭ چوققىسى توغرىسىدا: پۇل - مال تارقاتماق مەردلىك، سېخىيلىق ئەمەس، ئەل - ۋەتەن ئۈچۈن جېنىنى تەسەددۇق قىلىش ھەقىقىي مەنىدىكى سېخىيلىق، مەردلىكتۇر دېگەنىدى. دۇنيا مەردلەر بىلەن گۈزەل، مەردلەر بىلەن قۇدرەتلىك، نەدە نامەردلىك باش كۆتۈرسە، زەئىپلىك، رەزىللىك جاھاننى قاپلايدۇ. «توشقاندەك يۈز يىل ياشىغاندىن يولۋاستەك بىر يىل ياشا» دېگەن خىتابمۇ مەردلىك خىتابى ئىدى. تەقدىر زەربىلىرىنى پەقەت مەردلىكلا كۇمپەيكۇم قىلالايدۇ، ھەرقانداق بالا كەلسە نامەردلەردىن كېلىدۇ، بىر مىللەتنىڭ خارلىق، زاۋاللىققا يۈزلىنىشى بىلىمسىزلىك،

نادانلىقتىنمۇ كۆرە، نامەردلىك بىلەن بولىدۇ، دەپ قارايمىز. دۇنيانى مەردلەر ياراتقان، نامەردلەر دۇنياغا ئوت ياققان. مەردلىك ئەتىۋارلىنىپ، نامەردلىك سۆكۈلىدىغان ئەل روناق تاپىدۇ، نامەردلىككە يول بەرگەن ئەل ئۆزىنىڭ گۆرىنى ئۆزى كولىغان بولىدۇ. شەرمەندە بولۇشتىن هايا قىلىشمۇ مەردلىك، شەرمەندە يول تۇتۇپ، ئۇنى جان بېقىشنىڭ ۋاستىسى قىلىۋېلىش نامەردلىكتۇر. ئۇيغۇرلاردىكى مەردلەرنى قەدىرلەش، مەردلىكنى ئۇلۇغ بىلىش هەقىقەتەن قىممەتلىك پەزىلەت، بۇنى هەرگىز قولدىن بەرمەسلىك كېرەك.

7. دادىللىق: ئادەمنىڭ مەردلىك خاراكتېرىنى سىنايدىغان، پەزىلەتكە شاهىت بولىدىغان گىر تېشى دادىللىقتۇر. دادىللىق دېگەن هەرقانداق مۇهىتتا سۆرەلمىلىك قىلماسلىق، «كۆمسەم پىشارمۇ، ياپسامۇ» دەپ قاراپ تۇرماي، ئىشنى كېيىنگە قىلىشنى، هەق - ناهەق مەسىلىسىگە توغرا كەلگەندە تېگىرقماسلىقنى، يۈرەكلىك بولۇشنى كۆرسىتىدۇ، دادىل ئادەم پۇرسەتنى تۇتالايدۇ، سۆرەلمە ئادەم پۇرسەتنى قولدىن بېرىپ ۋايسايدۇ، دادىل ئادەم ئۇزلۇكسىز ئالدىغا ماڭىدۇ، تېگىرقاپ تۇرمايدۇ، دادىل بولمىغاندا هېچقانداق ئىشنى باشقا ئېلىپ چىققىلى بولمايدۇ. قاراخانىيلاردا «تۆرۈ»نىڭ يەنە بىر مەنىسى قانۇن - قائىدىنى ئىپادىلىگەنده، دادىل، كەسكىنلىك قانۇننىڭ بىر ئالاهىدىلىكى ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى. قانۇن يۈرگۈزگۈچى دەۋا سورىغاندا، دەۋاگەرنى ساقلىتىپ قويماي، دادىل، كەسكىن بولۇش، تېگىرقماسلىق، تۇغقانلىرى، بالا - چاقىلىرى بولسىمۇ، ئارىسالدى بولماسلىق، خۇددى پىچاقتەك كېسىپ - كېسىپ قىلىش تەلىپى قويۇلغان. يۈسۈپ خاس هاجىپ يەنە بىر بېيىتتا دۇرۇسلۇق، مەردلىك، دادىللىق، سەممىيلىك سۈپىتىده مۇنداق مىسرالارنى تىزىدۇ:

862. ئەلىگ ئايدى كۆرگىل كۆنى ئەر ئۆزى
تىلى كۆڭلى بىرلە بىرىكەر سۆزى

863. تاشى تەگ ئىچى ئول ئىچى تەگ تاشى
بۇ ياڭلىغ بولۇر ئول كۆنى چىن كىشى

864. كۆڭۈلىن چىقارسا ئايادا ئۇرۇپ
يورىسا ئۇيادماسا يالڭۇق كۆرۈپ

(ئېلىگ ئېيتتىكى، ھەقىقىي دۇرۇس ئەر دېگەننىڭ تىلى بىلەن دىلى بىردەك بولىدۇ، ئىچىمۇ تېشىدەك، تېشىمۇ ئىچىدەك بولسا، يۈرىكىنى ئالىقىنىدا تۇتۇپ ئەل ئارىسىدا ئۇيالماي يۈرەلىگەن ئادەم ھەقىقىي چىن، توغرا كىشى ھېسابلىنىدۇ.)

يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئۇيغۇرلاردىكى «تۆرۈ»نىڭ پەزىلەت تەلىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقماق خېلى مۈشكۈل ئىش ئىدى. قاچان قائىدە - يوسۇن بۇزغۇنچىلىققا يۈزلەنگەن بولسا، شۇ دەۋردە مىللەت جاھالەتكە پاتقان، زاۋاللىققا يۈز تۇتقانىدى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ «تۆرۈ»نىڭ بۇزۇلغانلىقىدىن كېلىپ چىققان مەنىۋى تىراگېدىيەلەر ھەققىدە مۇنداق ئۇچۇر بەرگەن: «زامانىڭغا ئوبدان نەزەر سالغىن، ھەممە قائىدە - يوسۇنلار باشقىچە بولۇپ كەتتى. بىلىملىكلەر خارلاندى، ئۇلار ئۆزىنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى ئايايدىغان بولۇپ قالدى. ئەقىللىقلار كېكەچ بولۇپ ئېغىز ئاچالماس بولدى. ئەل ئىچىدە يارىماس پەس كىشىلەر كۆپىيىپ كەتتى. ياۋاشلار دەپسەندە بولۇپ بېشىنى كۆتۈرەلمەس بولدى. مەي بىلەن يۈزىنى يۇيىدىغان بىنامازلار مەرد - باتۇر ئاتىلىپ ئەلگە كۈچ كۆرسىتىۋاتىدۇ، پىتنە - پاساتچىلار ئەر ئاتىلىپ، مەي ئىچمەيدىغان پاك كىشىلەر خەسىس دەپ تونۇلۇۋاتىدۇ... كىشىلەرنىڭ كۆڭلى تىلىدىن

باشقىچە بولۇپ كەتتى. خەلقتىن ۋاپا كۆتۈرۈلۈپ، جاپا غالىب كەلدى. ئىشەنچلىك بىرەر ئادەمنى ئىزدەپ تاپقىلى بولمايدۇ. قېرىنداشلار يېقىنلىقنى تاشلاشتى. دوستلار ساداقەتنى تەرك ئەتتى. كىچىكتە ئەدەپ قالمىدى، چوڭىدا بىلىم كەملىدى. قوپال نادانلار كۆپىيىپ، پەزىلەت ئىگىلىرى ئازايدى. ھەقىقەت ئۈچۈن دۇرۇس ئىش قىلىدىغانلار قېنى، ئامانەتنىڭ ئورنىنى خىيانەت ئىگىلىدى. ‹نەسىھەت› دېگەن سۆزلا قالدى، ئۇنى ئادا قىلغۇچى قېنى؟ قېنى يامانلىقتىن توسىغۇچى، ياخشىلىققا دەۋەت قىلغۇچى؟ ئاياللاردىن ھايا كۆتۈرۈلۈپ كەتتى. توغرىلىقنىڭ ئورنىنى ئەگرىلىك ئىگىلىدى. نەزەر سال، ئوغۇل ئاتىسىغا ئاتىلىق قىلىۋاتىدۇ. ئوغۇل بەگ بولۇپ، ئاتا بولغۇچى قۇل بولۇۋاتىدۇ. ئوغۇل، قىز ئاتا ھۆرمىتىنى تەرك ئېتىشتى، ‹قېرى› دېگەن ھۆرمەتلىك نام ئەمدى ھاقارەت بولۇپ قالدى» دەپ بايان قىلغاندىن كېيىن، بۇنىڭ ھەممىسى ئەل ئىچىدە «تۆرۈ»نىڭ سۇسلاپ كەتكەنلىكىنىڭ ئىپادىسى دەپ خۇلاسە چىقارغان.

يۇقىرىقىلاردىن قائىدە ـ يوسۇننىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ھاياتىدا قانچىلىك مۇھىم ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

بۇيرۇپ كىتاب يازدۇرۇش ئادىتى ـــ «بىتىك بىتىتماق»

قەدىمكى ئۇيغۇر ـ تۈركىي تىللىق خەلقلەردە خاقانلارنىڭ، بەگلەرنىڭ تەلىپى ۋە زاكاز قىلىشى، ئىقتىسادىي جەھەتتىن ياردەم بېرىشى ھېسابىغا يازغۇچى، شائىر، ئالىملارغا مەلۇم تېمىدا كىتاب يازدۇرۇش ئادىتى بولغان. مەھمۇد كاشغەرىي بۇ ئادەتتىن غۇۋا ئۇچۇر بېرىپ: «ئول بىتىك بىتىتتى ـــ ئۇ كىتاب يازدۇردى» (II . 436) دېگەن بىر جۈملىنى بېرىش ئارقىلىق بۇ ئادەتتىن بىزنى ۋاقىپلاندۇرغان. ئۇيغۇرلار دۇنياغا ئىنتايىن مول، قىممەتلىك كىتابلارنى سوۋغا قىلىپ كەتتى. بۇنىڭ ئۇيغۇرچىسىمۇ بار، ئەرەبچىلىرىمۇ بار، پارسچىلىرىمۇ بار،

هازىرقى بايقالغان، كۆيدۈرۈلۈپ كەتكەن، دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن، تېخى بايقالمىغان كىتابلارنى ئىستاتىستىكا قىلغاندا، ئۇيغۇر خەلقى ھەقىقىي مەنىسى بىلەن كىتاب مىللىتى بولۇشقا مۇناسىپ قىممەتلىك كىتاب مەدەنىيىتىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. بۇ كىتابلارنىڭ بەزىلىرىنى بەگلەر بۇيرۇپ يازدۇرغان ۋە ئۆز نامىدا ئېلان قىلدۇرغان بولسا، بەزى ئەسەرلەرنى ئاپتورلار ئۆز ئىختىيارى بىلەن يېزىپ خاقانلارغا تەقدىم قىلغان. «قۇتادغۇبىلىك»، «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى ئىككى ئالىم ئۆز خاھىشى، مۇددىئاسىغا ئاساسەن يېزىپ، بىرى (يۈسۈپ خاس ھاجىپ) ئۆز دەۋرىدىكى قاراخانىيلارنىڭ خاقانى ھەسەن بۇغراخانغا تەقدىم قىلغان بولسا، يەنە بىرى (مەھمۇد كاشغەرىي) ئۆز دەۋرىدىكى ئاببىاسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ خەلىپىسى ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىئەمرۇللاغا سوۋغا قىلغان. بۇ خىل ئادەت پارسلاردىمۇ بولغان. جاھانغا مەشھۇر بولغان «شاھنامە» دېگەن ئەسەرنى مەھمۇد غەزنەۋى بىر مىسراسىغا بىر تىللا (دەرھەم) بېرىدىغانغا ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىگە يېزىشنى ئورۇنلاشتۇرغانىكەن. ئەسەر پۈتكەندىن كېيىن، قۇتراتقۇ ۋەزىرلەرنىڭ ئېزىقتۇرۇشى بىلەن گېپىدىن يېنىۋالغان مەھمۇد غەزنەۋى تىللا پۇلنىڭ ئورنىغا كۈمۈش پۇل بەرگەن. بۇنىڭغا قاتتىق رەنجىگەن شائىر بۇ پۇللارنىڭ ھەممىسىنى ھاممامچىغا بېرىۋېتىپ قايتىپ كەتكەن. ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا بەگلەرنىڭ تەۋسىيەسىگە ئاساسەن ئەسەر يازغان ئالىم، يازغۇچىلار خېلى بار. «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن» نىڭ ئاپتورى موللا ئىسمەتۇللا بىننى موللا نېمەتۇللا مۆجىزى ئۆز دەۋرىدىكى «خوتەن شاھى» ئەلىشىر ھېكىم بېگىم ھەزرەتلىرى قۇياشىدىن مەندەك بىر ئەرزىمەس غېرىب بىچارە، جۇدالىق دەشتىدە ئاۋارە، غەم ئىلىدە ئەسىر، بارچە ئادەمدىن تۆۋەن كىشىگە (ئۆزىنى دېمەكچى — ئا) بىر يورۇق نۇر چۈشۈپ، مەندەك بىر زەررىنى پەلەك قۇياشىدىن ئۆتكۈزۈپ مۇنداق يارلىق بولدى: مۇزىكا، كۈي

خۇشاللىق ۋە تۇرمۇش هۇزۇرىنىڭ سەۋەبچىسىدۇر، شۇڭا پادىشاهتىن گادايغىچە، ئەۋلىيادىن خىرىستىيانغىچە هەممە ئىنسان بۇ يەردىن شادلىنىدۇ. ئەمما، بۇ پەننىڭ ئالىملىرى ۋە كەشپىياتچىلىرى كىملەر، ئىخلاسمەن يېتەكچىلىرى كىملەر، ئۇستىلىرى كىملەر بۇنى كۆپ سازەندىلەر هازىرغىچە بىلمەيدۇ. سەن بولساڭ مۇزىكىنى كەشىپ قىلغانسەن هەم بېيىت مەملىكىتىنىڭ بۇلبۇلدەك سۇلتانى، ئەدەبىيات دۆلىتىنىڭ شېرىن سۆزلۈك تۇتىسىدۇرسەن، شۇنىڭدەك خۇش پۇتكۇچى ۋە دىلكەش ئېيتقۇچىسەن، مۇشۇ غېرىب پەننىڭ كەشپىياتچىلىرى تارىخىدىن بىر رىسالە پۈتۈن باشقا سازەندىلەرگە يادىكار قىلساڭ قانداق، دېگەن ئىلتىماسىنى قىلغانلىقى، شۇنىڭ بىلەن بۇ ئەسەرنىڭ يېزىلغانلىقىنى بايان قىلىدۇ. شەرق دۇنياسىدا مەشھۇر كىتابلارنىڭ بىرى بولغان «كەلىلە ۋە دىمنە» مۇ سۇلتان هۇسەيىننىڭ ئوردىسىدىكى يەمەنلىك زات شەيخ ئەھمەد (مەشھۇر ئىسمى سۇھەيلى) دېگەن كىشىنىڭ تاپشۇرۇقى ۋە ئىلتىماسى بىلەن ۋائىز كاشىفى هەزرەتلىرى ئەرەبچىدىن پارسچىغا «ئەترارول سۇھەيلى» نامىدا پاساھەتلىك تەرجىمە قىلىپ چىققان (ئەسلى بۇ كىتاب پەھلىۋى تىلىدا بولۇپ، مۇھەممەد ئىبنى ئەلى ئىبنى ئابدۇللا ئىبنى ئابباس رەزىيەللاھۇ ئەنھۇنىڭ ئوغلى جەخەر مەنسۇر ئىمام ئوبۇلھەسەن ئابدۇللا ئىبنى مۇخەفاغا بۇيرۇپ، پەھلىۋى تىلىدىن ئەرەب تىلىغا كۆچۈرگۈزگەن). ھىجرىيە 1130 ـ يىلى مۇھەممەد ئىمامبەگ دېگەن كىشى مولا مۇھەممەد تۆمۇرگە «تەسۋارنى سۇۋەيلى»نى پارسچىدىن تۇركىي تىلىغا تەرجىمە قىلىشقا بۇيرۇغان. شۇنىڭ بىلەن «كەلىلە ۋە دىمنە» دېگەن كىتاب تەرجىمە قىلىنىپ تۇركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ بەھرىمەن بولۇشىغا ئىمكان تۇغۇلغان. دېمەك، كىتابنى بۇيرۇپ يازدۇرۇش ۋە تەرجىمە قىلدۇرۇش، بۇنىڭ ئىقتىسادىي چىقىمىنى تارتىشنى نامىنىڭ ساقلىنىپ قېلىشى ئۈچۈن هەم ساۋابلىق ئىش دەپ بىلگەچكە، مەرىپەتپەرۋەر

بەگلەرنىڭ ئىقتىسادىي ياردىمى ۋە مەنىۋى جەھەتتىكى يار - يۆلەك بولۇشى ئارقىسىدا نۇرغۇن نادىر كىتابلار ۋۇجۇدقا چىقتى. خەلقىمىز ئۇ مەرىپەتپەرۋەر، يىراقنى كۆرەر بەگلەرنى مەڭگۈ شۇ كىتابلار بىلەن بىللە ياد ئېتىدۇ ھەم بۇ ئەنئەنىنى داۋاملاشتۇرۇشنى ئارزۇ قىلىدۇ.

كىتاب تەقدىم قىلىش ئادىتى ـــ «ئارمىغان»

قەدىمكى ئۇيغۇر - تۈركىي تىللىق خەلقلەردە ھەر خىل سوۋغىلار بولغان، بۇلارنىڭ ئىچىدە كىتاب سوۋغا قىلىش ئادىتى ئەڭ قەدىرلەشكە ئەرزىيدىغان ئەنئەنىلەرنىڭ بىرى ئىدى. گەرچە «دىۋان»دا كىتاب سوۋغا قىلىشقا دائىر بىرەر ئۇچۇرغا ئىگە بولمىغان بولساقمۇ، ئەسەرنىڭ بېشىغا يېزىلغان مۇقەددىمىسىدە مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى يېزىپ بولۇپ ئۆز دەۋرىدىكى ئىسلام دۇنياسىنىڭ خەلىپىسى ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىئەمرۇللاغا ئارمىغان قىلغانلىقىنى تەنتەنە بىلەن جاكارلايدۇ: «بۇ كىتابنى پەيغەمبىرىمىزنىڭ مۇقەددەس ئورنىدا ئولتۇرغان ھاشىم ئۇرۇقىدىن ۋە ئاببىاسىيلار سۇلالىسىدىن يولباشچى بولغان غوجىمىز، ئىگىمىز، مۆمىنلەرنىڭ ئەمرى ۋە تەڭرى تەيىنلىگەن خەلىپە مۇھەممەد ئوغلى ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىئەمرۇللا ھەزرەتلىرىگە ئارمىغان قىلدىم». قەدىمكى دەۋردە شەرق دۇنياسىدا كىتاب يېزىپ شاھلارغا، بەگلەرگە تەقدىم قىلىش، كىتابنى بەگلەرنىڭ نامىدا ئاتاش خېلى ئومۇمىي ئادەتكە ئايلانغان. ئۆز دەۋرىدىكى مەرىپەتلىك پادىشاھلار مال - دۇنياغا نىسبەتەن يەنىلا مەنىۋى سوۋغا ـــ كىتابنى ئەزىز بىلەتتى. چۈنكى، كىتاب مەڭگۈلۈك يادىكار بولۇپ قالاتتى، مال - دۇنيانىڭ ئىزى قالمايتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ كىتاب تەقدىم قىلىش ئادىتىنى ئەمەلىي ھەرىكىتى ئارقىلىق ئەڭ يۈكسەك پەللىگە يەتكۈزگەن يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆمۈرلۈك توپلىغان ئىلغار

بىلىم جۇغلانمىلىرىنى 18 ئايلىق مېھنەتلىك ئەمگەك ئارقىلىق قەغەز يۈزىگە چۈشۈرۈپ، ئۇنى «قۇتادغۇبىلىك» دەپ ئاتاپ، ئۆز دەۋرىدىكى قاراخانىيلارنىڭ ھۆكۈمرانى ھەسەن بۇغراخانغا نورۇزلۇق «تارتۇق» قىلغانىدى. ئۇ نورۇزنامەسىدە مۇنداق قۇرلارنى تىزىدۇ:

99. قايۇسى توغاردىن تۇتار مىڭ تانۇق،
قايۇسى باتاردىن تاپۇغچى ئانۇق.

(بەزىلەر شەرقتىن مىڭلاپ سوۋغا «تانۇق» تۇتسا، بەزىلەر غەربتىن خىزمەتكە جان تىكمەكتە.)

112. تالۇ نەڭ تانۇق تۇتتى مىڭ مىڭ ئەلگە،
مۇنۇ قىل تانۇقى قۇتادغۇبىلىك.

113. ئۇلارنىڭ تانۇقى كەلىر ھەم بارىر،
مەنىڭ بۇ تانۇق بولدى مەڭگۇ قالىر.

114. نەچە تەرسە دۇنيا تۇكەل ئالقىنۇر،
بىتىسە قالىر سۆز ئازۇن تەزگىنۇر.

115. كىتابقا بىتىندى بۇ خاقان ئاتى،
بۇ ئات مەڭگۇ قالدى ئاي تەركەن قۇتى.

(مىڭ ـ مىڭچە قۇللار نى ـ نى قىممەتلىك سوۋغىلارنى تۇتتى، مېنىڭ سوۋغام «قۇتادغۇبىلىك»نى قوبۇل قىل، ئۇلارنىڭ سوۋغىسى كېلىدۇ ھەم كېتىدۇ، مېنىڭ بۇ سوۋغام مەڭگۇ قالىدۇ. مال ـ دۇنيا دېگەننى ھەرقانچە توپلىسىمۇ تۇگەيدۇ، يوقلىدۇ، كىتاب يېزىلسا جاھانغا نام تارىلىدۇ. كىتابىمغا خاقانىڭ نامى پۈتۈلدى، ئەي تەڭرى تەينىلىگەن خاقان، بۇ ئات مەڭگۇ قالىدۇ.)

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىدا، جۈملىدىن نورۇز تارىخىدا تەڭداشسىز ئۇلۇغ سوۋغىسى بىلەن مەڭگۈلۈك ئۈلگە ياراتقانىدى. بۇ ئىككى ئالىمنىڭ سوۋغىسى ئەمەلىيەتتە خەلىپىگە، خاقانغا قىلىنغان سوۋغا بولماستىن، ئاۋۋال ئىنسانىيەتكە قىلىنغان قىممەتلىك سوۋغا ئىدى، ئۇنىڭدىن كېيىن خەلقىگە، ۋەتىنىگە، مىللىي مەدەنىيىتىگە، ئەۋلادلىرىنىڭ كەلگۈسى تەقدىرىگە سۇنۇلغان سوۋغا ئىدى. بۇ ئىككى بۈيۈك ئالىمنىڭ خاسىيەتلىك سوۋغىسى بىلەن تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق مەدەنىيەت جۇغلانمىسى، تىل بايلىقى، تەپەككۇر بايلىقى، مىللىي كىملىكى، ئىدېئولوگىيەسى، ئومۇمەن مول بىلىش نەتىجىلىرى ئەۋلادلارغا سوۋغا قىلىنغانىدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئېيتقاندەك نى - نى ئوردا - سارايلار يوقالدى، شۇنچە سەلتەنەت سۈرگەن شاھ - خاقانلار كەتتى. مانا بۇ ئەقىل - پاراسەتنىڭ مېۋىسى بولغان ئۇلۇغ ئەسەرلەر تارىختىكى دەھشەتلىك ئوڭۇشسىزلىقلار ئۈستىدىن غالىب كېلىپ، جاھاننىڭ ئىلىم بېغىنى نۇرغا چۆمدۈردى.

بۇ ئىككى ئالىم باشلاپ بەرگەن كىتاب سوۋغا قىلىش ئەنئەنىسى كېيىنكى ئەۋلادلىرىغا مىراس قېلىپ، نەچچە مىڭ ئېسىل كىتابلارنىڭ بارلىققا كېلىشىگە مەنىۋى تۈرتكە ۋە ئۈلگە بولدى. «تارىخى رەشىدى»نىڭ ئاپتورى مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگان كىتابىنى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى خانى سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ نامىدا يېزىپ، ئابدۇرەشىدخانغا تەقدىم قىلغانىدى. ئاپتور سەئىدخاننىڭ چوڭقۇر مېھرىبانلىقى ۋە كۆڭۈل قويۇپ تەربىيەلەپ يېتۈك ئىستېدات ئىگىسى قىلىپ چىققانلىقىغا چوڭقۇر مىننەتدارلىق بىلدۈرگەندىن كېيىن، «ئۇ مۇئامىلىلەرنى خاننىڭ ماڭا قىلغان ئېھسانلىرى ۋە مۇرۇۋەتلىرىگە مۇقابىلە قىلىمەن. مەيلى قوبۇل قىلسۇن، رەت قىلسۇن بۇ كىتابىمنى خاننىڭ پەرزەنتىنىڭ ئىسمىغا ئاتاپ يازىمەن، تاكى بۇ كىتاب مەندىن ئۇنىڭغا ۋە ئالەم ئەھلىگە

يادىكار قالغاي» دېگەن. ئەلىشىر نەۋايى ئۆزىنىڭ خېلى كۆپ ئەسىرىنى ھۈسەيىن مىرزا ساھىبقىرانىنىڭ نامىغا يازغان ۋە ئۇنىڭغا تەقدىم ئەتكەنىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ «مەجالىسۇن نەفائىس» دېگەن ئەسىرىدە كىتابىنى ئەمىرلەرنىڭ نامىدا يېزىش ۋە ئۇلارغا تەقدىم قىلىشنىڭ بىرقانچە مىساللىرىنى بەرگەنىدى، يەنى «ئابدۇراخمان جامى ئۆزىنىڭ ‹باھارىستان› ناملىق ئەسىرىنى سۇلتان ساھىبقىران (ھۈسەيىن بايقارا)نىڭ نامى بېزەكلىرى بىلەن زىننەتلەپتۇ ۋە ياخشى خىسلەتلىرىنىڭ گۆھەرلىرى بىلەن تاجدار قىلىپتۇ»، يەنە «ئەمىر دەۋلەتشاھمۇ سۇلتان ساھىبقىران نامىغا ‹شائىرلار تەزكىرىسى› ناملىق كىتابىنى يېزىپتۇ» دېگەن. بۇنداق مىساللار ناھايىتى كۆپ.

كىتابىنى ھەتتا ئۆزىنىڭ بالىسىدىن ئەزىز بىلگەن خەلقىمىز، كىتاب يېزىشنى مەڭگۈلۈك قىسمەت دەپ قارىغان. ئۇنى ھەم ئىنسانلارغا قىلغان ئەڭ ئېسىل، مەڭگۈلۈك سەدىقە دەپ چۈشەنگەن. بىرىگە بىر كىتابنى سۇۋغا قىلىش ئارقىلىق ئۇزۇلمەس ساۋابقا ئىگە بولۇش ئىستىكىدە بولغان خەلقىمىز، كىتاب سۇۋغا قىلىشنى ئەنئەنىگە ئايلاندۇرغان. بۈگۈنكى بىلىم ئىگىلىكى دەۋرىدە بۇ ئەنئەنىنى داۋاملاشتۇرۇش خەلقىمىزنىڭ ئۇنۇمۇبرسال ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، مەدەنىيلىك دەرىجىسىنى ئاشۇرۇشتا زور رول ئويناىدۇ.

كېچىلىك ئولتۇرۇش ــ «سۇرچۇك»

قەدىمكى ئۇيغۇرلاردا مەشرەپنىڭ تۈرى، شەكلى ۋە مەزمۇنى كۆپ بولغان. «سۇرچۇك» مۇ قەدىمكى مەشرەپ تۈرلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ قاتار بەزمە ــ مەشرەپتىن پەرقلىنەتتى. قاتار مەشرەپ قىش كۈنلىرى ئېلىپ بېرىلسا، سۇرچۇك ھەرقانداق پەسلىدە كەچتە ئۆتكۈزۈلەتتى. شۇڭا، «سۇرچۇك»نى مەشرەپ، كېچىلىك

ئولتۇرۇش (I . 624) دەپ ئىزاھلىغان. ھازىر كىشىلەر ئۇزۇن كېچىلەرنى تېلېۋىزور كۆرۈش، رېستوراندا ئولتۇرۇش ئارقىلىق ئۆتكۈزسە، قەدىمكى زامانىدا كەچتە يىغىلىشىپ مەشرەپ ئۆتكۈزۈپ، بىر كۈنلۈك ھاردۇقنى چىقىراتتى. بىز بۇ مەلۇماتنى كۆرگەندە، كۆز ئالدىمىزدا نەۋقىران يىگىتلەر، ئوتتۇرا ياشلىق قىرانلار، پېشقەدەملەرنىڭ قۇرداشلىرى بىلەن يىغىلىشىپ، قويلارنى سويۇپ، تۆرىكە قىلىشىپ، پىپا، ئىكەمە، داپ قاتارلىق قەدىمكى چالغۇلىرىنى تەڭكەش قىلىپ ھاياتقا بولغان گۈزەل ئىستەكلىرىنى، ئەدەپ ـ ئەخلاققا بولغان تەلەپ ـ تەۋسىيەسىنى، مۇھەببەت ھېسسىياتلىرىنى ئىپادىلەۋاتقان مەنزىرە نامايان بولىدۇ.

ئۇلۇغلارنىڭ پەرزەنتلىرىنىڭ «بۇت» (فرۇزە) تاقىشى

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مەلۇماتىدا، قاراخانىيلاردا خانزادە، بەگزادىلەر، مەلىكىلەر ئۆز دەۋرىدە باشقىلاردىن پەرقلىنىش ئۈچۈنمۇ، ياكى مەرتىۋىسىنى ئىپادىلەش ئۈچۈنمۇ ئەيتاۋۇر، ماڭلىيىغا فىرۇزە (يېشىل ياقۇت) تاقايدىغان ئەنئەنە بار ئىكەن. «بۇت ــ بىر خىل قىممەتلىك، چوڭ يېشىل چەش (فىرۇزە) بولۇپ، ئۇلۇغلارنىڭ ئوغۇل ۋە قىزلىرى ماڭلىيىغا تاقايدۇ. «قىز فىرۇزە تاقىلدى» (III . 166).

ھازىرغىچە بولغان تەتقىقاتلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇلۇغلىرىنىڭ ئارىسىدا بۇنداق ئادەتنىڭ بارلىقى تىلغا ئېلىنمىغانىدى. بەزى سەنئەت نومۇرلىرىدا خانشىلارغا، مەلىكىلەرگە پېشانىسىگە يېشىل ياقۇت تاقايدىغان ئادەت ئىپادىلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن شاھزادە ۋە بەگزادىلەرنىكىمۇ پېشانىسىگە يېشىل ياقۇت تاقايدىغان ئادەت گەۋدىلەندۈرۈلمىدى. تارىخىي ۋەقەلەرنى سەنئەت شەكلىدە ئورۇنداپ چىققاندا بۇ ئىشقا ئەھمىيەت بېرىشكە ئەرزىيدۇ.

خاتىرە كۈنى ـــ «بەزرەم»

قەدىمكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇن نۇرغۇن بايرام كۈنلىرى بولغانلىقى مەلۇم، ئىسلامىيەتتىن كېيىن، كۆپ بايراملىرىمىز قېپقېلىپ، پەقەت نوروز بايرىمىلا مىللىي بايرام سۈپىتىدە ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلگەن. «بەيرەم» دېگەن سۆز ھازىر «بايرام» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بۇ تەبرىك، خۇشال ـ خۇراملىق، ئويۇن ـ تاماشا دېگەن مەنىنى بېرەتتى. چۈنكى، بايرام دېگەن شۇ خەلقنىڭ ھاياتىدا تۇرمۇشقا خۇشاللىق، بەخت ئېلىپ كەلگەن قۇتلۇق كۈن بولغاچقا، ھەممە ئادەم خاپىلىق، كۆڭۈلسىزلىكلىرىنى ئۇنتۇپ، بايرام تەنتەنىسىگە چۆمۈلەتتى. مەھمۇد كاشغەرىي «بەزرەم» نى كىشىلەر ئارىسىدىكى شاد ـ خۇراملىق، ئويۇن ـ تاماشا دەپ يەشكەندىن كېيىن يەنە: «نۇر ۋە گۈل ـ چېچەكلەر بىلەن بېزەلگەن يەرمۇ بەزرەم ـــ كۆڭۈل ئاچىدىغان يەر» دېيىلىدۇ، دېگەن (I . 630) ۋە بۇ سۆزنىڭ ئەسلىسىنى ئۆزىنىڭمۇ بىلمەيدىغانلىقىنى ئېيتىپ، ئوغۇزلار «بەيرەم» دەيدۇ، پارسلار «بەزرەم» دەيدۇ. بۇ شاد ـ خۇراملىق، ئويۇن ـ تاماشا كۈنى دېگەن بولىدۇ دېگەن. بۇ يەردە بىزگە تەسىر قىلىدىغان مۇھىم بىر تەرەپ شۇكى، نۇرغا پۈركەنگەن، گۈل ـ چېچەك بىلەن بېزەلگەن زېمىنمۇ «بايرام» نامىدا ئاتىلىپ، شاد ـ خۇراملىققا، نۇرغا، گۈل ـ چېچەككە پۈركەنگەن زېمىن، دېگەن مەنىنى بېرىدىغانلىقىدىن ئىبارەت ئېستېتىك تۇيغۇ، بۇ بىزگە بايرامنىڭ ھەقىقىي مەنىسىنى چۈشىنىشىمىزگە ئاساس بولىدۇ. ئەلدە بايرام بولمىسا، قەلبتە بايرام خۇشاللىقى بولمايدۇ. زېمىن كۈلمىسە، ئەلنىڭ چېھرىدە بايرام شادلىقىنى كۆرگىلى بولمايدۇ. دېمەك، بايرام دېگەن زېمىننىڭ كۈلكىسى بىلەن ئەلنىڭ كۈلكىسى بىرلەشكەندە ئاندىن ھەقىقىي مەنىگە ئىگە بولىدۇ. بۇ تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ نۇرنى، گۈل ـ چېچەكنى ياخشى

كۆرىدىغانلىقى، بايراملاردا زېمىننى گۈل - چېچەكلەر ئورايدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولىدۇ. نورۇز بايرىمى ئەمەلىيەتتە تەبىئەت بايرىمى، كۆكلەم بايرىمى، گۈل - چېچەك بايرىمى، زېمىننىڭ گۈل - چېچەككە پۈركەنگەنلىكىنى تەبرىكلەش بايرىمى ئىدى. شۇڭا، قەدىمدىن تارتىپ خەلقىمىزدە گۈل مۇقەددەس بەختكە سىمۋول بولۇپ كەلدى. قىز - يىگىتلەر بىر - بىرىگە گۈل تۇتۇش ئارقىلىق بەختكە بولغان ئىنتىلىشى ۋە ئارزۇسىنى ئىپادىلەشتى. بىز «دىۋان»دا يەنە بايرامنىڭ مول هوسۇل تەنتەنىسىنىمۇ، غەلىبىسىنىمۇ ئىپادىلەيدىغانلىقى هەققىدىكى شېئىرلارنىمۇ ئۇچرىتىمىز.

ئىۋرىق باشى قازلايۇ
ساغراق تولۇ كۆزگەيۇ
ساقنىچ قۆزى كىزلەيۇ
تۈن - كۈن سەۋنەلىم

(ئىۋرىق بېشى غاز (بوينى)غا ئوخشاپ (تۇرماقتا)
ساغەر تولۇپ كۆزگە ئوخشاپ (تۇرماقتا)
قايغۇنى چوڭقۇر كۆمۈۋېتىپ،
كېچە - كۈندۈز سۆيۈنەيلى.)

يەنە شېئىردا: يىگىتلەرنى ئىشلىتىپ، مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئىرغىتىپ، قۇلان، كېيىك ئوۋلىتىپ، بايرام قىلىپ سۆيۈنەيلى دېيىلگەن. دېمەك، بايرام تەنتەنە، خۇشاللىق، تەبرىك، قۇتلۇق تىلەك بىلەن ئەۋجىگە چىققان.

«تۇغدى»، «يەڭگىدى»نى ئاياللاردىن باشقىغا ئىشلەتمەيدۇ

مەهمۇد كاشغەرىي «يەڭىدى» (يەڭگىدى، تۇغدى) دېگەن سۆز پەقەت خوتۇنلارنىڭ تۇغۇتىغىلا ئىشلىتىلىدۇ، يەنى «يەڭگىدى،

خوتۇن يەڭگىدى، تۇغدى» دەپ ئېلىنىدۇ. ھايۋانلارغا نىسبەتەن «يەڭگىدى» «تۇغدى» دېگەن سۆز پەقەت ئىشلىتىلمەيدۇ دەپ مۇنداق مىساللارنى كەلتۈرىدۇ: ئىنەك بۇزۇغۇلادى، ئەگەر قۇش بالىسىغا «بالا» دېيىلىدۇ. «قۇش تۇغدى» دېمەكچى بولسا، يۇقىرىقى قائىدىگە مۇۋاپىق قۇش بالالىدى ــ قۇش بالىلىدى» دېيىلىدۇ. قالغان ھايۋانلارغا نىسبەتەن بايىتال تۇغدى دېمەي، كىسراق كۆلىنىلادى ـ بايىتال قۇلۇنلىدى، ئارسلان تۇغدى دېيىلمەي، ئارسلان ئەنۇكلەدى ــ ئارسلان كۆچۈكلىدى دېيىلىدۇ (Ⅲ. 124) دەپ چۈشەندۈرگەن. ھازىرقى زامانداا چارۋىچى خەلقلەردە بۇ خىل تىل ئادىتى داۋاملىق ساقلىنىپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇرلاردا ۋە شەھەرلەشكەن تۈركىي تىللىق خەلقلەردە بۇ قائىدە ئۇنتۇلۇشقا باشلاپ، «قوي قوزىلىدى» دېگەننىڭ ئورنىغا قوي تۇغدى، «ئىنەك موزايلىدى» دېگەننىڭ ئورنىغا ئىنەك تۇغدى، «تۆگە قۇلۇنلىدى» دېگەننىڭ ئورنىغا تۆگە تۇغدى، دەپ ئىشلىتىدىغان بولدى. ھەتتا ھازىرقى كىشىلەردىن تۆگىنىڭ بالىسىنى نېمە دەيدۇ، ئاتىنىڭ بالىسىنى نېمە دەيدۇ دەپ سورىسا، ئېشەكنىڭ بالىسىنى نېمە دەيدۇ، دېسە دەپ بېرەلمەيدىغانلار خېلى بار. خەلقىمىز ئادەم بىلەن ھايۋاننىڭ «تۇغۇشى»نى ئاڭسىز ھالدا شۇنداق پەرقلەندۈرگەن ئەمەس، ياكى بۇ پەقەت تىل ئادىتىدىكى ئىش ئەمەس، بەلكى ئادەم دېگەن ئادەم، ھايۋان دېگەن ھايۋان، بۇ ئىككىسىنى خاراكتېر جەھەتتىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن يۇقىرىقىدەك پەرقلەرگە ئەمەل قىلغان. بۇ ئادەتنى تەرك ئېتىش تىل ئادىتىگە مۇخالىپ بولۇپلا قالماي، مەدەنىيلىك جەھەتتىمۇ چېكىنگەنلىك ھېسابلىنىدۇ.

تەڭرى ئەلچىسى بىلەن خان ئەلچىسىنى پەرقلەندۈرۈش

تەڭرى ئەلچىسى ــ پەيغەمبەر بىلەن بەگ ئەلچىسى ــ يالىۋاچ، ساۋ، ئۇيغۇرلاردىن باشقا قەبىلىلەردە

پەرقلەندۇرۇلمىگەن. بىراق، ئۇيغۇرلار بۇ ئىككى ئۇقۇمنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۇرۇپ ئاتىغان. «قىرغاق، كايىش. بەگ ياكى خانىنىڭ ئۆز قول ئاستىدىكىلەرگە غەزەپلىنىشى. ئۇيغۇرچىدا تەكرىنىڭ ئەلچىسى «يالىۋاچ»، خانىنىڭ ئەلچىسى «يالىۋار» دەپ پەرقلەندۇرۇلگەنىدەك، تەكرىنىڭ بەندىنى قارغىشى بىلەن بەندىنىڭ قول ئاستىدىكىلەرنى قارغىشى، ئۇلارغا غەزەپلىنىشىنى پەرقلەندۇرۇش ئۈچۈن «ق» ھەرپى ئالدىنقى مەنىدە فەتھىلىك، كېيىنكى مەنىدە (خانىنىڭ قارغىشى، غەزىپىنى بىلدۇرگەنىدە) كەسرىلىك قىلىنىدۇ (II . 421). قائىدە بويىچە تەكرىنىڭ مەرتىۋىسىنى بەندىنىڭ مەرتىۋىسى بىلەن ئارىلاشتۇرۇۋېتىش، تەكرىنىڭ ئەلچىسى بىلەن بەندىنىڭ ئەلچىسىنى پەرقلەندۇرمەسلىك، خاراكتېر جەھەتتە گۇناھ قاتارىغا كىرىدۇ. بۇ نۇقتىدىن چىقىپ ئۇيغۇرلار ئىككى ئۇقۇمنى پەرقلەندۇرۇش ئۈچۈن ھەرپ - تاۋۇش ئالماشتۇرۇش بىلەن بۇ مەسىلىنى ھەل قىلغان. بۇ يەردە بىزگە يەنە بىر مۇھىم تارىخىي مەسىلە ئايان بولىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىي بۇ ئەسەرنى يېزىۋاتقاندا، مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلارنى «كاپىر ئۇيغۇرلار» دەپ ئاتىغان، خاقانىيە ئۇيغۇرلىرىنى ئۇيغۇر دەپ ئاتىمايى، تۈرك دېگەن نام بىلەنلا ئاتىغان. بىراق، يۇقىرىقى بايان خاقانىيە تۈركلىرىنىڭ ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇرلار يەنى مۇسۇلمانلاشقان ئۇيغۇر ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇشتە ئازراق بولسىمۇ بىر ئۇچۇر بېرىدۇ. چۈنكى، قوچو ئۇيغۇرلىرىدا پەيغەمبەر ئۇقۇمى يوق، يەنى بۇددا دىنىدا پەيغەمبەر ئۇقۇمى يوق، پەيغەمبەر ئۇقۇمى خرىستىيان دىنى بىلەن ئىسلام دىنىدا بار. مەھمۇد كاشغەرىي ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ ئىككى ئۇقۇمنى پەرقلەندۇرۇشى، تەكرىنىڭ مەرتىۋە، ئورنىنى يۇقىرى قويىدىغانلىقىنى تىلغا ئالغاندا دەل خاقانىيە ئۇيغۇرلىرىنى كۆزدە تۇتقان.

قاتار بەزمە، مەشرەپ

«سوغدچ، قاتار بەزمە، قىش كۈنلىرى دوستلار ئارا نۆۋەت بىلەن بولىدىغان مەشرەپ» (I . 593)، «كەنچەك تىلىدا قاتار مەشرەپ «شەبنۇي» دەپ ئاتالغان» (III . 329).

ئۇيغۇر خەلقى قەدىمدىن بېرى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئارام ئېلىش، ئوينىاشنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئەقلىگە مۇناسىپ ماسلاشتۇرۇپ كەلگەن. ئادەم بۇ دۇنياغا پەقەت ئىشلەش، يېيىش ئۈچۈنلا كەلگەن ئەمەس، بەلكى تۇرمۇشتىن ھۇزۇرلىنىش، ھاياتىنى ئۇزلۇكسىز بېيىتىپ مەنىلەر بىلەن بېزەشنىمۇ ھاياتنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى دەپ بىلگەن. ئەمگەك بولمىسا ھاياتنىڭ مەنىسى بولمايلا قالماي بەلكى ھاياتمۇ بولمايدۇ. ئەمگەك قىلىشنىلا بىلىپ كىشىلىك تۇرمۇشنىڭ رەڭگارەڭ، مەپتۇنكار قاينىمىدا ئۇزۇشنى بىلمىسە قىلغان مېھنەتنىڭ ئەھمىيىتى بولمايدۇ. ئادەمنىڭ ماھىيىتى ئۇزلۇكسىز ۋە مەڭگۇ يېڭى تۇرمۇشنى بەرپا قىلىش ۋە يېڭى تۇرمۇشقا ئىنتىلىشتىن ئىبارەت. ئادەم قانائەتسىزلىك ئىچىدە ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشنى بېيىتىش ئۈچۈن كۈرەش قىلىدۇ. مانا شۇنداق چەكسىز ئىنتىلىش كۈچى بولغانلىقى ئۈچۈنلا قەدىمكى ئىپتىدائىي تۇرمۇشتىن ھازىرقى زامانىۋى تۇرمۇشقا تەرەققىي قىلالىدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇنداق قانۇنىيەتنى خۇلاسىلەپ مۇنداق يازغان:

687. پۈتۈن كونا نەرسە يېقىمسىز بولۇر،
يېقىمسىز يۇكى، كۆر، كۆڭۈلسىز كېلۇر.

688. يېڭى نەرسە بولسا، كونا نە كېرەك،
سەرە نەرسە بولسا، يامان نە كېرەك.

689. پۇتۇن تەم ۋە لەززەت يېگىدا بولۇر،
بۇ لەززەتنى ئىستەپ كىشى قىينىلۇر.

مانا بۇ كىشىلىك جەمئىيەتنىڭ ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىشى، يېگىلىنىشىنىڭ قانۇنىيىتى ۋە ئىنسان تەبىئىتىنىڭ ئىپادىسى. ئادەم دېگەن بىر نەرسىگە ئېرىشكەندىن كېيىن يەنە بىر نەرسىگە ئېرىشىشنى ئىستەيدۇ، ئۇ نەرسىگە ئېرىشكەندىن كېيىن يەنە بىر ئىستەك تۇغۇلىدۇ. مانا شۇنداق چەكسىز ئىنتىلىش، قانائەتسىزلىك ئىچىدە تەرەققىيات، يېگىلىنىش بارلىققا كېلىدۇ. مانا بۇنداق تەرەققىيات، يېگىلىنىش ۋە ئۇنىڭدىن بەھرىمەن بولۇش ئارقىلىق بەخت قارار تاپىدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاش كىشىلەر ھەرقاچان بىر خىللا تەكرارلىنىپ تۇرىدىغان تۇرمۇشتىن زېرىكىدۇ، كۈنلەر ئوخشاش ئۆتسىمۇ، تۇرمۇش ئوخشاش ئۆتسە مەنسىز بولىدۇ. ھەتتا ئادەم بىرلا خىل يېگىلانمايدىغان تۇرمۇشنىڭ ھۇزۇرىدىن زېرىكىدۇ، ھەرقاچان بىرلا خىل مەشغۇللۇق بىلەن ئۆتۈش تۇرمۇشتا زېرىكىش، بىزارلىق، مەنسىزلىككە ئېلىپ كېلىدۇ. بىرلا خىل تەكرارلىنىدىغان، يېگىلانمايدىغان تۇرمۇشنىڭ ھۇزۇرىمۇ، بەختىمۇ بولمايدۇ، بەزىدە ئادەم تۇرمۇشىدا ئوخۇشسىزلىقلارغا، يامان كۈنلەرگە قېلىشىمۇ ھاياتقا يېڭى مەزمۇن قوشىدۇ، شۇندىلا بايىاشات تۇرمۇشنىڭ، بەختنىڭ قىممىتىنى ھېس قىلالايدۇ. مانا شۇ قانۇنىيەتنى ھېس قىلغان ئۇيغۇرلار قەدىمدىن بېرى ھەر خىل رەڭگارەڭ، ئۆزگىرىشچان ماددىي ۋە مەنىۋى، مەدەنىي پائالىيەتلەر ئارقىلىق تۇرمۇشنى بېيىتىپ ماڭغان، ئۇيغۇرلار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئالدىراش بولمىغان زىمىستان قىش كۈنلىرىنى مەنىلىك، ئەھمىيەتلىك ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن ھەر خىل، ھەر ياڭزا مەنىۋى پائالىيەت ـ ئويۇنلارنى بارلىققا كەلتۈردى. قاتار بەزمە ـ مەشرەپ مانا شۇنداق مەنىۋى پائالىيەت ـ ئويۇنلارنىڭ

بىرى ھېسابلىنىدۇ. دېھقانلار كۆزلۈك يىغىمنى يىغىپ بولۇپ، چارۋىچىلار تاغدىن قويلىرىنى ئېغىللارغا يىغىپ بولۇپ زىمىستان قىشقا ئۇلىشىش بىلەن بىر «ئۇھ» دەيدۇ. ئەمدى ئۇلار مەھەللە - مەھەللىلەردىن، يۇرت - يۇرتلاردىن يىغىلىشىپ، قىشلىق ئوغلاق تارتىشىش، ئات بەيگىسى، چەۋگەن ئويۇنى، قارىغا ئېتىش ئويۇنى («دىۋان»دا «قېرىن ئېتىش ئويۇنى» دەپ ئېلىنغان)، ئىت تالاشتۇرۇش، قوچقار سوقۇشتۇرۇش، بۇقا سوقۇشتۇرۇش قاتارلىق ئويۇنلار، مۇسابىقىلەر ئەۋجىگە چىقىدۇ. بۇ ئويۇنلاردا ئۇتتۇرۇپ قويغانلار غالىب تەرەپكە مەشرەپ ئورۇنلاشتۇرىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئويۇندىن ئويۇن چىقىرىپ زىمىستان قىشنى ئويۇن - تاماشا ئىچىدە ئۆتكۈزۈشكە تىرىشىدۇ. بۇ خىل پائالىيەتلەرنىڭ سىرتىدا قالغانلار ئۆزلىرى تەشكىللىنىپ چەك تارتىشىش ئارقىلىق قاتار بەزمە - مەشرەپ باشلايدۇ. ئۇيغۇر مەشرەپلىرىنىڭ مەزمۇنى ئىنتايىن مول، مۇكاپاتىمۇ، جازاسىمۇ بار، ئاچچىقىمۇ، تاتلىقىمۇ بار، كۈلكىسىمۇ، نەغمىسىمۇ بار، چاقچاقلىرىمۇ، شېئىر - قوشاقلىرىمۇ بار. ئومۇمەن، ئۇيغۇر مەشرەپلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئاۋام مائارىپىنىڭ خاس ئالاھىدىلىكىگە ئىگە مۇھىم بىر قىسمى. ئۇ تۇرمۇشنى، ھاياتنى ئۆزگىچە بىر ئۇسلۇب، ئاجايىپ بىر جانلىق ئىتوت بىلەن تونۇش، چۈشىنىش پۈرسىتىگە ئىگە قىلىدۇ. مەشرەپ كۆرمىگەن ئادەمنى پىشمىغان، خاراكتېرى يېتىلمىگەن ھېسابلايدۇ. شۇڭا، يىگىتلىك مەۋسۇمىغا كىرگەن بالىلارنىڭ مەشرەپكە قاتنىشىش شەرپىگە ئېرىشىشى، ئۇلارنىڭ جەمئىيەتكە قاتنىشىش سالاھىيىتىگە ئېرىشكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. مەشرەپ كىشىلەرنى ئەقلىي جەھەتتىن چىنىقتۇرىدۇ، دۇنيادا بولۇۋاتقان يېڭىلىقلاردىن خەۋەردار بولۇش پۈرسىتىگە ئىگە قىلىدۇ. نۇرغۇن شېئىر ۋە قىسسەلەرنى ئاڭلايدۇ، شوخ چاقچاقلار ئىچىدە ئورگانىزمى خۇشلۇق تاپىدۇ. ئۇلارنىڭ كۆز ئالدىدا

كىچىكلىتىلگەن جەمئىيەت نامايان بولىدۇ. تۇرمۇشنى ئۆگىنىدۇ، ئەدەپ ـ ئەخلاق ئۆگىنىدۇ. ئۆزىگە دوست ۋە قولداش تاپىدۇ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىڭلىغان، ئون مىڭلىغان شېئىر ـ قوشاقلىرى، ئالىملىرىنى يېتىشتۇرۇپ چىقىشقا ئىلھام ۋە مەدەت بولغان مەشرەپلەردىكى مۇشائىرلەر، ئىلمىي مۇنازىرىلەر تەپەككۇرنى چېنىقتۇراتتى. مانا بۇ ئۇيغۇر مەشرەپلىرىنىڭ بىر بېتى. باشقا بەتلىرىنى ئاچقاندا تېخىمۇ چوڭقۇر، ئەھمىيەتلىك سەھىپىلەرنى كۆرۈش مۇمكىن.

ئۇيغۇر مەشرىپى ئۇنىۋېرسالىلىققا ئىگە «جەمئىيەت مەكتىپى». ئۇنىڭ بايلارغا خاس داستىخىنى، نامراتلارغىمۇ ئاچىدىغان ساخاۋىتى بار. ئۇيغۇر مەشرەپلىرى تەبىقە ئايرىمايدۇ. يۇقىرى تەبىقىلەر تۇرمۇشتا بايلىقات بولغان بىلەن ئۇلار مەشرەپسىز ئۆتەلمەيدۇ. نامراتلارنىڭ تۇرمۇشى گەرچە غۇربەتچىلىكتە ئۆتسىمۇ، بۇلار مەشرەپلەردىن ھاياتنىڭ گۈزەل، مەنىلىك ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىدۇ. ئۇيغۇر خەلقى مانا شۇنداق مەشرەپ سورۇنلىرىنى خۇددى قاتار بەزمىلىرىدەك بىرىدىن بىرىگە ئۆتكۈزۈپ، بىر دەۋردىن يەنە بىر دەۋرگە، ئەسىرلەردىن ئەسىرلەرگە ئۆتكۈزۈپ ئانا مەشرىپىمىزنىڭ كۈچ ئۇلاش كالتىكىنى بىزگە ئوڭۇشلۇق يەتكۈزۈپ بەردى. ئەمدى 21 ـ ئەسىرنىڭ ھەقدار ئەۋلادلىرى بولغان بىزلەر مەشرەپلىرىمىزنى دەۋرنىڭ ئېھتىياجى ۋە تەلىپىگە، خەلقىمىزنىڭ ئۇزلۇكسىز يېڭىلىنىپ، ئۆزگىرىپ تۇرۇۋاتقان تۇرمۇشىغا ماس ھالدا تەرەققىي قىلدۇرۇش، مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن ھاياتىي ئىقتىدارىنى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈشىمىزگە توغرا كېلىدۇ.

ھازىر ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدا زور ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلدى. دۇنيا مەدەنىيىتى يۈكسەك پەللىگە يەتكەن بىلەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدە چېكىنىش خاراكتېرلىك ياتلىشىش يۈز بەرمەكتە. ئۇيغۇر مەشرەپلىرىمۇ مانا شۇنداق بىر تەرەپتىن، ئۆزىنىڭ رەڭدار مەزمۇنلىرىنى، نۇرانە جىلۋىسىنى خۇنۈكلەشتۈرۈپ، يەنە

بىر تەرەپتىن، بارغانسېرى خاراكتېرىنى ئۆزگەرتىپ ياتلىشىشقا يۈزلەنمەكتە. ھازىر بارلىققا كەلگەن «قاتار چاي» مانا شۇ ياتلىشىشنىڭ بىر ئىپادىسى بولۇپ، ئۇ ھازىر ئەنئەنىۋى قاتار بەزمە ـ مەشرەپلىرىمىزنىڭ ئورنىنى باسقىلى تۇردى. بىراق، بۇ قاتار چايلار كىشىلەرگە ياخشىلىقتىن كۆپرەك يامانلىق، خۇشاللىقتىن كۆرە خاپىلىق، ئەخلاق ـ پەزىلەت مەكتىپى بولۇشتىن كۆرە ئەنئەنىۋى ئەخلاق ـ پەزىلىتىمىزگە جەڭ ئېلان قىلىدىغان، ئائىلىلەرنى بۇزۇپ، بالىلارنى يېتىم قىلىدىغان يامان خاراكتېرلىك يۈزلىنىشكە يول ئېچىپ بېرىۋاتىدۇ. ئەگەر بۇنداق كېتىۋەرسە مەشرەپلىرىمىزگە يۈز كېلەلمەيمىز، ئەجدادلىرىمىزغا يۈز كېلەلمەيمىز. بىز پاك، ساغلام مەشرەپلىرىمىزنىڭ ئويغاق بىر ئەۋلاد قولىدا يېڭى قىياپەت بىلەن تەرەققىي قىلىشىنى، جانلىنىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

توپۇق ئۇيناش ئادىتى

«دىۋان»دا «ئىلىشدى» سۆزىگە مىسال جۈملە تۈزۈپ: «مېنىڭ بىلەن توپۇق ئويناشتى» (I . 256) دېگەن. بۇ ھازىرغىچە ئۇيغۇرلار ئىچىدە داۋاملاشقان توپۇق ئويۇنىنىڭ قەدىمكى دەۋرلەردىن تارتىپ داۋاملىشىپ كەلگەن ئەنئەنە ئىكەنلىكىنى بىلىش ئۈچۈن بىزگە مەلۇم بولغان يازما مەلۇمات.

قەدىمكى دەۋردە توپۇق ئويۇنىنىڭ قانداق ئۇسۇلدا ئويىنىلىدىغانلىقى بىزگە قاراڭغۇ. ھازىرقى زامانداۋ ئۇيغۇرلار ئىچىدە ئويىنىلىدىغان «توپۇق ئويۇنى» مۇنداق بولىدۇ: قويىنىڭ يانپېشىدىن چىقىدىغان توپۇق سۆڭىكى چىققان ئادەم بىللە غىزالانغان سورۇنداشلىرىدىن بىرىنى (ئۇ ئايال بولسىمۇ بولىدۇ، ئەر بولسىمۇ بولىدۇ، قېرىنداشلىرى بولسىمۇ بولىدۇ، دوستلىرى بولسىمۇ بولىدۇ، ئۆزى ئىشەنچ قىلغان، توپۇق ئويۇنىغا ئەمەل قىلالايدىغان ساداقەتمەن، مەرد ئادەم بولسىلا كىم بولسا

چەكلەنمەيدۇ) تاللاپ توپۇق ئويۇنى ئويناشقا تەكلىپ قىلىدۇ. تاللانغان بۇرادىرى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، توپۇقنى كىم ساقلايدىغانلىقى بېكىتىلىدۇ ياكى چەك تاشلاپ توپۇقنى ساقلىغۇچى بېكىتىلىدۇ. ئارقىدىن ۋاقىت توختىتىلىدۇ. چەك بەلگىلىنىدۇ. بىر ئاي بولسىمۇ بولىدۇ، بىر يىل بولسىمۇ بولىدۇ، ھەتتا ئون يىل بولسىمۇ بولىدۇ. مانا شۇ مۇددەت ئىچىدە توپۇق ئوينىغۇچى توپۇق ساقلىغۇچى كىشىدىن بەلگىلەنگەن مۇددەت ئىچىدە خالىغان ۋاقىتتا «توپۇقۇمنى بەر» دەپ سورايدۇ. توپۇقنى ساقلىغۇچى توپۇقنى چىقىرىپ بېرەلىسە، توپۇق ساقلىغۇچى ئۇتقان بولىدۇ. توپۇقنى دەرھال يېنىدىن چىقىرالماي قالسا ئۇتتۇرغان بولىدۇ (ئۆيدە ئىدى دېيىشكىمۇ بولمايدۇ). توپۇق سورىغۇچى توپۇقنى توپۇق ساقلىغۇچى ھەرقانداق ھالەتتىكى ۋاقىتتا بولمىسۇن چەكلىمىگە ئۇچرىماي سوراۋېرىدۇ. سۇغا چۈشۈۋاتقان بولسۇن، ئىشلەۋاتقان ۋاقىتتا بولسۇن، توپۇقنى سورىغۇچى توپۇق ساقلىغۇچىنىڭ توپۇقنى چىقىرىپ بېرەلمەيدىغانلىقىغا كۆزى يەتكەندە ئاندىن سورايدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇتتۇرغۇچىنىڭ شەرتى خېلى ئېغىر بولىدۇ. بىر قېتىم مەشرەپ ئورۇنلاشتۇرۇپ بېرىشى، قوي سويۇپ، دوستلارنى مېھمان قىلىشى، ئۇتقۇچىغا تون كىيدۈرۈشى قاتارلىق شەرتلەر قويۇلىدۇ. سەزگۈر كىشىلەر ھەتتا سۇغا چۈشۈۋېتىپمۇ توپۇقنى ئېغىزىغا سېلىۋېلىپ سۇغا چۈشىدۇ. كۆپىنچە ئادەم ئاساسەن توپۇقتىن يىپ ئۆتكۈزۈپ زىننەت بۇيۇمى سۈپىتىدە بوينىغا ئېسىۋېلىپ يۈرىدۇ.

بۇ ئويۇن كىشىلەردە ۋاپا، ساداقەت تۇيغۇسىنى يېتىلدۈرىدۇ، دوستلار ئارىسىدىكى ئۇيۇشۇش كۈچىنى ئاشۇرىدۇ، مۇھەببەتنى چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ، ئىشەنچنى ئاشۇرىدۇ. ئادەمگە چىدام، غەيرەت ئاتا قىلىدۇ، قانداق شارائىتلاردا بولسۇن مانا شۇ توپۇق كىشىلەرنى بىر - بىرىگە باغلاپ تۇرىدىغان ۋاپا رىشتىسى بولۇپ رول ئوينايدۇ. بۇنداق بولۇشىدا توپۇق سۆڭىكىنىڭ

ئالاھىدىلىكىمۇ ئالاھىدە رول ئوينىغان بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى، توپۇق سۆڭىكى بىلەن ئەت (گۆش) بىر گەۋدە بولۇپ كەتكەن بولۇپ، ئەت خۇددى توپۇق سۆڭىكىدىن ئۆسۈپ چىققان تالالاردەك، ئۇنىڭدىن ئاجراتماق ئىنتايىن تەس، مانا بۇ توپۇق ئويۇنى ئارقىلىق مەڭگۈ ئايرىلماسلىققا بولغان قەسەمگە سىمۋول بولۇپ رول ئوينىغان.

بۇ ئويۇنىنىڭ ئۇيغۇرلاردا 20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىغىچە خېلى كۆپ ئوينىلىدىغانلىقى ھەققىدە پېشقەدەملىرىمىز شاھىت بولماقتا. بۈگۈنكى كۈندە بىز ھازىرقى ئۇيغۇر ئەۋلادلىرىنىڭ بۇ ئويۇننى ئاساسەن تەرك ئەتكەنلىكىگە ئەپسۇسلۇق ئىچىدە شاھىت بولماقتىمىز. بۇنىڭغا ھەربىر كىشىنىڭ مەسئۇل بولۇش ھەققى بار. بولۇپمۇ ئوقۇ ـ ئوقۇتۇشتا ئوقۇتقۇچىلىرىمىز ئوقۇغۇچىلارغا تارىختىكى مۇنەۋۋەر ئادەتلىرىمىز، ئويۇنلىرىمىز، ئۇنىڭ ئەھمىيىتى ھەققىدە چۈشەنچە بېرىشى ھەمدە ئۇلارنىڭ بۇنداق ياخشى ئادەتلەرنى داۋاملاشتۇرۇشىغا ئىلھام بېرىشى لازىم.

بەدەندىكى مويلارنى چۈشۈرۈپ سۈننەت قىلىش

بۇنىڭدىن مىڭ يىللار بۇرۇنقى تارىخ سەھىپىسىدە بەدەننىڭ نازۇك جايلىرىدىكى مويلارنى تازىلاپ، پاكىزلاش بەلكىم نۇرغۇن مىللەتلەر ئۈچۈن يات ئىش بولسا كېرەك. بىراق، بۇ خىل پاكىزلىق ئادىتى قاراخانىيلار دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇن ئۇيغۇر ـ تۈركىي تىللىق خەلقلەردە بار ئىدى. مەھمۇد كاشغەرىي «ئوردۇتال» دېگەن سۆزنى ئىزاھلاپ: «تۈك چۈشۈرۈشكە ئىشلىتىلىدىغان ھاك ئارىلاشمىسى» (I . 168) دېگەن. بۇ يەردە ئېيتىلمۇاتقان «تۈك چۈشۈرۈش» باشنىڭ چېچىنى، ئېچەكتىكى ساقالنى ياكى باشقا ھايۋانلارنىڭ تۈكىنى چۈشۈرىدىغان ئىشنى كۆرسەتمەيۋاتىدۇ. چاچنى، ساقالنى چۈشۈرۈشكە ئۇستىرا

ئىشلىتىلگەن، قويلارنى قىرقىشقا شۇشاڭ ئىشلىتىلگەن (Ⅲ. 527). يۇقىرىقى «ئوردۇتال» خاس جايلاردىكى تۈكلەرنى چۈشۈرۈشكە ئىشلىتىش ئۈچۈن ياسالغان خىمىيەلىك بىر ئارىلاشما ئىدى. بىز گەرچە هاكقا يەنە قانداق خىمىيەۋى نەرسىنى قوشۇپ تەييارلايدىغانلىقىنى بىلمىسەكمۇ، يەنە بىر جەھەتتىن «هاك ئارىلاشمىسى» دېگەن ئىبارىدىن بۇ هازىرقى دەۋر ئۈچۈن ئېيتقاندا قالاق ئۇسۇل تۇيۇلسىمۇ، بىزگە لازىملىقى ئۇ تېخنىكا ئەمەس، بەلكى ئېسىل ئادەت.

نەرسىلەرنى بوغچىدا ساقلاش ئادىتى

قەدىمكى زامان ئادەتلىرىدە ئۆيدىكى كىيىم - كېچەكلەرنى، بەزىدە پۇل - پۈچەكلەرنى، رەختلەرنى ئاساسەن بوغچىغا سېلىپ ساقلايتتى. ئۇ چاغلاردا مەخسۇس كىيىم ئاسقۇچلار هەم كىيىم ئىشكاپلىرى يوق ئىدى. ئۇ نەرسىلەرنى بوغچىغا تېڭىپ ساندۇقلاردا ساقلايتتى. بۇ خىل مىللىي ئادەت هازىرقى زامان ئۇيغۇر تۇرمۇشىدا يەنىلا مۇهىم ئادەت شەكلىدە ساقلىنىپ داۋاملىشىپ كەلگەن. «بوخچا» ئۇقۇمىنى «چوغ» دەپ ئاتىغان ۋە «نەرسە سالىدىغان بوغچا» دەپ ئېنىقلاشتۇرغان (Ⅲ. 76). «يەزىلدى» سۆزى ئىزاهلىنىپ يەتگەك يەزىلدى - بوغچا ئىچىگە مال سېلىپ چىڭىتىلدى، (Ⅲ. 104) دېيىلگەن. يەنە «يىتتۇردى» دېگەن سۆزنى: بىرنەرسىنى يىغىشتۇرۇپ ياكى بوغچىغا سېلىپ بىراۋغا ساقلاتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ، دەپ چۈشەندۈرگەن. بىز بۇنىڭدىن بوغچا مەدەنىيىتىنىڭ ئۇيغۇرلاردا خېلى قەدىمكى دەۋرلەردىن تارتىپ ئومۇملاشقان ئادەت ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. هازىرقى تۇرمۇشتا يەنە بوغچا ئاچماق (توي - تۆكۈندە)، بوغچاڭنى كۆتۈر (ئەر - ئايال خاپا بولۇشۇپ قالغاندا) دېگەندەك بوغچىغا باغلانغان خېلى كۆپ ئادەتلەر بار. بۇ ئادەت خەلقىمىزنىڭ رەتلىك، پاكىزلىقىغا شاهىت بولىدۇ.

ئالقىشلاشنى چاۋاك بىلەن ئىپادىلەش

ھازىرقى دۇنيادا ئومۇملاشقان مەدەنىي ئادەتنىڭ بىرى شۇكى، ئاممىۋى سورۇنلاردا، يىغىنلاردا، ئويۇنلاردا ۋە دوكلاتلاردا ۋە باشقا ئاممىۋى پائالىيەتلەردە كۆڭلىگە ياققان، نىيىتىدىكىدەك بولغان، ئالقىشلاشقا تېگىشلىك، قوللاشقا مۇناسىپ ئىشلار ئۇچۇن چاۋاك چالىدۇ. چاۋاك دېمەك رازىمەنلىكنى، خۇرسەنلىكنى، قوللاشنى بىلدۇرىدۇ. بۇ خىل مەدەنىي ئادەتنىڭ قايسى زامانلاردا، قايسى مىللەتلەر ئارىسىدا بالدۇر بارلىققا كەلگەنلىكىنى دەلىللەشكە ئاجىزلىق قىلىمىز. بىراق، بىز بۇنىڭدىن مىڭ يىللار بۇرۇنقى قاراخانىيلار جەمئىيىتىدە چاۋاك چېلىشتىن ئىبارەت مەدەنىي ئادەتنىڭ ئاللىقاچان ئومۇملاشقان بىر ئادەت ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇش ئۈچۇن «دىۋان» دىن ئۆرنەك تاپالايمىز: «ئايالادى ــ چاۋاك چالدى. قىز ئايالادى ــ قىز چاۋاك چالدى، يەنى قوللىرىنىڭ ئالقىنىنى بىر ـ بىرىگە ئۇردى. بۇ پاساھەتلىك سۆزدۇر» (Ⅲ. 447).

مەھمۇد كاشغەرىي بۇ ئادەتنى ئىزاھلاشتا، ئىككى قولنىڭ ئالقىنىنى بىر ـ بىرىگە ئۇرۇشنى چاۋاك چالدى، دەيمىز دەپ كونكرېت، ئېنىق قىلىپ سۆزلەپ بەرگەنلىكىگە قارىغاندا، ئۆز دەۋرىدە شەرق دۇنياسىدا چاۋاك چېلىش مەدەنىيىتىنىڭ ئومۇملاشقانلىقىنى كۆرەلەيمىز.

ئات سۈرۈغا قىلىش ئادىتى

«دىۋان»دا بىز «ئول ماڭا ئات باخشىلادى ــ ئۇ ماڭا ئات بېغىشلىدى» (Ⅲ. 414) دېگەن بىر جۈملىنى ئۇچرىتىمىز. «بېغىشلاش» سۆزى سوۋغا قىلىش، ئاتاش، تەقدىم قىلىش مەنىسىدە بولۇپ، «باغىشلادى» دېمەك تەقدىم قىلدى، سوۋغا

قىلدى، دېگەن مەنىنى بەرگەن. بۇنداق سۆزغا قىلىش ئادىتى تۈركىي تىللىق خەلقلەردە ئومۇمىي بىر ئادەت ئىدى. بەگلەر باھادىرلارغا مۇكاپات ئۈچۈن ئات سوۋغا قىلاتتى، ئاتا بالىغا ئات سوۋغا قىلاتتى، دوستلار بىر - بىرىگە ئات سوۋغا قىلاتتى، ئات سوۋغا قەلىشنى چوڭ بىلەتتى. يەنى ئات سوۋغا قىلىشتا، يالاڭ ئات سوۋغا قىلىنمايدۇ، بەلكى ئېگەر، جابدۇق بىلەن رەسمىي جابدۇندۇرۇلغان ئات سوۋغا قىلىنىدۇ. بۇمۇ بىر قائىدە.

كېڭەش ــ ئەقىل، تەجرىبە توپلاش

«دىۋان» دا «كېڭەشلىك ئىش ئوزلىشار، كېڭەشسىز ئىش بۇزۇلار» دېگەن بىر ماقال خاتىرىلەنگەن. يەنە «كەڭەش» دېگەن سۆزنىڭ: «كېڭەش، ئىشلاردا كېڭىشىش، مەسلىھەتلىشىش» (Ⅲ. 498) مەنىسىدە ئىكەنلىكىنى ئېيتقان. كېڭەش، مەسلىھەت ناھايىتى قەدىمدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بىر ئىجتىمائىي ئادەت بولۇپ، يۇقىرىدىن تارتىپ تۆۋەنگىچە ھەممە قاتلامدا كېڭەش، مەسلىھەت بولۇپ تۇرىدۇ. ئوردىلاردىمۇ كېڭەش مۇئەسسەسىسى بولغان، ئەل ئارىسىدىمۇ مەخسۇس كېڭىشىش ئۇيۇشمىسى بولغان. شەخسلەر ئارىسىدىمۇ كىچىكلەر چوڭلارغا مۇھىم ئىشلارنى كېڭەش سالىدۇ، ئۇلار قوشۇلسا قىلىدۇ، قوشۇلمىسا ئويلىشىپ باقىدۇ. ئەمەلىيەتتە كېڭىشىش ياخشى ئىجتىمائىي ئادەت. ئۇ ئارقىلىق ئەقىلگە، تەجرىبىگە ئىگە بولىدۇ. كېڭەش ئارقىلىق يول راۋانلىشىدۇ، كۆڭۈل روشەنلىشىدۇ، مەقسەت ئايدىڭلىشىدۇ. كېڭەش يەنە دېموكراتىيەنىڭ بىر مەنىسى. ھازىرقى دۇنيادىكى پارلامېنت، سىياسىي كېڭەش دېگەنلەر مانا شۇنداق كېڭەش مۇئەسسەسى ھېسابلىنىدۇ. كېڭەشكەندە بىر شەرتنى قەتئىي ئۇنتۇپ قالماسلىق كېرەككى، كېڭەش ئاقىللار بىلەن، مۆتىۋەرلەر بىلەن، چوڭلار بىلەن، تەجرىبىلىك، ئوقۇمۇشلۇق، ياخشى

نىيەتلىك كىشىلەر بىلەن بولىدۇ، نادانلار بىلەن، شەخسىيەتچىلەر بىلەن بولمايدۇ.

چارۋا ماللارغا ئەن سېلىش ئادىتى

تۈركىي تىللىق خەلقلەر چارۋىچىلىق بىلەن دېھقانچىلىقنى بىرلەشتۈرۈپ تۇرمۇشنى قامداشتا زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن. ئۆز دەۋرىدە چەكسىز يايلاقلاردا چارۋىلار بۆلۈتتەك ئوتلاپ يۈرەتتى. چارۋىلارنىڭ ئەركىن - ئازادە ئوتلىشى، يايلاقلارنىڭ ئاۋاتلىشىشى چارۋىچىلارنىڭ بەختى ئىدى. شۇڭا، ئوغۇزخاقان بەخت - سائادەتنىڭ بىر نىشانى سۈپىتىدە: «مال - ۋارانلارنىڭ ئەركىن ئوتلاپ يۈرۈشى»نى بايقاشاتچىلىق، ئەرك - ئازادلىقنىڭ، قۇدرەتنىڭ ئالامىتى سۈپىتىدە تىلغا ئالغانىدى. ئۆز دەۋرىدىكى شىمالدىكى تېلى يايلاقلىرىدا ئوتلاپ يۈرگەن توپ - توپ چارۋا ماللارنىڭ ئوبرازى «تېلى قوشقى»دا تېخىمۇ ياخشى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

تاۋلىنىدۇ ئاسمان زۇمرەتتەك،
پايانسىزدۇر بۇ يايلاق دالا،
ئەگسە شامال ئوت - چۆپنى لەرزان،
كۆرۈنىدۇ سانسىز قوي - كالا.

يايلاقتىكى چارۋىلار ھەرقايسى قەبىلىلەرگە تەۋە بولۇپ، كۆپىنچە ھاللاردا ئارىلىشىپ كېتىپ قېلىپ، ئايرىۋالماق تەسكە چۈشكەن، شۇ سەۋەبلىك قەبىلىلەر ئارىسىدا بەزى ماجىرالارمۇ تۇغۇلۇپ تۇرغان. بۇ زىددىيەتنى ماللارغا ئەن سېلىش ئارقىلىق ھەل قىلغان. مەھمۇد كاشغەرىي «ئوغۇز» سۆزىنى ئىزاھلىغاندا، «ئوغۇزلار تۈرك قەبىلىلىرىدىن بىرى. ئۇلار تۈركمەنلەردۇر. ئۇلار يىگىرمە ئىككى ئۇرۇق بولۇپ، ھەربىرىنىڭ ئايرىم بەلگىسى ۋە مالىلىرىغا باسىدىغان تامغىسى بار. ئۇلار بىر - بىرىنىڭ

ماللىرىنى شۇ تامغىلارغا قاراپ تونۇيدۇ» (I . 77) دەپ بەلگىلەرنى ئايرىم - ئايرىم كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى. بۇ خىل تامغىلاش تۆمۈرگە بەلگە ئويۇپ، ئۇنى قىزىتىپ قويلارنىڭ قۇلىقى، ئاتلارنىڭ ئەت يېنىغا داغماللاش يولى بىلەن قىلىناتتى، بۇ خىل ئادەت ھازىرقى چارۋىچى خەلقلەردىمۇ ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلگەن.

قوينىدا بۇرنىنى ئېرتىدىغان ياغلىق ساقلاش

بىزدە ھازىر قول - باشنى سۈرتىدىغان، تەر سۈرتىدىغان، بۇرۇن ئېرتىدىغان ئېھتىياجنىڭ ھەممىسىگە يېنىمىزغا بىرلا ياغلىق سېلىپ ئىشلىتىمىز. بىزدە ھازىر بۇرۇن ئېرتىدىغان ئايرىم ياغلىق ساقلاش ئادىتى يوق. بىراق، بۇنىڭدىن مىڭ يىل ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇن خەلقىمىزنىڭ ئادىتىدە مەخسۇس بۇرنىنى ئېرتىدىغان قويۇندا ساقلىنىدىغان ياغلىق تۇتىدىغانلىقى ھەققىدە «دىۋان»دا ئۇچۇر بېرىلگەن.

مەھمۇد كاشغەرىي «ئۇلاتۇ» دېگەن سۆزنى ئىزاھلاپ: «بۇرۇن ئېرتىدىغان يىپەك قولياغلىق، قويۇندا ساقلىنىدۇ» دېگەن. بۇ يۈكسەك بىر مەدەنىيلىكنىڭ ئىپادىسىنى كۆرسەتكەن. بىز ئالدى بىلەن، قەدىمكى تۈركىي - ئۇيغۇرلاردا يېنىدا يىپەك قولياغلىق ساقلاش ئادىتىنىڭ بارلىقىنى ھېس قىلساق، يەنە بىرى، «ئۇلا-تۇ»، مەخسۇس لازىم بولغاندا بۇرۇن ئېرتىش ئۈچۈنلا ئىشلىتىل-گەن. ئۇلار بۇرنىنى تاشلاپ بولۇپ، قولى بىلەن سۈرتمەيدىكەن، قولىدىكى يۇقۇندىنى كىيىمنىڭ پەشلىرى، پەشتامانلارغا، ئۆ-تۈكنىڭ پاشنىلىرىغا سۈرتۈپ قويمايدىكەن. يىپەك قولياغلىقى بىلەن سۈرتۈپ، ياغلىقنى يانچۇقىنىڭ يان قوينىغا سالىدىكەن، پات - پات يۇيىدىكەن. بىز ھازىرقى تۇرمۇشىمىزدا، گەرچە كىـ-شىلەردە ياغلىق تۇتۇش ئادىتى بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى قول سۈر-تۈشكە ھەم ئېغىزنى ۋە بۇرۇننى سۈرتۈشكە تەڭ قوللىنىلىدىغان-

لمقىنى بىلمىز. ھەتتا يەنە بەزىلەرنىڭ قولياغلىقىنى ئاستىغا سېلىپ ئولتۇرۇپ ئۇنى يەنە يۇز - كۆزلىرىنى سۈرتۈشكە ئىشلىتىۋاتقانلىقىنى ئۇچرىتىمىز. شۇنىڭغا سېلىشتۇرما قىلىغاندا، خاقانىيە دەۋرىدىكى يۇقىرىقى ئادەت بىزنىڭ نەمۇنە قىلىشىمىزغا ئەرزىيدۇ.

زىلۋا بويلۇق قىزلارنى «تال» دەپ ئاتاش

« ‹تال› زىلۋا بويلۇق كىشىمۇ زىلۋالىقتا تالغا ئوخشىلىتىپ ‹تال بويلۇق› دېيىلىدۇ. بۇ سۆز كۆپىنچە زىلۋا، نازۇك بويلۇق قىزلارغا ئىشلىتىلىدۇ.»

بۇ تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئېستېتىك قارىشىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان ئادەت بولۇپ، قەدىمدىن تارتىپ ئۇلارنىڭ گۈزەللىك قارىشىدا، قىزلارنىڭ گۈزەللىك تەلىپىدە «تال چۈشەتەك بويلىرى» بولسا، يەنى زىلۋا، نازۇك بولسا گۈزەللىكنىڭ جۈملىسىدىن قاراشقان. بۇنىڭدا يەنە بىر مەنىمۇ بار. قەدىمكى، ھازىرقى گۈزەللىك ئۆلچىمىگە ئاساسلانغاندا، يۇقىرىقى «تال» سۆزى يەنە قىزلارنىڭ مەجنۇنتالدەك 40 تال ئۆرۈلگەن چاچلىرىنىمۇ ئىپادە قىلغان، زىلۋالىقتا 40 تال ئۆرۈم چاچ قوشۇلغاندا ھەقىقىي مەنىسى بىلەن «تالدەك گۈزەل» بولۇش ئۆلچىمىگە يەتكەن بولاتتى. بۇ ھەقتە كىلاسسىك شائىرلاردىمۇ نەمۇنىلىك ئۇلگىلەرنى ئۇچرىتىمىز:

بىرىنىڭ زۇلفۇ خالى دانەۋۇ دام،
بىرىنىڭ قامەتى سەرۋۇ سەنۇبەر.

—— ئاتايى

(بىرىنىڭ چېچى تۇزاق - دام، يۈزىدىكى مېڭى بولسا تۇزاققا قويۇلغان دان، بىرىنىڭ بوي - تۇرقى سەرۋى بىلەن ئارچىدەك تۇپتۇز.)

زۇلفۇڭ غەمى كۆڭلۈمنى بىلىڭ پىكرىگە سالدى،
كۆركىم، نە تەخەييۇلخە سالىپتۇر ئانى سەۋدا.

— نەۋايى

(چاچلىرىڭنىڭ خىيالى كۆڭلۈمنى بەللىرىڭ توغرۇلۇق خىيالغا سالدى، كۆرمەمسەن، سەۋدالىق دېگەن نەرسە كۆڭۈلنى ئاجايىپ خىياللارغا سالىدىكەن.)

كىلاسسىك شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىنىڭ ھەممىسىدە بوي بىلەن چاچ تەسۋىرى ھەرقاچان بىللە تىلغا ئېلىنىپ كېلىدۇ. چاچنى گۈزەللىكنىڭ ئۆلچىمى قىلىش تۈركىي تىللىق خەلقلەردە ناھايىتى قەدىمكى ئەنئەنە بولغانلىقى ئايان بولماقتا. بىز «ئوغۇزنامە»دە ئوغۇزخانىنىڭ كۆڭلىنى رام قىلغان گۈزەل قىزنىڭ چاچلىرىنىڭ ئېقىنغا ئوخشىتىلغانلىقىنى كۆرگەن. «ئانۇڭ ساچى مۇرەن ئۈسۈغى دەگ» (ئۇنىڭ چېچى ئېقىندەك ئىدى). ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدىمۇ «تال چۈشتەك بويلىرىدىن ئۆرگىلەي» دېگەندەك سۈپەتلەر ھەرقاچان ئۇچراپ تۇرىدۇ. بۇنىڭدىن قارىغاندا، نازۇك بەدەنلىك، زىلۋا بويلۇق، مەجنۇنتالدەك چاچلىق قىزلارنى «تال» دەپ ئاتاش قەدىمدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بىر ئۇدۇم.

قاشتاشنى خاسىيەتلىك بىلىش

خوتەن قاشتاش ماكانى. بۇ دىياردىكى قەدىمكى خەلقئارا كارۋان يولى ئىنسانلار قاشتاش نىڭ خاسىيىتىنى ھېس قىلىشقا باشلىغاندىن تارتىپ قاشتاش يولىغا ئايلانغان. دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى سۈپىتى ئەڭ ئېسىل قاشتاشلار مانا مۇشۇ قەدىمكى دىياردىن بارغان.

قاش — قاشتاش. بۇ بىر خىل سۇزۇك تاش بولۇپ، ئاق ۋە

قارا رەڭلەردە كۆرۈنىدۇ. بۇنىڭ ئېقىنى گۈلدۈرماماندىن، ئۇسسۇزلۇقتىن ۋە چاقماق چۈشۈشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئۇزۇككە كۆز قىلىدۇ.

قاش ـ قاش ئۆگۈز ـ قاش ئۆگۈز. خوتەن شەھرىنىڭ ئىككى يېنىدىن ئاقىدىغان ئىككى دەريا. بىرى «ئۇرۇڭقاش ئۆگۈز ـــ يورۇڭقاش دەريا‌سى» دېيىلىدۇ. بۇ يەردىن ئاق تاش چىققاچقا، دەريامۇ شۇ نام بىلەن ئاتالغان. يەنە بىرى «قاراقاش ئۆگۈز ـــ قاراقاش دەريا‌سى» دېيىلىدۇ. بۇ يەردىن سۈزۈك قارا تاش چىقىدۇ. بۇ تاشلار دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىن چىقمايدۇ. پەقەت مۇشۇ يەردىنلا چىقىدۇ (Ⅲ. 208).

ئۇيغۇر خەلقى قاشتاشنى پەقەت ئېسىل زىننەت بۇيۇمى قىلىش بىلەن چەكلەنمەستىن، بەلكى ئۇنىڭ خېلى كۆپ خاسىيىتىنى چۈشىنىپ ئۇنىڭ قىممىتىنى ھېس قىلىشقان. مەھمۇد كاشغەرىي قاشتاشنىڭ خاسىيىتىنى ئومۇملاشتۇرۇپ مۇنداق دېگەن: «ياشىن ـــ چاقماق، تۈركىلەردىن ‹كىمنىڭ يېنىدا قاشتاش بولسا، ئۇنىڭغا چاقماق تەگمەيدۇ› دېگەن بىر ھېكمەتلىك سۆز بار. قاشتاش ئاق سۈزۈك بولۇپ، كىشىلەر ئۇنى ئۈزۈك قىلىپ سالىدۇ. بۇ ئۈزۈكنى سېلىۋالغان كىشىگە چاقماق تەگمەيدۇ. چۈنكى، ئۇنىڭ تەبىئىتى شۇنداق. بۇ تاشنى بۆزگە ئوراپ ئوتقا تاشلىغاندا، بۆزمۇ، تاشمۇ كۆيمەيدۇ، بۇ سىنالغان. ئۇسسۇغان ئادەم بۇنى ئاغزىغا سالسا، ئۇسسۇزلۇقىنى باسىدۇ» (Ⅲ. 26).

بۇ بايانلارغا قارىغاندا، قاراخانىيلار دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇن ئۇيغۇرلار قاشتاشتىن ئۇنۇملۇق پايدىلانغان، ھەم زىننەت بۇيۇمى قىلغان، ھەم چاقماقتىن مۇداپىئەلىنىش قورالى قىلغان. ئۇچىنچى تەرەپتىن، ئۇزۇن سەپەرلەردە، چۆل ـ جەزىرىلەردە سەپەر قىلغاندا ئوزۇق ـ تۈلۈكى ئۇزۇلۇپ، سۇيى قالمايدىغان ئۇسسۇزلۇق ئازابىنى تارتقاندا، قاشتاشنى شوراش ئارقىلىق

ئۇسسۇزلۇقنى باسقان. «قاشتاش بولسا چاقماق تەگمەيدۇ» دېگەندەك ھېكمەتنىڭ ئەل ئارىسىدا ئومۇملاشقانلىقى بىر تەرەپتىن، قاشتاشنىڭ بۇ خىل خاسىيىتى ھەققىدىكى چۈشەنچىنى ئاۋامنىڭ ھەممىسى بىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، قاشتاش ھەققىدىكى چۈشەنچىنىڭ خېلى قەدىمكى دەۋرگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

ھازىر ئۇيغۇرلاردا قاشتاش سودىسى زور دەرىجىدە جانلىنىش باسقۇچىغا كىردى. قاشتاشنىڭ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە تۇتقان قىممىتىنى خەلقىمىز قايتىدىن ھېس قىلىشقا، چۈشىنىشكە باشلىدى. قاشتاش سودىسى خوتەننىڭ ئىقتىسادىغا خېلى تەسىر كۆرسەتتى. گەرچە قاشتاشنىڭ قىممىتى كىشىلەرگە ئايان بولغان بولسىمۇ، لېكىن قاشتاشنى پىششىقلاپ ئىشلەپ ئۇنىڭ قىممىتىنى ھەسسىلەپ ئاشۇرۇش جەھەتتە ۋارىسلىق قىلىش بولمىغان، شۇ سەۋەبلىك ھازىر ئۇيغۇرلار ئىچىدە قاشتاش ئويمىچىلىقى، قاشتاشنى پىششىقلاپ ئىشلەپ ئۇنىڭدىن مىللىي ئالاھىدىلىككە مۇناسىپ زىننەت بۇيۇملىرىنى ياساش، بېزەك بۇيۇملىرىنى ياساش جەھەتتە بىرمۇ ھۈنەرۋەن يوق. بۇ ھال نەچچە مىڭ يىل قاشتاش ماكانىدا ياشىغان خەلقلەرگە نىسبەتەن ئەپسۇسلىنارلىق بىر ئىش. ئەگەر بىز قاشتاشنى پىششىقلاپ ئىشلەش تېخنىكىسىنى ئىگىلەپ، ئۇنى ئېسىل بېزەك ماتېرىياللىرى قىلىپ ئىشلەپ چىقارساق، قاشتاشنىڭ ئەسلىي قىممىتىدىن نەچچە ھەسسە قىممەت يارىتىدىغانلىقىمىزدا گەپ يوق ئىدى.

قۇرشاغ ــ قۇر ـ بەلباغ باغلاش ئادىتى

قەدىمدە ھازىرقىدەك قۇر ـ بەلباغ باغلاشنى «قۇرشاغ» (606. I) دەپ ئاتىغان. يەنە يۇڭدىن بەلباغقا ئوخشاش توقۇپ، كىگىز ئۆينىڭ چۆرىسىنى قورشاپ باغلاشقا ئىشلىتىلىدىغان

باغنىمۇ «ئەۋ قۇرشاغى» (I .607) دەپ ئاتىغان. قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە ئەرلەرنىڭ قۇر باغلاش ئادىتى ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلگەن. بۇ ئادەت ئەركەكلىكنىڭ بىر خىل بەلگىسى سۈپىتىدە قارالغان، يەنە بىرى، ئۇ زۆرۈر تېپىلغاندا تۇرمۇشتا ناھايىتى كۆپ تەرەپلەردىن ئىشلىتىلىپ، ئىشلارنى قولايلاشتۇرغان.

قۇر باغلاش يەنە مەرتىۋە بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك بولغان، «قۇرام» دېگەن سۆز مەرتىۋە مەنىسىدە قوللىنىلغان.

تۇركچە ـ ئۇيغۇرچە بىلمەيدىغانلارنى «سۇملىم» ئاتاش

ئۇيغۇرلار ـ تۇركلەر پارسچە بىلمىدىغان، پارسچە سۆزلىشىدىغان كىشىلەرنى «تات» دەپ ئاتىغانغا ئوخشاش، تۇركچە بىلمەيدىغانلارنى «سۇملىم» دەپ ئاتىغان. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ تېخىمۇ كونكرېت چۈشەندۈرۈشچە: «تۇركلەر تۇركچە بىلمەيدىغانلارنى ‹سۇملىم› دەيدۇ، خۇددى ئەرەبلەرنىڭ ئەرەبچە بىلمەيدىغانلارنى ‹ئەجەم› دېگىنىدەك، سۆزنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇشۇ، ئەرەبلەر ئىچىدە باشقىلار ئەرەبچىنى ئوبدان ئۆگەنسىمۇ، ئۇلاردىن بۇ نام كەتمەيدۇ. ئەمما تۇركلەر ئىچىدە تۇركچە بىلسە، بۇ نامدىن قۇتۇلىدۇ» (II . 508). تۇركىي تىللىق خەلقلەر ئىچىدە پارسلاشسا «تاتلاشتى» دېيىش، قارلۇق قىياپىتىگە كىرسە «قارلۇقلاشتى» دېيىش، تابغاچ قىياپىتىگە كىرسە «تابغاچلاندى» دېيىش بىر ئەنئەنگە ئايلانغانغا ئوخشاش، يات مىللەتلەر تۇركچىنى بىلىش ـ بىلمەسلىكى، تۇركلەرنىڭ يات تىللارنى بىلىش ـ بىلمەسلىكىگە قاراپ «سۇملىم» دېگەندەك ناملار بىلەن ئاتاش ئادىتى بولغان. «سۇملىم» دېگەن سۆز «كالدىرلىماق» دېگەندەك مەنىنى بەرگەن. ئۇلار تۇركچىنى ئۆگەنگەندىن كېيىن بۇ نامدىن ئازاد بولغان. بۇ ئادەتلەر ئۇيغۇرلاردا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش، ئۆزئارا تىل ئۆگىنىش، تىل ئۆگىتىش جەھەتتە ئومۇملاشقان ئەنئەنە ئىدى. بۇ ئىشتا

ئۇيغۇرلار ئاكتىپ رول ئوينىغان، يەنى باشقا تىللاردا سۆزلىشىشنى بىلىش، كۆپ تىللىق بولۇش ئۇيغۇرلارنىڭ ئالاھىدىلىكى ئىدى. شۇڭىمۇ ئەرەبچە، پارسچە، خەنزۇچە، سانسكرىتچە مىڭلىغان جىلدلىق كىتابلار ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ قولىدا تەرجىمە قىلىپ تارقىتىلغان. بىز ئەينى ۋاقىتتىكى تۈركىي تىللىق نۇرغۇن قىر قەبىلىلىرىنىڭ بىرەر زىيالىيسىنىڭ قولىدىن چىققان بىرەر تەرجىمە ئەسەرنى ئۇچراتمىدۇق. ۋەھالەنكى، ئۇلار تۈركىي تىلدىن باشقىسىنى بىلمەيتتى. ئۇيغۇر زىيالىيلىرى بولسا كۆپ تىللار ئۇستىسى بولۇپ، ئەرەبچە، پارسچە ئەسەرلەرنى بىمالال يازالايتتى. تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئىچىدىكى چەت تىلنى بىلمەيدىغانلار يات تىلدا سۆزلىگەنلەرنى ئۇلارنىڭ تىلىنى بىلمىگەچكە «كالدىرلىدى، كالدىرلايدىغان» دەپ ئاتىغان. بۇمۇ مەلۇم جەھەتتە ئىجابىي رول ئويناپ، چەت ئەللىكلەرنىڭ تۈرك تىلىنى ئۆگىنىشىگە بېسىم پەيدا قىلغان. بۇلار تۈرك تىلىنى ئۆگەنكەندىن كېيىن «سۇملىم» دېگەن نامدىن قۇتۇلۇپ، ئۇلارنى تۈركلەر ئارىسىغا ئالغان. تۈركچىنى بىلمىسە، تۈركلەر ئارىسىغا قېتىلالمىغان.

تاراش، تارىماق ــ قىزلارنىڭ چاچ تاراش ئادىتى

چاچ تارىشىش، ئوسما قويۇشۇشتەك ئەنئەنە نەچچە مىڭ يىللاردىن بېرى ئۈزۈلمەي داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئۈزۈلمەس ئېقىن ئىدى. قىزلار بىر يەرگە يىغىلىشىپ بىر - بىرىنىڭ چېچىنى تارىشىپ، 40 تال قىلىپ ئۆرۈشۈپ قويۇشاتتى. بىر - بىرىگە ئوسما قويۇشۇپ قويۇشاتتى. مەھمۇد كاشغەرىي «تارادى» سۆزىنى ئىزاھلاپ: قىز چېچىنى تارىدى، دەپ جۈملە تۈزگەن (III . 357). قىزلارنىڭ چاچ تارىشى گۈزەللىك ئۈچۈن، پاكىزلىق ئۈچۈن، مۇھەببەت ئۈچۈن بولاتتى، «چاچ تاراش» دېگەن سۆز سىمۋوللۇق مەنىدە «مۇھەببەت ئۈچۈن ئۆزىنى نامايان قىلىش»

دېگەننى ئۇقتۇرىدۇ. ئەپسۇسكى، بىز ھازىر مەجنۇنتالدەك 40 تال ئۆرۈلگەن گۈزەل چاچلارنى تولىمۇ ئاز ئۇچرىتىدىغان بولۇپ قالدۇق.

ئۇلۇغلارنىڭ تاماق يېيىشنى «ئاشادى» دەپ ئاتاش

ھەممە ئىدىيە ـ يوسۇنلارنىڭ توغرا، يوللۇق بولۇشى ناتايىن، بەزى ئادەتلەر توغرا، قانۇنىيەتكە ئۇيغۇن، ھايات تەلىپىنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولسا، بەزىلىرى مەلۇم بىر دەۋردىكى شۇ دەۋر ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن پەيدا بولغان قائىدىلەر بولىدۇ. شۇ دەۋر ئۆتۈپ كەتسە ئۇ قائىدىنىڭ رولىمۇ قالمايدۇ. قەدىمكى زامانىدا نۇرغۇن ـ نۇرغۇن قائىدىلەر بارلىققا كەلگەن، بەزىلىرىگە خەلقىمىز ۋاراسلىق قىلغان، بەزىلىرىگە ۋاراسلىق قىلالمىغان. بەزىدە بەزى ئىلغار قائىدە ـ يوسۇنلار تاشلىنىپ قالغان بولسا، بەزىدە خۇراپىي قائىدە ـ يوسۇنلارمۇ تاشلىنىپ كەتمەي داۋاملىشىپ كەلگەن. «دىۋان»دا ئۇچۇر بېرىلگەن قەدىمكى ئادەتلەرنىڭ كۆپ قىسمى ھازىرغىچە ئۇيغۇر ـ تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا ھەرقاچان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ، بىر قىسىم ئادەتلەر زامانىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن تاشلىنىپ ئىستېمالدىن قالغان. «ئاشادى» سۆزىنى خاقانىيەلىكلەرنىڭ ئۇلۇغلارنىڭ تاماق يېيىشىگىلا قوللىنىشى ھازىرقى دەۋردە ئىستېمالدىن قالغان. «ئاشادى ـ يېدى، ئەر ئاش ئاشادى ـ ئادەم ئاش يېدى. خاقانىيەلىكلەر بۇ سۆزنى ئۇلۇغلارنىڭ تاماق يېيىشىگىلا ئىشلىتىدۇ. باشقا تۈركىلەر پەرقلەندۇرمەستىن، ھەرقانداق ئادەمگە ئىشلىتىۋېرىدۇ. ئۇلارنىڭ قائىدىگە ئۇيغۇن» (Ⅲ. 347). مەھمۇد كاشغەرىي خاقانىيەلىكلەرنىڭ «ئاشادى» دېگەن سۆزى ئاددىي خەلقتىن پەرقلەندۇرۇپ، پەقەت ئۇلۇغلارغىلا ئىشلىتىشى مۇۋاپىق بولمىغان قائىدە دەپ ھەممىگە ئوخشاش قوللىنىشنى قۇۋۋەتلىگەن. بۇنىڭدا بىر تەرەپتىن، مۇئەللىپنىڭ ھەممە

ئادەمنى ئوخشاش كۆرۈش خاھىشى ئىپادىلەنگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۆز دەۋرىدە خاقانىيەدە تەبىقىلەرنى پەرقلەندۈرۈپ ئەدەپ سۆزلىرىنى ئىشلىتىش قائىدىسىنىڭ خېلى ئېغىر ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. ھازىر بەزى تەكەللۇپ سۆزلىرى چوڭلار بىلەن كىچىكلەرنى پەرقلەندۈرۈپ ئىشلىتىشتە ئۈزلۈكسىز داۋاملىشىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن، «ئاشادى - يېدى» سۆزىنى پەرقلەندۈرۈپ ئاتاش ئادىتى ئىستېمالدىن قالغان.

نۆۋەت ساقلاش ئادىتى «ساپ»

ھەربىر ئىشنىڭ تەرتىپى، نۆۋىتى، ئۆچرىتى بولىدۇ. بۇ بىر ئومۇمىي قائىدە. نۆۋىتىنى بۇزۇش يولسىزلىق، ئۆكتەملىك بولىدۇ، باشقىلارنىڭ ھوقۇق - مەنپەئەتىگە قىلىنغان ھۇجۇم ھېسابلىنىدۇ. بۇ نۆۋەت ساقلىغان ھەرقانداق ئىش، ھەرقانداق ئادەم ئۈچۈن ئورتاق. «دىۋان»دا «ساپ» يەنى «سەپ، قاتار» مەنىسىدىكى سۆزنى ئىزاھلاپ: «بىرەر سۆزگە جاۋاب بېرىشتىكى نۆۋەت، ئۇن تارتىش، يەر سۇغىرىش نۆۋىتىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. ئۇ سۆز نۆۋىتىنى قولدىن بەرمەس، ئۇن تارتىش ۋە باشقىلاردىمۇ «سېنىڭ نۆۋىتىڭ كەلدى دېيىلىدۇ» (III . 198) دېگەن. بۇ ئۇيغۇر - تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ قائىدىلىك، يوسۇنلۇقلۇقىنى، تەرتىپلىك، قانۇنلۇق ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان بىر ئۈلگە. سۇ نۆۋىتى دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك ئىگىلىكىدە ھەربىر مەھەللىگە نۆۋەت بىلەن ئېچىلىدۇ. سۇنىڭ نۆۋىتى ۋە تەقسىماتىغا كۆكبېشى مەسئۇل بولىدۇ. نۆۋەت ئارىلىۋېلىشقا ھېچقانداق ئادەمنىڭ ھوقۇقى بولمايدۇ. چۈنكى، تېرىقچىلىق باسقۇچىدىمۇ يەرلەرنى ئوسا قىلىش نۆۋەت بىلەن بولغاندەك، كېيىنكى زىرائەتلەرنى سۇغىرىشمۇ تەرتىپى بىلەن بولمىسا، بىر - ئىككى كۈن نۆۋەت ئارىلاپ كېتىلىپ دېھقانچىلىققا خېلى كۆپ زىيانلارنى ئېلىپ كېلىدۇ. شۇڭا، بۇ

قائىدىگە ھەممە كىشى ئەمەل قىلىدۇ. تۇڭمەندە ئۇن تارتىشمۇ شۇنداق. ئالدى ـ ئارقىسى بولۇپ كەلگەن ئادەملەر ئۆزىنى ئۆزى بىلىپ نۆۋەت ساقلاپ ياتىدۇ. بىرىنىڭ ئۇگۇتى تارتىلىپ بولغاندىن كېيىن تۇڭمەنچى ياكى ئۇننى تارتىپ بولغۇچى نۆۋىتى كەلگەن كىشىنى ئويغىتىپ (كېچە بولسا) ئۇگۇتىنى تەييار قىلىشنى ئاگاھلاندۇرىدۇ. ئۇ ئۇگۇتىنى تارتىپ بولۇپ، ئارقىسىدىكى نۆۋەت كۈتكۈچىنى چاقىرىدۇ. مانا شۇنداق ئاڭلىق يوسۇندا نۆۋىتى بىلەن ئۇننى تارتىپ قايتىدۇ. ئەگەر بىرەر چارەك ئۇگۇتى بار ئادەم ئارىلىۋېلىشنى ئىلتىماس قىلىپ قالسا يول قويۇپ ئارىلاپ بېرىدۇ، بۇ قائىدە ئۈيغۇرلاردا تۇڭمەن پەيدا بولغان نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلدى. ھازىر يەنە تۇرمۇشتا نۇرغۇن ئىشلار نۆۋەت بىلەن قىلىنىشنى تەلەپ قىلسىمۇ، بىر قىسىم ئۆكتەم ئادەملەر نۆۋەتنى پۇلغا سېتىۋېلىپ باشقىلارنىڭ مەنپەئەتىنى زىيانغا ئۇچرىتىدىغان، ۋاقىتقا خىيانەت قىلىدىغان ئەھۋاللار بار. بۇنىڭغا قانۇنىي ۋاستە بىلەن تاقابىل تۇرۇش، نورمال تەرتىپنى، ھوقۇقنى، نۆۋەتنى قوغداشنى بىلىش كېرەك.

تەرەت سۇندۇرغاندا چالما تۇتۇش

مەھمۇد كاشغەرىي «كەس» سۆزىنى ئىزاھلاپ: كېسەك، چالما. تەرەت سۇندۇرغاندا ئىشلىتىلىدۇ (I . 430) دېگەن بىر مەلۇماتنى بەرگەن. بۇ خىل ئادەت تا ھازىرغىچە ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلگەن بولۇپ، خەلقىمىزنىڭ پاكىزلىق ئەنئەنىسىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان كىچىككىنە بىر ئۇلگە. چالما چوڭ تەرەتكە ھەم كىچىك تەرەتكە تۇتۇلىدۇ، چالما تۇتمىغاندا كىيىم ـ كېچەك بۇلغىنىدۇ. شۇڭا، چالما تۇتۇش ئادىتى گەرچە ئاددىي بىر ئىشتەك بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ھەم مىللىتىمىزنىڭ

قائىدە ـ يوسۇنغا، ھەم مەدەنىي ئادەتكە ۋەكىللىك قىلىدۇ. بىز ھازىرقى زامانىۋى مەدەنىيەت دەۋرىدىن ھازىرقى زامانداشلىرى مەدەنىيەت ئۆلچىمىدە يۇقىرىقى چالما تۇتۇش ئادىتىنى باھالىساق، تىلغا ئالغۇچىلىكى يوق، قالاق بىر ئادەت بولۇپ تۇيۇلۇشى مۇمكىن. بىراق، قەدىمكى زامان نۇقتىئىنەزىرى بىلەن كۆزەتكەندە، بۇنىڭ خېلى ئىلغار ئادەت ۋە مەدەنىيلىكنىڭ ئىپادىسى بولغانلىقىدىن ئىپتىخارلىنىشقا ئەرزىيدۇ. ھازىرمۇ چوڭ تەرەتكە دۇنيادىكى بارلىق ئەللەر قەغەز ئىشلىتىدۇ ياكى يۇيىدۇ. بىراق، كىچىك تەرەتكە چالما تۇتۇش ياكى قەغەز تۇتۇش پەقەت مۇسۇلمان ئەللىرى بىلەن بىر قاتاردا ئۇيغۇرلاردا ئىزچىل داۋاملاشماقتا. بەزى كىشىلەر ئۇيغۇرلارنىڭ تەرەتكە چالما ئىشلىتىشىنى ھەتتا ھەرەمگە چالما ئېلىپ بېرىپ ھاجەتخانىلارنى چالمىغا توشقۇزۇۋەتكەنلىكىنى ئەيىبلەپ ماقالىلەرنى يازغانىدى. بىز بۇ ئىشقا ھە دېگەندە مەدەنىيەتسىزلىكتە ئەيىبلەش، سۆكۈش نۇقتىسىدا تۇرۇپ ئەمەس، بىرى، مىللەتنىڭ ئادىتى نۇقتىسىدىن، يەنە بىرى، پاكىزلىق، كېسەل مىكروبلىرىدىن ساقلىنىش نۇقتىسىدىن ھەم باھا بېرىپ بېقىشىمىز كېرەك. چالما تۇتۇش دېگەن ئۇ ئەقىدە بىلەن باغلىنىپ كەتكەن ئادەت. چالمىنىڭ ئورنىغا قەغەز تۇتسىمۇ بولىدىغانلىقىنى خەلقىمىز تېخى تولۇق چۈشىنىپ يەتمىگەن. ئەرزان قەغەزلەرنىڭ سۈپىتى، تازلىقى ئىنتايىن ناچار، ئۇنىڭدا ھەر خىل زىيانلىق مىكروبلار بار. قىممەت، سۈپىتى ياخشى قەغەزلەرنى سېتىۋېلىشقا خەلقىمىز چىقىش قىلالمايدۇ. بۇ جەھەتتىن ئالغاندا چالما زەھەرسىز، مىكروبسىز، پاك، ئۇ كېسەللىك پەيدا قىلمايدۇ. بىزنىڭ ئۇلارنى مەدەنىيەتسىزلىكتە ئەيىبلەشكە ھەققىمىز يوق. بىز ئۇلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى دەۋرلەردە تەرەتكە چالما ئىشلىتىپ مەدەنىيلىك، پاكىزلىقنى نامايان قىلغانلىقى ۋە بۇ ئادەتنى ھازىرغىچە داۋاملاشتۇرغانلىقىغا چوڭقۇر مىننەتدار بولساق بولىدۇ.

مۇچەلدىن كېيىپ چىققان ئەقىدە ـ ئادەت

ئۇيغۇر ـ تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئەڭ قەدىمكى مۇچەللىك كالېندارنى ئىجاد قىلىپ، ئاي، يىللارنىڭ ھېسابىنى مۇچەل بىلەن ھېسابلاشتەك مەدەنىيەت دەۋرىگە كىرگەن خەلقلەرنىڭ بىرى.

ئون ئىككى يىلنى ئون ئىككى ھايۋاننىڭ ئىسمى بىلەن ئاتىغان. نەچچە مىڭ يىللار داۋامىدا يىللارنىڭ ھېسابى شۇنى دەۋر قىلىش بىلەن ھېسابلانغان. مەھمۇد كاشغەرىي ئېيتىدۇكى: «تۈركىلەر بۇ يىللارنىڭ ھەربىرىدە بىر خاسىيەت بار دەپ تەخمىن قىلىدۇ. مەسىلەن: ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئۇي يىلى كىرگەندە، ئۇرۇش كۆپىيىدۇ، چۈنكى ئۇي بىر ـ بىرى بىلەن كۆپ ئوسۇشىدىغان ھايۋان. توخۇ يىلى كىرسە، ئوزۇق ـ تۇلۇك كۆپىيىدۇ، لېكىن كىشىلەر ئارىسىدا تەشۋىش ئاشىدۇ، چۈنكى توخۇنىڭ يېمى دان، توخۇ داننى يېيىش ئۈچۈن ئەخلەت ـ چاۋارلارنى تاتىلاپ چېچىۋېتىدۇ. لەھەڭ يىلى كىرىش بىلەن ھۆل ـ يېغىن كۆپىيىپ، ئاشلىق ئوخشايدۇ، چۈنكى لەھەڭ سۇدا ياشايدۇ. توڭگۇز يىلى كىرىش بىلەن قار كۆپ ياغىدۇ، سوغۇق قاتتىق بولىدۇ، پىتنە ـ پاسات كۆپىيىدۇ. تۈركىلەر ئەنە شۇ يوسۇندا ھەر يىلى بىرەر ھادىسە يۈز بېرىدۇ، دەپ ئىشلىتىدۇ» (I . 451). تۈركىي تىللىق خەلقلەردىكى مۇنداق چۈشەنچە قارىسىغىلا ئويدۇرۇپ چىقىرىلغان تەخمىن ئەمەس، بەلكى ئۇزۇن ئەسىرلەر داۋامىدا يىللار ئۇلارغا قىلغان ھەر خىل سوۋغىلار ئىچىدە شۇنداق ماس كېلىپ قېلىشلار كۆپ بولغان. نەتىجىدە، بۇلاردا ھەربىر ھايۋان نامىغا قويۇلغان يىللاردا شۇ ھايۋاننىڭ ئالاھىدىلىكى، خۇي ـ مىجەزىگە مۇناسىپ بىرەر ئۆزگىرىش يۈز بېرىدۇ، دەپ ئىشەنگەن.

ھازىرقى زامانىۋى دەۋردىمۇ ھەرقايسى مىللەتلەر ئارىسىدا

مۇچەللىك يىللارنىڭ ھايات بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، ئېلىپ كىرىدىغان ساخاۋىتى ۋە كاساپىتى ھەققىدە كۆپ خىل قاراشلار بار. ھەتتا ئادەملەرنىڭ قايسى مۇچەلدە تۇغۇلغانلىقىغا ئاساسەن ئۇنىڭغا پال سېلىپ، ئۇنىڭ تەقدىرى ھەققىدە ھۆكۈم ۋە پەرەزلەرنى قويىدىغان ئازغۇن قاراشلارمۇ ئوتتۇرىغا چىقتى. ئەمەلىيەتتە مۇچەل ئىنسانلار ئۆزى تاللاپ، ئىزدىنىپ بارلىققا كەلتۈرگەن كالېندار، پەقەت ھەربىر يىلنى پەرق ئېتىش ئۈچۈن قويۇلغان نام. بۇ نام ھەرگىزمۇ تەبىئەتنىڭ ئۆزگىرىشى، ئادەمنىڭ تەقدىر - قىسمىتىگە بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتەلمەيدۇ. خۇددى بىر ئادەمگە قويۇلغان ئىسىم ھەر خىل ئارزۇ - ئارمانلار بىلەن بېزىلىپ ئالىم، قەھرىمان، غەنى دەپ قويۇلغان بولسىمۇ، ئۇ ئۇنىڭ ئالىم بولۇپ چىقىشى، قەھرىمان بولۇپ چىقىشى ياكى باي بولۇپ چىقىشى بىلەن مۇناسىۋىتى يوق. پەقەت ياخشى تىرىشسىلا ئاندىن مەقسەتكە يەتكىلى بولىدۇ. شۇ مەنىدىن قارىغاندا، مۇچەللىك كالېندارنىڭ قىممىتى ئۇنىڭ ھاياتقا بىرەر خاسىيەت ياكى پالاكەت ئېلىپ كېلىشىدە ئەمەس، بەلكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ يىللارنى تەرتىپلىك، قائىدىلىك ھېسابلاپ، تارىخىي ۋەقەلەرنى، ياشلىرىنى توغرا ھېسابلاشنىڭ مۇشۇنداق بىر ئاددىي ئۇسۇلىنى كەشىپ قىلىپ، ئىنسانىيەتنىڭ كالېندارچىلىق تارىخىدا مۇھىم رول ئوينىغانلىقىدا.

يىلنى پەسىللەر بويىچە ھېسابلاش ئادىتى

قەدىمكى زامانلاردا ئىنسانلار كۈنلەر، ئايلار، يىللارنىڭ ھېسابىنى قىلىشنى، كۈنلەرگە، ئايلارغا ئىسىم قويۇشنى بىلمەي، ھەربىر ئەل ئۆز چۈشەنچىسى ۋە ئۇسۇلى بويىچە ئايلار، كۈنلەرنى تەرتىپلەشتۈرگەن. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مەلۇماتىچە، ئىسلامىيەتتىن بۇرۇن ئۇيغۇر - تۈركىي تىللىق خەلقلەردە ئايلارنىڭ ئىسمى ھەم ھەپتە ئۇقۇملىرى تېخى بولمىغانىكەن. ئۇنىڭدىن بۇرۇن ئۇلار يىللارنى تۆت پەسىلگە بۆلۈپ، ھەربىر

پەسلىنى ـــ ئۇچ ئايىنى بىر نام بىلەن ئاتىغان. «ئايلارنىڭ ئىسمىغا كەلسەك، شەھەرلەردە ئەرەبچە ئاي ئىسملىرى قوللىنىلىدۇ. كۆچمەن تۇرمۇش كەچۈرىدىغان، مۇسۇلمان بولمىغان تۈركلەر بىر يىلنى تۆت پەسلگە بۆلۈپ، ھەر ئۇچ ئايىنى بىر نام بىلەن ئاتايدۇ. يىلنىڭ ئۆتۈشىنى شۇ يول بىلەن بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: نوروزدىن كېيىنكى تۇنجى باھار ئېيىنى «ئوغلاق ئاي» دەيدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئايىنى «ئۇلۇغ ئوغلاق ئاي» دەيدۇ. چۈنكى، بۇ ئايدا ئوغلاق چوڭ بولىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئايىنى «ئۇلۇغ ئاي» دەيدۇ. چۈنكى، بۇ ئاي يازنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولۇپ، بۇ چاغدا يەر يۈزى تۈرلۈك نېمەتلەرگە تولۇپ، مال ـ ۋارانلار سەمرىيىدۇ، سۈت كۆپىيىدۇ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش» (I . 452). تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ قەدىمدە ئاي، يىللارنى پەسىللەرنى بىرلىك قىلىپ پەرقلەندۈرۈپ ئاتاش ئادىتى، ئۇلارنىڭ ئاستىرونومىيەلىك بىلىشى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. بۇ تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ بۈرجلار بويىچە ئېكلىپتىكا (يەر شارى ئۇربىتىسى تەكشىلىكى) بىسىپ ئۆتىدىغان يىلنىڭ ھەرقايسى پەسىللىرىدە ئاسمان بوشلۇقىدا كۆزىتىش ئەسۋابىسىز ئاددىي كۆز بىلەن كۆرۈشكە بولىدىغان يۇلتۇز تۈركۈملىرىنى 12 بۈرجقا، يەنى زوھىياك يۇلتۇز تۈركۈمىگە بۆلۈپ كۆرسىتىشى ئىدى. بۇ يۇلتۇزلار تۈركۈمىنى ئۇلارنىڭ پەسىللەر بويىچە ئورۇن قانۇنىيىتىگە ئاساسەن گۇرۇپپىلاپ، ئۇچنى بىر گۇرۇپپا قىلىپ، تۆت پەسلگە بۆلگەن ھەم بۇ تۆت پەسلگە ئىسىم قويغان. كېيىن ھەربىر ئايغا ئات قويۇپ چىققان. «قۇتادغۇبىلىك»تە بۇ ئايلارنىڭ ئىسمى ۋە گۇرۇپپىلىنىشى مۇنداق چۈشەندۈرۈلىدۇ.

138. ئون ئىككى بۈرج باردۇر بۇلاردىن بۆلەك،
جۇپ ئۆيلۈك بەزىسى ۋە بەزىسى يەك.

139. قوزى يازغى يۇلتۇز، كېيىن ئۇي كېلۇر،
جەۋزا بىلەن سەرتان تۈرتۈشۈپ يۈرۈر.

140. ئېرۇر قوشنا بۇغداي بېشى، ئارسلان،
كېلەر ئارقىدىن قەۋس، ئەقرەب، مىزان.

141. كېلەر ئاندىن ئوغلاق، سوغا ھەم بېلىق،
تۇغۇلسا بۇلار كۆك بولغۇسى يورۇق.

يۇقىرىقى بايانلار ئۆز دەۋرىدىكى يۇلتۇزلارنىڭ پەيدا بولۇش، كۆرۈلۈش ۋاقتى ۋە تەرتىپلەرگە بۆلۈنۈش ئىسخېمىسى، ئۇلار يىل ئىچىدە پەسىللەر كۆرۈنۈشلىرىنىڭ ئۈزلۈكسىز ئۆزگىرىپ، تەكرارلىنىپ تۇرىدىغانلىقى ھەمدە ھەربىر بۇرجنىڭ پەسىللەرگە ۋەكىللىك قىلىدىغانلىقى توغرىسىدىكى چۈشەنچىنىڭ ئىپادىسى ئىدى. مانا شۇ چۈشەنچە ئاساسىدا، ھەربىر ئايغا تۈركچە ئىسىم قويۇپ چىققان. بۇنىڭ كونكرېت ئاتىلىشى مۇنداق: (1) قوزا، (2) ئۇي، (3) قوشكېزەك، (4) يولۋاس، (5) تىمساھ، (6) بۇغداي بېشى، (7) تارازا، (8) چايان، (9) ياچاق، (10) ئوغلاق، (11) سوغا، (12) بېلىق.

خەلقىمىز كۈنلەر، ئايلار، يىللار ۋە قەرنە چۈشەنچىلىرىگە ئاساسەن مۇكەممەل ۋاقىت ئۇقۇمىنى شەكىللەندۈرۈپ، ۋاقىت بىلەن ھاياتنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئىلمىي بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن زور تىرىشچانلىقلارنى قىلغان.

تۆركۈن — ئۇرۇق - ئايماق ئەزالىرى توپلىنىدىغان ئۆي

«دىۋان»دا «تۆركۈن»نى چۈشەندۈرۈپ «ئۇرۇق - ئايماق ئەزالىرىنىڭ ياكى ئۇرۇق - تۇغقانلارنىڭ توپلىنىدىغان يېرى» (I . 575) دېگەن. قەدىمكى ئادەت بويىچە، كىشىلەر جىددىي

ئەھۋال، مۇھىم ئۆزگىرىشلەر، ئۇقتۇرۇشلار بولسا، خەۋەر قىلغان ھامان بەلگىلەنگەن مەلۇم بىر يەرگە ياكى ئۆيگە توپلىنىشى كېرەك ئىدى. بۇ يەردە ئۇرۇق - ئايماقنىڭ مۇھىم ئىشلىرى مۇزاكىرە قىلىنىدۇ، ئىشلار ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. ئۇرۇق - تۇغقانلار يىغىلىپ ھەم تۇغقانلار ئىچىدىكى مۇھىم ئىشلارنى ئورتاق كېڭىشىدۇ. مانا شۇنداق زۆرۈرىيەتتىن مەخسۇس بېكىتىلگەن ئۆي ياكى ئورۇننى «تۆركۈن» دەپ ئاتىغان. يۇقىرىقى سۆز ئۇقتۇرۇۋاتقان ئىشنىڭ مەنىسىدىن پەرەز قىلغاندا، «تۆركۈن» ئىككى سۆزدىن، يەنى «تۆر» بىلەن «كۈن»دىن تۈزۈلگەن. «تۆر» دېگەن قائىدە - يوسۇن مەنىسىدىكى تۆر، «كۈن» دېگەن بەلگىلەنگەن كۈننى كۆرسەتسە كېرەك. بۇنىڭغا ئاساسەن پىكىر قىلغاندا، ئۇرۇق - ئايماقلارنىڭ يىغىلىشى ۋە مۇھىم ئىشلارنى كېڭىشىش ئۈچۈن مەلۇم كۈن، ۋاقىت بەلگىلەنگەن بولىدۇ. بۇ ھەر دائىملىق يوسۇنغا ئايلىنىپ كەتكەن بولىدۇ. «تۆركۈن» سۆزى ئىشلىتىلگەن بىر شېئىردا مۇنداق مىسرالار بار:

كەلسە ئاباڭ تەركەنىم
ئەتىل كەمەت تۆركۈنۈم

(ئەگەر خاقانىمنىڭ ياردىمى كەلسە، تۆركۈنۈم (ئىشىم) ئوڭشىلاتتى) يەنى خاقانىمنىڭ دانا مەسلىھەتى بىلەن كۈتكەن ئۇلۇغۋار ئىشلار خەيرلىك بولاتتى، دېگەنلىك بولاتتى. «دىۋان»دا يەنە «دەرنەك» دېگەن بىر ئاتالغۇنىمۇ «خەلق مەسلىھەت ئۈچۈن يىغىلىدىغان ئورۇن» (I . 622) دېگەن. بۇ يۇقىرىقى «تۆركۈن»دىن بىر دەرىجە يۇقىرى خەلق مەسلىھەت كېڭىشى ئۈچۈن توپلىنىدىغان يەر بولۇپ، يۇرت، ئايماق ئەزالىرىنىڭ يىغىلىپ مۇھىم ئىشلارنى ئورتاق كېڭىشىپ بىر ياقلىق قىلىش ئادىتى ئىدى. يۇقىرىقى ئاساسىي قاتلام مەسلىھەت كېڭىشىدىن

باشقا دۆلەتنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك مەسلىھەت كېڭەش مۇئەسسەسى بولغان. بۇنىڭغا يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلار ئىچىدىكى ئۆگە، كۆك ئايراق، ئەر ئۆگى، خاس ھاجىپ قاتارلىق ئۇنۋان مەرتىۋىدىكى كىشىلەر دۆلەتنىڭ مۇھىم مەسلىھەتچىلىرى ۋە مەسلىھەت ـ كېڭەش مۇئەسسەسلىرىنىڭ مۇھىم تايانچلىرى ئىدى. بۇ ئۇنۋانلار ئىچىدە بىرقەدەر تۆۋەنرەك ئورۇننى تەشكىل قىلغان «ئۆگە» ھەققىدە يۈسۈپ خاس ھاجىپ «نەئەدگۈ تۇرۇ بۇ كىرشىگە ئۆگى، ئۆگى بولسا ئۆترۈ ئاتاغۇ ئۆگە» (ئادەم ئۈچۈن ئەقىل نېمىدېگەن ياخشى نەرسە، ئەقىللىق ئادەملەرگە مەسلىھەتچىلىك نەزىرى بىلەن قاراش كېرەك) دېگەن. يەنە «كېڭەشچى ئۆگە» (4240) دېگەندەك ئىبارىلەرنى ئىشلىتىشى، ئۆگەنىڭ كېڭەشچى، مەسلىھەتچى مەنىسىدە ئىكەنلىكىنى ناھايىتى روشەن دەلىللەيدۇ. «كۆك ئايىق» ھەققىدە پىكىر قىلغاندا، «ئايىق» سۆزى «ئېيتماق، سۆزلىمەك، پىكىر قىلماق» سۆزى ئاساسىدا ياسالغانلىقىغا ئاساسەن ئۇنىمۇ دۆلەتنىڭ مەسلىھەتچىلىرى قاتارىدا ساناشقا بولىدۇ.

بۇنىڭدىن قارىغاندا، قاراخانىيلاردا ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر خانلىقلىرىدا مەسلىھەتچىلىك ئىشىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلگەنلىكى روشەن بولماقتا. قەدىمكى كۆكتۈركلەرنىڭ ئەقىلدار ۋەزىرى بىلگە تۇنيۇقۇق ئۆزىنىڭ ئىلتەرىش خاقاننىڭ مەسلىھەتچىسى، ئەقىلدارى ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالغانلىقى، بۇ نۇقتىدا بىزنى ئاز بولسىمۇ تارىخىي ئاساسلار بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىش ئۈچۈن راسلانغان داستىخان ـــ «كەنچىلىۇ»

قەدىمكى ئۇيغۇر ـ تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ يوسۇنىدا، خەلققە بايراملىق قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇپ بېرىدىغان، خەلققە

خۇشاللىق هەم ماددىي نېمەت ئاتا قىلىدىغان بىر ئادەت بار بولۇپ، زىياپەتتە ئوتتۇز گەز ئېگىزلىكتە مۇنار شەكلىدە بىر داستىخان راسلىنىدىكەن، بۇ داستىخانغا نۇرغۇن نازۇنېمەتلەر قويۇلىدىكەن، تەييار بولغاندا، بايرامدا توپلانغان خەلقنى قويۇپ بېرىدىكەن، شۇنىڭ بىلەن خەلق داستىخاندىكى نېمەتلەرنى بۇلاپ ـ تالاپ يېيىشىدىكەن، يانلىرىغا ئېلىشىدىكەن. مانا شۇنداق ئادەتنى «دىۋان»دا «كەنچىلىۋ» دەپ ئاتايدىغانلىقىنى يازغان (Ⅲ. 594). بۇ ئادەت بايرام كەيپىياتىنى بىر بالداق يۇقىرى كۆتۈرەتتى. بۇ يەردىكى گەپ كىشىلەرگە ئاش بېرىش ئەمەس، بەلكى كىشىلەرگە خۇشاللىق ئاتا قىلىشتا ئىدى، بۇ خان ئېشىغا، بايراملىق ئاشقا ئېغىز تەگكەنلەر ئۆزىنى بەختلىك ھېسابلايتتى. بۇ خۇددى شادلىق بايرىمىدا ئەركىن، ئىختىيارىي ھالدا خۇشاللىق تاپقانغا ئوخشاشلا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ بىر شادلىق بايرىمىنىڭ يۇقىرى ئەۋجى ئىدى.

تاماقتا چوكا ۋە قوشۇق ئىشلىتىش

ھەربىر مىللەتنىڭ تاماق شەكلىنىڭ ئوخشىماسلىقى شۇ مىللەتنىڭ تاماقنى ئىشلىتىدىغان، تاماق يەيدىغان ۋاستىلىرىدا ئوخشىمىغان ئالاھىدىلىكنى بارلىققا كەلتۈرگەن. ئالايلۇق، غەربلىكلەر ۋىلكا، پىچاق ئىشلەتكەنگە، خەنزۇلار چوكا ئىشلەتكەنگە، ئۇيغۇرلار قوشۇق ئىشلەتكەنگە ئوخشاش.

بىز ھازىرغىچە قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تاماق يېيىشتە قوشۇق ۋە قولنى ۋاستە قىلغانلىقىنى بىلسەكمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ چوكا ئىشلەتكەنلىكى توغرىسىدا مەلۇمات يوق ئىدى. «دىۋان»دا «شىش» دېگەن سۆز ئىزاھلىنىپ، «چوكا: تۇتماچ يەنى چۆپ يېيىلىدىغان ئەسۋاب» دېگەن بىر مەلۇماتتىن خەۋەر تاپتۇق. بۇ سۆزنىڭ ئۇرانىدىن قارىغاندا، ئۇ خەنزۇ تىلىدىن ۋە ياكى باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆز ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. دېمەك، بۇ ئادەت باشقا مىللەتلەردىن ئۇيغۇرلارنىڭ

تۇرمۇشىغا كىرىپ كەلگەن، بىز «دىۋان»دىن يەنە «تۇتماچ» ھەققىدە بىر رىۋايەتنى كۆرگەن، ئۇنىڭدا بۇ زۇلقەرنەيىن شەرققە يۈرۈش قىلغاندا بارلىققا كەلگەن تاماق ئىكەنلىكى، ئۇنىڭ چۆپىنى يەپ، سۈيىنى ئىچىدىغانلىقى، ئۇنىڭ بەدەنگە كۈچ بېرىپ، يۈزىنى قىزارتىدىغانلىقى بايان قىلىنغانىدى. بۇ يەردە بۇ تاماقنى يېيىشتە چوكا ئىشلىتىلىدىغانلىقى بايان قىلىنغان. بۇ تاماق قوشۇقتا يېيىشكە ئەپسىز، قول بىلەن ياكى چوكا ۋاسىتىسى بىلەن يېيىشكە ئەپلىك بولغانغا قارىغاندا، بۇ تاماق بىز دەۋاتقان ھازىرقى نېرىن چۆپ بولۇشىمۇ گۇمانلىق بولىدۇ، دېمەك، بۇ تاماق ھازىرقى ئىستېمالىمىزدىكى لەڭمەن ياكى باشقا شۇنىڭغا ئوخشاش بىر تۈردىكى تاماق بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن تۇرىدۇ.

قوشۇق بىلەن تاماق يېيىش تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ خاس ئادەتلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇ تۈركىي تائاملارنىڭ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلاشتۇرۇلۇپ ياسالغان. ئۇنى ھازىرقىغا ئوخشاش «قاشۇق» دەپ ئاتىغان (III. 462).

كەشتە ئىشلەش ئادىتى

كەشتىچىلىك ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكىدىكى گۈزەل سەنئەت مەشغۇلاتىنىڭ بىرى بولۇپ، خەلقىمىزنىڭ مەدەنىيەت دەرىجىسىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان ئېسىل ئۆرنەكلەرنىڭ بىرى. «دىۋان» دا مەھمۇت كاشغەرىي كەشتىچىلىك سەنئىتى ۋە مىللىي ئادەت ھەققىدە خېلى قىممەتلىك ئۇچۇرلارنى بەرگەن. ياستۇق قېپىغا گۈل ئىشلەش، تام چارشاپلىرىغا گۈل ئىشلەش، خۇرجۇنىغا كەشتە ئىشلەش قاتارلىقلار «دىۋان»دا كۆزگە تاشلىنىدىغان مۇھىم ئۈلگە ھېسابلىنىدۇ.

«يەدىشتى» سۆزىنى ئىزاھلاپ: «ئۇل ماڭا يەتكەك يەدىشتى —

ئۇ ماڭا خۇرجۇننىڭ چۆرىسىگە كەشتە تىكىپ بەردى. بوغچا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ چۆرىسىگە كەشتە تىكىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ» دېگەن. (III . 94)

خۇرجۇن قەدىمكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ مۇھىم سەپەر «سومكىسى» بولۇپ، تاكى بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر نەچچە مىڭ يىل ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىدا قولايلىق ۋاستە بولۇپ خىزمەت قىلىپ كەلدى. خۇرجۇن يۇڭدىن ياكى يىپتىن توقۇلىدۇ. ئۇنىڭ ئىككى كۆزى — ئېغىزى بولۇپ، ئىككى كۆز تۈتاشتۇرۇلىدۇ. بىر كۆزى — ئېغىزى بىلەن يەنە بىر كۆزى ئېغىزى يېرىم مېتىر ئەتراپىدا يالاڭ قەۋەت توقۇلىدۇ. خۇرجۇننى مۇرىسىگە ئارتىۋالسىمۇ قولايلىق، ئات ـ ئۇلاغلارغا ئارتىشقىمۇ قولايلىق. بۇ ئۆز دەۋرىدە ھەربىر ئائىلىدە بولۇشقا تېگىشلىك تۇرمۇش بۇيۇمى بولغاچقا، خۇرجۇنچىلىق خېلى تەرەققىي قىلغان، ھەتتا ئۇ گىلەم شەكلىدە ناھايىتى رەڭدار توقۇلۇپ خۇرجۇن قىلىپمۇ تىكىلەتتى.

بۇنىڭغا يېتىشەلمىگەنلەر، يۇڭدىن رەڭلىك خۇرجۇنلارنى ئىشلەتكەن، پاختا يىپتا ئىشلەنگەن خۇرجۇنلارنىڭ چۆرىسىگە ناھايىتى سىپتا كەشتىلەرنى تىكىپ خۇرجۇننى گۈزەل سەنئەت ئەسىرىگە ئايلاندۇرۇشقان، بىز ھازىرقى تۇرمۇشىمىزدىمۇ خېلى نەپىس كەشتىلەنگەن خۇرجۇنلارنى ئۇچرىتىمىز. ئۆز دەۋرىدە بىزنىڭ قىز ـ چوكانلىرىمىز گۈزەل كەشتىلەرنى ئىشلەش بىلەن ئالدىراش ئىدى. قولياغلىقلارغا، خۇرجۇنلارغا كەشتە ئىشلەپ يىگىتلىرىگە يادىكار قىلاتتى. ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ گۈزەل ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنى سىڭدۈرەتتى.

ئۇنىڭدىن باشقا نەرسە ـ كېرەكلەرنى ساقلايدىغان مەخسۇس بوخچىلار بولۇپ بوغچىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىدىكى بوغچىلارغىمۇ گۈل نۇسخىسى چۈشۈرۈلگەن كەشتىلەرنى ئىشلەگەن. داستىخان ۋە ياپقۇچلارغىمۇ گۈزەل كەشتىلەر تىكىلىپ، تەبىئەتنىڭ گۈزەللىكىنى قەلبىدىكى گۈزەل ھېسلار بىلەن بېزەپ، تۇرمۇشنى ئاشۇنداق رەڭدار قىلغان ئىدى. ئۇنداق قىزلارنى خەلقىمىز قولى گۈل، قەلبى گۈل قىزلار دەپ تەرىپلەيتتى.

ئىپار ئىستېمال قىلىش ئادىتى

قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئىپار ئىستېمال قىلىشنى ياخشى كۆ-رەتتى. مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋان» دا ئىپار ئىستېمالىغا مۇناسىۋەتلىك بىرقانچە مىسالدىن ئۇچۇر بەرگەن. كىندىك ئىپار ھەقىقىدە توختىلىپ، ئىپارنىڭ ئەڭ ئاساسى شۇ ئىكەنلىكى، ئۇنى تېبەتتىن كەلتۈرىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن يەنە «ئىپارلىق خالتىدىن ئىپار كەتسە ئۇنىڭ ھىدى قالىدۇ» دېگەن ماقالىنى كەلتۈرۈش بىلەن ئىپار ئىستېمال قىلىشنىڭ ئومۇملاشقانلىقىدىن خەۋەر بېرىدۇ.

«يۇقتۇردى» دېگەن سۆزگە مىسال ئېلىپ: ئۇ ئۇنىڭ تونىغا (كىيىمىگە) ئىپار يۇقتۇردى. بۇ ئىپار ئىستېمال قىلىشنىڭ يەنە بىر خىل ئۇسۇلى بولۇپ، كىيىم - كېچەككە ئىپار تەگكۈزۈپ قويۇش ئارقىلىق خۇش پۇراققا ئىگە بولغىلى، ئۆزىدىكى يامان ھىدلارنى ياپقىلى بولاتتى.

«بوز - بود بوزمونچاق — بۇ ئىپار بىلەن سوكتىن ياسىلىدۇ،خوتۇنلار تاقايدۇ».

بۇ زىننەت، ھەم شىپالىق مونچاق بولۇپ، ھامىلە شىرنىسى، ئەرەب يېلىمى ۋە ئىپار قاتارلىقلار قوشۇلۇپ ياسىلىدىغان بىر خىل دورا بولۇپ، ئۇنىڭدىن ياسالغان مۇنچاق بەزى كېسەللەرگە شىپا بولاتتى.

دېمەك، بوز مونچاق گۈزەللىككە، خۇش پۇراققا ھەم تېببىي ئۈنۈمگە ئېرىشتۈرۈشتەك ئارتۇقچىلىققا ئىگە قىلاتتى.

ئۈزۈك سالىدىغان بارماقنى «چىچامۇق» ئاتاش

قەدىمكى ئۇيغۇرلاردا ھەربىر بارماقنىڭ نامى بولغان. بىز ھازىر بەش بارماقنىڭ تۆتىنى نامى بىلەن ئاتايمىز. يەنى باش بارماق،

ئوتتۇرا بارماق، كۆرسەتكۇچ بارماق (يەنى بىگىز بارماق)، چىمچىلاق. بىر بارماقنى نامسىز بارماق دەيمىز. شۇنىڭدەك قەدىمكى ئۇيغۇرلار بۇ نامسىز بارماقنى «چىچامۇق» دەپ ئاتىغان. بىراق بۇنى بىلمىدىغانلار ئاز ئىكەنلىكىنى ئېيتىمدۇ. ئۆز دەۋرىدە ھەم بۇ بارماق «نامسىز بارماق» دەپمۇ ئاتالغانلىقى مەلۇم. مەھمۇد كاشغەرىي مۇنداق دەيدۇ: چىچامۇق ــ بارماق. ئۇزۇك سالمىدىغان بارماق. بۇنى بىلمىدىغان ئادەملەر ئاز. (1 .634)

بىز يۇقىرىقى مەلۇماتتىن بىر قائىدىنى بايقايمىز، يەنى ئۇزۇك سېلىشنىڭمۇ ئۆزىگە تۇشلۇق قائىدىسى بار ئىكەن. يەنى ئۇزۇك كۆپىنچە نامسىز بارماققا يەنى چىچامۇققا سېلىنىدىكەن. باشقا بارماقلارغا سېلىنسا قائىدىگە خىلاپ ئىكەن. بەزى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئۇزۇك يەنە ئاساسەن سول قولنىڭ نامسىز بارمىقىغا سېلىنىدىكەن. بىر دانىشمەندىن: ئۇزۇكنى شاھلار نېمە ئۈچۈن ئوڭ قولغا سالماي، سول قولغا سالمىدۇ دەپ سورىغاندا، ئوڭ قولنىڭ ئوڭ بولغانلىقىنىڭ ئۆزى يېتەرلىك زىننەتتۇر. ئۇنىڭغا ئۇزۇك سېلىش ھاجەت ئەمەس دەپ جاۋاب بەرگەن. ھازىرقى بايقاشلارغا، قارىغاندا نامسىز بارماقنىڭ تومۇرى يۈرەككە تۇتىشىدىكەن، شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ توي ئۇزۇكلىرىنمۇ نامسىز بارماققا سېلىنىدۇ. بۇ خىل قائىدىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرلاردا قانداق چۈشەنچە ئاساسىدا ئومۇملاشقانلىقى ئەھمىيەتلىك تېما. روشەنكى ھەممە ئىشنىڭ قائىدە ـ يوسۇنى بار. كەلسە ـ كەلمەس بارماقلارنىڭ ھەممىسىگە قوشلاپ ئۇزۇك سېلىۋېلىش قائىدىگە خىلاپ بولۇپ قالماي، بەلكى تەكەببۇرلۇق ھېسابلىنىدۇ.

«سغساماق» ــ چىش كولىغۇچ ئىشلىتىش

بىز ھازىرقى تۇرمۇشىمىزدا پەيدا بولغان چىش كولىغۇچىنى، بەلكىم سىرتتىن كىرگەن مەدەنىيەت دەپ قوبۇل قىلغان بولۇشىمىز مۇمكىن. «دىۋان» دا بۇ خۇسۇستا مۇنداق بىر ئۇچۇر

بار: «سىغزادى» دېگەن سۆزنىڭ «كولىدى، كوچىلىدى» دېگەن مەنىسى بولۇپ، ئۇنىڭغا «ئول تىش سىغسادى — ئۇ چىش كولىغۇچ بىلەن چىشلىرىنى كوچىلىدى» (Ⅲ - 385) دېگەن مىسالىنى بەرگەن. بىز بۇنىڭدىن قاراخانىيلار دەۋرىدىلا مەخسۇس چىش كولىغۇچلارنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىنى بىلەلەيمىز، يەنە شۇنى دېيەلەيمىزكى، چىش كولىغۇچتىن ئىبارەت بۇ مەدەنىيەت ئەڭ بۇرۇن چارۋىچى قەبىلىلەر ئارىسىدا پەيدا بولغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن. چۈنكى، چىش كولىغۇچ ئاساسەن چىش ئارىسىغا كىرىۋالغان گۆش تالالىرىنى چىقىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ تۇرمۇشىدا گۆش يېيىش ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. مېھمانلارغا گۆش تارتمىسا مېھمان قىلغان ھېسابلانمايدۇ. شۇڭا بۇلارغا كۆپرەك چىش كولىغۇچ لازىم بولاتتى. «سىغزادى» سۆزىنىڭ ھەم كوچىلاش، كولاش مەنىسىدە ئىشلىتىلىشى، يەنە چىش كولىغۇچ بىلەن كولىغانلىقىنى بىلدۈرگەنلىكى بۇ مەدەنىيەتنىڭ خېلى قەدىمكى دەۋرگە تەئەللۇق ئىكەنلىكىنى ئۇقتۇرىدۇ.

بىز بۇنى ئەدەپ يوسۇنى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىشىمىزدىكى سەۋەب شۇكى، چىشنى قول بىلەن كولاش ئەدەپسىزلىك، مەدەنىيەتسىزلىك ھېسابلىنىدۇ. خاس كولىغۇچ بىلەن چىش كولاش ئەدەپ ۋە مەدەنىيلىكنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ بىر تەرىپى. يەنە بىر تەرەپتىن، چىش كولىغاندا، بىر قول بىلەن ئېغىزنى توسۇپ تۇرۇپ كولاش ئەدەپ، پەزىلەت ھېسابلىنىدۇ، ئېغىزنى يوغان ئېچىپ، قولى بىلەن توسماي چىش كولاش ئەدەپسىزلىك ھېسابلىنىدۇ.

پاكىزلىق روھنىمۇ ساغلام قىلىدۇ

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ئېرىغ، پاكىز، ساپ دېگەن سۆزنى «ئارىغ» دەپ، ئېرىغلىق، پاكىزلىق دېگەن سۆزنى «ئارىغلىق» دەپ ئىپادىلىگەن. پاكىزلىق، ئېرىغلىقنى پەزىلەت جۈملىسىدىن

سانىغان، مەينەتلىك، پاسكىنىچىلىقنى پەزىلەتسىزلىكتە ئەيىبلەشكەن، پاكىزلىق، ئېرىغلىق روھنىمۇ ساغلام قىلىدۇ، مەينەتچىلىك روھنىمۇ بۇلغايدۇ، دەپ قارىغان خەلقىمىز قەدىمدىن تارتىپ پاكىزلىققا ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەن. شەخسىي تازىلىق بولسۇن، هويلا - ئارام تازىلىقى بولسۇن، يېمەك - ئىچمەك تازىلىقى ۋە مۇھىت تازىلىقى بولسۇن، ھەربىر تەرەپتە پەزىلىتىنى ئىپادىلەپ كېلىشكەن. «دىۋان»دا تىلغا ئېلىنغان «ئۇلا بۇرۇن ئېرتىدىغان قولياغلىق، ئىچىملىكلەرنى سۈزۈش ئۈچۈن قاچىلارنىڭ ئاغزىغا باغلانغان سۈزگۈچ» دېگەنلەر ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن خېلى يۇقىرى دەرىجىدىكى مەدەنىيەتنى ئىپادىلەيدىغان پاكىزلىق ئادەتلىرى ئىدى.

ئىسلامىيەتتىن كېيىن پاكىزلىق پەزىلىتىگە قويۇلغان تەلەپ تېخىمۇ مول مەزمۇنلار بىلەن بېيىپ، ئەقىدىنىڭ بىر قىسمىغا، ھەتتا ئەقىدىگە ئايلاندى. چۈنكى، پاك بولمىغان يەردە ئىمان بولمايتتى. پاك بولمىغان قەلبتە ئىمان پارلىمايتتى. شۇنداق بولغاچقا روھىي ۋە جىسمانىي جەھەتلەردىن پاك، پاكىز بولۇش ئۈچۈن نۇرغۇن قائىدىلەر ۋە تۈزۈملەر بارلىققا كەلگەن. ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى «پاكىزلىقتا ساپ ئەقىل بولىدۇ» دېگەن يەكۈن نۇرغۇن ئىلمىي قانۇنىيەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

تۇرمۇش ئادەتلىرى

كىشىلىك تۇرمۇش دېگەن رەڭگارەڭ ۋە گۈزەل؛ ئادەم تۇرمۇشتىن مەنە ۋە مەزمۇن تاپىدۇ، تۇرمۇش كىشىلەرگە ياشاشنى ئۆگىتىدۇ؛ تۇرمۇش ئارقىلىق تۈرلۈك ـ تۈمەن مۇناسىۋەت تورىنى شەكىللەندۈرىدۇ، تۇرمۇش ئارقىلىق ئۆزىنى ۋە ئۆزگىنى بىلەلەيدۇ. ئومۇمەن، تۇرمۇشتىن كۆڭۈللەر سۇ ئىچىدۇ. ئۇزۇن ئەسىرلىك تۇرمۇش ئەمەلىيىتى جەريانىدا خەلقىمىز ئۆزىگە خاس ياشاش ئادەتلىرىنى شەكىللەندۈرگەن. مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە خاقانىيەگىچە كىشىلەر ئارىسىدا ئومۇملاشقان بىر قىسىم ئادەتلەرنى تونۇشتۇرغان بولۇپ، ئۇنىڭ بىر قىسمى تۇرمۇشىمىزدا ئۆز ئەينى ياكى قىسمەن ئۆزگەرگەن شەكىلدە داۋاملىشىۋاتقان بولسىمۇ، يەنە خېلى بىر قىسمى ئاللىبۇرۇن قوللىنىشتىن قالغان.

ئوۋچىلارنىڭ ئوۋ ئىتى «باراق»

ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئىپتىدائىي باسقۇچى ئوۋچىلىقتىن باشلانغان. كونا تاش قورال دەۋرىدىن يېڭى تاش قورال دەۋرىگىچە، ئۇنىڭدىن كېيىن دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى بىرلەشتۈرۈپ ئېلىپ بېرىپ بىرونزا دەۋرىگە تەرەققىي قىلغۇچە بولغان نەچچە ئون مىڭ يىللاردا ئوۋچىلىق ئۇلارنىڭ تىرىكچىلىكىنىڭ مۇھىم ئاساسى بولۇپ كەلگەنىدى. مەركىزىي ئاسىيادا ياشاپ كەلگەن ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئېتنىك ئەجدادلىرىنىڭ ئوۋچىلىق

تۇرمۇشىغا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەبىئىي چەكسىز يايلاقلىرى، ئورمانلىقلىرى ئەڭ ياخشى ئىمكانىيەتلەرنى يارىتىپ بەرگەن. بۇ زېمىندا ئوۋ ھايۋانلىرىنىڭ تۇرلىرىمۇ ناھايىتى كۆپ بولغان. ئوۋ پائالىيىتى ھەتتا شاھلارنىڭمۇ مۇھىم پائالىيەتلىرىنىڭ بىرى ئىدى. مانا شۇنداق ئوۋ جەريانىدا ئۇلار بۇركۇت، قارچىغا ۋە ئوۋ ئىتلىرىنى كۆندۈرۈپ ئوۋغا سالغان. بۇ خۇسۇستا بىز «دىۋان»دىن ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئوۋ تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۈرگەن خېلى كۆپ ئوۋ قوشاقلىرى بىلەن ئۇچرىشالايمىز.

قاچرى بارىپ قۇشلاتۇ
تايغان ئىزىپ تىشلاتۇ
تىلكۇ توڭۇز تاشلاتۇ
ئەردەم بىلە ئۆگلەلىم

قارچىغا بېرىپ قۇشلىتىپ،
تايغان سېلىپ چىشلىتىپ،
تۇلكە، توڭگۇزلارنى تاش بىلەن ئۇرۇپ،
پەزىلەت بىلەن پەخىرلىنەيلى. (III . 502)

مانا بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئوۋچىلىق پائالىيىتىدىن بىر كۆرۈنۈش، بۇ ئوۋغا قارچىغا، تايغان قاتناشتۇرۇلغان. قارچىغا، تايغانلار يارىلاندۇرغان توڭگۇز، تۇلكىلەرنى ئوۋچىلار تاشلار بىلەن ئۇرۇپ، بۇ غەلىبىسىدىن خۇشاللىق تاپقان. بۇنداق ئوۋدا تېخىمۇ زور غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئوۋ ئىتى يارىملىق بولمىسا بولمايتتى، قارچىغا كۆچلۈك، چەبدەس بولمىسا ئوۋغا يارىمايتتى، شۇڭا بۇلار ئوۋ ئىتلىرىنى تاللاشقا تولىمۇ ئەھمىيەت بېرەتتى. نەتىجىدە، ئاخىرى «باراق» ئاتلىق ئوۋ ئىتىغا ئېرىشكەن. بۇ ئىت بۇركۈتتىن يارالغاچقا، ئوۋدا تولىمۇ باتۇر، چەبدەس ئىدىكى، ئۇنىڭ قولىدىن ئوۋ قېچىپ قۇتۇلالمايتتى،

«باراق» باشقا ئوۋ ئىتلىرىدىن ئالاھىدە بولغانلىقى، نەسلىنىڭمۇ باشقىچە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇيغۇرلار بۇ ئىتنىڭ يارالمىشى ھەققىدە «باراق» ئەپسانىسىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. بۇ رىۋايەتنىڭ مەزمۇنى مۇنداق:

«‹باراق› يۇڭى پاخپايغان ئوۋ ئىتى. تۈركلەرنىڭ ئېتىقادىچە، بۈركۈت قېرىغاندا ئىككى تۇخۇم تۇغۇپ، ئۇلارنى باسارمىش، تۇخۇملارنىڭ بىرىدىن باراق ئاتلىق كۈچۈك چىقارمىش. ئىتلارنىڭ ئەڭ تېز يۈگۈرەيدىغىنى ۋە ھەممىدىن ئوۋ قىلالايدىغىنى شۇ باراق ئىتى بولارمىش. ئىككىنچى تۇخۇمدىن بۈركۈتنىڭ چۈجىسى چىقارمىش، بۇ ئۇنىڭ ئاخىرقى چۈجىسى بولارمىش» (I . 489). بۈركۈت تۇخۇمىدىن ئوۋ ئىتى چىقىش ئەقىلگە سىغمىسىمۇ، لېكىن بۇ قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئوۋچىلىق تۇرمۇشى جەريانىدا تۇغۇلغان بىر چۈشەنچىسى ئىدى.

ئاياللارنىڭ پىچاق ساقلاش ئادىتى «كەزلىك»

تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىكى شۇنى بەلگىلىدىكى، ئەرلىرى بولسۇن، ئاياللىرى بولسۇن يېنىدا پىچاق ئېلىپ يۈرۈش ئومۇملۇققا ئايلانغان ئادەت ئىدى. چۈنكى، پىچاق ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىدا بولسۇن، ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرىدە بولسۇن مۇھىم قورال ئىدى. پىچاق بولمىسا نۇرغۇن ئىشلىرىغا قولايسىزلىق كەلتۈرەتتى، ھەتتا چولاقتەك بولۇپ قالاتتى، شۇڭا ئەرلەرلا ئەمەس، ئاياللارمۇ يېنىدا پىچاق ساقلايتتى. بۇ خىل ئادەتنى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «كەزلىك» دەپ ئاتىغان. بۇنى مەھمۇد كاشغەرىي «خوتۇنلار كىيىملىرىگە تاقايدىغان ياكى يېنىدا ئېلىپ يۈرىدىغان كىچىك پىچاق» (I . 625) دەپ ئىزاھلىغان. پىچاق كىيىمگە تاقىۋالىدىغان زىننەت بۇيۇمى ئەمەس، بەلكى ئۇ كىيىمنىڭ مەلۇم يېرىگە بېكىتىۋالىدىغان ياكى ئېسىۋالىدىغان نەرسە. شۇڭا، تەرجىمىدە «تاقىۋېلىش» دېگەن سۆز خاتا ئىشلىتىلگەن. ئەرلەر ئومۇمەن چوڭ غىلاپلىق پىچاقلارنى،

خەنجەرلەرنى ئېسىپ يۈرەتتى. بىز بۇ خىل ئادەتنىڭ ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەردىن تارتىپ داۋاملىشىپ كەلگەن ئادەت ئىكەنلىكىنى، بۇددا مىڭئۆيلىرىدىكى ئۇيغۇر ساخاۋەتچىلەرنىڭ ئەرلىرىدە ئومۇمەن غىلاپلىق پىچاق ئېسىلغانلىقىنى ئوچۇق كۆرەلەيمىز. ئەرلەر ئۇچۇن پىچاق كۆپىنچە ئىشلەپچىقىرىش زۆرۈرىيىتىدىلا ئەمەس، ئۇرۇشلاردا، ئۆزىنى قوغداشتا ھەم مۇھىم قوراللارنىڭ بىرى ئىدى. ئاياللارغا نىسبەتەن كىچىك پىچاق ئۆزىنى قوغداشتىن كۆرە كۆپىنچە كۇندىلىك تۇرمۇشىدا ھەرقاچان ئەسقاتاتتى. ئاددىيسى قەدىمكى ئۇيغۇرلاردا گۆش مۇھىم ئاساسلىق غىزا بولغاچقا، گۆشنى پىچاق بىلەن يېيىش مەدەنىيەت، چىش بىلەن بۇاستە چىشلەپ يېيىش ۋە چىش بىلەن سۆڭەك غاجىلاش ئەدەپكە يات ئىش دەپ ھېسابلىناتتى. بۇ خۇسۇستا يۇسۇپ خاس ھاجىپ: «سۆڭەكنى چىش بىلەن غاجىلىما، ئەيىب بولىدۇ» دېگەن. چۇنكى، ئادەم بىلەن يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ گۆش يېيىش ئۇسۇلى ئوخشاپ قالسا بولمايتتى، ئادەم دېگەن ئادەمگە خاس مەدەنىيەت بىلەن گۆشنى پىچاق بىلەن يېيىشى كېرەك ئىدى. مانا شۇ زۆرۈرىيەتمۇ ئاياللارنى پىچاققا ھاجەتمەن قىلاتتى. ھازىر بىز بۇ جەھەتتە بىرئاز چېكىنگەنىدەك قىلىمىز. سۆڭەك غاجىلاشنى ھازىرقى ئۇيغۇرلار ئەيىب ھېسابلىمايدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن دەۋرنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدىكى ئۆزگىرىشلەر ياندىشىپ ئۇيغۇر ئەرلىرىدىمۇ پىچاق ئېسىش ئادىتى بارا ـ بارا ئەنئەنىدىن چۇشۇپ قالغىلى تۇردى.

ئەرلەرنىڭ ئۇزۇن چاچ قويۇش ئادىتى «سولۇندى»

ئەرلەرنىڭ ئۇزۇن ئۆرۈم چاچ قويۇش ئادىتى ھەققىدە گەپ چىقسا، دەرھال كۆز ئالدىمىزغا كىنو فىلىملىرىدىكى قەدىمكى زامانىدىكى مانجۇلارنىڭ ۋە خەنزۇلارنىڭ ئۇزۇن ئۆرۈم چاچ قويۇش ئادىتى كېلىدۇ. بىراق، بىز «تۇركىي تىللار دىۋانى»نى

ۋاراقلايدىغان بولساق، 1 ـ توم 587 ـ بەتتە: «سولۇندى» دېگەن سۆزگە: «ئەر كىشىلەرنىڭ ئارقىسىغا ساڭگىلىتىۋالىدىغان چېچى» دەپ ئىزاھات بېرىلگەنلىكىنى كۆرىمىز. مەھمۇد كاشغەرىي بۇ سۆزنىڭ ئېتمولوگىيەسى ھەققىدە چۈشەنچە بېرىپ: «بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي ‹سالىندى نەڭ› (ساڭگىلىغان نەرسە) بولۇپ، بۇ چىرايلىق ئىبارە ئەمەس» دېگەن. بۇنىڭدىن «سولۇندى»نىڭ «سالىندى، ساڭگىلىدى» دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققانلىقى مەلۇم بولىدۇ.

ئۇزۇن چاچ قويۇش، ئۇزۇن چاچنى قەدىرلەش، ئۇزۇن چاچنى گۈزەللىك، مۇكەممەللىك دەپ قاراش ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى تۇرمۇشىدىمۇ ئومۇملاشقان بىر ئەنئەنە ئىكەنلىكى ھەممىمىزگە ئايان. ھازىر ئەرلەر ئۇزۇن ئۆرۈم چاچ قويسا كىشىلەرنىڭ كۆزىگە سىغمايدۇ، بىراق قەدىمكى دەۋردە ئۇزۇن ئۆرۈم چاچ قويۇش ئادىتى ئاياللاردىلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئەرلىرىدىمۇ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بىر ئەنئەنە بولغانلىقى تارىخىي ۋە ئارخېئولوگىيەلىك مەلۇماتلاردىن ئايان بولدى. بۇنداق مەلۇماتلار مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يۇقىرىقى مەلۇماتىنىڭ تارىخىي رېئاللىققا تامامەن ئۇيغۇن ئىكەنلىكىنى تولۇق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

تارىخىي يېزىلمىلار ۋە ئارخېئولوگىيەلىك تېپىلمىلاردا، ئۆرۈم چاچ قويۇش ئەنئەنىسىنىڭ ھونلاردا، دىڭلىڭلاردا، سۈي، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تېلىلار ۋە خۇيخېلاردا، تۈركلەردە، تارىم ئويمانلىقىدا، تەڭرىتاغ، ئالتاي تاغ ئېتەكلىرىدە ياشىغان قەدىمكى تۈركىي تىللىق قوۋملاردا، ئۇلارنىڭ ئەجدادى بولغان ساكلاردا ۋە باشقا قوۋملاردا زور دەرىجىدە ئومۇملاشقان ئەنئەنە ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى.

1979 ـ يىلى شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە ئەترىتى لوپنۇر رايونىدىكى كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى قەدىمكى گۇمۇگۇ قەبرىستانلىقىدىن، چەرچەن ناھىيەسىنىڭ زاغۇنلۇق

قەدىمكى قەبرىستىدىن بۇ رايونلاردا ياشىغان قەدىمكى قەبىلىلەرنىڭ ئۆزۈن چاچ قويۇش ئادىتىگە دائىر پاكىتلارغا ئىگە بولدى. زاغۇنلۇقتىن قېزىلغان (m\-2) نومۇرلۇق قەبرىگە كۆمۈلگەن جەسەتلەر ئىچىدە ئۇچ ئايال، بىر ئەر بار بولۇپ، بۇ جەسەتلەر تەبىئىي مۇمىياغا ئايلانغاچقا، خېلى مۇكەممەل ساقلانغان. ئەر ۋە ئايالالارنىڭ چاچلىرى ئۆزۈن بولۇپ، ئىككى تال قىلىپ ئۆرۈلگەن. ئەر جەسەتنىڭ چاچ ـ ساقاللىرى قوڭۇر رەڭدە بولۇپ، يېرىم ئاقارغان، چېچى ئىككى تال قىلىپ ئۆرۈلگەن. ئايالنىڭ چېچى تۆت تال ئۆرۈلگەن. ھازىرغىچە ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئاز بولمىغان بالبالالار تېپىلدى. بۇ بالبالالاردا ئۆزۈن ئۆرۈم چاچ قويۇش ئادىتى گەدىلەندۈرۈلگەنلىرىمۇ خېلى بار. موڭغۇلكۆرە ناھىيەسىدىكى ئاتچىلىق فېرمىسىدىن تېپىلغان بالبالالارنىڭ بېشىغا كىيدۈرۈلگەن بۆكىنىڭ ئاستىدىن ئۆزۈن ئۆرۈم چاچلىرى چىقىپ تۇرىدۇ[1]. تارىخىي خاتىرىلەرگە قارىغاندىمۇ، ھونلاردىمۇ، تۈركلەردىمۇ، ئۇيغۇرلاردىمۇ ئۆزۈن چاچ قويۇش ئادىتىدە بىر ئورتاقلىق بارلىقى ھەققىدە خاتىرىلەر بار. «خەننامە»دە خاتىرىلىنىشىچە، ھونلارغا ئەسىر چۈشكەن لى لىڭ بىلەن ۋېي لۇ خەن ئەلچىلىرىنى كۈتۈۋالغاندا، «لى لىڭ بىلەن ۋېي لۇ ھەر ئىككىسى ھونچە كىيىنىپ، چېچىنى تۇرۇۋالغان ئىدى» دېيىلگەن. بۇنى سۇن چى ئەپەندى «چېچىنى تۇرۇۋېلىش دېگەن چېچىنى ئۆرۈپ ئارقىسىغا ساڭگىلىتىۋېلىش دېگەنلىك بولىدۇ» دېگەن. چىڭ سۇلالىسىدە ئۆتكەن لیۇ باۋنەن دېگەن كىشى يازغان «مۇھاكىمە ۋە بايان. ئادالەتلىك نەمۇنىگە ئىزاھ» دېگەن ئەسىرىدە، «تاغ روڭلىرى ئۆرۈم چاچ قويىاتتى» دېيىلگەن. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان تاغ روڭلىرى دېگەن ئۇقۇم «تارىخىي خاتىرىلەر. ھونلار تەزكىرىسى»دە ئىزاھلانغان[1].

تۈركلەر ھەققىدىكى تارىخىي خاتىرىلەردىمۇ ئۆرۈم چاچ مەدەنىيىتى تىلغا ئېلىنغان. «يېڭى تاڭنامە. تەيزۇڭنىڭ خانزادىلىرى تەزكىرىسى»دە، تۈركلەر «قوي تېرىسىدىن كىيىم

كىيگەن، ئۆرۈم چاچ قويغان. بەش ئادەمنى بىرلەشتۈرۈپ بىر گۈرۈپپا دەپ ئاتايتتى» دېيىلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا «شىمال تارىخى. تۈركلەر تەزكىرىسى»دە، تۈركلەرنىڭ چېچىنى پېشىگىچە چۈشۈرۈۋېلىش ئادىتى بارلىقى ھەققىدە مەلۇماتلار ئۇچرايدۇ. تارىخىي خاتىرىلەردىن مەلۇمكى، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلاردىمۇ ئۆرۈم چاچ قويۇش ئادىتى بولغان: «ئۇيغۇرلار ئۆرۈم چاچ قوياتتى». بۇ «كونا تاڭنامە» 199 ـ جىلد «تېلىلار تەزكىرىسى»دىكى بايان. يۇقىرىقى خاتىرىلەر ۋە بايقاشلار بىلەن «دىۋان»دىكى مەلۇماتنى بىرلەشتۈرگەندە، تۈركىي تىللىق خەلقلەر ۋە ئۇلارنىڭ ناھايىتى قەدىمكى ئېتنىك ئەجدادلىرىدىن تارتىپ نەچچە مىڭ يىللىق ئۆرۈم چاچ قويۇش ئەنئەنىسىنىڭ ئىزچىل داۋاملىشىپ تاكى قاراخانىيلار دەۋرىگىچە كەلگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بۇ خىل ئادەتنىڭ ھونلاردىن تۈركلەرگە، تۈركلەردىن ئۇيغۇرلارغا ئۆتۈپ ئىزچىل داۋاملاشقانلىقى بۇ ۋەقەلەرنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى بىردەكلىكىنى كۆرسىتىدىغان بىر ئىسپات بولىدۇ. ئۆرۈم چاچ قويۇش ئادىتى مانجۇ، خەنزۇلارغا قانداق ئومۇملاشقان دېگەن مەسىلىدە، ھونلاردىن كېيىنكى قىتانلاردىكى ئۆرۈم چاچ قويۇش ئادىتى مانجۇلارغا ئۆتكەن، مانجۇلار جۇڭگودا 300 يىللىق ھۆكۈمرانلىق تارىخىدا خەنزۇلارغىمۇ بۇ ئادىتىنى ئومۇملاشتۇرغان. دېمەك، ئۆرۈم چاچ قويۇش ئادىتى قەدىمكى ھونلار ۋە تۈركلەر ئارقىلىق شەرقىي شىمالدىكى مىللەتلەرگە ئۆتۈپ، ئۇلاردىن خەنزۇلارغا تەسىر قىلغان.

ھازىرغا كەلگەندە تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئىچىدە ئۇزۇن چاچ قويۇش، ئۇزۇن چاچنى ئەتىۋارلاش ئۇيغۇرلارنىڭ ئېستېتىك قارىشىدا ئىنتايىن گەۋدىلىك ئورۇندا تۇرىدۇ. بىراق، بۇ ئادەت ئەرلەردە ئەمەس، بەلكى ئاياللارغا مىراس قالغان بولۇپ، ھازىرغىچە ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇپ ۋارىسلىق قىلىپ كەلگەن.

مەڭزى قىزىللىقنى ئېسىل تەبىئەت ھېسابلاش

قەدىمكى ئۇيغۇر ـ تۈركىي تىللىق مىللەتلەر «مەڭز»نى ئادەمنىڭ مىجەز ـ خاراكتېرىنى ئىپادىلەيدىغان بىر كۆزگۈ ھېسابلىغان. بولۇپمۇ مەڭزنىڭ قېنى بولۇش، قىزىل بولۇشىنى ئېسىل تەبىئەت دەپ قارىغان. مانا شۇ ئادەتكە ئۇيغۇنلىشىش ئۈچۈن قىز ـ ئاياللار يۈزلىرىگە ئەڭلىك سۈرۈپ، يۈزىنى قىزىل قىلىپ پەردازلايتتى. مەھمۇد كاشغەرىي ئاياللار ئاچ قىزىل بوياق بىلەن يۈزىگە گىرىم قىلىدىغانلىقىدىن خەۋەر بەرگەنىدى[1]. «مەڭز» سۆزىنى ئىزاھلىغان بىر ئىبارىسىدە مەڭزنى ئادەمنىڭ مەڭزى دەپ ئېنىقلىما بەرگەندىن كېيىن، «قىزىل مەڭزلىك، دېگەن ئىبارە شۇنىڭدىن ئېلىنغان. بۇ ئىبارە كۆپىنچە مەڭزنىڭ قىزىللىقىغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ» (Ⅲ. 497) دېگەن. بۇ سۆزنىڭ ئارقىسىدا بىز دەۋاتقان يۈقىرىقى ئادەتنىڭ سىمىاسى كۆرۈنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئېسىل، ياخشى خاراكتېرلىك بولۇش تەلەپلىرىنى قويغاندا مەڭزنىڭ قىزىل بولۇش تەلىپىنىمۇ مۇھىم تەلەپلەر قاتاردا سانىغانلىقى بۇ خىل ئادەتنىڭ خېلى ئومۇملۇققا ئىگە بولغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

كېلىشكەن ياشلارنى «تايلاق» ئاتاش

ھازىر ئۇيغۇر تىلىدا «تايلاق» دېگەن بىر سۆز بار. بۇ سۆز رەڭلىك نەرسىلەردىن كىيىم كېيىۋالغان، پاكىز، رەتلىك يۈرىدىغان، ياسانچۇق ياش يىگىتلەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. يەنە بەزىدە «غېتىمەك» مەنىسىدىمۇ ھاقارەت تىلى بولۇپ قوللىنىلىدۇ. قاراخانىيلار دەۋرىدە «تايلاق» ـــ «تايلاك» دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان. مەنىسى ھازىرقى مەنىسىدىن قىسمەن پەرق قىلغان. مەھمۇد كاشغەرىي مۇنداق دەيدۇ: «تايلاك ـــ كېلىشكەن،

زېرەك، پاكىز. تايلاق ئەر ــ زېرەك، زىلۋا، رەڭگى پاكىز، كىيىم ـ كېچىكى تازا ئادەم». بۇ سۆز كۆپىنچە ياشلارغا نىسبەتەن قوللىنىلىدۇ. «تايلاق يىگىت ــ كېلىشكەن يىگىت» (Ⅲ. 526). ئومۇمەن پاكىز، رەتلىك، كېلىشكەن، زېرەك ئوغۇللار «تايلاق» ئاتالغان. هازىرقى «تايلاق» ئىبارىسىنى ياسانچۇق، ئېسىل يۈرىدىغان يىگىتلەرگە قوللىنىش مۇۋاپىق ئەمەس.

ئىككى ئادەمنىڭ ئارىسىنى تۇزەپ قويۇش ــ «مۇيانچىلىق»

كىشىلەر ئارىسىدا هەر خىل سەۋەبلەردىن كۆرە سۈركىلىش، تالاش ـ تارتىش بولۇپ تۇرىدۇ. بەزىلەر ئوتقا ياغ قۇيسا، بەزىلەر ئوتقا سۇ قۇيىدۇ. قاراخانىيلار دەۋرىدە ئىككى ئادەمنىڭ ئارىسىغا كىرىپ سالاچىلىق قىلىشنى «مۇيانچىلىق» (Ⅲ. 248) دەپ ئاتىغان. مەھمۇد كاشغەرىي بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ساۋاب مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان «مۇيان»دۇر دەپ ئىزاهلىغان. بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنمۇ ئىككى كىشىنىڭ ئارىسىدا سالاچىلىق قىلىپ ئەپلەشتۈرۈپ قويۇشنى پەزىلەت جۈملىسىدىن هېسابلاپ، ساۋاب مەنىسىدىكى «مۇيان» سۆزى بىلەن ئىپادىلىگەن. ئىسلام دىنىدىمۇ بۇ خىل خالىس ياردەمنى ساۋاب هېسابلايدۇ. بۇنىڭدىن قارىغاندا ئىسلام تەشەببۇس قىلغان نۇرغۇن پەزىلەت يوسۇنلىرى ئىنسانىيەتنىڭ ئىلغار يوسۇنلىرى ئاساسىدا تاكامۇللاشقانلىقى ئۇقۇلىدۇ.

ئادەم مۇڭدىشىپ، هايۋان هىدلىشىپ چۈشىنىدۇ

ئۇيغۇرلاردا ئۆيگە، هويلىغا، ئىشىك ئالدىغا سۇپا چىقىرىش ئۆي ـ روزغار مەدەنىيىتىدىكى بىر ئەنئەنە. مەھمۇد

كاشغەرىنىڭ بەرگەن مەلۇماتىدا، «سەكۇ» دەپ ئاتىلىدىغان، ئىشىك ئالدىلىرىغا قۇرۇلغان سۇپىچاقلار بولۇپ، كىشىلەر ئەتىگەن - ئاخشامدا، بوش - بىكار چاغلىرىدا يىغىلىشىپ ئولتۇرۇپ مۇڭدىشىدىكەن (Ⅲ. 317). بۇ خىل پاراڭلىشىپ، پىكىر ئالماشتۇرۇپ ئولتۇرۇش ئۇلارنىڭ هايات مەنىسى، تۇرمۇش خۇشاللىقىنىڭ مۇهىم تەركىبىي قىسمى ئىدى. ئۇيغۇر خەلقى مانا شۇ خىل ئادەتنى هازىرغىچە داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن. ئۇلار بۇنداق يىغىلىشلار، مۇڭدىشىشلار ئارقىلىق كۆڭۈل سىرلىرىنى ئىپتىشىدۇ، يۇرت - مەهەللىدە بولۇۋاتقان ئىشلار، ئۆزگىرىشلەردىن، دۇنيادا بولۇۋاتقان ئۆزگىرىش، يېڭىلىقلاردىن خەۋەردار بولىدۇ. دۇتار، تەمبۇرغا ئوخشاش سازلارنى چېلىشىپ ئىچ پۇشۇقىنى چىقىرىشىدۇ. لەتىپە - چاقچاقلارنى قىلىشىدۇ، هېكايە - قىسسەلەر ئېيتىشىدۇ. ئومۇمەن، بۇ سۇپا ئۇلارنى جەم قىلىپ ئىنسانىي ۋە قېرىنداشلىق مېهىر - مۇهەببەتنى چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ. ئۇلار يەنە مانا شۇ سۇپىلاردا يۇرت - مەهەللىنىڭ مۇهىم ئىشلىرى توغرىسىدا ئورتاق كېڭىشىدۇ. «دىۋان»دا «ساۋلاشىدى» دېگەن سۆزنى ئىزاهلاپ، ئۇ مېنىڭ بىلەن تەمسىل ئېيتىشتى، يەنى ئۇ ماڭا تەمسىل ئېيتتى، مەن ئۇنىڭغا تەمسىل ئېيتتىم. شۇنىڭدەك بىر - بىرىگە خەۋەر يەتكۈزۈش، پاراڭلىشىش ۋە چۆچەك ئېيتىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ» (Ⅱ. 309) دېيىلگەن. مانا بۇنىڭدىن يۇقىرىقىدەك پاراڭلىشىش سورۇنىنىڭ ئەهمىيىتى يەنىمۇ چوڭقۇر ئايان بولىدۇ.

ئۆزئارا پاراڭلىشىشنىڭ يەنە بىر ئەهمىيىتى شۇكى، ئۆزئارا پاراڭلىشىش ئارقىلىق ئادەم ساغلام روهىي هالەتكە هەم ساغلام بەدەنگە ئىگە بولالايدۇ. هازىرقى تېببابەت ئىلمى شۇنى دەلىللىدىكى، كىشىلەر كۈنگە باشقىلار بىلەن 15 مىنۇتتىن 30 مىنۇتقىچىلىك بولسىمۇ پاراڭلىشىپ بەرسە، روهىي جەهەتتىن يەڭگىللەپ، بېسىمنى ئازايتقىلى، شۇنداقلا سەكتە بولۇشنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدىكەن. دېمىسىمۇ ئۇيغۇرلاردا سەكتە

بولىدىغان ياشانغانلار ئىنتايىن ئاز. ھازىر تېلېۋىزورنىڭ قاپلىنىش نىسبىتىنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ، كىشىلەرنىڭ يىغىلىشىپ پاراڭلىشىدىغان ئادىتى بارا - بارا سۇسلاپ كەتمەكتە. بولۇپمۇ شەھەرلىشىش قەدىمىنىڭ تېزلىشىشى كىشىلەر ئارىسىدىكى ئۇيۇشۇش كۈچىنى يىمىرمەكتە. ئۆيگە بېكىنىۋېلىش، شاۋقۇن - سۈرەن نۇرغۇن شەھەر كېسەللىكلىرىنى بارلىققا كەلتۈردى. بۇنىڭدىن قارىغاندا، خەلقىمىز نەچچە مىڭ يىل داۋامىدا ياراتقان بەزى يوسۇنلاردىن چەتنەپ كەتمەسلىك كېرەك.

قولداش پەقەت يىگىت قولدىشىنى كۆرسەتمىگەن

بىز ھازىرقى تۇرمۇشىمىزدا «قولداش» دېسە قىز قولداش، يىگىت قولداش دېگەن ئادەتلىرىمىزنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرىمىز. مەھمۇد كاشغەرىنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، بىز ھازىر ئاتاۋاتقان قولداشلىق قەدىمكى زاماندىكى چوڭلارنىڭ مۇلازىمەتچىسى، ياردەمچىسىنى ئاتىغان «قولداش»تىن كەلگەن. «قولداش، بۇ سۆز كۆپىنچە، چوڭلارنىڭ خادىملىرىغا ئىشلىتىلىدۇ» (I . 602). يۇقىرىقى بايانىدىكى «كۆپىنچە» دېگەن سۆزگە دىققەت قىلغاندا، چوڭلارنىڭ، ئەمەلدارلارنىڭ يېنىدىكى مۇلازىملىرىنى قولداش دەپ ئاتىغاندىن باشقا، يەنە تۇرمۇشتىمۇ باشقا ئىشلاردا قىسمەن قوللىنىدىغانلىقى چىقىدۇ.

بويىغا يەتكەن قىزنىڭ كوكۇلا (ماڭلاي چاچ) قويۇشى

ئۇيغۇرلاردا چاچ قويۇشتىن تارتىپ كىيىنىش ئادىتىگىچە ياش قۇرامى ئېتىبارغا ئېلىنىدۇ. ياسىنىش، بېزىنىش ئالاھىدىلىكىگە قاراپلا جۇۋانلار بىلەن قىزلارنى پەرق ئەتكىلى بولىدۇ. ھەرگىزمۇ قىز جۇۋان سىياقىدا، جۇۋان قىز سىياقىدا

كۆرۈنمەيدۇ. قىزلار چاچلىرىنى ئۇششاق ئۆرىدۇ، ئۇنى 40 تال چاچ دەپ ئاتايدۇ. جۇڭانلار چاچنى ئىككى تال قىلىپ ئۆرىدۇ، ئۇششاق چاچ ئۆرۈمەيدۇ. قىزلار ماڭلاي چاچ قويىدۇ، جۇڭانلار ماڭلاي چاچ قويمايدۇ. بۇلار ئۇيغۇرلاردىكى بىر قائىدە. بۇ ئادەتنى مەھمۇد كاشغەرىي «كەسمىلەندى» دېگەن سۆزنى ئىزاھلاپ: «كەسمىلىك بولدى ــ كوكۇلا قويدى. قىز كەسمىلەندى يەنى قىز كوكۇلا قويدى» (Ⅲ. 281) دېگەن. بۇ ئەمەلىيەتتە قىز بويىغا يەتتى دېگەننى ئىپادىلەيدىغان ئىبارە ۋە ئادەت ئىدى. ھازىر ئۇيغۇرلاردا «قاپمۇ تەڭ، قاپچاقمۇ تەڭ» دېگەندەك، بىز قىز ۋە جۇڭانلارنى پەرق ئېتىدىغان ئەنئەنىمىزنى خېلى دەرىجىدە يوقىتىپ قويدۇق. پەقەت يېزىلاردىلا قىسمەن ساقلىنىپ قالغان.

تېكە ساقال

ساقال ـ بۇرۇت قويۇش خەلقىمىزنىڭ قەدىمدىن بېرى داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىسى. ساقالنى ئەرلىك سالاھىيىتىنى نامايان قىلىدىغان، ئەرلەرگە خاس سالاپەت بېرىدىغان بىر كۆركۇ دەپ بىلگەن.

2298. ئېتىم چىقسۇن دېسە ئۇ، بولسۇن جەسۇر،
ساقال ـ چاچى رەتلىك، بەھەيۋەت، غەيۇر.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ دۆلەت كاتتىلىرىغا قويغان تاشقى تۇرق قىياپىتىدە ساقال، چاچقا يۇقىرى تەلەپلەرنى قويغان. ساقالنى ئېستېتىك گۈزەللىك نۇقتىسىدىن باھالىغان. ئۇيغۇرلاردا ساقالسىز كوسا ئادەملەرنى يامان كۆرۈش ئادىتى بولغان. كوسا ئادەمنىڭ قولىدىن بىرنەرسە يېيىش «مەكرۇھ» دەپ قارايدىغان بىر خۇراپاتلىقمۇ ھازىرغىچە داۋاملاشقان. مانا شۇ ئەنئەنىدىن

چىقىپ قەدىمكى ئۇيغۇرلاردا كوسا ئادەملەرنى، يەنى تېكىدەك ئىككى تال ساقىلى بار ئادەملەرنى «تېكە ساقال» دەپ ئاتايدىغانلىقى ھەققىدە «دىۋان»دا ئازراق بولسىمۇ مەلۇمات قالدۇرۇلغان: «تەكە» ساقىلى تېكىنىڭ ساقىلىغا ئوخشايدىغان كوسا ئادەمگە «تېكە ساقال» دېيىش شۇنىڭدىن ئېلىنغان (III. 316).

قولىنى ئۇۋۇلاپ جىددىيلەشكەنلىكىنى ئىپادىلەش

ھەربىر ئادەمنىڭ ئۆزىگە خاس ئىندىۋىدۇئال ئالاھىدىلىكى بولۇپلا قالماي، بەلكى بىر مىللەتتە ئومۇملاشقان خاس مىللىي ئىندىۋىدۇئاللىقمۇ بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇرلار قەستلەش، ئۇركۈتۈش سېلىش مەقسىتىنى ئىپادىلىگەندە «خەپ توختاپتۇر» دەپ ساقىلىنى ياكى ئېڭىكىنى سىيلايدۇ. مۇھەببەتلەشكەندە قاش ئاتىدۇ. يۈزىنى يۇيغاندا ئىككى قولىغا سۇ ئېلىپ يۈزىگە سۈرتۈپ، قۇلاق تۆشۈكلىرىنى يۇيۇپ سۇنى ئېقىتىۋېتىدۇ. بۇنىڭدەك ئادەتلەر خېلى كۆپ. قولىنى ئۇۋۇلاشمۇ مىللىي ئىندىۋىدۇئال ئالاھىدىلىكنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ قەدىمكى زاماندىن تارتىپ ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلگەن. مەھمۇد كاشغەرىي «تەۋىندى» دېگەن سۆزگە مىسال ئېلىپ: «ئەر ئەلكىن ئۇۋۇندى تەۋىندى، ئادەم قولىنى ئۇۋۇلاپ كەتتى، ئادەم قايغۇرغىنىدىن ياكى ئۇياتقىنىدىن قولىنى ئۇۋۇلىدى» (III. 208) دەپ جۈملە تۈزگەن. بۇنىڭدىن قارىغاندا، قايغۇرۇپ جىددىيلىشىش ۋە خىجالەت بولۇش سەۋەبلىك قول بېغىشلىرىنىڭ دۈمبىسىنى ئۇۋۇلاپ بۇ خىل روھىي ھالەتنى ئىپادىلەش، قەدىمكى ئۇيغۇرلاردا ئادەتكە ئايلانغان مىللىي ئىندىۋىدۇئاللىقنىڭ بىر ئىپادىسى بولۇپ، ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلگەن. ھازىرمۇ خەلقىمىزدە يۇقىرىقىدەك روھىي ھالەتتىكى كىشىلەرنىڭ تىنماي قول بېغىشلىرىنىڭ دۈمبىسىنى ئۇۋۇلاپ جىددىيلىك، خىجالەتچىلىكنى ئىپادىلەۋاتقانلىقىنى كۆرىمىز. بۇنىڭدىن

قارىغاندا، بىر مىللەتنىڭ ئىندىۋىدۇئال ئالاھىدىلىكى نەچچە مىڭ يىللار ئىزچىل داۋاملىشىدىغان خىسلەتلىك بىر ئادەت كۆچى بولسا كېرەك.

سەپەر قىلغۇچىغا خەيرلىك تىلەش

«سەپەر دېمەك زەپەر دېمەك» دەپ ئېيتىشىپتۇ بوۋىلار. مانا شۇ سەپەر مۇناسىۋىتى بىلەن تۇرمۇشتا نۇرغۇن قائىدە - يوسۇنلار بارلىققا كەپتۇ. ئۇزىتىش ئۇچۇن، قايتىپ كەلگەندە قارشى ئېلىش ئۇچۇن ھەر خىل چوڭ - كىچىك مەرىكىلەر ئۆتكۈزۈلۈپ كەپتۇ. بۇ ئارقىلىق سەپەر قىلغۇچىغا سالامەتچىلىك، ئاقىيول، ئوڭۇشلۇق بولغان قۇتلۇق سەپەر تىلەپتۇ. ئامانلىق تىلەشمۇ مانا شۇ يوسۇنلارنىڭ بىر مەزمۇنى، بۇ خىل يوسۇن بىزدە ھازىر، «ئاقيول بولسۇن، خۇدايىم ئامان قىلسۇن، تىنچ - ئامان قايتىپ كېلىشكە نېسىپ قىلسۇن» دېگەندەك تىلەك سۆزلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. قەدىمكى زامانىدىمۇ مانا شۇنداق قۇتلۇق تىلەكلەر بولغان، ئۇنى ئۆز زامانىسىغا يارىشا ئىپادىلىگەن. «ئوغۇر» سۆزى كۆپ مەنىلىك سۆز ئىكەن. ئۇ بىز تىلغا ئېلىۋاتقان سەپەرگە خەيرلىك تىلەش مەنىسىدە قوللىنىلغاندا، «ئوڭۇشلۇق، خەيرلىك» دېگەن مەنىدە بولغان، «يول ئوغۇر بولسۇن» دېگەن سۆز «ئاقيول بولسۇن، سەپەر ئوڭۇشلۇق بولسۇن» (I . 75) دېگەن مەنىنى بەرگەن. بۇ سۆزنىڭ يەنە «دۆلەت»، «ۋاقىت» دېگەن مەنىلىرىمۇ بار، سەپەرگە تىنچلىق، ئامانلىق تىلەش ئەڭ قۇتلۇق تىلەك ھېسابلىنىدۇ. سەپەردىن بايلىق ئېلىپ كېلىش، باي بولۇپ كېلىش تىلىكىدە ئەمەس، بەلكى تىنچلىقنى ئېلىپ كېلىش دېگەننىڭ ئۆزى بىر خىل ئىلغارلىق ۋە مەدەنىيەتلىك.

يۆرۈك ـــ چۈش ئۆرۈش ئادىتى

«يۆرۈك» ئۆرۈك، تەبىر. «تۈش يۆرۈك ـــ چۈش ئۆرۈكى، چۈش تەبىرى» (III. 22). چۈش ئۆرۈش خەلقىمىزنىڭ نەچچە مىڭ يىللاردىن بېرى داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى قائىدە ـ يوسۇنلىرىنىڭ بىرى. ئۇ ھەم تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ چۈشتىن ئىبارەت پىسخىك ھادىسە بىلەن رېئال تۇرمۇش ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى يېشىش ئۈچۈن بولغان تىرىشچانلىقلىرىنىڭ نەتىجىلىرىدىن بىرى. ئەڭ قەدىمكى چاغلاردا كىشىلەر ئۇخلىغاندا يۈز بېرىدىغان پىسخىكىسىدىكى ھەر خىل روھىي پائالىيەتلەرنىڭ چۈش شەكلىدە زاھىر بولۇشىنى تەڭرىنىڭ بېشارىتى دەپ چۈشىنىپ، ئۆز دەۋرىدىكى شامان باخشىلىرىغا، ئەپسۇنچىلارغا كېلىپ چۈشىنى ئېيتىپ، ئۇلاردىن چۈشىنىڭ تەبىرىنى ئۇقاتتى. تەبىرچى كىشىلەر ئارىسىدا تەجرىبىلەرنى توپلاپ، شۇنىڭ بىلەن مەھەللە ـ مەھەللىلەردە چۈشكە تەبىر بېرەلەيدىغان تەبىرچىلەر كۆپەيدى، شۇنداق قىلىپ چۈشلەر دۇنياسى كىشىلەرنى نۇرغۇن قىممەتلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىگەچكە، بەزىدە ئادەتتىكى كىشىلەرمۇ چۈشكە تەبىر بېرەلەيدىغان تەجرىبىگە ئىگە بولدى. ئۇيغۇرلاردا مانا شۇنداق چۈش تەبىرىنى توپلاپ كىتابچە قىلغان «ئىرق بىتىك»كە ئوخشاش قىممەتلىك كىتابلار بارلىققا كەلگەن. بۇ، خەلقىمىزنىڭ ئىنسانىيەتنىڭ چۈش ئىلمىگە قوشقان مۆتىۋەر تۆھپىلىرىنىڭ بىرى ئىدى. ئىسلامىيەتكە قەدەم قويغاندىن كېيىن، بۇ ئىلىم تېخىمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇلۇپ خېلى كۆپ تەبىرنامىلەر بارلىققا كەلگەن. بۇنىڭ سەۋەبى چۈش ئىلمى ئىسلام دىنى ئىلھام بەرگەن ۋە قوللىغان ئىلىملەرنىڭ بىرى ئىدى. يۈسۈپ سۈرىسىدە: «يۈسۈپنى مىسىر زېمىنىغا ئورۇنلاشتۇردۇق، ئۇنىڭغا چۈش تەبىرىنى ئۆگەتتۇق» (21 ـ

ئايەت) دېيىلگەن. شۇڭا، شەرقتە چۈش ئىلمىگە بولغان قىزغىنلىق يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلگەن. قاراخانىيلار دەۋرىدە ئۇيغۇرلاردا چۈشكە تەبىر بېرىش ئىلمى يۇكسەك تەرەققىياتلارغا ئېرىشىپ زور دەرىجىدە ئىلمىيلاشقان. بۇ جەھەتتە دۇنيانىڭ چۈش ھەققىدە ئىزدىنىش ساھەسىدە مۆتىۋەر ئورۇندا تۇرغان. چۈش تەبىرىنىڭ ئىلمىيلىشىش سەۋىيەسى ياۋروپانىڭ چۈش ھەققىدىكى چۈشەنچىلىرىدىن مىڭ يىلغا يېقىن ئالدىدا تۇرىدۇ. بىز بۇ ھەقتە ياۋروپانىڭ روھىي ئانالىز تەلىماتىنىڭ ئاتىسى دەپ قارالغان فىرويدنىڭ چۈش ھەققىدىكى قاراشلىرى بىلەن 11 ـ ئەسىرنىڭ بۇيۇك ئۇيغۇر ئالىمى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ چۈش تەبىرى ھەققىدىكى چۈشەنچە ۋە بىلىش نەتىجىلىرىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرگەندە، بەزى جەھەتلەردىن فىرويدتىن خېلى كۆپ تەرەپلەردە ئىلغار تۇرىدىغانلىقىنى ھېس قىلالايمىز. 11 ـ ئەسىردە ئۇيغۇرلار تەجرىبىلەرگە ئاساسەن چۈشنىڭ مەزمۇنى ۋە مەنبەسى چۈشگۈچىنىڭ پسىخىك ئالاھىدىلىكى، ئىجتىمائىي ئورنى، تەن سالامەتلىكى، ياش قۇرامى، ۋاقىت ۋە پەسىل بىلەن، كەسىپ ئالاھىدىلىكى ۋە ئارزۇ ـ خىيالى بىلەن، يېمەك ـ ئىچمەك ۋە خاراكتېرى قاتارلىق ناھايىتى كۆپ خىل تەرەپلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۇرگەن. بۇ نۇقتىدا، «توخۇ داڭگال چۈشەيدۇ، ئۆچكە جاڭگال» دېگەندەك، ئادەمگە قاراپ چۈش ئۆرۈشتىن ئىبارەت ئىلمىي تەبىر ئۇسۇلىنى دۇنياغا جاكارلىغان. تېخىمۇ دەققەتكە سازاۋەر بىر تۆھپە شۇ بولغانكى، 11 ـ ئەسىرلەردە چۈشكە قاراپ كېسەلگە دىياگنوز قويۇش ياكى دىياگنوز قويۇشتا چۈشتىكى ئالاھىدىلىكلەردىنمۇ پايدىلىنىش جەھەتتىكى مۆجىزە خاراكتېرلىك يېڭى يول ئاچقان. بۇ جەھەتتە چۈش چۈشگۈچىنىڭ ياش قۇرامى بىلەن پەسىل ۋە سالامەتلىكى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋىتى ئارقىلىق ئەكس ئېتىدىغان خاسلىقىنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلىگە كۆپرەك ئەھمىيەت بەرگەن.

بۇ جەھەتتىكى نەزەرىيەدە تۆت زات (سۇ، ھاۋا، تۇپراق، ئوت)، تۆت پەسىل ۋە ھاياتلىقتىكى تۆت باسقۇچنىڭ ئۆزئارا تەسىرى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن ئورگانىزمدىكى ئۆزگىرىشلەرنىڭ چۈشكە كۆرسىتىدىغان تەسىرى، چۈش ئىلمى بىلەن تېبابەتچىلىك ئىلمىي بىرلەشتۈرۈلگەن. بىلىش نەتىجىسىدىن قارىغاندا، چۈشتە ئەكس ئەتكەن قىزىل ۋە قارا رەڭ قاننىڭ كۆپىيىپ كەتكەنلىكىنى كۆرسەتكەن، ئۇنىڭ پەسىل ئۆلچىمى باھار، ئىپادىلىنىش ئوبيېكتى كۆپىنچە كىچىك بالىلار (6008)؛ چۈشتە ئەكس ئەتكەن قارا تاغ ۋە ھەرقانداق چوڭقۇرلۇقلار سەۋدانىڭ ئىپادىسى بولۇپ، كۈز پەسلىدە كۆپرەك كۆرۈلىدۇ. ئىپادىلىنىش ئوبيېكتى كۆپىنچە ياشانغانلار.

يۇقىرىقى كۆزقاراشلار مەھمۇد كاشغەرىي زامانىسىدىكى چۈش تەبىرى، چۈش ئىلمى ھەققىدىكى چۈشەنچىلەرنىڭ ئۇيغۇر تېبابىتى بىلەن بولغان باغلىنىشى بولۇپ، بۇ ئۆز دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ چۈشنى كېسەلگە دىياگنوز قويۇش، داۋالاشنىڭ مۇھىم بىر پايدىلىنىش ئاساسى قىلىشى، چۈش ئىلمىنىڭ ۋە تېبابەتچىلىكنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى قازانغان ئۇلۇغ نەتىجىلىرى بولۇشقا مۇناسىپ. مانا شۇنداق ئۇزۇن يىللىق تەجرىبىلەر ئۇيغۇرلار ئىچىدە چۈش ئىلمىنى شەكىللەندۈرۈپ قالماي، بەلكى بۇ خەلق ئارىسىدىكى بىر ئادەتكە ئايلانغان. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ تەشەببۇسىدا چۈشنىڭ مەنپەئەت ۋەزىيىتى چۈشكە باغلىق ئەمەس، مۇھىمى ئۆرۈشكە باغلىق ئىدى. چۈش ياخشى ئۆرۈلسە، ياخشى تەرەپكە ماڭاتتى، يامان ئۆرۈلسە يامان تەرەپكە ماڭاتتى. شۇڭا، چۈشنى چۈشكە تەبىر بېرەلەيدىغان كىشىلەرگە ئۆرۈگۈزۈش ۋە ئۇلاردىن ياخشى مەسلىھەت ئېلىش كېرەك، چۈش ئۆرۈش، چۈشكە تەبىر بېرىش ھەرگىزمۇ خۇراپاتلىق ئەمەس.

بار تاۋقىم، يان تاۋقىم ئادىتى

خەلقىمىز ئارىسىدا قوشنىلار ئارا بىر - بىرىگە ئاش چىقىرىش ئادىتى قەدىمدىن بېرى داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان قىممەتلىك مىللىي ئادەتلەرنىڭ بىرى. بىز ھازىرقى تۇرمۇشىمىزدا مەۋجۇت بولغان ھەم يېزىلاردا، قىسمەن شەھەر خەلقى ئارىسىدا ئىزچىل داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بۇ ئادەتنىڭ 11 - ئەسىرلەردە ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇن ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدا بىر ئادەت ئىكەنلىكىنى كۆرگەنىدە، ھەقىقەتەن دۇنيادىكى مىللەتلەر ئارىسىدا ئازدىن - ئاز كۆرۈلىدىغان بۇ ئادەتنى ئومۇملاشتۇرغان خەلقىمىزدىن ئىپتىخارلىنىمىز. مەھمۇد كاشغەرىي بۇ خىل ئادەتنى «تارتىن» دەپ ئاتايدىغانلىقىنى كۆرسەتكەندىن كېيىن: «سۇنۇلغان ئاش، باشقا ئۆيدىن كىرگەن تاماق» دېگەن. بۇ ئادەت ھازىرقى زامانداىمۇ كىشىلەر تەرىپىدىن قانداقلا تونۇلسۇن، ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلسۇن، قىلمىسۇن، بۇ ئادەتنىڭ قەدىمدە بولسۇن، ھازىر بولسۇن، كەلگۈسىدە بولسۇن مىللىتىمىزنىڭ مىللىي ئەنئەنىسى بىغىدىكى مەڭگۈ قۇرۇتۇپ قويۇشقا بولمايدىغان مېۋىسى ئىكەنلىكىنى تەن ئالىمىز. بۇ بىر قاچا ئاش مەسىلىسى ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ئىچىگە ئاجايىپ قىممەتلىك روھ سىڭدۈرۈلگەن. بۇ روھقا تاپقانىنى تەڭ يېيىش، خۇشاللىق، مەئىشەتتە ئورتاقلىشىش روھى، قوشنىلاردىن تامىقىنى ئايىماسلىق روھى، سېخىيلىق، مېھىر - مۇھەببەت روھى، ئادەمىيلىك پەزىلىتى ۋە ئۆزى ئاچ بولسىمۇ قوشنىلارنى ئۇنتۇپ قالماسلىق روھى قاتارلىق ئالىيجانىاب روھ مۇجەسسەم قىلىنغان. شۇ سەۋەبلىكمۇ بۆرىنى توتىم قىلغان خەلقىمىز: «بۆرىنىڭ ئورتاق، قۇزغۇنىنىڭ ياغاچ بېشىدا» دېگەن تەمسىلىدە ھەم بۇنداق ئورتاقلىشىش روھىنى مەركەزلىك ئىپادىلىگەنىدى. يەنە «بار تاۋقىم، يان تاۋقىم؛ بولمىسا ئوتتۇرا لىقتا سۇن تاۋقىم» دېگەن ماقاللىرى بۇ ئادەتنى داۋاملاشتۇرۇش-

قا بولغان قىزغىنلىق روھىنى، بۇ ئادەتنى تاشلىۋېتىشنىڭ مېھىر - مۇھەببەتنى ئۈزۈپ قويىدىغانلىقىغا بولغان نارازىلىقىنى ئىپادىلىگەن. ئىسلامىيەتتىن كېيىن بۇ خىل ئادەت ئەنئەنىنىڭ مەزمۇنىغا ئايلىنىپ: «قوشناڭ ئېلىپ كىرگەن قوينىڭ بىر تال تۇيىقى چاغلىق نەرسە بولسىمۇ ئۇنى ئاز كۆرمەي، مىننەتدارلىق بىلەن قوبۇل قىل» دېگەن دەۋەتلەر بارلىققا كەلگەن. ھازىرقى كۈندە ئەنئەنىنىڭ، قىممەت قاراشنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ بۇ قىممەتلىك ئادەتلىرىمىز بارا - بارا زاۋاللىققا يۈز تۇتماقتا.

سەپەردىن كەلگەن كىشىنىڭ سوۋغىسى ـــ «بەلەك»

كىشىلەر ئارىسىدىكى سوۋغا - سالام ئېلىش ئادىتى ناھايىتى قەدىمكى ئەنئەنە. بۇ كىشىلەر ئارىسىدىكى مېھىر - مۇھەببەتنى چوڭقۇرلاشتۇرىدىغان، بىر - بىرىگە بولغان كۆيۈنۈش، سېغىنىش مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەيدىغان بىر ئادەت. ئاز بولسۇن، كۆپ بولسۇن كۆڭۈل ساناپ بىرەر نەرسە سوۋغا قىلسا، بۇ شۇ كىشىنىڭ كۆڭلىنىڭ يېقىنلىقى، سېخىيلىقى، كۆيۈنۈشىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ باشقىلارنى خۇرسەن قىلىدۇ. بۇنداق سوۋغا - سالام قىلىشنىڭ شەكلى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، قەدىمكى زاماندا سەپەرگە كەتكەن كىشىنىڭ ئۆز تۇغقانلىرىغا ئېلىپ بارىدىغان ياكى بىر يەردىن يەنە بىر يەرگە ئېلىپ بارىدىغان سوۋغا - سالاملىرى «بەلەك» دەپ ئاتالغان (I . 500).

بۇ خىل ئادەت ھازىرغىچە خەلقىمىز ئىچىدە داۋاملىشىپ كەلمەكتە. سەپەردىن كەلگەن كىشى ئىمكان بار بۇ قائىدىنى ئۇنتۇپ قالماسلىقى، قۇربىتى يەتسە يېقىن - يورۇقلىرىغا، ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا كۆڭۈل سوۋغىسى ئالغاچ كېلىشى لازىم. چۈنكى، ئۇلار قولغا قارايدۇ. ئەگەر سوۋغا بېرىلمىسە كۆڭلى يېرىم بولىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىشتا ھەمكارلىشىش ئادىتى ـــ «لۇشۇت»

ئۇزۇنارا ھەمكارلىشىش ئىشلەپچىقىرىشنىڭ زۆرۈر ئېھتىياجى بولۇپلا قالماي، بەلكى ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى ھەم ماھىيىتى. جەمئىيەتتە ھېچكىم يەككە ـ يېگانە ياشىيالمايدۇ ھەم يەككە ـ يېگانە ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانمايدۇ. شۇڭا، ئىپتىدائىي جەمئىيەت بولسۇن، زامانىۋى جەمئىيەت بولسۇن مۇنداق ھەمكارلىق مەڭگۈ داۋاملىشىدىغان مېلودىيە. ھەمكارلىق مەڭگۈلۈك بولىدۇ، بىراق ھەربىر دەۋرنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن شەكلى ۋە مەزمۇنى ئۆزگىرىپ يېڭىلىنىپ ماڭىدۇ. ھازىرقى دەۋردىكى پاي چېكىمۇ بىر خىل ھەمكارلىق، كوللېكتىپ ئىشلەپچىقىرىشمۇ يەنە بىر خىل ھەمكارلىق شەكلى. بۇرۇنقى «لۇشۇت» يەنى لاپقۇتمۇ ئۆز دەۋرىگە يارىشا بىر خىل ھەمكارلىق، بۇنى «دىۋان»دا ««لاپقۇت، بۇغداي ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى يانجىشتا يېزا خەلقىنىڭ بىر ـ بىرىگە ياردەم بېرىشى، ئۇلار ئادەتتە خامان ۋاقتىدا بىر ـ بىرىگە بىرەر ئۇلاغ بىلەن ياكى ئادەم بىلەن ياردەم بېرىدۇ» (I . 590) دەپ ئىزاھلىغان. ئەمەلىيەتتە، بۇ يالغۇز ئۇلاغ ياردەم بېرىش بىلەنلا چەكلەنمەيتتى. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئالدىراش چاغلىرىدا قوش ھەيدەش، ئېتىزنى ئوغۇتلاش، خامان سوروش، خامان تېپىش قاتارلىق ئىشلارنىڭ ھەممىسىدە دېھقانلار بىر ـ بىرىگە ئادەم كۈچى ھەم ئۇلاغ بىلەن ياردەم بېرەتتى. بۇ ئىش ئۇيغۇرلاردا ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەردە ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلدى. ئۇزۇنارا ھەمكارلىقنىڭ مەنپەئەتىنى شەرق خەلقلىرى ھەقىقىي ماھىيىتى بىلەن چۈشىنىپ يەتكەن ھەم ئاڭلىق ھالدا بۇ ئىشنى داۋاملاشتۇرغان. شەرقنىڭ مەشھۇر كىلاسسىك ئەسەرلىرىدىن بىرى بولغان «كەلىلە ۋە دىمىنە» دېگەن كىتابتا ھەمكارلىقنىڭ ماھىيىتىنى ناھايىتى تېپىك بىر مىسال

بىلەن خۇلاسىلەپ، ئاخىرىدا «ئەگەر ھەمكارلىق بولمىسا بىر ئادەم ئۆمرىدە بىر قازان ئاشنىمۇ پىشۇرۇپ يېيەلمەيدۇ» دەپ يەكۈن چىقارغان. ھازىرقى تەرەققىي قىلغان دۇنيادا ھەمكارلىقنىڭ شەكىل ۋە مەزمۇنلىرى تولىمۇ كۆپ خىللاشتى. شەخسلەر ئارا ھەمكارلىقتىن رايونلار ئارا ھەمكارلىق، دۆلەتلەر ئارا ھەمكارلىق، پەن - تېخنىكا ھەمكارلىقى، ئىقتىسادىي ھەمكارلىق دېگەندەك زامانغا مۇناسىپ ھەمكارلىق تۈرلىرى بارلىققا كەلدى. مانا شۇنداق ھەمكارلىق بىلەن دۇنيا ئىنتايىن تېز ئالغا سىلجىماقتا. ئەپسۇسكى، ھازىرقى دەۋردە ئۇيغۇرلار دەۋرگە ماس ھالدا ھەمكارلىشىش تەلىپىدىن خېلى يىراقتا. ھەرقايسى جەھەتلەردە ھەمكارلىشىپ بىر نىيەت، بىر مەقسەتتە ئىقتىسادىنى يۈكسەلدۈرۈشنىڭ ئەھمىيىتىنى تېخى ھەقىقىي مەنىسى بىلەن تونۇپ يەتمىدى. بۇ نۇقتىدا خەلقىمىز ھەمكارلىقنىڭ باشقىلار ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ئالدى بىلەن ئۆزى ئۈچۈن مەنپەئەتلىك تاللاش ئىكەنلىكىنى ئەقەللىي تونۇپ يېتىشى دەۋرنىڭ تەقەززاسى بولۇپ قالدى.

بىللە يېتىشىدىغان ئادەم ـــ «ياتقاشوك»

قەدىمدىن بېرى ئۇيغۇرلاردا ئۆيىدە يالغۇز قالغان، قارىغۇچىسى يوق، قېرى، ئېرى سەپەرگە كېتىپ ئۆزى يالغۇز قالغان خوتۇنلارغا قوشنىلارنىڭ بالىلىرىدىن بىرەرسى ھەمراھ بولۇپ يېتىشىپ بېرىدىغان ئادەت بار ئىدى. بۇ خىل ئادەتنى مەھمۇد كاشغەرىي «ياتقاشوك - ياتغاشۇق»، بىللە يېتىشىپ بېرىدىغان ئادەم (III. 75) دەپ ئىزاھلىغان. بۇ خىل ئادەت ئۇيغۇرلاردا ھازىرغىچە داۋاملاشقان. چۈنكى، قوشنىلار ئارىسىدا يالغۇز ئادەمگە بىرەر ھەمراھ بولمىسا، بىرەر خېيىم - خەتەر يۈز بېرىپ قالسا ئاھانەتلىك ئىش بولىدۇ. ئۇيغۇرلار شۇڭا بۇ ئادەتنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن.

بەدەلسىز سوۋغا «سىڭۇر»

كىشىلەر ئارىسىدا ئادىمەتچىلىكنىڭ ئۇسۇلى ۋە شەكلى ناھايىتى كۆپ خىل. ئۆزئارا سوۋغا ـ سالام بېرىش بىلەن كۆڭلىنى ئىپادىلەش كىشىلەر ئارىسىدىكى ئۆزئارا ھۆرمەت ۋە مېھىر ـ مۇھەببەتنىڭ بىر خىل ئىپادىلىنىش شەكلى. بۇنداق سوۋغىلارنىڭ بەزىسى ئۆتنە شەكلىنى ئالغان بولىدۇ. بەزىلىرى مەلۇم بىر تەمە بىلەن بولىدۇ؛ بەزىلىرى خالىس بولىدۇ. «دىۋان»دا «سىڭۇت» دېگەن بىر خاس، بەدەلسىز سوۋغىنىڭ بارلىقىدىن ئۇچۇر بەرگەن. «سىڭۇت ـ سىڭۇر، بەدىلىگە بىرنەرسە بېرىلمەيدىغان ۋە قايتۇرۇلمايدىغان سوۋغا. بۇ ئات ماڭا سىڭۇت بەردى ـــ بۇ ئاتنى ماڭا سوۋغا قىلىپ بەردى.» (III. 495) ھەقىقىي كۆڭۈل سوۋغىسى بەدەلسىز، خالىس بولىدۇ، ئەگەر ئۇنىڭ قايتۇرۇلۇشىنى ياكى يۇقىرىراق قىممەتتە قايتۇرۇلۇشىنى تەمە قىلىپ سوۋغا بېرىش ئۆسۈمگە قەرز بەرگەندەك ئىش بولىدۇ. ھەربىر ئادەم قۇربىتىگە يارىشا سوۋغا بېرىدۇ، ئات كۆتۈرگەننى ئېشەك كۆتۈرەلمەيدۇ. شۇڭا، ھەممىگە ئوخشاش ئۆلچەم قوللىنىلسا، قۇدرىتى يار بەرمەيدىغان كىشىلەرگە بېسىم بولۇپ قالىدۇ. ھەربىر ئادەمنىڭ قۇربىتىگە يارىشا سۇنغان سوۋغىسىنى مىننەتدارلىق بىلەن قوبۇل قىلىش پەزىلەت بولىدۇ. خالىس سوۋغا تېخىمۇ قىممەتلىك سوۋغىدۇر.

قارلۇقلارنىڭ چوڭلىرىنى «كۆلىركىن» دەپ ئاتىشى

مەھمۇد كاشغەرىي «ئىركىن» سۆزىنى ئىزاھلاپ: يىغىندى سۇ، دېگەن مەنىدە ئىكەنلىكى، ھەربىر توپلانغان نەرسىگىمۇ شۇ سۆزنى ئىشلىتىدىغانلىقىنى ئېيتقاندىن كېيىن: «قارلۇقلارنىڭ چوڭلىرىنى كۆلىركىن» دېيىشىمۇ مۇشۇ سۆزدىن كەلگەن. بۇ

«ئەقلى كۆلدەك تولغان (ئادەم) دېگەن بولىدۇ» (I . 146) دېگەن. بۇ بايانلاردا ئەقلى تولغان ئادەمنى «ئەركىن» دېيىش قارلۇقلارغا خاس ئادەت ئىكەنلىكى مەلۇم بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئەقلگە بولغان ھۆرمەت، ئەقلىنى يۇقىرى بىلىدىغان قىممەت قاراش گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقىدە ئەزەلدىن ئەقلىنى ئۇلۇغ بىلىش، ئەقىل ئىگىلىرىنى قەدىرلەش ئومۇمىي قائىدىگە ئايلانغانىدى. ئەقىل ئىگىلىرىنى، پاراسەتلىكلەرنى ئەلنىڭ چوڭى قىلىش ئەنئەنىگە ئايلانغانىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ھەققىدە بارلىققا كەلگەن بىر رىۋايەتتە «كۆلىركىن» سۆزى تىلغا ئېلىنغان. ئوبۇلغازى باھادىرخانىنىڭ «شەجەرەئى تۈرك» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق خاتىرىلەر بار: ئون ئۇيغۇرلار بىلەن توققۇز ئوغۇزلار كېڭەش ئۆتكۈزۈپ، بىردىن كىشىنى تۆرە قىلىپ كۆتۈرۈپ شۇنىڭ ئەمرىگە ئىتائەت قىلماق بولۇشتى: «ئون ئۇيغۇر ئۇرۇقىدىن مەڭگۈ تاي ئاتلىق كىشىنى تۆرە قىلىپ كۆتۈرۈپ، ئۇنىڭغا ئەل ئىلتەر دەپ لەقەم قويدى. توققۇز ئوغۇز ئۇرۇقىدىن بىر كىشىنى تۆرە قىلىپ كۆتۈرۈپ، كۆل ئەركىن دەپ لەقەم قويدى». رىۋايەتتە توققۇز ئۇيغۇرلارنىڭ تۆرىسى كۆل ئەركىن لەقمى بىلەن ئاتالغانلىقى بايان قىلىنغان. بۇنىڭدىن، ئۆز دەۋرىدىلا بىلىم ۋە ئەقىل - پاراسەتنى ئەلگە تۆرە بولۇشنىڭ ئالدىنقى شەرتى قىلغانلىقى چىقىدۇ. قەدىمكى دەۋردە «ئەقىل» سۆزى يەنە «ئۇقۇش» مەنىسىدىمۇ قوللىنىلغان. «قۇتادغۇبلىك»تە ئەقىل ئىپادە قىلىنغان سۆز «ئۇقۇش» شەكلىدە كەلگەن. «ئۇقۇشقا، بىلىككە بۇ تىلماچى تىل» (ئەقىل ھەم بىلىم تەرجىمانى بۇ تىل) (162 - بېيىت)، «ئۇقۇش ئول يۇلا تەگ قاراڭغۇ تۈنى» (ئەقىل قاراڭغۇ تۈننى يورۇتقۇچى چىراغتۇر) (288 - بېيىت)، «ئۇقۇش كۆزى بىرلە يارۇتتى جاھان» (ئەقىل كۆزى بىرلە يورۇتتى جاھان) (290 - بېيىت) دېگەنگە ئوخشاش. بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئەقلىنى «ئەركىن» دەپ

ئاتاش تەپەككۇر ئورگىنى، ئەقىل ئورنى مېڭىنىڭ يەنە بىر خىل خۇسۇسىيىتىدىن چىقىپ ئاتالىشى بولسا كېرەك. ئۇنىڭ قارلۇق چوڭلىرىغا قانداق كۆچەكنىلىكىگە كەلسەك، قارلۇقلار ئۇيغۇر - تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ تارىخىدا خېلى مۇھىم ئورۇن تۇتقان قەبىلىلەرنىڭ بىرى. ناھايىتى قەدىمكى دەۋردە بارلىققا كەلگەن «كۆل ئەركىن» دېگەن مۇبارەك ھۆرمەت لەقەمىگە قارلۇقلار ۋارىسلىق قىلغان.

«قىز» نىڭ بىرقانچە خىل مەنىدە قوللىنىلىشى

«قىز» سۆزى جىنسىي جەھەتتىن قىزلارنىڭ ياتلىق بولغۇچە بولغان ئارىلىقتىكى ئاتىلىشى. ياتلىق بولغاندىن كېيىن «قىز» ئاتالمايدۇ»، «چوكان» ئاتىلىدۇ. «قىز» ئاتا - بالىلىق مۇناسىۋەتنى ئىپادىلىگەندە «قىزىم» دېيىلىدۇ. بۇ مۇناسىۋەتتە ياش قۇرامى، ياتلىق قىلىنغان - قىلىنمىغانلىقى ئېتىبارغا ئېلىنمايدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇر - تۈركىي تىللىق خەلقلەردىمۇ نەسەب مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلىگەندە ھازىرقى بىلەن ئوخشاش «قىزىم» دەپ ئاتىغان. جىنسىي پەرق بويىچە ئاتىغاندا ياتلىق قىلىنمىغان قىزلارنى كۆرسەتكەن. «دىۋان»دا مۇنداق خەۋەر بېرىلىدۇ: «ئەۋ قىزى — ئۆي قىزى، يىنچكە قىز — بويىغا يەتكەن قىز. بۇ سۆز ئازاد قىزلارغا قوللىنىلغانىدەك، سېتىۋېلىنغان چۆرلەرگىمۇ قوللىنىلىدۇ. بۇ ئەسلىدە (بويىغا يەتكەن، لېكىن ياتلىق بولمىغان قىز) دېگەن بولىدۇ. باشقا مەنىلىرى شۇنىڭغا ئوخشىتىپ ئېيتىلغان كۆچمە مەنىلەردۇر» (I . 427). ئۆز دەۋرىدە چۆرە قىزلار بولغان، ئازاد قىزلار بولغان. جەمئىيەتتىكى ئورنى، ھوقۇقى پەرقلەنگەن. چۆرلەرنى خالىسا بەگلەر سېتىۋېتەتتى، خالىسا سېتىۋالاتتى. بىراق، «بويىغا يەتكەن» قىز دېگەن ئىبارىنى ئىشلىتىشتە ھۆر قىزلار بىلەن چۆرلەر پەرقلەندۈرۈلمىگەن. «قىز» ئىبارىسى ئىپادىلىگەن مەنە ھازىرغىچە ئوخشاش ئۇقۇمنى ئىپادىلەپ كەلگەن.

ئەگەچ ــ ئوماق، ئەقىللىق قىز بالىلارغا ئامراقلىق قىلىش سۆزى

بالىلارنى سۆيۈش، بالىلارغا كۆيۈش ئىنسانلارنىڭ ۋە ھەتتا پۈتۈن ھايۋانات، جانلىقلارنىڭ ئورتاق تەبىئىتى. بىراق، ئىنساننىڭ بالىسىغا ۋە بالىلارغا كۆيۈشى، ئۇلارنى سۆيۈشى ئىنسانىي مېھىر ـ مۇھەببەتنىڭ مۇھىم بىر ئىپادىسى. ئەمەلىيەتتە بىر جەمئىيەتنىڭ، بىر ئائىلىنىڭ پۈتكۈل تىرىشچانلىقلىرى بالىلار ۋە ئۇلارنىڭ بەختى ئۈچۈن بولىدۇ. بىز «دىۋان»دىن بالىلارغا ۋە بالىلارنىڭ بەخت ـ سائادىتىگە بولغان كۆيۈنۈش ۋە مەسئۇلىيەتچانلىق ئىپادىلەنگەن قىممەتلىك ئۇچۇرلارنى خېلى كۆپ ئۇچراتتۇق. ئالدى بىلەن، بالىلارغا قىلغان ئۆگۈت ـ نەسىھەتلەردە بۇ خىل مېھرىبانلىق چاقناپ تۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن، مەخسۇس بالىلارنى ئەركىلىتىش، ئۇلارغا بولغان كۆيۈمچانلىقنى ئىپادىلىگەن سۆزلەردىنمۇ بۇنداق مېھرىبانلىقنى ئوچۇق كۆرىمىز.

مەھمۇد كاشغەرىي «ئەگەچ» سۆزىنى ئىزاھلاپ: «ئۆزىنىڭ ئەقىللىقلىقى ۋە زېرەكلىكى بىلەن كىشىلەرگە ئۆز سىڭلىسىدەك تۇيۇلىدىغان قىزچاق. بۇ سۆز قىزچاقلارنى ئامراق كۆرۈش ۋە ئەركىلىتىشكە ئىشلىتىلىدۇ» (I . 73) دېگەن. بۇ بايانلاردىن، بىز خەلقىمىزنىڭ پەرزەنتلەردىن كۈتىۋاتقان، پەزىلەتلىك، ئەقىللىق قىزلار گەرچە ئۆزىنىڭ بالىسى بولمىسىمۇ ئەقىللىق، زېرەك، ھوشيار، پاراسەتلىك، ياراملىق بولۇشىغا بولغان بىر ئوتلۇق ئارزۇسىنىڭ ھىدىنى پۇرايمىز. يەنە بىرى، ئەقىللىق، زېرەك بالىلارنى ھۆرمەتلەش، قەدىرلەش، ئۇلارنى ئاسراش، ئۇلارغا كۆيۈنۈش ھېسسىياتىنى ھېس قىلىمىز. «ئەگەچ» «ئوماق قىزىم، ئەقىللىق قىزىم» دېگەندەك مەنىدە قوللىنىلغان بولسا كېرەك. بۇنداق ئەركىلىتىش سۆزىنىڭ يەنە بىر شەكلىمۇ

بولغان، يەنى «ئەنەچ» دېگەن سۆزنى ئىزاهلاپ: «كىچىك بولۇشىغا قارىماي، ئۆزىنىڭ زېرەكلىكى بىلەن هەممىگە ئۆز ئانىسىدەك تۇيۇلىدىغان قىزچاق ئانىقىز. بۇ سۆز قىزلارنى ئەركىلىتىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ» (I . 74) دېيىلگەن. يۇقىرىقى ئىزاهاتتا بىرئاز ئېغىپ كېتىش بار. هازىرمۇ قىزلارنى ئەركىلىتىش ئۈچۈن «ئانام، ئانام» دېگەن سۆز ئىشلىتىلىدۇ. بىراق، بۇ بىر ئادەت سۆزى، ئەركىلىتىش ئىبارىسى بولۇپ، ئۇ قىزنىڭ ئانىسىدەك تۇيغۇ بەرگەنلىكى ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى چوڭلاردەك ئەقىللىق، زېرەك بولغانلىقى ئۈچۈن شۇنداق ئامراقلىقى كېلىپ ئەركىلەتكەن. بەزى هاللاردا كىچىك بالىلار چوڭلاردەك پاراسەت بىلەن ئاتا ـ ئانىسىغا تەنبىھ بەرسە، ئۇلارغا بەزى مەسلىھەتلەرنى بەرسە «ۋاي چوڭ ئانىمەي» دېگەندەك سۆزلەر بىلەن ئۇلارنىڭ جۇرئەتلىك، زېرەكلىكىگە بولغان ئامراقلىقىنى ئىپادىلەيدۇ.

قىزلارغا ئامراقلىق قىلىپ ئېيتىلىدىغان ئەركىلىتىش سۆزىدىن باشقا، ئوغۇللارنى ئەركىلىتىش، ئامراقلىقنى ئىپادىلەش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان ئايرىم سۆزلەرمۇ بولغان. «ئولىچ ــ ئوغۇل بالىلارغا ئامراقلىق قىلىپ ئېيتىلىدىغان ئەركىلىتىش سۆزى. ئولىچىم ــ ئوغۇلچىقىم، قارلۇقچە» (I . 73)، بۇ هازىرقى زامانداىكى «ئەركەك، ئەركىكىم، مېنىڭ ئوغۇلچىقىم» دېگەندەك سۆزلەر بىلەن باراۋەر تۇرىدىغان سۆز بولسا كېرەك.

ئاياللار يەپ، ئەرلەر يېمەيدىغان گۆش

بىر مىللەتنىڭ تۇرمۇش ئادىتىدە هەر تۇرلۈك ئادەتلەر بولىدۇ. «دىۋان» دا مۇنداق بىر ئادەت تىلغا ئېلىنغان: چارۋىلارنىڭ ئۆپكىسىگە چاپلاشقان گۆشنى «يۈڭ» دەپ ئاتىغان. مانا شۇ گۆشنى ئاياللار يەيدۇ، ئەرلەر يېمەيدۇ، دېگەن (III . 494). بۇ ئادەتنىڭ نېمە سەۋەبتىن كېلىپ چىقىقانلىقىغا ئىزاھ بەرمىگەن. بىزمۇ سەۋەبىنى چۈشەندۈرۈشكە ئاجىزمىز.

ياسانچۇق خوتۇنلارنى يالدۇرۇق ئاتاش

خۇددى ياسانچۇق يىگىتلەرنى «تايلاڭ» دەپ ئاتىغانغا ئوخشاش، ياسانچۇق ئاياللارنى «يالدۇرۇق» دەپ ئاتايدىغان ئادەت بولغان. بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي يالتىراق، پارقىراق، جۇلالىق دېگەن مەنىدىكى سۆز بولۇپ، ئۇ ئاياللارغا ئىشلىتىلگەندە يالدۇرۇق ئەشلەر ــ ياسانچۇق ئايال دېگەن مەنىنى ئۇقتۇرغان (III. 587).

ياسىنىشقا ئامراقلىق ئاياللارنىڭ تەبىئىتى. ئۇلارنىڭ كۆزى نېمىگە تويمايدۇ، دېسە كىيىمگە تويمايدۇ. ئۇلار ياسىنىۋېلىشتىن هۇزۇر هېس قىلىدۇ. بۇ ئەلۋەتتە ئەيىب ئەمەس، چۈنكى ئاياللارنىڭ شۇنداق ئېستېتىك تەقەززاسى دۇنيادا ئاياللارغا خاس مەدەنىيەت سىستېمىسىنى بەرپا قىلدى. ئاياللار ئۈچۈن بارلىققا كەلگەن مەدەنىيەت بۇيۇملىرىنىڭ تۈرى ۋە سانى، ئىقتىسادىي قىممىتى ئەرلەرنىڭكىدىن نەچچە هەسسە يۇقىرى تۇرىدۇ. «دىۋان»دا تىلغا ئېلىنغان شۇنچە كۆپ بېزەكلەر ئاياللار ئۈچۈن ئىجاد قىلىنغان. خەلقىمىز ياسىنىشنى گۈزەللىك ئۈچۈن دەپ قارايدىغان، پاكىز، گۈزەل ياسىنىپ يۈرۈشنى ئائىلىسى ئۈچۈن، ئېرى ئۈچۈن دەپ قارايدىغان ئاياللارنى ئوڭلۇق، دۇرۇس، پاك ئايال دەپ هۆرمەتلەيدۇ. باشقىلارغا چىرايلىق كۆرۈنۈش ئۈچۈن ياسانغان ئاياللارنى بۇزۇق ئايال، ئەسكى ئايال دەپ يامان كۆرىدۇ. مەهمۇد كاشغەرىي تىلغا ئالغان ياسانچۇق ئاياللار يۇقىرىقى سەلبىي مەنىگە ياتىدىغان ئاياللار تىپىگە كىرەتتى.

ئۇمۇنۇش تەمەخورلۇق ئەمەس

هازىرقى ئۇيغۇرلاردا «ئۇمۇنۇش، ئۇمۇندى» دېگەن بىر سۆز بار. بۇ سۆزنىڭ ئىستېمال مەنىسى كىشىلەرنىڭ ئۆز يېقىنلىرىنىڭ ياخشىلىق قىلىشىنى ئۈمىد قىلىش، يېقىن ئادەملىرىنىڭ قولىغا قاراش (بىرەر نەرسە ئېلىپ كېلىشىنى ئۈمىد قىلىش)

دېگەن مەنىده قوللىنىلىدۇ. مۇشۇنىڭدىن چىقىپ ئاياللارنى، بۇ-لۇپمۇ تۇغۇتلۇق ئاياللارنى ئۇمۇنۇپ قالمىسۇن دەپ، ئۇلارنىڭ يېنىغا قۇرۇق قول كىرمەيدۇ. ئۇمۇنۇپ قالسا كۆكسى چىڭقىلىپ قالىدۇ، دېگەن ئادەت بار.

«دىۋان»دا كۆرسىتىلىشىچە، ئۇمۇنۇش، ئۇمىد قىلىش دېگەن سۆز «ئۇمۇنچ» دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان. بىراق، بۇ سۆزنىڭ مەنىسى بىرئاز كېڭەك بولۇپ، تېڭرىگە بولغان سېغىنىش، تېڭرىدىن ياخشىلىقنى ئۇمىد قىلىش مەنىسىدىمۇ قوللىنىلغان. «ئۇمۇنچ تېڭرىگە ــ تېڭرىگە ئۇمىد باغلاش» (III. 609)، ھازىر «ئۇمۇنچ» سۆزىنىڭ پەقەت يۇقىرىدا دېگەندەك «ئۇمۇنۇش» مەنىسى ئىستېمالدا قالغان.

توقچىلىقتا ئۆتكەن ئادەمنى «ئوغلاغۇ» ئاتاش

ئۆز دەۋرىده كەمبەغەل ۋە بايلارنى ئاتايدىغان «چىغاي ــ كەمبەغەل» ۋە «يىلتىزلىق ــ جەمەتلىك كىشىلەر» دېگەن ئاتالغۇلاردىن باشقا كىچىكىدىن باياشاتچىلىقتا، توقچىلىقتا چوڭ بولغان ئادەملەرنى ئاتايدىغان مەخسۇس ئاتالغۇ بولغان. بۇ «توقچىلىقتا ئۆسكەن ئادەم» دېگەن مەنىده قوللىنىلغان. شۇنىڭدىن چىقىپ دۆلەتمەن خوتۇنلارنى «ئوغلاغۇ خاتۇن» دەپ ئاتايدىغانلىقى تىلغا ئېلىنغان (I. 187).

تۇرمۇشتا كىچىكىدىن نامراتچىلىقتا ئۆتۈپ، كېيىن هاللانغان ئادەم بولسۇن، باشتا باياشاتچىلىقتا چوڭ بولۇپ، كېيىن سۇنغان ئادەملەر بولسۇن، نامراتچىلىقتا چوڭ بولغان ئادەملەرنىڭ خاراكتېرى بىلەن باياشاتچىلىقتا ئۆسكەن ئادەملەرنىڭ خاراكتېرى خېلى كۆپ جەھەتته پەرقلىنىدۇ. بۇلارنىڭ خاراكتېرىنىڭ (يۇقىرىقىدىن باشقا كېلىن تاللاشتىمۇ باياشاتچىلىقتا چوڭ بولغان قىزلار بىلەن نامراتچىلىقتا چوڭ بولغان قىزلارنىڭ خۇي ـ مىجەزى ئوخشاش بولمايدۇ)

ئىپادىلىرى تۇرمۇشتا ئۆزىنى كۆرسىتىپ تۇرىدۇ. خەلقىمىز شۇڭا «تېگى ئېسىل ئادەم ھەرقانچە نامراتلىشىپ كەتسىمۇ يەنىلا ئېسىل، تېگى پەس ئادەم ھەرقانچە بېيىپ كەتسىمۇ يەنىلا پەس» بولىدۇ دەپ قارايدۇ. بۇ نۇقتىدىن چىقىپ يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئوردىدىكى مۇھىم ئەمەللەرگە كۆزى ئاچ ئادەملەرنى يولاتماسلىق، كۆزى توق «ئوغلاغۇ» كىشىلەرنى مۇھىم ئىشقا قويۇش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ نۇقتىئىنەزەردە چىقىش نۇقتا دەل ئادەمنىڭ خاراكتېرىدىكى ئوخشىماسلىق مەسىلىسى ئىدى.

نان ياپتۇرۇش، نان يېقىشىش ئادىتى

«دىۋان»دا نان ياقتۇرۇش ھەققىدە مۇنداق بىر مىسالدىن بايان بار: «ياپتۇردى، ئەتتۈردى. ئول ئاڭار ئەتمەك ياپتۇردى — ئۇ ئۇنىڭغا نان ياپتۇردى» (III. 127). ئۆملۈكتە ئىش قىلىش ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمدىن بېرى داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى ئادىتى، نان يېقىش ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدىكى ئەڭ مۇھىم بىر ئىش. بىر ئايال ھەرگىزمۇ يالغۇز ئۇنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايدۇ. مەھەللىدە ئاياللار جۇغلىشىپ نان يېقىشىدۇ، بىرى ئېچىپ بېرىدۇ، يەنە بىرەيلەن يېقىپ بېرىدۇ. بىر مەھەللىدە مەخسۇس كىشىلەرنىڭ نېنىنى يېقىپ بېرىدىغان بىرەر - ئىككىدىن ئايال بولىدۇ. ئۇلار نان يېقىش ئۇستىلىرى بولۇپ، ھەقلىق مۇلازىمەت قىلىدۇ. ئۇلار ناننى يېقىپ، قومۇرۇپ بېرىپ قايتىش ۋاقتىدا كىشىلەر ئاتىغاننى، يەنى بىر - ئىككى نان بىلەن بىرقانچە تەڭگە پۇل قويۇپ ئۇزىتىدۇ، تويغا ئوخشاش مەرىكىلەرگە نان ياققاندا تېخىمۇ كۆپرەك ھەق بېرىدۇ. مانا بۇ مەھمۇد كاشغەرىي تىلغا ئالغان «نان ياپتۇرۇش». يەنە بىر ھەمكارلىق شۇكى، مەھەللىدە بىرەيلەن تونۇر قىزىتسا، قوشنا - قولۇملارنىڭ بىرقانچىسى شۇنىڭغا ئەگىشىپ خېمىر ئېتىش (نان يېقىش) كە تۇتۇش قىلىدۇ، بەزىدە ھەتتا ئۇقۇشۇپ تۇرۇپ

بىرەيلەن نان ياقسا ئەگىشىپ بىرقانچە ئائىلىلىك نان ياقىدۇ. بۇنداق بولۇشتىكى سەۋەب، تونۇر سوغۇق هالەتتىكى چاغدا تۇنجى قىزىتقاندا، بىر ئۇلاغدەك ئوتۇن بىلەن ئاران قىزىيدۇ، كېيىنكى قېتىم ياققانلار چاۋار - چاتقاللار بىلەنلا قىزىتىپ ياقالايدۇ. شۇڭا، ئىقتىسادىي ئەھۋالى ياخشىراق كىشىلەر تەشەببۇسكارلىق بىلەن تۇنجى تونۇرنى قىزىتىدۇ، قالغانلار نۆۋەتلىشىپ بىر كۈن كەچكىچە نان ياقىدۇ. بۇنىڭ بىلەن خېلى كۆپ ئوتۇن تېجىلىپ قالىدۇ. بۇمۇ ئەمەلىيەتتە بىر خىل هەمكارلىشىش شەكلى بولۇپ، ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈشتۇر. يېڭى تونۇرنى سالىدىغان ۋە تۇنجى قىزىتىدىغان چاغدا مەھەللىدىكىلەر يەنىلا هەمكارلىشىپ تونۇرنى سېلىشىدۇ هەم قىزىتىشىدۇ. تۇنجى قىزىتقان چاغدا تۆت - بەش قېتىم قىزىتىلىپ كەتسە تونۇر تاۋلىنىق، چىداملىق بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. بۇ خىل هەمكارلىشىپ نان يېقىش ئادىتى نەچچە مىڭ يىللاردىن بېرى داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

غوجا تام ــ تىرەك قويۇش ئادىتى

يۆلەدى ــ تىرەك قويدى، ئول تامغ يۆلەدى (III . 120). تام يۆلەدى، تام يۆلەندى، يەنى تامغا تىرەك قويۇلدى (III . 111). بۇ هەم بىخەتەرلىك ئۈچۈن قىلىنغان چارە، تەدبىر، هەم ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆي - بىناكارلىق قۇرۇلۇش ئىشلىرىدا قەدىمدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بىر ئادەت هېسابلىنىدۇ. باغنىڭ تاملىرى بولسۇن، ئۆينىڭ تاملىرى بولسۇن، يىل ئۆتكەنسېرى كونىرايدۇ، ئۇلى زەيلەپ، چاك كېتىپ دېگەندەك خېيىم - خەتەر هادىسىسى يۈز بېرىش مۇمكىنچىلىكى تۇغۇلىدۇ. ئۇنى دەرهال ئوڭشاي دېسە قىش كۈنى بولۇپ قالىدۇ ۋە يەنە بەزى يېتىشەلمەسلىكلەر بولۇپ تۇرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بىخەتەرلىكنى نەزەردە تۇتۇپ ئۇيغۇرلار تامغا ياغاچتىن ۋە خىشتىن تىرەك

قويۇپ، تامنىڭ قىڭغايغان تەرەپكە ئۆرۈلۈپ خەتەر چىقىشىنىڭ ئالدىنى ئالغان. كالتە تام ئېتىپ يۆلىگەن يۆلەكنى هازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا «غوجا تام» دەپ ئاتايدۇ. ياغاچتا يۆلىسە «تىرەك» دەيدۇ. بۇ ئادەت ئىزچىل هازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلگەن. بۇ ئەمەلىيەتتە خەلقىمىزنىڭ مەسىلىلەرگە ئەتراپلىق قارايدىغان، ئالدىنى ئېلىشقا ئەهمىيەت بېرىدىغان مەسئۇلىيەتچان خاراكتېرىنى نامايان قىلىپ بېرىدىغان بىر ئۈلگە.

بىهۇدە ئىش ــ بىهۇدە خۇن تۆلەشتۇر

بىزدە هازىر «خۇن تۆلەش» دېگەن بىر ئىدىيوم بار. بۇ ئىككى خىل مەنىدە قوللىنىلىدۇ. بىرى، يوللۇق، هەقلىق خۇن تۆلەش، يەنە بىرى، بىهۇدە خۇن تۆلەش ــ خۇددى يېمىگەن مانتىنىڭ پۇلىنى تۆلىگەندەك. قاراخانىيلار دەۋرىدە «خۇن» سۆزى «بىهۇدە، پايدىسىز» دېگەن مەنىدە قوللىنىلغان، «خۇن ئىش» دېمەك بىهۇدە ئىش، پايدىسىز ئىش دېگەنلىك ئىدى، «خۇن قارائىشلەمە» دېگەنلىك بىهۇدە، ئەخمىقانە ئىش قىلما (III. 189) دېگەنلىك بولغان. يۇقىرىقى جۈملىگە قوشۇلغان «قارا» سۆزى «كۈچىنىش، زورۇقۇش، ئاۋارە بولۇش» دېگەن مەنىنى بېرىپ، يۇقىرىقى «خۇن» سۆزى بىلەن قوشۇلۇپ، بىهۇدە كۈچىنىپ، زورۇقۇپ ئىش قىلما، بۇ ئەخمەقلەرچە ئىش بولىدۇ. هەر ئىشنى قىلساڭ مەقسەتلىك، ئەقىل بىلەن، ئالدى ـ كەينىنى، نەتىجىسىنى ئويلاپ قىل. نەتىجە كۆرۈلمەيدىغان ئىشقا قول سالما دېگەنلىك بولغان. بۇ قەدىمكى ئاقىللارنىڭ ئەۋلادلارغا قىلغان تەۋسىيەسى، نەسىهەتى، ئاتا ـ ئانىلارنىڭ، ئۇستازلارنىڭ ئورتاق نەسىهەتىگە ئايلانغان. يۈسۈپ خاس هاجىپ يېتەلمەيدىغان يەرگە ئاياغ باسما، پايانى مەلۇم بولمىغان دېڭىزغا ئۆزۈڭنى ئاتما، بولمىسا بىهۇدە ئەزىيەت چېكىسەن، هېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمەيسەن، دېگەن. مانا شۇنىڭدىن چىقىپ خەلقىمىز «كۈل

پۇڭلىگۇچە چوغ پۇڭلە» دېگەن ماقالنى بارلىققا كەلتۈرگەن، بۇ تەۋسىيەنى، بۇ تەجرىبە ـ ساۋاقنى ھەربىر ئادەم تۇرمۇشنىڭ مىزانىغا، ھايات مۇساپىسىنىڭ مەسلىھەتچىسىگە ئايلاندۇرسا بولىدۇ. ئەھمىيەتسىز ئىشلار بىلەن، مەنىسىز ئىشلار بىلەن مەشغۇل بولغان ئادەم ئۆمۈر بوستانىنى بىرەر قېتىمۇ كۆكەرتمەي، قۇرۇق قاقشال ھالەتتە بۇ دۇنيادىن كېتىدۇ.

تونىنى يېپىنچاقلاش ئادىتى ـــ «ياخشىنماق»

ھەربىر مىللەتنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرىنىڭ قويۇق مىللىي ئالاھىدىلىكى بولۇپ قالماي، كىيىمنى كىيىش ئادىتىمۇ شۇ كىيىمنىڭ ئالاھىدىلىكىگە يارىشا خاسلىشىدۇ. زاكۇزۇلارنىڭ يەڭنىڭ بىرىنى سېپىپ، يەنە بىرىنى ساپماسلىقىمۇ ئۇلارنىڭ بىر مىللىي ئالاھىدىلىكى، خەنزۇلارنىڭ يەڭنى كەڭ چىقىرىپ، ئۇنى زۇرۇر تېپىلغاندا نەرسە ـ كېرەك سېلىپ ساقلاش ئۇچۇن ئىشلىتىشىمۇ ئۇلارنىڭ ئادىتى. ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرى ئاساسەن تۇرمۇش، ئىش ـ ئەمگەك، مەشغۇلاتلىرىغا ماسلاشتۇرۇپ قولايلاشتۇرۇلغان. قاراخانىيلاردا تاشقى پەرەنجىنىڭ يېڭى جەينەكنىڭ يۇقىرىسىدا بولغان. ئىش قىلغاندا جەينىكىدىن قولنى چىقىرىپ ئىش قىلىشقا قولايلاشتۇرۇپ، شۇ يەردىن بىر چەك قويغان تونلارمۇ بايقالدى. شۇنىڭغا ئوخشاش چاپانىنىڭ يېڭىنى ساپماي يېپىنىپ تۇرۇشمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدىكى بىر ئادەت بولۇپ شەكىللەنگەن. «دىۋان» دا بۇ ئادەت ھەققىدە خەۋەر بېرىپ مۇنداق مەلۇماتنى خاتىرىلىگەن: ياخشىندى. ئەرقانتان ياخشىندى ـــ ئادەم تون يېپىنچاقلىدى، يەنى تونىنى يېڭىنى ساپماي، ئىزمىنى ئەتمەي ئۇچىسىغا ئارتىۋالدى. كېپىنەك تون ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى يېپىنچاقلىشىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (Ⅲ. 149). بىز بۇ ئادەت ھەققىدىكى بايانلارنى ئوقۇۋېتىپ، قاراخانىيلار دەۋرىدە كېچە ـ

كۈندۈز، قىش - ياز دېمەي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان، تونىنى يېپىنچاقلاپ مۈكچىيىپ ئولتۇرۇپ تەپەككۇر كېمىسى بىلەن ماددىي ۋە مەنىۋى دۇنيانى كېزىۋاتقان يۈسۈپ خاس هاجىپ، مەهمۇد كاشغەرىيلەرنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرىمىز. ئەلۋەتتە، قىشتا قېلىن كىيىم بىلەن يەڭنى سېپىۋالسا يېزىقچىلىقتا ۋە باشقا ئىشلاردا قاملىشالمايدۇ. شۇڭا، ئۇنى كىيدى ئەمەس، يېپىندى، دەپ ئىپادىلىگەن. بۇ خىل ئادەت هازىرغىچە ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىدە ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلگەن. بىراق، بەزى ئاممىۋى سورۇنلاردا چاپاننى يېپىنچاقلاپ تۇرۇش هازىر تەكەببۇرلۇق دەپ قارىلىدۇ.

نامراتلارغا يارماق ئۈلەشتۈرۈش

كىشىلىك تۇرمۇشتا باي بىلەن نامرات هەرقاچان مەۋجۇت. جەمئىيەت هەرقانچە تەرەققىي قىلىپ كەتسىمۇ، بۇ پەرق هەرگىزمۇ تۈگىمەيدۇ، چۈنكى بۇ كىشىلىك جەمئىيەتنىڭ مۇهىم بىر ئالاهىدىلىكى. بۇ خىل پەرق ئۆزئارا ياردەم بېرىش، ئۆزئارا يۆلەش ئارقىلىق كىشىلەر ئارىسىدىكى مېهىر - مۇهەببەتنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ. ئەگەر هەممە ئادەم باي ياكى هەممە ئادەم نامرات بولۇپ كەتسە، جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي خۇسۇسىيىتى بۇزۇلىدۇ. دېمەك، تەبىقە پەرقى جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي ئاتموسفېراسىنى تەڭشەپ تۇرىدىغان بىر ماهىيەت.

هەربىر مىللەتنىڭ، ئوخشىمىغان دىنىي ئېتىقادتىكى كىشىلەرنىڭ نامراتلارغا ياردەم بېرىش ئۇسۇلى ئوخشاش بولمايدۇ. ئىسلام دىنىدا خەير - ئېهسان قىلىش، سەدىقە، پىتىر، زاكات دېگەنگە ئوخشاش ئەقىدە يوسۇنلىرى ئارقىلىق كىشىلەر ئارىسىدا ئۆزئارا ياردەم بېرىش، يۆلەش، مېهىر - مۇهەببەت، كۆيۈنۈش قانۇنىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. بىز «دىۋان»دىن «ئۈلەتتى» دېگەن بىر ئاتالغۇغا «ئۇ كەمبەغەللەرگە يارماق

ئۇلەشتۇردى»(I . 286) دەپ مىسال بەرگەنلىكىنى كۆردۇق. بۇ بايلارنىڭ نامراتلارغا ياردەم قىلىشىنىڭ بىر ئۇسۇلى بولسا كېرەك. ئۇ بەزى مۇراسىم كۈنلىرى بولامدۇ، ھېيت ـ بايراملاردا بولامدۇ، بۇ خاتىرىلەنمىگەن، قانداقلا بولمىسۇن «كەمبەغەللەرگە يارماق ئۇلەشتۇردى» دېگەن مەلۇماتتا بىر ئادەمگە ئەمەس، بەلكى خېلى كۆپ نامراتلارغا يارماق تارقىتىدىغان ئادەتنىڭ بارلىقىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرەلەيمىز.

بويى ئېگىز كىشىلەر «سىنلىغ كىشى» دەپ ئاتالغان

«سىن» سۆزى بوي ـ تۇرق مەنىسىدىكى سۆز بولۇپ، بوي ـ بەستى ئېگىز ئادەمنى «سىنلىغ كىشى» دەپ ئاتىغان. بۇ قامەتلىك، يارىشىملىق دېگەندەك ئىجابىي مەنىدە قوللىنىلغان. ئۇيغۇرلارنىڭ قىممەت قارىشىدا پاكار ئادەم جىسمانىي ۋە ئەقلىي جەھەتتە ئاجىزراق، كۆرۈمسىزرەك قارالغان. پاكار ئادەمنىڭ مىجەزىنى ئاچچىقى يامان، تەنتەك، تۆھمەتخور، يالغانچى، ھىيلىگەر دېگەندەك خاراكتېرده باھالاشقان. بويى ھەددىدىن ئېگىز ئادەمنىمۇ ئانچە قوللىمىغان. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىدا «تولىمۇ ئۇزۇن ئادەم تازا ئەقىللىق بولمايدۇ» دەپ ھېسابلىغان. بۇ ئەلۋەتتە خەلقنىڭ ئادەتكە ئايلانغان چۈشەنچىسىنىڭ ئەكس ئېتىشى ئىدى. شۇڭا ئوتتۇرا بويلۇق كىشىلەر خوپ كۆرۈنگەن.

«سىن» سۆزى يەنە «گۆر» دېگەن مەنىده قوللىنىلغان بولۇپ، بۇنى «گۆرنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئادەمنىڭ بويى بىلەن تەڭ بولغانلىقى ئۈچۈن» (III . 189) دەپ ئىزاھات بەرگەن. «دىۋان»دا يەنە «قاتۇن سىنى» دېگەن بىر جاينىڭ نامى ئۇچرايدۇ. بۇ جاي چىن بىلەن تاڭغۇتلار ئارىسىدا بولۇپ، قارىغاندا بۇ جاي بىرەر قاتۇننىڭ قەبرىسى نامىغا قويۇلغان كىچىك بىر شەھەر بولسا

كېرەك. بىز يەنە گۆرنىڭ ئادەمنىڭ بويىغا ئۆلچىنىپ ياسىلىدىغانلىقىغا ئاساسەن «سىنلىغ كىشى» دېگەن سۆزنىڭ «ئۆلچەملىك ئادەم» دېگەن مەنىدىمۇ قوللىنىلىدىغانلىقىنى ھېس قىلالايمىز.

تەقسىمات ياكى مىراس بۆلۈشۈشتە «ئوق»قا ئايرىش ئادىتى

ئوققا ئايرىپ تەقسىمات قىلىش ۋە مىراس بۆلۈشۈش ھازىرقى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدىمۇ ئىزچىل يۈرگۈزۈلۈۋاتقان قائىدە. «دىۋان»دىكى مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، «ئوق»قا ئايرىپ تەقسىم قىلىش تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن ئىكەنلىكى چىقىدۇ: «ئوق — ئوق، ئونچە، ئۈلۈش، ھەسسە، مىراس تەقسىماتىدا تېگىدىغان ئۈلۈش، ئۇنىڭدىن بىر ئوق تەگدى» (I . 66).

بۇ تەقسىمات، بۆلۈشۈش مۇنداق بولىدۇ: بىر ئادەمنىڭ ئىككى قىزى، ئۈچ ئوغلى بولسا، مىراسنى تۆت ئوق قىلىدۇ. ئۈچ ئوغۇلغا بىردىن ئوق تەقسىم قىلىنىدۇ. قالغان بىر ئوقنى ئىككى قىزغا تەقسىملەپ بېرىدۇ. ئولجا ۋە باشقا بايلىقلار بولسىمۇ ئادەمنىڭ سانى ھېسابقا ئېلىنماي، ئومۇمىي ئولجىنى، تەقسىم قىلىنىشقا قاتنىشىدىغان كىشىلەرنى ئوققا ئايرىيدۇ، ھەربىر ئوقتىكى كىشىلەر چوڭ ـ كىچىك، تۆھپىكارلار بويىچە ئۆزلىرى كونكرېت بۆلۈشۈۋالىدۇ. مانا شۇنداق بۆلۈشۈش ئادىتىنى قەدىمكى ئۇيغۇرلاردا «ئوق» دېگەن، ھازىرمۇ «ئوق» دەپ ئوخشاش قوللىنىدۇ.

چەك تاشلاش ئادىتى

بۇ ئادەت مەلۇم بىر ئىشنى ھەر ئىككى تەرەپ رازى بولغۇ-دەك ئۇسۇل بىلەن ھەل قىلىش زۆرۈرىيىتىدىن مەيدانغا كەلگەن.

دەسلەپ، ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدىكى ئەڭ مۇھىم ۋاستە بولغان ئوقيادىن پايدىلىنىپ ئوق ئېتىشىپ بەسلىشىش ئارقىلىق كىمنىڭ ئاتقان ئوقى يىراققا بارسا، شۇنى بىرىنچى ئورۇنغا تىزىدىغان قائىدە بارلىقىنى كەلگەن. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئادەت «ئوق»نى سۆزنىڭ تومۇرى قىلىپ، ئۇنىڭغا «تاشتى» دېگەن سۆز قوشۇلغاندا، بىر خىل ئادىل، ھەققانىي ھالدا بەزى تالاش - تارتىشلارنى ھەل قىلىدىغان ئۇسۇل بارلىققا كەلگەن. مەھمۇد كاشغەرىي شۇنداق: «ئۇ ئۇنىڭ بىلەن ئوق ئېتىشتى» دەپ جۇملە تۈزگەندىن كېيىن، «چەك تاشلاشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ» (Ⅰ. 592) دېگەن. چەك تاشلاش بىر ئاۋام ئىچىدىكى بىر خىل قانۇنىي ۋاستە، ئۇ ھازىرغىچە داۋاملاشقان. بۇ ئۇسۇلمۇ يۇقىرىقى «ئوقتاشىش» دېگەن سۆز بىلەن ئىپادىلەنگەن. بىز يۇقىرىدا تىلغا ئالغان. مىراس بۆلۈشۈشتە قوللىنىلىدىغان «ئوققا بۆلۈش» ئۇسۇلىدىمۇ مانا شۇ ئوق قوللىنىلغان بولۇپ، بۇنىڭدىمۇ، مىراس بۆلگەندە يەنىلا چەك تارتىشقا توغرا كېلەتتى. بۇنىڭدىن خەلقىمىزنىڭ ھەر ئىشنى ئادىللىق بىلەن لىللا قىلىشقا ئادەتلەنگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. شۇڭا ئۇيغۇرلاردا ھازىر «چەكتە كەلسە چەكچەيمە» دېگەن بىر ماقال بار.

يىتكەن نەرسىنى سوراپ جار سېلىش

مەھمۇد كاشغەرىي «سورۇغچى» دېگەن سۆزنى: «چىلامچى» يىتكەن نەرسىنى سورىغۇچى (Ⅲ. 333) دەپ ئىزاھلانغان.

بۇنداق جار سېلىش ئۇچ خىل ئەھۋالدا بولىدۇ. بىرىنچى، بىرنەرسىسى يىتۈپ كەتكەن (يەنى بازارغا مىنىپ كەلگەن ئۇلاغلىرى، چارۋا ماللىرى، چۇشۇرۈپ قويغان باشقا نەرسىلىرى قاتارلىقلار)دە سوراپ جار سالىدىغانلار بولىدۇ، ئۇلار: «خالايىق مۇنداق، ئۇنداق رەڭلىك، ماناق خۇسۇسىيەتكە ئىگە ×× ×

نەرسىنى كۆردۈڭلارمۇ؟» دەپ جار سالىدۇ، ئىككىنچى، بازاردا مەخسۇس بەلگىلەنگەن جارچىلار بولىدۇ، ئۇلار: «خالايىق، بىر بىچارە مۇنداق نەرسىنى يوقىتىپ قويۇپتۇ، تەڭرىنىڭ ھۆرمىتى، ئىنسانىي پەزىلىتىمىزنىڭ ھەققى ئۈچۈن كۆرگەن بولساڭلار مەلۇم قىلىڭلار، سېتىۋالغان بولساڭلار، تاپشۇرۇپ بېرىڭلار» دەپ جار سالىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان كىشىلەر ئەگەر شۇنداق بىر ئىشتىن خەۋىرى بولسا ياكى بىرەر نەرسە تېپىۋالغان بولسا، ياكى ئىگىسىز بىرەر ئۇلاغنى ئۇچراتقان بولسا، ئۇنى بىخەتەر يەرگە قويۇپ قويۇپ، بازاردا يەنىلا جار سالىدۇ ياكى جار سالدۇرىدۇ، كىمنىڭ مۇنداق بىرنەرسىسى يىتۈپ كەتكەن بولسا ×× ئادەمنى تېپىپ شۇنىڭدىن تاپشۇرۇۋالسۇن، دېگەندەك.

بۇ ئادەت خەلقىمىزدە يېقىنقى مەزگىلگىچە ئوخشاش داۋاملاشقان ھەتتا بازاردىكى مەخسۇس كانايلاردا ئۇقتۇرۇپ، جار سالاتتى. نەرسە تېپىۋالغانلار كۆپ ھاللاردا تاپشۇرۇپ بېرەتتى، بۇنى ساۋابلىق ئىشلاردىن ھېسابلايتتى، كىشىنىڭ مېلىغا قارا سانىمايتتى. ئۇنداق قىلىشنى كىشىنىڭ ھەققى دەپ ھايا قىلاتتى. ئەلۋەتتە، بۇ خەلقىمىزنىڭ ئېسىل پەزىلىتىنى كۆرسىتىدىغان ياخشى بىر ئادىتى ئىدى.

ئىشلارنى «ئوڭ» قىلىش ئەنئەنىسى

بىز «دىۋان»دىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «ئوڭ» ئىبارىسىنىڭ كۆپ مەنىلىك سۆز سۈپىتىدە قوللىنىپ، ھەربىر ئىشنىڭ ياخشى نەتىجىسىنى ئىپادە قىلغانلىقىنى، ئۇ تۈرلەنگەندىن كېيىنمۇ ئە- قىل - پاراسەتكە، ياخشىلىققا، ئىشلارنىڭ قانۇنىيەتكە ئۇيغۇن بولغانلىقىنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى كۆردۇق.

«ئوڭاي» دېگەن سۆزنى مەھمۇد كاشغەرىي «ئوڭ ئىش» دېگەن سۆزنىڭ ئاددىيلاشتۇرۇلۇپ ئېيتىلىشى ئىكەنلىكىنى ئەسكەرتىدۇ. روشەنكى، ھەرقانداق بىر ئىش ئوڭ قىلىنسا

ئوڭايلىشىدۇ، ئوڭاي پۇتىدۇ، ئەگەر تەتۇر ئىشلەنسە، ئۇ ئىش ئوڭاي پۇتمەيدۇ. ئوڭ قول قىلغان ئىشنى سول قول قىلالمايدۇ، چۈنكى ئوڭ قول كۆپ ئىشقا سېلىنغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭ تەپەككۇر بىلەن بولغان ماسلىشىشچانلىقى ئاشقان. ئادەم قايسى قولىنى ئىشقا كۆندۈرسە، شۇ پىشىدۇ، يەنە بىر قول ئۇ قولنىڭ ئورنىنى باسالمايدۇ، خەلقىمىزنىڭ ئوڭ قولنى تەكىتلىشىدە يۇقىرىقى ماسلىقتىنمۇ كۆرە، ئىشنىڭ ئوڭغا تارتىشىغا بولغان ئارزۇ كۆپرەك رول ئوينىغان.

يەنە بىر مەنىدە ئىشلارنى جايىدا، كۆڭۈلدىكىدەك قىلىدىغان، كىشىلەر بىلەن قائىدىلىك، ئەدەپلىك مۇئامىلە قىلىدىغان، قولى ئەپلىك، چېچەن، پاراسەتلىك ئادەمنى ئوڭاموق ئەر ــ ئوڭلۇق ئادەم (I . 219) دەپ ئاتىغان. ئەمەلىيەتتە، بۇ ھەرقانداق ئىشنى قائىدىگە، قانۇنىيەتكە ئۇيغۇن قىلالايدىغان ئادەم دېگەن مەنىنى بېرەتتى. مانا شۇنىڭدىن چىقىپ ئىشلار ياخشى تەرەپكە يۈزلەنگەن بولسا، «ئوڭۇلدى، ئوڭلاندى، ساقايدى» (III . 539) دەپ ئىپادىلىگەن. «ئىش ئوڭۇلدى» دېگىنى «چىگىش، تەتۇر ئىش ئوڭلاندى، يېشىلدى» دەپ ئىپادىلەنگەن. ئادەمنىڭ چىرايىمۇ ئەسلىي ئىبارىسى بىلەن ئىپادىلەنگەن. چىرايى ئۆچتى، نورماللىقنى يوقاتتى دېمەكچى بولسا، «ئۆڭدى» دېيىلگەن. بىز ھازىر «ئو» نى «ئۆ» گە ئۆزگەرتىپ تەلەپپۇز قىلىپ «ئۆڭدى» دەپ ئىپادىلەيمىز.

روشەنكى، قەدىمدىن تارتىپ ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدا «ئوڭ» سۆزى ئىنتايىن خەيرلىك، ئېتىبارلىق سۆز قاتارىدا تىلغا ئېلىنىپ كەلدى. «ئوڭ» دېمەك «توغرا، ئوڭۇشلۇق، يوللۇق، ئوڭاي، جايىدا، خەيرلىك» دېگەنگە ئوخشاش مەنىلەردە قوللىنىلىپ كەلدى، «ئوڭلۇق ئادەم ــ ئىشنى ئوڭ قىلىدىغان ئادەم، ئوڭ باقتى ــ ئىش ياخشىلىققا يۈزلەندى ئىش ئوڭايلاشتى، ئىش ئاسانلاشتى، ئىش ئوڭغا تارتتى. ئىش نىيەتتىكىدەك بولدى، ئوڭۇشلۇق بولۇشقا يۈزلەندى. ئۆڭى

(ئوڭى) ئۆچتى، كاللىسى پىرقىراپ، كەيپىياتى بۇزۇلدى، «ئوڭدى» (ئۆڭدى) يۇز - چىرايى چىرايلىق ھالەتتىن تاتاردى، دېگەندەك نۇرغۇن ئىش - ھەرىكەتلەر «ئوڭ» سۆزى ئارقىلىق ياسالغان ۋە ئۇنىڭغا باغلىنىپ ئىپادىلەنگەن. بۇنداق بولۇش خەلقىمىزنىڭ ھەرقانداق ئىشلىرىنى توغرا قىلىش، ئىشلىرىنىڭ ئوڭۇشلۇق بولۇشىنى ئارزۇ قىلىش ئىستىكىدىن بارلىققا كەلگەن. ئوڭ قىلىنغان ئىش يوللۇق، جايىدا، شۇ ئىشنىڭ قائىدە - پىرىنسىپىغا ئۇيغۇن بولغاچقا، مۇۋاپىقىيەتلىك بولغان، تەتۇر قىلىنغان ئىش شۇ ئىشنىڭ قائىدە - پىرىنسىپىغا مۇخالىپ ئىش بىلەن ھەرىكەت ماسلاشمىغان بولغاچقا، مەغلۇبىيەتلىك بولغان.

ئۇزۇن يىللىق تەجرىبە - ساۋاق ئاساسىدا شۇنى يەكۈنلەپ چىققانكى، ھەرقانداق بىر ئىشنى قىلماقچى بولغان ئادەمنىڭ ھەرىكەت ئىقتىدارى، ئەقلىي قابىلىيىتى ۋە باشقا تەرەپلىرىدىن ئۈيغۇنلۇق شەكىللەنمىسە، ھەرقانچە تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن تەقدىردىمۇ، ئۇ ئىش ئۆڭۇشلۇق ئىشلەنمەيدۇ، مانا شۇنداق ئىستەك بىلەن كىشىلەر ئارىسىدا ئوڭلۇق كىشىلەرنى ھۆرمەتلەيدىغان، ئۇلارغا مۇھىم ئىشلارنى خاتىرجەم تاپشۇرىدىغان ئادەت شەكىللەندى. خەلقىمىزنىڭ ئىشلىرىنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك، توغرا، خەيرلىك بولۇشىنى ئۈمىد قىلىش نازۇك ئىستىكى ئارقىسىدا كىشىلىك تۇرمۇشتىكى بارلىق مەشغۇلاتلارنى ئوڭدىن باشلاشتىن ئىبارەت قائىدە ئومۇملاشتى. ئەتىگەندە ئورنىدىن قوپۇپ كىيىم - كېچەكنى كىيگەندە ئاۋۋال ئوڭ پۇتنى، ئوڭ قولنى سىپىپ كىيىش، ئاياغنى كىيگەندە ئوڭ پۇتنى ئاۋۋال كىيىش، ئىشىكتىن چىققاندا ئوڭ پۇتنى ئىلىپ چىقىش، يولدا ماڭغاندا ئوڭ قولنى بىسىپ مېڭىش، كىشىلەر بىلەن كۆرۈشكەندە ئوڭ قولنى ئاۋۋال بېرىپ كۆرۈشۈش قاتارلىقلار كىشىلەرنىڭ ئېڭىغا كىچىكىدىن تارتىپ تەربىيەنىڭ مۇھىم مەزمۇنى سۈپىتىدە سىڭدۈرۈۋۇتىلىدۇ.

مانا يۇقىرىقى ئادەتنىڭ ئىپادىسى سۈپىتىدە، ئۆينىڭ ئىشىكىنى شەرققە قارىتىش، ئۆينىڭ تۆرىنى ئۆينىڭ ئوڭ تەرىپىگە ئورۇنلاشتۇرۇش، مېھمانلارغا ئاش - تائام تارتقاندىمۇ ئوڭ تەرەپتىن باشلاش، تاماقنى ئوڭ قول بىلەن سۇنۇش، ئوڭ قول بىلەن تاماق يېيىش دېگەنگە ئوخشاش.

ئۇيغۇرلاردىكى ئوڭنى خاسىيەتلىك بىلىش، ئامەتنى ئوڭدىن ئىزدەش، سولدىن ھەزەر ئەيلەش (پەرھىز قىلىش)نىڭ يىراق تارىخىي يىلتىزى بار. ئەڭ قەدىمكى مۇراسىم ئادەتلىرىدىمۇ ئوڭدا ئالاھىدە مەرتىۋىلىكلەر ئولتۇرىدىغان، سولدا ئۇنىڭدىن تۆۋەنرەك مەرتىۋىلىكلەر ئولتۇرىدىغان ئادەت ئومۇملاشقان. «ئوغۇزنامە»دا داستاندا ئوغۇزخاننىڭ بىر قېتىملىق مۇراسىمنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى مۇنداق بولغان: «ئوڭ تەرەپكە 40 غۇلاچلىق ئۇزۇن بىر ياغاچنى قاداتقۇزدى، ئۇنىڭ ئۈچىغا بىر كۆمۈش توخۇنى ئاستى. تۆۋىگە بىر قارا قوينى باغلىدى. ئوڭ تەرەپتە بۆزۇقلار ئولتۇردى (ئالتۇن قىسمەتلىكلەر)، سول تەرەپتە ئۈچ ئوقلار (كۆمۈش قىسمەتلىكلەر) ئولتۇردى».

يۇقىرىقى ئۆرنەكتىن «ئوڭ» چۈشەنچىسىنىڭ تارىخىنىڭ ناھايىتى قەدىمكى بىر مىللىي ئاڭنىڭ ئەكس ئېتىشى ئىكەنلىكىنى ھېس قىلغىلى بولىدۇ. شۇنىڭغا ئاساسەن ئوڭ قول ۋەزىر، سول قول ۋەزىر چۈشەنچىلىرى بىخلانغان. بۇمۇ ئەلۋەتتە مەرتىۋىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىنى ئىپادىلەيدىغان ئۇقۇم بولغان.

ئىسلام دىنى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا كىرگەندىن كېيىن، قەدىمكى مىللىي قائىدە - يوسۇنلارنىڭ كۆپىنچىسى ئىسلامىي مەزمۇن بىلەن يۇغۇرۇلۇپ كەتتى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ مۇنداق مىسرالارنى يازىدۇ:

ئېرور ياخشىلىق - ئوڭ يامانلىق، ئۇ سول،
جەھەننەم - سولدا بېھىش، ئوڭدا ئول.

شۇنداق قىلىپ بارا - بارا «ئوڭ» چۈشەنچىسى تېخىمۇ مۇ-

قەدەسلىشىپ، تۇرمۇشنىڭ قاتلام - قاتلاملىرىغا چوڭقۇر سىڭىپ كەتتى. ئوڭ قاپاق تارتسا ياخشىلىققا، سول قاپاق تارتسا يامانلىققا ئۆرۈيدىغان، ياتقاندا دۇم يېتىپ قېلىشتىن ھەزەر قىلىدىغان، ئوڭدا ياكى ئوڭ تەرەپنى بېسىپ ياتىدىغان، كىشىلەردىن بىرەر ياخشىلىقنى كۈتسە «ئوڭ كۆزۈڭدە قاراپ قوي» دەيدىغان، «ئىشلىرىڭ ئوڭ باسسۇن» دەپ تىلەيدىغان، ئات - ئۇلاغقا ئوڭ تەرەپتىن مىنىدىغان، قوي بوغۇزلىغاندا، قوينى ئوڭ ياتقۇزىدىغان ئادەتلەر ئومۇملاشتى. ئىشنى ئوڭ قىلىش ئەقىل - پاراسەتكە، بەخت - سائادەتكە يەتكۈزىدۇ، ئىشنى سول قىلىش ئەقىلسىزلىككە، بەختسىزلىككە سۆرەيدۇ، دەپ قارالدى.

ئەقىل ئوڭ كىشىلەر، ئۇ تەتۇر ئىشلىمەس،
پۈتۈنلەي، ئېرور چىن، ئۇ مەككار ئەمەس.

ئومۇمەن، «ئىشنى ئوڭدىن باشلاش»، «ئىشنى ئوڭ قىلىش»، ئەسلىدىن ئالغاندا ئۇ ئىشلارنى ئەقىل - پاراسەت بىلەن توغرا قىلىش، شەيئىلەرنىڭ قانۇنىيىگە ئۇيغۇنلىشىش، قانۇنىيەتكە زىت ئىش تۇتۇپ قالماسلىق، توغرا قىلىش، خاتا قىلماسلىق قاتارلىق ئىلمىي ھەقىقەتلەر ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن ئەنئەنە بولۇپ، خۇراپىي ئاڭدىن خالىي ئادەت شەكىللىرىدىن ئىبارەت.

مۇڭ ــ ئەقىل چىشى چۇشەنچىسى

«دىۋان»دا «مۇڭ» سۆزى «ئەقىل» دېگەن مەنىدە ئىكەنلىكىنى تىلغا ئېلىپ: مۇڭ تاغ ــ ئەقىل چىشى، مۇڭ تاغ ئۇندى ــ ئەقىل چىشى ئۇندى» (Ⅲ . 491) دەپ مىسال كەلتۈرىدۇ. بۇنىڭدىن قارىغاندا، «ئەقىل چىشى» ئۇقۇمى مەھمۇد كاشغەرىي زامانى ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇن بارلىققا كەلگەن، ئۇ خەلقىمىزنىڭ تىل ئادىتىدە ھازىرغىچە ئوخشاش شەكىل ۋە مەنىدە داۋاملاشقان. ئۇ ئادەم ئۆسمۈرلۈك دەۋرىدىن ياشلىق دەۋرگە قەدەم قويۇش

ئارىلىقىدا ئېزىق چىشىنىڭ ئەڭ ئاخىرىغا چىقىدىغان چىشىنىڭ نامى، ئۇ قىزىتىپ، ئاغرىتىپ چىقىدىغان بىر تەبىئىي فىزىيولوگىيەلىك ھادىسە. ئۇ چىش بالىلار بالىلىق دەۋرىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، مۇستەقىل ياشاشقا، مۇستەقىل دۇنيا قاراشقا ئىگە بولىدىغان گۈزەل ياشلىق مەۋسۇمىغا كىرگەندە چىققاچقا ئۇنى ئەقىل چىشى دەيدۇ. بۇ چىش ھەممىلا ئادەمگە چىقمايدۇ. تەخمىنەن 35 پىرسەنت ئادەمگە ئەقىل چىشى چىقمايدىكەن.

«تۈلكىمۇ، بۆرىمۇ» دېيىش ئادىتى

«تۈلكۇ»، «تۈلكە» دېگەن بۇ سۆز كىنايە تەرزدە «قىز بالا» دېگەن مەنىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. بىر خوتۇن تۇغسا، تۇغۇت ئانىسىدىن «تۈلكە تۇغدىمۇ ياكى بۆرىمۇ؟» دەپ سورىلىدۇ. بۇ قىز تۇغدىمۇ ئوغۇلمۇ دېگەنلىك بولىدۇ. قىز بالا ناھايىتى شەيتان ۋە يېلىنچاق بولغىنى ئۈچۈن تۈلكىگە، ئوغۇل بالا ئۆزىنىڭ باتۇرلۇقى ئۈچۈن بۆرىگە ئوخشىتىلىدۇ (I . 559).

«تۈلكىمۇ، بۆرىمۇ» ئادىتى ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى قەدىمكى ئەنئەنىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ ئەنئەنە ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلگەن. ئوغۇل بالىنى بۆرىگە مىسال قىلغانلىقىدىن قارىغاندا، بۇ ئادەتنىڭ پەيدا بولغان دەۋرى يىراق توتېم دەۋرىگە تۇغرا كېلىدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بايانىدىن قارىغاندا، بۇ ھەرگىزمۇ ئوغۇللارنى ئەزىز كۆرۈپ، قىزلارنى پەس كۆرۈش خاھىشىدىن پەيدا بولغان ئادەت ئەمەس. بەلكى بىرى، قىزمۇ، ئوغۇلمۇ دەپ پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن، يەنە بىرى، ئوغۇل بالىلارنىڭ مىجەز ـ خاراكتېرى بىلەن قىزلارنىڭ مىجەز ـ خاراكتېرى ئوخشىمايدىغانلىقى، جىسمانىي كۈچ سېلىشتۇرمىسىدىمۇ پەرق بولىدىغانلىقىدىن ئىبارەت تەبىئىي پەرققە ئاساسەن قوللىنىلغان. بىز ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي مۇساپىسىدە ئىيالىلارنى خار، پەس كۆرۈپ، ئوغۇللارنى ئەتىۋارلاشنىڭ ئانچە گەۋدىلىك، خاراكتېرلىك بولمىغانلىقىنى،

بەلكى ئاياللارنى ھۆرمەتلەش، ئۇلارنى ئاسراش ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھىم ئەنئەنىسى ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدىغان پاكىتلارنىڭ گەۋدىلىك ئىكەنلىكىنى خېلى كۆپ ئۇچرىتىمىز.

ئاجىز ئادەمنى «ساربچقا» ئاتاش

«ساربچقا» چېكەتكە. ئاجىز ئادەم بۇنىڭغا ئوخشىتىلىپ «ساربچقا ئەر» دېيىلىدۇ» (I . 636). بۇ يەردىكى ئاجىز ئادەم ئورۇق، جانسىز ئادەمگە قارىتىلغان بولۇپ، چېكەتكىگە ئوخشىتىلغان. بۇنىڭغا بىرئاز كەمستىش خاھىشى يوشۇرۇنغان. ئەگەر بۇ ئىقتىدارسىز، بىلىمسىز، نادانلىق كەلتۈرۈپ چىقارغان ئاجىزلىق بولغاندا، بۇ يوللۇق بولىدۇ. چۈنكى، بۇنداق ئاجىز ئادەم چېكەتكىدەك ئۇيان ـ بۇيانغا سەكرەپ يۈرسىمۇ، قولىدىن ئىش كەلمەيدۇ. ئادەمنىڭ جىسمانىي جەھەتتىكى ئاجىزلىقى ھەقىقىي ئاجىزلىق ھېسابلانمايدۇ، مەنىۋى جەھەتتىكى ئاجىزلىق ھەقىقىي ئاجىزلىق بولىدۇ. ئادەم مەنىۋى جەھەتتىكى ئاجىزلىقنىڭ ئۈستىدىن غالىب كەلسە، جىسمانىي ئاجىزلىقنىڭ ئۈستىدىن غالىب كېلەلەيدۇ.

كىشىلىك مۇئامىله ـ مۇناسىۋەت يوسۇنلىرى

«ئادەم سۆزلىشىپ چۈشىنىشىدۇ، ھايۋان ھىدلىشىپ» دېگەندەك، بىر مىللەتنىڭ كىشىلىك مۇئامىله ـ مۇناسىۋەتلىرى جەريانىدا شەكىللەنگەن قائىده ـ يوسۇنلار ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى. ئۇ ئۆزئارا ھۆرمەت، ئىناق بولغان مۇھەببەت، ساداقەت، ۋاپادارلىق، ئۆزئارا ياردەم قاتارلىق ئىنسانىي پەزىلەتتىن قانائەتلىنىپ، ھەر خىل ئىش ـ ھەرىكەت، گەپ ـ سۆز، سۈكۈت ـ سالام قاتارلىق شەكىللەردە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. مەھمۇد كاشغەرىي ئۇچۇر بەرگەن بۇ تۈردىكى يوسۇنلار خەلقىمىزنىڭ ئىنسانلىق ئوبرازىنى يورۇتۇپ بېرىدىغان يەنە بىر نۇرلۇق چىراغ.

خۇمارۇ (ئەستىلىك، يادىكار)

بۇ سۆزنىڭ يىلتىزى «خۇمار» بولۇپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ئادەتلىنىپ قېلىش، ئۆگىنىپ قېلىش، روھىي، ھېسسىيات جەھەتتىن باغلىنىپ قېلىش، فىزىيولوگىيەلىك تەقەززالىق» قاتارلىق مەنىۋى، جىسمانىي جەھەتتىن بىرەر نەرسىگە بېقىنىپ قېلىش مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەپ، «خۇمار بولۇپ قالدى، ئۇ تاماكىغا خۇمار بولدى، ھاراقىقا خۇمار بولۇپ قالدى، خۇمارىنى باسالمىدى» دېگەندەك مەنىلەرنى بىلدۈرۈپ ئەسلىدىكى مەنىسىدىن بىرئاز بۇرمىلىنىپ كەتكەن. پەقەت خۇمارنىڭ مەنىسىدىكى سېغىنىش، ئايرىلالماسلىق دېگەن مەنىلا

ئەسلىدىكى مەنىگە نىسبەتەن يېقىنلىشىدۇ. بۇ سۆز قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «يادىكار»، «ئەستىلىك» مەنىسىنى بەرگەن. مانا شۇ ئاساستا ئۇيغۇرلاردا بەزى قائىدە ـ يوسۇنلار بارلىققا كەلگەن. «خۇمار»نى «يادىكار» دەپ ئىپادىلەپ، مۇنداق بىر ئادەتتىن خەۋەر بېرىدۇ: «ئەستىلىك ئۈچۈن بېرىلگەن مال يېڭى نەرسە، چوڭلاردىن بىرى ئۆلگەندە، تۇركىلەرنىڭ ئادىتى بويىچە ئۇنىڭ مىلىدىن ئەڭ ئېسىل بولغان بىرەر نەرسە خاقانغا تەقدىم قىلىنىدۇ. شۇ نەرسە ‹خۇمارۇ› دېيىلىدۇ. بۇ سۆز ئەر ۋە ئاياللار ئۈچۈن ئىسىم بولۇپمۇ قوللىنىلىدۇ. ئۇزۇن سەپەرگە كەتكەن كىشى قېرىنداش ۋە تۇغقانلىرىغا يادىكارلىققا قالدۇرغان نەرسىمۇ ‹خۇمارۇ› دېيىلىدۇ» (I . 581).

كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئۆز دەۋرىدە خان جەمەتىدىن ياكى ئوردا خادىملىرىدىن بىرى قازا قىلغان بولسا، ئۇنىڭ تۇغقانلىرى ئۇنىڭ مال ـ مۈلكىدىن خاقانغا مۇناسىپ بىرەر نەرسىنى ئەستىلىك ئۈچۈن يادىكار قىلىپ بېرىش ئادىتى بار ئىكەن. بۇ ئادەت هازىرقى تۈرمۈشىمىزدا ياشانغان، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەن، ئەقىللىق، پاراسەتلىك بىر ئادەم ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ يېقىن كىشىلىرى ئەستىلىك، يادىكار بولسۇن ئۈچۈن ئۇنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرى بولسۇن، كىتابلىرى بولسۇن ۋە باشقا ئەھمىيەتلىك نەرسىلىرى بولسۇن، سوراپ يادىكار بولسۇن ئۈچۈن ئالىدۇ، ئائىلە تاۋابئاتلىرىمۇ رازىمەنلىك بىلەن بېرىدۇ. «خۇمارۇ» ئۆز دەۋرىدە ئەر ـ ئاياللار ئۈچۈن ئىسىم بولغان بولسا، هازىر ئۇيغۇرلاردا كۆپىنچە ئاياللارغا ئىسىم بولۇپ كېلىدۇ، ئەرلەرگە ئىسىم قىلىپ قويۇش ئانچە ئۇچرىمايدۇ.

قاياش، قولۇم ـ قوشنىلارنى «قونات» ئاتاش

«دىۋان»دا «قونات» دېگەن سۆزنى «قاياش، قولۇم ـ قوشنا، بىر ـ بىرى بىلەن ئۆم ئۆتىدىغان كىشىلەر توپى» دېگەن مەنىدە

ئىزاهلىغان: «ئۇ مەنىڭ قونىتىم ئول — ئۇ مېنىڭ قاياشىم» (I . 463). بۇ يەردە تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ قاياشلارنى، قوشنا ـ قولۇملارنى هۆرمەتلەش، ئۇلار بىلەن ئۆم ـ ئىتتىپاق ئۆتۈش ئارزۇسى ۋە ئەنئەنىسىنىڭ سىمبولى نامايان بولۇپ تۇرۇۋاتقانلىقىنى هېس قىلىمىز. «قونات» «قانات» سۆزىدىن تۈرلەنگەنمۇ، ئېيتاۋۇر، قەدىمكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر قاياشلىرىنى، قولۇم ـ قوشنىلىرىنى «قانات» دەپ قارىغان. چۈنكى، هېچقانداق ئادەم بۇ دۇنيادا يالغۇز، تىغدەك ياشىيالمايدۇ. ئۇنىڭ هاياتى، تۇرمۇشى قاياشلىرى ۋە قوشنا ـ قولۇملىرى ئارقىلىق هەققىي مەنىگە ئىگە بولىدۇ. ئۇيغۇرلاردا قوشنىلار هەققىدە خېلى كۆپ ماقال ـ تەمسىللەر بارلىققا كەلگەن. «يەر ئالماق بولساڭ سۇيىنى ئارا، ئۆي ئالماق بولساڭ قوشنىغا قارا»، «بۆرە ئۆز قوشنىسىنى يېمەس» دېگەن قەدىمكى ماقال ـ تەمسىللەر ئۇيغۇرلارنىڭ قوۋۇم ـ قېرىنداشلار، قوشنا ـ قولۇملارغا بولغان ئەقىدىسىنىڭ تارىخىي ئىپادىسى ئىدى. ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن قېرىنداشلار ۋە قوشنىلار بىلەن ئۆم ـ ئىتتىپاق ئۆتۈش هەققىدىكى ئىجتىمائىي مەسىلە دىنىي ئېتىقادىنىڭ ناهايىتى مۇهىم مەزمۇنىغا ئايلانغانىدى. هازىرقى ئىجتىمائىي جەمئىيەتتە شەهەرلىشىش قەدىمىنىڭ ئىنتايىن تېز بولۇشىغا ئەگىشىپ، قوشنىدارچىلىق مۇناسىۋەتلىرىدىمۇ دەۋر خاراكتېرلىك ئۆزگىرىش يۈز بېرىشكە باشلىدى. قەۋەت ـ قەۋەت بىنالار كىشىلەرنىڭ قوشنىلارغا بولغان هاجىتىنى تۆۋەنلىتىۋەتتى، توي ـ مەرىكە ئۆتكۈزىدىغان، ئۆلۈم چىقىرىدىغان، نەزىر ـ چىراغ بېرىدىغان ئىشلارنىڭ كۆپىنچىسى رېستورانلاردا ئۆتكۈزۈلىدىغان بولدى. «يىراقتىكى تۇغقاندىن يېقىنىدىكى قوشنا ياخشى» دېگەن ئىجتىمائىي يەكۈن شەهەرلەشكەن كىشىلەرنىڭ قىممەت قارىشىدا مۇهىم ئورۇندا تۇرمايدىغان بولۇپ قالدى. بىراق، ماهىيەتنى ئۇنتۇماسلىق كېرەككى، ئىناقلىق، ئىتتىپاقلىق،

ئۆزئارا ياردەم بېرىش، ئۆزئارا ھۆرمەت مەڭگۈلۈك قىممەتكە ئىگە.

تىنچلىق سورىشىش ـــ «ئايتىخ»

«ئايتىخ» ـــ تىنچلىق ـ ئامانلىق سورىشىش دۇنيادىكى ھەممە مىللەت ئۈچۈن ئورتاق، پەقەت شەكلى ئوخشاش بولمايدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇر ـ تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭمۇ ئۆزىگە خاس تىنچلىق سورىشىش ئادەتلىرى بولغان، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مەلۇماتىدا، ئىككى قەبىلىنىڭ ئىككى كىشىسى ئۇچرىشىپ قالسا، ئاۋۋال سەن قايسى قەبىلە، قايسى ئۇرۇقتىن، دەپ سورىشىدىغانلىقى، ئاندىن ئۇلار مەن سالاغۇر قەبىلىسىدىن، مەن قېنىق قەبىلىسىدىن دەپ تونۇشلۇق بەرگەندىن كېيىن، ئاندىن تىنچلىق ـ ئامانلىق سورىشىپ، سىردىشىدىغانلىقى ئېيتىلغان. بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئۇيغۇر ـ تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ بىر ـ بىرىنى تونۇسۇن، تونۇمىسۇن سالام بېرىشىپ تىنچلىق ـ ئامانلىق سورىشىدىغان ئەنئەنىسىنىڭ بارلىقىنى ھېس قىلغىلى بولىدۇ. يەنە «ئايتىخ» سۆزىنى ئىزاھلاپ: «ئىككى كىشىنىڭ بىر ـ بىرىدىن تىنچلىق سورىشىشى» (I . 153)، يەنە بىر شېۋىدە «ئايتىخ» ئامان ـ ئېسەنلىك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنى سوراشماق» (I . 153) دېگەن مەنىدە ئىكەنلىكىنى ئېيتقان. ئامان ـ ئېسەنلىك، تىنچلىق، خاتىرجەملىكنى سوراش سالامنىڭ ۋە ھال ـ ئەھۋال سوراشنىڭ ئەڭ ئەۋزىلى. ئىسلامىيەتتىن كېيىن سالاملىشىش يوسۇنىدا يەنە ئۆزگىرىش بولۇپ، «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم» سالىمى ئومۇملاشتى.

چىنچە سالاملىشىش

سالاملىشىش ئىنسانىي مۇناسىۋەتنىڭ مۇھىم شەكلى، ھەربىر مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس سالاملىشىش قائىدىسى بولىدۇ.

سالاملىشىش ئارقىلىق بىر - بىرىگە ھۆرمەت - ئېھتىرامنى بىلدۇرىدۇ. سالاملىشىش ئارقىلىق مېھىر - مۇھەببەتنى ئىپادىلەيدۇ. سالام ئارقىلىق كىشىلەر ئارىسىدا يېقىن مۇناسىۋەت ئورنىتىلىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ: سالام كىشىلەرگە تىنچلىق، خاتىرجەملىك، ئەمىنلىك ئاتا قىلىدۇ، دېگەنىدى. بىر مىللەتنىڭ ئۆزئارا قىلىشىدىغان سالام - سەھەتلىرىدىن باشقا، باشقا مىللەتلەر بىلەنمۇ شۇلارنىڭ سالاملىشىش قائىدىسىگە مۇناسىپ سالاملىشىش كېرەك بولىدۇ. قاراخانىيلار دەۋرىدە ئۇيغۇرلار قىتانلار بىلەن خېلى قويۇق مۇناسىۋەتتە بولغان. قىتانلار خەنزۇلار بىلەن يېقىن ياشىغانلىقى ئۈچۈن، خەنزۇلارنىڭ تىل ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرىنىڭ تەسىرىگە خېلى ئۇچرىغانلىقى مەلۇم. شۇڭا، ئۇلار خەنزۇلارنىڭ سالاملىشىش ئادىتى بويىچە ياخشى تىلەك، خۇشاللىق، بەخت، خاتىرجەملىك مەنىسىدىكى 喜 (شى) دېگەن سالام سۆزىنى قوللىنىپ سالام قىلاتتى.

مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى يېزىۋاتقان 1070 - يىللىرى قىتانلار جۇڭگو تارىخىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر قۇرغان سۇلالىنىڭ بىرى بولغان لياۋ سۇلالىسىنى قۇرۇپ ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان دەۋرلەر ئىدى. بۇ سۇلالە غەربىي رايوندىكى خەلقلەرنىڭ نەزىرىدە «چىن» نامىدا ئاتالغان. قىتانلار ئۆز دەۋرىدە خەنزۇلارنىڭ مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە خېلى چوڭقۇر ئۇچرىغان. تىل، ئۆرپ - ئادەت جەھەتلەردىمۇ خەنزۇلارنىڭ ئورنا قائىدە - يوسۇنلىرىنى قوبۇل قىلىپ، شۇ ئۇسۇل بىلەن مۇئامىلە قىلغانلىقى مەلۇم. ئەگەر غەربىي رايوندىن خاقانى چىنغا (لياۋ سۇلالىسىگە) بارغان ئەلچىلەر ۋە باشقىلار چىن خاقانلىرى بىلەن كۆرۈشكەندە خەنزۇلارنىڭ سالاملىشىش يوسۇنىدىكى 恭喜 دىكى 喜 نى قوللىنىپ، ئەدەپنى، ھۆرمەتنى، قۇتلۇقلاشنى ئىپادىلىگەن. مەھمۇد كاشغەرىي مۇنداق دەيدۇ: «شى — خوش. چىن خاقانلىرى بىلەن كۆرۈشكەندە قوللىنىدىغان سۆز، بۇ ئەرەبچىدىكى ‹ابت اللفن› خوش تەقسىر، خوش، دېگەنگە

ئوخشاش» (III . 292). بۇ سۆز ھەقىقەتەنمۇ ھۆرمەتنى، تەكەللۇپنى، سالام - سەھەت، مۇبارەك مەنىلىرىنى بېرەتتى. مەھمۇد كاشغەرىي بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسىنى تولۇق ئىپادىلەپ بېرەلمىگەن. يۇقىرىقى سۆز ئۇچراشقاندا قوللىنىلىدۇ دەپ ئالغان، بىراق، «خوش، خوش تەقسىر» دېگەن مەنىنى بېرىدۇ دېگەن «خوش» سۆزى بىرى، تەكلىپ قىلغاندا، «خوش»، مەرھەمەت» مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ، يەنە بىرى، خوشلاشقاندا «خوش» سۆزى قوللىنىلىدۇ.

قانداقلا بولمىسۇن، بۇ سۆز خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆز بولۇپ، ئۇلار بىلەن كۆرۈشكەندە مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلگەن.

ياشانغان ئاياللارنى «ئاچى» ئاتاش

ئۇيغۇر - تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ كىشىلىك مۇناسىۋەتتىكى ئىلغار بىر ئەنئەنىسى شۇكى، ئۇلار چوڭلارنى ھەرگىزمۇ ئىسمى بىلەن ئاتاپ چاقىرمايدۇ. بەلكى تونۇمايدىغان ئادەم بولسا ئاچا، ھامما، چوڭ ئاپا، ئاكا، تاغا، چوڭ دادا دېگەندەك سۆزلەر بىلەن ئاتايدۇ. تونۇيدىغان ئادەم بولسا ئۇ كىشىنىڭ ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا ئاكا، ئاچا، تاغا دېگەندەك سۆزلەرنى قوشۇپ ئاتايدۇ. بۇ خەلقىمىزنىڭ كىشىلىك مۇناسىۋەتتىكى قەدىرلەشكە ئەرزىيدىغان پەزىلەتلىرىدىن بىرى. خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش قەدىمكى زاماندىمۇ خەلقىمىز ئارىسىدا مانا شۇنداق ئادەتنىڭ بارلىقى ھەققىدە «دىۋان»دىن پاكىتلار ئۇچرايدۇ: «ئاچى — ياشانغان خوتۇن. بارسغانچە» (I . 118). بۇ «پېشقەدەم، ياشانغان» دېگەن مەنىدىكى سۆز بولماستىن، ياشانغان ئاياللارغا بولغان ھۆرمەت يۈزىسىدىن ئېيتىلغان سۆز بولسا كېرەك.

ياخشى بىلەن ياماننى ئايرىش

مەھمۇد كاشغەرىي «ئۇس» دېگەن سۆزگە: «ياخشى - ياماننى ئايرىش» (I . 50) دەپ ئىزاھات بەرگەن. بۇ يەردە ياخشى - ياماننى ئايرىش ئىبارىسى ئىككى خىل مەنىدە چۈشىنىلىدۇ.

بىرى، كىشىلىك مۇناسىۋەت جەريانىدا ياخشىلار بىلەن يامانلارنى ئوخشاش سانىماسلىق، ئۇلارغا پەرقلىق مۇئامىلىدە بولۇش، ياخشىلارغا ياخشى، يامانلارغا يامانچە مۇئامىلىدە بولۇش كۆزدە تۇتۇلمۇ. يەنە بىرى، ياخشى ـ ياماننى ئايرىپ، ياخشىلار بىلەن ئارىلىشىش، يامانلارغا يېقىن يولماسلىق تەلىپى تۇرىدۇ. چۈنكى، «دىۋان»دا «يامانغا يولۇقساڭ يالىسى يۇقىدۇ» دېگەن ماقالمۇ بار. ياخشىلار بىلەن قوشۇلۇش ياخشى، خەيرلىك ئىشلاردىن دېرەك بەرسە، يامانلارغا قوشۇلۇش يامانلىقتىن دېرەك بېرىدۇ.

ئادەمنىڭ مىجەز ـ خاراكتېرى قانداق شەكىللىنىدۇ، ئۇ تۇغما بولامدۇ ياكى ئىجتىمائىي مۇھىت ۋە ئارىلاشقان كىشىلىرى بىلەنمۇ مۇناسىۋىتى بارمۇ؟ بۇ ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەردىمۇ خەلقىمىز خېلى كۆڭۈل بۆلگەن ۋە مۇئەييەن ئىلمىي خۇلاسىگە كەلگەن مەسىلە ئىدى. ئۇيغۇر خەلقى ئادەم بالىلىرىنىڭ ھەممىسى تۇغۇلۇشىدا ئۇلۇغ، ئېسىل تۇغۇلىدۇ، ئۇنىڭ ياخشى، يامان خاراكتېرگە ئىگە بولۇپ قېلىشى بىرى، تەلىم ـ تەربىيەدىن بولسا، يەنە بىرى، شۇ جەمئىيەتنىڭ تەسىرىدىن بولىدۇ، دەپ قارىغان. جەمئىيەتنىڭ تەسىرى دېگەندە شۇ كىشىنىڭ ئارىلاشقان ئادەملىرىنىڭ مىجەز ـ خاراكتېرى ناھايىتى مۇھىم رول ئويناپ كېتىدۇ، دەپ خۇلاسە چىقارغان. «ئەگەر ياخشى كىشىگە يامان كىشى ھەمراھ بولسا، ئۇنىڭ قىلمىشلىرىمۇ يامانىنىكىگە ئوخشاش يامان بولىدۇ. يامان ئادەم ياخشىلار بىلەن ئارىلىشىپ يۈرسە، ياخشىلىققا ئېرىشىش ئۇچۇن مەشئەلگە ئىگە بولىدۇ». ئىنسانىيەت جەمئىيىتى پەيدا بولغاندىن كېيىن، كىشىلەر تۇرلۇك ـ تۇمەن ياخشى ۋە يامان ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ، بىر ـ بىرىگە قارىمۇقارشى ئىككى خىل خاراكتېر پەيدا بولدى. شۇنىڭ بىلەن كىشىلەرنىڭ ئېڭىدىمۇ ياخشى، يامان ئۇقۇمى ۋە ئېڭى شەكىللەندى. جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ياخشى، يامان خاراكتېرلەرمۇ

ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلدى. دېمەك، ئادەم ياخشىلىق ۋە يامانلىقنى ئۆز - ئۆزىنى يارىتىش جەيانىدا پەيدا قىلدى. بۇ خىل قانۇنىيەتنى يەكۈنلىگەن خەلقىمىز، ياخشىلار بىلەن يامانلارنى ئايرىشنىڭ مۇھىملىقى ھەققىدە ناھايىتى ئىلمىي چۈشەنچىلەرگە ئىگە بولغان، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ تۆۋەندىكى بېيىتى خەلقىمىزنىڭ مانا شۇ يەكۈنىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ:

5510. يامانغا قوشۇلما ۋە يۈرگىن كۆنى،
تۈز - ئەگرىلە بولسا قارىيۇر كۈنى.

558. يامانغا يولۇقما يالا يۇقۇشار،
دۇرۇسلار بىلەن سەن ياشىغىن بىدار.

كىشىلىك مۇناسىۋەت كۆچىتى ئىشەنچتىن كۆكىرىدۇ

ئىشەنچ دېگەن قەلبلەرگە تۇتاشقان يول، بۇ يول قەلبنى قەلبكە باغلايدۇ. ئىشەنچ دېگەن قەلبنى يورۇتىدىغان مەشئەل، ئۇ ئارقىلىق روھىي دۇنيانى يورۇتقىلى بولىدۇ. ئىشەنچ دېگەن ئۇ سەمىمىيەت، ئۇ ئارقىلىق كىشىلەر يۈرىكىنى ئالىقىنىدا ئېلىپ قويۇپ ئۇياتماي يۈرەلەيدۇ (يۈسۈپ خاس ھاجىپ). ئىشەنچتىن مېھىر - مۇھەببەت، ساداقەت تۇغۇلىدۇ. كىشىلىك مۇناسىۋەت كۆچىتى ئىشەنچتىن كۆكلەيدۇ، ئىشەنچتىن مەھرۇم بولسا قۇرۇپ قاقشال بولىدۇ. تارىختا ئىشەنچتىن نۇرغۇن خاسىيەتلىك ئىشلار يۈز بەرگەن، ئىشەنچسىزلىكتىن نۇرغۇن تىراگېدىيەلەر پەيدا بولغان. خوتۇن ئەرگە ئىشەنمىسە، ئەر خوتۇنغا ئىشەنمىسە ئائىلە مەۋجۇتلۇقىنى يوقاتقاندەك، خەلق بەگكە ئىشەنمىسە، بەگ خەلققە ئىشەنمىسە دۆلەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ. مانا شۇ نۇقتىدىن چىقىپ خەلقىمىز ئىشەنچ ھەققىدە نۇرغۇن قىممەتلىك

تەۋسىيەلەرنى قىلغان. «دىۋان»دا پەقەت بۇ ھەقتە قىسقا بىر ئىبارە ئارقىلىق ئىشەنچ ئۇقۇمىنى بەگ بىلەن خەلقنى باغلاشقا ئىشلەتكەن بولسىمۇ، لېكىن كىلاسسىك مەنبەلەردە ئىشەنچ تېمىسى چوڭقۇر مۇھاكىمە قىلىنغان. مەھمۇد كاشغەرىي «ئىنانچ ــ ئىشەنچ، ئىشەنچلىك» سۆزىگە «ئىنانچ بەگ ــ ئىشەنچلىك بەگ» (I . 180) دەپ ئىزاھات بېرىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ھاكىمىيەت تارىخىدا «ئىنانچ بەگ» دېگەن ئىسىملارمۇ ئۇچرايدۇ، بەگلەرنىڭ ئىشەنچلىك بولۇشى ئەلنىڭ روناق تېپىشى، قۇدرەت تېپىشىغا مۇناسىۋەتلىك ئىش ئىدى. ئورخۇن «مەڭگۈ تاش» ئابىدىلىرىدە خەلق بىلەن بەگ ئوتتۇرىسىدىكى ئىشەنچ سۇسلىشىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن يۈز بەرگەن تراگېدىيەلەر بايان قىلىنىدۇ: «بىلمىسىز خاقان تەختتە ئولتۇرۇپتۇ، بۇزۇق خاقان تەختتە ئولتۇرۇپتۇ. بۇزۇقلىرىمۇ ئېھتىمال بىلمىسزلەردىن، بۇزۇقلاردىن بولسا كېرەك. بەگلىرىدە، خەلقىدە ساداقەت بولمىغانلىقى ئۈچۈن... ئىنى بىلەن ئاكىنى ئۆچمەنلەشتۇرۇپ قويغانلىقى ئۈچۈن، بەگ بىلەن خەلق ئارىسىغا سوغۇقچىلىق سېلىپ قويغانلىقى ئۈچۈن، تۈرك خەلقى تىكلىنىپ بولغان دۆلىتىدىن مەھرۇم بولۇپ قاپتۇ». يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «تىلى چىن كېرەك» (2010)، «سۆزىن قىيغۇچى بەگكە تۈتما ئۇمۇنچ» (سۆزىدە تۈرماس بەگكە ئىشەنچ قىلما) (2013) دېگەن، ئۇنىڭدىن باشقا ئىشەنچ ھەققىدە ناھايىتى تەپسىلىي بايانلارنى بەرگەن ھەم ئۇنىڭ بەگلەرنىڭ پەزىلىتىنىڭ مۇھىم بىر گۈۋاھچىسى ئىكەنلىكىنى ئېيتقان. بىلمەك كېرەككى، دۆلەتتە خەلق بىلەن ھاكىمىيەت ئوتتۇرىسىدا ئىشەنچ مۇناری تىكلەنسە، يېڭىلمەس، يىمىرىلمەس كۈچ ـ قۇدرەت ھاسىل بولىدۇ. ئىشەنچ ــ ئۇمىد ئېلىپ كېلىدۇ، ئادەمنىڭ ئەڭ بىچارە ۋە زەئىپ ئەھۋالغا چۈشكەن ۋاقتى ئۇنىڭ ئىشەنچنى يوقىتىپ قويغان ۋاقتىدۇر.

تېگى ـ تەكتى بار ئادەمنى «يىلتىزلىق» ئاتاش

تۈركىي تىللىق خەلقلەردە تېگى ـ تەكتىنى سۈرۈشتۈرۈش قەدىمكى دەۋردىن تارتىپ ئومۇمىي ئادەتكە ئايلانغان. قۇدا ـ باجىلىق بولۇشتا بولسۇن، ھاكىمىيەت ئىشلىرىدا بولسۇن بۇنىڭغا جىددىي، ئەستايىدىل مۇئامىلىدە بولۇشقان. شۇنىڭدىن چىقىپ مەھمۇد كاشغەرىي «يىلتىز» سۆزىگە مۇنداق ئېنىقلىما بېرىدۇ: «بۇ سۆز دەرەخنىڭ يىلتىزىنى كۆرسەتكەندىن باشقا، بەزىدە بۇ سۆز ئوخشىتىش يولى بىلەن ئادەمنىڭ ئۇرۇق ـ جەمەتىگە قارىتىلىپمۇ ئىشلىتىلىدۇ. تۈپلۈك يىلتىزلىغ ـ تېگى ـ تەكتى بار (ئادەم) (III . 53). يىلتىزلىق جەمەتىنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنى، ئابرۇيى يۇقىرى بولىدۇ. بۇ يەنە بىر مەنىدە تېگى ـ تەكتى بار ئادەملەر ئەتىۋارلىنىدۇ، ئەزىزلىنىدۇ، تېگى ـ تەكتى يوق ئادەملەرنى جەمئىيەتنىڭ تۆۋەن تەبىقىسى ھېسابلايدۇ.

يەرلىشىپ، قوشۇلۇپ كېتىش ـــ «يىلتىزلانماق»

مەھمۇد كاشغەرىي يەرلىشىش، ئۆزلىشىش، يىلتىز تارتىپ قېلىش، قوشۇلۇپ كېتىش ھەققىدە بىرقانچە يەردە سۆزلۈكلەرنى كەلتۈرۈپ ئىزاھات بەرگەن. بىرىنچى: «يىلتىزلاندى ـــ يىلتىزلىدى، يىلتىز تارتتى» سۆزىنى ئىزاھلاپ: «دەرەخ يىلتىز تارتتى، ئادەم بىر يەرگە يىلتىز تارتقان، يەرلەشكەن بولسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. ئادەم يىلتىز تارتتى، ئۇرۇق ـ جەمەتلىك بولدى» (III . 159) دېگەن. ئىككىنچى، «يەرشىدى ـــ يەرلەشتى، ئولتۇراقلاشتى» دېگەن سۆزنى ئىزاھلاپ: «ئادەم بىر يەرنى يۇرت قىلىۋالدى، يەنى شۇ يەرگە يەرلىشىپ قالدى» (III . 149) دېگەن. ئۈچىنچى، «تۆز ـــ تۆپ، ئەسىل، يىلتىز»نى ئىزاھلاپ، «ئۇنىڭ تۆپى تۆزى كىم ـــ ئۇنىڭ ئەسلى نەسلى كىم؟» (III . 170)

دېگەن.

يۇقىرىقى يىلتىز، تۈپ، نەسلى، نەسەبى مەسىلىسىدە، قەدىمدىن بېرى بىر يەردىن كېلىپ يەنە بىر يەردە، بىر قەبىلىدىن كېلىپ يەنە بىر قەبىلىدە يەرلىشىپ قالمىغان ئادەتلەر كۆپ كۆرۈلگەن. بەزىلەر ئەسلى، نەسلىنى ئۇنتۇپ باشقىلارغا قوشۇلۇپ كەتكەن. بەزىلەر باشقا نام قوللىنىپ جەمەت بولۇپ تەرەققىي قىلغان. ئەمما، ئۇيغۇر ـ تۈركىي تىللىق خەلقلەردە ئەسلىنى، نەسلىنى دەپ بېرەلمەسلىك ئىنتايىن يامان ئالمىغان ئىش قاتارىدا قارالغان. «دىۋان»دا كۆرسىتىلگەنىدەك، «كۆك» سۆزى ئەسلى، نەسلىنى كۆرسىتىدىغان سۆز بولۇپ، ئەسلىك كىم، نەسلىڭ كىم، قايسى قەبىلە، قايسى ئۇرۇقتىن سەن دېگەننى «كۆكۈنخىلىن» دەپ سورىغان (Ⅱ. 413). ئەگەر ئۇنىڭغا جاۋاب بېرەلمىسە، ئۇنى ئەسلىنى، نەسلىنى يوقاتقان، ئەسلى، نەسلىگە ئاسىلىق قىلغان، ۋاپاسىز، نامەرد، پەس كىشى دەپ يامان كۆرگەن.

ئاداش بولۇش ئادىتى

ئاداش يەنى دوست بولۇشۇش قەدىمدىن تارتىپ خەلقىمىز ئىچىدە ئەڭ ئومۇملاشقان ساداقەت، ۋاپادارلىق قەسىمى ئۇستىگە قۇرۇلغان بىر خىل كىشىلىك مۇناسىۋەت شەكلى. ئاداش بولۇش ئۇ پۈتۈنلەي سادىق ۋە پاك قەلب بىلەن باغلانغان مەڭگۈلۈك رىشتە. دوستلۇقتا يۇقىرى ـ تۆۋەنلىك پەرقى بولمايدۇ، باي-كەمبەغەللىك پەرقى ئېتىبارغا ئېلىنمايدۇ. دوستلۇق دېگەن ئۇ جانغا دوست، نانغا دوست ئەمەس، ياخشى كۈنلەردىمۇ، يامان كۈنلەردىمۇ ئوخشاشلا دوست. دوست دېگەن نۆۋەتتى كېلىپ قالسا، ئۆزىنى قۇربان قىلىشقا تەييار تۇرالايدۇ. بىرسى ئىشقا ئاشۇرالمىغان مەقسەتنى يەنە بىرى ئورۇنداپ، دوستىنىڭ روھىنى خۇش قىلىدۇ. بۇ مەنىدىن چىقىپ «قىيامەتلىك دوست»

دېگەن گەپ بارلىققا كەلگەن.

قاراخانىيلار دەۋرىدە دوست، ئاداش ئۇقۇمىنى «ساغدىچ» (593. I) دەپ ئاتىغان. «ساغ» دېگەن سۆز تومۇرى «پاكلىق، ئەقىل، ساغلام» مەنىسىنى بېرىدىغان «ساغ» دىن كەلگەن. ئاداشلىق ئەقىل، پاكلىق، دۇرۇس نىيەت ئۈستىگە قۇرۇلغاچقا، ئۇ ئالدامچىلىق بىلەن كېلىشەلمەيدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، دوستلۇق روھنى پاكلايدۇ، ساداقەتكە، ۋاپادارلىققا ئۆگىتىدۇ ۋە ئادەتلەندۈرىدۇ. شۇڭا خەلقىمىزدە بالىلارنى كىچىكىدىن تارتىپ ياخشى كىشىلەرنىڭ بالىلىرى بىلەن ئاداش قىلىپ قويىدىغان ئادەت ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلدى. شۇڭا بالىلارغا ئاداش بولۇشنى ئۆگىتىش، ئاداش بولۇشنىڭ شەرتلىرىنى ئۆگىتىش، ئۇلاردا ياخشى خاراكتېر يېتىلدۈرۈشكە پايدىلىق بولغان ياخشى ئەنئەنە.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ دوستلۇقنىڭ خاسىيىتى، دوستلۇقنىڭ مەنپەئەتىنى، دوستلۇقتا تۇتۇلىدىغان مۇئامىلىنى يۈكسەك مەسئۇلىيەتچانلىق بىلەن يورۇتۇپ بەرگەن.

3173. قاياشلىق كىشىنىڭ شان ـ شۆھرىتى چوڭ،
ئاداشلىق كىشىنىڭ سۆزى، ئېتى چوڭ.
3411. ئېغىر كۈندە دوستلار پىدالار ئۆزىن،
سۆيۈنچتە سۆيۈنۈپ يورۇتۇر كۆزىن.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ يەنە دوستلۇقنى خاراكتېر جەھەتتىن ئىككى خىل بولىدۇ، بىرى، مەنپەئەت ئۈچۈن دوست بولىدۇ، مەنپەئەت يەتسە دېمىگەن ياخشى گېپى قالمايدۇ، مەنپەئەت يەتمىسە، ئەزەلدىن كۆرمىگەن كىشىدەك يۈزىنى ئۆرۈيدۇ. يەنە بىرى، خۇدالىق ئۈچۈن دوست تۇتىدۇ، ھەرقانداق ئېغىر كۈنلەردىمۇ يۈز ئۆرىمەيدۇ دەيدۇ. مەنپەئەت ئۈچۈن تۇتۇلغان دوستلۇق دوستلۇق ئەمەس، ئۇ بىر قۇرۇق دەۋادۇر، دەپ

خۇلاسىلەيدۇ:

2002. بىرى، ئاداش تۇتار تەڭرىلىك ئۈچۈن،
بۇنىڭدا ئورۇن يوق ئەگرىلىك ئۈچۈن.
3022. توتار دوستىنى تەبىئىي ئۈچۈن ئۇ بىرى،
بۇ دوستلۇق نېگىزسىز، ئېرۇر مەجبۇرى.

ئۆز دەۋرىدە خەلقىمىز دوستلۇقنى ئەقىدە دەرىجىسىدە مۇقەددەس بىلگەن، دوستلۇق ئۈچۈن بارلىقىنى قۇربان قىلىشنى شەرەپ بىلگەن. بۇنداق ئەنئەنە ھەقىقەتەن خەلقىمىزنىڭ مىللىي خاراكتېرىنى نۇرلاندۇرىدىغان ئاجايىپ ئۇلۇغۋار ئۇلگىلەرنىڭ بىرى.

مېھماندارچىلىق يوسۇنلىرى

ئۇيغۇرلارقەدىمدىن تارتىپ مېھماندوست خەلق. ئۇلار قەدىمدىن مېھماننى «قۇت» دەپ قارايتتى، مېھمان كەلسە «قۇت كېلىدۇ» دەپ مېھمانغا ئىخلاس قىلاتتى. ئۆينىمۇ مېھمان ئۈچۈن تۇتاتتى. بۇ خىل ئەنئەنە مېھماندارچىلىققا دائىر كۆپلىگەن ئېسىل قائىدە ـ يوسۇنلارنى بارلىققا كەلتۈرگەن. «دىۋانۇلۇغەتىت تۈرك»تە بېرىلگەن قىسقا ئۇچۇرلار ئۆز دەۋرىدىكى مېھماندارچىلىق يوسۇنلىرىنىڭ ناھايىتى ئاز بىر قىسمىدىنلا ئىبارەت.

مېھمانلىق ئۆي «قونۇقلۇق»

قەدىمكى ئۇيغۇرلار مېھماننى «قونۇق» دەيتتى. مېھمانلارنى ھۆرمەتلەش، ئۇلارنى ياخشى كۈتۈش تۈركلەرنىڭ ئېسىل ئەنئەنىسى ئىدى. بۇ خۇسۇستا نۇرغۇن شېئىر ـ قوشاقلار ھەم ماقال ـ تەمسىللەر بارلىققا كەلگەنىدى. «مېھمان كەلسە قۇت كېلۇر» دېگەن ماقالمۇ قەدىمكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ مېھمانغا بولغان مۇناسىۋەتلىرىنى مەركەزلىك ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. مانا شۇنداق مېھمانغا بولغان ئىخلاس، تۈركىي تىللىق خەلقلەردە بىر ئۆينى مەخسۇس مېھمان ئۈچۈن ياساپ جابدۇش ئادىتىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. بۇ خىل ئادەتنىڭ قەدىمكى دەۋرلەردىن تارتىپ ئىزچىل داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنە ئىكەنلىكى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «قونۇقلۇغ» دېگەن سۆزنى ئىزاھلىغان بايانىدىن ئايان بولىدۇ.

«قونۇقلۇغ ئەۋ، مېھمانلىق ئۆي، مېھمنى بار ئۆي» (I . 648). مېھمانلىق ئۆي پاكىز، ئازادە، ياسداق بولىدۇ. ئۇ ئۆيدە مېھراب - تەكچىلەر بولىدۇ، مېھرابقا مېھمانلار ئۇچۇن مەخسۇس تىكىلگەن يوتقان - كۆرپە تىزىلىدۇ، تەكچىلەردە مېھمانىنى كۆتۇش ئۇچۇن ئىشلىتىدىغان چىلاپچا، چىنە - قاچا ۋە باشقا لازىمەتلىكلەر بولىدۇ.

چاقىرىلمىغان (تۇيۇقسىز كەلگەن) مېھمان زىياپىتى ـــ «كەستەم»

مېھمان ئىككى تۈرلۈك بولىدۇ. بىرى، ساھىبخانا تەرىپىدىن مەخسۇس چاقىرىلىدۇ ۋە «چاقىرماقنىڭ ئېتى ئۇلۇغ» دېگەندەك چاقىرغانغا لايىق مەخسۇس تەييارلىق قىلىپ كۆتىدۇ. يەنە بەزى، مېھمانلار يىراق - يېقىندىن تاسادىپىي كىرىپ قالىدۇ ياكى بەزىدە مۇساپىرلار مېھمان بولۇپ كېلىپ قالىدۇ. بۇنى چاقىرىلمىغان، تاسادىپىي مېھمان دەيمىز. بۇلارغا ھەم تائام ۋە زىياپەت ئورۇنلاشتۇرۇلسا، بۇنداق زىياپەت «دۇئان» دا «كەستەم» دەپ ئاتىلىپ، بۇ «كېچىسى ئۆزى كېلىپ قالغان مېھمانلارغا بېرىلىدىغان زىياپەت» (I . 632) دەپ ئىزاھلانغان. ئۇيغۇرلاردا: «بارنى قويسا يوققا سانالماس» دېگەن ماقال بار. بىزدە ھازىر كۆتۈلمىگەن، چاقىرىلمىغان، كەچتە ئۆزى تاسادىپىي كىرىپ قالغان مېھمانلارغا بېرىلىدىغان زىياپەتنىڭ نامى يوق. كەچتە، بىز ئۇخلاپ بولغاندا، بىر ئادەم ئىشىك قاقسا، چوقۇم ئۇنىڭ مەلۇم بىر سەۋەبى بار. شۇڭا، ئۇلارغا ئوچۇق چىراي ئىشكىنى ئېچىپ ئۆيگە باشلاپ، چاي قۇيۇپ، ئۇلارنىڭ تاماق يېگەن - يېمىگەنلىكىنى سوراپ، ئەگەر تاماق يېمىگەنلىكى بايقالسا، ئېغىر كۆرمەي دەرھال ئالدىغا ئىزا ئېلىپ چىقىش، ئەگەر ياخشىراق كۆتۈش زۆرۈر تېپىلسا دەرھال ئازغىنە تاماق قىلىپ، نازۇنېمەتلەر بىلەن كۆتۈپ قويۇش بۇ بىزنىڭ پەزىلىتىمىزنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ، خەلقىمىزنىڭ قىممەتلىك ئەنئەنىسى.

شارابنى ئۈچ قېتىمدىن ئىچىش ئەنئەنىسى

مەي، شاراب ئىچىپ ئولتۇرۇش قەدىمدىن بېرى داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىلەرنىڭ بىرى. قەدىمكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر مەيسىز، شارابسىز يېگەن غىزانى زەھەر دەپ بىلەتتى. يۈسۈپ خاس هاجىپ بۇ هەقتە مۇنداق دەيدۇ:

4655. يېمەكلىك بار يەردە ئىچكۈ بولمىسا،
بولۇر بىر زەھەر، ئۇق، ئۇ ئاشنى يېسە.

مانا شۇنداق چۈشەنچىدە بولغان ئۇيغۇر ـ تۈركىي تىللىق خەلقلەر هەرقاچان شارابتىن ئايرىلمىغان. شارابنى سورۇنلىرىنىڭ مۇهىم تاجى سۈپىتىدە مۇهىم بىلىپ كەلگەن. بۇ جەريانداا ئۇلار ئۆزىگە خاس شاراب مەدەنىيىتىنى بارلىقا كەلتۈرگەن. ئۈچ قېتىمدىن قەدەھ كۆتۈرۈش ئۇلارنىڭ شاراب مەدەنىيىتىدىكى بىر ئەنئەنىسى بولۇپ قالغان. بۇنىڭ ئىپادىسى «دىۋان»دا مۇنداق بايان قىلىنىدۇ: «ئوتۇز» ئوتتۇز. ئوتتۇز يارماق، باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ئوتتۇز سۆزنى «ئۈچ» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىشىمۇ بار. مەن بۇنى «كۈڭۈت»تە ياغمىلاردىن ئاڭلىدىم. ئۇلار «ئۈچ قېتىم ئىچەيلى» دېيىشنىڭ ئورنىغا «ئوتتۇز ئىچەلىم، يەنى ئوتتۇز قېتىم ئىچەيلى» دەيدۇ. ئوتتۇز سۆزنى ئادەتتىكى ئۆز مەنىسىدىمۇ ئىشلىتىدۇ. مېنىڭ يېنىمدا ئۈچ قېتىم ئۇچتىن ئىچىشتى (I . 192). بۇ بايانلاردىن بىز بىر تەرەپتىن، يۇقىرىقى قائىدە بويىچە شاراب ئىچىشنىڭ ياغمىلار ئارىسىدا ئومۇملاشقان بىر ئەنئەنە ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز. يەنە بىر تەرەپتىن، مەهمۇد كاشغەرىنىڭ ئىلى بويلىرىدىكى ياغمىلار ئارىسىغا بېرىپ ماتېرىيال توپلاش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئولتۇرۇشلىرىغىمۇ داخىل بولغانلىقىنى كۆرەلەيمىز. مۇهتەرەم ئالىم مەهمۇد كاشغەرىي ئارقىدىن مانا شۇ سورۇنلاردا

ئوقۇلغان قەدەھ شېئىر - قوشاقلىرىدىنمۇ مىسالار كەلتۈرۈشنى نەزەردىن ساقىت قىلمىغان.

ئوتتۇز ئىچىپ قىقرالىم،
يۇقار قويۇپ سقرەلىم.
ئارسلانلايۇ كۆكرەلىم،
قاچتى ساقىنچ سەۋنەلىم.

ئوتتۇز ئىچىپ قىقرايلى،
يۇقىرى قويۇپ سەكرەيلى،
ئارسلاندەك ھۆركىرەيلى،
قايغۇ قاچتى، سۆيۈنەيلى.

بۇ شېئىردا كەلگەن «ئوتتۇز ئىچىپ قىقرالىم» دېگەن مىسرادىكى «ئوتتۇز» سۆزى «ھەربىرىمىز ئۇچ قېتىمدىن ئۇچتىن ئىچەيلى» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلگەن (I . 193).

ئۇيغۇرلاردا بۇ ئادەت ئانچە روشەن بولمىسىمۇ، يەنىلا ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلگەن. ئۇچىنى خاسىيەتلىك بىلىش ئەنئەنىسىگە ئاساسەن «ئوتتۇز ئوغۇل»، «مەرتەم، مەرتەم ئۇچ مەرتەم»، «ئۇچ زامان»، مەينى ئاز بولغاندىمۇ ئۇچ رومكا ئىچىش دېگەندەك قائىدىلەر تۇرمۇشىمىزدا ھازىرمۇ بار ۋە قوللىنىلىپ كەلمەكتە.

يولۇچى ئۇسسۇز قالمىغان

«مۇيان — ساۋاب، مۇيانلىق — يول ئۇستىدە يولۇچىلارنىڭ سۇ ئىچىشى ئۇچۇن ياسالغان سۇ ئىچىش ئورنى. سۇخانا» (III . 237).

ساۋابلىق ئىش ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئىش ئەمەس، بەلكى بۇ قەدىمدىن تارتىپ ئەلنىڭ ئارىسىدا بار ئادەت. ياخشىلىق

قېرىمايدۇ، دېگەندەك، ئۇيغۇر خەلقى ناھايىتى قەدىمدىن تارتىپ باشقىلارنىڭ بەھرىلىنىشى ئۈچۈن، مەنپەئەتلىنىشى ئۈچۈن، ئىشىك ئالدىلىرىغا كۈپتە سۇ قويۇپ قوياتتى. يول - يول نى - نى جەزىرىلەردە سۇخانىلارنى تەسىس قىلىپ، يولۇچىلارنىڭ ھاجىتىنى ئورۇندايتتى. چۈنكى، سۇ ھاياتلىق، ئۆتكەن - كەچكەنلەر خالىغانچە ئېلىپ كەتسە قورۇلمىغان، ئىشىك ئالدىلىرىغا ئۈجمە قويۇلغان، ئۈجمىدىن خالىغان ئادەم يېسە توسۇلمىغان. ھەرقانداق بىر مۇساپىر ئاچلىق تارتىپ قالسا ئۆيىگە ئېلىپ كىرىپ، بىر تال تېرىق زاغرىسىنى ئالدىغا ئېلىپ چىقىپ بولسىمۇ ئۇنىڭ تاقەتسىزلىكىنى باسقان. مانا شۇنداق ئىشلارنى «مۇيان» دەپ ئاتىغان. بۇ خىل ئەنئەنە ھازىرغىچە ئۇيغۇرلاردا ئىزچىل داۋاملاشتى.

«مۇيان» سۆزى يەنە ئىككى ئادەمنىڭ ئارىسىغا چۈشۈپ سالاچىلىق قىلىپ كېلىشتۈرۈپ قويۇشنىمۇ ئىپادىلىگەن.

مۇيانچىلىق ــ ئارىچىلىق، سالاچىلىق، ئىككى ئادەم ئارىسىدىكى سالاچىلىق.

سەن مۇيانچىلىق قىل ــ سەن بىزگە ئارىچىلىق قىل، مەھمۇد كاشغەرىي بۇ سۆزنىڭ «ساۋاب» مەنىسىدىكى يۇقىرىقى «مۇيان» دىن كەلگەنلىكىنى ئەسكەرتكەن. (Ⅲ. 248)

يارىشىش خەيرلىك، ياخشىلىق، يامانلىشىش، ئاداۋەت يامانلىقتۇر. نۇرغۇن ئىشلاردا ئىككى ئادەم ئوتتۇرىسىدا مەلۇم سەۋەبتىن زىددىيەت پەيدا بولۇپ، كېلىشەلمىگەندە يەنە بىر ئادەم ياراشتۇرۇپ قويسا، ئۇلار ئەپلىشىپ قالىدۇ. بۇ، ياخشىلىقنىڭ بەلگىسى. بەزىلەر ئوتقا ياغ چاچقاندەك قۇتراتقۇلۇق قىلىدۇ، بۇ، يامانلىق. ئىككى ئادەمنىڭ ئارىسىدا ھېچقايسىسىغا يان باسماي، ھەق ئوتتۇرىدا تۇرۇپ كېلىشتۈرۈپ قويسا، بۇنى ساۋابلىق ئىش دەپ قارىغان. شۇنىڭدىن چىقىپ ياراشتۇرۇشنىڭ ئۆزىنى «مۇيانچىلىق» دەپ ئاتىغان.

ئۇزىتىش زىياپىتى ــ بوشۇغ

روشەنكى، ھەربىر ئىشنىڭ قائىدە ـ يوسۇنى بولىدۇ، قائىدە ـ يوسۇن بىلەن قىلىنغان ئىش خەيرلىك بولىدۇ. قائىدە ـ يوسۇنغا ھۆرمەت قىلىش شاھتىن تارتىپ ئاددىي پۇقراغىچە ھەممە ئادەمنىڭ مەجبۇرىيىتى. مەھمۇد كاشغەرىي بىزگە قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىر مۇھىم قائىدە ـ يوسۇنىدىن مەلۇمات بەردى. بۇ يوسۇن «بوشۇغ» سۆزىگە باغلانغان بولۇپ، بۇ سۆزنىڭ لۇغەت مەنىسىدىن قارىغاندا، «رۇخسەت، ئىجازەت، ئىختىيارىغا قويۇش، ئۇزىتىش» دېگەندەك مەنىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. مانا شۇنىڭدىن چىقىپ خان تەرىپىدىن ئەلچىنىڭ قايتىپ كېتىشىگە بېرىلگەن رۇخسەت (قەغىزى) «بوشۇغ» دەپ ئاتالغان. ئەگەر خان ئوردىسىغا كەلگەن باشقا ئەلنىڭ ئەلچىسى، ۋەزىپىسىنى ئورۇنداپ بولغاندىن كېيىن ئەگەر پادىشاھ ئىجازەت بەرمىسە ياكى قولىغا ئىجازەتنامە بەرمىسە، ئۇ ئوردىدىن چىقالمايدۇ. خان ئەلچىنى تۇتۇپ قېلىش نىيىتىدە بولسا ئۇنىڭغا بوشۇغ بەرمەيدۇ. بوشۇغ بەرمىسە چېگرادىنمۇ ئۆتەلمەيدۇ. قەدىمكى زامان ئادەتلىرى بويىچە پادىشاھلار ئەلچىگە سۇۋغا ـ سالاملار بېرىپ، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى ئۇتاتتى. بۇمۇ «بوشۇغ» دەپ ئاتالغان. «ئەلچىگە بېرىلگەن سۇۋغىنىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. بۇ سۆز ئەرەبچە ‹سۇفرە› (مېھمانغا تەييارلانغان تائام) دېگەن مەنىنى بىلدۈرسىمۇ، كېيىنچىرەك يېمەكلىكلەرنىڭ ئاستىغا سېلىنىدىغان ‹تېرە سۇپرا› (داستىخان) مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان بولۇپ قالغان» دەيدۇ. بۇ سېلىنغان داستىخان قارىغاندا ئەلچىنى ئۇزىتىش ئۇچۇن بېرىلگەن ئاشنى كۆرسەتسە كېرەك. چۇنكى، بۇ ئەل ئىچىگە مېھمانلارنى ئۇزىتىش چېيى، داستىخىنى، يەنى زىياپىتى سۇپىتىدە ئۆزلەشكەن: «شۇنىڭدەك ئۆز

قېرىنداشلىرىنى يوقلاش ئۇچۇن يىراقتىن كەلگەن ئادەم قايتىپ كېتىدىغان چاغدا ھەممە ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى زىيارەتكە چاقىرىدۇ. ئاندىن بىرمۇنچە سوۋغىلار بىلەن ئۇنىڭ كېتىشىگە رۇخسەت بېرىلىدۇ. ئەنە شۇ زىيارەتمۇ «بوشۇغ ئاشى» (رۇخسەت ئېشى) دېيىلىدۇ» (I . 482). دېمەك، بۇ خوشلىشىش، ئۇزىتىش، ئۇرۇق - تۇغقانلار يىراقتىن مېھمان بولۇپ كەلگەن تۇغقىنىغا سوۋغا - سالاملار بېرىپ يولغا سېلىش ئۇچۇن ئورۇنلاشتۇرۇلغان زىيارەت بولۇپ، بۇ مۇناسىۋەت بىلەن قېرىنداشلار ئارىسىدا مېھىر - مۇھەببەت چوڭقۇرلىشىدۇ. كىشىلىك تۇرمۇش دېگەن مانا شۇنداق بىر - بىرىنىڭ قەدىر - قىممىتىنى قىلىش ئارقىلىق ھەقىقىي مەنىگە ئىگە بولىدۇ.

ئۆز دەۋرىدە ئۇزۇن سەپەرگە كەتكەن كىشى قېرىنداش ۋە تۇغقانلىرىغا يادىكارلىققا بىرەر نەرسىنى قالدۇرغان بولسا، ھازىرقى دەۋردە ئۇنىڭ دائىرىسى خېلى زور دەرىجىدە كېڭەيدى. بۇرۇن سەپەرگە ماڭغانلار يادىكار نەرسە قالدۇرغان بولسا، ھازىر سەپەرگە ماڭغۇچىغا يادىكارلىق نەرسە سوۋغا قىلىدۇ. دوستلار بىر - بىرىگە يادىكار بولسۇن دەپ بىرەر نەرسە سوۋغا قىلىدۇ. ئەمەلدارلارغا سوۋغا دەپ يادىكارلىق نەرسە بېرىدۇ. قىزلار ئوغۇللارغا، ئوغۇللار قىزلارغا يادىكارلىق سوۋغا بېرىدۇ.

ھازىرقى دەۋردە كىشىلىك تۇرمۇشنىڭ مەزمۇنى بۇنىڭدىن مىڭ يىل بۇرۇنقى كىشىلىك تۇرمۇش مۇناسىۋەتلىرىگە قارىغاندا زور دەرىجىدە بېيىدى. تۇرمۇش رىتمى دەۋرنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تېزلەشتى. كىشىلەرنىڭ ھاياتقا قويغان تەلەپلىرىمۇ يۇقىرى كۆتۇرۇلدى. كىشىلەرنىڭ قىممەت قارىشىدا يېڭىلىنىش يۈز بېرىشىگە ئەگىشىپ ماددىي نېمەتكە نىسبەتەن مەنىۋى نېمەتكە بولغان ئېھتىياجى ئاشتى. ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش ئىجتىمائىي جەمئىيەتنىڭ قانۇنىيىتى. ھۆرمەتتىن ھۆرمەتكە ئېرىشكىلى بولىدۇ، مۇھەببەتتىن مۇھەببەت تۇغۇلىدۇ. گەرچە ئۆزئارا سوۋغا - سالام قىلىشىش تۇرمۇشنىڭ مەقسىتى

بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭسىز كىشىلىك تۇرمۇشنىڭ كۆركەملىكىگە نۇقسان يېتىدۇ. شەكىل مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ. كىشىلىك مۇناسىۋەتنىڭ كۆپلىگەن مەنە ۋە مەزمۇنلىرى ئۇنىڭ مۇناسىۋەت ۋاستىلىرى ۋە شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. ئۆزئارا سۆزغا ـ سالام بېرىش، بىر ـ بىرىگە يادىكار قالدۇرۇش، ئۇنى خۇمارلىق ئەستىلىك قىلىپ ساقلاش ئەلۋەتتە ساداقەت، مۇھەببەت، قەدىر ـ قىممەتنىڭ ئىپادىسى ئەمەسمۇ؟!

تەلىم ـ تەربىيە ئادەتلىرى

خەلقىمىز تەلىم ـ تەربىيە ئىشلىرىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەن. ئۇلار ئادەمنىڭ تەربىيە ئارقىلىق يېتىلىدىغانلىقىنى ياخشى چۈشىنەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئائىلە تەلىم ـ تەربىيەسى ۋە مەكتەپ تەربىيەسىدىن باشقا، ئاۋام ماۋارىپىمۇ تەلىم ـ تەربىيەنىڭ ئەڭ مۇنتىزىم «دارىلئۇلۇم»لىرى ئىدى. مىڭلىغان چۆچەك، داستانلار، قىسسە، ماقال ـ تەمسىللەر بۇ ئانا ماۋارىپىمىزنىڭ ئەڭ ياخشى دەرسلىكلىرى ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھېكمەت ئۆگەتگۈچى ۋائىزلارنىڭ ئەل ئىچىدە ھېكمەت سۆزلەپ جار سېلىشى، شاگىرت تەربىيەلەش ئەنئەنىسىنى سانىغاندا تېخىمۇ ئەھمىيەتلىك ئۇلگىلەردىن ۋاقىپ بولالايمىز.

بوۋاقنىڭ جەننىتى ــ بۆشۈك

خەلقىمىزنىڭ پەرزەنت تەربىيەلەپ چوڭ قىلىشتا قەدىمكى زاماندا ئىختىرا قىلغان قىممەتلىك تۆھپىسىنىڭ بىرى بۆشۈك بىلەن شۇمەك. ئۇ بالىلارنىڭ پاكىز، ساغلام بېقىلىشى ئۈچۈن بوۋاقلارنىڭ جەننىتى بولغان. بۇ ئەنئەنىنىڭ قايسى دەۋرلەردە بارلىققا كەلگەنلىكى ھەقىقىدە بىرنەرسە دېيىشكە ئاجىزمىز. بىراق، مەھمۇد كاشغەرىي بەرگەن ئۇچۇرلاردا بۇ ئەنئەنىنىڭ بارلىققا كەلگەن زامانى قارخانىيلاردىنمۇ خېلى بۇرۇن ئىكەنلىكى مەلۇم. چۈنكى، بىز ئىلگىركى مەزمۇنلاردا ئۇيغۇرلاردا قەدىمدە «بۆشۈك توي» دەپ ئاتىلىدىغان بىر مۇراسىمنىڭ بولغانلىقىنى تىلغا ئالغان. ئۇنىڭدىن باشقا «دىۋان»دا ئايرىم ھالدا بۆشۈكمۇ

تىلغا ئېلىنغان. ئۇنى: «بەشىك» (I . 531) دەپ ئاتىغان. بۇنىڭدىن خەلقىمىزنىڭ بۆشۈكنى ھەقىقەتەن چوڭ بىلىدىغان، بۇنىڭ ئۈچۈن مەخسۇس «بۆشۈك» نامىدا مۇراسىم يوسۇنلىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

بۆشۈك ياغاچتىن ياسىلىدۇ. بىز ئۇنىڭ مىڭ يىللار بۇرۇنقى قۇرۇلمىسىنى بىلمىسەكمۇ، ھازىرقى بۆشۈك بىلەن ئوخشاش ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرەلەيمىز.

بۆشۈكنىڭ جاكى بوۋاقنىڭ كىچىك، چوڭ تەرىتىنى چىقىرىدىغان يېرى. ئۇنىڭ بىلەن شۈمەك ــ «سىبەك»نىڭ رولى مەھمۇد كاشغەرىي ئېيتقاندەك: «سۈيدۈك يېيىلىپ كەتمەسلىك» (I . 505) رولىنى ئوينايدۇ. سىبەك قىزلارغا قىزلارغا لايىق، ئوغۇللارغا ئوغۇللارنىڭ جىنسىي ئالاھىدىلىكىگە ئۇيغۇن قىلىپ ياسىلىدۇ. سۈيدۈك نەيچە ئارقىلىق جاكقا چۈشىدۇ. ئەگەر سىبەك (شۈمەك) بولمىسا، بوۋاقلارنىڭ ئاستى ھۆل بولۇپ ئېچىشتۇرۇپ، ئارام بەرمەيدۇ، سالامەتلىكىگە تەسىر يېتىدۇ، ئارام ئالالمايدۇ. بوۋاق بۆشۈككە بۆلەنگەندە، كۆرپە ـ كېچەكلىرى ناھايىتى يۇمشاق راسلىنىدۇ. زاكىلار بىلەن قول ـ پۇتلىرى مەھكەم يۆگىلىپ قول ۋە پۇت تارتقۇلار بىلەن تېڭىلىدۇ. بۇنداق بولغاندا بالا قوللىرىنى ھەرىكەتلەندۈرەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، چۆچۈپ ئويغىنىپ كەتمەيدۇ، ناھايىتى شېرىن ئۇخلايدۇ. بۇ بالىنىڭ ساغلام چوڭ بولۇشىغا پايدىلىق. يەنە بىر تەرەپتىن، بالىغا تاماق يېگۈزۈشتە بولسۇن، ئېمىتىشتە بولسۇن، بۆشۈك ئىنتايىن ئەپلىك، بۆشۈكنىڭ يەنە چىۋىن، پاشىلاردىن مۇداپىئە قىلىشتا چىمىلدىقلىق رول ئويناش ئالاھىدىلىكىمۇ بار. ئومۇمەن، بۆشۈك بىلەن شۈمەك خەلقىمىزنىڭ پەرزەنت تەربىيەلەشكە قوشقان ئالىي تۆھپىلىرىنىڭ بىرى. مەدەنىيلىك نۇقتىسىدىن ئالغاندىمۇ خېلى يۇقىرى مەدەنىيلىك ئەكس ئەتكەن ئىختىرالىرىنىڭ بىرى. شۇنداق بولغاچقا، ئۇيغۇر خەلقى ھازىرغىچە بۆشۈكنى ۋەتەنگە، مەدەنىيەتكە سىمۋول قىلىپ ئىشلىتىپ كەلمەكتە. «مەدەنىيەت بۆشۈكى»، «ۋەتەن مېنىڭ بۆشۈكۈم» دېگەندەك.

بالىلارنى ئەركىلىتىش ئادىتى ــ ئوخشاماق

بالىلارنى ئەركىلىتىشمۇ ھەربىر مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس ئادەت قائىدىسى بويىچە بولىدىغانلىقى بىلەن قائىدە - يوسۇن ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتىدە بالىلارنى ئەركىلىتىش، باشقىلارنىڭ بالىلىرىنى ئامراقلىق قىلىپ ئەركىلىتىش ئادىتى. ئۇيغۇرلارنىڭ بالىلارغا بولغان كۆيۈنۈشى، بالىلارنىڭ ساغلام، ئەقىللىق ئادەم بولۇشىغا بولغان تىلەكلىرى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن.

«دىۋان» دا ئەركىلىتىش ئۇقۇمىنى «ئوخشاماق» دەپ، «ئەركىلەتتىم» دېگەن مەنىنى «ئوخشادىم» دەپ ئىپادىلىگەن. مەھمۇد كاشغەرىي يۇقىرىقى سۆزنى ئىزاھلاپ، «مەن ئانى ئوخشادىم ــ مەن ئۇنى ئەركىلەتتىم» (I . 372) دېگەن. بۇ ئەسلىي بىر نەرسىنىڭ يەنە بىر نەرسىگە ئوخشىغانلىقىنى ئىپادىلەشتە قوللىنىلغان سۆز ئىدى. ئەركىلىتىش كىچىك بالىلارنىڭ گەپ - سۆزىگە ئوخشىتىپ ئەركىلەتكەچكە بۇ سۆز ئەركىلىتىشكە قوللىنىلغان. ئەركىلەتكۈچى بالىلارنىڭ تىلى بىلەن «ھە، يېمە (نېمە)، باتوي بويىمەن، ئايىم (ئالىم) بويىمەن، يېمە دەيدۇ، نانىا يەيمەن، مەممە ئىممەن» دېگەندەك سۆزلەر بىلەن ئەركىلىتىدۇ. بۇ خىل ئەنئەنە ئۇيغۇرلاردا ھازىرغىچە ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلگەن. بولۇپمۇ بەزى ئاياللارنىڭ ئەركىلىتىش قىياپىتى، ئەركىلىتىش سەنئىتى باشقا مىللەتلەردە كەمدىن - كەم ئۇچرايدۇ. ئۇنداق تىلسىز بالىلارغا بالىلار تىلى بىلەن گەپ قىلىپ ئەركىلىتىش بالىلارنىڭ روھىغا تەسىر قىلىپ، ئۇلارنى ۋىلىق - ۋىلىق كۈلدۈرىدۇ. بۇ كۈلكە ئۇلارغا ساغلاملىق ئاتا قىلىدۇ. تىل قابىلىيىتىنى ئاشۇرىدۇ، تەپەككۇر يوللىرىنى ئاچىدۇ.

ئۇزۇلمەس كۈي ـــ «ئەللەي»

تارىختا ھەقىقىي مەنىدىكى ئۇزۇلمەس كۈي بار دېيىلسە ئۇ تەبىئەتنىڭ ئۇلۇغ مېلودىيەسى بىلەن ئانىلارنىڭ ئارزۇ ـ ئارمانلىرى يۇغۇرۇلغان ئەللەي ناخشىلىرىدىن ئىبارەت. ھەربىر مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس كۈيلىرى بار، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەللەي كۈيى دۇنيادا يەككە ـ يېگانىدۇر. ئەللەي كۈيى نەچچە مىڭ يىللاردىن بېرى ئانىلارنىڭ قەلب دېڭىزىدىن ئوقچۇپ چىققان بۇلاقلارنىڭ لەرزان سۇلىرىدەك شىلدىرلاپ پەرزەنتلەرنىڭ روھىغا سىڭىپ كەلدى. پەرزەنتلەر مۇڭلۇق ئەللەي ناخشىلىرىدىن ھاياتنىڭ گۈزەللىكىنى ھېس قىلىدۇ. ئۇنىڭ مىسلىسىز ئىستەكلىرى بىلەن ئانىلارنىڭ گۈزەل ئارزۇلىرى يۇغۇرۇلۇپ زېمىننى مېھىر ـ مۇھەببەتكە تولدۇرىدۇ. بەخت كۈنلىرىدىمۇ، بەختسىز كۈنلەردىمۇ ئانىلار ئۇمىد، ئىشەنچ بىلەن توشقان ئەللەي ناخشىلىرى بىلەن قاراڭغۇ كېچىلەرنى مۇڭغا تولدۇرىدۇ. مىڭ يىللاردىن بېرى ئانىلارنىڭ مېھرىگە، ئانىلار ئۇلۇغلۇقىغا، ئۇيقۇسىز كېچىلەرگە ھەمراھ بولغان بۇ كۈيگە قېتىلغان مىڭلىغان، ئون مىڭلىغان قوشاقلار بارلىققا كەلگەن.

كۆكلەم كۈندە تۇغۇلدۇڭ ئەللەي بالام ئەللەي،
ئۆيىمىزگە نۇر كەلدى ئەللەي بالام ئەللەي.

مەھمۇد كاشغەرىي گەرچە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەللەي ناخشىلىرى ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇمات بەرمىگەن ھەم بىرەر كۇپلېت ئەللەي ناخشىسىدىن مىساللار كەلتۈرمىگەن بولسىمۇ، بىراق تۆۋەندىكى بايانى بىلەن ئەللەي رىشتىسىنىڭ قەدىمدىن بېرى ئۇزۇلمەي ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا ئۇلانغانلىقىدىن ئىبارەت ھەقىقەتنى ئېيتىپ

بەردى: «بەلۇ - بەلۇ — ئەللەي - ئەللەي، خوتۇنلارنىڭ بالىلىرىنى بۆشۈككە بۆلەپ بولۇپ ئۇخلىتىشتا ئېيتىدىغان سۆزى» (Ⅲ. 320). بۇ كۈي ھەقىقەتەن مۇقەددەس، بۇ مېلودىيەنى ئۈزۈپ قويۇشقا بولمايدۇ، ئۇنى تېخىمۇ گۈزەل ئىستەكلەر بىلەن تېخىمۇ ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلىش كېرەك. ھەي ئانا بولغۇچى، سىز ئەللەي ناخشىسىدىن بىر كۇپلېت دەپ بېقىڭە.

«جىن كەلدى» دېسەك راستتىنلا جىن پەيدا بولىدۇ

«جىن كەلدى، ئالۋاستى كەلدى» دەپ بالىلارنى قورقۇتۇپ جىملەش خەلقىمىز ئىچىدە ناھايىتى قەدىمدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بىر ئادەت ئىدى. بۇنى قەدىمكى دەۋردە ھەرخىل ناملاردا ئاتىغان. بالىلار تىلىدا ئالۋاستى «ئاباچى» دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان. شۇڭا ئانىلار بالىلىرىنى جىملەش ئۈچۈن «ئاباچى كەلدى» دەپ قورقۇتۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىش ئارقىلىق بالىلارنىڭ خاپىسىنى تىنجىتماقچى بولغان. بۇ خىل ئادەت ھازىرغىچە داۋاملىشىپ، تەلىم - تەربىيەدىكى ئىنتايىن خاتا ئۇسۇل سۈپىتىدە داۋاملاشماقتا.

بىز شۇنى ئەسكەرتىپ قويىمىزكى، بالىلارنى ئۇلارغا نامەلۇم بولغان ئاشۇنداق مەۋھۇم نەرسىلەرنىڭ نامىنى تىلغا ئېلىپ داۋاملىق قورقۇتقاندا، بارا - بارا شۇ بالىنىڭ ئۆزى جىنغا ئايلىنىدۇ. ئۇلار خۇددى جىن چاپلىشىۋالغاندەك، بىرەر قارىنى كۆرسىمۇ «ۋايجان» دەپ قورقىدىغان، قاراڭغۇدىن قورقىدىغان، كېچىدە قورقۇپ سىرتقا چىقالمايدىغان يۈرەكسىز بالىغا ئايلىنىپ قالىدۇ. بالىلارنى يۈرەكلىك، قورقماس قىلىپ تەربىيەلەش كېرەك. گەرچە قورقۇتۇش ئارقىلىق ناھايىتى قىسقا ۋاقىت ئۈنۈمگە ئېرىشكەندەك قىلغان بىلەن، ئاخىرقى ھېسابتا بالىغا ئۆمۈرلۈك زىيان يەتكۈزىدىغان ئاقىۋەت كېلىپ چىقىدۇ.

ئادەمنىڭ قورقۇشى ئىنتايىن يامان روھىي ھالەت بولۇپ، ئۇ ئادەمگە ئەركىن ـ ئازادە ياشاش پۇرسىتى بەرمەيدۇ، مەڭگۈ جىن ھەرقاچان ئۇ ئادەمنىڭ گېلىدىن بوغۇپ تۇرىدۇ. بىرەر ئىشقا يۈرەكلىك قول تىقىشقىمۇ يول قويمايدۇ.

شاگىرت تەربىيەلەش ئادىتى

شاگىرت تەربىيەلەش ئەڭ قەدىمكى ئىپتىدائىي ئاۋام مائارىپى ئەنئەنىسىدىن تەرەققىي قىلغان، ئىنسانىيەتكە، ھۇنەر ـ تېخنىكىغا ئورتاق بولغان بىر مەدەنىيەت ھادىسىسى، ئىنسانىيەت ياراتقان تۇرلۇك ـ تۈمەن ماددىي مەدەنىيەت مەھسۇلاتلىرى، مىراسلىرى ۋە بۇيۇملىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۇستىلار، ئۇستىلاردىن ئۆگىنىپ چىققان شاگىرتلار... بىر ـ بىرىگە ۋارىسلىق قىلىش ئارقىلىق داۋاملاشتۇردى ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇپ بۈگۈنكى زامانۋى دۇنياغا ئۇلاپ بەردى. بىز ھازىر تۇرمۇشىمىزدا ئىشلىتىۋاتقان بارلىق ماددىي بۇيۇملارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئۇستىسى بار. كىگىز چىلىك، گىلەم چىلىك، توقۇمىچىلىق، چۆمۈچچىلىك، تىككۈچىلىك، ئاشپەزلىك، تۆمۈرچىلىك، مىسكەرلىك، ئوقچىلىق، ياغاچچىلىق، كۆنچىلىك، چويلىچىلىق، پالاسچىلىق، بۆزچىلىك، بورىچىلىق... ساناپ كەلسەك ھۇنەرنىڭ پايانى يوقتۇر. ئەگەر شۇ ھۇنەر ـ سەنئەت بولمىغان بولسا ئىنسانىيەت جەمئىيىتىمۇ بولمىغان بولاتتى، مەدەنىيەتمۇ بولمىغان بولاتتى. بىز تىلغا ئېلىۋاتقان ماددىي مەدەنىيەتكە كىرىدىغان بارلىق نەرسىلەر ئۇستىلارنىڭ قولىدىن چىققان. ئۇستىلار مىڭلىغان، مىليونلىغان شاگىرتلارنى تەربىيەلەپ چىققان. مەكتەپ، مەدرىسە مائارىپى تەربىيەلەپ چىققان تالىپلارنىڭ سانىدىن ئاۋام مائارىپىدا تەربىيەلىنىپ چىققان شاگىرتلارنىڭ سانى نەچچە يۈز ھەسسە يۇقىرى تۇرىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقى ھۇنەر ـ سەنئەتنىڭ ماھىرلىرى ئىدى.

«دىۋان»دىكى مەلۇماتلاردىن قارىغاندىمۇ ھۇنەر - سەنئەتنىڭ ھەممە تەرەپلىرىدە نۇرغۇن مەھسۇلاتلارنى بارلىققا كەلتۈرگەنىدى. تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ھۇنەر - سەنئەت رىسالىلىرى بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ھۇنەر - سەنئەتكە پاكلىق، دۇرۇس قەلب بىلەن مۇئامىلە قىلىش، ساختىلىق قىلماسلىق ئۇيغۇر ھۇنەرۋەنلىرىنىڭ قەسمى ئىدى. ئۇلار مەسئۇلىيەتچانلىق بىلەن ھۇنەرنى شاگىرتلىرىغا ئۆگىتىپ، ھۇنەرنىڭ مەڭگۈ داۋاملىشىشىغا ئاساس سالغانىدى. بىز «دىۋان»دىن ئۇستاز، شاگىرتلىقتا دائىر ئانچە كۆپ مەلۇماتقا ئىگە بولالمىغان بولساقمۇ، «بوشغۇتلاندى» دېگەن سۆزنىڭ «شاگىرتلىق بولدى» (Ⅱ. 390) دېگەن مەنىنى بېرىدىغانلىقىنى بىلدۇق. ئەڭ مۇھىمى «دىۋان»دا ھۇنەر - سەنئەتكە دائىر نۇرغۇن ماددىي مەھسۇلاتلارنىڭ نامى تىلغا ئېلىنغان، بىز ئۇنى مانا شۇنداق ئەۋلادمۇئەۋلاد بىر - بىرىگە ۋارىسلىق قىلىش ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن نەتىجە دەپ قارايمىز. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ھۇنەرۋەنلەرنىڭ رولىنى، تۇرمۇشتىكى قىممىتىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇپ ئوتتۇرىغا قويغان تۆۋەندىكى بايانلىرى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھۇنەر - سەنئەتكە بولغان چۇشەنچىسىنىڭ قانچىلىك چوڭقۇر ئىكەنلىكىنى چۇشەندۇرۇپ بېرىدۇ. «تۇرمۇشۇڭنىڭ زىننىتىنى بارلىققا كەلتۈرگۈچى بىر تەبىقە بار، ئۇلار تىرىكچىلىك ئۈچۈن ھۇنەر - سەنئەت بىلەن مەشغۇل بولغۇچى ھۇنەرۋەنلەردۇر. ئۇلار ئىنتايىن كىرەكلىك كىشىلەردۇر. تۆمۈرچى، موزدۇز، ئويمىچى دەيلى، كۆنچى، سىرچى، بوياقچى، ئوقچى، ياچى دەيلى سانسىز يەنە نۇرغۇن. دۇنيادىكى تاك قالارلىق ئىشلار شۇلارنىڭ قولىدىن چىقىدۇ».[1] مانا شۇنداق قىممەت قارىشىغا ئىگە بولغاچقا، ئۇيغۇرلار بالىلىرىنى ھۇنەر - سەنئەت ئۇستىلىرىغا ھۆرمەت، ئېھتىرام بىلەن ئاپىرىپ بېرەتتى. ئۇيغۇرلاردا «ھۇنەرۋەن خار بولمايدۇ» دېگەن ئەقىدە بار. چۈنكى، ھۇنەرنىڭ مىللەت ۋە دۆلەت چېگرالىسى

يوق. ھۇنەر ئۆگەنگەن ئادەم ھەرقانداق جايدا جان باقالايدۇ. ئۇيغۇر خەلقى گەرچە ھۇنەر - سەنئەتكە شۇنچە يۇكسەك ئورۇن بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن 18 ــ 19 - ئەسىردىن باشلانغان خەلقئارا سانائەتلىشىش سۇرئىتىگە يېتىشەلمىدى. شۇنچە كاتتا ھۇنەر - سەنئەتلىرىنى ئىختىرا قىلغان مىللەت، بۇ دەۋردە يەنىلا ئىپتىدائىي ھۇنەر - سەنئەتنىڭ چاڭگىلىدىن چىقىپ كېتەلمىدى، نەتىجىدە زامانىۋى ھۇنەر - سەنئەت ئەنئەنىۋى قول سانائەتنى ئېغىر دەرىجىدە پالەچ ھالغا چۈشۈرۈپ قويدى. بۇ جەھەتتە ئىلىم - پەن بىلىملىرىنى ئۆگىنىپ زامانىۋى پەن - تېخنىكىغا يۈرۈش قىلمىغۇچە چىقىش يولى بولمايدۇ.

ئادەمنى پولاتنى تاۋلىغاندەك تاۋلاش ــ «قاتۇرماق»

ئۇيغۇرلارنىڭ تەلىم - تەربىيە ئەنئەنىسى ۋە ئادەمنىڭ پىشىپ يېتىلىش پۈرسىتىدە، جاپا - مۇشەققەت ئىچىدە تاۋلىنىش، خۇددى يۇمشاق تۆمۈرنى تاۋلىساق قاتتىق پولاتقا ئايلانغاندەك، ئادەمۇ تاۋلىنىپ ياراملىق بولۇپ چىقىدۇ دەپ قاراپ، بالىلارغا كىچىكىدىن تارتىپ جاپا - مۇشەققەتلىك تۇرمۇشنىڭ تەمىنى تېتىش پۈرسىتىنى بەرگەن. 20 - ئەسىردە ئوستروۋسكىينىڭ «پولات قانداق تاۋلاندى» دېگەن رومانى كوممۇنىزم دۇنياسىنى زىلزىلىگە سالدى. ئۇنىڭدا پاۋىل كورچاگىننىڭ پىشىپ يېتىلىش جەريانى تەسۋىرلەنگەندى. بۇ خىل چۈشەنچە دەۋرىمىزدىن مىڭ يىللار بۇرۇنلا خەلقىمىز ئىچىدە خېلى چوڭقۇر ئىلمىي ئاساسقا ئىگە بولغانلىقىنى «دىۋان»دىكى مانا مۇنۇ بايانلاردىن كۆردۇق: «قاتۇردى ــ قاتۇردى. ئۇ يۇمشاق نەرسىنى قاتۇردى. يەنى يۇمشاق (بوش) تۆمۈرنى تاۋلاپ چىڭىتقاندەك، يۇمشاق نەرسىنى قاتتىقلا ئايلاندۇردى. ئۆزگە يۇرت ئۇنى چېنىقتۇردى، يەنى مۇساپىرچىلىق ئۇنى تەجرىبىلىك

قىلىپ پىشۇردى» (II . 98). ئادەمگە نىسبەتەن ئەمگەك، مۇساپىرچىلىق، جەڭگاھ قاتارلىقلار تاۋلىنىش ئوچىقى ھېسابلىناتتى. ئۇلار يۇقىرىقى جەريانلارنى باشتىن كەچۈرمىگەن كىشىلەرنى پىشمىغان، «لېيى خام» ھېسابلاپ مۇھىم ئىشلارغا يارىمايدۇ، دەپ قارايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بالىلارنى كىچىكىدىن تارتىپ چېنىقتۇرۇشنى ئۇلارنىڭ كېيىنكى بەختى ئۈچۈن مۇھىم دەپ قارىغان. ھەقىقەتەن ئادەم تۇرمۇشقا پىشمىسا، روھىنى، بەدىنىنى چېنىقتۇرمىسا، ئازراق زەربىمۇ ئۇنى نابۇت قىلىۋېتەلەيدۇ. ھەقىقىي تاۋلانغان ئادەمنى ھاياتلىق بوران - چاپقۇنلىرى تەۋرىتەلمەيدۇ. بۇ قانۇنىيەتنى ئەقەللىي تونۇپ يەتكەن كىلاسسىكلىرىمىز بۇ خۇسۇستا تېخىمۇ ئەھمىيەتلىك تەۋسىيە ۋە دەۋەتلەرنى قالدۇرغان. «كەلىلە ۋە دېمىنە» دېگەن كىتابتا سەپەر مۇشەققىتىنىڭ خاسىيىتى ھەققىدە مۇنداق بايانلارنى بېرىدۇ: «گەرچە سەپەر مۇشەققىتى كۆپ بولسىمۇ، مەنپەئەتىمۇ ئاز ئەمەس. ئەگەر كىشى غۇربەتچىلىكتە جاپاغا قالسا، ئەدەپلىك ۋە پاكىز بولۇپ قالىدۇ، غۇربەتچىلىكتە كىشىگە پۈتۈن بىر ئۆمۈر پايدا يەتكۈزىدىغان تەجرىبىلەر ھاسىل بولىدۇ. سەپەردە كىشىنىڭ چوڭراق راۋاج تېپىشى شۈبھىسىز. خاھى سىرتقى كۆرۈنۈشتىن بولسۇن، خاھى ماھىيەتلىك مەنىسى تەرىپىدىن بولسۇن، شاھماتتا، پىيادە ئالتە مەنزىل سەپەر قىلغاندىلا پەرزىن مۇقامىغا يېتىشەلەيدىغانلىقىنى كۆرمىدىڭمۇ؟ يېڭى چىققان ئاي ئون تۆت كېچە سەپەر قىلىش ئارقىلىق ھىلال ئايلىق مەرتىۋىسىدىن تولۇن ئايلىق دەرىجىسىگە يېتەلەيدۇ ئەمەسمۇ؟ پادىشاھ سەپەر قىلمىسا شەھەر ئالالمايدۇ ئەمەسمۇ؟ ئەگەر كىشى ئۆز ئۆيىدىن بېشىنى چىقارمىسا، ئۆز يۇرتىدىن تاشقىرى قەدەم باسمىسا، ئاجايىپ شەھەرلەرنىڭ مەنزىرىلىرىنى كۆرۈشتىن مەھرۇم ۋە ئىبادەت قىلغۇچىلار سۆھبىتىنىڭ مەنىلىرىدىن بىبەھرى قالىدۇ»

هېكايه، قسسه، تەمسل ئېيتىشش ئادىتى ـــ «ساۋلاشماق»

تەمسل، قسسه، هېكايه، چۆچەك ئېيتىشش ئۇيغۇرلارنىڭ مەنىۋى هاياتىدىكى ئەڭ قىممەتلىك ئەنئەنىلىرىنىڭ بىرى. ئۇيغۇر خەلقىدە هازىرغىچە ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا كۆچۈپ، ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا ئۆتۈپ يېتىپ كەلگەن مىڭلىغان، ئون مىڭلىغان هېكايە، چۆچەك، قسسه، تەمسىللەر مانا شۇنداق ئۆزئارا بىر ـ بىرىگە ئېيتىپ بېرىش، دادىسى بالىسىغا، بوۋىسى نەۋرىسىگە ئېيتىپ بېرىش ئارقىلىق داۋاملاشقان. نى ـ نى ئۇزۇن كېچىلەردە، قىش زىمىستانلاردا ئوچاق ئالدىدا، تونۇر بېشىدا، تال ـ باراڭلىق هويلىلاردا، ئاممۇي سورۇنلاردا ئاتىلار ۋە ئانىلار، قىز ـ يىگىتلەر بىر ـ بىرىگە هېكايە، چۆچەك ئېيتىشىپ، تۇرمۇشنى، هاياتنى چۈشىنىشنىڭ دەرۋازىسىنى ئاچقان. بۇ هەقتە مەهمۇد كاشغەرىي مۇنداق مەلۇمات بېرىدۇ: «ساۋلاشتى ـــ تەمسل ئېيتىشتى. ئۇ مېنىڭ بىلەن تەمسل ئېيتىشتى، يەنى ئۇ ماڭا تەمسل ئېيتتى، مەن ئۇنىڭغا تەمسل ئېيتتىم، شۇنىڭدەك بىر ـ بىرىگە خەۋەر يەتكۈزۈش، پاراڭلىشىش ۋە چۆچەك ئېيتىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ» (Ⅱ. 309). مۇنداق ئېيتىشىش ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ناهايىتى مۇهىم ئائىلىۋى ۋە ئىجتىمائىي دەرسخانىسى بولغان. ئۇيغۇر بالىلىرى تونۇر بېشى، ئوچاق بېشى ۋە مەددىاهلارنىڭ ئېغىزىدىن نۇرغۇن قىسسەلەرنى، جەڭنامىلەرنى، خان ـ شاهلارنىڭ سەلتەنەت سۈرۈشى ۋە خاراب بولۇشى، ئاددىي پادىچى بالىلارنىڭ ئەقىل ـ پاراسەتكە تايىنىپ بەخت تاجىنى كىيگەنلىكى قاتارلىق چۆچەكلەرنى ئاڭلاپ چوڭ بولاتتى. ئۇغۇزخان هەققىدىكى هېكايىلەر، ئالپ ئەرتوڭا، باتۇر تەڭرىقۇت هەققىدىكى قىسسەلەر، تۇمارس، شىراق هەققىدىكى هېكايىلەر سۆزلىنىپ بالىلارنىڭ قەلبىدە ئەجدادلىرىغا بولغان سۆيۈنۈش، ئىپتىخار هېسسىياتىنى قوزغايتتى. ئەڭ مۇهىمى

ئۇلارنىڭ قورقماس، باتۇر، ھەققانىيەتچى، ۋەتەنپەرۋەر، خەلقپەرۋەر بولۇشتەك ئېسىل خاراكتېر يېتىلدۈرۈشىدە مەنىۋى ئۇلگە بولاتتى. مەھمۇد كاشغەرىي، يۈسۈپ خاس ھاجىپلارنىڭ ئەنە شۇنداق دادىل، مەرد، پىداكار، ئىنسانپەرۋەر، مەرىپەتپەرۋەر ئۇلۇغ ئالىملاردىن بولۇپ يېتىلىشىدە ئەنە شۇ ئېيتىشقان ھېكايە، قىسسە، تەمسىللەر ئەھمىيەتلىك رول ئوينىغان.

ھېكايە، تەمسىل ئېيتىشىش كىشىلەرنىڭ تەپەككۇرىنى چېنىقتۇرىدۇ، سۆزلەش، بايان قىلىش ئىقتىدارىنى ئاشۇرىدۇ. ھاياتقا يۈزلەندۈرىدۇ. يېڭى - يېڭى چۆچەكلەرنى ئىجاد قىلىش قابىلىيىتىنى يېتىلدۈرىدۇ. شۇنچە مول چۆچەك، ماقال - تەمسىل، ھېكايە، قىسسەلەر ئاشۇنداق ئىجادكار تەپەككۇرغا باي خەلقىمىزنىڭ بىزگە قالدۇرغان قىممەتلىك تەۋەررۈكى، ئۇنىڭدا خەلقىمىزنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق تارىخى، ئۆتمۈشى، تەجرىبە - ساۋاقلىرى، بىلىش نەتىجىلىرى بار.

ۋائىزلارنىڭ جار سېلىپ ھېكمەت ئۆگىتىشى

ئۇيغۇرلاردا ۋائىزلىق ناھايىتى قەدىمكى ئەنئەنىۋى ئاۋام مائارىپى ئەنئەنىلىرىنىڭ بىرى، مەھمۇد كاشغەرىي مەلۇمات بەرگەن: «ئەي ئۇيغۇر، ياغاچ كەسسەڭ ئۇزۇن كەس، تۆمۈر كەسسەڭ قىسقا كەس، ئۇيغۇرلارنىڭ بىر جارچىسى بارىكى — ھەرقاچان مۇشۇنداق ھېكمەتلەرنى خەلقە ئۆگىتىدۇ — دېگەن ئۇچۇر، خەلقنىڭ ئۆزىنى ئۆزى تەربىيەلەشتىن ئىبارەت چوڭ ئانا مەكتىپىنىڭ بىر «سىنىپ»ى ئىدى. خەلقىمىزنىڭ ئۆزىنى ئۆزى تەربىيەلەشنىڭ ئاممىۋى ئاساسى ناھايىتى كۈچلۈك ئىدى. توي - تۆكۈنلىرىمۇ، ئۆلۈم - يېتىملىرىمۇ، مەشرەپلىرىمۇ ماقال - تەمسىل، قىسسە، چۆچەكلىرىمۇ ئاۋام مائارىپىنىڭ بۇيۇك ئوقۇشخانىسى ئىدى. يۇقىرىقى تەلىم - تەربىيە مەكتىپى ئىچىدە يۇقىرىقى ۋائىزلىق ئارقىلىق كىشىلەرنى تەربىيەلەش تۈرى

مەقسەتلىك ئېلىپ بېرىلىدىغان ئالاھىدە بىر شەكىل بولۇپ، بۇ ئارقىلىق كىشىلەرگە ھاياتنىڭ قانۇنىيەتلىرى، تۇرمۇشقا قەدەم بېسىشنىڭ يوللىرى، ياخشىلىق ۋە يامانلىقنىڭ ئۆلچەملىرى، ئەلنىڭ مەنپەئەتى، مۇۋەپپەقىيەت تەجرىبىلىرى، مەغلۇبىيەت ساۋاقلىرى قاتارلىق بىلىش نەتىجىلىرىدىن خەلقنى ۋاقىپلاندۇراتتى. بۇ خىل ئادەتنى دۇنيادا يەككە - يىگانە ئۆرنەكمىكىن دەپ قارايمىز.

بالا بېقىۋېلىش ئادىتى

بالا بېقىۋېلىش، قەدىمدىن بېرى ھەرقايسى مىللەتلەردە ئوخشىمىغان شەكىلدە مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن ئەنئەنىلەرنىڭ بىرى. بۇنىڭ شەكلى ۋە مەزمۇنىمۇ مەلۇم جەھەتتە پەرقلىنىدۇ. بەزىسى، رەسمىي بالىچىلاپ بېقىپ ئۆزىنىڭ بالىسى قاتارىدا ئۇنى مىراسخور قىلىدۇ، ئۆي - ئوچاقلىق قىلىدۇ، بەزىسى ئاتاق قىز، ئاتاق ئوغۇل قىلىۋالىدۇ. بەزىسى بالا يوقلۇقى (يەنى تۇغمىغانلىقى سەۋەبلىك) بېقىۋالىدۇ، بەزىسى يېتىم بالىلارنى ئاسرىۋېلىش ئۈچۈن بېقىۋالىدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇرلاردىمۇ ھەر خىل سەۋەبلەردىن كۆرە بالا قىلىۋېلىش ئادىتىنىڭ بولغانلىقى ھەققىدە «دىۋان»دىن «قىزلاندى ــ قىز قىلىۋالدى، ئول ئانى قىزلاندى ــ ئۇ ئۇنى قىز قىلىۋالدى» (Ⅱ. 366) دېگەن بايان بىلەن، يەنە بىر يەردە ئۇنى ئوغۇل قىلىۋالدى دېگەن بايانلارنى ئۇچرىتىمىز. بىز بۇنىڭ بېقىۋېلىشنىڭ قايسى تۈرىگە كىرىدىغانلىقىنى بىلمىسەكمۇ، لېكىن قەدىمكى ئۇيغۇرلاردىمۇ بېقىۋېلىش ئادىتىنىڭ بارلىقىنى بىلەلەيمىز. بۇنداق بېقىۋېلىش بىرى، ئاتا - ئانىلارنىڭ نەسل - نەسەبىنىڭ ئۈزۈلۈپ قالماسلىقى ئۈچۈن، بىرەر بالىنى بېقىۋېلىپ ئۇنى ئۆزىگە ۋارىس قىلىشنى مەقسەت قىلغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، خەلقىمىزنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىك ھېسسىياتىدىن يېتىم بالىلارغا

مېھرىبانلىق كۆرسىتىش ئۈچۈن ئۇنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ بالا قىلىۋالغانلىقىدىن بولىدۇ.

ئەر بېزىكى ــ كۆركى «بېزىك» ــ بۇرۇت

ئۇيغۇر خەلقىدە بىر ماقال بار: «ئەرنىڭ كۆركى ساقال، سۆز-نىڭ كۆركى ماقال» دېگەن. بۇ ماقالدا دېمەكچى بولغىنى، ئەرلەر ئۈچۈن ئەرلىك سالاپىتى، ئەرلىك كۆركى ئۈچۈن ساقال، بۇرۇت مۇھىم، سۆزنىڭ مەنە ـ مەزمۇنىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن ماقال ـ تەمسىللەر مۇھىم، دېمەكچى. چۈنكى، قەدىمدىن تارتىپ ئۇيغۇرلاردا ئەر ـ ئاياللىق جىنسىي پەرق قىياپەت، كىيىم ـ كېچەكتىلا ئەكس ئېتىپ قالماي، بەلكى چىراي ـ تۇرق، ساقال ـ بۇرۇت ئارقىلىقمۇ جىنسىي پەرق ئېنىق ئايرىلغان. مۇشۇ نۇقتىدىن چىقىپ قەدىم-كى ئۇيغۇرلار ساقال ـ بۇرۇتنى ئەرلىك خاراكتېرى، ئەرلىك ھەيۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان مۇھىم بىر ئالاھىدىلىك سۈپىـ-تىدە قەدىرلىگەن. مەھمۇد كاشغەرىي بۇرۇتنى «بەزىك» دەپ ئاتايـ-دىغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي تومۇرى «بەزەك» بولۇپ، «ياسانماق» دېگەن مەنىنى بېرەتتى، بۇ سۆزنى «بېزەك» شەكىلدە بۇرۇتنىڭ ئىسمى قىلىپ قوللانغان، بۇنىڭدىن ئەرلەر-نىڭ «بېزىكى» بۇرۇت، دېگەن مەنە چىقىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» ئەسىرىدە ئەرلەرنىڭ ساقىلىنىڭ كۆركەم، يا-رىشىملىق ياسىلىشى لازىملىقىنى، بۇ ئەرلەرگە كۆركەملىك، ئەرلىك سالاپەت ۋە ئەرلىك ھەيۋەت ئاتا قىلىدىغانلىقىنى تىلغا ئالغان. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇيغۇرلار ئىسلام تەسىرىدىن مۇستەسنا چاغلىرىدىمۇ ساقال ـ بۇرۇت قويۇشنى ئەرلىك بەلگىسى دەپ قاراپ كەلگەن.

پەزىلەت ۋە پەردىشەپ يوسۇنلىرى

هايا ـ نومۇس ئىنسانلىق سۈپىتىنىڭ ئەڭ ئېسىل لىبا-سى بولۇپ، مانا شۇ لىباس بىلەن ئادەم ئىنتايىن گۈزەل ۋە لاتا-پەتلىك، مۇبادا بۇ لىباس سېلىنىپ كەتسە ئادەمدەك بەتبەشىرە، مەخلۇق يوقتۇر. مەھمۇد كاشغەرىي تۈركىي تىللىق خەلقلەرنى هايا ـ نومۇستا ئۇلگە قىلىپ كۆرسەتكەن، شۇنداق ئېسىل پەزد-لەتلىرىدىن ماختانغان ۋە ئۇلۇغۋار ئاتالغان ئىنسان بالىلىرى هايا سەۋەبلىك كىيىشنى ئۆگەنگەن، بىراق ئەسلى هايا ـ پەردىشەپ كىيىم ـ كېچەككە ئورىنىۋېلىش بىلەنلا جىلۋە قىل-مايدۇ. ئۇنىڭغا ئەلىشىر نەۋائىي «ئىپپەت مەرتىۋىلىرىدىن تو-قۇلغان لىباسلىرى بولسۇن» دەپ تەلەپ قويغان. دىلدىكى پەردە-شەپ تىلدا ئىپادىلەنمەي قالمايدۇ، تىل دىلنىڭ كىلىتى؛ تىل كىشىنى يورۇتقۇچى (يۇسۇپ خاس هاجىپ). خەلقىمىز ئېغىزىغا ئەسكى تىللارنى ئېلىشنى، نىجاسەت ئالغان بىلەن باراۋەر دەپ قارايتتى. شۇڭىمۇ هاياسىز، پەردىشەپسىز گەپ ـ سۆزلەرنى ئې-غىزدىن چىقارمايتتى. مەھمۇد كاشغەرىي كۆرسەتكەن تۆۋەندىكى ئۇلگىلەر بۇنىڭ تىپىك مىسالىدۇر.

ئەردەم

ئەردەم ئۇقۇمى بىز هازىر قوللىنىۋاتقان ئەدەپ ـ ئەخلاق ئۇقۇمىنىڭ قەدىمكى تۈركىي تىلدا ئىپادىلىنىشى ئىدى. بىزگە ئەدەپ ـ ئەخلاق سۆزى ئەرەب تىلىدىن كىرگەن. «دىۋان»دا «ئەردەم» سۆزىنىڭ ئەدەپ ـ ئەخلاق مەنىسىنى بېرىدىغانلىقىنى

كۆرسەتكەن (I . 144). بۇ سۆزنىڭ ئىزاھاتى سۆپىتىدە «ئەدەپ ئەردەم باشى تىل» دېگەن ماقالنى بېرىپ، ئەدەپ ـ ئەخلاقنىڭ تىلدىن باشلىنىدىغانلىقى، تىلدا ئىپادە قىلىنىدىغانلىقى، تىلنىڭ ئادەمنىڭ پەزىلىتىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان مۇھىم بەلگە ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەنىدى.

«ئەردەم» ناھايىتى قەدىمكى ئۇقۇم بولۇش سۆپىتى بىلەن، خەلقىمىزنىڭ تۇرمۇشىغا چوڭقۇر سىڭىپ كەتكەن. يۇقىرىدىن تارتىپ تۆۋەنگىچە، ئەردىن تارتىپ ئىيالغىچە ئەردەمنى تۇرمۇشىنىڭ بارلىق تەرەپلىرىگە ـ گەپ ـ سۆزگە، ئىش ـ ھەرىكەتكە، مۇئامىلە ـ مۇناسىۋەتكە چوڭقۇر سىڭدۇرگەن. چۈنكى، ئەردەم ئۇلارنىڭ ئەقىدىسىدە بەخت ـ سائادەتنىڭ ۋە ئامەتنىڭ بەلگىسى، ئەردەمسىزلىك بولسا بەختسىزلىكنىڭ، بەختنى قولدىن بېرىشنىڭ سەۋەبچىسى ئىدى. «ئەردەمسىزدىن قۇت كېتەر» دېگەن ماقالدىمۇ دەل يۇقىرىقى ئىدىيە روشەن، مەركەزلىك ئەكس ئەتكەن. تۆۋەندىكى شېئىردا ئەردەمنىڭ كۆتۈرۈلۈپ كېتىشى، ئەردەملىك ئەرلەرنىڭ دۇنيادىن كېتىشى خەلقىمىز يۇزلەنگەن بەختسىزلىكنىڭ بۇاستە سەۋەبى دەپ قارىغان.

ئۆزلەك قامۇغ كۆۋرەدى
ئەردەم ئارىغ سەۋرەدى
يۇنچىخ ياۋۇز تەۋرەدى
ئەردەم بەگى چەرتىلۇر

زامان پۈتۈنلەي ئايىنىدى،
پەزىلەت تامامەن سىرەكلەشتى،
بولۇمسىز ـ ياۋۇزلار تەۋرىدى،
پەزىلەت بېگى يوقىلىپ.
(I . 139)

زامان ئاينىمىپ، ئەلدىن بەخت ـ سائادەت يۈز ئۆرىگەن، چۈنكى ئەلدە ئەردەمسىز، ياۋۇز كىشىلەر باش كۆتۈرگەن. پەزىلەت تامامەن تەرك ئېتىلگەن، پەزىلەت بېگى دۇنيادىن كەتكەنلىكى ئۈچۈن شۇنداق بولغان.

ئەردەمنىڭ بەخت ـ سائادەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ھەققىدىكى چۈشەنچە خەلقنىڭ قان ـ قېنىغا سىڭىپ كەتكەن. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەردەمنىڭ ھايات بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى يۈكسەك بىر پەللىگە كۆتۈرۈپ يېشىپ بەرگەنىدى. «ئەردەمنى تەڭرى ئاتا قىلغان نېمەت» (148 ـ بېيىت) دەپ چۈشەنگەن ئۇيغۇرلار، ئەردەم نېمىتىگە خىيانەت قىلسا، بەخت يولى ئېتىلىپ، بەختسىزلىكنىڭ دەرۋازىسى ئېچىلىدىغانلىقىغا ئىشەنگەن. چۈنكى، قۇت بىلەن ئەردەم بىر ـ بىرىنى شەرت قىلاتتى، قۇت بار يەردە ئەردەم بار، ئەردەم بار يەردە قۇتقا ئورۇن بار. ئەگەر قۇت كۆتۈرۈلۈپ كەتسە، ئۇ ئەردەم كۆتۈرۈلۈپ كەتكەنلىكتىن بولىدۇ. ئەردەم بولمىغان يەردە قۇتقا ئورۇن يوق ئىدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ قۇتنىڭ ئورنىنى قۇتسىزلىقنىڭ ئىگىلىشىدە ئەردەمسىزلىكنىڭ بىردىنبىر سەۋەب ئىكەنلىكىنى كۆپ تەرەپتىن كۆرسىتىپ بەرگەن. ئۇ قۇتقا كىشەن سالالايدىغان مۇنداق بىرقانچە تەرەپنى كۆرسىتىدۇ:

بىرىنچى، تەۋەزۈلۈق، كىچىك پېئىل، يۇمشاق بولسۇن. (703)
ئىككىنچى، ئۆزىنى تۇتالايدىغان بولسۇن، ھەددىدىن ئاشماس بولسۇن، يامان ئەسكى، بۇزۇق ئىشلارغا يېقىن يولىمىغاي. (704)
ئۈچىنچى، مېلىنى ئورۇنسىز بۇزۇپ ـ چاچماسلىقى، خۇلقىنى دۇرۇس قىلىپ، پەيلىنى يامان قىلماسلىقى لازىم. (705)
تۆتىنچى، ئۆزىدىن ئۈلۈغنىڭ خىزمىتىنى قىلسا، ئۆزىدىن كىچىككە چۈچۈك سۆز قىلسا. (706)
بەشىنچى، كىبىر بىلەن كىشىنى رەنجىتمىسە، ئاجىزلارنى

يولسىزلىق بىلەن بوزەك قىلىپ زۇلۇم قىلمىسا. (707)
ئالتىنچى، ھاراق ـ شارابقا بېشىنى تىقمىسا، ئىقتىسادىنى ئەھمىيەتسىز ئىشلار ئۈچۈن سورۇۋەتمىسە. (708)
يەتتىنچى، كۈنلىرىنى مەنىسىز، ئەھمىيەتسىز ئويۇنغا بېرىلىپ ئۆتكۈزمىسە، خۇي ـ پەيلىنى دۇرۇس قىلسا.

يۇقىرىقىلار بەختىنى تۇتۇپ تۇرۇشنىڭ ئەردەم شەرتلىرى ئىدى. «ئەردەمسىزدىن قۇت كېتەر» دېگەن ماقالنىڭ يېشىمى مانا شۇ بولسا كېرەك. «دىۋان» بىلەن «قۇتادغۇبىلىك»تە بۇنىڭدىن باشقا بەختنىڭ شەرتى بولغان نەچچە يۈزلىگەن ئۇلگىلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

ئەردەم شاھى ھايا ــ ئۇۋۇت

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا ھايا، نومۇس، ئىزا ئۇقۇملىرى بىرقانچە شەكىلدە ئۇچرايدۇ. بىرىنچى، ئۇۋۇت شەكلىدە ئىپادىلىنىپ، ئۇيات، ھايا، نومۇسنى ئىپادىلىگەن (I . 113). ئىككىنچى، «ئىر» شەكلىدە ئىپادىلىنىپ، ئىزا، خىجالەت مەنىلىرىدە ئىپادىلىنىدىغان سۆز ئىكەنلىكىنى بايان قىلغان (I . 50). ئۈچىنچى، «ئۆتۈنچ» دېگەن سۆزنى چۈشەندۈرۈپ، «ئۆتۈنچ ئىش ــ ئۇياتلىق ئىش، بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي ئۇۋۇات، ئۇيات، ھايا مەنىسىدىكى ئۇۋۇتتۇر» (I . 178) دېگەن. يۇقىرىقى سۆز تومۇرىدىن قانىتلىنىپ، «ئىررە» شەكلىدە كەلسە يەنە «ئۇيۇلۇش، ئىزا تارتىش» (I . 55) مەنىسىنى بىلدۈرگەن. قارىغاندا بىز ھازىر قوللىنىۋاتقان «ئىزا»دا «ر»نىڭ ئورنىغا «ز» ئالماشقان.

ھايا ـ نومۇس ئىنسانلارغا ئاتا قىلىنغان ئەڭ نازۇك مەنىۋى گۈزەللىكنىڭ جىلۋىگەر، لاتاپەتلىك سۆيۈملۈك «قىز»ى. ئۇ، ئىنسانلارغا رەھمەت قىلىنغان ئەڭ كاتتا نېمەت. شۇڭا،

ئىنسانلار نومۇسقا خيانەت قىلسا، ئۆزىگە ئاتا قىلىنغان كاتتا نېمەتكە خيانەت قىلغان بولىدۇ. ئاسىيلىقنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ، لېكىن نومۇسقا خيانەت قىلىشتىنمۇ ئارتۇق تۈرى يوق. شۇ سەۋەبلىك خەلقىمىز «ھايا كۆتۈرۈلسە ئارقىدىن بالا كېلىدۇ» دەپ بىكار ئېيتمىغان. نومۇس ئەخلاقتىن بۇرۇنقى تۈنجى ئويغانغان تۈيغۇ بولغاچقا، ئۇ ئەزەلدىن ئەخلاقىي پەزىلەتنىڭ تاكامۇللىشىشىدا رەئىسلىك رولىنى جارى قىلىپ كەلدى. نومۇس بىلەن نومۇسسىزلىق ئىككى قۇتۇپتا بىر - بىرى بىلەن ئۇزۇلمەي كۈرەش قىلىپ كەلدى. قانداقلا بولمىسۇن ئەزەلدىن نومۇس بىلەن قەلب پاكلاندى، زېمىن پاكلاندى، نومۇسسىزلىقتىن قەلبمۇ، زېمىنمۇ بۇلغاندى. چۈنكى، كىشىلىك ھاياتتا نومۇس مۇداپىئەسى ئەڭ مۇشەققەتلىك ۋە ئەڭ ئۇلۇغ مۇداپىئە. ئەگەر بىز نومۇسىمىزنى ساقلاپ قالالىساقلا، ئۆزىمىزگە مەنسۇپ بولغان بارلىق قىممەتلىك نەرسىلەرنى ساقلاپ قالالايمىز. مۇبادا، نومۇستىن ئىبارەت بۇ بىباھا ئەڭگۈشتەر كۈمپەيكۈم بولۇپ كەتسە، قەدىر - قىممەتكە ئەرزىگۈدەك ھېچنېمىمىز قالمايدۇ.

ئۇيغۇر خەلقى نومۇسنى ئەلا بىلىدۇ، ئۇنى ئىنسانلىق ئۆلچىمىنىڭ مۇھىم تارازىسى، تەڭرى نېمەتلىرىنىڭ ئەڭ كاتتىسى، بارلىق ئەخلاق مىزانلىرىنىڭ ئاتىسى دەپ بىلىدۇ. «قۇتادغۇبىلىك»تە تەڭرىنىڭ نېمەتلىرى قاتاردا ئۇياتنى سانايدۇ: «ئۇۋۇت بەردى قىلىق ھەم قىلىنچى سىلىگ ــ ئۇيات بەردى يەنە گۈزەل، خۇش پېئىل» (149 - بېيىت). بۇ مەنىدىن چىقىپ نومۇسنى ئىنسان تەبىئىتى نۇقتىسىدىن چۈشەنگەن. نومۇس دېگەن ئىنسان تەبىئىتى نۇقتىسىدىن ئالغاندا، روھىي ساغلاملىقنىڭ مۇھىم بەلگىلىرىدىن بىرى، يەنە بىر جەھەتتىن ئادەمنى ھايۋان تۈركۈمىدىن ئايرىپ چىقىقان ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بىرى، نومۇس ئادەمنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن بىللە پەيدا بولغان، ئادەمنىڭ تاكامۇللىشىشىغا ئەگىشىپ

تاكامۇللاشقان. ئەگەر ئادەم نومۇستىن مەھرۇم بولۇپ قالغان تەقدىردە، ئىنسان تەبىئىتىنى تەشكىل قىلغان روھىي تۈۋرۈكنىڭ مۇھىم بىرى ئۆرۈلۈپ كېتىدۇ. بىر جەمئىيەتتە نومۇسلۇق ئادەملەر قانچىلىك كۆپ بولسا، شۇ جەمئىيەتنىڭ ھاياتىي ئىقتىدارى شۇنچىلىك ئاشىدۇ، چۈنكى نومۇسلۇق كىشىلەر ئۆزى تەۋە بولغان جەمئىيەتنىڭ ۋىجدانىدۇر، دېگەن گەپ بار. جەمئىيەتتە نومۇسسىز ئادەملەر قانچىلىك كۆپەيسە، ئۇلار ئەلگە يۇيۇپ بولغۇسىز ھاقارەتلەرنى، كۆتۈرگۈسىز كۈلپەتلەرنى كەلتۈرىدۇ. بىر ئەلنى نامراتلىقمۇ، ساۋاتسىزلىقمۇ، كېسەللىكمۇ گۇمران قىلالمايدۇ، بەلكى نومۇسسىزلىق گۇمران قىلىدۇ. بىر ئادەمنىڭ ھالقىلىق پەيتتە قىلغان نومۇسسىزلىقىنىڭ كاساپىتىنى بىر ئەۋلاد كىشىلەرمۇ يۇيۇپ بولالماسلىقى مۇمكىن. تارىختا ناھەق تۆكۈلگەن قانلارنىڭ كۆپىنچىسى نومۇسسىزلىقتىن بولغان، تۈمەنلىگەن ھەق تۆكۈلگەن قانلارنىڭ ھەممىسى نومۇسنى يۇيۇش بەدىلىگە ئاققان.

بىز شۇنى چۈشىنىشىمىز كېرەككى، نومۇس — ئىنسان روھىغا شۇنچە نۇرانە ۋە بىغۇبار گۈزەللىك ئاتا قىلىپ تۇرىدىغان يېگانە تۇيغۇ. ئىنسان روھى نومۇس كۈچى يىلەن شۇنچە گۈزەل، يۈكسەك، ئالىيجاناب ۋە ئەركىن پەرۋاز قىلغۇچىدۇر. شۇڭا، ئادەممۇ نومۇس بىلەن گۈزەل ھەم قۇدرەتلىك. ئەگەر ئادەم نومۇستىن جۇدا بولغاندا، ئۇنىڭدىن يىرگىنچلىك، بەتبەشىرە مەخلۇق بولمايدۇ، كىشىلەر نۇرغۇن مەھرۇملۇقلىرى ھەققىدە قاقشىشىدۇ، مېنىڭچە، ئەڭ چوڭ مەھرۇملۇق ۋە يوقىتىش — ھاياتنىڭ ئەڭ نازۇك، ئەڭ ئەتىۋارلىق، ئەڭ قەدىر - قىممەتلىك، ئەڭ پاك بولغان نېمىتى نومۇستىن مەھرۇم قېلىش دېسەك بولىدۇ. چۈنكى، بۇ چاغدا ئادەم قەلبنىڭ سودىيەسىدىنمۇ جۇدا بولىدۇ، ئادەمگە كۆركەملىك ئاتا قىلىدىغان قەلب قەسىرىمۇ گۇمران بولىدۇ. نومۇستىن جۇدا بولغاندا ئەخلاق - پەزىلەتتىن سۆز ئېچىشنىڭ قىلچە ئورنى قالمايدۇ. نومۇسسىز ئادەمدە

ئەخلاق ـ پەزىلەت دېگەن نەرسە بولمايدۇ. شۇ سەۋەبلىك خەلقىمىز ئىنسانىنىڭ قەدىر ـ قىممەت تارازىسىدىكى ئورنىنى ئۇنىڭ يۈقىرى ئىلىملىك ئالىم بولۇپ كەتكەنلىكىدىن ئەمەس، بەلكى نومۇس بىلەن بېزەلگەن ئەخلاق ـ پەزىلەت قەسىرىنىڭ بار ـ يوقلۇقىغا قاراپ باھالىغان.

«دىۋان»دا بېرىلگەن قىسقا ئۇچۇرلارغا ئاساسلانغاندا، «ئۈيات» سۆزىنى ئىش، ھەرىكەت، گەپ، سۆز، ئەر ـ ئاياللار ئۈچۈن كۆپ قوللانغان. «ئۈيادساق ئەر ـــ بەك ئۈياتچان ئادەم» (I . 218) دېگەن ئىبارە بىلەن ئۇ ئادەمنىڭ تەبىئىتىنىڭ ئوڭلۇق، نومۇسچان ئىكەنلىكىنى بىلدۈرگەن. بۇ سۆز «ئۈيات»، «سىلىق» («قۇتادغۇبىلىك»تە «سىلىگ ـــ پاكىز، پاك، سۈزۈك») سۆزى قوشۇلۇپ ياسالغان. بۇ نومۇسنىڭ قەلبىنى پاكلايدىغانلىقى، پاك، پاكىز قەلبلىك كىشىلەر نومۇسچان بولىدىغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ.

تەكەللۇپ سۆزى «ئۇۋا، ئىلەل»

تەكەللۇپ سۆزلىرىمۇ ئەدەپنى ۋە پەزىلەتنى ئىپادىلەيدۇ. ئۈيغۇرلار ئارىسىدا تەكەللۇپ سۆزلىرى ناھايىتى كۆپ. ئۇ كىشىلەر ئارىسىدىكى ھۆرمەتتىن پەيدا بولىدۇ. «دىۋان»دا بىر قىسىم تەكەللۇپ سۆزلىرىدىن ئۇلىگە ئۇچرايدۇ. «ئۇۋا» بىلەن «ئىلەل» شۇنداق تەكەللۇپ سۆزلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، كۆپىنچە باشقىلار چاقىرغاندا تەكەللۇپ، ھۆرمەت يۈزىسىدىن بۇ سۆزلەرنى ئىشلىتىش ئادىتى بولغان، (ئۇۋا) چاقىرغۇچىغا جاۋاب تەرىقىسىدە ئېيتىلغان ‹خوش، لەۋەي› دېگەن مەنىلەردىكى سۆز. بىرەر كىشىنى ‹ھەي مۇھەممەد› دېسە، ئۇنىڭغا جاۋابەن ‹خوش، نېمىگە بۈيرۈيدىلا› دېگەنگە ئوخشاش.» (I . 56) ئادەتتىكى كىشىلەر بىلەن يۇقىرى تەبىقىلەر ئوتتۇرىسىدىكى جاۋاب بېرىشتىكى تەكەللۇپ سۆزى پەرقلەندۈرۈلگەن. يۇقىرىقىسى

ئادەتتىكى كىشىلەر ئۈچۈن قوللىنىلغان. بۇ سۆز بىزنىڭ ھازىرقى تىلىمىزغا «ھوۋا» دېگەن شەكىلدە يېتىپ كەلگەن. «باردۇق ھاۋا ـ ھوۋا، ئىشنى پۈتكۈزدۇق ھوۋا ـ ھاۋا» دېگەندەك. «ئىلەل» سۆزى «خوش، لەۋەي» دېگەن مەنىدە بولۇپ، «خاقانىيە شېئىرىدا بەگلەرگە ۋە خانلارغا جاۋاب بەرگەندە ئېيتىلىدىغان سۆز» ئىدى (I . 107).

3281. ئىلەل تەپ تۇرۇپ چىقتى ئۆگدۈلمىشە
ئول ئەدگۈ قىلىنچ بىرلە ئىگدىلمىشە
(ئېسىل خۇيلۇق، تەربىيە كۆرگەن ئۆگدۈلمىش، «ئىلەل» دەپ ھۆرمەت بىلدۈرۈپ ئوردىدىن چىقتى.)

مەھمۇد كاشغەرىي بۇ سۆزنى خاقانىيە شېئىرىدىن دەپ چۈشەندۈرگەن.

پەشنى قىستۇرۇپ ئولتۇرۇپ نازاكەتنى ئىپادىلەش

ئۇيغۇرلار پەزىلەتلىك، ھايالىق مىللەت. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەخلاق ـ پەزىلىتى قەدىمكى زاماندا ھەممە ئېتىراپ قىلغان مىللىي ئالاھىدىلىكىنىڭ بىرى ئىدى. مانا شۇنداق پەزىلەتنى، ھايانى ئىپادىلەيدىغان بەزى يوسۇنلار بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئەر ـ ئاياللارنىڭ يەكتەك ۋە كەمزۇلىنىڭ پېشىنى يېپىپ ئولتۇرۇشى، يەنى «يەكتەكنىڭ ئىككى پېشىنى قىستۇرۇپ ئولتۇرۇش پەزىلەت ۋە نازاكەت ھېسابلانغان» (I . 484). «دىۋان»نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا نەشر قىلىنغان نۇسخىسىدا «سىزىخ»نى پەش، يەنى يەكتەكنىڭ پېشى دەپ تەرجىمە قىلغان. يەكتەكنىڭ پېشىنى قىستۇرۇپ ئولتۇرۇشنى نازاكەت بولىدۇ دېگەن. بىراق، «نازاكەت» دېگەن سۆز ئاياللارغا قارىتىلىدۇ، يەكتەك دېگەن ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا ئەرلەرنىڭ ياقىسىز تونىنى كۆرسىتىدۇ،

ئەسلىدە بۇ ئەر ـ ئاياللار ئۆچۈن ئورتاق ئىشلىتىلىدىغان ئادەت بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەر ـ ئاياللىرى ئاساسەن ئۆزۈن پەشلەك كىيىملەر كىيەتتى، بېلىنى ئەرلەر پوتا بىلەن باغلايتتى. ئاياللار ئۆچۈنمۇ، ئەرلەر ئۆچۈنمۇ زوڭ ئولتۇرۇش، پېشىنى قايرىۋېتىپ ئېغىنى ئېچىپ ئولتۇرۇش ئەدەپسىزلىك ھېسابلىناتتى. كۆڭلىكى بولسۇن، يەكتەكى بولسۇن پەشلىرىنى قىستۇرۇپ يۆكۈنۈپ ئولتۇرۇش پەزىلەت ھېسابلانغان. بۇ ئەلۋەتتە ئەرلەر ئاياللارنىڭ ئالدىدا، ئاياللار ئەرلەرنىڭ ئالدىدا پەزىلىتىنى، پەردىشەپنى ساقلاش ھېسابلىناتتى. روشەنكى، ئادەمنىڭ ئېغى بار يەرگە جىنسىي ئەزا ئورۇنلاشقان بولۇپ، ئۇ يەرلەرنىڭ ھەتتا كىيىمنىڭ ئۈستىدىن بولسىمۇ نامايان بولۇپ قېلىشى ئەر ـ ئاياللارنىڭ ھېسسىياتىدا غىدىقلاشنى كەلتۈرۈپ چىقراتتى. ئۇيغۇرلاردا پەشنى تىزغا يېپىپ يۆكۈنۈپ ئولتۇرۇش ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلگەن.

بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە، بۇ جەھەتتىكى يوسۇنلاردىن خېلى زور دەرىجىدە ياتلىشىش يۈز بېرىپ، بىر قىسىم ئەرلەر ئاياللار سىياقىدا، بىر قىسىم ئاياللار ئەرلەر سىياقىدا بولۇۋالىدىغان ئەھۋاللار پەيدا بولدى. بولۇپمۇ ئاياللار تار ئىشتان كىيىپ ئارقا پەشلىرى ۋە ئالدى پەشلىرىنىڭ سۇرىتىنى ناھايىتى ئېنىق گەۋدىلەندۈرۈپ ماڭىدىغان بولدى. شۇنچە يۈكسەك مىللىي مەدەنىيەتكە، نەچچە مىڭ يىللىق پەزىلەت، ھايا ئەنئەنىسىگە ئىگە مىللەتنىڭ بىر قىسىم ئەۋلادلىرىنىڭ ئېسىل مىللىي ئەنئەنىمىزگە خىيانەت قىلىپ، كۆكسىنى، كىندىكىنى، قولتۇقلىرىنى، خاس جايلىرىنى ئېچىپ ئامېرىكا سورۇنلاردا قىلچە ھايا قىلماي يۈرۈشىنى بىز ھەرگىزمۇ مەدەنىيلەشكەنلىك، زامانىۋىلاشقانلىق دەپ قارىمايمىز، بەلكى ھايۋانلىشىش دەپ ھېسابلايمىز. ئەگەر ئۇنداق ياتلىشىشنى گۈزەللىك دەپ قارايدىغان

بولسا، هاياسىزلىق هەرگىزمۇ گۈزەللىك هېسابلانمايدۇ. ئەگەر ئۇلار مەدەنىيلىك دەپ قارىسا، «ئېتى ئۇلۇغ، سۇپرىسى قۇرۇق» بولۇشتۇر، ئاڭسىزلىق ئۈستىگە قۇرۇلغان مەدەنىيەت مەدەنىيەت ئەمەس، بەلكى ئۇ قارىغۇلارچە دوراش هېسابلىنىدۇ. بىز ئۇلاردىن سوراپ باقساق، قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ خاس جايلىرىنى پېشى بىلەن يوشۇرۇپ ئولتۇرۇش ئادىتى ئۇلارنىڭ مەدەنىيەتسىزلىكى، قالاقلىقىنى ئىپادىلەرمۇ؟

«قىلدى» سۆزىدىن ۋاز كېچىش

تىل ئەخلاقى ئىنسانىي ئەخلاق نورمىسىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى. بىر ئادەمنىڭ پەزىلىتى ئالدى بىلەن ئۇنىڭ تىل ئالاقىسىدە ئىپادىلىنىدۇ. ئەدەپلىك، هايالىق سۆزلەرنى قىلىش پەزىلەت ۋە مەدەنىيلىك سانالسا، هاياسىز، يامان گەپ ـ سۆزلەرنى ئېغىزدىن چىقىرىش پەزىلەتتىن يىراق ئىشتۇر. ئۇيغۇر خەلقى قەدىمدىن تارتىپ تىل پەزىلىتىگە ئەهمىيەت بېرىپ كەلگەن. هەتتا ئۇرۇشۇپ قالغاندىمۇ ئېغىزدىن يامان سۆزلەرنى چىقارمايتتى. ئېغىزىنى كەلسە ـ كەلمەس بۇزۇشنى مۇناپىقلىق دەپ قارىغانىدى. مەهمۇد كاشغەرىي ئۇيغۇرلارنىڭ مانا شۇنداق پەزىلىتىنى ئەڭ مەركەزلىك ئىپادىلەپ بېرىدىغان تىپىك بىر مىسالنى كەلتۈرگەن بولۇپ، بۇ ئۆرنەك ئۇيغۇرلارنىڭ يۈكسەك پەزىلىتى بىلەن ئۇلۇغلۇق تاجىنى كىيگەنلىكىنىڭ سەۋەبىنى يەنە بىر تەرەپتىن دەللەپ بېرىدۇ. «قىلدى» ئەر قىزنى قىلدى. بۇ سۆز مۇشۇنداق ئىشلىتىلگەندە ئەر كىشىنىڭ خوتۇن بىلەن جىنسىي ئالاقە قىلىشىدىن كىنايە بولغاچقا، ئوغۇزلار بۇ سۆزدىنمۇ قېچىپ ‹قىلدى›نىڭ ئورنىغا ‹ئەتتى› سۆزىنى ئىشلىتىدۇ. مەسىلەن: ‹ئەر يۈكۈنچ قىلدى› ئادەم ناماز ئوقۇدى دېيىشكە توغرا كەلگەندە، ئوغۇزلار ‹ئەر يۈكۈنچ ئەتتى›

دەيدۇ. تۇركلەر بولسا ‹قىلدى› سۆزىنى ئىشلىتىدۇ» (Ⅱ . 33).

Ⅰ تومىنىڭ 231 ـ بېتىدە «ئەتتى» سۆزىنى ئىزاھلاپ يەنە يۇقىرىقىغا ئوخشاپ كېتىدىغان بىر ئادەتتىن ئۇچۇر بەرگەن: ‹ئەتتى› تەڭرى مەنىڭ ئىشىم ئەتتى، يەنى تەڭرى مېنىڭ ئىشىمنى ئوڭلىدى. ئۇ يۇكۇنچ ئەتتى، يەنى ئۇ نامار ئۆتىدى. ئوغۇزچە، ئوغۇزلار بىر ئىشنى قىلسا ‹ئەتتى› سۆزىنى ئىشلىتىدۇ. تۇركلەر ‹قىلدى› دەيدۇ. لېكىن، بۇ سۆز جىنسىي ئالاقىگىمۇ ئىشلىتىلگەنلىكتىن، خوتۇنلار خىجالەت بولمىسۇن دەپ، بۇ سۆزنى قوللىنىشتىن ۋاز كەچكەن». مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بىر خىل مەزمۇندىكى مىسالنى ئىككى سۆزنى ئىزاھلاش زۆرۈرىيىتىدىن ئىككى يەردە مىسال كەلتۈرگەنلىكى، بۇ ئادەتنىڭ ئۆز دەۋر ئېتىبارى بىلەن مەھمۇد كاشغەرىيگىمۇ مۇناسىپ كۆرۈنگەن ھەم باشقىلار ئالدىدا ماختىنىشقا ئەرزىگۈدەك ئىسىل پەزىلەت بولغانلىقىدىن ئىدى.

ئەسلىدە ئۆز دەۋرىدە جىنسىي مۇناسىۋەتنى يالىڭاچراق ئىپادىلەيدىغان «سىكتى» دېگەن سۆزنىڭ بارلىقى ھەققىدە «دىۋان»دا مەلۇمات بېرىلگەن: «سىكتى، ئەر ئۇرۇغۇتنى سىكتى» (Ⅱ . 29). «ئەتتى» دېگەن سۆز ئەسلى ئەستەرلىك سۆز بولۇپ، باشقا ئىشلارنى قىلىشتىمۇ بۇ سۆزمۇ قوللىنىلاتتى. بىراق، بارا ـ بارا بۇ سۆز جىنسىي مۇناسىۋەتكە قارىتىلىپ قالغاچقا، بۇ سۆزنى ئىشلىتىش ھاياسىزلىق بولغان، ئاياللارنى خىجىل بولمىسۇن، دەپ ئاياللارنىڭ قېشىدا بۇ سۆزنى ئىشلىتىشتىن ۋاز كەچكەن، بۇ ئەلۋەتتە ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تىل ئەخلاقىغا قانچىلىك تەلەپ قويىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ، بىز بۇنى ھەقىقىي مەنىدىكى مەدەنىيىلىك دەپ قارايمىز. بۇنداق مەدەنىيىلىككە ۋارىسلىق قىلىش ھەربىر مىللەتنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان بۇرچى. ھازىر بىز تىل پەزىلىتى جەھەتتە چېكىنىدۇق دەپ

قارىساقمۇ بولىدۇ. ئەر - ئاياللار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتە بەزى كىشىلەر ھەرگىز ھايا قىلمايدۇ. ئېغىزىدىن تىلغا ئالغىلى بولمايدىغان ئەسكى سۆز ئاقىدۇ. بۇنداق ھاياسىزلىق مىللەتنىڭ ئوبرازىنى خۇنۇكلەشتۈرىدۇ، شۇڭا مەكتەپلەردە تىل ئەخلاقى مەسىلىسىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك.

چۈركۈ - پۈتكۈ ــ كىچىك باللارنى تەربىيەت قىلىشقا توسۇش ئادىتى

قەدىمدە باللارنى سىيگۈڭ بارمۇ، يوق ئېتىمسەن دەپ سوراشقا توغرا كەلسە «چۈركۈ» بارمۇ دەپ سورايدىكەن (I . 559). بۇ ھازىرقى «جوجۇ بارمۇ» دېگەن سۆزگە ئوخشايدۇ. «يوق ئېتىمسەن» دەپ سوراشقا توغرا كەلسە، «پۈتكۈ بارمۇ» دەپ سورايدىكەن (I . 560). بۇ بىر تەربىيىتىن، ئەدەپتىن بولسا، يەنە بىرى، باللارنىڭ تىل ئادىتىدە ئىپادىلەش ئىدى. باللارغىمۇ سىلىق ھالدا «چۈركۈ»، «پۈتكۈ» دەپ قوللانغان. «يوق، سۈيدۈك» سۆزىنى تىلغا ئالمىغان. ئۇيغۇرلار پەردىشەپكە، پەزىلەتكە ئەھمىيەت بېرىدۇ. «يوق، سۈيدۈك» دېگەن سۆزلەر كىشىلەردە بىرئاز غەشلىك قوزغايدۇ ھەم ئەدەپسىزلىك ھېسابلىنىدۇ. شۇ سەۋەبلىك چوڭلار «سىيمەن»، «چىچمەن» دېگەن سۆزلەرنى تىلغا ئالمايدۇ، بەلكى «تەربىيەت قىلمەن، تەربىيەت سۇندۇرىمەن» دېگەندەك سىلىق، سىپايە، كۆچمە مەنىدىكى سۆزلەرنى ئىشلىتىدۇ. بۇ ئەلۋەتتە قەدىرلەشكە تېگىشلىك يوسۇن.

ئارچۇغلۇغ ــ ياخشى خۇلقلۇق كىشىگە جاھان كۆلۈپ باقىدۇ

ھازىر بىز تىلىمىزدا قوللىنىۋاتقان «ئوچۇق، خۇشخۇي، ياخشى خۇلقلۇق كىشى» دېگەن مەنىدىكى سۆز قەدىمكى زامان

ئۇيغۇر تىلىدىمۇ ئوخشاشلا «ئارچۇغلۇغ ــ ئوچۇقلۇق، ئوچۇق كىشى» دەپ ئاتالغان. بۇ كىشىلەرنىڭ پەزىلىتىنى، مىجەز ـ خاراكتېرىنى ئىپادىلەيدىغان سۆز بولۇپ، قەدىمكى زامان ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە بۇ خىل پەزىلەتنىڭ قەدىرلىنىدىغانلىقى ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ.

ئوچۇق، خۇشخۇي كىشىگە پۈتۈن دۇنيا گۈزەل، كۆلۈمسىرەۋاتقاندەك كۆرۈنىدۇ، بەتخۇي ئادەملەرگە پۈتۈن دۇنيا قاپاق تۇرگەندەك تۇيۇلىدۇ. ئوچۇق ـ يورۇقلۇق كۆڭۈلنىڭ ئازادلىكى، روھنىڭ ساغلاملىقى، خاراكتېرنىڭ ياخشىلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. كىشىلەر ھەرقاچان تىلغا ئالىدىغان «سۆيۈملۈك ئادەم» مانا شۇنداق ئوچۇق ـ يورۇق ئادەملەرنى كۆرسىتىدۇ. ئوچۇق ئادەملەرنىڭ يولىمۇ ئوچۇق بولىدۇ. ئوچۇق ئادەمنىڭ يۈزىدىن نۇر ياغسا، بەتخۇي ئادەمنىڭ يۈزىدىن مۇز ياغىدۇ. ئوچۇق ـ يورۇق ئادەملەرنىڭ ئىشلىرى ئوڭغا تارتسا، بەتخۇي ئادەملەرنىڭ ئىشلىرى تەتۈرگە ماڭىدۇ. خۇشخۇي كىشىلەرگە جەمئىيەت تەلپۈنىدۇ، بەتخۇي كىشىلەردىن كىشىلەر تېزىدۇ. شۇڭا، خەلقىمىز قەدىمدىن بېرى ئوچۇق ـ يورۇق بولۇشنى بەخت، مۇۋەپپەقىيەتنىڭ بوسۇغىسى دەپ قاراپ كەلگەن.

ساغ كۆڭۈل ــ يۈزنىڭ ئاقلىقىدىن كۆڭۈل ئاق بولغىنى ئەۋزەل

«دىۋان»دا بىر ھازىر قوللىنىۋاتقان «ئاق كۆڭۈل، كۆڭلى ساپ» دېگەن سۆزلەرنى «ساغ كۆڭۈل» (Ⅲ. 210) دەپ ئىپادىلىگەن. ساغ دېمەك ساغلام، بېجىرىم، تۇغرا، تۈز، پاكىز مەنىلىرىنى ئاڭلىتاتتى. كۆڭلى ئاقنىڭ قارىمۇقارشىسىدا كۆڭلى قارىلىق بولىدۇ. ساغ كۆڭۈل ئادەملەردىن ياخشىلىق كېلىدۇ، يامانلىق كەلمەيدۇ، ئۇيغۇر خەلقى «كۆڭلى تۈز، كۆڭلى ئاق» دېگەن سۆزنى

ناھايىتى كۆپ مەنىدە ئىشلىتىپ كەلگەن. تىلى بىلەن دىلى بىردەك بولۇش ئاق كۆڭۈللۈكنىڭ بىر ئىپادىسى. كىشىلەرگە سەمىمىي مۇئامىلە قىلىشمۇ ئاق كۆڭۈللۈكنىڭ ئىپادىسى؛ قارىن - كۆكسىنىڭ كەڭ، ئەپۇچان، كۆيۈمچان بولغانلىقىمۇ ساغ كۆڭۈللۈكنىڭ بەلگىسى. ئاق كۆڭۈل ئادەملەرنىڭ دوستى كۆپ بولىدۇ، قارا كۆڭۈل ئادەملەرنىڭ دۈشمىنى كۆپ بولىدۇ. ئاق كۆڭۈل ئادەملەرگە كىشىلەر ئامراقلىق قىلىدۇ، قارا كۆڭۈل ئادەملەردىن ئادەملەر بىزار بولىدۇ. كۆڭلى ئاق ئادەملەر چىقىشقاق بولىدۇ، قارا كۆڭۈل كىشىلەر ئۇرۇشقاق بولىدۇ. ئاق كۆڭۈل ئادەم مېھىر - شەپقەتلىك بولسا، قارا كۆڭۈل ئادەملەر شەپقەتسىز، رەھىمسىز بولىدۇ. دېمەك، شۇنداق پەرقلەردىن چىقىپ خەلقىمىز «ساغ كۆڭۈل» ئۇقۇمىنى بارلىققا كەلتۈرۈپ «قارا كۆڭۈل» ئۇقۇمىغا قارشى قويغان. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا يەنە «كۆنى» سۆزىمۇ «تۈز، توغرا، راست» مەنىلىرىدە كېلىپ كۆڭلى تۈز ئادەملەرنى ئىپادە قىلىشتىمۇ قوللىنىلغان. «كۆنى، كۆنى ئەر — كۆڭلى تۈز ئادەم» (III. 325). يۈسۈپ خاس ھاجىپ شۇنداق بىر سۆزنى ئېيتقان: «نېمە تۈز بولسا، ئۇ چىرايلىق بولىدۇ، چىرايلىق نەرسە تۈز بولىدۇ، نېمە ئەگرى بولسا، ئۇ سەت بولىدۇ».

ئەسىزكە قاتىلما يورچىل كۆنى
كۆنى ئەگرى بىلە كۈنى تار كۈنى
(يامانغا قوشۇلما، توغرا يۈرگىن، تۈز ئەگرى بىلەن بىللە بولسا كۈنلىرى تارىيىدۇ)

كۆنىكە كۆنى بول كۆنىلىق كۈنى
(ھەق كۈنى ھەققە توغرىلىق بىلەن يولۇققۇلۇق.)

ئومۇمەن، ساغ كۆڭۈللۈك بولسۇن، كۆڭلى تۈز) ئەر بولسۇن، بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ پەزىلەت تەلەپلىرىدە مۆتىۋەر ئورۇندا تۇرىدىغان تەرەپلىرىنىڭ بىرى بولغان. ئاقلىق خاتىرجەملىككە سەۋەب بولىدۇ، قارىلىق قاباھەتكە سەۋەب بولىدۇ. ئادەمنىڭ كۆڭلى قارا بولسا، ئاق يۈز بىلەنمۇ كىشىلەر يۈزىگە قارىيالمايدۇ، ئەسلىي ئاقلىق يۈزنىڭ ئاقلىقىدا ئەمەس، بەلكى كۆڭۈلنىڭ ئاق بولۇشىدا.

غەرەز ئۇقۇش ئەقىللىق كىشىلەرنىڭ پەزىلىتى

«دىۋان»دا «ئۇقۇشلۇغ» دېگەن سۆزنى «ئوڭلۇق ئادەم، غەرەز ئۇقىدىغان» (I . 199) دەپ ئىزاھلىغان. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «ئۇقۇش» دېگەن سۆز «ئەقىل» مەنىسىنى بىلدۈرگەنىدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ ئونىنچى بابىنى «بىلىك ئۇقۇش ئەردەمىن ئاسىغىن ئايۇر» (ئىلىم بىلەن ئەقىلنىڭ پەزىلەت ۋە پايدىلىرى بايانىدا) دەپ، بىرىنچى بېيىتىنى:

تىلەكىم سۆز ئەردى ئاي بىلگە بۆگۈ
ئۇقۇشۇغ بىلكىگ ئۆزۈم سۆزلەگۈ

(ئەي بىلىملىك ھەكىم، تىلىكىم، ئەقىل بىلەن بىلىمنىڭ پايدىسى ھەققىدە سۆزلەش ئىدى) دەپ باشلىغان.

بۇنىڭدىن قارىغاندا، «ئۇقۇش» دېگەن بىلىشنىڭ ئاساسى. ئەقىل بولمىسا بىلىش، چۈشىنىش بولمايدۇ، غەرەز ئۇقۇش ھەم چۈشىنىش، بىلىش ئارقىلىق بولىدۇ، چۈشىنىش بولمىغان يەردە غەرەز ئۇقۇلمايدۇ، كاجىلىق، جاھىللىق كېلىپ چىقىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ياۋۇز قىلىقنىڭ بىرى جاھىللىق دېگەنىدى. غەرەز ئۇقۇپ تۇرۇپ بىغەرەزلىك قىلىش جاھىللىق بولسا، غەرەز

ئۇقماسلىق ئەقىلسىزلىقتىن بولىدۇ. غەرەز ئۇقۇش ئەقىللىق ۋە پەزىلەتلىكلىكنىڭ ئىپادىسى.

ھەرقانداق ئىشنىڭ ئورنى بار

ئۇيغۇر خەلقى كىشىلەردە غەشلىك، بىئاراملىق قوزغايدىغان ھەر قانداق خىلدىكى ئىش - ھەرىكەتلەرنىڭ ھەممىسىنى يامان ئالىدۇ. گەرچە تەتۈر يەل قويۇپ بېرىش ئادەملەرنىڭ ھەممىسىدىكى ئورتاق بىر فىزىيئولوگىيەلىك ئادەت بولسىمۇ، لېكىن ئۇ كىشىلەرگە سىپىسىق پۇراپ، بىئاراملىق بالاسىنى سالىدىغانلىقى ھەم پەزىلەتكە يات يامان قىلىق بولغانلىقى سەۋەبلىك، كىشىلەر ئارىسىدا ئۇنداق قىلىقنى قىلىشنى بەك يامان ئالىدۇ. ئۇنى تولىمۇ ھاياسىزلىق، تەكەببۇرلۇق ۋە ھايۋانىيلىق ھېسابلايدۇ. ئۇ ھەرقانداق مەدەنىيەتلىك خەلقلەردە يامان ئېلىنىدىغان ئىش. 11 - ئەسىر ئىنسانىيەتنىڭ ھازىرقى مەدەنىيەتلىك دەۋرىدىن 1000 يىل يىراقتا قالغان بىر فېئوداللىق جەمئىيەت، مانا شۇ جەمئىيەتتىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى تەتۈر يەل قويۇپ بېرىشنى مەدەنىيەتسىزلىك، ھايۋانىيلىق قاتارىدىن سانىغانلىقى مەلۇم. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مانا بۇ ئىبارىسى بۇنى روشەنلەشتۈرۈپ بېرىدۇ: «ئوسۇرغان. بۇ ئوسۇرۇۋېرىدىغان ئادەم يەنى ئوسۇرغاق ئادەم» (I . 212). بىز خەلقىمىزنىڭ قىممەتلىك ئەنئەنىسىنى داۋاملاشتۇرۇپ، مەدەنىيلىكنى جارى قىلدۇرۇپ، ئاممىۋى سورۇنلاردا كىشىلەرگە بىئاراملىق بالاسىنى سالمايلى، ھەر ئىشنى ئۆز ئورنىدا قىلىش مەدەنىيلىك بولىدۇ.

ئەدەپ يوسۇنلىرى

قائىدە ـ يوسۇنلارنىڭ ئىچىدە گەپ ـ سۆزلەردىكى ئەدەپ، پەزىلەت يوسۇنلىرىمۇ بىر مىللەتنىڭ مەدەنىي ئادەتلىرىنىڭ مۇ-ھىم بىر مەزمۇنىنى تەشكىل قىلىدۇ. ھازىر سۆزدە ئەدەپلىك بو-لۇش، ھەربىرىكەتتە ئەدەپلىك بولۇش، ھېسسىيات ۋە قەلبىتە ئەدەپ-لىك بولۇش تەكىتلىنىدۇ. بۇلار بىر ئادەمنىڭ شۇنداقلا بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيلىك دەرىجىسىنى ئۆلچەيدىغان مۇھىم ئۆل-چەملەرنىڭ بىرى.

ئۇيغۇر خەلقى قەدىمدىن تارتىپ سۆز- ھەربىرىكەتتىكى ئەدەپكە رىئايە قىلىپ كەلگەن مەدەنىي مىللەت. ئۇلار ئېغىزدىن يامان، ئەسكى سۆزلەرنى چىقىرىشنى ئەيىب سانايدۇ، نومۇسلۇق ئىش دەپ بىلىدۇ. ئېغىزىدىن يامان سۆزلەرنى چىقارغان ئادەملەردە «مۇناپىقلىقتىن بىر ئۇلۇش بولغان بولىدۇ» دەپ قارايدىغان بىر ئەقىدە بولغاچقا، ھەتتا ئۇرۇشقاندىمۇ يامان سۆزلەرنى ئېغىزىدىن چىقىرىشنى ئەيىب ھېسابلايدۇ، كىشىلەردىن ھايا قىلىپ، ھەر-قانچە غەزىپى كەلگەن بولسىمۇ يامان سۆزنى تىلغا ئالمايدۇ. بۇ خىل ئېسىل ئەنئەنىنى قەدىمكى ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز بىزگە مىراس قالدۇرغان. بىزنىڭ ئۇ ئېسىل ئەنئەنىنى داۋاملاشتۇرۇش ھەققىمىز بار. «دىۋان» دا گەرچە ئەدەپ سۆزلىرىگە دائىر سۆز-لۈكلەر كۆپ كىرمىگەن بولسىمۇ، يەنىلا ئۇنىڭغا بېرىلگەن قىس-مەن سۆزلەر بىزنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى پەزىلەت يوسۇنلىرىنى تە-سەۋۋۇر قىلىشىمىزغا ئۇلگە بولۇپ بېرىدۇ.

«توقىدى ـــ ئۇردى، قاقتى، سوقتى،». باشقىلارنىڭ ئۆيىگە

كىرمەكچى بولغان ئادەم، ئەدەپ يۈزىسىدىن ئاۋۋال ئىشىكنى چېكىدۇ ياكى قاقىدۇ. ئۆي ئىچىدىن «كىرىڭ» دېگەن ئىجازەت بولغاندىن كېيىن ئاندىن ئۆيگە كىرىدۇ. تۈركىي تىللىق خەلقلەردە بۇ قەدىمدىن تارتىپ كىشىلىك مۇناسىۋەتتىكى بىر ئەدەپ يوسۇنى بولۇپ كەلگەن. «دىۋان» دا «توقىدى» دېگەن سۆزنى چۈشەندۈرگەندە «ئول قاپۇغ توقىدى — ئۇ ئىشىك قاقتى» (Ⅲ. 366) دېگەن مىسالنى كەلتۈرگەن. بۇ قەدىمكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ پەزىلىتىنى ئىپادىلەيدىغان بىر ئۆرنەك.

بىز شۇنى بىلىمىزكى، بىر ئادەمنىڭ ئۆيى ئۇنىڭ ئىگىلىك هوقۇقىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ، ئۇ يەرگە يات ئادەملەرنىڭ ئىجازەتسىز، خالىغانچە كىرىشى هەم قانۇنسىزلىق، هەم ئەدەپسىزلىك بولىدۇ. شۇڭا ئاۋۋال ئىشىكنى يەڭگىل چېكىپ، ئۆي ئىچىدىن كىرىشكە ئىجازەت بولسا كىرىش، كىرىشكە ئىجازەت بولمىسا، قايتىش تەلەپ قىلىنىدۇ. بىر هېكمەتتە «ئەگەر ئىجازەتسىز كىرسەڭ كۆرۈشكە بولمايدىغان ئىشنى، كۆرۈشكە بولمايدىغان نەرسىنى كۆرىسەن» دەپ ئاگاهلاندۇرغان.

كۆرگەنلا ئەزانى ئوچۇق تىلغا ئالمايدۇ

مەهمۇد كاشغەرىي خەلقىمىزنىڭ قەدىمكى پەزىلەتلىرىنىڭ مۇهىم گۇۋاهچىسى سۈپىتىدە مۇنداق بىر مىسالنى كونكرېت چۈشەندۈرىدۇ.

«سىك ـ ئەرلەرنىڭ جىنسىي ئەزاسى، مەهمۇد ئېيتىدۇكى: (بۇ كىتابنى كۆچۈرگۈچىنىڭ سۆزى) ئەدەپ ساقلاش ۋە ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ كىتابىغا هۆرمەت بىلدۈرۈش ئۈچۈن، بىلىمسىز ئەرلەر ۋە ئاياللار ئالدىدا قۇرئان ئوقۇغان كىشى «سىك» بىلەن ئاهاڭداش ئايەتلەرنى پەس ئاۋاز بىلەن ئوقۇشى كېرەك. چۈنكى، ئۇلار بۇ ئايەتلەرنىڭ مەنىسىنى ئۇقمىغانلىقتىن، بەزى سۆزلەرنى ئۆز تىلىدىكىدەك چۈشىنىپ، كۈلۈۋېتىپ گۇناهكار بولىدۇ.

شۇنىڭغا ئوخشاش يەنە «تىلاق» بىلەن ئاھاڭداش ئايەتلەرنى ئوقۇغاندىمۇ ئاۋازنى پەسەيتىش كېرەك. چۈنكى، تۈركىي تىللىدا ئايالالارنىڭ جىنسىي ئەزاسى «تىلاق» دەپ ئېيتىلىدۇ. شۇنىڭدەك بىلمىسىز ئوغۇزلار يېنىدا «ئەم» بىلەن ئاھاڭداش ئايەتلەرنى ئوقۇغاندىمۇ سوراق قوشۇمچىسى بولغان «ام ـ ئەم» سۆزىنى پەس ئاۋاز بىلەن ئوقۇش كېرەك. چۈنكى، ئوغۇزلارنىڭ تىلىدا ئايالالارنىڭ جىنسىي ئەزاسى «ئەم» دەيىلىدۇ. سۆزنىڭ مەنىسىنى توغرا چۈشىنىدىغانلارنىڭ ئالدىدا بۇ ئايەتلەرنى قانداقلا ئوقۇسا بولۇۋېرىدۇ (I . 436).

يۇقىرىقى پاكىتلار بىزگە شۇنداق بىر پەزىلەتلىك خەلقنىڭ هايا، پەردىشەپ ئىشىدا قانچىلىك يۇقىرى پەللىگە يەتكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش پۈرسىتىنى بېرىدۇ. هەتتا قۇرئان ئايەتلىرىنى ئوقۇۋاتقاندىمۇ بۇنداق پەزىلەت يوسۇنىنى ئۇنتۇپ قالمىغانلىقى، پەزىلەت مەسىلىسىگە قانچىلىك ئەهمىيەت بىلەن مۇئامىلە قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

خەلقىمىز تىل پەزىلىتىنى ئەخلاقنىڭ مۇهىم هالقىسى قاتارىغا قويغان. ئېغىزدىن ياخشى، گۈزەل تىللارنى چىقىرىش، يامان، ئەسكى سۆزلەرنى چىقارماسلىققا دىققەت قىلاتتى. گەپ قىلدىم دەپ هەممە ئەزانى تىلغا ئېلىۋېرىش پەزىلەتكە ياتتۇر. قىز ـ ئوغۇللار ئالدىدا دەيدىغان گەپمۇ بار، دېمەيدىغان گەپمۇ بار. هەرقانداق سورۇندا هايا بىلەن سۆزلىگۈلۈك، هايا بىلەن ئىنسان قاتارىدا سەن، هايا كۆتۈرۈلسە هايۋان سانىلىسەن. هەتتا كىشىلەر بىلەن ئۇرۇشۇپ قالغاندىمۇ ناچار سۆزنى ئېغىزدىن چىقارغۇلۇق ئەمەس. ئۇرۇشقاندا ئېغىزدىن ناچار، ئەسكى سۆزلەرنى چىقىرىپ يۈرىدىغان ئادەمدە مۇناپىقلىقتىن بىر نىشان بولغان بولىدۇ، دېگەن ئاگاهلاندۇرۇشقا ئەمەل قىلغۇلۇق. ياخشى سۆز بىلەن نۇرغۇن گىرەلەرنى يەشكىلى بولىدۇ، يامان سۆز قەلبلەرگە گىرە سالىدۇ.

«دىۋان»دا تىل پەزىلىتىگە دائىر يەنە مۇنداق بىر ئۇلگىنى

كۆرسەتكەن: «ئوغلان چىشەدى ـــ ئوغۇل چىشتى». يەنى بالا چىشتى، بۇ سۆز پەقەت كىچىك بالىلارغا نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ» (III . 364). «چىشتى» دېگەن سۆز بىرئاز قوپالراق بولغاچقا، ئۇ بالىلارنىڭ چىچىشىغا ئىشلىتىلسىمۇ، لېكىن چوڭلارغا نىسبەتەن پەزىلەت يۈزىسىدىن قوللىنىلمايتتى. ئەسلىدە «چىچىش» دېگەن سۆز قەدىمدىن بېرى چوڭ تەرەتنى بىلدۈرۈپ كەلگەن خاس ئۇقۇم بولسىمۇ، لېكىن مەھمۇد كاشغەرىي دەۋرلىرىدىمۇ بۇ سۆزلەرنى چوڭلارنىڭ چوڭ تەرەت قىلىشىغا ئىپادىلىگەندە ئەدەپ يۈزىسىدىن تىلغا ئالماي، بەلكى ئۇنىڭ ئورنىغا خۇددى بىز ھازىر قوللىنىۋاتقاندەك «تەرەت قىلدى، تەرەت سۇندۇردى، ھاجەت قىلدى» دېگەندەك سىيلىق، سىپايە سۆزلەر بىلەن ئىپادىلىگەن.

خەلقىمىز پەزىلەت يۈزىسىدىن «تەرەت سۇندۇراي»، «ھاجەت قىلىۋالاي» دېگەندەك سۆزلەرنى بارلىققا كەلتۈرگەن تۇرسا، ئۇنىڭغا ئەمەل قىلماسلىق ھەقىقەتەن نادانلىقتۇر.

ئۇلۇغلارنى ئۇلۇغلاش ئادىتى

قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ماقالىدا «ئۇلۇغلارنى ئۇلۇغلىسا قۇت كېلۇر» دېگەن بىر ئەقىدە سۆزى بار. ئەقىل ـ پاراسەتلىك، بىلىملىك، تەجرىبىلىك، باشلامچى ئۇلۇغلار بىر ئەلنىڭ تۈۋرۈكى ھېسابلىنىدۇ. شۇنداقلا ئۇلار خەلقنىڭ يولىنى يورۇتقۇچى چىراغ، گۈزەل ئىستىقبالغا باشلىغۇچى «سەركە» بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ. بىر ئەل باشلامچىسىز، ئالاقىدارلار سىز قەد كۆتۈرەلمەيدۇ، ھەرقانداق بىر ئەل قەدىمدىن تارتىپ دانا يولباشچىلىرىنىڭ يېتەكلىشى بىلەن قاباھەت دەشتىدىن سائادەت مەنزىلىگە ئۇلىشالىغان. قايسى ئەلنىڭ ئاقىل، دانىشمەنلىرى كۆپ، ئىقتىدارى يۇقىرى بولسا، ئۇ ئەل تېز روناق تاپىدۇ، قايسى ئەلدە جاھىللار، نادانلار كۆپ بولسا ئۇ ئەل تېز ھالاك بولىدۇ. ئورخۇن مەڭگۈ تاش خاتىرىلىرىدە مۇنداق بايانلار بار: «ئۇلار دانا

خاقان ئىكەن، باتۇر خاقان ئىكەن، بۇيرۇقلىرىمۇ ئېھتىمال دانا بولسا كېرەك، باتۇر بولسا كېرەك، بەگلىرىمۇ، خەلقىمۇ سادىق ئىكەن»①.

ئاقىلدارلارنى ئۇلۇغ ئاتاش ئادىتى

ئۇلۇغلۇق هازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا «ئۇلۇغلۇق» دەپ ئاتاۋاتقان سۆزنىڭ ئەينى. بىراق، قەدىمكى دەۋردىكى ئىستېمال مەنىسى بىلەن هازىرقى مەنىسىدە قىسمەن پەرق قىلىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىي «ئۇلۇغلۇق تەڭرىگە خاس» (I . 204) دەپ جۈملە تۈزگەن. بۇ، ئىسلام ئەقىدىسى بويىچە ئاللادىن باشقىلارغا «ئۇلۇغ» سۈپىتىنى قوللىنىش چەكلىنىدۇ، دېگەنگە يانداشقان هەدىسلەردە: سىلەر ئۇلۇغلۇق تالاشماڭلار، ئۇلۇغلۇق ئاللاغا خاس دېگەن كۆرسەتمە بار. بىراق، ئىسلامىيەتتىن بۇرۇن ئەجدادلار ياشتا چوڭلارنى «ئۇلۇغلۇق» سۈپىتى بىلەن ئاتايدىغانلىقىنى يۇقىرىقى سۆزدىن كېيىن كەلگەن يەنە بىر «ئۇلۇغلۇق» نى ئىزاهلىغاندا «ياشقا چوڭلۇق» دېگەن ئىزاهاتىدىن كۆرەلىدۇق. چۈنكى، ياشتا چوڭلار كۆپ ئىشلارنى باشتىن كەچۈرگەن، تەجرىبىلىك بولغاچقا، ئىشلارغا توغرا، هەق هۆكۈم قىلالايدۇ، باشقىلارغا توغرا يول كۆرسىتەلەيدۇ، دېگەن مەنىدىن چىقىپ شۇنداق ئاتايدىغان ئادەت شەكىللەنگەن بولسا كېرەك.

يەنە بىر ماقالدا: «ئۇلۇغنى ئۇلۇغلىسا قۇت كېلۈر» دېيىش بىلەنمۇ تۆھپىكار، ئاقىل، تەجرىبىلىك، ئىلىملىك، پىشقەدەم كىشىلەرنى ئۇلۇغلاش، ئۇلارنى هۆرمەتلەشنىڭ ئادەمگە قۇت ئېلىپ كېلىدىغانلىقىنى خۇلاسىلىگەنىدى. بۇ ئەنئەنە هەقىقەتەن تولىمۇ قىممەتلىك، چوڭلارنى چوڭ بىلىش، ئۇلارنى قەدىرلەش، هۆرمەت قىلىش مىللىتىمىزنىڭ ياخشى پەزىلەتلىرىدىن بىرى.

---

① «كۆلتىگىن مەڭگۈ تېشى» 3 ـ قۇر «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى» 81 ـ بەت.

بۇ ئەنئەنىنى تەرك ئەتسەك بەختسىزلىك يۈزلىنىدۇ.

چوڭلارنى «سىز»لەش، كىچىكلەرنى «سەن»لەش ئادىتى

ئۇيغۇرلار چوڭلارنى، ئاياللارنى، قېرىلارنى ھۆرمەت يۈزىسىدىن «سىز» دەپ ئاتايدۇ، كىچىك ئوغۇل بالىلار ۋە ئوغۇل ياشلارنى كۆپىنچە «سەن» دەپ مۇئامىلە قىلىدۇ. ئاتا ـ ئانىلارنى پەرزەنتلەرنىڭ بەزىلىرى «سىز» دەپ مۇئامىلە قىلسا، بەزىلىرى «سەن» دەپ مۇئامىلە قىلىدۇ. بىراق، بۇ يەردىكى «سەن»لەش ھەرگىزمۇ ھۆرمەتسىزلىك ئەمەس، بەلكى ئۆزئىنى تېخىمۇ يېقىن تۇتقانلىقتىن بىر خىل ئىپادىسى. قاراخانىيلار ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇن ئۇيغۇرلار بىلەن ئوغۇز، قىپچاقلاردا مۇئامىلە، مۇناسىۋەتتە «سىز» دېيىش بىلەن «سەن» دېيىش روشەن پەرق قىلغان. ئوغۇز، قىپچاقلار «سىز، سىزلەر»نى كۆپلۈك ئورنىدا ئىشلەتكەن، مۇئامىلە ـ مۇناسىۋەتتە چوڭ بولسۇن، كىچىك بولسۇن ھەممىسىگە «سەن»نى ئىشلەتكەن. ئۇيغۇرلار ھۆرمەت يۈزىسىدىن چوڭلارنى، ئاياللارنى ۋە بالىلارنى «سىز» دەپ ئاتىغان. مەھمۇد كاشغەرىي بۇ ھەقتە مۇنداق مەلۇمات بېرىدۇ: «ئەگەر تىڭشىغۇچى ياشانغانلىقى ۋە ئورنى ئۈچۈن ھۆرمەتلىنىدىغان ئادەم بولسا، تۈركلەر ئۇنىڭغا نىسبەتەن كۆپلۈك شەكلىنى قوللىنىدۇ، مەسىلەن: ‹بار› دېيىش ئورنىغا ‹بارىڭ› دەيدۇ، بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى بېرىڭلاردۇر. ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار بىرلىكتە ‹بار›، كۆپلۈكتە ‹بارىڭ› دەيدۇ. كۆپلۈك بەلگىسى بولغان ‹لار، لەر› نى چۈشۈرۈپ قالدۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا بىرلىكتە ھۆرمەتلەش ۋە سۆيۈمچانلىق ئۈچۈن ئاۋازال غۇنىلىك كاف (ɳ)، ئاندىن «z،ز» (zi ɳ)نى قوشىدۇ. دېمەك، ئوغۇز تىلىدا بىرلىكمۇ كۆپلۈك ئوستىگە كۆپلۈك قوشۇمچىسى قوشۇلغان بولىدۇ.» (Ⅱ . 59). «تۈركلەر ئىككىنچى شەخس بىرلىككە ھۆرمەت يۈزىسىدىن ‹باردىڭىز›

دەيدۇ، غۇنلىك « ŋ » ئەسلىي كۆپلۈك قوشۇمچىسى ئىدى، ئوغۇزلار بۇنى كۆپلۈك ئۇچۇن قوللىنىدۇ. ‹باردىڭىز، باردىڭلار› بۇ نۇقتىدا ئوغۇزلارنىڭ قوللىنىشى قائىدىگە ئۇيغۇن بولسىمۇ، لېكىن سۆزنىڭ چىرايلىق بولۇشى ۋە چوڭ بىلەن كىچىكنى پەرق ئېتىش يۇزىسىدىن ئالغاندا تۇركلەرنىڭ يەنىلا مۇۋاپىقتۇر» (II . 61). «سەن» سۆزىنى ئىزاھلاپ: «تۇركلەر بۇ سۆزنى بالىلارغا، خىزمەتچىلەرگە، ياشتا ۋە مەرتىۋىدە ئۆزىدىن تۆۋەن كىشىلەرگە ئىشلىتىدۇ. ئۆزىدىن چوڭ، ھۆرمەتلىك كىشىلەرنى ‹سىز› دەيدۇ. ئوغۇزلار بۇنىڭ تەتۇرىچە، چوڭلارنى ‹سەن›، كىچىكلەرنى ‹سىز› دەيدۇ. كۆپلۈك ئۇچۇنمۇ ‹سىز› نى ئىشلىتىدۇ. قائىدىمۇ شۇنداق، چۇنكى ‹سىز› كۆپلۈكنى بىلدۇرىدۇ» (I . 442) دەيدۇ. بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئۇيغۇرلار بۇ ئەنئەنىنى ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن. «سەن»لەش قوپالراق ئىبارە، بىراق يېقىنلىقنى ئىپادىلەيدۇ، «سىز» سىپايە ئىبارە، ئۇ تۇنۇمىغان كىشىلەرگە، چوڭلارغا، ھۆرمەتلىك كىشىلەرگە، ئاياللارغا ئىشلىتىلىدۇ.

يۇرت چوڭىنى ھۆرمەتلەش ئادىتى

ھەربىر يۇرت ـ مەھەللىدە ئاۋام ـ پۇقرانىڭ ئىشلىرىنى قوۋۇشتۇرىدىغان، ئۇلارغا يول كۆرسىتىدىغان، ئۇلارنى يېتەكلەيدىغان بىر ۋە بىرقانچە ھۆرمەتلىك چوڭلار بولىدۇ. ئۇيغۇرلار پەسكەش ئادەمنى ئوخشاتقاندەك، ئېسىل، ھۆرمەتلىك ئادەمنى ئېغىرلىقى ئەللىك ـ يۈز رىتىل كېلىدىغان بىر خىل چوڭ بېلىق «باشغان» غا ئوخشاتقان. بۇ يۇرت چوڭلىرى «بۇدۇن باشغانى» ئەلنىڭ باشلىقى دېگەنلىك ئىدى. (I . 570). بۇنىڭدىن قارىغاندا، قەدىمكى زامان ئادىتىدە بېلىقنىڭ ۋە بېلىقنىڭ سورتىنى سىمۇوللۇق ھالدا ياخشى ـ ياماننى ئادەملەرگە تىمسال قىلىش ئۇيغۇرلارنىڭ بىر ئەنئەنىسى بولغانىكەن.

تون كىيدۈرۈش يوسۇنى

تون كىيدۈرۈش، تون تەقدىم قىلىش قەدىمكى ئۇيغۇر - تۈركىي تىللىق خەلقلەردە ئومۇملاشقان ئەنئەنىۋى يوسۇن ئىدى. ئۇيغۇرلاردا دەسلەپ بەگلەرنىڭ قول ئاستىدىكى مۇلازىملارغا، تۆھپىكار ئەزىمەتلەرگە تون كىيدۈرۈش ئارقىلىق ئۇلارغا ئۇنۋان، مەرتىۋە بېرىش قائىدىسىدىن ئاۋام ئىچىدە تۆھپىكار، ئەل ئالقىشىغا ئېرىشكەن كىشىلەرگە تون كىيدۈرۈش مۇراسىمى ئۆتكۈزىدىغان ئادەت بارا - بارا ئومۇملىشىپ، ھازىرغىچە داۋاملاشقان، بۇ يوسۇنغا ئۇيغۇر خەلقى ھەرقاچان ژارىسلىق قىلىپ كەلمەكتە. بىز بۇ خىل يوسۇننىڭ قەدىمدىمۇ بارلىقىنى «دىۋان» ۋە «قۇتادغۇبىلىك»تىكى قىسقا ئۇچۇرلارغا ئاساسەن بايقايمىز. «دىۋان»دا «توناتتى» دېگەن سۆزگە: تون كىيدۈردى، تون ھەدىيە قىلدى دەپ يېشىم بېرىپ، ئارقىدىن «ئۇ ماڭا (ھەدىيە قىلىپ) تون كىيدۈردى» دېگەن. بۇنىڭ ئەسلىي مەنىسىنىڭ «تون ئاتتى ــ تون ئەۋەتتى» ئىكەنلىكى ئەسكەرتىلگەن (Ⅱ . 458). «قۇتادغۇبىلىك»تە ئۆگدۈلمىشنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن كۇنتۇغدى ئىلىگىنىڭ ئۇنىڭغا تامغا، ئۇنۋان، قوشۇن، ئات، تون ئىنئام قىلغانلىقى «ئاياق بەردى تامغا ئات، ئۇستەم قادۇت ــ ئۇنىڭغا تامغا، ئۇنۋان، قوشۇن، ئات، تون ھەدىيە قىلدى» (1766) دەپ بايان قىلىنغان. ئەمەلىيەتتە بۇ تون ئەمەل، دەرىجە، ئۇنۋانغا ۋەكىللىك قىلاتتى. كېيىنچە ئۇ تۆھپىگە، ھۆرمەتكە، قەدىر - قىممەتكە، ئەلنىڭ ئالقىشى، ئېتىراپ قىلىشىنىڭ سىمۋولىغا ئايلاندى. تون كىيدۈرۈلدى دېمەك ئەلنىڭ قەدىر - قىممەت تاجىنى كىيدى دېمەكتۇر. ئەل بەرگەن مەرتىۋە نېمىدېگەن قىممەتلىك!

ئۇلۇغلارنى تۆرگە ئېلىش

تۆر ئۇقۇمى ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى قەدىمكى كۆپ مەنىلىك سۆزى بولۇپ، بۇنىڭغا باغلانغان قائىدە - يوسۇنلار ناھايىتى كۆپ، ئۇ ئالدى بىلەن يۇقىرى، ئالىي، ھۆرمەتلىك ئورۇن مەنىسىنى بېرىپ، خاقانلارنىڭ ئورنىنى «تۆر» دەپ ئاتىغان. كېيىن مانا شۇ «تۆر» ئاساسىدا قانۇن «تۆرۇ» دەپ ئاتىلىپ، تۆرنى يىلتىز قىلىپ تۇرلەنگەن. خەلقنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرىمۇ، ئوردىنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرىمۇ شۇنىڭدىن ئېلىنىپ «تۆرۇ» دەپ ئاتالغان. «تۆرۇ» بىلمىگەن ئادەم ئەيىبلىك، بىلىمسىز، پەزىلەتسىزلىكتە ئەيىبلەنگەن. بىز تىلغا ئېلىۋاتقان «تۆر» ئورۇن، جاي مەنىسىدىكى تۆر بولۇپ، ئۇ قائىدە - يوسۇنلىرىمىزنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنىنى تەشكىل قىلغانىدى. «تۆر، ئۆينىڭ تۆرى. تۆرگە ئۆت» (III . 168) دېگەندەك. ھەربىر ئىشنىڭ قائىدە - يوسۇنى بولىدۇ. چوڭلار بىلەن كىچىكلەر تەڭ بولالمايدۇ، ئاقىللار بىلەن ئەقىلسىزلار تەڭ بولالمايدۇ، ئۇلۇغلار بىلەن پەسلەر ھەمداستىخان بولالمايدۇ. ھەربىر ئادەمنىڭ جەمئىيەتتە تۇتقان ئورنى، تۆھپىسى، ھۆرمىتىگە مۇناسىپ سورۇندىمۇ ئورنى ئوخشاش بولمايدۇ. بۇ ئاساسەن، شۇ ئادەمنىڭ قابىلىيىتى، بىلىمى ۋە پەزىلىتىگە يارىشا ئۇنى تۆرگە ئېلىش، پەگاھتا قويۇش بەلگىلىنىدۇ. تۆر چوقۇم ئۆزىگە مۇناسىپ ئادەمنى تېپىشى قەتئىي ئەمەل قىلىش لازىم بولغان يوسۇنلارنىڭ بىرىدۇر.

بىلىملىك، ئالىم كىشىلەرنى «تەڭز» دېيىش

مىللەتنىڭ بەزى قائىدە - يوسۇنلىرى ھەرىكەت شەكلىدە ئىپادە قىلىنسا، بەزىلىرى يۇرۇش - تۇرۇش، ھەر خىل ماددىي بۇيۇملاردا ئىپادىلىنىدۇ. بەزى ئادەتلەر تىل ئادىتى شەكلىدە

ئىپادىلىنىدۇ. تىل ئادىتىمۇ مىللەتنىڭ مۇھىم ئەنئەنىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، نۇرغۇن ئۇقۇم ـ چۈشەنچىلەرنى تىل ئادىتىگە ئاساسەن ئىپادىلەپ قالماي، بەلكى بەزى ھۆرمەت، مۇھەببەت، سەممىيەت ئادەتلىرىنى ئىپادىلەيدىغان تىل ئادەتلىرى نۇرغۇن ئىدى. «دىۋان»دا تىل ئادىتىگە دائىر خېلى كۆپ ئۆرنەكلەر كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، بىلىملىك ئادەملەرنى دېڭىزغا ئوخشىتىپ «تەڭىز بىلگە» ــ بىلىمى چوڭقۇر، ئالىم دەپ ئاتاش ئادىتى ئۇمۇملاشقان (Ⅲ. 595)، «تەڭىز»نىڭ ئەسلىي مەنىسى «چوڭقۇر»، «تېرەن» دېگەنلىك ئىدى. مانا شۇنىڭدىن چىقىپ چوڭقۇر دېڭىزنى «رىڭ تەڭىز» دەپ ئاتىغان، چوڭ نەرسىلەرنىمۇ «تەڭىز» دەپ ئاتىغان. ئالىملارنى بۇ نام بىلەن ئاتاش خەلقىمىزنىڭ ئالىملارغا بولغان ھۆرمىتى، ئاشۇنداق چوڭقۇر بىلىملىك ئالىم بولۇشقا بولغان ئارزۇسى ئىدى.

بىلىملىك ئادەمنى «تەڭرىكەن» دەپ ئاتاش

«دىۋان»دا يەنە مۇنداق بىر مەلۇمات خاتىرىلەنگەن: خۇدا ئۇرغۇر كاپىرلار ئاسمانىنى «تەڭرى» دەيدۇ. ئۇلار كۆزلىرىگە چوڭ كۆرۈنگەن ھەرقانداق نەرسىنى ــ ئېگىز تاغ، يوغان دەرەخلەرنىمۇ «تەڭرى» دەيدۇ. شۇڭا، بۇنداق نەرسىلەرگە سەجدە قىلىدۇ. ئۇلار يەنە بىلىملىك ئادەمنى «تەڭرىكەن» دەيدۇ. بۇنداق ئازغۇنلۇقتىن خۇدا ساقلىسۇن (Ⅲ. 515). بۇ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر ـ تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئادىتىدىكى بىر ئالاھىدىلىك ئىدى. ئۇلارنىڭ چۈشەنچىسىدە (شامان دىنى ئەقىدىسى بويىچە) ئەڭ ئالىي تەڭرى كۆك تەڭرى ئىدى. تۇغۇلماق، ئۆلمەك، بەختلىك بولماق، بەختسىز بولماق، ياخشىلىققا ئېرىشمەك، يامانلىق كۆرمەكنىڭ ھەممىسى مانا شۇ كۆك تەڭرىنىڭ ئىلكىدە دەپ قارايتتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، تاغلار، دېڭىزلار، چوڭ دەرەخلەر، كۈن، ئاي قاتارلىق يورۇقلۇق

ئەلچىلىرىنى ھەم كۆك تەڭرىنىڭ ئۆزلىرىگە ئاتا قىلغان نېمەتلىرى دەپ قارىغاچقا، دەريانىمۇ تەڭرى، تاغنىمۇ تەڭرى سۇپەتلىرى بىلەن سۇپەتلەپ ئاتاش ئادىتى بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن: «تەڭرىتاغ، ئاي تەڭرى، كۆك تەڭرى» دېگەنگە ئوخشاش. شۇنىڭدەك بىلىملىك ھەكىم ۋە ھاكىملارنىمۇ «تەڭرىكەن» دېگەن. بۇ تەڭرى بىلەن تەڭ قويغانلىق ئەمەس، بەلكى تەڭرىدەك ئۆزىدە نۇرغۇن ئىقتىدارنى ھازىرلىغان ئادەم ئىكەن، دېگەن مەنىدىكى سۆز ئىدى. ئۇلار ھەرگىزمۇ ئادەمنى تەڭرى قىلىۋالمايتتى. ئالىم كىشىلەر پاراسەتلىك بولىدۇ، باشقىلار بىلمىگەن نۇرغۇن نەرسىلەرنى بىلىدۇ، باشقىلار قىلالمىغان خېلى - خېلى ئىشلارنى قىلالايدۇ. بىلىملىك ئادەملەر يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئېيتقاندەك: «بىر ئادەم مىڭ ئادەم قىلغان ئىشنى قىلالايدۇ». بىلىملىك ئادەم دۇنيانى سورىيالايدۇ، خەلقىگە بەخت - سائادەت ئاتا قىلالايدۇ. بىلىملىك ئادەملەر ئەلنى توغرا يولغا باشلىيالايدۇ. يەنە شۇنداق سان - ساناقسىز ئىشلار بىلىملىك كىشىلەر ئارقىلىق بولىدۇ. شۇڭا، بەزى دىنىي ئەقىدىلەردە «ئالىملار پەيغەمبەرلەرنىڭ ۋارىسلىرىدۇر» دېيىلگەن. ئالىملار شۇنداق قابىلىيەتلىك بولغاچقا، خەلقىمىز قەدىمكى زامانىدا ئۇلارنى «تەڭرىدەك قابىلىيەتلىك ئىكەن» دېگەن مەنىدە، «تەڭرىكەن» دېگەن سۆزنى ئىشلەتكەن. مەھمۇد كاشغەرىي مەخسۇس «تەڭرىكەن» دېگەن سۆزنى ئىزاھلاپ: «تەڭرىگە ئىبادەت قىلىدىغان ئالىم، روھانىي، زاھىت، كاپىر (مۇسۇلمان بولمىغان) تۈركلەر تىلىدا» (Ⅲ. 531) دېگەن. بۇ يەردە يەنە بىر ئىش ئايان بولىدۇ. بەزى دىنىنىڭ روھانىيلىرى، زاھىتلىرى ئۆزلىرىنى خۇددى تەڭرىنىڭ ئەلچىسىدەك كۆرسىتىپ، ئۆزىگە تەڭرى ئاجايىپ كامالەتلەرنى ئاتا قىلغاندەك، نۇرغۇن ئىشلارنى ئۆز قولى بىلەن بىر تەرەپ قىلىۋاتقاندەك، كىشىلەرنىڭ تەقدىرى مانا شۇ روھانىيلارنىڭ پوزىتسىيەسى بىلەن بىر تەرەپ بولىدىغاندەك سىرلىق سۇپەتتە بولۇۋېلىپ، ئۆزلىرىنى تەڭرىنىڭ

ئورنىغا قويۇۋالغان. مانا شۇ سەۋەبلىك كىشىلەر ئۇلارنى يۇقىرىقىدەك نام بىلەن ئاتىغان.

دانىشمەن ئەرلەرنى «يۈگۈرۈك بىلىگ» دەپ ئاتاش

ئەسلىدە «يۈگۈرۈك» دېگەن سۆز ئاتلارنىڭ يۈگۈرۈكلۈكى، چاپقۇرلۇقىغا قارىتىلىپ ئېيتىلىدىغان سۆز بولۇپ، ئوغۇزلاردا بۇ سۆزنى دانىشمەن ئەرلەرگىمۇ ئىشلىتىپ «يۈگۈرۈك بىلىگ» دەپ ئاتاش ئادىتى بولغان. بۇ ئەمەلىيەتتە بىلىملىك، تەدبىرلىك، ھازىرجاۋاب، كاللىسى ئىشلەيدىغان دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بىللە بىلىملىك ئەرلەرنى «تەرىڭ بىلىگ» دەپ ئاتاش ئادىتىمۇ بولغان (III . 505)، «تەرىڭ» — چوڭقۇر دېگەن مەنىدىكى سۆز بولۇپ، ئۇ بىلىمى چوڭقۇر ئادەم دېگەن مەنىنى بېرەتتى.

ئۇلۇغلارغا تىل تەگكۈزمەسلىك

خۇددى ھازىرقى زاماندا «تىل» دېگەن ئىبارە كۆپ خىل مەنە ۋە مەزمۇندا قوللىنىلىپ، 1. تىل — گەپ - سۆزدىكى تىلنى، 2. تىل — جاسۇس، ئەسىر دېگەن مەنىنى، 3. تىللاش، ھاقارەتلەش مەنىسىنى، تىل تەگكۈزۈش، تىللاش ھەم ھاقارەتلەش مەنىلىرىنى بىلدۈرگەنگە ئوخشاشلا قەدىمكى زاماندىمۇ شۇنداق كۆپ خىل مەنىدە قوللىنىلغان. مەھمۇد كاشغەرىي «تىل» غا تۆت خىل ئىزاھات بەرگەن: 1. سۆزلەش، گەپ قىلىش مەنىسىدىكى تىل يەنى «ئەدەپ ئەردەم باشى تىل» دېگەندە، ئەدەپ - ئەخلاق سۆزلىگەن سۆزدىن يەنى تىلدىن باشلىنىدۇ دېگەن مەنىدە، 2. ئۇيغۇر تىلى، خەنزۇ تىلى دېگەن مەنىدە، 3. «جاسۇس مەنىسىدە» دۈشمەندىن تىل تۇتتى شەكلىدە، 4. تىللاش، ھاقارەتلەش مەنىسىدە كەلگەن ۋە ئۇ بەگكە تىل تەگكۈزدى دەپ ئىزاھلانغان.

بىز يۇقىرىدا «ئۇلۇغلارنى ئۇلۇغلىسا قۇت كېلىدۇ» دېگەن

مەنىنى شەرھلەپ، ئۇيغۇرلاردا ئۇلۇغلارنى يەنى ئادىل بەگلەرنى، بىلىملىك ئالىملارنى، قەھرىمان سەركەردىلەرنى، چوڭلارنى ئۇلۇغلاش، ئۇلارنى ھۆرمەت قىلىش ئەنئەنىسى بارلىقىنى ئېيتقانىدۇق. مانا شۇنىڭ يەنە بىر تەرىپىدە ئۇلۇغلارنى تىللاش يەنى تىل تەگكۈزۈش پەزىلەتسىزلىك بولۇپ ھېسابلىنىدىغانلىقى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يۇقىرىقى قىسقا ئىبارىسىدىن مەلۇم بولماقتا. بەگلەر، ئۇلۇغلار دېگەن ئەلنىڭ تۇۋرۇكى، خەلقنىڭ سەركىسى، مىللەتنىڭ باشچىسى، ئۇلارغا تىل تەگكۈزۈش ئەلۋەتتە سۆكۈلۈشى، ئەيىبلىنىشى كېرەك. بىر مۇتەپەككۇر مۇنداق دېگەن: «قايسى خەلقتە ئۇلۇغ ئالىملىرىنى ھەقىقىي قەدىرلەيدىغان ئادەت بولسا، ئۇلار رونىق تاپىدۇ، خار بولمايدۇ». شۇنىڭدەك قانداق ئەلدە ئۇلۇغ كىشىلىرىنى ھۆرمەتلىمەي ئۇلارنى ھاقارەتلىسە، ئۇلارغا تىل تەگكۈزسە، ئۇ ئەل تېز ئارىدىلا گۇمران بولىدۇ، يەنى چىقىش يولىنى تاپالمايدۇ، قاراڭغۇ زۇلمەتكە پاتىدۇ.

ئەقىدىگە باغلانغان يوسۇنلار

ئىنسانلار قەدىمدىن بېرى ئەقىدە - ئېتىقادتىن ئايرىلمىدى. ئېتىقاد تۇرمۇشنىڭ بارلىق قاتلاملىرىغا چوڭقۇر سىڭىپ كەتكەن. نۇرغۇن قائىدە - يوسۇنلار ئېتىقاد ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. مەھمۇد كاشغەرىي قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەقىدە - ئېتىقادىغا باغلانغان بەزى قائىدە - يوسۇنلاردىن ئۇچۇر بەرگەن بولۇپ، ئۇ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇن ۋە ئىسلامىيەتتىن كېيىن شەكىللەنگەن تۇرمۇش ئادەتلىرىنى تەتقىق قىلىشتا بىرىنچى قول مەنبە بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

بايات ــ تەڭرى چۈشەنچىسى

«دىۋان»نىڭ III تۇم 235 - بېتىدە «بايات» سۆزىنى چۈشەندۈرۈپ «ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ ئېتى» دېگەن. يەنە بىر جايدا بۇ سۆزنى ئىزاھلاپ: «خۇدا ئۇرغۇر كاپىرلار ئېگىز، چوڭ نەرسىلەرنى تەڭرى دەيدۇ» دېگەن.

قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتىشى بويىچە «بايات»، «تەڭرى» ھازىر قوللىنىلىۋاتقان «خۇدا» (پارسچە)، «ئاللا» (ئەرەبچە) ئاتالغۇلىرى بىلەن باراۋەر ئاتالغۇ بولۇپ، تۈركىي تىللىق خەلقلەر ناھايىتى قەدىمدىن بېرى «تەڭرى» سۆزىنى «ياراتقۇچى، ئىگە، قۇدرەت ئىگىسى، ھەممىگە قادىر...» قاتارلىق مەنىلەردە چۈشىنىپ كەلگەن. قەدىمكى شامان ئېتىقادىدىمۇ تەڭرى بار، مانى دىنىدىمۇ تەڭرى بار، بۇددا دىنىدىمۇ تەڭرى بار، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان خاقانىيە ئۇيغۇرلىرى تەڭرىنى ئەرەبچە

«ئىلاھ، ئاللا» دەپ ئاتىماستىن، بەلكى بەزىدە «تەڭرى» دەپ، كۆپىنچە «بايات» دەپ ئاتىغان. شەرقىي ئۇيغۇرلار كۆپىنچە «تەڭرى» سۆزىنى ئىشلەتكەن. خاقانىيە ئۇيغۇرلىرى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ئۆزلىرىنىڭ تىل ئادىتى ۋە ئەنئەنىسىگە ئاساسەن، ئىلاھنى «بايات» دېگەن نام بىلەن ئاتىغان. يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» تە «تەڭرى»نىمۇ، «بايات»نىمۇ، «ئىلاھ»نىمۇ، «رەب»نىمۇ قوللانغان، بىراق «بايات» ئەڭ كۆپ قوللىنىلغان. «قۇتادغۇبىلىك»تىكى تەڭرى ناملىرىنى ئىستاتىستىكا قىلىپ: «ئەسلىي تېكىست (O)، كېيىن قوشۇلغان نەسرى مۇقەددىمە (A)، نەزمىي مۇقەددىمە (B) لەرنى قوشۇپ ھېسابلىغاندا 6774 بېيىت بار، بۇ بېيىتلاردا ئىسلام ئىلاھىنىڭ نامى 235 قېتىم تىلغا ئېلىنىدۇ؛ 173 بېيىتتا «بايات» دەپ ئاتىلىدۇ، 26 بېيىتتا «تەڭرى» دەپ ئاتىلىدۇ؛ 21 بېيىتتا «ئىدى» (ياكى «ئىزى») دەپ ئاتىلىدۇ. ئالتە بېيىتتا «ئىلاھ» دەپ ئاتىلىدۇ؛ 9 بېيىتتا «رەب» دەپ ئاتىلىدۇ[1]» دەپ مەلۇمات بېرىدۇ. بىراق 692 ـ بېيىتتا «خالىق» دەپمۇ ئاتالغان.

«تەڭرى» سۆزى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 3 ـ ئەسىرلەردىن بۇرۇنلا ھۇن تىلىدا بار ئاتالغۇ بولۇپ، ئۇلار ئۆزىنىڭ شامان تەڭرىسىنى شۇنداق دەپ ئاتىغان، ئۇنىڭغا «ئاسمان، كائىنات، ئالەم، ياراتقۇچى، باشقۇرغۇچى، ھەممىدىن يۇكسەك، مەڭگۈ ھايات ــ ئۆلمەيدىغان، قۇدرەتلىك» دېگەندەك مەنىلەر يۇغۇرۇلغان. ھۇنلاردا «تەڭرىقۇت» ــ تەڭرى ئاتا قىلغان سەلتەنەت ئىگىسى، «مەڭگۈ تاش» تا «ئۆد تەڭرى ياشار، كىشى ئوغلى قۇپ ئۆلگەلى تۇرمىش»[2] (تەڭرى ياشايدۇ، ئىنسان بالىسى ئۆلۈش ئۈچۈن تۇرغىلىكەن) دېگەندەك ئاتاشلار بار. مانا شۇ ھۇنلاردىن تارتىپ كۆكتۈرك خانلىقى، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى، قوچو ئۇيغۇر خانلىقى، قاراخانىيلار خانلىقىغىچە ئۇيغۇرلار قايسى دىنغا ئېتىقاد قىلمىسۇن «تەڭرى» ئۇقۇمىنى ھەرگىزمۇ تاشلاپ قويمىغان. ئەگەر زۆرۈرىيەت يۈزىسىدىن باشقا دىنلارنىڭ

خۇدالىرىنى ئاتاشقا توغرا كەلگەندىمۇ، قەدىمدىن بېرى ئادەتلىنىپ كەلگەن كۆك تەڭرىسى، شامان ئىلاھىنىڭ نامى بولغان تەڭرىنى قوشۇپ ئاتىغان.

زورو ئاستر دىنىنىڭ خۇداسىنىڭ نامىنى «تەڭرى تەڭرىسى خورمۇزدا»، بۇددا دىنىنىڭ خۇداسىنى «تەڭرى تەڭرىسى بۇرخان»، مانى خۇداسىنىڭ نامىنى «تەڭرى تەڭرىسى مانى بۇرخان» دەپ ئاتاپ، ئۆزىنىڭ ئەنئەنىۋى تەڭرى نامىنى ئاتاپ ئېتىقاد قىلىۋەرگەن. بۇ يەردە دىققەتكە سازاۋەر بىر نۇقتا شۇكى، خاقانىيە ئۇيغۇرلىرى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن تارتىپ «دىۋان» يېزىلىشقىچە بىر ئەسىردىن ئارتۇق ۋاقىت ئۆتكەن، ئىسلام دىنى بەرپا بولغىلى 400 يىلدىن ئاشقان بولسىمۇ، ئۇيغۇرلار ئەرەبچە «ئىلاھ»، «ئاللا»، پارسچە «خۇدا» ناملىرىنى قوللانماستىن، ئىسلام ئىلاھىنىڭ شان ـ شەرىپىگە يەنە بىر خۇدا نامىنى ـــ «بايات»نى ئىجاد قىلىپ، بۇ نام بىلەن ئىسلام ئىلاھى نامىنى ئىپادىلىگەن. بىز «بايات» دېگەن نامنىڭ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى باشقا دىنلاردا قوللىنىلغان ئاتالغۇ ئىكەنلىكىنى بىلمەيمىز. «دىۋان»دا ئوغۇزلارنىڭ 22 ئۇرۇقىنىڭ ئىچىدە 9 ـ قاتاردا سانالغان ئۇرۇقنىڭ نامى «بايات» ئىدى. بۇ نام ئوغۇزلار غەربكە كۆچۈپ كېلىشتىن بۇرۇن بار ئىدى، بىراق ئۇنىڭ «تەڭرى»نىڭ نامىدا قوللىنىلغانلىقى ھەققىدە بىرەر ئۇچۇردىن ۋاقىپ ئەمەسمىز. «بايات»نىڭ مەنىسى «دۆلىتى ۋە ھەممە نەرسىسى تەل، باي» دېگەن مەنىدە بولۇپ، بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي يىلتىزىمۇ «باي»دۇر. بۇ نام مەھمۇد كاشغەرىي سانىغان ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ 9 ـ قاتاردا سانالغان «ئىسلامدىكى ئاللانىڭ ئەڭ مۇھىم سۈپىتىنىڭ بىرى، غەنى» يەنى ھەممىدىن باي دېگەن سۈپىتى ئىدى. باي بولغانلىقى ئۈچۈن ھەممىگە قادىر بولالايتتى، يەنە بەزىلەرنىڭ تىلىگەن تىلەكلىرىنى ئورۇندىيالايتتى. شۇڭا، بۇ نامنى «ئاللا» نامىدا قوللانغان. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئۇيغۇرلار قەدىمكى زاماندا ھەرقانداق بىر يېڭى شەيئى

ۋە يېڭى خۇشاللىقنى قوبۇل قىلىشتا، ئۇنى قارىسىغىلا، ئۆلۈك كۆچۈرۈپ قوللانماستىن، بەلكى ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىسى، تىل ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن مۇۋاپىق ھالدا ئۇنىڭغا نام، ئىسىم قويغان. شۇنچە تەقۋادار ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ بۇ پىرىنسىپقا قەتئىي ئەمەل قىلىپ، ئەسىرىنى «بايات ئاتى بىرلە سۆزىنگ باشلادىم» دەپ باشلىغان. مۇنداق مىللىي روھ ۋە ئىجادچانلىق قەدىمكى ئۇيغۇر ئەنئەنىسىنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى ئىدى.

ئىسلام دىنى ئادىتى بويىچە ئىمان كەلتۈرۈش

ئۇيغۇر خەلقى، جۇملىدىن بىر قىسىم تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر 950 ـ يىللىرى ئەتراپىدا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدى. ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىش، ئىسلام دىنىنىڭ مۇرىتىغا ئايلىنىش ئۈچۈن ئاللاغا ئىمان كەلتۈرۈش كېرەك ئىدى. بۇ ئىسلام دىنىنىڭ ئېتىقاد ئادىتىدىكى بىر ئالاھىدىلىك. مەھمۇد كاشغەرىي بۇ ئادەت ھەققىدە مەلۇمات بېرىپ: «ئىقرار قىلدى، ئىمان كەلتۈردى، قۇل ئاللانىڭ ئەلچىلىرىگىمۇ ئىشەندى» (III . 576) دېگەن. بۇ ئىسلام ئېتىقادىدىكى ئادەت بولۇپ، ئىسلام دىنىغا كىرگەن ئادەم ئاۋۋال ئاللانىڭ بىرلىكىگە، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋە باشقا پەيغەمبەرلەرنىڭ ئاللانىڭ ئەلچىسى ئىكەنلىكىگە مۇتلەق ئىشىنىدىغانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان سۆزدۇر. بۇ ئەرەب تىلىدا: «لائىلاھە ئىللەللا، مۇھەممەدۇن رەسۇلىللا» دېگەن شاھادەت كەلىمىسى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ئەگەر ئىمان ئېيتمىغان بولسا مۇسۇلمان ھېسابلانمايدۇ.

قامانلارنىڭ رەم سېلىشى ھازىرمۇ داۋاملاشماقتا

ئۇيغۇرلاردا «پالچى»، «رەممال» دېگەن بىر ئۇقۇم بار. بۇ پال سالىدىغان، رەم باقىدىغان كىشىلەرنى كۆرسىتىدىغان خاس

ئاتالغۇ. بۇ نام نەچچە مىڭ يىللاردىن بېرى ئىزچىل داۋاملىشىپ ھازىرغىچە كەلگەن. بۇ جەرياندا نۇرغۇن دىنلار ئالماشقان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئادەت يەنىلا ھەرقايسى دىنلارنىڭ يوپۇقى بىلەن يوپۇقلىنىپ داۋاملىشىۋەرگەن. ئۇ بىر خىل سېھىرلىك كۈچى بار نەرسىدەك يەنىلا كىشىلەرنى جەلپ قىلىپ كەلدى. ئۇيغۇرلاردا «رەمگىمۇ ئىشەنمە، رەمسىزمۇ يۈرمە» دەپ ماقاللارمۇ بارلىققا كەلگەن. بۇنىڭدىن ئۇلارنىڭ رەمگە ئىشەنمىسىمۇ، يەنىلا رەم ئارقىلىق ئۆزىنىڭ كەلگۈسىگە بولغان ئىنتىلىشى ۋە قىزىقىشىنى ئىپادىلىگەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىي پال سالدى، رەم باقتى دېگەن سۆزنىڭ قارخانىيلار دەۋرىدە «ئىرقلادى» دەيدىغانلىقىنى تىلغا ئېلىپ «قام ئىرقلادى — رەممال پال سالدى، رەممال رەم باقتى» (III. 600) دېگەن جۈملىنى تۈزگەن. يۇقىرىقى جۈملىدىكى «قام» دېگەن سۆز بىزنىڭ دىققىتىمىزنى قوزغايدۇ. ئۇ شامان دىنىنىڭ قامانلىرىنى بىلدۈرىدىغان «قام» ئىدى. بۇنىڭدىن بىز رەمماللىقنىڭ قامان دىنىنىڭ دىنىي ئادەتلىرىنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز. پال سېلىشنىڭ تۈرلۈك ئۇسۇللىرى بولغان. مەھمۇد كاشغەرىي پال سېلىشنىڭ مۇنداق بىر تۈرىدىن خەۋەر بەرگەن. «سۆرپىلەدى — قۇمۇلاق سالدى، پال باقتى. ئول ئەرڭەك بىلە سۆرپىلەدى — ئۇ بارماقلىرى بىلەن قۇمۇلاق سالدى» (III. 601). قۇمۇلاق سالدى دېمەك پال تاشلىرى ۋە بارماقلىرى بىلەن پال سالغانلىقىنى بىلدۈرگەن.

كېچىدە ئاڭلانغان ئەرۋاھلارنىڭ گۇڭ - گۇڭ ئاۋازى

«روھلار» ھەققىدىكى چۈشەنچە ئەڭ قەدىمكى ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىن تارتىپ ھازىرقى زامانىۋى دەۋرگىچە ئىزچىل داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان قاراشلارنىڭ بىرى. بۇ خىل ئەقىدە

تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەردىمۇ، تەرەققىي قىلمىغان ئەللەردىمۇ بار. «روھلار» ھەققىدىكى قاراشلارنىڭ مەزمۇنى ناھايىتى كۆپ ھەم بۇ ناھايىتى سىرلىق دىنىي ئەقىدىلەر بىلەن يوپۇقلانغاچقا، بۇ ھەقتە كېسىپ بىرەر ھۆكۈمگە كېلىش مۇمكىن ئەمەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە روھلارنىڭ ھايات بولىدىغانلىقى، ئۇلار بىر ھالەتتىن يەنە بىر مەۋجۇتلۇق ھالىتىگە ئۆتۈپ ياشايدىغانلىقى ھازىرقى ئىلىم - پەن ئۇزلۇكسىز تەتقىق قىلىۋاتقان بىر ئىش. قەدىمكى ئۇيغۇر - تۈركىي تىللىق خەلقلەردە روھلار توپلىشىپ ئۆزى ھايات ۋاقتىدا تۇرغان شەھەر - يېزىلىرىغا كېلىپ زىيارەت قىلىدۇ، دەپ قارايدىغان بىر چۈشەنچە بارلىققا كەلگەن. «تەگى» كېچىلەردە ئاڭلىنىدىغان گۈڭ - گۈڭ ئاۋاز، تۈركلەر شۇنداق قارايدۇكى، ئۆلۈكلەرنىڭ روھلىرى ھەر يىلى بىر كېچە توپلىشىپ، ئۆزلىرى ھايات ۋاقتىدا ياشىغان شەھەرلىرىگە كېلىپ شەھەر ئاھالىسىنى زىيارەت قىلىدۇ. كېچىدىكى مۇشۇ گۈڭ - گۈڭ ئاۋازغا كىم يولۇقۇپ قالسا ئۆلىدۇ. بۇ تۈركلەردە كەڭ تارقالغان بىر خىل چۈشەنچە (III . 317).

روھلار ھەققىدىكى چۈشەنچە ھەرقايسى مىللەتلەردە ئوخشاش بولمىغان مەزمۇن ۋە شەكىلدە ئەكس ئېتىپ كەلدى. خەنزۇلاردىكى پوجاڭزا ئېتىپ يامان روھلارنى قوغلاش ئادىتى بولسۇن، تۈركلەردىكى ياغ پۈرتىش قاتارلىق ئۇسۇللار بىلەن روھلارنىڭ زىيانكەشلىكىدىن ساقلاشنى ئۇمىد قىلىش ئادىتى بولسۇن، بۇ قەدىمدىن بېرى ئىزچىل داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بىر ئادەت. ھازىر ئۇيغۇرلاردا ئۆلۈكلەرنىڭ روھلىرى پەيشەنبە كۈنى كەچتە كېلىپ ئۆز ئىگىلىرىنىڭ ئۆيىنىڭ ئەتراپىدا دۇئا تەلەپ قىلىپ تەلمۈرۈپ تۇرىدىكەن، ئۇلارغا ئاتاپ دۇئا قىلغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ روھلىرى جانلىنىپ ئۇلۇغ سەپەرگە ئاتلىنالايدىكەن، دېگەندەك چۈشەنچىلەر بار. شۇڭا، «ئازنا ئاخشىمى قىلدۇق» دەپ پەيشەنبە كۈنى نەزىر - چىراغ قىلىش، دۇئا - تەكبىر ئۆتكۈزۈش، مانا شۇ چۈشەنچە ئاساسىدا كېلىپ چىققان. مەھمۇد كاشغەرى

غەرىي بەرگەن يۇقىرىقى مەلۇمات ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنلا تارقالـ
غان بىر چۈشەنچە بولۇپ، كېچىدە بەزى خېيىم ـ خەتەرگە ئۇچـ
رىغان كىشىلەرنى روھلارنىڭ گۇڭ ـ گۇڭ ئاۋازىنىڭ تەسىرىدە
ئۆلگەن دەپ قارىغان.

بۇ قەدىمكى ساددا چۈشەنچە شەكىللەندۈرگەن خۇراپىي ئاڭ،
شۇنى بىلمەك كېرەككى، ئۆلگەن روھلارنىڭ بۇ دۇنيا بىلەن
مۇناسىۋىتى بولمايدۇ. تىرىكلەر ھەرگىزمۇ روھلارغا موھتاج
ئەمەس. ئەگەر ھازىرقى زامان دىنىي ئەقىدە بويىچە قارىغاندا،
ئۆلۈكلەرنىڭ روھى تىرىكلەرنىڭ دۇئاسىغا موھتاج بولىدىكەن.

كاككۇك سۆڭىكىنى ئەپسۇندا پايدىلىنىش

قەدىمكى دىنىي ئېتىقاد ئادىتى بويىچە كېسەللىك،
بەختسىزلىك ۋە خېيىم ـ خەتەرلەرنى ئەپسۇنچىلارنىڭ ئەپسۇن
ئوقۇشى بىلەن قايتۇرغىلى بولىدۇ دەپ قارىلاتتى. شامان
باخشىلىرى، كېيىن پەيدا بولغان داخان، جىنكەش ۋە سېھىر
قىلغۇچىلار ھەر خىل ھايۋان ۋە قۇشلارنىڭ سۆڭىكىگە ئەپسۇن
ئوقۇپ، شۇ ئارقىلىق ئادەمگە تەگمەكچى بولغان ھەر خىل
كۆڭۈلسىزلىكلەرنى، ئاغرىق ـ سىلاقنى كۆچۈرمەكچى
بولۇشاتتى. «دىۋان»دىكى مەلۇماتتىن قارىغاندا، كاككۇك
سۆڭىكىنىمۇ ئەپسۇندا ۋە سېھىرگەرلىكتە ئىشلەتكەنلىكىنى
بىلدۇق (II . 418). قاراخانىيلار دەۋرىدە ئۇيغۇرلار گەرچە ئىسلام
دىنىغا ئېتىقاد قىلغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ دەۋردە ئەپسۇنچىلار
ئىسلام بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ يەنىلا ئەپسۇنچىلىق بىلەن
شۇغۇللانغان. بۇ ھەقتە «قۇتادغۇبىلىك»تە مۇنداق مەلۇماتلار بار:

4361. بۇلاردىن قالسا، باردۇر ئەپسۇنچىلار،
پەرى ـ جىنلىق كېسەل داۋالاۋچىلار.

4362. ئاشۇلار بىلەن ھەم قوشۇلماق كېرەك،
پەرى - جىنلىق كىسەلنى ئوقۇتماق كېرەك.

4364. تېۋىپلار تەن ئالماس ئۇلار سۆزىنى،
ئۇلارمۇ، تېۋىپقا ئۆرەر يۈزىنى.

4365. بىرى دەر: دورا يەپ كېسەل ساقىيار،
بىرى دەر: قاچار جىن، ئېسىلسا تۇمار.

بىز يۇقىرىقى بايانلاردىن ئۆز دەۋرىدىكى تېۋىپلار بىلەن ئەپسۇنچىلار ئوتتۇرىسىدا بولغان ئۆتكۈر زىددىيەتنىڭ ئىپادىسىنى كۆردۇق. ئەپسۇنچىلار كېسەلنى جىن چاپلاشقانلىقىدىن بولىدۇ، ئۇنىڭغا ئەپسۇن ئوقۇش ئارقىلىق ۋە تۇمار ئېسىش بىلەن بەدەندىكى كېسەللىك ئاسارىتىنى ھەيدەش ئارقىلىق كېسەل داۋالاشنى تەشەببۇس قىلغان. تېۋىپلار كېسەلگە دورا بىلەن تاقابىل تۇرۇشنى تەكتىلىگەن. ئەمەلىيەتتە بۇ زىددىيەتتە تېۋىپلارنىڭ تۇتقان يولى ئىلغار ۋە قانۇنىيەتكە ئۇيغۇن بولغان يول ئىدى. ئەپسۇنچىلارنىڭ تۇتقان يولى بولسا ئېزىتقۇ يول ئىدى. چۈنكى، كېسەل ئەپسۇن ئوقۇش بىلەن ساقايمايتتى. ئەپسۇسكى، بۇلار «قۇرئان»نى، «خۇدا»نى شېپى كەلتۈرۈپ سۆزلىگەچكە، دەرھال ئىنكار قىلغىلى بولمايتتى، شۇڭا يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ بۇ جەھەتتە كەسكىن بىر تەرەپتە تۇرماي، مۆتىدىل يول تۇتۇش بىلەنلا بۇ زىددىيەتتىن ئۆزىنى قاچۇرغان. شۇنداق بولغاچقا، ئەپسۇنچىلىق، داخانلىق ھازىرغىچە خەلقىمىز ئىچىدە داۋاملىشىپ كەلمەكتە. ئېتىقاد، ئەقىدە بىلەن كېسەلنى ئارىلاشتۇرۇۋۇتمەسلىك كېرەك. كېسەللىك دېگەن بەدەندىكى خىلىتلارنىڭ ئۆزگىرىشى، تەڭپۇڭلۇقنىڭ بۇزۇلۇشى بىلەن كۆرۈلىدىغان فىزىيولوگىيەلىك، ئاناتومىيەلىك ھادىسىلەرنىڭ بىرى. ئۇنى پەقەت دورا بىلەن تەڭشەش -

تەڭپۇڭلاشتۇرۇش ياكى ئېغىر بولسا ئوپېراتسىيە قىلىپ داۋالاشتىن باشقا چارە يوق.

مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلارنى «تات» دەپ ئاتاش

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا مەھمۇد كاشغەرىي «تات» دېگەن سۆزنىڭ ئىشلىتىلىشى ھەققىدە ناھايىتى قىممەتلىك تارىخىي ئۇچۇردىن مەلۇمات بەردى.

«تات» پۈتۈن تۈركلەرنىڭ نەزىرىدە پارسچە سۆزلىشىدىغان كىشى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: «تاتنىڭ كۆزىگە ئۇر، تىكەننىڭ تۈۋىگە». تات ــ توخسى، ياغمىلارنىڭ نەزىرىدە مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلار. مەن بۇنى ئۇلارنىڭ ئۆز يۇرتلىرىدا ئاڭلىدىم. «تات تاۋغاچ» دەيدىكەن. بۇ «ئۇيغۇر ۋە چىنلىق» دېگەن بولىدۇ. يۇقىرىدىكى ماقال بۇلارغا (ئۇيغۇر بىلەن چىنلىقلارغا) قارىتىپمۇ ئېيتىلىدۇ، چۈنكى ئۇلار ۋاپاسىز كېلىدۇ. شۇڭا، تىكەننى يىلتىزىدىن كېسىش لازىم بولغاندەك، ئۇيغۇرلارنىڭمۇ كۆزىگە ئۇرۇش لازىم، دېمەكچى. يەنە بىر ماقالدا مۇنداق كەلگەن: «تاتسىز تۈرك بولماس، باشسىز بۆك بولماس». بۇنىڭ مەنىسى باشسىز بۆك بولمىغاندەك، پارسلارسىز تۈركمۇ بولمايدۇ (II . 410).

ئۆز دەۋرىدىكى تارىخىي مۇناسىۋەت كەلتۈرۈپ چىقارغان يۇقىرىقى قائىدىنى مۇنداق بىرقانچە تەرەپتىن مۇھاكىمە قىلىش مۇمكىن:

بىرىنچى، «تات»نىڭ ئېتمولوگىيەلىك مەنىسى. «تات» سۆزى تۆمۈر، قىلىچ، پىچاق، قىڭراق قاتارلىق تۆمۈر ۋە تۆمۈر سايمانلارغا نەملىك سەۋەبلىك چۈشىدىغان تات، ھازىر ئۇنى «دات» دەيمىز. ئۇ تۆمۈر، سۇ تەركىبىدىكى ئوكسىگېننىڭ ئوكسىدلىنىشىدىن پەيدا بولىدۇ، «دات»نى تۆمۈر ئوكسىد دەيدۇ. ئۇ تۆمۈرنى چىرىتىپ كاردىن چىقىرىدۇ. مۇشۇنىڭدىن

چىقىپ، قەلبى بۇلغانغان كىشىلەرنىمۇ «قەلبى داتلاشتى» دەپ ئوبرازلىق مەنىدە ئەيىبلەش ئادىتى بار. مانا شۇ مەنىدىن چىقىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپ قىرلىق، كۆپ مەنبەلىك مەدەنىيەتنى قوبۇل قىلغانلىقىغا ئاساسەن تۈركىي ئالاھىدىلىكنى ساپ ساقلاپ قالغان باشقا قەبىلىلەر ئۇيغۇرلارنى «تاتلار» دەپ ئاتاش ئادىتى شەكىللەنگەن.

ئىككىنچى، يۇقىرىقى بايانداا «پارسچە سۆزلىشىدىغان كىشى» دېگەن ئېنىقلىما بار. بۇنىڭدىن پارسلار ئەمەس، بەلكى پارسچە سۆزلىشەلەيدىغان كىشىلەرنىمۇ «تات» دەپ ئاتىغانلىقى چىقىدۇ. پۈتۈن تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر ئىچىدە ئەڭ بۇرۇن شەھەرلەشكەن مەدەنىيەت باسقۇچىغا كىرگەن ھەم دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرى بىلەن سودا ـ سېتىقچىلىققا ئادەتلەنگەن ئۇيغۇرلار كۆپ خىل تىل بىلىشنى دۇنيا مەدەنىيىتىگە يانداششىنىڭ مۇھىم قورالى دەپ بىلگەن ھەم كۆپ تىل بىلىش ماھىرلىرى ھېسابلانغان. ئۇيغۇر زىيالىيلىرى سانسكرىت تىلى، خەنزۇ تىلى، پارس تىلى، ئەرەب تىلى، توخرى تىلى، سوغدى تىلى، قىتان تىلى قاتارلىق تىللارنى بىلەتتى. ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ئاربىدا خەنزۇ تىلىنى بىلىدىغانلار بار ئىدى ھەم ئۇلار بىلەن تۈرلۈك سودا ۋە مەدەنىي ئالاقىلەردە بولاتتى. بۇ خىل ئالاھىدىلىك باشقا تۈركىي تىللىق قەبىلىلەردە يوق ئىدى. مانا شۇ جەھەتتىن چىقىپ ئۇيغۇرلارنى پارسلاشتى، پارسچە سۆزلەشتى، تاۋغاچلاشتى، تاۋغاچچە سۆزلەشتى، چىنلىقلاشتى، چىنچە سۆزلەشتى، دەپ قاراپ، بۇنى ئۇلارنىڭ ياتلىشىشى، بۇلغىنىشى ۋە «تاتلىشىشى» دەپ قارىغاچقا، ئۇيغۇرلارنى «تاتلار» دەپ ئاتىغان.

بۇ كۆزقارىشىمىزنى يەنىلا «تات»نىڭ يەنە بىر خىل ئىپادىلىنىشى ھەققىدە كەلتۈرگەن «قىلىچ داتلاشسا ئىش بۇزۇلىدۇ، ئادەم داتلاشسا ۋۇجۇدى بۇلغىنىدۇ» دېگەن ماقالغا مەھمۇد كاشغەرىي بەرگەن تۆۋەندىكى بايانلار باشقا تۈركىي

تىللىق قەبىلىلەرنىڭ ئۇيغۇرلارنى ۋاپاسىزلىقتا، بۇلغانغانلىقتا ئەيىبلەشكە ئاساس قىلىۋالغان سەۋەبنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى تەسەۋۋۇر قىلىش پۇرسىتىنى بېرىدۇ: «قىلىچنى دات باسسا، يىگىتنىڭ ھالى خارابلىشىدۇ، تۈرك پارس خۇلقىغا ئۆگىنىپ قالسا، ۋۇجۇدى بۇلغىنىدۇ، بۇ ماقال كىشىنى قايتماس باتۇر بولۇشقا، ھەر نەرسىنىڭ ئۆز جىنسى بىلەن ياشىشى لازىملىقىغا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ» (II . 410). بۇ بىر قىسىم تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ بېكىنمىچىلىك خاھىشىدىن بارلىققا كەلگەن ماقال بولۇپ، بۇلار پارسلارنى يامان كۆرگەن، ئۇلارنى ۋاپاسىز ئاتىغان. شۇڭا، پارسلار بىلەن ئارىلىشىپ ياشىغان، ئۇلارنىڭ تىل، مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىپ ئۇلارنىڭ مىجەز - خۇلقىنى ئۆزلەشتۈرۈۋالغان ئادەمنى ۋۇجۇدى بۇلغىنىدۇ، دەپ قارىغان. مەھمۇد كاشغەرىي «ئادەم تاتلاشسا» دېگەن ئىبارىنى «تۈرك پارس خۇلقىغا ئۆگىنىپ قالسا، ۋۇجۇدى بۇلغىنىدۇ» دېگەندە، «ئۇيغۇر» دېگەن ئىبارىنى نەزەردىن ساقىت قىلىپ «تۈرك» ئۇقۇمىنى قوللىنىدۇ. بۇنىڭدا «تۈرك» دېگەن ئۇقۇمنىڭ ئىچىدە «ئۇيغۇر»نىڭ بارلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ئۈچىنچى، يۇقىرىقى مەلۇماتتىن ئىككى خىل ئايرىما مەلۇم بولىدۇ. پۈتۈن تۈركلەرنىڭ چۈشەنچىسىدە «پارسچە سۆزلىشەلەيدىغان كىشى (پارسلارمۇ شۇنىڭ ئىچىدە)، يەنە بىرى، توخسى، ياغمىلارنىڭ نەزىرىدىلا «مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلار». مەھمۇد كاشغەرىي: «مەن بۇنى ئۇلارنىڭ ئۆز يۇرتىدا ئاڭلىدىم» دەيدۇ. بۇ مەنىدە «كاپىر ئۇيغۇرلار» دېگەن مەنىنى بەرگەن. يەنە بىر مەنىدە «تاۋغاچلارنىڭ يۇرتىدا ياشىغان ئۇيغۇرلار» دېگەن مەنىدىمۇ كېلىپ، «تات تاۋغاچ» دەپ ئاتىغان. مەھمۇد كاشغەرىي بۇنى چۈشەندۈرۈپ ئۇيغۇرلار تاۋغاچ يۇرتىدا ياشىغانلىقى ئۈچۈن، شۇنىڭدىن چىقىپ شۇنداق ئاتىغانلىقىنى ئەسكەرتىپ ئۆتىدۇ. بۇ مەنىدىن ئالغاندا، بۇ تۇرپان ئۇيغۇرلىرىدىن كۆرە كۆپىنچە گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنى كۆرسەتسە

كېرەك دەپ قارايمىز.

تۆتىنچى، يۇقىرىقى مەلۇماتتىكى «مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلار» دېگەن ئىبارىگە دىققەت قىلىمىز. قاراخانىيلار دەۋرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ قاراخانىيلارغا قاراشلىق زېمىنىدا ياشىغانلىرى 950 ـ يىللاردىن كېيىن مۇسۇلمان بولغان. قوچو خانلىقىغا قارايدىغان، گەنجۇ خانلىقىغا قارايدىغان ئۇيغۇرلار مۇسۇلمان بولمىغان. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى مانى دىنىدا بولسا، بەزىلىرى بۇددا دىنىدا، يەنە بەزىلىرى شامان دىنىدا ئىدى. كۇچادىن تارتىپ تاكى غەربتە قەشقەر، بالاساغۇن، ئامۇ، سىر دەريا بويلىرىدىكى، جەنۇبتا خوتەن رايونلىرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ھەممىسى ئىسلام دىنىدا ئىدى. شۇ سەۋەبلىك خاقانىيە ئۆلكىسىدىكى ئۇيغۇرلار ئومۇمەن «تۈرك» نامىدا ئاتالىپ، مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلار «ئۇيغۇر تاتلار» دەپ ھاقارەت نامىدا ئاتالغان. بۇ ئۇلارنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلمىغانلىقىغا بولغان نارازلىقى سەۋەبلىك ئۇلارنى قارىلاش، يامان كۆرۈش ھېسسىياتىنىڭ ھەم بىر ئىپادىسى ئىدى.

بەشىنچى، يۇقىرىقى بايانلارنىڭ ئارقىسىدا مۇنداق بىر ماقالىنى بېرىدۇ: «تاتسىز تۈرك بولماس، باشسىز بۆك بولماس» (Ⅱ. 410). گەرچە مەھمۇد كاشغەرىي بۇ ماقالىنىڭ مەنىسىنى: باشسىز بۆك بولمىغانغا ئوخشاش، پارسلارسىز تۈرك بولمايدۇ» دەپ يەشكەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ يەردە يەنە بىر مەنە بار. ئالدى بىلەن مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يېشىمىگە يانداشقاندا، پارسلار بىلەن تۈركلەر ـ ئۇيغۇرلارنىڭ بىللە ياشىغان تارىخى ئىنتايىن ئۇزۇن، پارسلار بىلەن تۈركلەر مەدەنىيەت جەھەتتە بىر ـ بىرىگە زور دەرىجىدە تەسىر قىلىپ، بىر ـ بىرىگە سىڭىشتى. تىل جەھەتتىمۇ بىر ـ بىرىگە كۆپ تەسىر كۆرسەتتىشتى. تۈركىي تىللىق خەلقلەر پارس تىلىدىن خېلى كۆپ ئىبارىلەرنى قوبۇل قىلغان بولسا، پارسلارمۇ تۈركىي تىلدىن نۇرغۇن ئىبارىلەرنى قوبۇل قىلدى، كېيىم ـ كېچەك، يېمەك ـ ئىچمەك جەھەتتىمۇ

كۆپ جەھەتتە ئورتاقلىق بارلىقى ھەققىدە «دىۋان»دا خېلى كۆپ مەلۇماتلار بار. دېمەك، بۇ ماقالىنىڭ مەنىسىدىن پارسلار تۇركلەردىن ئايرىلالمايدۇ، تۇركلەر پارسلاردىن ئايرىلالمايدۇ، دېگەن مەنىنى چىقىرىش مۇمكىن. ئىككىنچى قاتلام مەنىدە، ئۇيغۇرلارسىز تۈرك بولمايدۇ، دېگەن مەنىنى ئۇقتۇرىدۇ. تارىخىي تەرەققىيات نۇقتىسىنەزىرىدىن قارىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ پۈتكۈل تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ ھاياتىدا تۇتقان ئورنى ئىنتايىن مۇھىم. ھۇن دەۋرىدە بولسۇن، كۆكتۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق تارىخىدا بولسۇن، كېيىن قۇرۇلغان گەنجۇ، قوچو، قاراخانىيلار قاتارلىق خانلىقلاردا بولسۇن ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ ھاكىمىيەتلەردە يادرولۇق رول ئوينىغانلىقىنى تارىخىي مەلۇماتلار ئىسپاتلاۋاتىدۇ. شۇنداق كۆپ خىل ئاممىلارنى ھېسابقا ئالغاندا، ئۇيغۇرلارسىز تۈرك بولمايدۇ، دېگەن بۇ يەكۈن ئۆز دەۋرىدىكى تارىخىي، ئىجتىمائىي رېئاللىققا ئۇيغۇن قاراش ئىدى.

تۇزنى ئۇلۇغلاش ئادىتى

تۇز ئۇيغۇر ـ تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئاش تېتىتقۇسى. تۇز بىلەن تاماق ئىستېمال قىلىشنىڭ ئىختىرا قىلىنىشى ئۇيغۇر ـ تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئىنسانىيەتنىڭ تاماق مەدەنىيىتىگە قوشقان مۇھىم بىر تۆھپىسى ئىدى. مانا شۇنىڭدىن باشلاپ تۇزنى ئۇلۇغ بىلىش خەلقىمىز تۇرمۇشىدا مۇھىم بىر ئەنئەنىگە ئايلاندى. ئۇيغۇرلاردا «تۇزۇڭنى يەپ تۇزلۇقۇڭنى چاقاي»، «تۇز ھەققى»، «تۇزدەك تېتىپ ئۆتۈپ كېتىمەن» دېگەندەك ماقال ـ تەمسىل، قەسەم، ئىدىيوم سۆزلىرى ناھايىتى كۆپ. ھەتتا نىكاھلانغان قىز ـ يىگىتكە نىكاھنىڭ چىكى باغلىنىشى ئۇچۇن تۇزغا چىلانغان نان يېگۈزۈش ئادىتىمۇ بار. ئۇنىڭدىن باشقا «تۇزنى دەسسىسە يامان بولىدۇ»، «تۇزنىڭ ھەققى»، «تۇزكورلۇق قىلماق» دېگەندەك پەرھىز سۆزلىرى ھەم

ۋاپاسىزلىقنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر بار. مانا شۇ ئادەتلەرنىڭ تېگى ـ تەكتىنى سۈرۈشتۈرگەندە، بۇ تۈنۈگۈن ياكى بۈگۈن شەكىللەنگەن ئادەت ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ يىلتىزىنىڭ ناھايىتى چوڭقۇر ئىكەنلىكىنى بىز «دىۋان»دىكى قىسقىچە بىر ئۇچۇردىنلا ھېس قىلىپ قالدۇق. مەھمۇد كاشغەرىي دەۋرىدە ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇنلا خۇددى بىز ھازىر «ئاش» ئۇقۇمىنى «تۇز» ئۇقۇمىدا ئىپادىلەپ، «ئېشىمنى يېگەن»، «ئېشىمنى يەپ قازىنىمنى چاقتى» دېگەن سۆزلەرنى «تۇزۇمنى يېگەن»، «تۇزۇمنى يەپ تۇزلۇقۇمنى چاقتى» دەپ ئىپادىلىگەندەك، ئۇلارمۇ ئاشنى تۇز ئۇقۇمى بىلەن ئىپادىلىگەنىكەن: «تۇزغۇلاندى ــ ئول ماڭا تۇزغۇلاندى، يەنى ئۇ ماڭا تاماق تەقدىم قىلدى» (Ⅲ. 278). دېمەك، «تۇز بەردى» دېگىنى ئاش بەردى دېگەننى ئىپادە قىلغان. بۇ يەردە تۇزنى ئۇلۇغلاش دېگەن ھەرگىزمۇ ئۇنىڭغا چوقۇنۇش، تەڭرى قىلىۋېلىش مەنىسىدىكى ئىش ئەمەس، بەلكى ئۇ تۇزنى خاسىيەتلىك بىلىش، تۇز ھەققىنى ئادا قىلىش، تۇزنى يېگەندىن كېيىن ئۇنىڭغا ۋاپادارلىق قىلىش، ۋاپاسىزلىق قىلماسلىق قاتارلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيتتى. يەنى نانىنى، ئاشنى ئۇلۇغلاشنىڭ سەۋۋىلۇق ئىپادىلىنىشى ئىدى. تۇزنى خاسىيەتلىك بىلىشنى ھەرگىزمۇ خۇراپاتلىق دەپ قاراشقا بولمايدۇ.

«پىشانىسى كەڭلىك»نى بەخت نىشانى دەپ قاراش

قەدىمكى ئۇيغۇر ـ تۈركىي تىللىق خەلقلەردە ئادەمنىڭ فىزىيولوگىيەلىك قۇرۇلمىسىغا قاراپ، ئۇنىڭ بەخت ئىقبالىغا باھا بېرىش، چېھرىدە ئىپادىلەنگەن ئالامەتلەر ئارقىلىق ئۇنىڭ خاراكتېر ـ مىجەزىگە باھا بېرىش ئادەمنىڭ ئىچكى دۇنياسى بىلەن تاشقى دۇنياسى ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىشنى چۈشىنىش ئۈچۈن قىلىنغان تىرىشچانلىقلىرىنىڭ بىرى ئىدى. بىزنىڭ

بايقىشىمىزغا قارىغاندا، قاراخانىيلار دەۋرىدە پىسخولوگىيە ئىلمى خېلى تەرەققىي قىلىپ، ئادەمنىڭ تاشقى قىياپىتى بىلەن ئىچكى دۇنياسىنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە مەلۇم ئىلمىي ئاساسلارغا ئىگە بولغانلىقى مەلۇم. «دىۋان»دىن بىز پەقەت «پېشانىسى كەڭ ئادەم» دېگەن مەنىنى ئۇقتۇرىدىغان «ئالىنلىخ» دېگەن سۆزنىلا ئۇچراتتۇق، بىراق «قۇتادغۇبىلىك»تە پىسخىك دۇنيا بىلەن فىزىيولوگىيەلىك ئالاھىدىلىك ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ھەققىدە يەكۈنلەنگەن خېلى كۆپ مەنبەلەرنىڭ بارلىقىنى كۆرەلەيمىز. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئالدى بىلەن ئىنسان تەبىئىتى ۋە ئىنسان خاراكتېرىنى مۇھاكىمە قىلغاندا نەسىل، تۇغما ئالاھىدىلىك مەسىلىسىگە ئەڭ ئېتىبارلىق ئىلمىي مەسىلە سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلىدۇ. دۆلەت ئاپپاراتلىرىغا ئادەم قويۇشتا نەسلى ئېسىل ۋە ئېرىغ بولۇشى كېرەك دەپ قارىغان. بۇ خاراكتېرشۇناسلىقتا ئاۋۋال دۇچ كېلىدىغان ئۆتكەل ئىدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ خاراكتېرشۇناسلىق ئىلمى نۇقتىسىنىڭ ئىككىنچى قەدىمىنى قىياپەتكە، يەنى فىزىيولوگىيەلىك ئالاھىدىلىككە قاراتقان. ئۇنىڭ نەزەرىيەسىنىڭ چىقىش نۇقتىسى «چىرايلىق، ئۆلچەملىك يارالغان ئادەمنىڭ ئىچكى دۇنياسىمۇ چىرايلىق بولىدۇ» دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. «ئادەمنىڭ ئىچكى دۇنياسىغا تاشقى كۆركى گۇۋاھ، تېشىنى كۆرۈپ ئىچىنى پەرەز قىل، ئىچى تېشىدەك، تېشى ئىچىدەك بولىدۇ». بۇ بايانلار شەرق خەلقلىرى ئارىسىدىكى «چىراي قەلبنىڭ دېرىزىسى» دېگەن چۈشەنچىنىڭ 11 ـ ئەسىردىكى ئىلمىي يېشىمى ئىدى.

2086. بويى بەك ئۇزۇننى خوپ كۆرمەس بىلىم،
تولا قىسقا بولسا، بولماس خۇش پىچىم.

2089. پاكار، ئۆزى ئاجىز، ئاچچىقى يامان،
بۇ ئاچچىق نەدە، شۇندا جاڭجال ھامان.

ھۆسەيىن ۋائىز كاشىفىنىڭ «مۇسۇلمانلاردا گۈزەل ئەخلاق» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق دەلىللىنىدۇ: «نۇشىرۋاننىڭ زامانىدا ھۆكۈمالار پاراسەت بابىدا كىتاب بەرپا قىلىپ بەرگەنىدى. نۇشىرۋان ھەمىشە ئۇنى ئەستايىدىل كۆرۈپ، ئۇنىڭ مەزمۇنى بويىچە ھۆكۈم يۈرگۈزەتتى.

بىركۈنى بىر پەتەك كىشى كىرىپ:

— ماڭا بىرى زۇلۇم قىلدى، — دەپ ئەرز قىلدى.

نۇشىرۋان:

— مەن پاراسەت كىتابىدىن پەتەك كىشىلەرنىڭ خۇنۇك، ھىيلىگەر ۋە زالىم بولىدىغانلىقى توغرىسىدىكى مەزمۇنلارنى كۆرگەن. بۇ ئالامەتلەر سەندە بار ئىكەن، شۇڭا زۇلۇم قىلغۇچى سەن ئۆزۈڭ، — دېدى.

— ئۇ مەندىنمۇ پەتەكتۇر، — دېدى ئۇ كىشى.

ئۆزىنىڭ رەقىبىنى ھازىر قىلغانىدى، بۇ كىشى راستتىنلا ئەرز قىلغۇچىدىنمۇ پەتەك ئىكەن. نۇشىرۋان ئىشىنىڭ ھەقىقىتىنى بىلىپ ئەرز قىلغۇچىنىڭ دادىغا يەتتى.»

«كەللە ۋە دېمىنە» دېگەن ئەسەردىن مۇنداق بىر بايانىنى ئۇچرىتىمىز: «پاراسەتلىك ئۆلىمالار ۋە دانىشمەن پازىللارنىڭ ئېيتىشىچە، ئەگەر كىمنىڭ ئىككى چىشىنىڭ ئارىسى كەڭ ۋە يىراق بولسا، ئوڭ كۆزى سول كۆزىدىن كىچىكرەك بولسا ۋە نەزىرى تېز بولۇپ، كۆز ئۇچىدا ئىشارەت قىلغان بولسا، بۇرنى سول تەرەپكە مايىل بولۇپ، تولا ۋاقىتلاردا يەرگە قارىغان بولسا، شۇنىڭ ئىپلاس زاتىدا مەككارلىق، ئالدامچىلىق ۋە پىتنە ـ پاساتلارنىڭ ھەممىسى جەملەنگەن بولىدۇ» دېيىلگەن. بۇ ئەسەر زامانىمىزدىن ئاز دېگەندە 1500 يىل بۇرۇن بارلىققا كەلگەن. بۇنىڭدىن قارىغاندا، قىياپەت ئىلمىنىڭ شەرقتە ناھايىتى قەدىمدىن تەتقىق قىلىنىشقا باشلىغانلىقى ئايان بولىدۇ.

مەھمۇد كاشغەرىي مەلۇمات بەرگەن پىشانىسى كەڭ ئادەم دېگەن چۈشەنچە ھازىرقى ئۇيغۇرلاردىمۇ ئىزچىل داۋاملىشىپ

كېلىۋاتقان، ئالدى ئوچۇق، قولى كەڭ، بەختلىك بولۇشنىڭ نىشانى دەپ قارىلىدىغان ئالامەتلەرنىڭ بىرى. بۇ ھەقتە «قىياپەتۇل بەشەر» دېگەن ئەسەرنىڭ «پېشانە ئالامەتلىرى بايانىدا» دېگەن ماۋزۇسىدا مۇنداق خاراكتېر بېرىدۇ: «ئەگەر كىشىنىڭ پېشانىسى كەڭ بولۇپ، سىزىقى بولماي تېكىس (توز) بولسا ۋە ئۇنىڭدىن باشقا ئالامەتلەر بولمىسا، ئۇ شۇ كىشىنىڭ ئۆچخور، پەيلى يامان، يالغانچى، ئالدامچى، تەكەببۇر ۋە ھاۋايى ـ ھەۋەسكە بېرىلگۈچى كىشى ئىكەنلىكىگە دەلىلدۇر.

ئەگەر پېشانىسى ئوتتۇرا ھال بولۇپ، ئوتتۇرىسىدا سىزىقلىرى بولسا، بۇ شۇ كىشىنىڭ راست سۆزلۈك، دوستقا سادىق، ئەقىل ـ تەدبىرلىك ۋە بەخت ـ سائادەتلىك بولماقلىقىغا دەلىلدۇر. ھەر كىشىنىڭ پېشانىسى تار بولسا، بۇ شۇ كىشىنىڭ ھاياسىز، نادان، قورقۇنچاق، پالاكەت ۋە نىجىس ئىكەنلىكىنىڭ دەلىلدۇر.»[1].

ئومۇمەن، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يۇقىرىقى پېشانە ھەققىدە بەرگەن ئۇچۇرى، ئۆز دەۋرىدىكى خەلق ئىچىدىكى قىياپەت ھەققىدىكى چۈشەنچە ئادەتلىرىنىڭ بىر ئىپادىسى ئىدى دەپ ئېيتىشقا ھەقلىقمىز.

قەسەم قىلىش ئادىتى

ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا قوللىنىۋاتقان «قەسەم» سۆزى ئەرەب تىلىدىن كىرگەن سۆز، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «ئاند» دېيىلەتتى. ئانت دېمەك، ئەڭ ئالىي ۋەدە، گۇۋاھلىق ۋە نىيەتنى ئىپادىلەش ۋاستىسى. ئۇنىڭدا ئانت ئىچكۈچى مەلۇم بىر ئىشقا ۋەدە قىلسا، مەلۇم ئىشنى قىلىشقا نىيەت قىلغان بولسا، تەڭرىنى گۇۋاھقا تارتىپ، تەڭرىنى شېپى كەلتۈرۈپ تۇرۇپ دېگىنىنىڭ راستلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. يەنە ئەگەر بىر ئادەم بىر كىشىدىن بىرەر ئىشتا گۇمانلانغان بولسا، شۇ گۇمانىنى

مۇقىملاش ياكى يوققا چىقىرىشتا بىر قارارغا كېلەلمىسە، شۇ كىشىنى ئانت ئىچىشكە مەجبۇرلايدۇ. قەدىمكى زامان ئادەتلىرىدە ئاسمان تەڭرىسى ئۇرسۇن، تۆمۈر ئۇرسۇن، تۆمۈر قانغا بويالسۇن، دېگەندەك ئاند قىلىش ئادەتلىرى بولغان. ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئانتنىڭ مەزمۇنىدا ئۆزگىرىش بولدى. يەنى بىر ئاللا نامىدا قەسەم قىلىدۇ، بەزىدە قۇرئان تۇتۇپ قەسەم قىلىدۇ. قەسەمنىڭ خاراكتېرى ناھايىتى ئېغىر بولغاچقا، ئىسلامدا كەلسە ـ كەلمەس قەسەم قىلىش چەكلەنگەن. «قەسەمخور ئادەم قىيامەتتە يۈزىنىڭ قەتئىي گۆشى يوق ھالەتتە ھەشر قىلىنىدۇ» دېگەندەك ھەدىسلەرمۇ بار. قەسەم قىلىش دېگەن تېخى قانۇن مۇنتىزىملاشمىغان دەۋرلەرنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، بەزى ئىشلارنى دەللىلەشتە دىنىي يول بىلەن تەڭرى ھەققىدە قەسەم قىلدۇرۇش ئۇسۇلى بىلەن دەللىلەيتتى. بۇنى ھەرگىزمۇ قانۇننىڭ ئورنىغا قويۇشقا بولمايدۇ. ئەڭ مۇھىمى ئەملىيەتكە، دەلىل ـ ئىسپاتقا، قانۇنغا ئاساسلىنىش كېرەك. قەسەم بىر خىل بولسىمۇ، قەلب كۆپ خىل بولغاچقا، نەتىجە ئوخشاش بولمايدۇ.

مىنىلمەيدىغان، سېغىلمايدىغان ئۇلاغ ــ ئىزۇق

مەھمۇد كاشغەرىي «ئىزۇق» دېگەن سۆزنى ئىزاھلاش يۈزىسىدىن مۇنداق بىر ئادەتتىن مەلۇمات بەرگەن: «ئىزۇق» دېگەن سۆز «قۇتلۇق، مۇبارەك نەرسە، ئىرىملىق نەرسە» دېگەن مەنىدىكى سۆز بولۇپ، ھەرقانداق تەۋەررۈك، ئەتىۋارلىق، قۇتلۇق نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى مۇشۇ نامدا ئاتالغان. مانا شۇنىڭدىن چىقىپ، مىنىلمەيدىغان، سېغىلمايدىغان، ئۆز ئىختىيارىغا قويۇپ، ئۆزلىرى بىلەن ھەمراھ قىلىپ بىللە ئېلىپ ماڭمىدىغان ئۇلاغلارنىمۇ «ئىزۇق» دەپ ئاتىغان. مەھمۇد كاشغەرىي: «ئۇنىڭغا يۈك ئارتىلمايدۇ، ئۇنىڭ سۈتى سېغىلمايدۇ، يۇڭىمۇ قىرقىلمايدۇ، ئىگىسى ئۇنى بىرەر نەرسىگە ئاتاپ ساقلايدۇ» (I . 89) دېگەن.

قارىغاندا بۇ قەدىمكى ئەقىدىگە باغلانغان بىر قائىدە بولسا كېرەك. ئۇنى «قۇتلۇق، مۇبارەك» نامىدا قەدىرلىگەنلىكىگە قارىغاندا، ئۇنى ئۆز ئېتىقادىدىكى مەلۇم بىر «ئەۋلىيا ـ ئەنبىيالار» نىڭ ئىشلىتىشىگە قالدۇرغان ۋە شۇنىڭغا ئاتالغان بولۇشى مۇمكىن.

قىلىچنى يالىڭاچلاپ ئالدىغا كۆندىلەڭدەك قويۇش

تۈركىي تىللىق خەلقلەر نەچچە يۈز قەبىلە ۋە ئۇرۇقتىن تەشكىل تاپقانىدى. نۇرغۇن قائىدە ـ يوسۇنلاردا ئورتاقلىق، بىرلىك بولسىمۇ، يەنە بىر قىسىم ئادەتلەر خاس بىر قەبىلىنىڭ ئۆزىگە خاس بولاتتى. بىراق، «دىۋان»دا قەبىلىلەر ئارىسىدىكى تىل جەھەتتىكى بەزى دىيالېكت پەرقلىرىنى كۆرسەتكەن بولسىمۇ، قائىدە ـ يوسۇن جەھەتتىكى پەرقلەر ھەققىدە كۆپ مەلۇمات بەرمىگەن. پەقەت «تۆمۇر» دېگەن سۆزنى ئىزاھلاپ، قىرغىز، ياباقۇ، قىپچاق قاتارلىق قەبىلىلەرگە خاس قائىدە بولغان مۇنداق بىر ئەنئەنىنى تونۇشتۇرغان: «تۆمۇر، كۆك تۆمۇر بىكار تۇرماس» دېگەن ماقالنى بەرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ يەنە بىر مەنىسى بارلىقىنى تىلغا ئېلىپ: «قىرغىز، ياباقۇ، قىپچاق ۋە باشقا خەلقلەر قەسەم ئىچكەندە ياكى ۋەدە قىلغاندا، قىلىچنى يالىڭاچلاپ، ئالدىغا كۆندىلەڭ قويىدۇ ـ دە، «بۇ كۆك قۇرسۇن قىزىل چىقسۇن، دەيدۇ، بۇ ۋەدە بۇزۇلسا قىلىچ قانغا بويالسۇن، تۆمۇر ئۆچ ئالسۇن دېگەن بولىدۇ. چۈنكى، ئۇلار تۆمۇرگە ھۆرمەت قىلىدۇ» (I . 468)دېگەن.

تۆمۇرنى ئۇلۇغ بىلىپ، ئۇنى ۋاستە قىلىپ قەسەم قىلىش، يۇقىرىدا سانالغان بەزى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ، بولۇپمۇ تېخى مۇسۇلمان بولمىغان تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ قائىدە ـ يوسۇنى ئىدى. ئىسلامغا ئەقىدە قىلغان خەلقلەردە ئاللانىڭ نامىدىن باشقا ھەرقانداق نەرسىنى ۋاستە قىلىپ ياكى شۇ

نەرسىنىڭ نامى بىلەن قەسەم قىلىش گۇناھ، شەك كەلتۈرۈش ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭدىن قارىغاندا، 11 ـ ئەسىرلەردە قىپچاق، ياباقۇ ۋە قىرغىز قاتارلىق قىر ـ سەھرا قەبىلىلىرىنىڭ تېخى ئىسلام دىنىغا كىرمىگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. بىز تۆمۈرنى ئۇلۇغ بىلىشنىڭ سەۋەبىنى، «كۆك تۆمۈر بىكار تۇرماس» دېگەن ماقالنى شەرھلىگەندە قىسقىچە چۈشەندۈرۈگەنىدۇق. «قىلىچ قانغا بويالسۇن، قىلىچ ئۇرسۇن» دېگەن قەسەم ئەلۋەتتە قىلىچنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى ئۇرۇشلاردا، جازادا ئالاھىدە رول ئوينىغانلىقى، جان ئالىدىغانلىقى ئۈچۈن ئىدى. قىلىچ يەپ ئۆلۈش تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر ئۈچۈن تولىمۇ خورلۇق، ھاقارەتلىك بىر ھال بولغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

قۇربانلىق قىلىش ئادىتى

«دىۋان»دا «ياغىش ـــ قۇربانلىق» سۆزى ئىزاھلىنىپ، «ئىسلامدىن بۇرۇنقى تۈركىلەرنىڭ بىرەر ئىش يۈزىسىدىن ياكى تەڭرىگە يېقىنلىقىنى بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن بۈتلارغا ئاتاپ سويىدىغان قۇربانلىقى» (III . 11) دېيىلگەن.

ھازىر «قۇربانلىق» دېيىلسە كىشىلەرنىڭ كۆز ئالدىغا ئىسلام دىنىنىڭ قۇربانلىق قىلىش ئادىتى كېلىدۇ. چۈنكى، ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئۇيغۇرلار ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامدىن تارتىپ ۋاجىپ بولغان قۇربانلىق قىلىش ئادىتىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلدى. بىراق، ئىسلامىيەتتىن بۇرۇن ئۇيغۇرلار بۇرخانغا ئاتاپ نەزىر ـ چىراغ قىلاتتى، ئۇنىڭغا ئاتاپ مال سويۇپ، بۇرخان تەڭرىدىن ياخشى تىلەكلىرىنى تىلەيتتى. يامان كۈنلەرگە قالسا، قۇرغاقچىلىق، ھۆل ـ يېغىن قاتارلىق تەبىئىي ئاپەتلەرگە ئۇچرىغاندا قۇربانلىق قىلىش ئارقىلىق تەڭرىدىن ياخشى

تىلەكلەرنى تىلەيتتى. مانا شۇ خىل ئادىتىنى «ياغىش» دەپ ئاتاشقان.

تۇمار ساقلاش ئادىتى

«دىۋان»نىڭ I توم 499 - بېتىدە، «بېتىك» سۆزىنى ئوغۇزچە «تۇمار» دەيدىغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات بېرىلگەن. قەدىمكى شامان ئەقىدىسىدە شامان باخشىلىرى، كاھىنلىرى، پېرىخونلار، پالچىلار مەلۇم ئادەمنىڭ يامانلارنىڭ زىيانكەشلىكىدىن، جىنلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىشى، ئىشلىرىنىڭ ئوڭغا تارتىشى ئۈچۈن شامان، مانى تەڭرىلىرىنىڭ نامىنى تىلغا ئېلىپ تۇمار پۈتۈپ بېرەتتى. كىشىلەر بۇ تۇمارنى ساقلاپ خاتىرجەملىككە ئېرىشىش تۇيغۇسىدا بولاتتى. بۇ ئادەت كېيىن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىنمۇ ئىسلام تۈسىنى ئېلىپ، موللاملار، داخانلار قۇرئان ئايەتلىرىنى، ھەدىسلەرنى پارچە قەغەزگە يېزىپ ئۈچ بۇرجەك قىلىپ قاتلاپ، بىر تۇمار قېپى تىكىپ بېرىدىغان بولدى. بۇ ئادەت ھازىرمۇ ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە داۋاملاشماقتا. ئىسلام ئەقىدىسى بويىچە قارىغاندا، ئاللا ئىرادە قىلغان ئىشنى ھېچقانداق بىر كۈچ ئۆزگەرتەلمەيدۇ، بەختسىزلىكنى بەختكە، بەختنى بەختسىزلىككە ئۆزگەرتىش مەخلۇقاتنىڭ قولىدىن كەلمەيدۇ. ئەگەر ئۆزگەرتىش توغرا كەلسە پەقەت شۇ ئادەمنىڭ ئۆزىلا توغرا يولغا قەدەم باسسا، يامان يولدىن ئۆزىنى تارتسا، ياخشىلىق يولىنى تۇتسا، ئاندىن بەختكە يۈگەن سالالىشى مۇمكىن. شۇڭا، دىلىدا ئىمان نۇرى پارلىغان ئادەمگە نىسبەتەن بوينىغا تۇمار ئېسىۋېلىشنىڭ ھېچقانداق زۆرۈرىيىتى يوق، دىلىدا ئىمان بولمىسا، قۇرئاننى بوينىغا ئېسىپ قويسىمۇ ئۇنىڭدىن نېمە پايدا؟ شۇ نۇقتىدىن چىققاندا، تۇمار ئېسىش، تۇمارغا ئىشىنىش ھەقىقىي مەنىدە خۇراپاتلىق بولىدۇ.

يازدا تۇغۇلغان «كۆرپە» ئوغۇل

مەھمۇد كاشغەرىي «كۆرپە» سۆزىنى ئىزاھلاپ، مۇنداق بىر ئادەتتىن ئۇچۇر بېرىدۇ: «كۆرپە ئوت قايتا ئۆسكەن ئوت، كۆرپە يېمىش ئىككىنچى پىشىشتىكى يېمىش، يازدا تۇغۇلغان ئوغۇلمۇ ‹كۆرپە ئوغۇل› دەيىلىدۇ. شۇنىڭدەك، ۋاقتىدىن كېيىن تۇغۇلغان قوزا، ئوغلاق ۋە موزايغىمۇ ‹كۆرپە› سۆزى قوشۇلۇپ قوللىنىلىدۇ» (I . 542). بۇ قەدىمكى چارۋىچى خەلقلەر ئارىسىدا پەيدا بولغان ئادەت بولۇپ، ئۇنىڭ بالىنىڭ يازدا تۇغۇلغانلىقىنى قانداق مەنىدىن چىقىپ «كۆرپە» ئاتىغانلىقىنى چۈشەندۈرمەك قىيىن. ھازىر ئۇيغۇرلار بۇ خىل ئادەتكە ۋارىسلىق قىلمىغان.

«قاپلىغ ئوغۇل» ئەقىدىسى

قەدىمكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ چۈشەنچىسىدە، بالا ئانا قورسىقىدا ئۆزىنى ئوراپ تۇرغان بىر قەۋەت نېپىز قاپ بىلەن تۇغۇلغان بولسا، ئۇنى «قاپلىغ ئوغۇل» دەپ ئاتىغان ۋە ئۇنى شۇ بالىنىڭ بەختلىك بولۇشىنىڭ بەلگىسى دەپ ھېسابلاشقان (III . 200).

بالىنىڭ قاپ بىلەن تۇغۇلۇشى ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ. بىراق، يەنىلا يۇز بېرىپ تۇرىدىغان ئىش. بۇ ھادىسىنىڭ شۇ بالىنىڭ كېيىنكى بەختى بىلەن ئانچە مۇناسىۋىتى بولمىسىمۇ، قەدىمكى تۈركىي تىللىق خەلقلەردە بۇ خىل چۈشەنچىنىڭ قانداق سەۋەبتىن پەيدا بولغانلىقى ھەققىدە ئەقلگە مۇۋاپىق بىرنەرسە دەپ بېرىشكە ئاجىزلىق قىلىمىز.

ئوغۇلنىڭ قۇلىقىنى تىلدۇرۇش ئادىتى ـــ «ئەز تۇرۇش»

مەھمۇد كاشغەرىي «ئەز تۇردى» دېگەن سۆزگە مىسال كەلتۈرۈپ: «ئۇ ئوغۇلنىڭ قۇلىقىنى تىلدۇردى» (I . 295) دېگەن جۈملىنى تۈزىدۇ. بۇ خىل ئادەتنىڭ قانداق شەكىللەنگەنلىكى، ئۇنىڭ قانداق مەقسەتكە ۋەكىللىك قىلىدىغانلىقى ھەققىدە باشقا مەنبەلەردە بىرەر مەلۇماتنى ئۇچراتمىدۇق. تۈركىي تىللىق قوۋملاردا ئوغۇللارنىڭ قۇلىقىنى تېشىش ئادىتى بولغان. بۇ ئادەت ھازىرغىچە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ۋە باشقا تۈركىي تىللىق قوۋملاردا ئازدۇر ـ كۆپتۇر ساقلىنىپ كەلگەن. قۇلاقنى تېشىش، ئۇ بالىنىڭ بېجىرىم ئەي بولۇپ قاتارغا قوشۇلۇشى، يەنە بىرى، بەختلىك، يامان كۆزدىن يىراق بولۇشى قاتارلىق ئىستەكلىرى ئاساسىدا پەيدا بولغان، قۇلاقنى تىلدۇرۇشمۇ بەلكىم يۇقىرىقىدەك بىر ئۈمىد، ئارزۇلىرى ئاساسىدا پەيدا بولغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇ. بىز قۇلاق تىلدۇرۇشنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى بىلمىسەكمۇ، «دىۋان»دىكى يۇقىرىقى مىسالنىڭ ئاخىرىدا چۈشەندۈرۈلگەن «تېرىنى ياكى يەرنى ئۇزۇنىسىغا جىجىلاشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ» دېگەنگە قارىغاندا، قۇلاقنىڭ يۇمشىقىدىن تۈز ھالدا تىلىپ قويسا كېرەك. خەلقتە ئاڭنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ بۇنداق خۇراپىي ئادەتلەر بارا ـ بارا قېپقالغان. بىلىش كېرەككى، بىر ئادەمنىڭ يارىتىلىشى بىر پۈتۈن بولىدۇ. مانا شۇ بىر پۈتۈنلۈك ئىچىدە مۇكەممەللىك بولىدۇ. تەبىئىي يارالمىش پۈتۈنلۈككە نىسبەتەن ھەرقانداق شەكىلدىكى ئۆزگەرتىشكە ئۇرۇنۇش ياخشىلىق ئەمەس، بەلكى يامانلىق ئېلىپ كېلىدۇ. ئادەمنىڭ بەختىمۇ، بەختسىزلىكىمۇ فىزىيولوگىيەلىك ئالاھىدىلىكتە ئەمەس، بەلكى ھەربىر ئادەمنىڭ مەنىۋى جەھەتتىكى كامالىتىگە، تەلىم ـ تەربىيەدىكى ئەتراپلىق

بولۇشىغا، تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي شارائىتنىڭ قانداق بولۇشىغا، ئۇزلۇكسىز تىرىشچانلىقىغا باغلىق بولىدۇ.

شامان دىنىغا ئائىت بىر قىسىم سۆزلەرگە ئىزاھات

«تۈركىي تىللار دىۋانى»غا ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنە، ئۆرپ ـ ئادەت ۋە دىنىي ئېتىقادىغا مۇناسىۋەتلىك خېلى كۆپ سۆزلۈكلەر، رىۋايەتلەر ۋە باشقا ئۇچۇرلار كىرگۈزۈلگەن. بۇنىڭدا شامان دىنىغا دائىر مەلۇماتلار خېلى سالماقنى ئىگىلەيدۇ.

شامان دىنى تۈركىي ئاتالغۇ بويىچە قامان دىنى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. شامانىزم قەدىمكى شىمالىي ئاسىيا خەلقلىرى چۈشەنچىسىدىن كەلگەن. تەتقىقاتلاردىن مەلۇم بولۇشىچە، «شامان» سۆزى تونگۇس ـ مانجۇ تىلى تەركىبىدىكى سۆز بولۇپ، بۇ دىنىنىڭ تارقىلىش دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ، تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن بولغاچقا، كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش، ئۆرپ ـ ئادەتلىرىگە ناھايىتى چوڭقۇر سىڭىپ كەتكەن. ئۇنىڭ تەسىرى ھەتتا ھازىرقى زامانىمىزدا ھەر خىل مەزمۇندا خەلق ئارىسىدا داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

مەھمۇد كاشغەرىي قەدىمكى شامان ئېتىقادىغا مۇناسىۋەتلىك بەزى سۆزلەرنىڭ مەنىسى، ئېتىمولوگىيەسىنى ئىزاھلاش زۆرۈرىيىتىدىن شامان ئېتىقادىغا ئائىت بەزى رىۋايەتلەر، ئىبارىلەر، ئەپسانىلەر ۋە يەنە بەزى مۇھىم ئۇچۇرلارنى قالدۇرۇپ كەتكەن. بۇ ئادەتلەرنىڭ بەزىلىرى ھازىرغىچە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا خېلى ئومۇملاشقان بولۇپ، نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان تاشلىنىپ كەتمىگەن. مەسىلەن، ئىسرىق سېلىش، ئوتلاپ كۆچ ـ كۆچ قىلىش، قارانچۇق قاتارلىقلار. بۇ ئۇچۇرلار بىزنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى تۇرمۇش، ئۆرپ ـ ئادەت، ئەنئەنە، ئېتىقاد ساھىلىغا باشلاپ بېرىپ سايا‌ھەت قىلدۇرىدۇ.

تۆۋەندە بىر قىسىم مۇھىم ئۆرنەكلەر ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە بېرىش بىلەن كۇپايىلىنىمىز.

ئىسرىق — ئىسرىق سېلىپ جىنلارنى ھەيدەش، بالىلارنى جىن - ئالۋاستىلاردىن ۋە كۆز تېگىشتىن ساقلاش ئۈچۈن ئەپ-سۇن ئوقۇغاندا ئىشلىتىدىغان سۆز، ئىسرىقنىڭ ئىسى بالىنىڭ يۈزىگە تەگكۈزۈلۈپ «ئىسرىق، ئىسرىق، ھەي جىن، كۆچ - كۆچ دېيىلىدۇ» (I . 134).

بۇ خىل ئادەت ۋە جىن ئۇقۇمى ئىسلام دىنىدىكى كۆز تېگىش، جىن چاپلىشىش ھەققىدىكى چۈشەنچىلەر بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەن. ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرىدە جىن ئېتىراپ قىلىنىدۇ، كۆز تېگىشمۇ ئېتىراپ قىلىنىدۇ. بىراق، شامان دىنى بىلەن ئىسلام دىنىنىڭ بۇ ئىككى ئىشقا قوللانغان تەدبىرى ئوخشىمايدۇ. شامان دىنىدا ئىسرىق سېلىش، ئوت كۆچۈرۈش ئۇسۇلىدا بىر تەرەپ قىلسا، ئىسلام دىنىدا ئايەت ئوقۇپ ئۈرۈش ئارقىلىق جىنلارنىڭ زىيانكەشلىكىدىن ساقلىنىدۇ. ئىسرىق سېلىشنى ئىسلام دىنى قاتتىق چەكلەيدۇ. بۇ ئىسلام ئەقىدىسىگە خىلاپ ئىش دەپ قارايدۇ. بىراق، بۇ ئادەت ھازىرغىچە خەلق ئارىسىدا ساقلىنىپ كەلمەكتە.

ئۇماي — ئۇمايغا تېۋىنىش ۋە ئۇماي ئانا، ئەش، يولداش، ھەمراھ، ئاياللارنىڭ كۆزى يورۇغاندا بالىدىن كېيىن چۈشىدىغان نەرسە. ماقالدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «ئۇمايغا تېۋىنما ئوغۇل تۇغۇر» (I . 167).

ئۇماي ئۈچ خىل مەنىدە قوللىنىلىدۇ. بىرى، قەدىمكى ئىپتىدائىي ئىلاھىي ئانا. يەنە بىرى، ئاياللارنىڭ جىنسىي ئەزاسى. ئۈچىنچى بىر مەنىدە بالا ھەمراھىنى ئۇقتۇرىدۇ. ئانىلارنىڭ بالا تۇغۇشى ۋە بۇ جىنسىي ئەزالارنىڭ خاسىيىتى ئىپتىدائىي ئىنسانلارنى ھەيران قىلغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇلاردا ئاياللارنىڭ جىنسىي ئەزاسىغا چوقۇنۇشتەك ئىپتىدائىي ئەقىدە بارلىققا كەلگەن. مەركىزىي ئاسىيادىكى قىيا تاش رەسىملىرىدە

بۇ خىل جىنسقا چوقۇنۇش ئادىتى ئەكس ئەتتۇرۇلگەن رەسىملەر خېلى كۆپ بايقالدى. بۇ ناھايىتى قەدىمكى ئىپتىدائىي چۈشەنچىنىڭ بىر ئىپادىسى. «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى»دا «ئۇمايدەك ئەگسم قاتۇن قۇتىڭا ئىنىم كۆلتېگىن ئەر ئات بولتى» (ئۇمايدەك ئانام قاتۇننىڭ دۆلىتىدە ئىنىم كۆلتېگىن ئەر ئاتالدى) دېيىلگەن. بۇ يەردە ئۇماي تەڭرى ئەمەس، بىراق «ئۇمايدەك» دېگەن سۆز ئانىنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى نامايان قىلىۋاتىدۇ، پەرزىلەتلىك، مېھرىبانلىقنى نامايان قىلىۋاتىدۇ. شۇڭا، ئاشۇنداق ئانا بولغاچقا كۆلتېگىندەك باھادىر، يىراقنى كۆرەر خاقانلار بارلىققا كەلگەن. ئۇمايغا تېۋىنسا يەنى ئۇنىڭغا چوقۇنسا ئوغۇل تۇغۇر دېگەندىمۇ مانا شۇ ئەقىدە گەۋدىلەندۈرۈلگەن. ھازىر «ئۇماي»نىڭ مەنىسى پەقەت ئاياللارنىڭ جىنسىي ئەزاسىنىلا ئىپادىلەيدۇ.

ئاباقى ــ جېنى يوق قارانچۇقتىن پاناھ تىلەش، قارانچۇق. كۆز تەگمىسۇن دەپ باغ ۋە كۆكتاتلارغا قاداپ قويۇلىدىغان قارانچۇق.

بۇ ئادەتنىڭ قانداق شەكىللەنگەنلىكى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق، بىراق بۇ ئادەت ھازىرغىچە خەلقىمىز ئارىسىدا داۋاملىشىپ كەلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا ئىت، ئېشەك، كالا قاتارلىقلارنىڭ باشلىرىنى ئېسىپ قويۇش ئادىتى بار. بىر ئالىم بۇ ھەقتە مۇنداق دېگەن: «بىر باغقا ئېشەكنىڭ كاللىسى ئېسىلغانىكەن. مەن دېدىم: بۇ ئېشەك ھايات ۋاقتىدا تاياق ـ توقماقتىن ئۆزىنى قوتۇلدۇرالماي يېغىر بولۇپ ئۆلگەن، ئۇ باغنى قانداق ساقلاپ قالسۇن.» بۇ كىنايىدىن بۇ ئادەتنىڭ ئىسلام ئەقىدىسىگە خىلاپ خۇراپىي ئادەت ئىكەنلىكى چىقىدۇ.

ئارۋاشتى ــ قامانلارنىڭ سېھرىي ئەپسۇنى، يەنى قاملار قامۇغ ئارۋاشتى (قامانلارنىڭ ھەممىسى ئەپسۇن ئوقۇشتى). باش ـ كۆزنىگە چىققان ياماق جاراھەت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارغا سۈپكۆچ قىلىشمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (I . 315).

قامان دېمەك شامان دېمەكتۇر. بۇنىڭدىن ئۇلارنىڭ «ئارۋاش» دەپ ئاتىلىدىغان ئەپسۇن ئوقۇش ئادىتى بارلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. بىراق، مەلۇم بولۇشىچە، شامان دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابىمۇ بولمىغان، پەيغەمبەر ھەمراھ بولمىغان. دىنىي ئىمتىياز جەھەتتە پېرىخون (باخشى)لارنى ھەممىگە قادىر، شامان تەڭرىسى بىلەن ئالاقىسى بار، دەپ قارىغان، ئۇلار ئىسرىق سېلىپ جىن - ئالۋاستىلارنى قوغلىغاندىن سىرت، رەم سېلىپ ياخشىلىق ۋە يامانلىقتىن ئالدىن بېشارەت بېرىشىدۇ. بۇ خىل رەمماللىق، داخانلىق، جاراھەت ۋە سۆگەللەرگە ئەپسۇن ئوقۇپ سۈپكۆچلەش ئادىتى داۋاملىشىپ كەلگەن، بىراق بۇ ئادەت ئىسلام تۈسىنى ئالغاچقا، كىشىلەر ئۇنى قەدىمكى شامان ئەقىدىسىدىن قالغان ئادەت دەپ ئەمەس، بەلكى ئىسلام دىنىنىڭ ئادىتى دەپ قاراپ، كىشىلەرگە پېرە ئوينىتىدۇ، سۈپكۆچلىتىدۇ. بۇنىڭدىن يېڭى بىر دىنغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىنمۇ، ئالدىنقى دىنىي ئېتىقاد تەسىرىنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن مەزگىل ساقلىنىپ تۇرىدىغانلىقىدەك بىر ئەمەلىيەتنى كۆرەلەيمىز.

ياراتقان ــ شامان تەڭرىسى مۇقەددەسلىكى، ياراتقۇچى. «تەڭرى ئول يەرنى ياراتقان» ــ تەڭرى يەرنى ياراتقۇچىدۇر.

ئۇلار ياراتقۇچىنى، يەرنى، ئاسماننى ۋە ئىنسانلارنىڭ ئىرادىسىگە باغلىق بولمىغان ھادىسىلەرنىڭ ھەممىسىنى كۆك تەڭرى ياراتقان، دەپ كۆك تەڭرىگە چوقۇنغان. ئۇيغۇرلارنىڭ بۆرە مۇقەددەسلىك ئەقىدىسىمۇ كېيىنكى ۋاقىتلاردا شامان ئەقىدىسى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ، شامان تەڭرىسىنىڭ تۈركىي تىللىق خەلقلەرگە ئەۋەتكەن قۇت نىشانى، دەپ بىلگەن. بۇ خىل چۈشەنچە «ئوغۇزنامە»دە ئاسماندىن شامان تەڭرىسى بىر كۆك نۇر چۈشۈرگەنلىكى، بۇ كۆك نۇردىن كۆك ياللىق ئەركەك بۆرە پەيدا بولۇپ ئوغۇزخانغا يول باشلىغانلىقى ھەققىدە مەلۇماتلار بار. بۇنى بەزى تەتقىقاتلاردا توتېم ئېتىقادى دەپ چۈشەندۈرۈشتى. مېنىڭ قارىشىمچە، ئۇ توتېم ئېتىقادى ئەمەس. ئوغۇزخان دەۋرىدە

ئۇيغۇرلار ئومۇميۈزلۈك شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. بارلىق قائىده ـ يوسۇنلىرى شامان دىنى ئەقىدىسى بويىچە بولىدۇ. بۇ بۆره شامان تەڭرىسىنىڭ ئەۋەتكەن قۇت ئەلچىسى ھېسابلىنىدۇ.

چۈشى ـــ جىنلارمۇ ئۆزى تەۋە خەلقىنىڭ تەرىپىده تۇرىدۇ دېگەن قاراش. جىنلار گۇرۇھىدىن بىرىنىڭ ئېتى. تۈركىلەر شۇنىڭغا ئىشىنىدۇكى، ئىككى يۈرت كىشىلىرى بىر ـ بىرى بىلەن ئۇرۇشسا، ھەر ئىككى يۈرتتىكى جىنلارمۇ ئۆز يۈرتىنىڭ ئىگىلىرىنى قوللاپ ئۇرۇشىدۇ. جىنلارنىڭ قايسى تەرىپى يەڭسە، ئەتىسى شۇ يۈرتنىڭ ئىگىلىرى غەلىبە قىلىدۇ. كېچىلىرى ئىككى يۈرت جىنلىرىنىڭ قايسىسى يېڭىلسە، شۇ جىنلار تۇرغان يۈرتنىڭ پادىشاھىمۇ مەغلۇپ بولىدۇ. تۈرك ئەسكەرلىرى ئۇرۇشتىن قايتقان كېچىسى جىنلارنىڭ ئوقلىرى تېگىپ كېتىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئۆزلىرىنى دالدىغا ئېلىپ چىدىرغا كىرىۋالىدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ ئىچىده كەڭ تارقالغان بىر چۈشەنچە (III . 311، 312).

«جىن» ھەققىدىكى چۈشەنچە قەدىمكى شامان ئېتىقادى دەۋرىدىن تارتىپ تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئىچىگە ئومۇملاشقان بىر ئەنئەنە. كېيىن ئۇ بۇددا دىنىدىمۇ ھەر خىل مەزمۇنلاردا ئىپادىلەنگەن. قەدىمكى قوچو ئەدەبىياتىدا بۇددا، مانى دىنلىرىدىكى بەزى ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئالۋاستى، جىن، شايتان سۈپىتىده، ئۇلارنى سەلبىي كۈچ سۈپىتىده تەسۋىرلىگەنلىكىنى كۆرىمىز. «چاستانى ئىلىگ بەگ» داستانىدا «جىن»نى «يەك» ئۇقۇمى بىلەن ئالغان ھەم ئۇلارنى ئەلگە كېسەللىك بالاسىنى ئېلىپ كەلگەن ياۋۇزلۇق مەنبەسى سۈپىتىده تەسۋىرلىگەن. ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى «قۇرئان كەرىم»ده، جىنلار ئىنسانلار بىلەن بىللە تىلغا ئېلىنىدۇ ھەم مەككىده «جىن» سۈرىسى نازىل بولغان. جىنلارمۇ خۇددى ئادەملەردەك ئىمان ئېيتىدۇ ھەم ئىمان ئېيتمايدىغانلار بولىدۇ.

يۇقىرىقى ئايەتتىن مەلۇم بولىدىكى، جىنلارمۇ بىر جەمئىيەت

قۇرۇلمىسىغا ئىگە مەخلۇقاتلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ تەركىبىمۇ ئىنتايىن مۇرەككەپ. مەھمۇد كاشغەرىي ئىسلام ئەقىدىسىدىكى ئالىم بولسىمۇ، قەدىمكى جىنلار ھەققىدىكى ئۇقۇملار، چۈشەنچىلەر ئىسلام دىنىدىمۇ ئۆزگىچە مەنە، مەزمۇن بىلەن ئورۇن ئالغاچقا، قەدىمكى جىنلار ھەققىدىكى چۈشەنچىلەرنى ئىنكار قىلمىغان.

ئۆرۈك ــ باشتىن ئۆرۈش ئادىتى. پالچىغا بېرىلىدىغان ھەق. قەدىمكى شامان باخشىلىرى ھاجەتمەنلەرنى سۈپكۆچلەپ، دۇرۇت ئوقۇپ شامان قائىدىسى بويىچە ھاجىتىدىن چىققاندىن كېيىن، ھاجەتمەن بىرەر نەرسىنى بېشىدىن يەتتە قېتىم ئۆرۈپ باخشىغا بېرىش ئادىتى بولغان. بۇ خىل ئادەت ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى تۇرمۇشىدىمۇ بار، ئۆرۈم قىلىش، بېشىدىن سەدىقە ئۆرۈش، سايىللارغا نەرسە بەرگەندە بەرگەن نەرسىنى ئۆزىنىڭ ياكى بالىلىرىنىڭ بېشىدىن ئۆرۈش قاتارلىق ئادەتلەر تۇرمۇشىمىزدا ھازىرغىچە داۋاملاشماقتا. يۇقىرىقى مەلۇماتتىن قارىغاندا، بۇ ئادەت قەدىمكى شامان ئېتىقادىدىن قالغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ.

تەمۇر ــ تۆمۇر. بۇ سۆز «كۆك تەمۇر كەرو تۇرماس» دېگەن ماقالىدىمۇ كەلگەن. بۇ «كۆك تۆمۇر بىكار تۇرمايدۇ، تەگكەن» دېگەن بولىدۇ. بۇ يەردە مەھمۇد كاشغەرىي يۇقىرىقى تەمسىلىنىڭ ئىپادىلىگەن يەنە بىر مەزمۇنىنى نەزەردىن ساقىت قىلغان. مېنىڭ پىكرىمچە، بۇ تەمسىل تۆمۇر لازىملىق نەرسە بولغاچقا، ئۇنىڭ بىكار قالمايدىغانلىقى، ئۇنىڭدا ھەرقانداق بىر نەرسە ياسىسا بولىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرۇۋاتىدۇ. قەدىمكى چاغلاردا تۆمۈردە ئۇرۇش ۋە دېھقانچىلىق قوراللىرى ياسىلىدىغانلىقى ئۈچۈن ئەتىۋار ھېسابلىناتتى. شۇڭا، تۆمۇرنىڭ بۇنداق قىممىتى نەزەردە تۇتۇلۇپ لازىملىق نەرسىنىڭ بىكار قالمايدىغانلىقىدەك مەزمۇنىنمۇ ئەكس ئەتتۈرگەن. بۇنىڭ باشقا بىر مەنىسىمۇ بار.

قىرغىز، ياباقۇ، قىپچاق ۋە باشقا خەلقلەر قەسەم ئىچكەندە ياكى ۋەدە قىلغاندا، قىلىچنى يالىڭاچلاپ ئالدىغا كۆندىلەك قويىدۇ ـ دە، «بۇ ۋەدە بۇزۇلسا قىلىچ قانغا بويالسۇن، تۆمۇر ئۆچ ئالسۇن» دەيدۇ. چۈنكى، ئۇلار تۆمۇرگە ھۆرمەت قىلىدۇ (I . 466، 469).

تۆمۇرنى مۇقەددەس بىلىش شامان ئېتىقادىدىكى بىر ئەقىدىمۇ ياكى يۇقىرىقى قەبىلىلەرگە خاس بىر ئادەتمۇ، بۇ توغرىدا كېيىنچە بىر نەرسە دېگىلى بولمايدۇ. بىراق، تۆمۇرنىڭ ئىنسانلارنىڭ تەرەققىياتىدا غايەت زور رول ئوينىغان دەۋر بۆلگۈچ ئەھمىيەتكە ئىگە ئىختىرا ئىكەنلىكى ناھايىتى ئېنىق. بۇ خىل ئەقىدە كېيىن ئىسلام دىنىدىمۇ مۇقەددەسلىك ئورنى بىلەن ئاللانىڭ زېمىنغا چۈشۈرگەن نېمىتى ئىكەنلىكى ئېنىق. بۇ ھەقتە مەخسۇس ئايەت چۈشۈرۈلۈپ، تۆمۇرنىڭ كۈچ ـ قۇدرەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغانلىقىدىن بېشارەت بېرىلگەن. «تۆمۇرنى ياراتتۇق، تۆمۇر كۈچ ـ قۇدرەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، تۆمۇردە ئىنسانلار ئۈچۈن نۇرغۇن مەنپەئەتلەر بار» (57 ـ سۈرە ھەدىد 25 ـ ئايەتنىڭ بىر قىسمى).

يۇقىرىقى بىز ئۆرنەك ئۈچۈن قىسقىچە شەرھ بەرگەن سۆزلۈكلەر، ئىبارىلەر ۋە مەلۇماتلار «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى شامان ئەقىدىسى ۋە ئىسلامدىن بۇرۇنقى ئۆرپ ـ ئادەتكە دائىر مىسىللاردىن بىرئاز تېپىكرەك بولغانلىرى. بۇ ئۆرنەكلەر يالغۇز شامان دىنى ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ قەدىمكى تۇرمۇش، ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىش قىممىتى جەھەتتىلا ئەمەس، بەلكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ قەدىمكى بىلىش نەتىجىلىرى، دىنىي ئېتىقادى ۋە ئۇلارنىڭ تەبىئەت بىلەن بولغان مۇئامىلە ـ مۇناسىۋەتلىرى ھەققىدە ئىزدىنىشىمىزنى قىممەتلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

ياغمىلاردا «يادا تاش سېھىرگەرلىكى»

مەھمۇد كاشغەرىي تىل تەكشۈرۈش سەپىرىدە ھەرقايسى قەبىلىلەر ۋە ھەرقايسى ئەللەردە ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىغا چوڭقۇر چۆككەن، ئۇلار بىلەن سۆھبەتلەشكەن، مۇراسىملىرىغا قاتناشقان، ئولتۇرۇشلىرىدا ھەمداستىخان بولغان. بۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ تىل جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىنى تەتقىق قىلىپ قالماي، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىنىمۇ ئۆگەنگەن. ئۆزى كۆرگەن، ئاڭلىغان خېلى كۆپ مەلۇماتلارنى ئەسىرىگە كىرگۈزۈپ، كېيىنكىلەرنىڭ بۇ ئاجايىباتلاردىن ۋاقىپ بولۇشى ئۈچۈن ئاساس سېلىپ بەرگەن. «قولباق» توغرىسىدا رىۋايەت، پولات قاناتلىق قۇش «توبۇلغان»، دېڭىزدا بوران چىقىرىدىغان ئوت «قۇملاق»، «يادا تاش» سېھىرگەرلىكى ئارقىلىق يامغۇر، قار ياغدۇرۇش قاتارلىق بىر قىسىم تەسەۋۋۇردىن ھالقىغان كارامەتلىك ئىشلاردىن ئۈچۈر بەرگەن.

«يات ــ يادا» ياغمىلاردىكى سېھىرگەرلىك ئادەتنىڭ بىرى بولۇپ، مەھمۇد كاشغەرىي، ياغمىلار ئارىسىدا بولغاندا ئۇلارنىڭ بۇ پائالىيىتىگە قاتناشقان ۋە ئۇلارنىڭ يازدا قار ياغدۇرغانلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن. مەھمۇد كاشغەرىي مۇنداق دەيدۇ:

«يادا تاش» ئادىتى، بۇ بىر خىل سېھىرگەرلىك بولۇپ، يامغۇر، شامال ۋە باشقىلارنى تىلەش ئۈچۈن مەخسۇس تاشلار (يادا تاشلار) ياردىمى بىلەن سېھىر قىلىنىدۇ. بۇ ئادەت ئۇلارنىڭ ئارىسىغا كەڭ تارقالغان. مەن بۇنى ياغمىلاردا ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم. ئۇ يەردە بىر يانغىن بولغاندا يانغىننى ئۆچۈرۈش ئۈچۈن شۇنداق قىلىنغانىدى، خۇدانىڭ ئەمرى بىلەن يازدا قار ياغدى، كۆز ئالدىمدا ئوت ئۆچۈرۈلدى (III . 2).

بىز شۇنى بىلىمىزكى، ئىسلام دىنى سېھىرگەرلىكنى ئېغىر گۇناھلاردىن ھېسابلايدۇ. شۇنداق ئەھۋالدا مەھمۇد كاشغەرىي

يۇقىرىقى ئىشنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنلىكى ئۈچۈن، بۇ سېھرگەرلىك ئادەتنى ئىككىلەنمەي تونۇشتۇرۇشنى مۇناسىپ كۆرگەن ھەم بۇنى «خۇدانىڭ ئەمرى بىلەن» دېيىش ئارقىلىق، بۇ ھادىسىگە بولغان پوزىتسىيەسىنى ئەسكەرتىپ قويۇشنىمۇ ئۇنتۇمىغان.

مۇقەددەس تاش ئەقىدىسى ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپ كەڭ ئومۇملاشقان بىر ئادەت بولۇپ، ئۇ ھەقتە نۇرغۇن رىۋايەتلەر بارلىققا كەلگەن. نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغلى ياپەس دادىسىدىن «ماڭا دۇئا ئۆگەتسىڭىز، مەن خالىغان چاغدا دۇئا ئوقۇپ يامغۇر ياغدۇرىدىغان بولسام» دەپ ئىلتىماس قىلغانىدى. دادىسى بۇنى تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا ئىلتىجا قىلدى. تەڭرى ئۇنىڭ تەلىپىنى قوبۇل كۆرۈپ، جەبرائىل ئەلەيھىسسالام ئارقىلىق ئىسمى ئەزەم دېگەن ئايەتنى ئۆگەتتى. جەبرائىل ئەلەيھىسسالام ئۇنى تاشقا نەقىش قىلىپ ئويۇپ بەردى. بۇ تاشنى ئەرەبچە «ھەجەرىلمۇتەر» (يامغۇر ياغدۇرىدىغان تاش) دەيدۇ. تۈركلەر «يادا تاش» ياكى «جادۇ تاش» دەپ ئاتايدۇ.

رىۋايەتتە ياپەسكە 11 پەرزەنت ئاتا قىلىنغان. ئۇلار چىن، ساقلاپ، گۇمادى، تۈرك، خەلەج، خەزەر، روس، سەدىسان، غەرە، روج، مونشەج دەپ ئاتالدى. ياپەسنىڭ ئەۋلادىغا تۈرك دېگەن ئوغلى باشلىق بولغان. ئۇ ناھايىتى غەيرەتلىك، مەردانە، ھۈنەرۋەن، ئەقىللىق بالا بولغانىدى. ياپەسنىڭ يەنە بىر ئوغلى غەر بولغار دېگەن زېمىنغا كېلىپ ئورۇنلاشقان، ياخشى ئىمارەتلەرنى بىنا قىلغان. لېكىن، ئۇ ناھايىتى مەككار، ھىيلىگەر ئىكەن. ئۇ قەبرىندىشى تۈرك بىلەن ھەر دائىم جەڭگى - جېدەل قىلىپ تۇراتتى. بۇلارنىڭ بۇنداق ئۆچەكىشىگە دادىسىدىن قالغان يادا تاش سەۋەب بولغان دېيىلىدۇ، دادىسى ياپەس ئۆلگەندىن كېيىن يادا تاش قەبرىنداشلارنىڭ ئارىسىدا تالاشتا قالغان. غەر بۇ چاغدا ھىيلە ئىشلىتىپ چەك تاشلىماق بولدى. چەك تۈرك بىننى ياپەسكە چىقتى. شۇنىڭ بىلەن غەر ئۆزى تەييارلاپ قويغان ساختا يادا تاشنى تۈرككە بەردى. تۈرك بۇ يادا

تاشنى ئېلىپ بېرىپ ھەرقانچە يامغۇر تەلەپ قىلىپ ئۇرۇنسىمۇ يامغۇر ياغمىدى، تۈرك يالغان يادا تاشقا ئالدانغانلىقىنى بىلىپ، غەرگە قارشى ئۇرۇشقا ئاتلانغان.

بۇنىڭدىن قارىغاندا، «يادا تاش» ئەنئەنىسى ناھايىتى قەدىمكى ئادەت بولۇپ، ئۇنىڭ تارقىلىش دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولغان. ئومۇملىشىشىمۇ چوڭقۇر بولغان. ئەپسۇن، دۇئا ـ تەكبىر ئېيتىپ قار، يامغۇر تەلەپ قىلىش ئادىتى ئىسلامىيەتتىن كېيىنمۇ ئىزچىل داۋاملاشقان. ھازىرقى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى «زاراخەتمە» مانا شۇ ئادەتنىڭ ئىسلاملاشقان بىر ئىپادىسى.

بۇنىڭ قانداق ئىش ئىكەنلىكىگە كەلسەك بۇ بىر سىر. ئەگەر ئەپسۇن ئوقۇسا يامغۇر، قار ياغمايدىغان بولسا، بۇ ئادەت نەچچە مىڭ يىللاردىن بېرى داۋاملاشمىغان بولاتتى. مەھمۇد كاشغەرىي تاشقا ئەپسۇن ئوقۇپ يانغىنىنى يازدا قار ياغدۇرۇش بىلەن ئۆچۈرگەنلىكىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنلىكىنى ئېيتىدۇ. شۇڭا، بىز ئۇنى ئالدىراپ خۇراپاتلىق، يالغان، كۆز باغلاش دەپ ئىنكار قىلىشقا ئاساسىمىز يوق. بولسا بۇ سىرلىق ئىشنى چوڭقۇرراق تەتقىق قىلىپ بېقىشقا ئەرزىيدۇ.

شامال داۋىشنى «جىن چاپلاشتى» دەپ قاراش

شامال داۋىش سەۋەبلىك قول ـ پۇتلارنىڭ پالەچ بولۇپ قېلىشى، ئېغىزنىڭ تارتىشىپ مايماق بولۇپ قېلىشى بىر خىل كېسەللىك. قەدىمكى زامانادا بۇ خىل ئەھۋالنى «يەل تەگدى، جىن چاپلاشتى» دەپ قارىغان. مەھمۇد كاشغەرىي «يەل» سۆزىنى جىن، «جىن شامىلى» دەپ ئاتايدىغانلىقىنى ئېيتىپ، «ئەر يەلپىندى ـ ئادەمگە جىن چاپلاشتى» دېگەن مىسالنى كەلتۈرگەن (Ⅲ.197). بۇ خىل چۈشەنچە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا شۇنداقلا باشقا بەزى تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئارىسىدا ھازىرغىچە ئۆزگەرمەي داۋاملىشىپ كەلگەن. بۇنداق كېسەللىكلەرنى ئۇيغۇرلار جىنكەش، داخان دېگەندەك كىشىلەرگە ئاپىرىپ ئوقۇتىدۇ ياكى پېرە ئوينىتىش ئار-

قىلىق بۇ كېسەلنى داۋالاشنى مەقسەت قىلىدۇ. قەدىمكى زامانىدا شامان باخشىلىرى ئىسرىق سېلىش، ئوت كۆچۈرۈش، پېرە ئويۇناش، ئوقۇش قاتارلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق بۇنداق كېسەللەرنى داۋالاشقا ئۇرۇنغانىدى. «دىۋان»دا: «قوۋۇچ ــ جىن تەگكەنلىكنىڭ ئەسىرى. بۇنداق ئادەمنى داۋالاشتا، يۈزىگە سوغۇق سۇ سېپىپ تۇرۇپ، «قوۋۇچ، قوۋۇچ» دېيىلىدۇ. ئادراسمان ۋە ئۇھدى بىلەن ئىسرىق سېلىنىدۇ. بۇ سۆز «هەي جىن قاچ، قاچ» سۆزىدىن ئېلىنغان بولسا كېرەك» دېيىلگەن. «قوۋۇز» سۆزىنىڭ ئەپسۇن ئورنىدا قوللىنىلىدىغانلىقى تىلغا ئېلىنىپ: «يەل قوۋۇز بىتەكى ــ جىن تېگىشكە قارشى ئوقۇلىدىغان ئەپسۇن» دېگەن. ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا «كۆچ» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بۇ «جىن بۇ ئادەمنىڭ تېنىقىدىن كۆچ ــ يوقال» دېگەنلىك بولىدۇ.

مەردلىك يوسۇنلىرى

«دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»كە قەدىمكى مەردلىك ۋە قەھرىمانلىق - نى ئىپادىلەيدىغان، مەردلىك، قەھرىمانلىقنىڭ بەلگىسى سۈپىتىد - ە قارىلىدىغان بىر قىسىم يوسۇنلاردىن تېرمىنلار كىرگۈزۈلگەن. قەدىمكى زامانلاردا باتۇرلۇق، قەھرىمانلىق ئەرلەرنىڭ ئەرلىك خاراكتېرىنى نامايان قىلىدىغان مۇھىم بەلگىلەرنىڭ بىرى ئىدى. چۈنكى، باتۇرلۇق، مەردلىك ئىنتايىن قەدىرلىنەتتى ۋە ھۆرمەت تۆرىگە ئېلىناتتى؛ قورقۇنچاقلىق، يۈرەكسىزلىك بەك ئەيىبلىنەد - تى. ئۇ ئەرلەر ئۈچۈن نومۇسلۇق ئىش دەپ قارىلاتتى. شۇڭا، ئەر - لەر ئەل ئارىسىدا نومۇسقا قالماسلىق ئۈچۈنمۇ جاندىن كەچسە كې - چەتتىكى، ھەرگىزمۇ قورقۇنچانلىق قىلىپ جەڭگاھلاردا دۈشمەنگە تىز پۈكمەيتتى. ئەل ئارىسىدا ئومۇملاشقان شۇنداق ئەنئەنىنىڭ تۈرتكىسىدە باتۇرلۇقنى ئىپادىلەيدىغان، باتۇر ئەزىمەتلەرنى مۇكا - پاتلايدىغان بىر قاتار قائىدە ـ يوسۇنلار بارلىققا كەلگەن.

قوي بېشىنى تەقدىم قىلىش ئادىتى

مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋان»دا «مەڭلەدى» دېگەن سۆزنى ئىزاھلاپ «مېڭە يېدى، ئادەم مېڭە يېدى» دەپ، بۇنىڭ قانداق پەيدا بولغان ئادەت ئىكەنلىكىنى مۇنداق ئىزاھلايدۇ: بۇ سۆز ئەرەبلەرنىڭ «تۈبە لەكە» دېگەن سۆزىگە ئوخشايدۇ. مېڭە ئۈچۈنلا قوي سويۇش، مېڭىنىڭ قوينىڭ ئەڭ قەدىرلىك يېرى بولغانلىقىدىندۇر. بىر كىمنىڭ ھۆرمىتىگە قوي سويۇپ، مېڭىسىنى تەقدىم قىلىش ئەڭ چوڭ ھۆرمەت ھېسابلىنىدۇ.

كېيىن بۇ سۆز ياخشى غىزالارغا ئېرىشكەن ئادەملەرگىمۇ قوللىنىلىدىغان ئىسىم بولۇپ كەلگەن.

بۇ قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ مېھمانلارنى ھۆرمەتلەش، ئۇلارنى خۇرسەن قىلىش ئەنئەنىسى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن قائىدە بولۇپ، مېھمانغا قوي سويۇشنىڭ ئۇنىڭغا قوينىڭ مېڭىسىنى تەقدىم قىلىپ، ھۆرمەتنى، قەدىر - قىممەتنى ئىپادىلەش ئۈچۈن بولغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ. بۇ ئادەت ھازىرغىچە ھەرقايسى تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئىچىدە ئوخشىمىغان شەكىلدە داۋاملىشىپ كەلگەن. مېھمانغا قوي سويۇش ھەم تۈركىي تىللىق خەلقلەردە ئوخشاش، مېڭىنى تەقدىم قىلىش ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بىرئاز ئۆزگەرگەن، يەنى قوينىڭ بېشى، پاچىقى ئۇتلىنىپ ئايرىم پىشۇرۇلىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن قوينىڭ كاللىسىدىكى ئاساسلىق گۆشلەرنى سويۇۋېلىپ، مېڭىسى، كۆزى، بىر قۇلىقى، تامغاقلىرىنى قالدۇرۇپ، مېھمانىنىڭ، مېھمان بولمىسا ئۆينىڭ چوڭىنىڭ ئالدىغا قويىدۇ.

مەھمۇد كاشغەرىي كېيىن يۇقىرىقى سۆزنىڭ بايلىق، بايىاشاتلىق، ئولجىنى ئىپادىلەيدىغان سۆز بولغانلىقىنى تۆۋەندىكى شېئىرىي پارچە بىلەن تېخىمۇ ئېنىقلىقىغا ئىگە قىلىدۇ.

ئانى يەتىپ سۈڭۈلەدى
باشىن ياندۇرۇ ياڭىلادى
ئەرەن بايۇپ مەڭىلەدى
ئانىڭ ئالپىن قارا بوگدى

ئۇنىڭغا يېتىپ نەيزىلىدى،
ياراسىنى يەنە يېڭىلىدى؟
باتۇرلار بېيىپ مېڭە يېدى،
ئۇنىڭ باتۇرلىرىنى قىرىپ بوغدى.

بۇ شېئىرنى ئىككى قاتلام مەزمۇندا چۈشىنىش مۇمكىن، بىرى، باتۇر يىگىت دۈشمەنگە بولغان كۈرەشتە قەھرىمانلىق كۆرسىتىپ، دۈشمىنى ئۇستىدىن غالىب كەلگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇ قوۋۇم ـ قېرىنداشلىرى تەرىپىدىن قەدىرلىنىپ، ھۆرمەتلىنىپ قوي مېڭىسى بىلەن تارتۇقلانغانلىقىنى ئۇقتۇرۇپ، جەڭلەردە باتۇرلۇق كۆرسەتكەن باھادىر ئەزىمەتلەرنىڭ شەنىگە قوي سويۇش، قوينىڭ مېڭىسىنى يېگۈزۈش ئادىتىنىڭ بارلىقىدىن ۋاقىپلاندۇرىدۇ. يەنە بىرى، جەڭدە نۇسرەت قازىنىپ نۇرغۇن ئولجا غەنىيمەت ئالغانلىقى ئۈچۈن، تۇرمۇشى بايىاشاتلىقتا ئېرىشكەنلىكى، مول نېمەتلەرگە ئىگە بولغانلىقىنى سىمۋوللۇق ھالدا «مەڭلەدى» دەپ ئىپادىلەيدىغانلىقىنى ھېس قىلالايمىز.

ئات قۇيرۇقىنى ئۆرۈش ئادىتى

قەدىمكى ئۇيغۇرلاردا باتۇرلۇقنىڭ، قەھرىمانلىقنىڭ نىشانىنى ئىپادىلەيدىغان بەزى ئادەتلەر بارلىققا كەلگەن. چۈنكى، ئۇيغۇرلاردا باھادىرلارنى ھۆرمەتلەش، ئەل ئۈچۈن پىداكارلىق كۆرسىتىش بىر خىل يوسۇن بولۇپ، بۇنداق كىشىلەر ئەل ئىچىدە ئالقىشلىناتتى ھەم ئۇلار ئۆلسە ئالاھىدە خاتىرە مۇنارى تىكلىنەتتى. جەڭدە ئۇرۇشۇپ ئۆلسە ئۆلۈم ھېسابلانمايتتى (يۇسۇپ خاس ھاجىپ). شۇڭا، ئۇيغۇر يىگىتلىرى ئۆزلىرىنىڭ باتۇرلۇقى، پىداكارلىقىنى نامايان قىلىش ئۈچۈن بەزى قائىدىلەرنى بارلىققا كەلتۈرگەن. ئات قۇيرۇقىنى ئۆرۈش مانا شۇنداق ئادەتلەرنىڭ بىرى. مەھمۇد كاشغەرىي «چۆمەيتتى» (ئۆرۈيتتى) سۆزىنى ئىزاھلىغاندا، بۇ ئادەتنى تىلغا ئېلىپ ئۆتىدۇ: «باتۇر ئەرلەر ئېتىنىڭ قۇيرۇقىنى (يىپەك بىلەن) چۆمەتتى. بۇ باتۇرلۇقنىڭ بەلگىسى. ھەرقانداق بىر نەرسىنى چىرماپ ئۆرۈسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ قامچىنىڭ ئۈچىنى ئىنچىكە تاسما بىلەن ئۆرىگەندەك ئۆرۈشتۇر (Ⅱ. 510. 511).

تۆۋەندىكى شېئىردا بۇ خىل ئادەتنىڭ مەنزىرىسى ناھايىتى روشەن نامايان بولىدۇ.

قۇدۇق كاتىخ تۇگدۇمىز
تەڭرىگ ئۇكۇش ئۆگدۇمىز
كەمشىپ ئاتىغ تەگدىمىز
ئالداپ يانا قاچتىمىز

ئات قۇيرۇقىنى قاتتىق تۇگدۇق،
تەڭرىگە كۆپ ھەمدۇ ـ سانا ئېيتتۇق.
ئاتنى دېۋىتىپ تەگدۇق،
ئالداپ يەنە قاچتۇق.

بۇنىڭدىن مەلۇم بولىدىكى، قەدىمكى جەڭگاھلاردا ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىنىڭ ئاتىنىڭ قۇيرۇقىنى ئۆرۈشى (تۇگۇشى) ئۇلارنىڭ دۇشمەن ئۇستىدىن نۇسرەت قازىنىشقا بولغان ئىشەنچىنى، پىداكارلىقىنى، باتۇرلۇقىنى ئىپادىلەشنىڭ بىر ئىپادىسى بولغانىدى.

باتۇر يىگىتلەرنى «لاچىن» ئاتاش

قەدىمكى ئادەت بويىچە باتۇر يىگىتلەرنى «لاچىن» دەپ تەرىپلىگەن، ماختىغان. «لاچىن» بۇ بىر خىل يىرتقۇچ قۇش، باتۇر يىگىتلەرمۇ «لاچىن» دېيىلىدۇ (I . 533). بۇ خىل ئادەت ھازىرغىچە ئۇيغۇرلاردا داۋاملىشىپ كەلگەن. يەنە ئۇيغۇرلاردا باتۇر ئەزىمەتلەرنى «بۆرە» سۈپىتى بىلەن، «شۇڭقار» سۈپىتى بىلەن، ئات سۈپىتى بىلەن، شىر قاتارلىق يىرتقۇچ ھايۋانلار بىلەن سۈپەتلەيدىغان ئادەت بار. «لاچىن» ئىنتايىن چەبدەس باتۇر قۇش، ئۆزىنىڭ جۈغى ئانچە چوڭ

بولمىسىمۇ، ئۆزىدىن چوڭ قۇشلارنىمۇ ئالالايدۇ. شۇڭا، قەدىمكى زامانلاردا ئۇيغۇرلارمۇ «لاچىن» دەپ سۈپەتلەنگەنىدى. يەنە بەزى مەنبەلەردە لاچىننى قۇت نىشانى بولغان دەپ قاراۋاتىدۇ.

قوتاز قۇيرۇقى تاقاپ باتۇرلۇقنى ئىپادىلەش

بىز يۇقىرىدا ئاتنىڭ قۇيرۇقىنى ئۆرۈش، يىپەك رەخت بىلەن تۈگۈشنىڭ باتۇرلۇق، قورقماسلىققا، يېڭىشكە بولغان ئىشەنچكە ۋەكىللىك قىلىدىغان بىر ئادەت ئىكەنلىكى ھەققىدە پىكىر قىلغان. «پەچكەم» مۇ قەدىمكى زاماندىكى تۈرك ئەسكەرلىرى جەڭگە كىرگەندە جەڭ بەلگىسى سۈپىتىدە تاقىۋالىدىغان يىپەك رەخت ۋە قوتاز قۇيرۇقىمۇ بەچكەم، دەپ ئاتالغان. ئوغۇزلار بۇنى «بەرچەم» دېگەن. بىز بۇ يىپەك رەختنىڭ ياكى قوتاز قۇيرۇقىنىڭ دۇبۇلغىغا قادىلىدىغانلىقى ياكى ئاتنىڭ يۈگەن نوختىسى ياكى ئېگەرگە تاقىلىدىغانلىقىنى بىلمەيمىز. شۇ سۆزنى ئىزاھلاپ بەرگەن بىر شېئىردا ئۇ بەلگىنى ئاتقا بەلگە قىلىپ تاقايدىغانلىقى تىلغا ئېلىنغان. ئۇ شېئىرنىڭ بىرىنچى مىسراسى: پەچكەم ئۇرۇپ ئاتلاقا ــ ئاتلارغا بەلگە تاقاپ (I . 630) دەپ كەلگەنلىكىگە قارىغاندا، يۇقىرىقى بەلگىنى ئاتقا تاقايدىكەن.

ئەر ئاتقا ئىگە بولسا «قاناتلاندى» دېيىش

قەدىمكى ئۇيغۇرلاردا ئاتنى ئۇلۇغلاش، ئاتنى ئوغۇل بالىنىڭ، باھادىرلارنىڭ قانىتى دەپ قاراش ئومۇملاشقان. شۇنىڭدىن چىقىپ «قاناتلاندى» دېگەن سۆزنى ئىزاھلاپ: «ئەر قاناتلاندى» يەنى «ئۇچقۇر ئاتقا ئىگە بولدى، تىلىكىگە يېتىدىغان بولدى» (II . 388) دېگەن. بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئەركەكلەرنىڭ ئاتقا ئىگە بولۇشى قاناتقا ئىگە بولغانلىق، تىلىكى ھاسىل بولغانلىق ھېسابلانغان. چۈنكى، ئاتقا ئىگە بولۇش تۇرمۇشىدىكى،

جەمئىيەتتىكى ئورنىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلگەنلىكى، روھىغا ئۇمىد، ئىشەنچ ئېلىپ كېلىدىغانلىقىنىڭ ئىپادىسى ئىدى. ئادەم ئاتقا مىنگەندە روھى كۆتۈرۈلۈپ، ئۆزىدە ئەزەلدىن كۆرۈلۈپ باقمىغان روھىي يۈكسەكلىككە ئىگە بولىدۇ.

ئات قۇيرۇقىنى تۈگۈپ باتۇرلۇقنى ئىپادىلەش

«چەرمەتتى» دېگەن سۆزنى ئىزاھلاپ مۇنداق بىر مىسال بېرىدۇ: «ئالپ ئەر ئاتنى چەرمەتتى ــ باتۇر ئەر ئېتىنىڭ قۇيرۇقىنى (يىپەك بىلەن) چۈمەتتى. بۇ باتۇرلۇقنىڭ بەلگىسى» (II . 510). باتۇرلۇقنىڭ ئىپادىلىرى ھەر خىل بولىدۇ. تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىسىدە ئات قۇيرۇقىنى يىپەك يىپ ياكى رەخت بىلەن تۈگۈپ ئاتلىنىشىنى باتۇرلۇقنىڭ بەلگىسى سۈپىتىدە قارىغان. ھازىرقى قازاق، قىرغىز چارۋىچىلىرى ئارىسىدىمۇ بۇ ئادەت ئىزچىل ساقلىنىپ قالغان. بۇ يىگىتلەرنىڭ قەيسەر، قورقماس، ئىرادىلىك، يېڭىلمەس ئىكەنلىكىگە، ئۆزىنى جەڭگە ئاتىغانلىقىغا ۋەكىللىك قىلاتتى. بۇ خىل ئادەت بەيگە مۇسابىقىلىرىدىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. «دىۋان»دا باتۇر يىگىتلەرنىڭ ئات قۇيرۇقىنى يىپەك رەخت بىلەن تۈگۈپ جەڭگە ئاتلانغان ھالىتىنى تەسۋىرلەيدىغان شېئىر ـ قوشاقلارمۇ بېرىلگەن.

ئات قۇيرۇقىنى قاتتىق تۈگدۇق،
تەڭرىگە كۆپ ھەمدۇ ـ سانا ئېيتتۇق.
ئاتنى دېۋىتىپ تەگدۇق،
ئالداپ يەنە قاچتۇق.
(617 . I)

بىر قىسىم پەزىلەتسىز ناچار ئادەتلەر

بىر مىللەتنىڭ ئادەتلىرىنىڭ ھەممىسى ئۇنچە ساپ، بىغۇبار بولمايدۇ، بەلكى ئىنتايىن قالاق، خۇراپىي، چاكىنا ئادەتلەرمۇ تۇرمۇشىدا ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا ساقىندى بولۇپ كېلىۋېرىدۇ. يەنە بىر قىسىم ئادەتلەر دەۋر خاراكتېرىنى ئالغان بولۇپ، ئۆز دەۋرىنىڭ سىياسىي تۈزۈلمىسى، تەبىقىلەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرق قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئۇ شۇ جەمئىيەت فورماتسىيەسىنىڭ ئۆزگىرىشى، تەرەققىي قىلىشى، ئىنسانىي ئەركىنلىك، كىشىلىك ھوقۇق باراۋەرلىكىنىڭ ئىشقا ئېشىشىغا ئەگىشىپ ئەمەلدىن قالىدۇ. «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»تە ئۆز دەۋرىنىڭ مەھسۇلى بولغان بىر قىسىم ئىنسانىي پەزىلەتكە يات قالاق ئادەتلەرمۇ خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئۇ ئۆز دەۋرىنى چۈشىنىشتە مۇئەييەن قىممەتكە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ ئادەتلەرنىمۇ تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشنىڭ زۆرۈرىيىتى بار دەپ قارايمىز.

ئاياللارنى سۈننەت قىلىش ئادىتى

مەھمۇد كاشغەرىي «پەچەل» دېگەن سۆزنى ئىزاھلاپ: «سۈننەت قىلىنغان خوتۇن» (I . 510) دېگەن. بىز ئۇيغۇرلاردا خوتۇنلارنى سۈننەت قىلىشنىڭ قايسى دەۋرلەردە پەيدا بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئەرەبلەردىن ياكى پارسلاردىن قوبۇل قىلىنغانلىقى ۋە ياكى ئۇيغۇرلاردا ئەزەلدىن بارلىقى ھەققىدە بىرەر مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. بىراق، قەدىمكى فېئودال پادىشاھلار، يۇقىرى تەبىقە فېئودال بەگلەر كۆپ

خوتۇنلۇق بولغاچقا، ئايالالارنىڭ جىنسىي ھېسسىياتىنى قوزغاتقۇچ ئەزاسىنى سۈننەت قىلىۋېتىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ باشقىلار بىلەن خۇپيانە جىنسىي مۇناسىۋەت ئارقىلىق ئاسىيلىق يولىغا مېڭىشىنى كونترول قىلماقچى بولغان. بۇ خىل ئادەت ئەمەلىيەتتە ئاياللارنىڭ كىشىلىك ھوقۇقىنى ئېغىر دەرىجىدە ھاقارەتلەش بولۇپ، ئۇلارغا تەبىئىي ئاتا قىلىنغان ئاياللىق ئىستەكلىرىنى، ئايالىق ھېسسىياتىنى بوغقان. «دىۋان»دا بۇ خىل ئادەتنىڭ خاتىرىلەنگەنلىكى قەدىمكى ئۇيغۇرلاردا بۇ ئادەتنىڭ بولغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ئەرلەرنى ئاختا قىلىش ئادىتى «تۇتۇق»

ئەرلەرنى ئاختا قىلىش 19 ـ ئەسىرلەرگىچە ئەرەب، پارس، تۈرك دۇنياسىنىڭ كۆپ قىسىم جايلىرىدا ئومۇملاشقان ئوردا قائىدىلىرىنىڭ بىرى. بۇ خىل ئادەتنىمۇ قەدىمكى ئۇيغۇرلار «تۇتۇق» (I . 492) (ئاختا، پىچۇۋېتىلگەن)، «پەچەل» دەپ ئاتىغان. «دىۋان»دا «پەچەل»نى ئىزاھلىغاندا يەنە: «ئاختا قىلىنغان ئەركەك» دېگەن (I . 510). قەدىمدە ھەرەمخانىدا مۇلازىمەت قىلىدىغان ئەرلەر ئومۇمەن ئاختا قىلىناتتى. بۇ ئوردىدىكى كېنىزەكلەرگە، خانىشلارغا مۇلازىملارنىڭ چېقىلىپ قويۇشىدىن قوغدىنىش ئۈچۈن بولاتتى. بىراق، ئاختا قىلىنغان ئەرلەر بىر ئۆمۈر ئۆي ـ ئوچاقلىق بولۇش، بالا ـ چاقىلىق بولۇش ئىقتىدارىدىن مەھرۇم قىلىناتتى. بەزىلەر مەجبۇرىي تۇتۇلۇپ ئاختا قىلدۇرۇپ، بەزىلەر ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن ئاختا قىلدۇرۇپ، ئوردىدا مۇلازىمەتچىلىك قىلىپ ئۆمرىنى ئاخىرلاشتۇراتتى. بۇ خىل ئادەتمۇ ئوخشاشلا ئەرلەرنى بەھرىمەنلىك ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلاتتى.

ئاياللارنىڭ ئارسىزلىقى «ئەركەكلىك»

ئۇيغۇرلار ئەرلەردە ئەرلەرگە خاس سالاپەت، قىياپەت، جاسارەت بولۇشىنى ئەرلەرگە خاس ئالاھىدىلىك ھېسابلاشقان، ئاياللاردىكى ئاياللارغا خاس نازاكەت، شەرم - ھايا ۋە گۈزەل ھۆسن - جامال، پاكىزلىق ۋە ئوڭلۇقلۇقنى ئاياللارغا قويۇلغان مۇھىم تەلەپ دەپ قارىغان. شۇڭا، ئەرلەرنىڭ سۆيۈنچى ئۇلارنىڭ ئەرلىكىنى، باتۇرلۇقىنى، جاسارىتىنى سىنايدىغان، دۈشمەن بىلەن بولغان كۈرەش سەھنىسى بولغان جەڭگاھ دەپ قارىغان، ئاياللارنىڭ سۆيۈنچى بولسا ئۇنىڭ دىيانىتى، پاكلىقى، ساداقىتى، ئىپپەت - نومۇسنى ھەممىدىن ئەلا بىلگەنلىكىنى سىنايدىغان ئىمتىھان نىكاھ كۈنى، دەپ قارىغان. شۇڭا، ئاياللار ئاياللارچە ياسىنىش، ئەرلەر ئەرلەرچە ياسىنىشنى ئەرلىك ۋە ئاياللىققا قويغان مۇھىم تەلەپ قىلغان. شۇڭا، كىيىم - كېچەك ۋە ياسىنىش تەلەپلىرىدە ئەرلەر ئەرلەرگە خاس سالاپەتنى ئىپادىلەيدىغان كىيىملەرنى كىيگەن، ھەرگىزمۇ ئالتۇن ئۈزۈك، ئالتۇن زەنجىر، ھالقا قاتارلىق نەرسىلەرنى تاقىمىغان. ئاياللار بولسا ئاياللارغا خاس كىيىنگەن، ئۇلار خۇددى توزلاردەك ياسانغان. ئۇلارنىڭ ئەرلەرچە ياسىنىۋېلىشىنى يامان ئالغان. بۇ يوسۇننىڭ بۇزۇلۇشى قىيامەتنىڭ نىشانى دەپ چۈشەنگەن. بۇنداق ئاياللارنى «ئەكەكزەدەك» دەپ قارىغان. «دىۋان»دا ئەركەكلىك دېگەن بۇ ئۇقۇمغا ئىزاھات بېرىپ خوتۇننىڭ يۈزسىزلىكى، ھاياسىزلىقى دەپ چۈشەندۈرگەن (I . 207). بىر دانىشمەندىن ھايۋان بىلەن ئادەمنىڭ ئەقىل - پاراسىتىدىن باشقا يەنە روشەن ئىپادىلىنىدىغان پەرقى نېمە؟ دەپ سورىسا، ئۇ دانىشمەن مۇنداق ئۈچ ئالاھىدىلىكنى دەپ بېرىپتۇ: بىرىنچى، ھايۋاننىڭ يېمىكىنىڭ نامۇخالىسى بولمايدۇ، نېمە ئالدىغا كەلسە يەۋېرىدۇ، ئادەم بولسا ئۆزىگە مۇناسىپ نەرسىلەرنى يەيدۇ. ئىككىنچى،

هايۋاننىڭ مۇقىم ماكانى بولمايدۇ، ئۇ جاھاننىڭ نەرىدە ئۆزىگە مۇناسىپ يەر بولسا، ياشىغىلى بولسىلا ياشاۋېرىدۇ. ئادەمنىڭ بولسا ۋەتىنى، مۇقىم ماكانى بولىدۇ. ئۈچىنچى، قارىماققا هايۋاننىڭ ئەركىكى بىلەن چىشىسىنى پەرق ئەتكىلى بولمايدۇ. ئادەمنىڭ بولسا ئەر بىلەن ئايال روشەن پەرق قىلىدۇ. قەدىمكى دەۋرلەردە ئەرلەر ئەرلەرگە خاس ساقال - بۇرۇت قوياتتى، قەددى - قامەتكە يارىشا كىيىم كىيەتتى، ئاياللار ئاياللىق نازاكىتىگە يارىشا ياسىناتتى، ئاياللار ئەرلەرنىڭ خۇيىنى ئېلىپ قالسا، ئەرلەردەك ياسىنىۋالسا، ئۇلارنى «ئەركەكلىك» دەپ ھېسابلايتتى. ئولتۇرۇش - قوپۇشتىمۇ ئاياللارغا خاس نازاكەتنى ئىپادىلىشى كېرەك ئىدى. ئەرلەر ئەرلەرگە خاس جاسارىتىنى ئىپادىلەيتتى.

ياش بالىلارنى تىللاش ئادىتى «كۆتىچ»

ھەرقانداق بىر خەلقنىڭ تىلىدا ياخشى، چىرايلىق سۆزلەر بولۇپلا قالماي، بەلكى ئەسكى تىل - ھاقارەتلىك سۆزلەرمۇ بولىدۇ. بۇ خىل تىل بارا - بارا ئادەتكە ئايلىنىپ كېتىدۇ. «دىۋان»دا «كۆتىچ»نى ئىزاھلاپ: «كۆتلەش، ياش بالىلارنى تىللىغاندا ئىشلىتىدىغان سۆز، ‹كۆتكە ئوخشاش سېسىق› دېگەنلىك بولىدۇ» (I . 466) دېگەن. بۇ بەلكىم ئەدەپسىز، پەزىلەتسىز، قوپال، يامان كىشىلەرگە قارىتىلغان بولسا كېرەك.

ئاياللارنى ئەتىۋارلاش ۋە ھاقارەتلەش — «ئەردىنى»

ئۆزۈك «ئەردىنى»، بۇ سۆز قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا مەرۋايىت، گۆھەر مەنىسىدە بولۇپ، كۆچمە مەنىدە خوتۇنلارنى بىلدۈرۈپ «ئەرتتىنى ئۆزۈك» دەپ كەلگەن، بۇ «بەدىنى مەرۋايىتتەك خوتۇن» دېگەن بولىدۇ، دېگەن (I . 192). ئۆزۈك سۆزى ھازىر ئاياللار زىبۇ - زىننەتلىرىنىڭ بىرى بولغان قولغا

سېلىنىدىغان ئۈزۈكنى كۆرسىتىدىغان بولغان. مەھمۇد كاشغەرىي «بەدىنى مەرۋايىتتەك خوتۇن» دەپ ئىزاھات بەرگەن بولسىمۇ، «ئۈزۈك» سۆزى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «خوتۇن» دېگەن مەنىنى بەرمەيدۇ. پەقەت كۆچمە مەنىدىلا ئاياللار «ئەرلەر سالىدىغان، مەرۋايىت قويۇلغان ئۈزۈك» دەپ ئەركىلەتمە شەكىلدە كەلگەن. چۈنكى، قەدىمكى زاماندا خوتۇنلار «ئۇراغوت»، «ئوخشاغۇ» (I . 187) دەپمۇ ئاتالغان.

قوچو دەۋرىدىكى بىر شېئىردا:

ئەردەملىگ كىشى ئەردەنى بىرلە تۈز ئول،
ئەردەمسىز كىشى ئۆتۈك ئىچىندەكى ئولياق بىرلە تۈز ئول

دېيىلگەن. بۇ يەردە پەزىلەت ئىگىلىرىنى گۆھەرگە، مەرۋايىتقا ئوخشاتقان.

ئوخشاغۇ (I . 187): بۇ سۆز ئەسلىي ئويۇنچۇق دېگەن مەنىنى بەرسىمۇ، لېكىن، خوتۇنلارنىمۇ ئويۇنچۇققا ئوخشىتىپ «ئوخشاغۇ» دەپ ئاتىغان. بۇنىڭدىن بىز مۇشۇ سۆز قايسى دەۋرلەردە كۆچمە مەنىدە قوللىنىلىشقا باشلىغان بولسا، شۇ چاغلاردا ئاياللارنىڭ كەمسىتىلگەنلىكى، ئويۇنچۇققا ئوخشىتىلىپ ھاقارەت قىلىنغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلالايمىز. بۇ پىكرىمىزگە «دىۋان»دىكى چۆرىلەرگە قوللانغان «ئاۋىنچۇ» (I . 181) ئاتاشمۇ ئىسپات بولىدۇ. بۇنى مەھمۇد كاشغەرىي «ئاۋىنچۇق نەرسە» دەپ جۈملە تۈزۈپ، ئۇنى كۆڭۈلنى ئالىدىغان، ھۆرمەت قىلىدىغان نەرسە دېگەن مەنىدە يەشكەن ۋە شۇنىڭدىن چىقىپ چۆرىلەرنىڭمۇ «ئاۋىنچۇ» دېيىلىدىغانلىقىنى تىلغا ئالغان. بۇنىڭدىن قارىغاندا، قەدىمكى زاماندا چۆرە قىزلارنىڭ، چۆرە ئاياللارنىڭ ھۆكۈمران تەبىقىلەر تەرىپىدىن ئىنتايىن خورلىنىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئۆكتەملەرنىڭ ھەيۋە سۆزى «چىق»

بەزى ئىشلار باشلىنىشتا پەقەت بىر قېتىملىق بىر ئاددىي جەريان بولۇپ لاپلا قىلىپ ئۆتۈپ كەتسىمۇ، بەزى ئىشلار كۆپ تەكرارلانغاندىن كېيىن بارا ـ بارا ئادەتكە ئايلىنىپ كېتىدۇ. ئۆكتەملىكمۇ، ياۋاشلىقمۇ ئاشۇنداق ۋاربسلىق قىلىش ئارقىلىق ئادەت بولۇپ قالىدىكەن، ھازىرقى تۇرمۇشىمىزدا بەزى يولسىز، ئۆكتەم ئادەملەر گەرچە ئۆزى ھەققانىي بولمىسىمۇ، ھەققانىي كىشىلەرگە ھەيۋە قىلىپ، «غىڭ ـ پىڭ قىلىپ باق، نوچىلىقىڭنى بىر كۆرەي» دەپ ئۆكتەملىك قىلىدۇ. ھەققانىي كىشى ئۇنىڭ ئۆكتەملىكىدىن قورقۇپ دېمىنى ئىچىگە يۇتۇپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولىدۇ. مانا شۇ ئادەت مەھمۇد كاشغەرىي دەۋرىدىمۇ بولغانىكەن. «چىق» دېگەن سۆز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «غىڭ» دېگەن مەنىدە قوللىنىلغان. ئۇنىڭغا جۈملە تۈزۈپ: «چىق ئەت كۆرەيىن ـــ غىڭ قىلىپ باقە، نوچىلىقىڭنى كۆرەي» دەپ مۇنداق چۈشەندۈرىدۇ: «رەنجىتكۈچىگە تاقابىل تۇرالمايدىغان كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ» (Ⅲ. 179) دېگەن. ئۆكتەملەر كۆپىنچە ياۋاشلارنى بوزەك قىلىپ، كۈچلۈكلەرنىڭ ئالدىدا موللاموشۇك بولۇپ كېتىدۇ. بۇ بارلىق ئۆكتەملەرنىڭ تەبىئىتىدىكى ئاجىزلىق. بوزەك قانچىكى كۆپ يول قويۇۋەرسە، ئۇنىڭ ھاقارەتلىشى شۇنچە ئېشىپ بارىدۇ. ھاقارەتكە سۈكۈت بىلەن ئەمەس، قەتئىي كۈرەش قىلىش بىلەن تاقابىل تۇرۇش ياخشى ئۇنۇم بېرىدۇ. «قانىنى قان بىلەن يۇغىلى بولمايدۇ، دېيىلگەن بولسىمۇ، لېكىن ھاقارەتنى قاندىن باشقا نەرسە بىلەن يۇغىلى بولمايدۇ»[1]. ئەگەر ھاقارەتكە يەنىلا سۈكۈت قىلسا، ئۆكتەملەر شۇنداق ھالەتكە يېتىدۇكى، «بوزەكنى بوزەك قىلمىسا قىيامەتتە دەۋاسى باردۇر» دەپ، بوزەك قىلىش ئۇچۇن قانۇنىي، دىنىي ئاساسلارنى كۆرسىتىپ، ئۇنى قانۇنلاشتۇرۇۋالىدۇ.

قەدىمكى تىكىشىش ئادىتى

قىمارنىڭ قايسى زامانلاردا، كىم تەرىپىدىن، قانداق بارلىققا كەلگەنلىكىنى بىلمەيمىز. خەلق رىۋايەتلىرىدە جەمشىت دېگەن ئادەم قىمارنىڭ پىرى ئىمىش. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، جەمشىت پادىشاھ بولۇپ، دۆلىتىنىمۇ قىمارغا دو تىككەنىكەن. تارىختىن بۇيان قىمارغا دىن ئىبارەت بۇ يامان تۇرمۇش ئادىتى ھەرقايسى ئەللەر خەلقلىرى ئارىسىدا ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلدى.

تىكىشىش قىمارنىڭ بىر شەكلى بولۇپ، ئۇ قەدىمدىن بېرى ھەرقايسى خەلقلەر ئارىسىدا ئومۇملاشقان بىر ئادەت. مەھمۇد كاشغەرىي بەرگەن مەلۇماتتىن قارىغاندا، بەگلەر مەلۇم ئىش ئۈچۈن ئۆي، ئات، يەر، قۇل تىكىشتەك ھەر خىل تىكىشىش ئويۇنلىرى بولغان. ئۇ خىل ئويۇننى «ئۇ بەگ بىلەن ئۆي تىكىشىپ ئوينىدى» (I . 320) دېگەن. بۇ ئادەت بەيگە، چەۋگەن ئويۇنىدا، شاھماتتا ۋە باشقا قىمار شەكلىنى ئالغان ئويۇنلاردا تىكىشىش ئادىتى بولۇشى مۇمكىن. ھازىرمۇ پۈتۈن دۇنيادا بۇ خىل تىكىشىش كۆپ خىللاشتى، مۇنتىزىملاشتى. بىر مەيدان پۇتبول، بىر مەيدان بوكس، بىر مەيدان بەيگە قاتارلىق مۇسابىقىلەر ئۈچۈن مىليارىدلاپ ـ مىليارىدلاپ پۇللار تىكىلىپ كېتىدۇ. ھەتتا بۇ ئىش بەزى دۆلەتتە قانۇنلۇق ھالدا باشقۇرۇلىدىغان بولدى. قەدىمكى ئۇيغۇر ـ تۈركىي تىللىق خەلقلەردە «بۇ بىر قائىدە» (I . 320) بولغانلىقىنى بىز «دىۋان» ئارقىلىق ۋاقىپ بولدۇق. گەرچە بۇنداق تىكىشىش قىمار شەكلىنى ئېلىپ بىرىنى مەنپەئەتدار قىلىدىغان، يەنە بىرىنى ئۆيۈقاقىدىن ئايرىيدىغان بولسىمۇ، لېكىن ئويۇننى ئەۋجىگە چىقىراتتى ھەم بۇ قائىدىگە ئايلانغاچقا، مەلۇم جەھەتتە قانۇنلاشقانىدى. مەھمۇد كاشغەرىنىڭ بۇ «بىر قائىدە» دېگەن سۆزى ئۇنىڭ ئاۋام ئىچىدە قانۇنلىشىپ كەتكەنلىكىنى

چۈشەندۈرىدۇ. بۇ خىل پائالىيەت يالغۇز ئۆي بىلەن چەكلەنمىگەن، ئەگەر ئات، يەر ۋە باشقا نەرسىلەرنى تىككەن بولسا، شۇ نەرسىنىڭ نامى تىلغا ئېلىنىپ «لەشتى» قوشۇمچىسى قوشۇلغاندا قىماردا ئۇتۇش مەنىسىنى بەرگەن. ئىسلامىيەتتىن كېيىن گەرچە بۇنداق تىكىشىش زور دەرىجىدە چەكلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن خەلقىمىز ئىچىدە چوڭقۇر يىلتىز تارتقان بۇ ئادەت كۆپ خىل شەكىل ۋە مەزمۇن ئېلىپ ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلدى. قوچقار سوقۇشتۇرۇش، توخۇ سوقۇشتۇرۇش، ئىت تالاشتۇرۇش قاتارلىق پائالىيەتلەردىمۇ بۇنداق تىكىشىش ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە. خەلقىمىز بۇنى بىر خىل كۆڭۈل ئېچىش ۋاستىسى سۈپىتىدە قوبۇل قىلىپ كەلگەن.

خوتۇنلارنىڭ ئاسىلىقى ــ «ئۇيناش»

ھازىرقى زاماندا ئەرلەر خوتۇنىدىن خۇپىيانە، خوتۇنى ئېرىدىن خۇپىيانە ئويناش تېپىۋالغان، بىر ـ بىرىگە ۋاپاسىزلىق قىلىپ ئاسىي يولنى تۇتقان بولسا، ئۇنى «ئاشنا ئويناش» دەپ ئاتايمىز. 11 ـ ئەسىر ۋە ئونىڭدىن بۇرۇن ئۇيغۇرلار ئاياللارنىڭ ئاشنا تۇتۇۋېلىپ ئاسىي يول تۇتۇشىنى «ئويناش» دەپ ئاتىغان: «ئويناش، ئوينىشى بار خوتۇن» (I . 163).

قەدىمدىن تارتىپ ۋاپا بىلەن ۋاپاسىزلىق، پاكلىق بىلەن ناپاكلىق مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. ئۇيغۇرلار ۋاپا مەسىلىسىگە ئەزەلدىن ئېتىبار بېرىپ كەلگەن. ۋاپاسىزلىقنى يامان كۆرگەن ۋە ئۇنى ھەممە كىشى ئەيىبلىگەن. پاكلىقنى ئائىلىنىڭ بەختى دەپ قارىغان، ناپاكلىقنى ئائىلىگە بەختسىزلىك ئېلىپ كېلىدۇ، دەپ پاكلىقنى قوغداش ئۈچۈن تىرىشقان. خوتۇن ئېلىشتا قەلبى گۈزەل، تەقۋادار، ۋاپادار، پاك، ئېسىل نەسەبلىك خوتۇنلارنى ئېلىشنى قوغلاشقان.

4500. دۇرۇس خۇيلۇق بولسا، گۈزەللىك كېلۇر،
خوتۇننىڭ كۆركى ئەخلاق، بىلىملىك بىلۇر.

4501. ئېرىغ، تەقۋا بولسا، ئۇ ئېسىل بولۇر،
قالغان ئۈچ نەرسىمۇ[1] ئۇندا تېپىلۇر.

خەلقىمىز، يۇقىرىقىدەك خوتۇنلارنى ئالغاندىن كېيىن يەنىلا ياخشى كۆزەتچى بولۇش، ئەرلەر بىلەن ھەمداستىخان قىلماسلىق كېرەك. ئەگەر چىڭ تۇتۇلمىسا مىزان بۇزۇلىدۇ دەپ قارىغان. يۈسۈپ خاس ھاجىپ خەلقىمىزنىڭ مەيدانىدىن چىقىپ مۇنداق مىسرالارنى تۈزىدۇ:

4523. نەچچە مىڭ جەسۇر ئەر يىگىتلەر ئۆزى،
خوتۇنلار تۈپەيلى قۇرىدى يىلتىزى.

4524. تالاي ئابرۇيلۇق قىزىل يۈزلۈك ئەر،
خوتۇنلار تۈپەيلى ئۆزى بولدى يەر.

4525. تۈمەن مىڭ ئاتاقلىق باھادىرلارنى،
خوتۇنلار تىرىك يەرگە كۆمدى ئۇنى.

بۇ بايانلاردىن قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ساداقەتمەنلىك، ۋاپادارلىققا بولغان چۈشەنچىسىنىڭ ھەقىقەتەن ناھايىتى يۇقىرى ئىكەنلىكىنى، ئاياللارنىڭ خۇپىيانە ئىشلارنى قىلىشىغا، ئويناش تۇتۇۋېلىشىغا نىسبەتەن پوزىتسىيەسى، بايرىقى ناھايىتى روشەن ھالدا كەچۈرمەسلىك ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

قۇللارنى سۆككەندە «قاشاڭ» دېيىش

قاراخانىيلار خانلىقى فېئوداللىق تۈزۈم ئاساسىغا قۇرۇلغان بولسىمۇ، يانچىلىق تۈزۈمىنىڭ قالدۇقلىرى تېخى ساقلىنىپ قالغان. بەگلەرنىڭ قولىدا يەنىلا قۇل - دېدەكلەر بولغان.

قۇللارنى سېتىش، ئېلىش ئىشلىرىنىڭمۇ بەزى ئالامەتلىرىنى «دىۋان» دىكى بەزى ئۇچۇرلاردىن بايقايمىز. قۇللار ھەرقاچان غوجايىنغا نارازى بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئىشلىرىنى ھەقىقىي جان كۆيدۈرۈپ قىلمايتتى، ئالدىدا ئاكتىپ بولۇۋېلىپ، ئارقىسىدىن غوجايىننى تىللايتتى. شۇڭا، ئۇلار ئىشلاردا ئومۇمەن ئاكتىپ بولماي، سۆرەلمىلىك قىلاتتى. بۇنىڭ بىلەن غوجايىنلار، بەگلەر ئۇلارنى ئۇراتتى، تىللايتتى، ھاقارەتلەيتتى. مەھمۇد كاشغەرىي قۇللارنى تىللىغاندا ئىشلىتىدىغان بىر ئادەت سۆزدىن ئۇچۇر بەرگەن.

قاشاڭ ــ قۇللارنى سۆككەندە ئىشلىتىلىدىغان بىر سۆز بولۇپ، «پەس، پەسكەش» مەنىسىدۇر (Ⅲ. 504). ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «قاشاڭ» دېگەن سۆز «تەپسە تەۋرىمەس، ھۇرۇن، بوشاڭ، ھاڭۋاقتى» دېگەندەك مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ. قەدىمكى زاماندا ئۇنى قۇللارنى تىللاشقا ئىشلەتكەن، مەنىسى «پەس، پەسكەش» دېگەنلىك بولغان.

ھازىر ئۇيغۇر تىلىدا «قاشاڭ» دېگەن بىر ھاقارەت، ئەيىبلەش سۆزى بار. بۇنى ھۇرۇن، تەرسا، ئىشقا ياراملايدىغان بەزى كىشىلەر ئۇچۇن ئىشلىتىدۇ. «ئۇ قاشاڭ ئادەم» دېگەندە ئۇ ئادەمنىڭ تەپسە تەۋرىمەس، بوشاڭ ئادەم ئىكەنلىكىنى ئۇقتۇرىدۇ. «قاشاڭلىق قىلىش» دېسەك، ئۇ ئۇنىڭ ھۇرۇنلۇق قىلماسلىقا، گەپ تەسىر قىلمايدىغان، تىل ـ ھاقارەتمۇ ئۆتمەيدىغان مۇردا بولۇۋالماسلىقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ. لېكىن، بۇ سۆز مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مەلۇماتىدا قۇللارنى سۆككەندە ئىشلىتىدىغان سۆز ئىكەن. بۇ سۆزنىڭ ھازىرقى ئىستېمالدا ئىككى ئوبيېكتى ئۆزگەرگەن. بىرى، ھازىر قۇل ـ چاكارلار بولمىغاچقا، قۇللارغا ئەمەس، قۇللاردەك قاشاڭ كىشىلەرگە ئېيتىلىدىغان بولدى، يەنە بىرى، ھازىر «قاشاڭ» سۆزىنىڭ «پەس، پەسكەش» مەنىسى يوق، بەلكى، ھۇرۇن، گەپ ئۆتمەيدىغان ياراماس، دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

خەلق يامان كۆرىدىغان مەنىۋى ئىللەتلەر

قائىدە ـ يوسۇن دېگەندە، بىز ئومۇمىي خەلق ئېتىراپ قىلغان، تۇرمۇشنىڭ مۇھىم بىر تەرىپىي قىسمىغا ئايلانغان. كىشىلىك تۇرمۇش قانۇنى بىلەن باغلانغان قېلىپلاشقان ئادەتلىرىنى نەزەردە تۇتىمىز. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئاۋامنىڭ ئەنئەنىۋى قائىدە ـ يوسۇنىغا، قىممەت قارىشىغا، ئەخلاق قارىشىغا، گۈزەللىك قارىشىغا، ئېتىقادىغا، ئادەمىيلىك ئۆلچىمى ـ تەلەپلىرىگە يات بولغان بىر قىسىم ناچار قىلمىش ـ ئەتمىشلەرمۇ جەمئىيەتتە بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. مانا شۇنداق يامان قىلمىش ـ ئەتمىشلەرگە بولغان پوزىتسىيە مەسىلىسىمۇ شۇ خەلقنىڭ ئىلغار قائىدە ـ يوسۇنلىرىنى داۋاملاشتۇرۇشى، جەمئىيەتنى ئاكتىپ، تەشەببۇسكار، مەسئۇلىيەتچان جامائەت پىكرى ئارقىلىق تەرىپلەشكە مۇناسىۋەتلىك بولغان سىناق، بۇ مەندىن ئالغاندا، يامان، چەكلەنگەن ئىشلارنى قىلماسلىق، ئۇنداق ئىشلاردىن ئۆزىنى چەكلەش پەنىي ئاتالغۇ بويىچە «تابۇ» دەپ ئاتىلىدۇ. بىراق، ئۇ يەنىلا قائىدە ـ يوسۇننىڭ بىر تەرىپىي قىسمى. ئۇنىڭ ئۆستىگە ئەل ئىچىدىكى يامان ئىش، يامان ھەرىكەتلەرگە ئورتاق قارشى تۇرۇشتىن ئىبارەت ئاممىۋى ئاڭلىقلىق يەنىلا قائىدە ـ يوسۇنىڭ مۇھىم بىر تەرىپىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە ئۆز دەۋرىدە ئومۇمىي خەلق يامان ئالىدىغان، ئۆچ كۆرىدىغان، ئەيىبلەيدىغان يامان ئادەتلەردىن خېلى كۆپ ئۆرنەكلەرنى كىرگۈزگەن ھەم بۇنىڭغا بولغان پوزىتسىيەمۇ ئېنىق ئىپادىلەنگەن. بۇنى بىز خەلقنىڭ ئىلغار ئەنئەنىسى ھېسابلاپ، قائىدە ـ يوسۇننىڭ مەزمۇنى قاتارىدا ئىزاھلىدۇق.

ئىچى ياماق ئادەمنى «تەپىز» ئاتاش

«تەپىز»، دېمەك شورتاق، ھېچ نەرسە ئۇنمەيدىغان يەر دېگەن مەنىنى بەرگەن. مانا مۇشۇ سۆزدىن ئېلىنىپ قەدىمكى تۈركلەر ھەسەتخور، ئىچى قوتۇر، زىيانداش ئادەمنى تەپىز كىشى دەپ ئاتىغان» (I . 472). بۇ ئادەتتىن تۈركلەرنىڭ ھەسەتخورلۇقنى، ئىچى قوتۇرلۇقنى ئىنتايىن ياماق ئالىدىغان خاراكتېرى ئىپادىلىنىدۇ. ھەسەتخور ئادەمدىن ھېچقانداق ئادەمگە مەنپەئەت يەتمەيدۇ، ھەتتا ئۆزىمۇ مەڭگۈ بەختلىك بولالمايدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ھەسەتخورلارنىڭ خاراكتېرىدىكى شۇملۇقنى خۇلاسىلەپ: «ھەسەتخور ئۆزىنىڭ گۆشىنى ئۆزى يەپ تۈگەيدۇ» دېگەن. ھەسەتخورغا نىسبەتەن بۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق يېشىم بولماس.

ئەلگە ئەسقاتمايدىغان تاشلاندۇق كىشى

«ياتۇق» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى «تاشلانغان»، «ئۇنتۇلغان» دېگەن مەنىنى بەرگەن. تاشلانغان، ئۇنتۇلغان، قىممەتسىز، ئەھمىيەتسىز نەرسىنى «ياتۇقنەك» دەپ ئاتىغان. ھۇرۇن، ياركەس ئادەملەرنىمۇ «ياتۇق كىشى» دەپ ئاتاش ئادىتى بولغان. ئوغۇزلار ئارىسىدا بولسا، ئۆز شەھىرىدىن باشقا يەرگە چىقمايدىغان، بېكىنمۇشالغان، ئۇرۇشمۇ قىلمايدىغان، ئۇرۇشقىمۇ چىقىشنى خالىمايدىغان بىر قىسىم كىشىلەرنى «ياتۇق» دەپ ئاتاش ئادىتى بولغان. بۇنىڭ مەنىسىنى مەھمۇد كاشغەرىي «تاشلانغانلار، ھۇرۇنلار» دېگەنلىك بولىدۇ دەپ چۈشەنچە بەرگەن (III . 12).

بۇ ئادەتنىڭ مەزمۇنىدىن تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئادەمگە بولغان قىممەت قارىشى چاقنايدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز دەۋرىدىكى قىممەت قاراشنى تولىمۇ كونكرېت بايان قىلغان بولۇپ، ياركەس، ھۇرۇن، ئەلگە يۈك بولىدىغان ئادەملەرنى

تىرىكلەر ئارىسىدىكى ئۆلۈك دەپ خۇلاسىلىگەنىدى. بۇ مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يۇقىرىقى ئادەتكە بولغان يېشىمى بىلەن بىر نۇقتىدىن چىققان. جەمئىيەت تەرىپىدىن كېرەكسىزلىكى، يارىماسلىقى، قىممەتسىزلىكى سەۋەبلىك تاشلىنىپ كەتكەن ئادەمگە، ئەگەر ئازراق ئىدراكى بولسا، مىڭ ئۆلگەندىن يامان ئازاب ئەمەسمۇ؟ ئادەمنىڭ بۇ دۇنياغا كېلىپ ياشىشىدىكى مەقسىتى ئەل ئارىسىدا ھەقىقىي مەنىدىكى قەدىر - قىممەتكە ئېرىشىپ، ئەلنىڭ قەلبىدىن مەڭگۈ يىقىلمايدىغان خاتىرە مۇنارى تىكلەش. شۇڭا مەھمۇد كاشغەرىي: «ئەي ئوغۇل، مەندىن ئۈگۈت - نەسىھەت ئال، پەزىلەتلىك بول، ئەل ئارىسىدا ئۇلۇغ ئالىم بولۇپ، بىلىمىڭنى تارات» دەپ پۈتۈن نەسىھەتلىرىنىڭ جەۋھىرىنى ئىككى سۆزگە — بىرى، پەزىلەتكە، يەنە بىرى، بىلىمگە مۇجەسسەملىگەن. بۇنىڭ چىقىش نۇقتىسى ئەلگە پايدىلىق ئادەم بول دېگەن تەلەپ، تەۋسىيە ئىدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ يەنە بىر بايانىدا ئادەم پەزىلەتلىك بولىدىغان بولسا، قورقۇنچاقلارمۇ ئۇرۇشتا باتۇرلۇق كۆرسىتىدۇ دېگەن. ئۇرۇش دېگەن ئەرنى سىنايدۇ، ئەرنى تاۋلايدۇ، قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ نەزىرىدە ئۇرۇشتىن ئۆزىنى تارتقان، ئۇرۇشقا چىقمىغان ئادەم ھەقىقىي مەنىدىكى ئەر ئەمەس، ئۇنداق ئادەمنى كىشىلەر كۆزگىمۇ ئىلمايدۇ ھەم ئۇنداق ئادەم بىلەن ئالغۇ - بەرگۈمۇ قىلمايدۇ. چۈنكى، خاراكتېرسىز ئادەملەرنىڭ يامانلىقتىن باشقا ئىش قولىدىن كەلمەيدۇ. خەلق ئۇلۇغ، ئۇلار ياراملىق بىلەن يارامسىزلارنى تاۋلايدۇ، جەمئىيەتتە خەلقنىڭ يامانلارنى جازالايدىغان بىر كوزىرى، ياخشىلارنى مۇكاپاتلايدىغان مەنىۋى تۈرتكىسى بولمىسا بولمايدۇ. ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن پەزىلەتسىز، قورقۇنچاق، ھۇرۇن، ھارام تاماق، ئۇرۇشتىن قاچقان ئادەملەرنى جازالايدىغان كوزىرى ئۇلارنى ئارىغا ئالماي تاشلىۋېتىش، ئۇنى بۇ دۇنيادا يەككە - يېگانىلىك ئوچىقىغا تاشلاپ پۇچىلاش ئىدى.

«ياتۇق»نىڭ يەنە بىر مەنىسى ئۆيدىن، شەھەردىن،

مەھەللىسىدىن سىرتقا چىقمايدىغان، بىكىنمە ئادەمنى كۆرسىتەتتى. بۇ دېگەنلىك، جەمئىيەتنى كۆرمىگەن، جەمئىيەتنى چۈشەنمىگەن، نەزەر دائىرىسى تار، ياشاشنى بىلمەيدىغان «غىلاپ بەندىسى» دېگەنلىك بولاتتى. كۆپنى كۆرگەننىڭ، جەمئىيەت بىلەن قويۇق ئارىلاشقانلىقى نەزەر دائىرىسىمۇ كېڭىيىدۇ، خاراكتېرىدىمۇ ئىلگىرىلەش بولىدۇ. بۇمۇ ئادەم ئۈچۈن بىر پۇرسەت ۋە بەختتۇ. شەيخ سەئىدىنىڭ بىر سۆزى بولىدىغان: «ئون يىل مەدرىسەدىن چىقماي ئىلىم ئۆگەنگەن تالىپتىن، بىرەر يىل جاھان كەزگەن دەرۋىشنىڭ بىلىمى مول بولىدۇ.»

پاسلى بۇزۇلغان ئايالنى «يەرۈك» ئاتاش

بۇ تىل ئادىتى ۋە ئايالىلارغا قويۇلغان پاكلىق تەلىپى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن ئەستەرلىك ئىبارە. يەنى مەھمۇد كاشغەرىي «يەرۈك» نى چۈشەندۈرىدۇ: «يېرىق، دەز، يەرۈك ئەشلەر — يېرىلغان ئايال، پاسلى بۇزۇلغان ئايال»، ئۇزۇنسىغا يېرىلىپ ھۆسنىنى يوقاتقان ھەرقانداق نەرسىنى شۇنداق ئاتايدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ (Ⅲ. 22). «يەرۈك» دېگەنىڭ يەنە «كەمتۈك»، «پۇچۇق» دېگەن مەنىسىمۇ بولغان. ھازىرمۇ خەلقىمىز ئىچىدە ئايالىلار «جانان چىنىگە ئوخشايدۇ، ئەگەر ئۇنىڭغا چاك كەتسە ھەرگىزمۇ ئەسلىگە كەلتۈرگىلى بولمايدۇ» دەپ قارايدىغان ئادەت بار. بۇ نۇقتىدىن چىققان ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپ «خوتۇنلارنىڭ ئەسلىي گۆش، كۆزەتمەك زۇرۇر، كۆزەتمەي قويارسەن، ئۇ گۆش بۇزۇلۇر» (4519 ـ بېيىت) دېگەن. بۇ خىل قاراش ئۇيغۇرلارنىڭ پاكلىقىنى، ساداقەتنى ئەزىز بىلىش، پاسلىنى چىڭ ساقلاش، ئۇنىڭ بۇزۇلۇشىغا قەتئىي يول قويماسلىق ئىدىيەسىنىڭ نامايەندىسى ئىدى. بۇ ئادەت ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمدىن كېلىۋاتقان پەزىلەت تەلەپلىرىنىڭ بىرى.

سۇيۇق، مەيدانى يوق ئادەمنى «يايىخ» ئاتاش

«يايىخ» دېمەك، تۇتامى يوق، مەيدانى يوق، يېيىلىپ تۇرىدىغان، قايسى تەرەپكە باشلىسا شۇ ياققا كېتىۋېرىدىغان دېگەندەك مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. بۇ سۆز مانا شۇنداق خاراكتېردىكى كىشىلەرگە قارىتىپ ئېيتىلغان «يايىغ كىشى» ئالاڭغۇ، ئالاڭغۇ ئادەم، ھېلى ئۇنىڭغا، ھېلى بۇنىڭغا مايىل بولۇپ تۇرىدىغان ئادەم (Ⅲ. 28). بۇ يالغۇز تىل ئادىتىدىكى ئىش ئەمەس، بەلكى جەمئىيەتتىكى يۇقىرىقىدەك كىشىلەرگە تۇتقان پوزىتسىيە ھەم باھانى ئىپادىلەيدىغان ئادەت سۆزى. خۇددى ھازىر كىشىلەر ئىككى يۈزلىمىچى، خائىن، يۇمىلاق تاۋۇز كىشىلەردىن ئۆزىنى تارتىپ قاچقانغا ئوخشاش، «يايىغ كىشى» لەردىن قېچىش ئادىتى شەكىللەنگەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ، خەلقىمىزنىڭ كىشىلەرگە قويغان پەزىلەت تەلىپىنىڭ بىر مەزمۇنى ئىدى. يۇقىرىقى سۆزنىڭ تېگىدە مەيدانسىز ئادەملەرنى ئەيىبلەش، ئۇنداق ئادەم بولماسلىققا نىسبەتەن ئاگاھلاندۇرۇش نىيىتى ئىپادىلىنىدۇ. يايىخ ئادەمنىڭ خاراكتېرى تۇراقسىز بولغاچقا، ھەق - ناھەق تۇيغۇسى روشەن بولمىغاچقا، ئۇنداق ئادەملەر ئەڭ ھالقىلىق پەيتلەردە كارغا كەلمەيدۇ. ئومۇمەن، «يايىخ» ئادەمدىن ۋاپا كەلمەيدۇ. شۇنىڭدىن چىقىپ شۇ خىل خاراكتېردىكى كىشىلەرنى ئوبرازلىق ھالدا «يايىخ كىشى» دەپ ئاتاپ، يايىخ ئادەملەرنى ئادەملەرنىڭ ئەسكىسى دەپ قارىغان. مەھمۇد كاشغەرىي «يۈزلۈك» دېگەن سۆزنى ئىزاھلاپ مۇنداق جۈملە تۈزىدۇ: ئىككى يۈزلۈك ئادەم، مۇناپىق، ئالدامچى (Ⅲ. 60). روشەنكى، ئىككى يۈزلۈك يايىخ كىشىلەردىن ئالدامچىلىق، مۇناپىقلىق كۆپ كۆرۈلىدۇ.

سۆخەنچىلىك، پىتنە ـ پاسات كېسلى

سۆخەنچىلىك، پىتنە ـ پاسات خاراكتېرنىڭ ناچارلىقى، قەلبنىڭ پالەچلىكىدىن يۈز بېرىدۇ. بۇ خىل ئىللەتنى قەدىمكى ئۇيغۇرلار «ئۇششاق» ـــ سۆخەنچىلىك، دەپ ئاتىغان. «ئۇششاق» قا سۆز قوشۇلغاندا: «ئۇششاق سۆز ـــ غەيۋەت» (I . 165) مەنىسىنى بەرگەن. سۆخەنچىلىك ۋە غەيۋەتنىڭ بىر پۈتى تەمە ئۇستىگە قويۇلغان بولسا، يەنە بىر پۈتى غەرەزلىك، مەقسەتلىك زىيانكەشلىك قىلىش نىيىتى ئۇستىگە قويۇلغان. تارىختا نى ـ نى رەزىل ئويۇنلار مانا شۇ سۆخەنچىلىك، پىتنە ـ پاسات ۋىرۇسى بىلەن يۇقۇملانغان كىشىلەرنىڭ قولىدا ئويىنالدى. باھادىر ئەزىمەتلەرنىڭ بېشى شۇ رەزىل مەخلۇقلار سەۋەبلىك ناھەق كېسىلدى. ھەتتا چوڭ ئىمپېرىيەلەرمۇ شۇ سۆخەنچىلەرنىڭ قولىدا ھالاك بولدى. ئۇلار يالغاننى توقۇيالايدۇ راستتەك، راستقا بويۇق بېرىپ قارايتالايدۇ يالغاندەك، يۈسۈپ خاس ھاجىپ:

4411. تۆپىڭ ـ يىلتىزىڭنى پاساتلىق قىرار،
بۇ ياخشى ئىزىڭنى پاساتلىق بۇزار.

پاساتىنىڭ يېنىغا يېقىن بارمىغىل،
پاسات نەدە بولسا، خارلىق شۇندا بىل.

دېگەن. يەنە ئۇ غەيۋەتخورغا قېتىلماسلىقنى تەكىتلەيدۇ ۋە غەيۋەتخورنىڭ قولىدا ئوت كۆيىدۇ، غەيۋەتخورنىڭ قولىنى كەسمەكچىلىك يۇرتىغا، ئائىلىگە ئارامىلىق بولمايدۇ، دەپ قارىغان. باشقىلارنىڭ غەيۋىتىنى قىلىشنى باشقىلارنىڭ گۆشىنى يېگەنگە باراۋەر دەپ قارىغان كىلاسسىكلىرىمىز، بۇنداق يامان كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ قالماسلىقا ئاگاھلاندۇرۇپ كەلگەن.

پىتنە ـ پاسات ھەسەتتىن تۇتىشىدۇ

مەھمۇد كاشغەرىي قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ھەسەت قىلدى، كۆرەلمىدى، دېگەن سۆزنى ئىزاھلاپ: «ئۇ ئۇنى كۆرەلمىدى، يەنى ئۇنىڭغا ھەسەت قىلدى» (III. 386) دېگەن. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ھەسەتنى بىر ساقايماس كېسەل، ئۇ ئۆزىنىڭ گۆشىنى ئۆزى يەپ سىزىپ تۈگەيدۇ، دەپ يازغان.

4253. تەپىزلىك ئىگ ئول بىر ئوتاتغۇ ئۇزۇن
يەمشى ئانى يەر سىزار بۇ ئۆزۈن

يەنە ئوردا ئىچى پۈتۈنلەي ھەسەت بىلەن تولغان، نەدە ھەسەت بولىدىكەن، شۇ يەردە ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكى بولىدۇ، دېگەن.

4247. تەپىزلىك بولۇر بۇ قاپۇغدا ئۆكۈش
تەپىز قايدا ئەرسە تۈتۈش ئول ئۇرۇش

نەچچە مىڭ يىللاردىن بېرى ھەسەتخورلۇقنىڭ يامان كېسەل ئىكەنلىكى ھەققىدە كىلاسسىكلار ھەرقاچان ئاگاھلاندۇرۇپ تۇرۇپتۇ. بىراق، بۇ كېسەلگە ھازىرغىچە بىرەر داۋا تېپىلماپتۇ. ئاجايىپ ئىش، ھەسەتخور ھەرگىزمۇ ئۆزىدىن يىراق، ئۆزىگە تونۇشلۇق بولمىغان كىشىلەرگە ھەسەت قىلمايدۇ، ھەسەت قىلسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ تەپتى ئانچە قىزىق بولمايدۇ، ھەسەت ئوتى پەقەت ئەڭ يېقىن كىشىلىرى مۇۋەپپەقىيەت تاجىنى كىيسە ئاندىن خۇددى دوزاخ ئوتىدەك لاۋۇلداپ ھۆلنىمۇ، قۇرۇقنىمۇ ئوخشاش كۆيدۈرۈپ كۈل قىلىدۇ. شۇڭا دەيمىزكى، ھەسەت ئوتىنىڭ ئوت قالىغۇچىسى كۆرەلمەسلىك. شۇڭا، بۇ كېسەلنىڭ ئەڭ ياخشى شىپاسى، ئەگەر قولىدىن كەلسە قورسىقىنى كەڭرەك تۇتۇپ، ئۆزىمۇ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشقا تىرىشىش، ھەسەتنىڭ

ئورنىغا ئادىل رىقابەتلىشىشنى ئالماشتۇرۇپ، سەن يەتكەن مەنزىلگە مەن نېمىشقا يېتەلمەيدىكەنمەن، دەپ ئالغا قاراپ ئىلگىرىلەش، باشقىلارنىڭ مۇۋەپپەقىيىتىنى ئۆزى ئۈچۈن ئاپەت ئوچىقى قىلىۋالماي، بەلكى يۇقىرى ئۆرلەشتىكى رىقابەت شوتىسى قىلىۋېلىش كېرەك. بۇمۇ قولىدىن كەلمىسە، باشقىلارنىڭ خۇشاللىقىغا ئورتاقلىشىش ئارقىلىق خۇشاللىق تېپىش لازىم. ئەگەر بۇنىڭغىمۇ قادىر بولالمىسا، ئۆلۈپلا ئۆزىمۇ ئارام تېپىپ، باشقىلارنىمۇ ئارام تاپتۇرۇش لازىم.

يىلان، چايانلار چېقىلسا چاقىدۇ، چېقىمچى چېقىلمىسىمۇ چاقىدۇ

ھەسەتخور ۋە سۇخەنچىنىڭ بىر قورساق ھەمشىرىسى بار، ئۇ بولسىمۇ چېقىمچىدۇر. «ياڭاغ، يوناق، چېقىمچىلىق ئانى يوناغ يونادى ــ ئۇنى خانغا چاقتى، چېقىشتۇردى» (III . 513).

ئۇيغۇر خەلقى قەدىمدىن بېرى «يوناش، يونماق، چېقىش» سۆزىنى كۆچمە مەنىدە ئىشلىتىپ، يىلان، چايانلارنىڭ چېقىشىنى پەس تەبىئەتلىك چېقىمچىلارغا يۆتكەپ قوللىنىپ، ئۇلارنىڭ زىيانداشلىقىنى، ئۇلاردىن يىلان، چايانىدىن قاچقاندەك قېچىش كېرەكلىكىنى ئاگاھلاندۇرۇپ كەلگەن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ مۇنداق يازىدۇ:

«مېنى ئۆزۈڭ ھەرقانچە كۆرسەڭمۇ، چېقىمچى چېقىپ كىرسە قوشۇماڭ تۇرۇلىدۇ. غەيۋەتچىنىڭ سۆزىنى ھەرقانچە ئاڭلىمايمەن، دېسەڭمۇ، چېقىمچى ئارىغا كىرسە ئۆزگەرمەي قالمايدۇ. ھەي بەختلىك ئىلىگ، مانا شۇ ئاسىي ئىتلارنىڭ چېقىشىدىن ئەيمىنمەن، ئەنسىرەيمەن.»

بۇ مەندىن چېقىپ چېقىمچى، ئىككى يۈزلىمچى كىشىلەرگە ئارىلاشماسلىق، ئۇلاردىن نېرى تۇرۇشقا ئاگاھلاندۇرغان (4272). دەرۋەقە، چېقىمچىلىق دېگەن

مەنپەئەتپەرەسلىك، كۆرەلمەسلىك، ھەسەتتىن قوزغىلىدىغان كېسەل. بىراق، ئۇ باشقا كىرسىز قەلبلەرگىمۇ گۇمان، شۈبھى داغلىرىنى سالىدۇ، ئارىدا نىزا ـ ئاداۋەت قوزغايدۇ. چېقىمچىنىڭ سۆزىنى ئاڭلىغان ئادەم خۇددى چېقىمچى ئۆزىگە كۆيۈنۈۋاتقاندەك تۇيغۇغا كېلىپلا، كېسەللىك بىلەن يۇقۇملىنىپ ۋۇجۇدى بىئاراملىقتىن تىترەيدۇ، چىشلىرى غۇچۇلدايدۇ، مۇشتلىرى تۈگۈلىدۇ، كۆزلىرى ئالىيىدۇ، قوشۇمىلىرى تۈرۈلىدۇ، قەلبى ئۆرتىنىدۇ. ئىشەنچ دەرىخىنىڭ يىلتىزىغا پالتا ئۇرۇلىدۇ. شۇنداق قىلىپ دوستلۇق دۈشمەنلىككە ئايلىنىدۇ، ئىناقلىق ئورنىنى ئاداۋەت ئىگىلەيدۇ. بۇ چېقىمچىلىقنىڭ نەشتىرىنى ئۇرغان كىشى توپىلاڭدىن توقاچ ئوغرىلايدۇ، ئاخىر ھەرئىككى تەرەپكە زىيانكەشلىك قىلىدۇ. شۇنداق كېسەل بىلەن يۇقۇملانماسلىقنىڭ مۇداپىئەسى شۇكى، بىر ئادەمگە بولغان بىر ئۆمۈرلۈك ئىشەنچ بىناسىنى يەنە بىر ئادەمنىڭ پىتنە ـ پاسىتىغا ئىشىنىپ ئۆرۈۋېتىش ئاقىلانىلىك ئەمەس، بەلكى نادانلىقتۇر. ھەرقانداق ئىش بولسا، ئاۋۋال چېقىمچىنىڭ مەقسەت ـ مۇددىئاسىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى ياخشى ئىگىلەش، ئەڭ مۇھىمى يۈزتۇرانە ھالدا پىكىرلىشىپ ئىشنىڭ ھەقىقىتىنى تېپىپ چىقىش، ھەتتا چېقىمچىنىڭ سۆزى راست بولغان تەقدىردىمۇ، شۇ چېقىمچىنىڭ دامىغا چۈشۈپ كەتمەسلىك، ئۇنى زىيانداش ئادەم قاراپ، ئۇنىمۇ ئۆزىگە يېقىن يولاتماسلىق لازىم. بۇمۇ مەھمۇد كاشغەرىي ۋە يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋەكىللىك قىلغان ئىلغار پىكىرلىك ئالىملىرىمىزنىڭ تەجرىبىسى ۋە ئۈنۈملۈك رېتسېپى.

بىپەرۋالىق قەلبنىڭ پالەچلىكى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئوسال» دېگەن سۆز «ئوسال ئادەم، ئوسال نەرسە» دېگەندەك مەۋھۇمراق، ئابىستراكتراق ئۇقۇم سۈپىتىدە ئەسكى ئادەم، ئەسكى، يامان

ئىش دېگەن مەنىنى ئۇقتۇرىدۇ. بىراق قايسى تەرەپتە ئوسال، يامان دېگەن كونكرېت مەنە چىقمايدۇ. مەھمۇد كاشغەرىي مەلۇمات بەرگەن «ئوسال» دېگەن سۆز قەدىمكى زامانىدا بىپەرۋا، مەسئۇلىيەتسىز ئادەمنى كۆرسىتەتتى. (I . 166) يەنە بۇ سۆزگە مەنىداش تۇرىدىغان يەنە بىر سۆزنى كۆرسەتكەن: «ئۇدۇق، ئۇدۇقلۇق. ئادەمنىڭ بىرەر نەرسىدىن غاپىللىقى، بىخۇدلۇقى» (I . 202) غاپىللىق، بىخۇدلۇقمۇ مەسئۇلىيەتسىزلىك، بىپەرۋالىقنىڭ بىرخىل ئىپادىلىنىشى.

جەمئىيەتتە يۇقىرىدىن تارتىپ تۆۋەنگىچە ھەممە كىشىنىڭ ئۆتەشكە تېگىشلىك مەسئۇلىيىتى بولىدۇ، ئورنى يۇقىرىلىغانسېرى ئۇستىگە ئالغان مەسئۇلىيەت يۈكمۇ ئېغىرلىشىپ بارىدۇ. ماھىيەتتىن ئالغاندا، بۇ دۇنيا مەسئۇلىيەتچانلىق ئۇستىگە قۇرۇلغان. ئەگەر ھەربىر ئادەم مەسئۇلىيەتتىن باش تارتسا، جەمئىيەت بىناسىنىڭ ئۇلى بوشاپ كېتىدۇ.

مۇناپىقنى ئىككى يۈزلۈك ئاتاش

«يۈزلۈك» سۆزىنى ئىزاھلاپ «ئىككى يۈزلۈك ئەر ــ ئىككى يۈزلۈك ئادەم، مۇناپىق، ئالدامچى» دېگەن (III . 60).

تارىختىن بۇيان مەيدانى مۇستەھكەم، ئىرادىلىك، بايرىقى روشەن كىشىلەر بىلەن مۇقىم مەۋقەسى يوق، مەيدانى يوق، ئۆزىگە خاس دۇنيا قارىشى يوق، يۇمىلاق تاۋۇز، ئالدىدا بىر خىل، ئارقىدا بىر خىل، يۈزسىز كىشىلەر ئوتتۇرىسىدا كەسكىن كۈرەشلەر بولۇپ كەلدى. ئىككى يۈزلىمە ئادەملەرنىڭ كاساپىتىدىن كىشىلىك تۇرمۇشتا مۇناپىقلىق، ساتقۇنلۇق بارلىققا كەلدى. ناھايىتى ئېغىر تىراگېدىيەلەر كېلىپ چىقتى. مۇناپىقلار روھى مەجرۇھ، ئەڭ يارامسىز، ھەق ـ ناھەق تۇيغۇسى يوق، زەئىپ كىشىلەردۇر. بىراق، ئۇلار ئەڭ ئېسىل، يارامليق،

باھادىر ئەزىمەتلەرگە ساتقۇنلۇق قىلىپ ئۇلارنى نابۇت قىلىدۇ. تارىختا ناھايىتى قۇدرەتلىك دۆلەتلەرمۇ مۇناپىقلارنىڭ كاساپىتىدىن ئاغدۇرۇلۇپ كەتكەن مىسالىار ناھايىتى كۆپ. مۇناپىقلار پۇرسەتپەرەس كېلىدۇ، ئۇلارغا نەدە بازار بولسا شۇ يەردە ئۇلار مۇڭەپپەقىيەت قازىنىدۇ. قايسى جەمئىيەتتە مۇناپىقلارغا كۇن بېرىلمىسە، ئۇلارنى جەمئىيەت يېتىم قالدۇرسا، پۇرسەت بېرىلمىسە ئاندىن ئۇلار باشقىلارغا، خەلقە زىيانكەشلىك قىلىشقا يېتىنالمايدۇ. مانا شۇنىڭدىن چىقىپ قەدىمكى دەۋرلەردە مۇناپىقلارنى ئىككى يۇزلۇك ئادەم دەپ قاراپ، ئۇنىڭدىن نەپرەتلەنگەن، ئۇنداق مەخلۇقلارغا يىرگىنىش بىلەن قارايدىغان بىر ئادەت ئومۇملاشقان.

يۇزسىزلىك ئىككى يۇزلىمىلىككە ئېلىپ بارىدۇ

بىز «يۇزسىز» دېگەن سۆزنى يەنە «قارا يۇز»، «يۇزى يوق» دېگەن سۆزلەر بىلەنمۇ ئىپادىلەيمىز. قەدىمكى زامانىدا بۇ ئۇقۇمنى «ئەسسىز» سۆزى بىلەن ئىپادىلىگەن. «يۇزسىز، ياخشىلىقنى بىلمەيدىغان ئادەم» دېگەننى «ئەسسىز كىشى» دېگەن. (I .193) «ئەسسىز» سۆزى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ مەنىلىك سۆز بولۇپ، «يامان، ئەسكى» دېگەن مەنىنىمۇ «ئەسسىز» سۆزى بىلەن ئىپادىلىگەن. بىز يۇقىرىدا تىلغا ئالغان «ئەسسىزگە قاتما» دېگەن سۆز يامانغا، ئەسكىگە قوشۇلما دېگەن مەنىنى بىلدۇرۇپ كەلگەن. ئەسلىي ماھىيەتتىن كۆزەتكەندىمۇ ھەرقانداق ئەسكىلىك، يامانلىق دېگەن يۇزسىزلىكتىن، قارا يۇزلۇكتىن بولىدۇ. يۇزى يوق، يۇزسىز دېگەن سۆز، نومۇس يوق، ھايا يوق دېگەن مەنىنىمۇ ئۇقتۇرىدۇ. يۇزسىز ئادەمدە ئادەمچىلىك بولمايدۇ، ياخشىلىققا يانلىق قىلىشتىن ھايا قىلمايدۇ، كىچىككىنە مەنپەئەت ئۈچۈن ئەڭ يېقىن دوستىدىن يۇز ئۆرىيەلەيدۇ، يۇزسىز ئادەمدە ۋاپا، ساداقەت دېگەن نەرسىگە ئورۇن يوق. يۇزسىزنىڭ چوڭى ئەلدىن

يوز ئۆرۈيدۇ، يۈزسىزنىڭ كىچىكى دوستىدىن سىنىت چاغلىق مەنپەئەت ئۈچۈن يوز ئۆرۈيدۇ. يۇسۇپ خاس هاجىپ يۈزسىز ئادەمنىڭ تاشقى ئالامەتلىرىنى: «يۈزى گۆشسىز سۆڭەكتۇر، كۆزى خۇنۇك ئېتىلمەس تۆشۈكتۇر» دەپ سۈپەتلىگەن. ئۇنىڭ يۈزسىزلىكىنى قانداق بىلگىلى بولىدۇ دېسە، ئەڭ كېرەكلىك بىر نەرسىنى سوراپ باقسىڭلار ئۆزىنى ئاشكارىلايدۇ دېگەن.

يالغانچىلىق، ۋەدىدە تۇرماسلىق

يالغانچىلىق بىلەن ۋەدىدە تۇرماسلىق بىر پېلەكتىن چۈشكەن ئىككى خەمەككە ئوخشايدۇ، ئۇلار يەنە يۈزسىز ئادەملەر. ۋاپاسىز ئادەملەر، ئىككى يۈزلىمچى ئادەملەر بىلەن يىلتىزداش، بىر جەمەتنىڭ ئەزالىرى. ئۇلارنىڭ هەممىسىنىڭ بىر ئورتاقلىقى شۇكى، تىلى بىلەن دىلى باشقا، ئالدىدا بىر خىل، كەينىدە بىر خىل، مەنپەئەت يەتسە بىر دەملىك «ۋاي» دەپ تەبەسسۇم قىلىدۇ، مەنپەئەت يەتمىسە دەرهال «ئوهۇش» دەپ قاپىقىنى تۇرىدۇ.

«دىۋان» دا ۋەدىدە تۇرمايدىغان كىشى «قىيىق كىشى»(III. 229) دەپ ئاتىغان. «دىۋان» نىڭ 3 ــ تۇم 833 ـ بېتىدە ۋەدىدە تۇرمايدىغان دېگەن سۆزگە خىلاپلىق قىلىدىغان دېگەن مەنىنى يەنە «قىيىدى» دېگەن سۆز بىلەنمۇ ئىپادىلىگەن. بۇ ئوبرازلىق ئىبارە بولۇپ، «قىيىدى، كەستى، ياندى» دېگەن بولۇپ، «سۆزىدىن قىيىدى» دېگىنى «سۆزىدىن ياندى، سۆزىنى قىيىدى، ۋەدىسىگە خىلاپلىق قىلدى» دېگەن مەنىنى ئۇقتۇرغان. «قۇتادغۇبىلىك» تەھازىرقى زامانغا ئوخشاش «يالغان» ئاتىغان.

ئۇيغۇر خەلقى يالغانچىلىقنى ئىنتايىن يامان كۆرىدۇ. ۋەدىگە خىلاپلىق قىلىشنى ئەرلىككە، ئادەمىيلىككە خىيانەت قىلىش دەپ قارايدۇ. «ئەر سۆزىدىن يانماس» دېگەن سۆز خەلقىمىزنىڭ قەسىمى. يالغانچىلىق بىر قەدەم ئالدىغا ماڭسا ئالدامچىلىققا ئېلىپ بارىدۇ. يۇسۇپ خاس هاجىپ بەختنى توزۇتۇۋېتىدىغان، بەختسىزلىك تونىنى كىيدۈرىدىغان يامان قىلمىشلارنىڭ قاتارىدا يالـ

غانچىلىقنى تىلغا ئالغان.

1326. تىلىڭدىن چىقارما ھېچ يالغان سۆزۈڭ،
بۇ يالغان بىلەن خار بولۇرسەن ئۆزۈڭ.

چۈنكى، يالغانچىلىق بىلەن ئەل ئارىسىدا ئىشەنچسىز دېگەن تامغا ئۇرۇلىدۇ ـ دە، ھېچقانداق ئىشى ئىلگىرى باسمايدۇ. يالغانچى ئادەم ئەلگىمۇ، ئۆزىگىمۇ ناھايىتى كۆپ زىيانلارنى سالىدۇ. شۇڭا، ئۇنى پەزىلەتكە ھەم بەختكە يات ياۋۇزلۇقلار قاتارىدا سانىغان. يەنە: يالغانچىلاردىن ۋاپا كۈتمە، بۇ ئىش ئۇزۇن يىللاردىن بېرى سىنالغان (2042) دەپ ئاگاھلاندۇرغان.

بېخىللىق ئۆزىگە ئۆزى زۇلۇم قىلغانلىق

خەلقىمىز ئىچىدە سېخىيلىق ماختىلىدۇ، بېخىللىق سۆكۈلىدۇ. بېخىللىقنى ئۆزىنى ئۆزى جازالاش، ئۆزىگە ئۆزى زۇلۇم قىلىش، ئۆزىگە ئاتا قىلىنغان نېمەتتىن يۈز ئۆرۈش دەپ قارايدۇ. مەھمۇد كاشغەرىي قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «ئۈزۈتلۈك» دېگەن سۆزنىڭ بېخىللىق، پىخسىقلىق دېگەنلىك بولىدىغانلىقىدىن خەۋەر بېرىدۇ (I . 204) ۋە يەنە بىر شېئىرنى مىسال ئېلىپ، بېخىللىق ۋە پىخسىقلىقنىڭ دەستىدىن يىراقتىن بىر قارا كۆرۈنسە ئۆينى يۈدۈپ كېتىشكە ئالدىرايدىغان كىشىلەرنى قاتتىق سۆكىدۇ:

مېھمان كەلسە قۇت دەپ بىلەر ئەرلەر كەتتى،
قارا كۆرسە، ئۆينى چۇۋار پەسلەر قالدى.
(115. I)

بۇنىڭدىن قەدىمدىن تارتىپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىسىدە بېخىل، پىخسىق كىشىلەر يامان كۆرۈلىدىغانلىقى، ئۇلارنى «ياۋۇز»

(پەس، رەھىمسىز) دەپ ئەيىبلەيدىغانلىقى چىقىدۇ. مانا شۇنداق قىممەت قاراشنى تۈرغۇزغان كىلاسسىكلىرىمىز ئەسەرلىرىدە ساخاۋەتلىك، مەرد كىشىلەرنى ماختاپ، پەس، پىخسىق كىشىلەر-نى ئادەملەرنىڭ پەسكىشى ھەم ئەسكىسى دەپ سۆكۈپ كېلىشتى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇنداق يازىدۇ: «ئەي بىچارە، ھەي ھەسەتخور، قولى يۇمۇق، ئالتۇن يىغىشنى بىلدىڭىز-يۇ، يېيىشنى بىلمىدىڭ، بۇ ئالتۇنلارنى يىغىپ نېمىشقا بىرەر كىشىگە بەرمىدىڭ؟ ئەي دۇنيانى يىغىپ يېيەلمىگۈچى ئىنسان، يېگۈچىلەر تەيىارلاندى».

ئەلىشىر نەۋايى مۇنداق يازىدۇ: «بېخىلنىڭ مال ساقلىماق يولىدىكى جاپاسى قاتتىق، ھەسەتخورنىڭ ئۆز خوي - پەيلىدىن راھەتمۇ ئاچچىق. ئالدىنقىسى ئۆز جاپاسى بىلەن خار، كېيىنكىسى ئۆز قىلىقى بىلەن خارۇزاردۇر».

موللا مۇھەممەد تۆمۇر مۇنداق دەيدۇ: «ھۆكۈمادىن بىرى سوردى: ئەيىبلەرنىڭ ئەڭ يامىنى نېمىدۇر؟ ھۆكۈما: بېخىللىق دەپ جاۋاب بەردى».

ئىمىر ھۈسەيىن سەبۈرى مۇنداق دەيدۇ: «بېخىل كىشى ئۆز ھاياتىدا خۇشاللىقنىڭ يۈزىنى كۆرەلمەيدۇ».

شۇنداق، بېخىل، پىخسىق ئادەمدىن باشقىلارغا ياخشىلىق يەتمەس ھەم ئۆزىگە مېھىر كەلمەس، پىخسىقلىق ئۆزىگە ئۆزى قىلغان ياۋۇزلۇق، تەكرى بەرگەن نېمەتكە قىلىنغان تۈزكورلۇق، شۇڭا خەلقىمىزدە بېخىل كىشىلەرنى ئەيىبلەش ئەنئەنىسى بارلىققا كەلگەن.

سۈسلۇق مەھرۇملۇققا سەۋەب بولىدۇ

قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئىشتا سۆزەلمىلىك ۋە سۈسلۇقنى «ئۈزاقلىق» دەپ ئاتىغان.(I . 203) بۇنىڭدىن خەلقىمىز ھەرقانداق ئىشقا جىددىي، ئەستايىدىل، مەسئۇلىيەتچانلىق بىلەن

كىرىشىپ، تەشەببۇسكارلىقنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ مۇۋەپپەقىيەتكە يول بېرىدىغانلىقى، سۆرەلمىلىك ۋە سۇسلۇقنىڭ، ئىشنىڭ پەيتىنى قولدىن بېرىپ قويۇشنىڭ مەغلۇبىيەتكە سۆرەپ كىرىدىغانلىقى ھەققىدىكى بىلىشكە ئىگە بولغانلىقى چىقىدۇ.

ھەرقانداق ئىشنىڭ ئۆز پەيتى ۋە قەرەلى بولىدۇ، ھېچقانداق ئىش ئۆز قەرەلىدىن بۇرۇن ياكى كېيىن يۈز بەرمەيدۇ، بىر ئىشنىڭ بىر مىنۇتلۇق پۇرسىتىنى سۆرەلمىلىك بىلەن قولدىن بېرىپ قويسا، پۈتۈن ئۆمرىنى سەرپ قىلىپمۇ ئۇ پۇرسەتنى قولغا كەلتۈرگىلى بولمايدۇ. شۇڭا ئۇيغۇرلار ئىككى ئىشنى يامان كۆرىدۇ. بىرى، ئىشتا سۆرەلمىلىك، بوشاڭلىق، يەنە بىرى، ئىشتا ئالدىراقسان ئادەم. ھەرئىككىسى مەغلۇبىيەتكە سەۋەب بولىدۇ.

557. ئالدىرىماي كۈتكۈلۈك ئىشقا پەيتنى دەل،
ھەي ھېكىم، ئىش بولۇر ئۆز پەيتىدە ھەل.

بۇ بېيىتتىمۇ سۇسلۇق ۋە ئالدىراقسانلىقنىڭ ھەر ئىككىلىسى يامان نەتىجە بېرىدىغانلىقى ھەققىدىكى يەكۈن ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بۇ مەنىدىن ئالغاندا، ئۇيغۇرلار ھەرقانداق ئىشتا پەيتىنى كۈتۈش، پەيتى كەلگەندە مىنۇتمۇ پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي كەسكىن بولۇشنى قوللايدىغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

ئەقىلنىڭ تىزگىنى غەزەپ، تەننىڭ ئوزۇقىمۇ غەزەپ

مەھمۇد كاشغەرىي «ئۈرۈلگەن» دېگەن سۆزنى ئىزاھلاپ: «دائىم كۆپۈپ كېتىدىغان. بۇ غەزىپىدىن دائىم (تۇلۇمدەك) كۆپۈپ كېتىدىغان ئادەم» (I .215) دېگەن. ئۇيغۇرلار تەمكىنلىك، ئېغىر - بېسىقلىقنى پەزىلەت ۋە ئاقىللارنىڭ ئىشى دەپ قاراپ، غەزەپ ۋە يەڭگىلتەكلىكنى ئەقىلدىن بىگانىلىك ۋە پەزىلەتسىز-

لىك دەپ ئەيىبلەپ كەلگەن. قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدا غەزەپ-نى «ئۆۋۈكە» دەپ ئاتىغان. يۇسۇپ خاس ھاجىپ غەزەپ ــ ئۆۋۈكە ھەققىدە مۇنداق مىسرالارنى تىزغان:

332. غەزەپ بىرلە ئاچچىق كىشىگە يامان،
چېكەر تەن ھەمىشە بۇلاردىن زىيان.

(ئادەم ئۇچۇن غەزەپ بىلەن ئاچچىق شۇنداق ياۋۇزكى، ئۇ ئىككىسىدىن يۇرەك ۋە تەنگە زور زىيانلار يېتىدۇ.)

334. قىزىققان بولسا ئىنسان بىلىمسىز بولۇر،
غەزەپلەنسە ئادەم ئەقىلدىن قالۇر.

(ئادەم قىزىققان بولسا بىلىمسىز، نادان بولىدۇ، ئەگەر غەزەپلەنسە ئەقىلدىن مەھرۇم بولىدۇ.)

يۇسۇپ خاس ھاجىپ تىلغا ئالغان «ئۆۋۈكە» ــ غەزەپنىڭ ئېتى، مەھمۇد كاشغەرىي تىلغا ئالغان «ئۇرۇلگەن» (كۆپكەن، كۆپۇپ كەتكەن) دېگەن سۆز غەزەپلەنگەندىن كېيىنكى ئۆپكە ۋە بەدەننىڭ ھالىتى. بۇنداق چاغدا قانلارنىڭ ھەرىكىتى تېز بولىدۇ، مېڭە كۆپرەك ئوكسىگېن تەلەپ قىلىدۇ، بىراق يۇرەك يەنى «ئۆز» ئۆپكىنىڭ ئىككى قانىتى تەرىپىدىن قاتتىق قىسىلغانلىقى ئۈچۈن ئۇ مېڭىگە نورمال قان ۋە ئوكسىگېن يەتكۈزۈپ بېرىش ئىقتىدارىدىن مەھرۇم بولىدۇ. شۇڭا، كاللىمۇ نورمال ھالەتتە كىدەك ئىشلىمەيدۇ، يۇرەكمۇ زورۇقۇپ زەخىم يەيدۇ. بۇ ھالەت ئۇزاق داۋام قىلغاندا قان تومۇرلار يېرىلىپ ھاياتقا خەۋپ يەتكۈزىدىغان يامان ئاقىۋەتلەرنى پەيدا قىلىدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن قارىغاندا، غەزەپتە قىلىنغان ئىش پۇشايمانىدىن باشقا ھوسۇل بەرمەيدۇ، شۇڭا كىلاسسىكلىرىمىز بۇ ھەقتە يۇقىرىقىدەك قىممەتلىك تەۋسىيەلەرنى قىلغان.

قۇتۇلماس قۇللۇق تەمە قۇللۇقدۇر

«سۇق ــ ئاچ كۆز، تاماخور. سۇق ئەر ــ تاماخور، پەسكەش ئادەم. سۇق ئەركەك ــ كۆرسەتكۈچ بارماق، بىگىز قول. بۇ بار-ماق ھېرىس بولىدۇ، چۈنكى تاماققا ھەممىدىن بۇرۇن مۇشۇ قول ئۇزۇتىلىدۇ» (III .179). يۇقىرىقى ئىزاھاتتىن كۆردۈقكى، ئۇيغۇرلار تەمەخور ئادەملەرنى ئاچ كۆز، پەسكەش كىشىلەر قاتارىدا ساناشقان. شۇڭا، «تەمە ھارام» دېگەن ئەقىدە خەلقىمىزنىڭ ھەر-بىر ئادەمگە ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ياشاش، باشقىلارغا يۆلىنىۋالماسلىق ھەم باشقىلارغا تەمە قولىنى سۇنۇپ، ئۆزىنى پەسلەشتۈرمەسلىك، تەمە سەۋەبلىك پەسكەشلىك بىلەن كاللا سوقۇشتۇرىدىغان، ئىككى يۈزلىمىلىك قىلىدىغان يامان خۇيلاردىن ئازاد بولۇش ھەققىدىكى پەزىلەت تەلەپلىرىنىڭ بىرى بولۇپ كەلدى. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يۇقىرىقى ئىزاھاتى يۇسۇپ خاس ھاجىپ-نىڭ تۆۋەندىكى بەيىتلىرىدا ناھايىتى روشەن يورۇيدۇ:

2616. كىمكى تەمەگە بولسا ئەسىر- قۇل،
قۇتۇلغاي ئۇنىڭدىن ئۆلۈم بىرلە ئول.

2619. نىچە بولسىمۇ قۇل، كۆزى توق - ئۇ، خان،
ھېرىس بەگلىكىدىن قۇل ياخشى ھامان.

2610. كۆيۈمچان خادىم ئول كىشى باغرىدەك،
بېغىردىن يېقىنراق، يۈرەك قانىدەك.

مانا بۇ قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ قىممەت قارىشىدىكى ھايات پەلسەپىسىدىن بىر نادىر ئۇلگە.

قەدىمكى زامانىدا بىز ھازىر قوللىنىۋاتقان «ئۇمۇنوش» سۆزى، «تەمە» مەنىسىنى بەرگەن. «سۇق» سۆزى ئاچ كۆز، ھېرىس-

مەن مەنسىنى بەرگەن. تەمەگەر ئادەم ئاچ كۆز بولىدۇ، ئاچ كۆز ئادەم ھەم تەمەگەر بولىدۇ. ئادەمنى تەمەگەرلىك بىلەن ئاچ كۆز-لۈك ھەر بالاغا سالىدۇ. ئەڭ رەزىل قىلمىشلار تەمەگەر، ئاچ كۆز ئادەملەرنىڭ قولىدىن كېلىدۇ. چۈنكى، ئۇلارنىڭ روھىي دۇنياسى قۇرۇق، ئۆزىنى قەدىرلەش، ئۆزىگە ئىشىنىش ئىستىكى يوق. يۇ-سۇپ خاس ھاجىپنىڭ يۇقىرىقى سىلىشتۇرمىسى ئۇنىڭغا ئەڭ تېپىك مىسال بولالايدۇ. ھەقىقىي بەگلىك، ئۆز ـ ئۆزىگە خوجە-لىقتۇر. تاماخور ئادەم مەڭگۈ ئۆزىگە خوجا بولالمايدۇ. ئۇ كىمدىن بىر لوقما مەنپەئەت يەتسە شۇنىڭ ئەسىرى ۋە قۇلى. تاماخورنىڭ تىلى تۇتۇلغان، ھەق ـ ناھەق تۇيغۇسىدىنمۇ مەھرۇم بولغان. خورلۇق، ھاقارەتنىڭ نېمىلىكىنى پۈتۈنلەي ئۇنتۇغان بولىدۇ. شۇڭا، تەمەگەر، ئاچ كۆز ئادەملەردىن نېرى قاچماق لازىمدۇر. ئۇ سەندىن نەپ ئالسا ئاكا، تاغا، دادا دەۋېرىدۇ، سەندىن نەپ ئالال-ماسلىققا كۆزى يەتكەندىن كېيىن، دەرھال يۈز ئۆرۈپ، ساڭا زە-يانكەشلىك قىلىدۇ.

ۋالاقتەگكۈرلۈكمۇ بىر خىل پسىخىك كېسەل

قەدىمكى ئۇيغۇرلار تىل ئەخلاقىغا ناھايىتى ئەھمىيەت بە-رەتتى. ئاز سۆزلەش، ساز سۆزلەش، مىڭ گەپنىڭ تۈگۈنىنى بىر سۆز بىلەن يېشىش (يۈسۈپ خاس ھاجىپ) خەلقىمىزنىڭ تىل ئەخلاقىغا قويغان مۇھىم تەلەپلىرىنىڭ بىرى ئىدى. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، قەدىمكى زامانىدا تولا گەپ قىلىدىغان، مەنسىز، ئەھمىيەتسىز گەپلەرنى سېتىپ كىشىلەر-نى بىئارام قىلىدىغان كىشىلەرنى «مۇنغان كىشى ــ تولا سۆز-لەيدىغان كىشى، ۋالاقتەگكۈر» (I .573) دەپ ئەيىبلىگەن. مانا شۇنىڭدىن چىقىپ خەلقىمىز «كۆپ سۆزنى چۈشەنگىلى بولماس، تىك قىيانى يېقىتقىلى بولماس» دەپ كۆپ سۆزنىڭ مەنىسىز، چۈشىنىكسىز بولىدىغانلىقىنى خۇلاسىلىگەنىدى. شۇ مەندىن

چىقىپ كۆپ گەپ قىلىشنى پەزىلەتتىن يىراق دەپ ئەيىبلەش ئۇيغۇرلارنىڭ پەزىلەت تەلىپىدىكى بىر ئۆلچەم بولۇپ كەلگەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ تىل پەزىلىتىدە، ھەرقانداق ئورۇنلۇق سۆز بولغان تەقدىردىمۇ ئاۋۋال سورىلىشى كېرەك، سورالماستا ئېيتىلغان سۆز ئۆزىنىڭ قىممىتىنى يوقىتىدۇ. ئەگەر سورالماي تۇرۇپلا سۆزلەشكە تىل ئاچسا ئۇنى ھايۋان ئاتىسا بولىدۇ (269 بېيىت) دېگەن. يەنە يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ نۇقتىدا، سورىماق ئەر بولسا، جاۋاب چىشى بولىدۇ، ئىككىسى قوشۇلسا ئوغۇل دۇنياغا كېلىدۇ. سورالماستا ئېيتىلغان سۆز نىكاھلانماي جۈپلەشكەن پاھىشەگە ئوخشايدۇ، دەپ قارىغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ تىل پەزىلىتىدە كۆپ ئاڭلاش، ئاز گەپ قىلىش تەكىتلىنىدۇ.

1015. كۆپ سۆز بىلەن بولماس ئالىم كىشى،
كۆپ ئاڭلاپ بولۇر ئۇ ئالىم تۆر بېشى.

ئەلىشىر نەۋايى شۇنداق دېگەن: «ھەم ئۇزۇن، ھەم بىمەنە سۆز ئەگەر سۈرەتكە كەلسە، ئۇنىڭ سۈرىتى پاقىغىلا ئوخشايدۇ». مەھمۇد كاشغەرىيمۇ «دىۋان»نىڭ كىرىش سۆزىدە: «مەن ئىشنى يېنىكلىتىش ۋە كىتابنى ئىخچام قىلىش ئۈچۈن، ھەربىر قەبىلىنىڭ سۆز ياساشقا ئاساس بولىدىغان تۈپ سۆزلىرىنىلا ئالدىم، چۈنكى سۆزنىڭ قىسقىسى ياخشى» (I .7) دېگەن. شۇنداق ئۆلچەمنى قويغانلىقى ئۈچۈنمۇ ئەسەر تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ پۈتۈن ھاياتىنى شۇنچە ئەتراپلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەنلىكىگە قارىماي بۇ قامۇس ئاشۇنداق مېغىزلىق چىققان.

مىجەزى يامان ئادەم نەگە بارسا يالغۇز قالىدۇ

ئۇيغۇر خەلقى مىجەزى توڭ، خۇيى يامان، چېچىلغاق، ئۇرۇشقاق، ئاداۋەتخور كىشىلەرنى مىجەز ـ خاراكتېرى ناچار ئادەم

دەپ قارايدۇ. بۇ خىل قاراش قەدىمدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېـ
لىۋاتقانلىقىنى مەھمۇد كاشغەرىي ۋاستىسى ئارقىلىق بىلدۈق.
ئۆز دەۋرىدە بەتخۇي، مىجەزى ئەسكى ئادەمنى «چۈتۈر كىشى»
(I . 470) دەپ ئاتىغان. ياخشى مىجەز ئادەمنىڭ بەختى ۋە دوسـ
تى، يامان، ئەسكى مىجەز ئادەمنىڭ دۈشمىنى. بەتخۇي ئادەمنىڭ
كۆڭلى ئارام تاپالمايدۇ، خۇشال ـ خۇرام ئۆتەلمەيدۇ. بەتخۇي ئاـ
دەمنىڭ ئۆمرىمۇ قىسقا بولىدۇ. شۇڭا، ئۇيغۇرلاردا «ياخشى خۇي
ئالتۇندىن قىممەت» دېگەن گەپ بار. بەتخۇي ئادەم ئۆزىنىمۇ رەنـ
جىتىدۇ، باشقىلارنىمۇ ئارامدا قويمايدۇ. ئادەمنىڭ چېھرىدىكى
ئوچۇقلۇق بىر نېمەت، بۇزۇقلۇق بىر ئاپەت. شۇنىڭدىن چىقىپ
«ياخشى خۇلق مىڭ كىمخاب تۇندىن ياخشى» دېيىلگەن.

ئەڭ پەس ــ نەس كۇن يالاقچىنىڭ كۇنى

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مەلۇماتىدىن قارىغاندا، قەدىمكى ئۇيـ
غۇرلاردا: «ياقى ـ يۇقى ئەر ــ خۇشامەتچى، يالاقچى ئادەم»
(III .30) دېگەن مەنىنى بەرگەن، «ياقى ـ يۇقى» دېگەن سۆز
ئەسلىي «يۇندى، يالاق، يۇق» دېگەن مەنىدە بولۇپ، يالاقچى دېـ
مەك، ئازغىنە يۇندى ـ يالاقنىڭ تەمەسىدە تۆت پۇتلۇق بولۇپ،
باشقىلارنىڭ ئايىغىدا ئۆملەيدىغان، ياخشى بولسۇن، يامان بولـ
سۇن، قۇلچىلىق بىلەن ئۇنىڭ تەرىپىنى ئالمىغان، خاراكتېرـ
سىز، ئەقىدىسىز، مەيدانسىز، ھەق ـ ناھەق تۇيغۇسى يوق كىشىـ
لەرنى كۆرسەتكەن. ئۇلارنى ئىت يالىقىغا يەنى «يۇق» قا ئوخشاتـ
قانلىقىنىڭ ئۆزىلا يالاقچى ئادەملەرنى قەدىمدىن تارتىپ خەلقىمىز
ئىنتايىن يامان كۆرىدىغانلىقىدىن ئىبارەت بىر ياخشى ئادەتتىن
خەۋەر بېرىدۇ. يالاقچىلار ھەر زاماندا، ھەر ماكاندا بار. ئۇلار بىر
پارچە سۆڭەك تاشلاپ بەرسە، كىم ئالە دېسە شۇنىڭ تەرىپىنى ئېـ
لىپ قاۋايدۇ. ئۇنداقلاردىن ھېچكىمگە ۋاپا كەلمەيدۇ، چۈنكى ئۆـ
زىنىڭ قەدىر ـ قىممىتىنى بىلمەي باشقىلارنىڭ ئايىغىدا ئۆمـ

لىگەن، ئۆزىنى ئۆزى خارلاشقا كۆڭلى ئۇنىغان ئادەمدىن يەنە قانداقمۇ ۋاپا، ساداقەت، ياخشىلىق دېگەنلەرنى كۈتكىلى بولسۇن. قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە ھەر زامان، ھەر ماكاندا يالاقچىلار بار. ئۇلار نەسلىك ۋە پەسلىك بىلەن كۈن ئۆتكۈزىدۇ. ئۇلارغا ھەرگىزمۇ ئىشەنمەسلىك، ئۇلارنىڭ ماختاپ ئۇچۇرۇشلىرىغا ئۇچماسلىق، بولسا ئۇلارنىڭ تاپان يالىشىغىمۇ يول قويماسلىق كېرەك. چۈنكى، بالا ـ قازا كەلسە مانا شۇنداق پەسكەش ئادەملەردىن كېلىدۇ. يالاقچىلار ئالدىدا مۇداپىئە قالقىنىنى تاشلىماسلىق دانالىق بولىدۇ.

شالغۇت ئادەمنىڭ روھىمۇ شالغۇتلىشىدۇ

مەھمۇد كاشغەرىي «قالىغلىغ» دېگەن سۆزنى ئىزاھلىغاندا «قالىغلىغ ئەر» دېگەن جۈملىنى تۈزگەندىن كېيىن ئۇنى: «شالغۇت ئادەم، تېگى پەس ئادەم، ئەسلىنى يوقاتقان ئادەم» دەپ سۈپەتلەيدۇ (I .647). مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بۇ مەۋقەسى ئۆز دەۋرىدىكى خاقانىيە خەلقىنىڭ چۈشەنچىسىنىڭ ئەكس ئېتىشى بولۇپ، دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

بىرىنچى، بىز بۇ مەۋقەدىن تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ نەسىل ئۆزگەرتىش، نەسلىنى بۇلغاش، ئەسلىي نەسلىگە ئاسىيلىق قىلىشنى قاتتىق يامان ئالىدىغان، ئۇنداق ئادەملەرنى پەس كۆرىدىغان بىر ئەنئەنىسىنى ھېس قىلالايمىز. ئۆز دەۋرىدە قەبىلە، ئۇرۇق سۈرۈشتۈرۈپ ياشاۋاتقان قەبىلىداشلىق، ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىدە نەسىل ـ نەسەبكە ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرەتتى. بولۇپمۇ ئوردا مىزانلىرىدا، ئوردا خادىملىرىغا نىسبەتەن تەلەپ تېخىمۇ قاتتىق بولۇپ، ئەگەر بىرەر شاھزادە يات قەبىلىدىن ياكى ھۆكۈمران تەبىقە ھېسابلانمايدىغان قەبىلىدىن ئۆيلەنمەكچى بولسا، ئۇ ئەرنىڭ خاقانلىققا ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقى بولمايتتى.

ئىككىنچى، ئادەمنىڭ تېنى شالغۇتلاشسا، روھىمۇ شالغۇت-

لىشىدۇ، دەپ قارىغان، شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ، شالغۇت ئادەمنى پەقەت شالغۇتلۇق ئالاھىدىلىكىنى ئەسكەرتىش بىلەن قانائەتلەنمەي، ئۇ-نىڭ روھىمۇ بۇزۇلغان پەسكەش ئادەم ئىكەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ. بۇ يەردە دەققەتكە تېخىمۇ ئەرزىيدىغىنى «ئەسلىنى يوقاتقان» دېگەن سۆزىدە، دېمەك، ئەسلىنى يوقاتقان، ئەسلىنى ئۇنتۇغان ئادەمدە ئۆز نەسلى، ئۆز قەبىلىسى، تەۋە بولغان ئەلگە بولغان سادىقەت ئاجىز بولاتتى ياكى بولمايتتى. ئۇنىڭ قەلبى ئالىلىقاچان باشقىلار تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىنغان بولغاچقا، يۇرىكى شۇ تەرەپكە سوقاتتى. ئۇنداق ئادەم ھايات ــ ماماتلىق پەيتلەردە كارغا كەلمەيتتى، بەربىر ئۆزىنىڭ پەس تەبىئىتىنى ئاشكارىلاپ قويۇاتتى.

ئۇچىنچى، بىز يۇقارىقى چۈشەنچىگە ئۇلاپ، يەنە شۇنداق بىر شالغۇتلۇقنىمۇ ئەسكەرتىپ قويىمىزكى، شالغۇتلۇق يالغۇز نەسىل ئۆزگەرتىش ئارقىلىقلا يۈز بەرمەيدۇ، بەلكى روھتىمۇ شالغۇتلۇق كېلىپ چىقىدۇ. بىر ئادەمنىڭ تەلىم ـ تەربىيە مۇھىتى، روھىغا سىڭدۈرۈلگەن نەرسە، ئۇستازىنىڭ ئىدىيولوگىيەسى، ياساش شارائىتى، باشقىلار بىلەن قويۇق ئارىلىشىش قانۇنلىق ئامىللارمۇ روھنىڭ شالغۇتلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بىر قانۇنىيەتنى ئۇنتۇماسلىق كېرەككى، بىر ئادەمنى قانداق ئادەمنىڭ تەربىيەلىشىگە تاپشۇرسا، ئۇ ئادەم شۇ ئادەمنى تارتىپ يېتىلىدۇ. قانداق ئادەملەر توپىغا قېتىلىپ چوڭ بولسا، شۇنداق ئادەملەرنىڭ تىپىدىن بولۇپ يېتىلىدۇ. بەزى دىتالىلاردا روھنىڭ شالغۇتلىشىشى تەننىڭ شالغۇتلىشىشىدىمۇ ئېغىر ئاقىۋەتلەرنى ئېلىپ كېلىدۇ.

روھتىكى تەكەببۇرلۇق گەۋدىدىمۇ ئەكس ئېتىدۇ

قەدىمدىن تارتىپ تەكەببۇرلۇق سۆكۈلگەن، ئىنسانىي پەزىلەتكە يات قىلمىش دەپ قاراپ ئەيىبلىنىپ كېلىنگەن

بولسىمۇ، بىراق تەكەببۇرلۇق، مەنمەنچىلىك ئىنسان تەبىئىتىدىكى بىر ئاجىزلىق بولغاچقا، تارىختىن بۇيان يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. ئىنسان تەبىئىتىدىكى نەرسىنى ئەيىبلەش بىلەن، تەربىيە بىلەن ئۆزگەرتكىنى بولمايتتى. جەمئىيەتتە بىر قىسىم يۇقىرى ئابرۇيلۇق مۆتىۋەر ئادەملەر بار، مىليون، مىليون پۇلى بار بايلار بار، يەنە ھېچنەرسىگە قۇربىتى يەتمەيدىغان مەنەۋىپتىمۇ زەيىب، ئىقتىسادىي كۈچىمۇ ئاجىز كىشىلەرمۇ بار. كىشىلەر ئەمەلدارلارنى، بايلارنى تەكەببۇرلۇق قىلىدۇ، دەپ قارايدۇ، ئەمەلىيەتتە ئىش ئۇنداق ئەمەس، مەرتىۋىسى شۇنچە يۇقىرى كىشىلەر بار، ئۇلار شۇنچە كەمتەر، ئاددىي ساددا، كۆيۈمچان كېلىدۇ، يەنە بىر قىسىم بۈگۈنى تاپسا ئەتىسىگە يوق، جەمئىيەتنىڭ تۆۋەن قاتلىمىغا تەئەللۇق كىشىلەر بار، ئۇلارنىڭ تەكەببۇرلۇقتىن غادىيىشىدىن بېلىنىڭ سۇنۇپ كەتمىگىنىگە ھەيران قالىمىز، شۇڭا تەكەببۇرلۇق ئۈچۈن باي — كەمبەغەللىك، يۇقىرى — تۆۋەنلىك ئۆلچىمى بولمايدۇ، ئۇ ئادەمنىڭ تەبىئىتىدىكى بىر كېسەللىك.

دۇنيادىكى ھەممە مىللەت تەكەببۇرلۇقنى يامان كۆرىدۇ، كەمتەرلىكنى ماختايدۇ. ئۇيغۇر خەلق تەكەببۇر كىشىلەرنىڭ روھىدىكى تەكەببۇرلۇقنىڭ گەۋدىسىدىكى ئىپادىسىنى مۇنداق بىر كىنايە ئىدىيوم بىلەن ئوبرازلىق گەۋدىلەندۈرگەن:

«ئانىڭ ئەيەگۈسى ئارتتى — ئۇنىڭ قوۋۇرغىسى ئارتتى. كۆپەيدى (578Ⅲ) بۇ ھال تەكەببۇر كىشىلەرنىڭ غادايغان، ئالچاڭلاپ ماڭغان ھالىتىگە كىنايە ئىدى، ئۇنداق ئادەملەرنىڭ قوۋۇرغىسى باشقا ئادەملەرنىڭكىدىن ئارتىپ كەتكەچكە تەڭپۇڭلۇقى بۇزۇلغان، ئىگىلمەيدۇ. بۇنىڭدىن خەلقىمىزنىڭ تەكەببۇرلۇقنى يامان كۆرىدىغان ئەنئەنىنى كۆرگىلى بولىدۇ. يۇقارىقى كىنايىنىڭ مەنىسىگە تېيىپجان ئېلىيوپنىڭ مۇنۇ رۇبائىيىسى ئەڭ ياخشى يېشىم بولىدۇ.

ئىگىلىدىكەن ئالما شاخلىرى،
مېۋىسى قانچە ئوخشىغانسېرى.
كەمتەرلىك بىلەن ئادەم چىرايلىق،
سەتلىشىدىكەن غادايغانسېرى.

ئەسلىنى ئۇنتۇغان ئادەمنى «قاتمقلىغ» ئاتاش

ئەسلىنى ئۇنتۇش، ئەسلىگە ۋاپاسىزلىق قىلىش، ئەسلىنى يوقىتىش ئاسىيلىقلا ئەمەس، بەلكى ئۆزىنى ئۆزى ئۆلتۈرۈش، ئۆزىنىڭ يىلتىزىغا پالتا ئۇرۇش دەپ بىلگەن ئەجدادلىرىمىز، نەسىل ـ نەسەبكە ئىنتايىن جىددىي پوزىتسىيەدە مۇئامىلە قىلغان، نەسىل ئۆزگەرتىش شالغۇتلىشىشتىن دېرەك بېرەتتى، شالغۇتلىشىش شۇ مىللەتنىڭ يوقىلىشىنىڭ مۇقەددىمىسى ئىدى. مانا شۇنىڭدىن چىقىپ شالغۇت ئادەمنى: «قاتمغلىق» دېگەن. بۇنىڭ مەنىسىنى مەھمۇد كاشغەرىي «شالغۇت ئادەم، تېگى پەس ئادەم، ئەسلىنى يوقاتقان ئادەم» (I . 647) دەپ يەشكەن. بۇنىڭغا خەلقىمىزنىڭ ۋە مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسلىنى يوقاتقان ئادەمگە بولغان قەتئىي پوزىتسىيەسى سىڭگەن. ئۇيغۇر خەلقى نەسىل ـ نەسەبكە شۇنداق جىددىي قارىغانلىقى، شالغۇتلىشىشقا قەتئىي قارشى تۇرغانلىقى، ئۆز خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى يوسۇنىغا يۈكسەك ھۆرمەت بولغانلىقى ئۈچۈن، نەچچە مىڭ يىللىق تارىخىي تاللاش ۋە شاللاش كۇرىشىدە غالىب كېلىپ مەۋجۇتلۇقنى داۋاملاشتۇرۇپ 21 ـ ئەسىرگە قەدەم قويالىدى. بۇ مىللەتنىڭ ۋۇجۇدىدىكى مىللىتىگە بولغان ئەقىدە ـ ئېتىقادنىڭ غەلىبىسى ئىدى. قەدىمكى ئۇيغۇر تۇركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ پوزىتسىيەسىدە، مۇئامىلە ـ مۇناسىۋەتلىرىدە ئەسلىنى يوقاتقان ئادەمنى تېگى پەس دەپ قارىغان. چۈنكى، ئۆز مىللىتىنىڭ قىممەت قارىشىدىن، ئېستېتىك تۇيغۇسىدىن، تارىخ،

مەدەنىيىتىدىن، ئارزۇ - ئارمانلىرىدىن يۈز ئۆرىگەن ئادەم ئەلۋەتتە پەس ئادەم دەپ قارىلاتتى. ئۆزىنىڭ مىللىتىگە ۋاپا قىلمىغان ئادەم ھېچقانداق ئادەمگە ۋاپا قىلمايتتى. ئۇ پەقەت بىر نان كۈچۈكىلا ئىدى. بۇ مەنىدىن چىقىپ مەھمۇد كاشغەرىي ئەسلىنى يوقاتقان ئادەم بىلەن پەس ئادەمنى باراۋەر ئورۇنغا قويىدۇ.

مەھمۇد كاشغەرىي «يىلتىز» سۆزىنى ئوخشىتىش يولى بىلەن ئۇرۇق - جەمەتىكە قارىتلىپمۇ كېلىدۇ. «tuplugyildizliq» نى تېگى - تەگتى بار ئادەم (III. 53) دېگەن. بۇنىڭدىن قارىغاندىمۇ يىلتىزىنى ئىزدەش، يىلتىزىنى قۇرۇتۇپ قويماسلىق قەدىمكى ئۇيغۇر — تۈركىي تىللىق خەلقلەردە قەتئىي بىر ئادەت بولغانلىقى چىقىدۇ.

«توي» ۋه ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ئادەتلەر

توي ھەربىر مىللەتنىڭ مىللىي قائىدە ـ يوسۇنلىرى، ئەنئەنىسى ئەڭ روشەن نامايان بولىدىغان، شۇ مىللەتنىڭ نۇرغۇن يوسۇنلىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن چوڭ مەركىسىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. ھەربىر مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس توي ئادەتلىرى بولۇپلا قالماي، ھەتتا ھەربىر يۇرتنىڭ تويلىرىمۇ بەزى جەھەتلەردە بىر ـ بىرىدىن روشەن پەرق قىلىدۇ. شۇڭا، ھەربىر مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس توي ئۆتكۈزۈش ئەنئەنىسى ھەم تويىنى ئۆتكۈزىدىغان تەنتەنىسى بار.

قەدىمكى زامانلاردا تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ توي ئادەتلىرىمۇ كۆپ خىل، رەڭگارەڭ مەزمۇنلار بىلەن بېيىپ، ئۆزىنى ئاجايىپ جەلپكار ياسداق ئادەتلەر بىلەن جابدۇندۇرغاندى. پادىشاھلارنىڭ شاھلارغا خاس داغدۇغىسى، پۇقرالارنىڭ ھەم ئۆزىگە خاس شاد ـ خۇراملىقى بولغان. پادىشاھلار 40 كېچە ـ كۈندۈز توي ئۆتكۈزسە، پۇقرالار 40 قا ۋە 9 غا مۇناسىۋەتلىك مۇقەددەس ئەنئەنىلىرى، يوسۇنلىرى بىلەن سىمۋوللۇق ھالدا 40 كۈنلۈك تويىنىڭ ئىپادىسىنى كۆرسەتكەن. قانداقلا بولمىسۇن يۇقىرىدىن تارتىپ تۆۋەنگىچە قائىدە ـ يوسۇنغا ئەمەل قىلغان، قائىدە ـ يوسۇنلارنى ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا داۋاملاشتۇرغان ھەم ئۇزلۇكسىز بېيىتىپ تېخىمۇ جەلپكار ۋە سېھرىي كۈچكە باي قىلغان. «دىۋان»دا گەرچە توي ئادەتلىرىمىزنىڭ قىسمەن كۆرۈنۈشلىرى نامايان قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يەنىلا بىزنى قەدىمكى توي مەركىسىگە داخىل بولۇۋاتقاندەك گۈزەل ۋە شېرىن سېزىمغا ئىگە قىلىدۇ.

دۇنياۋى ئورتاق ئىنسانىي ئادەت سۆيۈشۈش ۋە سۆيۈشۈش

مەن «دىۋان»دىكى سەۋدى، ئول مەنى سەۋدى ــ ئۇ مېنى سۆيدى (Ⅲ. 20) دېگەن سۆزلەرنى كۆرۈپ، كاللامدا ئەزەلدىن ئويلاپ باقمىغان، پىكىر قىلىپ باقمىغان، باشقا ماتېرىياللاردا ھەم تېخى ئۇچرىتالمىغان بىر پىكىر ئويغىنىپ قالدى. سۆيۈش، سۆيۈشۈش ئىنسانلاردىكى تۇغما، تەبىئىي بىر ئادەت، قائىدىمۇ ياكى ئىنسانلار تەرەققىي قىلىپ مەلۇم مەدەنىيەت دەۋرىگە كىرگەندىن كېيىن بارا ـ بارا شەكىللەنگەن ھەم ئومۇملاشقان بىر مەدەنىيەت ھادىسەسىمۇ، ئەگەر بۇ مەدەنىيەت ھادىسىسى بولسا ئۇ ئەڭ بۇرۇن قايسى مىللەتلەردە، قايسى زامانلاردىن باشلاپ ئادەتكە ئايلانغان بولغىيتتى؟ ئېغىزغا سۆيۈش ئارقىلىق ھېسسىياتىنى، مۇھەببىتىنى ئىپادىلەش قانداق سەۋەبتىن، قايسى مىللەتلەردە بۇرۇن شەكىللەنگەن بولغىيتى؟ ھايۋانلاردىمۇ ھېسسىياتىنى ئىپادىلەيدىغان ئۆزىگە خاس بىر ئۇسۇل بولىدىكەن، پىنگۋىنلار، تىيۇلېنلار، ھەتتا قۇشقاچلارنىڭ ئېغىزىدا سۆيۈش ھەرىكىتىنى قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرىمىز. بۇ ئۇلارنىڭ تۇغما ئىقتىدارى. ئۇنداقتا، ئىنسانلارنىڭ سۆيۈشۈشى ھەققىدە نېمە پىكىرگە كېلىش مۇمكىن؟

مېنىڭچە، مەدەنىيەت نۇقتىئىنەزەرىدىن قارىغاندا، سۆيۈشنى ئىنسانلارغا خاس بىر مەدەنىيەت ھادىسىسى دەپ قاراشقا بولىدۇ. چۈنكى، ھايۋانلارنىڭ ھېسسىيات ئالماشتۇرۇشى بىلەن ئىنسانلارنىڭ ھېسسىيات ئالماشتۇرۇشى ماھىيەت جەھەتتىن پەرق قىلىدۇ. گەرچە ھەر ئىككىسىدە فىزىيولوگىيەلىك تەقەززالىق بولسىمۇ، ئادەمنىڭ سۆيۈشۈشى فىزىيولوگىيەلىك ئېھتىياج تەقەززاسىدىن ئاللىبۇرۇن ناھايىتى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلىپ ئىنسانىنى، گۈزەللىكنى سۆيۈشكە، ھەتتا ئەقىدىگە، ساداقەت ۋە ۋاپا مىزانىغا ئايلانغان. يەنە بىر

جەھەتتىن، سۆيگۈ بىلەن جىنسىي ھەۋەس خاراكتېرلىك پەرق قىلىدۇ، بىرى، ئىنسانغا خاس پاكلىققا، ھۆرمەتكە، پىداكارلىققا جور بولغان بولسا، يەنە بىرى، ھايۋانىي نەپسىگە جور بولىدۇ. شەرقنىڭ مۇھەببەت پەلسەپىسىدە، نەپسى ئۇچۇن سۆيگەنلەر سۆيگۈ ھارامدۇر دېگەن ئەقىدە بار. سۆيگۈ دېگەن ئۆزىنىڭ جىنسىي ھەمراھىغا بولغان تەلپۈنۈش ۋە ئاشقىلىقلا ئەمەس، بەلكى ئۇ ماھىيەتتە ئىنسانىنى، پەزىلەتنى، ۋاپا، ساداقەتنى سۆيۈشتۇر.

مەھمۇد كاشغەرىي تىلغا ئالغان «ئۆپۈش» دېگەن فىزىيولوگىيەلىك ئەزا لەۋنىڭ لەۋگە سۆيۈشى دېيىلگەندە، ئۇ ئىككى قاتلام مەنگە ئىگە. بىرى، ئۇ مەنۋى سۆيگۈنىڭ شەكلەن ھەرىكەت شەكلىدە ئىپادىلىنىشى. لەۋ لەۋگە تەگكەندە سۆيۈشكۈچى ئىككى كىشىنىڭ ۋۇجۇدىدا ئىنتايىن نازۇك، ھاياجانغا سالىدىغان، شېرىن ئېقىم يۈرەككە تۇتۇشۇپ، يۈرەكنىڭ ھەرىكىتىنى تېزلىتىپ، قانلارنى ئوقچۇتىدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن لەۋنىڭ سۆيۈشمۇ ماھىيەتتە جىنسىي جۈپلىشىشنىڭ بىر خىل ئىپادىسى. ئۇ ھەرگىزمۇ قول ئېلىشىپ كۆرۈشكەندەك ئاددىيلا بىر فىزىيولوگىيەلىك ئۇچرىشىش ئەمەس. شۇڭا، جىنسىي مۇناسىۋەت ئىنسانغا خاس مەدەنىي ئۆلچەمگە ئۇيغۇن ھالدا بولۇشنى تەلەپ قىلغانغا ئوخشاش، سۆيۈشنىڭمۇ ئىنسانغا خاس مەدەنىي تەلەپكە ئۇيغۇنلىشىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇنىڭ ئەڭ مۇھىم ئىپادىسى ئۇ سورۇن تاللىماي كەلسە ـ كەلمەس يەردە، ئاممىۋى سورۇنلاردا ئېلىپ بېرىلىدىغان ئىش ئەمەس، بەلكى ئۇ ھايا بىلەن يوشۇرۇن ئېلىپ بېرىلىدۇ. بۇ مەسىلىدە ھازىر غەرب دۇنياسى بىلەن شەرق دۇنياسى ئوتتۇرىسىدىكى پوزىتسىيەدە، ئىپادىلىنىشتە تامامەن ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل كۆزقاراش، ئىككى خىل ھالەت نامايان بولماقتا. غەربتە سۆيۈشۇش ئاشكارا سورۇنلاردا ھاياسىز ئېلىپ بېرىلىدۇ. شەرقتە ھاياسىزلىق دەپ قارايدۇ. غەربتە بۇنى بىر خىل مەدەنىيەت دەپ قارىسا، شەرقتە

مەدەنىيەتكە يات دەپ قارايدۇ. شەرقنىڭ بۇ خىل قارىشىنى غەربلىكلەر خۇراپاتلىق، بېكىنمىچىلىك دەپ ئەيىبلەيدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ سۆيگۈ - مۇھەببەت تارىخى سۆيگۈ بابىدا ئەڭ يۈكسەك مەدەنىيلىكنى بارلىققا كەلتۈرگەن، دۇنياغا مەشھۇر ئاشىق - مەشۇقلارنى ياراتقان تارىخ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ خاقانلىرىدىن بىرى بولغان ئوغۇزخان ھەققىدىكى مۇھەببەت خاتىرىسىدىن بىز ئۇيغۇرلاردا سۆيۈش - كۆيۈش ھەققىدىكى چۈشەنچىلەرنىڭ ناھايىتى چوڭقۇر مەنىۋى ئاساسقا ئىگە چۈشەنچە بولغانلىقىنى كۆرەلەيمىز: ئوغۇزخاقان بىركۈنى بىر يەردە تەڭرىگە سېغىنىۋاتقاندا (ئەتراپ) قاراڭغۇلىشىپ، ئاسماندىن بىر كۆك يورۇق چۈشتى. ئۇ كۈندىنمۇ نۇرلۇقراق، ئايدىنمۇ يورۇقراق ئىدى. ئوغۇزخاقان ئۇنىڭ يېنىغا بېرىپ قارىسا بۇ يورۇقنىڭ ئىچىدە بىر قىز تەنھا ئولتۇرغان. ئۇ ساھىبجامال بىر قىز ئىدى. ئۇنىڭ پېشانىسىدە پارقىراق مېڭى بولۇپ، خۇددى تۆمۈر قوزۇققا ئوخشايتتى. ئۇ قىز شۇنداق گۈزەل ئىدىكى، ئۇ كۈلسە تەڭرىمۇ كۈلەر ئىدى، ئۇ يىغلىسا تەڭرىمۇ يىغلار ئىدى. ئوغۇزخان ئۇنى كۆرگەندە (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى بايانىنى بىللە بېرىمىز) «ئۆزى قالمادى، كەتتى، سەۋدى، ئالدى - پۈتۈن بەدىنىنى تىترەك بېسىپ ھوشىدىن كەتتى. ئۇنىڭغا كۆيۈپ قالدى.»[1] ئوغۇزخان يەنە بىركۈنى ئوۋغا چىقىپ دەرەخ پۇتىقىدا يەنە بىر ساھىبجامال قىزنى ئۇچراتتى. ئۇمۇ شۇنداق گۈزەل ئىدىكى، پۈتكۈل تەبىئەتنىڭ گۈزەللىكىنى ئۆزىگە مۇجەسسەم قىلغانىدى. بۇ قىزنى كۆرۈپ: «سۈتتەك قىمىز بۇلا تۇرۇرلار. ئوغۇزخاقان ئانى كۆردۈكتە ئۆزى كەتتى. يۈرەكىگە ئاتاش تۈشتى. ئانى سەۋدى — سۈت قىمىزغا ئايلاندى. ئوغۇزخاقان ئۇنى كۆرگەندە ھوشىدىن كەتتى، يۈرىكىگە ئوت چۈشتى (كۆيدى) ئۇنى سۆيدى». مۇھەببەت - سۆيگۈ دېگەن مانا شۇنداق قۇدرەتلىك، شۇنچە باتۇر، شۇنچە بۈيۈك كۈچ - قۇدرەتكە ئىگە بولغان ئوغۇزخاقان سۆيگۈ ئالدىدا ئاجىز كەلدى. يەنى ئۇ

هوشىنى يوقىتىپ قويدى. «سۆيۈش»، «كۆيۈش»، «ئوت چۈشۈش» ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھەببەت بابىدا سىمۋوللۇق مەنىگە ئايلاندى.

«دىۋان»دا سۆيگۈ ـ مۇھەببەتنىڭ ئوتلىرىدا كۆيگەن، سۇلىرىدا ئاققان ئاشىقلارنىڭ سۆيگۈ ـ ساداقەت، ۋاپا ھېسسىياتلىرى ئىپادىلەنگەن شېئىرلاردىن نەمۇنىلەر بېرىلگەن:

دېدى: سېنىڭ كويۇڭدا،
نۇرغۇن جاپا ـ مۇشەققەتلەرگە (ئۇچرىدىم)
قاتتىق تۆپىلىكلەر يۈمشايدۇ،
كۆڭلۈم ساڭا يۈگۈرۈك (بولغاچقا).

سۆيۈملۈكى بىلەن كۆرۈشۈش ھەققىدە: «بىز تەرەپكە شۇنچە ئېگىز تاغلاردىن ھالقىپ ئۆتۈپ قانداق كەلدىڭ؟ دېگەن سوئالغا جاۋاب بېرىدۇ: كۆڭلۈم ساڭا تەلپۈنگەچكە، ئېگىز تاغلارمۇ يۈمشاپ يول بېرىدۇ» (I . 150).

ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھەببەت ئەنئەنىسىدە گۈزەللىكنىمۇ ھايا بىلەن سۆيۈش، مۇھەببەتنى قەلبنىڭ قېتىدا ساقلاش، جار سالماسلىق، ئۇلارنىڭ ئەھدىسى ئىدى: «يۇز خىل بالا كىشەنلىرىگە گىرىپتارمەن، يۈزلەپ ئەلەملەر ئىچىدە مەيۈسلۈك بىر تەرەپ، يەنە بىر تەرەپتە ئار ـ نومۇس، ئەرلەر مەجلىسىنىڭ زىبۇزىننىتى شاراب، خۇشاللىقتۇر، خوتۇن كىشىنىڭ زىبۇزىننىتى توغرىلىق ياخشىلىقتۇر. بۇ ئىشق مېھنىتى ئۇستى ـ ئۇستىگە يامىشىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەگەر نومۇس كەتسە ھەممىسى ھېچ نەرسە ئەمەس... سەنسىز غەملىرىم كەمۇ ئەمەس، سېنىڭدىن بولمىسا ئازمۇ ئەمەس، سەن ئوت ئارىلاش ئاھ چېكسەن، مەن ئوتنى يۇرىكىمگە ياقمەن، لېكىن ئىس كۆپ چىقارمايمەن»[1]. شۇنداق، ھايا يوق يەردە ۋاپا يوق، ۋاپا يوق يەردە سۆيگۈگە ئورۇن يوق. سۆيگۈدىن جار سالغان ئادەمنىڭ سۆيگۈسى پەقەت يالغان دەۋادۇر. ئادەم ھايۋان ئەمەس، كوچا ـ كوچىلاردا

هاياسىزلارچە بىر - بىرىگە چېپىلمايدۇ. هايا پەردىسى قايرىلىپ كەتكەندە، سۆيگۈنىڭ ئورنىغا نەپرەت ئالمىشىدۇ. ھەربىر مىللەتنىڭ سۆيگۈ دۇنياسىدا ئۆزىگە خاس قائىدە - يوسۇنى بولىدۇ. قائىدە - يوسۇنغا ھۆرمەت قىلىش مىللەتكە، خەلققە بولغان ھۆرمەت ھېسابلىنىدۇ.

سۆيۈملۈكنى ئىپادىلەش تىل ئادىتى — «تۇزاق»

ھەربىر مىللەتنىڭ تىلىدىكى بىر قىسىم سۆزلەر شۇ خەلقنىڭ تىل ئادىتى ۋە ئۆرپ - ئادىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بەزى ئىدىيوملارمۇ تىل ئادىتى ۋە ئۆرپ - ئادەتنى ئىپادىلەيدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا: بىر جۈپ يارنىڭ بىر - بىرىنى ھازىرقى ئاتالغۇ بويىچە «سۆيۈملۈكۈم» مېنى ئەسىر قىلغان يارىم، قەلبىمنى ئوڭلىغان مەشۇقۇم، ئاشىقىم، دېگەن مەنىنى قەدىمكى زامانداا «تۇزاق، تۇزاقى» دېگەن سۆز بىلەن بىلدۈرگەن. بۇ ئارقىلىق تولىمۇ سۆيۈملۈكلۈكى، ئامراقلىقىنى ئىپادىلىگەن (I . 493). بۇ ئەمەلىيەتتە قەلبىنى ئوڭلىغان «تۇزاق» مەنىسىنى ئۇقتۇرغان. بۇ مەنىنى يەنە بىر شېئىردا مۇنداق ئىپادىلىگەن:

مېنىڭ ئايىغىم ئاغرىدى،
يوشۇرۇن تۇزاقنى كۆرمەي (ئېلىپ قېلىپ)،
ئاندىن ئۇزاق ئاغرىق تارتتىم.
سۆيۈملۈكۈم، ئەمدى ئەملىگىن.
(I .493)

ئىچىلەدى مەنىڭ ئازاق
كۆرمەزىپ ئوقرى لازىك
ئىگىلەدىم ئەندىن ئۇزاق
ئەملەگىل ئەمدى تۇزاق

(يوشۇرۇن تۇزاقنى كۆرمەي، ئۇنىڭغا ئايىغىم ئىلىنىدى، مۇشۇ سەۋەبتىن، ئۇزاق ئاغرىدىم، ئەي سۆيۈملۈكۈم، ئەمدى مېنى ئۆزۈڭ ئەملىگىن.)

شۇنداق قىلىپ بۇ تىل ئادەتتى مۇھەببەتلەشكەن، بىر - بىرىنى ياخشى كۆرگەن كىشىلەر ئۇچۇن تۇرمۇش ئادەتتىگە ئايلانغان.

سۆيگۈ تەڭرىنىڭ مەرھىمتى

«سۆيدۇردى. ئۇ تەڭرى سېنى ماڭا سۆيدۇردى، سېنىڭ مۇھەببىتىڭنى مېنىڭ قەلبىمگە سالدى» (II . 264).

سۆيۈش — سۆيۈلۈش ئىنسانلاردىكى تۇغما ئىقتىدار. ئۇ ئىنسانلارغا ئاتا قىلىنغان ئاجايىپ قىممەتلىك، شېرىن نېمەت. مانا شۇنداق سۆيگۈ بولغانلىقى ئۈچۈنلا هاياتلىق مەۋجۇت، ئەر - خوتۇنلۇق مۇناسىۋەت، ئائىلە ۋە پەرزەنت مەۋجۇت. ئەگەر سۆيگۈ بولمىغان ۋە ئەرنى ئايالغا، ئايالنى ئەرگە موهتاج قىلمىغان بولسا، بۇ تۇرمۇشنىڭ مەنىسى ۋە قىممىتىمۇ بولماس ئىدى. تارىختىن بۇيان سۆيگۈ سەھنىسىدە ئاجايىپ - غارايىب كومېدىيەلەر ۋە تراگېدىيەلەر ئوينىلىپ ئۆتتى. بۇ جەريانداً سۆيگۈ تاۋلاندى ۋە پىشىپ يېتىلىپ ھەقىقىي مەنىدىكى ئىنسانىي، مەدەنىي مۇناسىۋەتكە ئايلاندى. سۆيگۈ دېمەك ئىنسانىڭ ئىنسانغا بولغان سۆيۈشى، قەدىمكى ئۇيغۇرلار مۇنداق سۆيگۈ رىشتىسىنى تەڭرى باغلايدۇ، تەڭرى كۆڭۈلگە سالىدۇ ۋە تەڭرىنىڭ ئىرادىسى بويىچە سۆيىدۇ، دەپ قارىغان. شۇ سەۋەبلىكمۇ «لەيلىنى كۆرمەكچى بولساڭ، مەجنۇننىڭ كۆزى بىلەن قارا» دېگەندەك چۈشەنچىلەر بارلىققا كەلگەن. چۈنكى، مەجنۇننىڭ كۆڭلىگە تەڭرى لەيلىنىڭ مۇھەببىتىنى سالدى، دەپ قارىغان. شۇڭا، مۇھەببەتنى قەدىرلەش، مۇھەببەتكە ۋاپادارلىق قىلىش ئۇيغۇرلارنىڭ قەتئىي قەسىمگە ئايلانغان.

ئەلچىلىك ئادىتى ـــ «يۇمۇش»، «ساۋ»

ئەلچى ئارقىلىق كېلىشىش، پۈتۈشۈش، قۇدا ـ باجا بولۇش تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ تۇرمۇشىدىكى مۇھىم ئادەتلەرنىڭ بىرى. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ماقال ـ تەمسىللىرىدە پىچاق ھەرقانچە ئىتتىك بولسىمۇ، ئۆزىنىڭ بىسىنى يونۇيالمايدۇ دېيىلگەن. شۇنىڭدەك بەزى ئىشلارنى ئەدەپ ـ پەردىشەپ يۈزىسىدىن ئەلچىلەرنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئورۇندايدۇ (ھۆكۈمەتلەر ئارا ئەلچىلىك بۇنىڭ سىرتىدا)، بولۇپمۇ نىكاھ ئىشىغا ئەلچى ئارىلاشماي بولمايدۇ. بۇ خىل ئەلچىلىك ئىشى قەدىمكى تۈركىي تىللىق خەلقلەردە ئىككى خىل ئاتالغان. بىرى، «يۇمۇش» بولۇپ، بۇنى مەھمۇد كاشغەرىي «ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن كۆپ كىشى ئوتتۇرىسىدىكى ئەلچىلىك» (Ⅲ. 13) دەپ ئىزاھلىغان. يەنە بىرى، «ساۋ»، بۇنى مۇنداق ئىزاھلايدۇ: «ساۋ» خەۋەرلەر، رىۋايەتلەر، پەيغەمبەرنى «ساۋچى» دېيىش مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان. چۈنكى ئۇ ئەلچىلىك قىلىپ خەۋەرلەرنى يەتكۈزىدۇ، قىسسەلەرنى سۆزلەپ بېرىدۇ. ساۋچى ـــ ئەلچى. قۇدىلار ئارىسىدىكى بېرىپ ـ كېلىپ ئەلچىلىك قىلىدىغان كىشى. ساۋچى، مەن يۇقىرىدا ئېيتقاندەك ئۇنىڭ سۆزىنى بۇنىڭغا يەتكۈزىدۇ. (Ⅲ. 221) «ساۋ»نىڭ يەنە بىر مەنىسى «نەسىھەت، تەلىم، دەۋەت» تىن ئىبارەت:

بىلگە ئەرەن ساۋلارىن ئالغىل ئۆگۈت
ئەزگۈ ساۋىخ ئەزلەسە ئۆزگە سىڭەر

(بىلىملىك ئادەمنىڭ سۆزلىرىدىن نەسىھەت ئال، ياخشى سۆز تەسىر قىلسا قەلبكە سىڭىدۇ) (Ⅲ. 210).

بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئەلچىنىڭ سالاھىيىتى ۋە ۋەزىپىسى روشەن بولىدۇ. ئەلچى بولغۇچى ئادەم ئىككى تەرەپنى كېلىشتۈرۈش، ياراشتۇرۇش، ئىشلارنى قوۋۇشتۇرۇش، «ئۇزۇننى

قىسقارتىش، قىسقىسىغا ئۇلاش» دېگەندەك ئىشلار ئارقىلىق بىر تويدا ۋە ياكى مۇھىم ئىشلاردا رولىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئالدى بىلەن گەپدان، بىلىمدان، قائىدە - يوسۇنىنى بىلىدىغان، ھەقانىيەتچى بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. چۈنكى، «ساۋ» دېگەن سۆزنىڭ نەسىھەت، ياخشى سۆز، تەلىم، پاراسەت مەنىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغانلىقى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ. ئەلچى بولۇش ھەقىقەتەن ئېغىر مەسئۇلىيەت. ئۇنىڭغا كەلسە - كەلمەس ئادەملەرنى قويسا ئىشنى ئوڭشىمايدۇ، ئەكسىچە بۇزىدۇ. شۇڭا، تەمەسىز، شەخسىيەتسىز، پەزىلەتلىك، ئەخلاقلىق، بىلىملىك، ھۆرمەتلىك كىشىلەرنى ئەلچىلىككە تاللاش كېرەك. شۇنداق ئادەملا ياماں ئىشلارنىمۇ ياخشىغا بۇراپ ئىشلارنى كۆڭۈلدىكىدەك قىلىپ، ھەر ئىككى تەرەپنى رازى قىلىدۇ. شۇنداق بولغاچقا، ئەلچىنىڭ نامىنى قەدىمكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر «ساۋچى» نامدا ئاتىغان.

ئىككى ياش بىر - بىرىگە ماھىل بولغاندىن كېيىن، ئاتا - ئانىلارنىڭ رازىلىقى ئېلىنىاتتى، بۇ ئىشتا قىز بىلەن يىگىت ھەرگىزمۇ «مەن پوكونىنى ياخشى كۆرۈپ قالدىم» دەپ ئاتا - ئانىسىغا تىل ئاچمايتتى. بۇ ئەلۋەتتە ھايا - پەردىشەپ ۋە پەزىلەتنىڭ ئىپادىسى ئىدى. بۇ زۆرۈرىيەتتىن ئارىغا چوقۇم ئەلچى سېلىش لازىم. تېپىلغان، ئەلچى ئارىلاشماي توي رويابقا چىقمايتتى. مەھمۇد كاشغەرىي قىز بىلەن ئوغۇلنىڭ ئائىلىسى ئوتتۇرىسىدا بىر - بىرىنىڭ گەپ - سۆزلىرىنى يەتكۈزۈپ كېلىشتۇرگۈچىلىك رول ئوينايدىغان «ئەلچى»نىڭ بىرقانچە خىل نامدا ئاتىلىشىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن.

ئارقاچى

«ئارقاچى» ئوغۇل تەرەپ بىلەن قىز تەرەپتە يۈرۈپ، بىر - بىرىنىڭ گەپ - سۆزلىرىنى يەتكۈزگۈچى ئەلچىنى كۆرسەتكەن.

بۇ خىل ئەلچىلىك ئاغزاكى شەكىلدە بولاتتى. ئۆز دەۋرىدە قۇدا بولغۇچى ئىككى تەرەپ تاكى توي بولۇپ قۇدا كۆرۈشۈش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلگىچە ئۆزئارا كۆرۈشمەيتتى. بۇخىل ئادەت ھازىرغىچە ئۇيغۇرلارنىڭ قائىدىسىدە ئىزچىل ساقلىنىپ كەلگەن. شۇڭا ئارىدا ئەلچى بولمىسا توي ۋۇجۇدقا چىقمايتتى. تويلاشقۇچى ئىككى تەرەپ تويلىشىش باسقۇچىغا يەتكەندىن كېيىن، توينى قانداق ئورۇنلاشتۇرۇش، تويغا كەلگەن قۇدا تەرەپ تۇغقانلارنى قانداق رازى قىلىش، تويلۇق ئىشلىرى قاتارلىق ئىشلاردا يازما شەكىلدە خەۋەر يەتكۈزۈپ، ئىككى تەرەپنىڭ رازىلىقىنى ئالىدىغان بىر ئەلچى بولغان، مانا شۇ رولنى ئوينايدىغان ئەلچىنى دەپ ئاتىغان. بۇ يەردىكى «يېزىق» مەنىسىنى بېرىدىغان سۆز بولماستىن، بەلكى ئارىنى كېلىشتۇرۇش، ياراشتۇرۇش مەنىسىدىكى سۆز ئىدى. ئەگەر ئىككى تەرەپ ئازارلىشىپ قالىدىغان بولسىمۇ «ئارقاچى»نىڭ رول ئوينايدىغانلىقى مەلۇم. «ئەلچى»لىك رولنى ئۆتەيدىغان كىشى يەنە «يازىغچى» دەپمۇ ئاتالغان. قىز سوراش، قۇدۇلىشىش مانا شۇنداق ئەلچىلەرنىڭ ۋاسىتىسى بىلەن ئېلىپ بېرىلاتتى. قىز تەرەپ ماقۇل كەلگەندىن كېيىن، مەخسۇس «قىز سوراش» مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلۈپ، ئوغۇل تەرەپتىن ۋەكىللەر قىز تەرەپنىڭ ئۆيىگە كېلەتتى. بۇ ئەلۋەتتە قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىنىڭ ئالدىن ئۆتۈش، ئۇلارنىڭ رازىلىقىنى ئېلىش، پۈتۈشۈش ئۈچۈن بولاتتى.

قىز تەرەپ رازىلىق بەرگەندىن كېيىن، توي ئۆتكۈزۈلىدىغان ۋاقىت ۋە باشقا تويلۇق ئىشلىرى ئايرىم كېلىشىلگەندىن كېيىن ئاندىن بەلگىلەنگەن كۈندە نىكاھ ئوقۇلۇپ توي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلەتتى، تويغا نۇرغۇن ئادەم قاتنىشىپ داغدۇغا قىلاتتى.

قىزنى يۆتكەشتىن بۇرۇن تويلۇقلار قويۇلۇپ، ئۇرۇق ـ تۇغقانلار سوۋغا ـ سالاملىرىنى قويۇسۇپ، كۆڭۈل ئىزھار قىلىشاتتى. ئۇرۇق ـ تۇغقانلار ئۆزلىرىگە چۈشكەن ماللارنى قىزغا بېرىپ، قىزنىڭ قېينئانا ۋە قېينئاتىلىرىنى ئالدىدا يۈزى

يورۇق بولۇشى ئۇچۇن ياردەم قىلاتتى، بۇنى «يۇڭاش» دەپ ئاتىغان. (III . 13) بۇ خۇسۇستا؛ «تارتۇقلانغان كېلىن ئېغىر- بېسىق، يۇڭاش كۆيۈئوغۇلغا ئېرىشەر» دېگەن ماقال كەلگەن بولۇپ، مەھمۇد كاشغەرىي ماللىق ئۆيلەنگەن قىزنى ھۆرمەتلەيدۇ، دېگەن. شۇڭا ئۇرۇق - تۇغقانلارنىڭ سوغمىسى كېلىننىڭ بەختلىك بولۇشىنى ئارزۇ قىلغانلىقىدا ئىدى. قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى قىز ئۇچۇن بىر يۇرۇش ئۆي جازىلىرىنى تەييارلايتتى. بۇنى «سەپ» دەپ ئاتىغان، بۇ ھەربىر ئادەمنىڭ قۇدرىتىگە يارىشا قىلىنغان ئىش بولۇپ، بايلار كۆپرەك، كەمبەغەللەر ئۆزىگە يارىشا «سەپ» تەييارلايتتى.

بۇ خىل قائىدە ھازىرقى ئۇيغۇرلارنىڭ تويلىرىدىمۇ ئوخشاشلا داۋام قىلىپ كەلگەن. ھازىر ئاساسەن، ئۆينىڭ ئۆي جازىلىرىنى ئوغۇل تەرەپ ھازىرلىسىمۇ، ئۆينىڭ پەردە، گىلەم، يوتقان - كۆرپە، قاچا - قۇچا قاتارلىقلارنى قىز تەرەپ تەييارلايدۇ. بۇرۇنراق قىز ئۆزى بىلەن ئېلىپ باراتتى. بۇ مال قىزنىڭ ئۆزىگە تەئەللۇق بولۇپ، ئەگەر ئائىلىدە كۆڭۈلسىزلىككە ئۇچراپ ئۇزلىشىپ كەتكەندەك بولسا، بۇ مالالارنى قايتۇرۇپ كېلىدۇ. قارىغاندا خاقانىيە دەۋرىدە قىزلارنىڭ بېسىمى بىرئاز ئېغىرراق بولسا كېرەك. «سەپ» نىڭ بىر يۇرۇش ئۆي جازىلىرى، دېيىلگەنگە قارىغاندا، ئۆيگە كېتەرلىك خېلى كۆپ ئەسلىھەرلەرنى قىز تەرەپنىڭ تەييارلايدىغانلىقى مەلۇم بولىدۇ.

توي

نۆۋەتتە تويىنىڭ مەزمۇنى بېيىپ، نىكاھ توي، سۈننەت تويى، بۆشۈك تويى قاتارلىقلاردىن باشقا، جۇۋان تويى، ئالتۇن - كۈمۈش توي، مەكتەپ تويى، زاۋۇت تويى، دۆلەت قۇرۇلغانلىقى تويى دېگەندەك مەزمۇنلار قوشۇلۇپ كەتتى. قەدىمكى ئۇيغۇرلاردا «توي»

ئاساسەن نىكاھ توي، بۆشۈك توي، يىغىلىش، زىياپەت ئەنئەنىسىنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى ئىدى.

«توي» دېگەن سۆز «دىۋان»دىمۇ ئوخشاشلا «توي» دەپ ئېلىنغان. ئۇ كۆپ كىشىلەرگە بېرىلگەن خۇشاللىق، تەنتەنە، تەبرىك، مۇبارەك، قۇتلۇق جاي، زىياپەت، دېگەندەك مەنىلەرنى بەرگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى قائىدە - يوسۇنلىرىدىن خېلى مۇپەسسەل ئۇچۇر بېرىدىغان ئەسەر «ئوغۇزنامە»دە ئوغۇزخاقانىنىڭ داغدۇغىلىق ئۆتكۈزگەن چوڭ مۇراسىمى، زىياپىتى بايان قىلىنىدۇ. ئۇنىڭدا «بەردى تويدىن سوڭ (بەدۇقتوي ــ ئوغۇزخان «داغدۇغىلىق زىياپەت ئۆتكۈزدى، زىياپەت ئاخىرلاشقاندا» دەپ تەرجىمە قىلغان بولسىمۇ، ئەسلىي ئۇنى چوڭ مەرىكە، توي ئۆتكۈزدى، دەپ ئالسىمۇ، بۇ ئۆز دەۋرىدىكى تويىنىڭ ئۇقتۇرغان مەنىسىنى ئىپادىلەيتتى. «توي»نىڭ مەنىسى قەدىمكى زامانىدا يەنە ئوي - بارگا دېگەن مەنىلەرنىمۇ بەرگەن، «قۇتادغۇبلىك»نىڭ 2349 - بېيىتىدا «تۇشۇرسە تويۇغ كۆرسە ئوت سۇڭا تالۇ (قارارگاھ قۇرسۇن ئۇ ئوت - سۇنى كۆرۈپ) دېيىلگەن. «ئەرەبچە - تۈركچە چوڭ لۇغەت»تە «توي»نى بىر چوڭ يىغىلىش، دېگەن. بۇ مەنە مەھمۇد كاشغەرىي بەرگەن مەنە بىلەن ئوخشايدۇ. «دىۋان»دا «توي»نى ئىزاھلاپ: «تويغا كەلگەنلەر تارقىدى» دەپ ئىزاھلىغان. قاراخانىيلار دەۋرىدە «توي» ھەم بىز ھازىر قوللىنىۋاتقان توي مەنىسىدە قوللىنىلغان. «كۆدەن» دېگەن سۆزنى ھەم «زىياپەت» مەنىسىدە چۈشەندۈرگەن. بۇ ھازىر قوللىنىلىشتىن قالغان. توي بولسۇن، توي مەرىكىسى بولسۇن، يىغىلىش بولسۇن، ئۆي، روزغار تۆتۈش مەنىسىنى بەرسۇن، ئومۇمەن خۇشاللىق، تەبرىك، خاتىرلەش، مۇبارەكلەش، تەنتەنە قىلىش يۇزىسىدىن ئۆتكۈزۈلگەن يىغىلىشلار، زىياپەتلەرنى «توي» دەپ ئاتاپ كەلگەن.

چاچقۇ چېچىش ئادىتى «مۇندۇرى»

«مۇندۇرى» كۆيۈئوغۇل بىلەن كېلىننىڭ باشلىرىدىن چاچقۇ چاچىدىغان كىچىك بەزمە (I . 641).

چاچقۇ چېچىش نىكاھ تويىنىڭ مەزمۇنلىرىدىن بىرى بولۇپ، قىزنى جابدۇندۇرۇپ ئوغۇلنىڭ ئۆيىگە يۆتكەپ ماڭغاندا، تويىنىڭ قۇتلۇق بولۇشى، ئىككى ياشنىڭ بەختلىك بولۇشى، ئۆمۈرۋايەت ساداقەت، ۋاپادارلىق بىلەن ئۆتۈپ، كۆپ بالىلىق بولۇپ، خاتىرجەم ھاياتىنى ئۆتكۈزۈشىگە بولغان تىلەكتىن ئىبارەت، قەدىمكى زامان ئادەتلىرىدە خانزادە، بەگزادىلەرنىڭ تويىدا ئۇلارنىڭ بېشىدىن يارماق، تەڭگە پۇللارنى ئۆرۈپ چاچقۇ قىلاتتى، پۇقرالار پۇل چاچقۇ قىلىشقا قۇربىتى يەتمىگەندىن كېيىن، جىگدە، گۈلە، ياڭاق، يېمىشكە ئوخشاش يېمەكلىكلەرنى چاچقۇ قىلاتتى. چاچقۇ چېچىشمۇ مۇراسىم شەكلىدە بولۇپ، تويغا كەلگەن كىشىلەرنىڭ ھەممىسى بۇ بەزمىگە مۇراجىئەت قىلاتتى. سازەندىلەر ناخشا ئېيتىپ، قوشاقلارنى توقۇپ، تەنتەنە قىلىپ بەزمىنى يۇقىرى دولقۇنغا چىقىراتتى، بۇ قائىدە ھازىرمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ نىكاھ تويىدا داۋاملىشىپ كېلىۋاتىدۇ. ئەمما، ھازىر پۇل چاچقۇ قىلىشنىڭ ئورنىدا ئاساسەن گۈلە، كەمپۈت قاتارلىقلار چاچقۇ قىلىدىغان بولدى.

كېلىنگە سوۋغا ـ سالام بېرىش ئادىتى «يۈپۈش»

مەھمۇد كاشغەرىي «يۈپۈش» دېگەن سۆزنى ئىزاھلاپ: «يېقىن كىشىلەرگە مال ۋە كىيىم ـ كېچەك بىلەن يارەدەم بېرىش. بۇ ئىش كۆپىنچە كېلىن يۆتكەلگەندە بولىدۇ. يەنى كېلىننى جابدۇپ ئۇزىتىدىغان چاغدا ئۇنىڭ يېقىنلىرى كېلىننىڭ ھۆرمىتى

يۈزىسىدىن ئۆزلىرىگە چۈشكەن سوۋغىلارنى ئۇنىڭغا بېرىدۇ» دەپ، ئاخىرىدا «يۈپۈشلىگ كەلىن كۈزەگۈ ياپاش بولۇر — تارتۇقلانغان كېلىن ياۋاش كۈيۆۋ تاپار» دېگەن ماقالنى مىسال كەلتۈرۈپ، «كېلىن كۆپ سوۋغىلار بىلەن كۈيۈئوغۇل ئۆيىگە بارسا، مۇنداق ماللار بىلەن خوتۇنغا ئىگە بولغان كۈيۈئوغۇل ئۇنىڭغا ھۆرمەت قىلىدۇ» (III . 13) دەپ چۈشەندۈرگەن.

بۇ ئادەتتە نىكاھ تويىدا بولىدىغان مال سوۋغا قىلىش يوسۇنىدىن ئىبارەت. بۇنىڭدىن قارىغاندا، تويغا كەلگەن ئۇرۇق - تۇغقانلار، يېقىن كىشىلىرى قىز تويىغا كىيىم - كېچەك، مال - مۈلۈك، چارۋا قاتارلىقلارنى ئېلىپ كېلىپ، تويى بولغان قىزغا سوۋغا دەپ بېرىدىكەن. ئاتا - ئانىسى قىزىنى تويغا چۈشكەن سوۋغاتلار بىلەن قوشۇپ تالالىق قىلىدىكەن. تويدا يەنە ئۇرۇق - تۇغقانلار توي مۇناسىۋىتى بىلەن بىر - بىرىگە سوۋغا - سالاملار قىلىشىدىكەن، بەزىلەر ئۆزىگە چۈشكەن ماللارنىمۇ قىزغا سوۋغا قىلىۋېتىدىكەن. مانا شۇنداق ئادەتنى قەدىمكى تۈركىي يىللىق خەلقلەر «يۈپۈش» دەپ ئاتىغان. ھازىرقى ئۇيغۇرلارنىڭ تويلىرىدا تويدا بېرىلىدىغان سوۋغا - سالاملارنىڭ مەخسۇس نامى يوق، پەقەت ئۇنى «داستىخان» دېگەن سۆز بىلەنلا ئىپادىلەيدۇ. داستىخان ئاپىرىشنىڭ ئىچىگە ھەم سوۋغا ئېلىپ بېرىش دېگەن مەنىمۇ سىغدالغان. بىراق، تويدا يۈپۈش مەخسۇس «يۈپۈش» بېرىش ئادىتى يوق. «دىۋان»دا سەپ دېگەن سۆزنى ئىزاھلاپ: «كېلىن بولغۇچى قىز ئۈچۈن تەييارلانغان ئۆي جاھازلىرى» (I . 418) دېيىلگەن. بۇنى قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى راسلامدۇ، ئوغۇل تەرەپ راسلامدۇ، بۇنى ئېيتمىغان. ھازىرقى ۋاقىتتا ئاتا - ئانا قىز ئۈچۈن يوتقان - كۆرپە، ياستۇق، ساندۇق، كىيىم - كېچەكلەر بىلەن، يېتىشەلىگەنلەر بىرەر پارچە گىلەم بىلەن ئۇزىتىدۇ. بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە ئۇنى «ئۆي جابدۇش» دەپ ئاتاپ، قىز تەرەپ كېلىن ئۈچۈن راسلانغان ئۆينى ياكى مەخسۇس ھۇجرىنى پەردە، چىنە - قاچا، زىننەت بۇيۇملىرى، ئاشخانا

جابدۇقلىرى قاتارلىق نەرسىلەر بىلەن ئوغۇل تەرەپ راسلىغان زامانىۋى ئېلېكتىر سايمانلىرى بىلەن سەرەمجانلاشتۇرىدۇ. قۇربىتى يەتكەن ئاتا ـ ئانىلار قىزى ئۈچۈن يەنە ئوغۇل ئالغان زىبۇزىننەت، كىيىم ـ كېچەكنىڭ تاشايىنىدا ئۆزلىرى ئالتۇن جابدۇق، كىيىم ـ كېچەك راسلاپ بېرىدۇ. بۇمۇ قىزنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن بولىدۇ. ئومۇمەن، قەدىمكى زاماندىكى «يۈپۈش» ئادىتى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھازىرغىچە شەكلى ۋە مەزمۇنى ئانچە ئۆزگەرمىگەن ھالدا داۋاملىشىپ كەلگەن.

نىكاھ كېچىسى كېلىنگە قوشۇلىدىغان دېدەك ـــ «ئەگەتلىك»

نىكاھ كېچىسى كېلىن بىلەن بىللە يەتكۈزۈلىدىغان ھازىرقى نىكاھ تويلىرىنىڭ يەنە بىر ئادىتى. بۇ خىل ئادەت قەدىمكى زاماندا «ئەگەتلىك» دەپ ئاتالغان. «ئەگەتلىك قارا باش، نىكاھ كېچىسى كېلىن بىلەن بىللە ئەۋەتىلىدىغان دېدەك» (I .204).

قەدىمكى زامانىلاردا قىزلار 14 ـــ 15 ياشتا ۋە ھەتتا ئۇنىڭدىن كىچىك چاغدا تالالىق بولاتتى. بۇ چاغدا ئۇلار تېخى باشقىلارغا خوتۇن بولۇش، نىكاھ كېچىسىدىكى ئىشلار ۋە باشقىلار ھەققىدە ئاساسەن كۆپ نەرسىنى بىلمەيدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئورۇن سېلىش، تەرەتكە سۇ راسلاش، ناشتىلىق تەييارلاش دېگەندەك نۇرغۇن ئىشلار بولغاچقا، قىز بۇنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايدۇ. شۇڭا، بەزى ئىشلاردا پىشقان، تەجرىبىلىك دېدەكلەردىن بىرنى قوشۇپ، كېلىننىڭ ئىشلىرىغا ياردەملەشتۇرەتتى. بۇ دېدەك ياتلىق بولۇپ بارغان قىز ئۆيىنىڭ شارائىتىغا كۆنۈۋالغۇچە بولغان ئارىلىقتا بىرنەچچە كۈن ئىشلىرىغا ياردەملىشىپ بېرىپ ئاندىن قايتىپ كېتەتتى. يۇقىرى تەبىقىلەرنىڭ قىزى بولسا، مەخسۇس بىرەر دېدەكنى قىزنىڭ خىزمىتىنى قىلىشقا ئەۋەتەتتى. بۇ خىل ئادەت ھازىرغىچە

ئۇيغۇرلاردا داۋاملاشقان بولۇپ، بەزى يەرلەردە يەڭگىلەرگە «چۈشەك» بېرىش ئادىتىمۇ بار. چۈشەك دېمەك سازەندە ۋە ئۈسسۇلچىلارغا ئۆرۈلىدىغان پۇل، يېگىتلەر داستىخانغا تاشلايدىغان پۇلنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى بولۇپ، يېگىتلەر ئوغۇلنىڭ تويىغا ئاتىغان پۇللىرىنى پەتنۇسقا تاشلايدۇ. بۇنىڭ بىر قىسمىنى سازەندىلەرگە بەرسە، بىر قىسمىنى يەڭگىلەرگە بېرىدۇ.

هازىر قىزلار كۆپ ئىشلارنى توي قىلماي تۇرۇپلا بىلىپ كەتتى، شۇڭا يەڭگىگە هاجىتى چۈشمەيدىغان بولدى.

كەزۈت

خاقانىيە تويلىرىدىكى يەنە بىر قائىدە، تويغا سۈڭا ئېلىپ كەلگەنلەرگە، تون كىيدۈرۈپ ياكى بىرەر كىيىملىك مال قويۇپ ئۇزۇتاتتى. مەهمۇد كاشغەرىي بۇ قائىدىنى مۇنداق چۈشەندۈرىدۇ: «بۇ كۆپىنچە تويدا ئىشلىتىلىدىغان كىيىم ـ كېچەك يەنى كۆيئوغۇلنىڭ ۋە كېلىنىنىڭ يېقىنلىرىغا سۈڭا قىلىپ كىيدۈرىدىغان كىيىم». بۇ خىل قائىدىمۇ هازىرقى زامانىدىكى ئۇيغۇر تويلىرىدا ئىزچىل داۋاملاشماقتا، ئوغۇل تەرەپتىن ياكى قىز تەرەپتىن بولسۇن، تويغا قوي، گىلەم، شىردەمال ئات، ۋە لىسپۈت پاختا قاتارلىق بىرقەدەر ئالىي سۈڭغلارنى ئېلىپ كەلگەنلەرنى قۇرۇق قول يولغا سالمايدۇ، بەلكى تىرىك مال سۈڭا قىلغانلارغا دەل شۇ مەيداندىلا تون ياكى تونلۇق تەييارلاپ كىيدۈرۈلىدۇ. باشقا سۈڭغلارنى ئېلىپ كەلگەنلەرنى تويىنىڭ ئاخىرىدا ئۇلارنىڭ ئالدىغا مال قويۇپ، توي ئۇزاتقۇلار دېگەن نام بىلەن ئۇلارغا سۈڭا قايتۇرۇلىدۇ. مەهمۇد كاشغەرىي مەلۇمات بەرگەن يۇقارىقى «كەزۈت» دەل مانا شۇكى ئادەتنىڭ خاقانىيە دەۋرىدىكى ئىپادىسى ئىدى.

ئېلىش - بېرىش رەسمىيەتلەر تۈگىگەندىن كېيىن، قىزنى جابدۇندۇرۇپ يۆتكەشكە تەييارلىق كۆرۈنىدۇ. بۇ ۋاقىتتا بەلكىم تۇيۇ قوشاقلىرى توقۇلۇپ، داقا - دۇمباق بىلەن قىز يۆتكىلىدىغان بولۇشى مۇمكىن. قىز ئالاھىدە تويلۇق كىيىملەر بىلەن ياسىنىدۇرۇلاتتى. قىزنىڭ قولداشلىرى قىزغا گىرىم قىلىپ، كىيىملىرىنى كىيدۇرۇپ راسلايتتى.

دىدىم

كېلىننىڭ تويلۇق كىيىملىرى ئىچىدە ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىدىغىنى «دىدىم» دەپ ئاتىلىدىغان ئوتۇغاچ تاج ئىدى. تاج ئالتۇندىن ياكى باشقا مېتاللاردىن ياسالغان بولۇپ، ئۇنىڭغا ھەرخىل قىممەتلىك كۆزلەر قويۇلاتتى. ئوتۇغاچ تاجنىڭ ئۇستىگە «دەزدەك» دەپ ئاتىلىدىغان، كېلىننىڭ باشقىلارغا كۆرۈنمەسلىكى ئۈچۈن پۈركەنچ ئارتىلاتتى. ئۇ ھەرخىل يىپەك رەختلەردىن بولۇشمۇ، گىزمە رومالدەك يىپەك رومانلار بولۇشمۇ مۇمكىن ئىدى.

كېلىن جابدۇندۇرۇپ ئېلىپ چىقىلغاندىن كېيىن يىگىتلەر ۋە قۇدا تەرەپ قىزنى يۆتكەپ ئېلىپ مېڭىش ئالدىدا تۇي قوشاقلىرى بىلەن چاچقۇلار چېچىلاتتى. چاچقۇ چېچىش «مۇندۇرى» دەپ ئاتالغان بولۇپ، مەھمۇد كاشغەرىي: «كۆيۈئوغۇل بىلەن كېلىننىڭ باشلىرىدىن چاچقۇ قىلىدىغان كىچىك بەزمە» دېگەن. بۇنىڭدىن قارىغاندا، بۇ مۇراسىمنى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرىدىغان ئالاھىدە بەزمە بولغان. چاچقۇ تەڭگىلەر، ياماقلار، گۈل - چېچەكلەر بولۇشمۇ مۇمكىن ئىدى. بولۇپمۇ يۇقىرى تەبىقىدىكىلەرنىڭ تويلىرىدا ئالتۇن - كۈمۈش تەڭگىلەرمۇ چاچقۇ قىلىناتتى، بۇ تويغا قاتناشقانلارغا زور خۇشاللىق ئېلىپ كېلەتتى.

كېلىن ئولتۇرىدىغان چىمىلدىق ــ «مۇندەرۇ»

«چىمىلدىق ــ يىپەك رەختتىن تىكىلگەن كۆشكە. بۇنىڭ ئىچىدە كېلىن ئولتۇرىدۇ» (I . 685). بۇ، ئىسلامىيەتتىن بۇرۇن ۋە كېيىن داۋاملىشىپ كەلگەن ئەنئەنە. كېلىن بولغۇچى ئۆزىنىڭ تويى بولۇۋاتقانلىقىدىن خۇشال بولسىمۇ، لېكىن كىشىلەردىن ئىزا تارتىدۇ، يەنە تېخى كېلىن بولغۇچى قىزنىڭ يۈزى ئېچىلمىغاچقا، كىشىلەرگە يۈزىنى كۆرسەتمەيدۇ. شۇڭا، مەخسۇس كۆشكە ياساپ قىزنى ئولتۇرغۇزغان. ھەتتا ھارۋا «قاڭقىل»، تۆگىلەرنىڭ ئۈستىگىمۇ كۆشكە ياساپ يۆتكەش ئادىتى بولغان.

ئۆز دەۋرىدە كېلىن يۆتكەشمۇ نىكاھ تويىنىڭ ئىنتايىن مۇھىم مەزمۇنى بولۇپ، كېلىننى قانداق ۋاسىتە بىلەن يۆتكەش تەبىقىلەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ۋە مۇساپىنىڭ ئۇزۇن ـ قىسقىلىقى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىدى. مۇساپە ئۇزۇن بولسا، تۆگە ئۈستىگە كۆشۈك ياساپ، يىپەك رەختلەر بىلەن ئوراپ، يۆتكەپ ماڭاتتى، مۇساپە نىسبەتەن قىسقا بولسا قاڭقى ـ ھارۋىنى كۆشۈكە ياساپ، ئۇنىڭ ئىچىگە كېلىن، كېلىن بىلەن بىرگە بارىدىغان دېدەك ۋە يەڭگە بولۇپ بارغۇچى ئاياللار ئولتۇراتتى. كۆشۈكە ھەر خىل بېزەكلەر بىلەن جابدۇندۇراتتى. كېلىن بىلەن يىگىت، يىگىتنىڭ قولداشلىرى ۋە يىگىت تەرەپتىن قىزنى يۆتكىگىلى كەلگەن قۇدا تەرەپ بىللە مۇھاپىزەت قىلىپ ماڭاتتى. تۆۋەن تەبىقىدىكىلەر مۇساپە قىسقا بولسا ئات بىلەن يۆتكەيتتى. بۇنداق كېلىن يۆتكەش يېقىنقى زامانغىچە ئوخشاش داۋاملاشقان، بۇ خىل كېلىن يۆتكەشنى «دىۋان»دا «مۇندەرۇ» چىمىلدىق، يىپەك رەختتىن قىلىنغان كۈشۈكە، بۇنىڭ ئىچىدە كېلىن ئولتۇرىدۇ. دېيىلگەن.

مەھمۇد كاشغەرىي مەلۇمات بېرىۋاتقان يۇقارىقى مەلۇماتلار

ئاساسەن بىرقەدەر يۇقىرى دەرىجىلىك تويلارنىڭ كۆرۈنۈشى ئىدى. لېكىن يۆتكەلگەندە بىرگە باردىغان دېدەك، كېلىنىڭ خىزمىتىنى قىلدىغان ئاغۋات توغرىسىدىكى بايانلار بۇ نۇقتىنى ئىپادىلەپ تۇرىدۇ. «مامۇ» دېگەن سۆزنى چۈشەندۈرۈپ: «نىكاھ كېچىسى كېلىن بىلەن بىللە ئەۋەتىلىدىغان خوتۇن، يەڭگە» دېگەن. كېلىن بىلەن يەڭگىنىڭ بىرگە بېرىشى نەچچە مىڭ يىللاردىن بېرى داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنە، چۈنكى قەدىمكى زامانىدا قىزلار 13 ــ 15 ياشلاردىلا ياتلىق قىلىنىدىغان بولغاچقا، قىزلار بەزى ئىشلارنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايتتى، نىكاھ كېچىسىدىكى بەزى نازۇك ئىشلاردا يېتەكلەشكە موھتاج بولاتتى. يەڭگە بولغۇچى تۆشەك سېلىش، قىزغا نىكاھ كېچىسى دىققەت قىلىدىغان ئىشلارنى ئۆگىتىش، نىكاھ كېچىسىنىڭ ئەتىسى كۈنى، قىزنىڭ ئۆتۈشگە تېگىشلىك مەسئۇلىيەتلىرىنى ئەسكەرتىش، يېڭى ئۆينىڭ شارائىتى ۋە ئادىتىگە كۆنۈۋېلىش قاتارلىقلاردا مەسلىھەتچى بولاتتى. بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە مەخسۇس يەڭگە قوشۇش قائىدە ـ يوسۇنىمىز سېپىدىن چۈشۈپ قالغىلى تۇردى.

ئەگەتلىك قارا باش

يۇقىرىدا دېگەندەك يېڭى كېلىنلەرنىڭ يېشى كىچىك بولغاچقا، كېلىنىنىڭ دائىملىق خىزمىتىنى قىلىدىغان دېدەك بىللە ئەۋەتىلەتتى. بۇ دېدەك «ئەگەتلىك قارا باش» دەپ ئاتالغان. بولۇپمۇ يۇقىرى تەبىقىلەرنىڭ قىزلىرىغا ھەرقاچان بىر ۋە بىر قانچە دېدەك قېتىلىدىغانلىقى مەلۇم، خەلق چۆچەكلىرىدە ھەتتا شاھلارنىڭ قىزلىرىغا 40 نەپەر كېنىزەك قېتىلىدىغانلىقى بايان قىلىنىدۇ. بۇ ئەلۋەتتە بەگلەرنىڭ تۇرمۇشىدىكى ھەشەم ـ دەرەمگە ۋەكىللىك قىلىدۇ.

«دىۋان»دا قىزنىڭ ئۆيىدە ئۆتكۈزۈلىدىغان مۇراسىم ۋە

قائىدە ـ يوسۇنلار ھەققىدە خېلى كونكرېت ئۇچۇرلارنى بەرگەن بولسىمۇ، ئوغۇلنىڭ ئۆيىدە بولىدىغان تۇيۇ بەزمىسى ھەققىدە ئاساسەن ئۇچۇر بەرمىگەن، قىز يۆتكىلىپ بارغاندىن كېيىن، بىرىنچى كېچە قىز ـ ئوغۇل ئۇچۇن ھاياتىدىكى ئىنتايىن زور بۇرۇلۇش نۇقتىسى بولۇپ قالىدۇ، قىز قىزلىق ھاياتىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، چوكانلىق مەۋسۇمىگە كىرىدۇ، ئوغۇل يىگىتلىك مەۋسۇمىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ ئەرلىك مەۋسۇمىگە كىرىدۇ. بۇ ئەھۋاللار ھەققىدىمۇ ئازدۇر كۆپتۇر ئۇچۇر بەرگەن مەھمۇد كاشغەرىي «قىزادى» دېگەن سۆزنى ئىزاھلاپ:

«ئول قىزىق قىزادى ــ ئۇ قىزنىڭ قىزلىقىنى ئالدى» دېگەن جۇملىنى تۇزىدۇ. «قىزلىق» دېگەن سۆزنىڭ ئۆزى «قاپاق» دېيىلگەن. بۇ قىزلارغا ئاتا قىلىنغان مۇقەددەس پىچەت بولۇپ، ئۇ قىزلارنىڭ پاكلىقىغا گۇۋاھ بولۇپلا قالماي، شەرمى ـ ھاياسىغا، تەلىم ـ تەربىيىسىگە ۋە كېيىنكى بەختىگە ھەم گۇۋاھ بولاتتى. بۇ نۇقتىدىن چىقىپ ئۇيغۇر يىگىت ـ قىزلىرى قىزلىقىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىدۇ. قىزلىقى ئېلىنغاندىن كېيىن چوكان بولاتتى. قىرىق تال ئۆرۈمە چېچىنى چۇۋۇپ، سىكىلەك چاچ قويىاتتى، بۇ ئۇ قىزنىڭ چوكانلىق مەۋسۇمىگە كىرگەنلىكىنى ئىپادىلەيتتى. ئۇ خىل ئۆزگىرىشنى «چوكان سىكىلەك» دەپ ئاتايتتى. شۇنداق قىلىپ بىر يېڭى ئائىلە ۋۇجۇدقا كېلەتتى.

ئۇچىنچى، بىز يۇقارىقى چۈشەنچىگە ئۇلاپ، يەنە شۇنداق بىر شالغۇتلۇقنىمۇ ئەسكەرتىپ قويىمىزكى، شالغۇتلۇق يالغۇز نەسىل ئۆزگەرتىش ئارقىلىقلا يۈز بەرمەيدۇ، بەلكى روھتىمۇ شالغۇتلۇق كېلىپ چىقىدۇ. بىر ئادەمنىڭ تەلىم ـ تەربىيە مۇھىتى، روھىغا سىڭدۈرۈلگەن نەرسە، ئۇستازىنىڭ ئىدىئولوگىيەسى، ياشاش شارائىتى، باشقىلار بىلەن قويۇق ئارىلىشىش قاتارلىق ئاممىلارمۇ روھنىڭ شالغۇتلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بىر قانۇنىيەتنى ئۇنتۇماسلىق كېرەككى،

بىر ئادەمنى قانداق ئادەمنىڭ تەربىيەلىشىگە تاپشۇرسا، ئۇ ئادەم شۇ ئادەمنى تارتىپ يېتىلىدۇ. قانداق ئادەملەر توپىغا قېتىلىپ چوڭ بولسا، شۇنداق ئادەملەرنىڭ تىپىدىن بولۇپ يېتىلىدۇ. بەزى دېتاللاردا روھنىڭ شالغۇتلىشىشى تەننىڭ شالغۇتلىشىشىدىمۇ ئېغىر ئاقىۋەتلەرنى ئېلىپ كېلىدۇ.

ئاياللارنى ئايرىيدىغان كۈشكە «تۇلۇر»

ئىسلام دىنى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقالغاندىن كېيىن، ئاياللارنىڭ يات ئەرلەر بىلەن ئۇچرىشىشى قەتئىي چەكلەندى. ئاياللار كوچىغا چىقسا يۈزىنى ياپىدىغان بولدى. ئۆيدە بولسا، پەردىنجە بىلەن كۆشكە ياساپ، ئاياللار بىلەن ئەرلەر ئارىسىغا پەردە تارتىلدى. بۇ خىل ئادەت «دىۋان»دا «تۇلۇر» كۈشكە، ئاياللارنى ئايرىپ تۇرىدىغان پەردە، بۇ بۆز ياكى يىپەك رەختتىن قىلىنىدۇ» (I . 596) دېيىلگەن. ئاياللارنىڭ يۈزىنى يېپىشى ھەقىقىدە مەلۇمات بەرمىگەن بولسىمۇ، يۈسۈپ خاس ھاجىپ كىشىلەردە ئىمان سۈسلىشىپ كەتكەنلىكىنى ۋە ئۇنىڭ تەسىرىدە يۈز بەرگەن بۇرۇلۇشلارنى سۆزلىگەندە، تېشىدە ئۇۋۇت كەتتى ئۆرتەمەز يۈزىن» (6474) دېگەن. بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئىسلامىيەتنىڭ تەسىرىدە خاس ئاياللار ئۈچۈن بەزى قائىدىلەر يۈكلەنگەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

سۇۋغا ـ سالام ئارقىلىق كېلىنگە ياردەم بېرىش

ئۆزئارا ياردەم بېرىشنىڭ ئۇسۇللىرى كۆپ خىل بولىدۇ، يەنى ۋاستىلىكمۇ بولىدۇ، بىۋاستىتمۇ بولىدۇ، ئاشكارىمۇ بولىدۇ، يوشۇرۇنمۇ بولىدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇرلار بەزى مۇراسىم شەكىللىرىدىن پايدىلىنىپ بىر ـ بىرىنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتىنى قىلىش، ئۇنى يۆلەش، قوللاش، ياردەم بېرىش ئۈچۈن سۇۋغىلارنى قىلىشاتتى. بۇ خىل ئادەتنى «يۇپۇش» دەپ ئاتىغان:

«يۇپۇش ــ يېقىن كىشىلەرگە مال ۋە كىيىم ـ كېچەك بىلەن ياردەم بېرىش. بۇ ئىش كۆپىنچە كېلىن يۆتكەلگەندە بولىدۇ. يەنى كېلىننى يۆتكەپ ئۆزىتىدىغان چاغدا ئۇنىڭ يېقىنلىرى كېلىننىڭ ھۆرمىتى يۈزىسىدىن ئۆزلىرىگە چۈشكەن سوۋغىلارنى ئۇنىڭغا بېرىدۇ. بۇنداق قىلىش ئارقىلىق كېلىننىڭ كۈيۈئوغۇلنىڭ ئائىلىسىدە يۈزى يورۇق بولسۇن، قېيىنئانا، قېيىنئاتىلىرى تەرىپىدىن ئىززەتلەنسۇن» دېگەننى مەقسەت قىلغان (Ⅱ . 13).

يۇقىرىقى مەلۇماتتا، «تويدا ئۆزىگە چۈشكەن سوۋغىلارنى ئۇنىڭغا (يەنى كېلىنگە) بېرىدۇ» دېگەن سۆزدىن، تۇي ـ تۆكۈندىكى ئورۇق ـ تۇغقان، دوست ـ بۇرادەرلەر بىر ـ بىرىنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن، تۇيىنىڭ قۇتلۇق بولۇشى ئۈچۈن، شۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ بىر ـ بىرىگە سوۋغىلارنى بېرىۋاتقان، بىر ـ بىرىنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتىنى قىلىۋاتقان كۆرۈنۈش كۆز ئالدىمىزغا كېلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇ سوۋغىلارنىڭ بىر قىسمىنى كېلىنگە سوۋغا قىلىش ئارقىلىق ئۆزئارا مېھىر ـ مۇھەببەت رىشتىسىنىڭ باغلىنىۋاتقانلىقىنى كۆرىمىز. دېمەك، قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇي ـ تۆكۈنلىرىدە بىر ـ بىرىنى شىلىۋېلىش مەقسەت قىلىنماي، بەلكى بىر ـ بىرىگە ياردەم بېرىپ، مېھىر ـ مۇھەببەتنى چوڭقۇرلىتىش مەقسەت قىلىنغانلىقى ئايان بولىدۇ.

پاكلىق گۈزاھچىسى ــ «قىزلىق»

«قىزلىق» قەدىمدىن تارتىپ پاكلىق ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدىغان ئاتالغۇ، قەدىمدىن «قاپاق» دەپ ئاتىغان. «قىزلىق» دېگەن تەڭرىنىڭ قىزلارغا ئاتا قىلغان پاكلىق پېچىتى. خەلقىمىز قەدىمكى زامانىدا بۇنى «kapak» دەپ ئاتىغان. «دۇئان»دا

ئىزاھلاپ: « kapak ــ قىزىلىق، قىزنىڭ قىزلىقى» دېگەندىن كېيىن مۇنداق جۈملە تۇزگەن: «قىزنىڭ قىزلىقى ئېلىندى» (I . 496). «قىز» مانا شۇ مۇقەددەس پېچەت بىلەن قىز، «قىزلىق» پاكلىق بىلەن مۇقەددەس. قىزنىڭ نامى «قىزلىق» بىلەن. قەدىمدىن بېرى قىزلىرىمىز ئۆزىگە ئاتا قىلغان بۇ پاكلىق پېچىتىنى ساقلاش، ئۇنى نىكاھ ئەھدىسىز بۇلغىماسلىق ئۈچۈن ئەڭ ئېسىل ئەخلاق ـ پەزىلەت مۇنارىنى تىكلەپ كەلدى. ئۆزى نىكاھلانغان ئائىلىگە پاكلىق بىلەن كىرىش، پېچەتنى پەقەت ھالال جۈپتىنىڭ ئېچىشىغا ئىلتىپات كۆرسىتىش قىزلىرىمىزنىڭ قەسىمى بولۇپ كەلدى.

ئەپسۇسكى، جەمئىيەتتە ھازىر كوچا ـ كوچىلاردا سۈنئىي قىزلىق پەردىسى سېلىش ھەققىدىكى ئەخلەت ئېلانلىرى ھەممە يەردە كۆزگە چېلىقىدۇ. بۇ ھال جەمئىيەتنىڭ ئەخلاق ـ پەزىلەت بوستانىنىڭ ئېغىر دەرىجىدە بۇلغىنىپ كەتكەنلىكىنىڭ ئىپادىسى ئەمەسمۇ؟

تۇنجى كېچە بۇ قىز ئۇچۇنمۇ، ئوغۇل ئۇچۇنمۇ ئىنتايىن مۇھىم، مەڭگۈ ئۇنتۇلماس خاتىرىلەرنى قالدۇرىدۇ. ئۇ ئۆمۈرلۈك بەختىگە سېلىنغان ئۇل بولۇپ قالىدۇ. ئەگەر قىز ناپاك چىقىپ قالسا، مەڭگۈلۈك داغ بولۇپ قالىدۇ. ئۇ كېيىنكى بەخت يولىدىكى تىكەن بولىدۇ. مانا شۇنداق بولغاچقا، ئۇيغۇرلاردا بىرىنچى كېچىنىڭ قىزلىق نىشانىنى ئائىلىسىدىكى چوڭلارغا، يېقىن دوستلىرىغا كۆرسىتىش ئادىتى ھازىرغىچە داۋاملاشقان. بۇ ئاتا ـ ئانىلارنى، دوستلارنى خاتىرجەم قىلىدۇ. ئەگەر قىز قىزلىق نىشانىنى يوقىتىپ قويغان بولسا، نانىڭ ئوتتۇرىسىدىن تۆشۈك ئېچىپ قۇدا تەرەپكە ئەۋەتىپ بېرەتتى. بۇنى بىلگەن قىز تەرەپ ئادەم ئەۋەتىپ قىزنى ئېلىپ كېتەتتى. بۇنداق ئەنئەنە خەلقىمىزنىڭ پاكلىققا، ساداقەتكە، كېيىنكى ئائىلىنىڭ بەختىگە قانچىلىك مەسئۇلىيەتچانلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىدىغانلىقىنى

چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ ئەنئەنە ھەقىقەتەنمۇ قىممەتلىك.

ئاياللارنىڭ ئاغۋاتلىق بولۇشى

قەدىمكى زامان ئادەتلىرىدە ئوردا ھەرىمىدە كېنىزەكلەر كۆپ بولغاچقا، ئۇلارنىڭ خىزمىتىنى قىلىشقا ئاغۋاتلار ئورۇنلاشتۇرۇلاتتى. ھەرەمگە مەھرەم ئەرلەر يېقىن يولۇقتۇرۇلمايتتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە بەزى بەگ ـ غوجاملارنىڭ ئۆيىدىمۇ ئەر خىزمەتچىلەرنى تۇرغۇزۇش ئومۇملاشقانلىقى، ئۇلار ئاغۋات ئەرلەردىن ئىبارەت ئىكەنلىكى مەلۇم. شۇ ئادەتتىن چىقىپ مەھمۇد كاشغەرىي «تۇتۇقلاندى» دېگەن سۆزنى ئىزاھلاپ: «ئۇراغۇت تۇتۇقلاندى» ـــ ئايال تۇتۇقلۇق بولدى، دېگەن جۈملىنى تۈزىدۇ. بۇ دېگەنلىك: ئالدىدا خىزمەت قىلىدىغان ئاغۋات ئاغىسىغا ئىگە بولدى، دېگەنلىك بولىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرگەن (II . 385). بۇنىڭدىن مەلۇم بولدىكى، ئاياللارنىڭ خىزمىتىنى قىلىدىغان ئاغۋات ئەرلەر «تۇتۇق ئاغا» دەپ ئاتالغان. ئەمەلىيەتتە بىز ھازىر تىلغا ئالىدىغان ھەرەمئاغىسى: «تۇتۇق ئاغا» دەپمۇ ئاتالغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. بۇ قەدىمكى فېئودال ئائىلىلەردىكى ئومۇمىي ئادەت ئىدى.

كېلىننىڭ «ھاسىلىق» بولۇشى

«تاياق» سۆزى ئىزاھلىنىپ «كۈزەكە تاياق بەردى، يەنى كېلىنگە كېنىزەك ياكى قۇل بەردى. كېلىن، ئۇلارغا تايىنىپ ئاتتىن چۈشىدۇ. بۇ بايلاردىكى بىر ئادەت بولۇپ، كېنىزەك ياكى قۇل كېلىننىڭ مۈلكى ھېسابلىنىدۇ» (III . 227) دېيىلگەن.

بۇ قەدىمكى زاماندىكى يۇقىرى تەبىقىلەر ئارىسىدىكى بىر ئادەت ئىكەنلىكى روشەن بولدى. ئاغىچا خېنىملار ئاتقا مىنىش، ئاتتىن چۈشۈش بولسۇن، ئائىلىسىدىكى ھەرقانداق بىر ئىشلاردا بولسۇن كېنىزەك ۋە قۇللارنى ئۆزىنىڭ قولى، پۇتى

قىلىۋالغانىدى. مەھمۇد كاشغەرىي ئېيتقاندەك، قۇللار ۋە كېنىزەكلەر كېلىنلەرنىڭ مۇلكى ئورنىدا بولۇپ، يارىسا ئۇلاردىن نەرسە ئورنىدا پايدىلانغان، يارىمىسا ئۇلارنى مالنى ساتقاندەك بازارغا ئېلىپ بېرىپ ساتقان. بۇ ئەلۋەتتە ئۆز دەۋرىدىكى بىر ئادەتكە شاھىت بولۇپلا قالماي، بەلكى ئىككى تەبىقە ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنىڭ قانچىلىك چوڭ ئىكەنلىكىگە ھەم شاھىت بولۇپ بېرىدۇ.

خاقانىيەدە تۇغقاندارچىلىق ئاتالغۇلىرى

ئىنسانىيەت ئائىلە، ئۇرۇق، قەبىلە، مىللەت ۋە دۆلەتلەرگە تەرەققىي قىلىپ بىر پۈتۈن جەمئىيەت گەۋدىسىنى تەشكىل قىلغان. بۇنىڭ ئىچىدە ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق باغلىنىشى تەبىئىي ھالدا قانداشلىق، نەسىل - نەسەبداشلىق، يىلتىزداشلىق، تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. ئۇرۇق - تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. ئۇرۇق - تۇغقانلارنىڭ يېقىن - يىراقلىق، بۇاستە - ۋاستىلىك باغلىنىشلىرىغا ئاساسەن ئۇلارنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرىدىغان نام - ئاتالغۇلار بارلىققا كەلگەن. دۇنيادىكى ھەممە مىللەتلەر-نىڭ ئۆزىگە خاس تۇغقاندارچىلىق ئاتالغۇسى بار، چۈنكى تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتى ۋە ئۇنىڭ نام - ئاتاقلىرى بىر مىللەتنىڭ مىللىي مەدەنىيىتىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى. ئۇ ئىنسانشۇناسلىق، مىللەتشۇناسلىق، تىلشۇناسلىق، جەمئىيەتشۇناسلىق، ئېتنوگرافىيە قاتارلىقلارغا مۇناسىۋەتلىك مۇھىم تەتقىقات تېمىسى.

11 - ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر ئالىم مەھمۇد قەشقەرى ئۆزىنىڭ دۇنياۋى مەشھۇر ئەسىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا ئۆز دەۋرىدىكى نەسەب - نەسىل مۇناسىۋەتلىرى ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتلىرىدىكى نام - ئاتاقلاردىن خېلى كۆپىنى تونۇشتۇرغان ھەم خېلى كونكرېت چۈشەنچە بەرگەن. چۈنكى، نەسىل - نەسەب مۇناسىۋىتى سەل قارالسا بولمايدىغان قائىدە - يوسۇنلارنىڭ بىرى ئىدى. بىز

ئۆز دەۋرىدىكى تۈغقاندارچىلىق ئاتالغۇلىرى بىلەن ھازىرقى ئۇرۇق ـ تۈغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنى ۋە نام ـ ئاتاقنى سېلىشتۇرۇپ كۆرسەك، بەزى جەھەتتە بىردەكلىكىنىڭ ساقلانغانلىقىنى، بەزى جەھەتتە بەزى ئەنئەنىلەرنىڭ ئۇنتۇلۇپ كەتكەنلىكىنى ھېس قىلىمىز.

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «ئۇرۇق ـ تۈغقان» ئۇقۇمىنى ئۇقتۇرىدىغان ئاتالغۇ ھازىرقى زامانداشكىگە ئوخشاش «ئۇرۇق» سۆزى بىلەن ئىپادىلەنگەن. مەھمۇد قەشقەرى «ئۇرۇق»نى ئىزاھلىغاندا «يېقىن تۈغقانلارمۇ شۇنداق ئوخشىتىلىپ ئۇرۇغ ـ تارىخ ـــ ئۇرۇق ـ تۈغقان دېيىلىدۇ» (1 ـ تۇم 67 ـ بەت) دېگەن. بۇ خىل ئاتاش ھەقىقەتەن تۈغقانلىق باغلىنىشىنى كەم ـ كوتىسىز ئىپادە قىلغانىدى.

ئائىلىنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، ئەۋلاد بىلەن ئەجدادنى باغلايدىغان زەنجىرلىك رولىنى ئادا قىلىدىغان ئەر بىلەن ئايال تۈغقاندارچىلىق مۇناسىۋەتتىكى يادرو ھېسابلىنىدۇ. ئۇلار پەرزەنتلەرنى بۇ دۇنياغا ئاپىرىدە قىلغانلىقىدەك تۆھپىسى بىلەن ئاتا، دادا؛ ئاپا، ئانا شەرىپىگە ئىگە بولىدۇ. بۇ نام قەدىمكى دەۋردىمۇ ئوخشاشلا ئاتا، دادا؛ ئاپا، ئانا دەپ ئاتالغان. مەسىلەن، «ئانىڭ، ئاناسى، ئانىڭ ئاتاسى» (3 ـ تۇم 290 ـ بەت) دېگەندەك، بىراق «دادا» ئاتالمىسى ئوغۇزلارنىڭ تىلىدىكى ئاتلىشى (3 ـ تۇم 304 ـ بەت)، «ئاتا» ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاتلىشى ئىدى. «ئانا» قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاتالغۇ، «ئاپا» قەدىمكى ئوغۇز تىلىدىكى ئاتالغۇ بولۇپ، مەھمۇد قەشقەرى: «قارلۇق تۈركمەنلىرى قاتتىق تەلەپپۇز بىلەن (ئاپا) دەيدۇ» (1 ـ تۇم 116 ـ بەت) دەيدۇ. خەلقىمىز ھازىر بۇ ئاتالغۇنىڭ ھەر ئىككىسىنى ئورتاق قوللىنىدۇ. تۈرپان ئۇيغۇرلىرى كۆپىنچە «ئاتا، ئاپا»نى قوللىنىپ كەلگەن. تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلار «دادا، ئانا»نى قوللىنىپ كەلگەن. ئەپسۇسلىنارلىقى بىر تەرەپ شۇكى، يېقىندىن بېرى جەنۇبتا «ئانا»نى «ئاپا»دەپ ئاتاش ئو-

مۇملاشقىلى تۇردى. مەركىزىي شەھەر ئۈرۈمچىدە ئومۇمەن «ئا-
پا» ئاتالمىسى ئومۇملاشتى. گەرچە ھەر ئىككى ئاتالغۇنى قول-
لىنىش يوللۇق بولسىمۇ، لېكىن قىسمەن كىشىلەرنىڭ نەزىرىد-
دە «ئانا» سۆزى سەھراچە ئاتالما، «ئاپا» سۆزى مەدەنىي ئاتالما
بولۇپ تۇيۇلغان بولسا كېرەك. «ئانا» دەپ ئاتاۋاتقان كىشىلەرمۇ
«ئاپا»نى قوللىنىدىغان بولدى.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، ئۇرۇق - تۇغقاندارچىلىق نام - ئا-
تاقلىرىدا ھازىرغىچە خېلى كۆپ ئۆزگىرىش بولغان. بۇ نۇق-
تىدا بىر تەرەپتىن، تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋەتلىرىنى ئېنىق
ئايرىپ بېرىدىغان بەزى ئاتالغۇلارغا ۋارىسلىق قىلمىغان بول-
ساق، يەنە بىر تەرەپتىن، ئەر تەرەپ تۇغقانلار بىلەن ئايال تەرەپ
تۇغقانلارنى پەرقلەندۈرۈپ ئاتاش ئادىتىمۇ يوقىلىپ كەتتى.

مەھمۇد قەشقەرى مەلۇماتىدا قېرىنداشلار ئارىسىدىكى
ھەممىدىن چوڭ ئەر قېرىنداشنى «ئاچىق» دەپ ئاتىغان. خاقا-
نىيەلىكلەر (قاراخانىيلارنىڭ قەشقەرنى مەركەز قىلغان مەركـ-
زىي قىسمى) چوڭ ئاكىسىنى «ئاچىقىم» دەپ چاقىرغان (1 -
توم 88 - بەت). بۇنداق خاس ئاتاش ھازىر بىزدە تاشلىنىپ
قالغان. ئەگەر ئۇلارنى پەرقلەندۈرۈشكە توغرا كەلسە، «چوڭ»
سۆزىنى قوشۇپ ياكى ئىسمىنى ئاتاپ مەقسەت ئۇقتۇرۇلىدۇ.
چوڭ پەرزەنتىنى بىلدۈرىدىغان يەنە بىر پەرقلەندۈرۈش ئاتالمىـ-
سى «تۇن — تۇنجى» سۆزى ئەسلىي سان تەرتىپىنى بىلدۈرۈپ،
«بىرىنچى، ئالدىنقى، تۇنجى» دېگەن مەنىنى ئۇقتۇرىدىغان سۆز
ئىدى. كېيىن شۇ مەنىدىن چىقىپ، «تۇن ئوغۇل»، «تۇن قىز»
دەپ ئاتالغان (3 - توم 188 - بەت). شۇنىڭغا ياندىشىپ يەنە
ئايالنىڭ دەسلەپتە تەگكەن ئېرى «تۇن تەگ» دەپ ئاتالغان، يە-
نى خوتۇنلار ئېرىنى قەدىمدە «بەگ، بېگىم» دەپ ئاتىغان. مەھ-
مۇد قەشقەرى بۇنىڭغا چۈشەنچە بېرىپ: «ئەر ئۆيدە بەگكە ئوخ-
شىغانلىقتىن شۇنداق دېيىلىدۇ» (3 - توم 212 - بەت) دېـ-
گەن. ھازىر جەمئىيەتتە ئەر - خوتۇنلۇق مۇناسىۋەتنى ئىپادىـ-

لەيدىغان «يولداش ــ يولدىشىم» دېگەن سۆز ئومۇملىشىپ كەتتى، بۇ سۆز ئەر ـ ئاياللىق مۇناسىۋىتىنى ھەقىقىي رەۋىشتە ئىپادىلەپ بېرەلمەيدۇ. ئەسلىدىن ئالغاندا ئەرگە نىسبەتەن مۇقەددەس نىكاھ ئارقىلىق باغلانغان ئايال ئايالى ياكى خوتۇنى بولىدۇ. شۇڭا، ئەر خوتۇننى «خوتۇنۇم، ئايالىم» دەپ ئاتىسا توغرا، كەم ـ كوتىسىز مەنە ئۇقتۇرىدۇ. ئايال ئۆزىگە ئەر بولغان نىكاھلىق جۈپتىنى «ئېرىم، بېگىم» دەپ ئاتىسا تامامەن ئۇيغۇن بولىدۇ. بۇ نام ھەرگىزمۇ قوپال، قالاق، مەدەنىي بولمىغان ئاتالغۇ ئەمەس، بەلكى مۇكەممەل دەرىجىدە مەدەنىيلىكنى ئىپادىلەيدىغان ئاتالغۇ. ئۇ ئەر ـ خوتۇنلۇق مۇناسىۋەتنى ناھايىتى ياخشى يورۇتۇپ بېرىدىغان سۆز. ياشتا ئۆزىدىن چوڭ ئەر بىلەن تۇغقانىنى قەدىمدە «ئىچى» (1 ـ توم 118 ـ بەت) دەپ ئاتىغان. ئۆزىدىن چوڭ ئايال بىر تۇغقانىنى ئىككى خىل ئاتىغان، بىرى، «ئەچە ــ ئاچا، ھەدە، ئىگىچە» مەنىسىدە (1 ـ توم 117 ـ بەت)؛ يەنە بىرى، «ئەگەر مەھمۇد قەشقەرىنىڭ تونۇشتۇرۇشىغا قارىغاندا، ئۇرۇق ـ تۇغقانلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەشتە ئەر تەرەپنىڭ تۇغقانلىرى بىلەن ئايال تەرەپنىڭ تۇغقانلىرى روشەن پەرقلەندۇرۇلگەن. ئەر جەمەتىنىڭ ئوغۇل باللىرى «ئۇرى» دېيىلگەن. «ئۇرى ــ ئوغلان» دېگىنى، «ئەر تەرەپ جەمەتىنىڭ ئوغۇللىرى» دېگەن مەنىنى بەرگەن (1 ـ توم 119 ـ بەت). بۇ خىل پەرقلەندۇرۇشمۇ ھازىر بىزدە تاشلىنىپ قالغان. بەزى مىللەتلەردە ئەر تەرەپ نەۋرىلەر بىلەن ئايال تەرەپ نەۋرىلەر روشەن پەرقلەندۇرۇلىدۇ.

ئاتا ـ ئانىغا نىسبەتەن ئوغۇل پەرزەنت قەدىمكى دەۋرىدىمۇ ئوخشاشلا «ئوغۇل» دېيىلگەن (3 ـ توم 291 ـ بەت). تۇنجى ئوغۇل، تۇنجى بالا باشقىلار پەرقلەندۇرۇلگەنگە ئوخشاش، كەنجى بالا، كەنجى ئوغۇلمۇ پەرقلەندۇرۇلۇپ، «ئاشتال ــ كەنجى، ئاشتال ئوغۇل ــ كەنجى ئوغۇل» (1 ـ توم 143 ـ بەت) دېيىلگەن. ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا بۇ «كەنجى» دېگەن سۆز بىلەن

ئىپادىلىنىدۇ، مەسىلەن «كەنجى ئوغۇل» دېگەندەك.

قەدىمدە خوتۇنىنىڭ ئىنىسى بىلەن ئەرنىڭ ئىنىسى پەرقلەندۇرۇلگەن. بۇ ھەقتە «دىۋان» دا مۇنداق دېيىلگەن: «يۇرچ خوتۇنىنىڭ ئىنىسى، يەنى ئەرنىڭ قېينىئىنىسى. ئەرنىڭ ئىنىسى بىلەن خوتۇنىنىڭ ئىنىسى پەرقلەندۇرۇلىدۇ، خوتۇنغا نىسبەتەن ئەرنىڭ ئىنىسى ئۆزىدىن كىچىك ئوكسى (ئىنى) بولىدۇ، يېشى ئۆزىدىن چوڭ بولسا (ئىچى) دېيىلىدۇ. ئەرنىڭ ئۆزىدىن كىچىك قىز قېرىندىشى (ئەگە) دېيىلىدۇ. ئەرنىڭ ئۆزىدىن كىچىك قىز قېرىندىشى (ئەگە) دېيىلىدۇ. ئەرگە نىسبەتەن خوتۇنىنىڭ ئۆزىدىن كىچىك قىش قېرىندىشى (بالدىز) بولىدۇ، ئۆزىدىن چوڭ قىز قېرىندىشى (ئەگە) دېيىلىدۇ» (3 ـ تۇم 7 ـ بەت) دېيىلگەن. ئەرنىڭ ئۆزىدىن كىچىك قىز قېرىندىشى ئەگەر نىسبەتەنمۇ، خوتۇنغا نىسبەتەنمۇ «سىڭىل» (3 ـ تۇم 500 ـ بەت) دەپ ئاتالغان. ئەرنىڭ ئۆزىدىن كىچىك ئوغۇل قېرىندىشى ھەر ئىككىسى ئۇچۇن «ئىنى» دەپ ئاتالغان (1 ـ تۇم 125 ـ بەت). بۇ بىر خىل ئىلغارلىق. چۈنكى، ئۇ قەدىمكى دەۋلەردە نەسەب مۇناسىۋىتى، تۇغقانلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنى پەرقلەندۇرۇشتىكى ئاكتىپ ئىپادە ئىدى. بىراق ھازىرقى دەۋردە بەزى مىللەتلەر بۇ ئەنئەننى ساقلاپ قالغان بولسىمۇ، خەلقىمىزدە بۇ خىل ئەنئەنە ئۇزۇلۇپ قالغان. خەلقىمىزدە ھازىر ئەرنىڭ ئىنىسى بىلەن خوتۇنىنىڭ سىڭلىسى، ئەرنىڭ ئاچىسى، ئاكىسى بىلەن خوتۇنىنىڭ ئاچىسى، ئاكىسىنى پەرقلەندۇرۇپ ئاتايدىغان مەخسۇس ئاتالغۇ يوق. پەقەت ھەر ئىككى تەرەپ ئەنىم، سىڭلىم، ئاكام، ئاچام دەپ ئاتىشىدۇ. پەرقلەندۇرۇشكە توغرا كەلسە، قېينىئىنىم، قېينىسىڭلىم، قېينىئاچام، قېينىئاكام دېگەندەك ئاتالغۇلار بىلەنلا پەرقلەندۇرۇلىدۇ. بۇ، تۇرمۇشىمىزدىكى قالايمىقانچىلىقنى، مۇجمەللىكنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. بىز «قېيىن» دېگەن سۆزنى قوشماي تۇرۇپ، ھەرگىزمۇ ئۆزىنىڭ سىڭلىسى ياكى قېينىسىڭلىسى ئىكەنلىكىنى ئۇقـ

تۇرالمايمىز، بۇ ئەھۋال ھەربىر كىشىنىڭ دىققەت ـ ئېتىبارىنى قوزغىشى كېرەك.

«قاڭسىق» ئۆگەينى ئىپادىلىگەن (3 ـ توم 523 ـ بەت)، ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا «قاڭسىق» دېگەن بىر سۆز بار. بۇ يېيىشكە قېرىق، تەمسىز يېمەكلىكلەرگە قارىتا ئىشلىتىلىدۇ، قاڭسىق تاماق، قاڭسىق قوغۇن دېگەندەك. مانا مۇشۇ سۆز قەدىمدە ئۆگەينى ئىپادىلەيدىغان سۆز بولغان. مەسىلەن، «قاڭسىق ئاتا ـــ ئۆگەي ئاتا، قاڭسىق ئوغۇل ـــ ئۆگەي ئوغۇل» (3 ـ توم 523 ـ بەت). بۇ خىل ئاتاش ئەسلىي سۆزنىڭ كېلىش مەنىسىدە كەلگەندە يەنىلا قاڭسىق مەنىسىدە، «ئۆگەي» مەنىسىدە قوللىنىلغاندا ئوبرازلىق مەنىدە قوللىنىلغان. قەدىمدە «ئۆگەي» سۆزى ھازىرقىغا ئوخشاشلا «ئۆگەي» دەپمۇ ئاتالغان. بۇ خاس نام ئىدى، «ئۆگەي ئاتا»، «ئۆگەي ئانا»، «ئۆگەي ئوغۇل» دېگەندەك (1 ـ توم 166 ـ بەت). ئۆگەي ئۇقۇمى يەنە «بالدىر» دەپمۇ ئاتالغان، «بالدىر ئوغۇل» دېمەك «ئۆگەي ئوغۇل» دېمەكتۇر. (1 ـ توم 595 ـ بەت). قارىغاندا، ئىككى خىل ئاتالما قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدىكى تىل جەھەتتىكى پەرقتىن كېلىپ چىققان بولسا كېرەك.

قۇدا تۇغقانلار «تۇڭغۇر» دەپ ئاتالغان، «ئۇلار مېنى تۇڭغۇرلىدى» دېگەن سۆز «ئۇ مېنى قۇدا ھېسابلىدى» (3 ـ توم 558 ـ بەت) دېگەن مەنىدە قوللىنىلغان. خەلقىمىزدە يەنە قەدىمدىن تارتىپ قايچا قۇدا بولۇش، يەنى بىرى قىزىنى بەرسە، يەنە بىرىمۇ قىزىنى بېرىپ قوش قۇدا بولۇش ئەنئەنىسى بولغان.

قەدىمدە تۇغقانلارنى ئامىراقلىقتىن «ئاتاقى»، «ئاناقى»، «دادىكا»، «ئانىكا» دەپ ئاتاش ئادىتى بولغان. ھازىرقى خەلقىمىز ئارىسىدا «دادىكا»، «ئانىكا» دېگەن سۆز قېينىئاتا، قېينىئانا دېگەن ئۇقۇمنى ئاڭلىتىدۇ. مەھمۇد قەشقەرى مەلۇمات بەرگەن ئامىراقلىقنى بىلدۈرۈش مەنىسىدىكى «ئاتاجان، ئاناجان، ئاكاجان» دېگەن ئادەت بەزى جايلاردا قوللىنىلىدۇ. ئۇ ئاتاقى ـــ

ئاتىكا، ئاناقى ـــ ئانىكا بىلەن ئوخشاش مەنىدىكى ئاتالغۇ بولسا كېرەك.

تۇغقانلارنى ئاتاشتا ئانا تەرىپىدىن بولغان «هامما» بىلەن ئاتا تەرىپىدىن بولغان هامما پەرقلەندۈرۈلگەن. «دىۋان»دا «كۈكۈ» دېگەن سۆز ئىزاهلىنىپ، «ئانا تەرىپىدىن بولغان هامما، بۇ سۆز كۈكۈي دەپمۇ ئاتىلىدۇ، توغرىسى مۇشۇ، كۈكۈيۈم كەلدى ـــ هاممام كەلدى» (3 ـ توم 319 ـ بەت) دېيىلگەن. بۇ خىل ئاتاش ئادىتى بەزى رايونلاردا هازىرغىچە داۋاملاشقان، بەزى جايلاردا قېپقالغان. «تاغا» دېگەن سۆز قەدىمدە «تاغاي» دەپ ئاتالغان (3 ـ توم 328 ـ بەت). بىراق، بۇ ئەرنىڭ تۇغقىنىنى ئاتاش ئادىتىمۇ، ئايالنىڭ تۇغقىنىنى ئاتاش ئادىتىمۇ ياكى هەر ئىككىسىگە ئورتاقمۇ بۇ هەقتە ئىزاهات بېرىلمىگەن. ئايالغا نىسبەتەن ئەرنىڭ بىۋاسىتە تۇغقانلىرى بىلەن ئەرگە نىسبەتەن ئايالنىڭ بىۋاسىتە تۇغقانلىرى ئومۇمەن پەرقلەندۈرۈپ ئاتالغان. خوتۇن تەرەپتىن بولغان تۇغقانلار ـــ خوتۇنىنىڭ قېرىنداشلىرى، ئاتا ـ ئانىلىرى «تۈڭۈر» (3 ـ توم 496 ـ بەت) دەپ ئاتالغان.

قەدىمدە ئاتىسى بىر، ئانىسى باشقا قېرىنداشلارنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ خاس نامى بولغان. يەنى، «قاڭداش» ئاتىسى بىر، ئانىسى باشقا قېرىنداشلار (3 ـ توم 521 ـ بەت) دېگەن مەنىنى بىلدۈرگەن. ئانىسى بىر، دادىسى باشقا قېرىنداشلار «ئىگدەش» دەپ ئاتالغان. هازىر خەلقىمىزدە يۇقىرىقى قېرىنداشلىق مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدىغان خاس نام ـ ئاتاق يوق.

بىز هازىر قوللىنىۋاتقان «جيەن بالا» قەدىمدە «چىقان» دەپ ئاتالغان. ئۇ «هامما ئاچىسىنىڭ ئوغلى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرگەن (1 ـ توم 523 ـ بەت).

قەدىمدە ئاسراندى ئوغۇلنى «يۇفغا» دەپ ئاتىغان (3 ـ توم 42 ـ بەت)، بۇ ئادەت خەلقىمىزنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىكىنى، ئىنسانىي مېهىر ـ مۇهەببىتىنى، كۆيۈمچانلىقىنى ئىپادىلەيدىـ

غان ئادەت ۋە ئاتالغۇ بولغان. «يۇفغا» سۆزى ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا «نېپىز، ئاجىز، شالاڭ» دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ. ئاسراندى ئوغۇل دېمەك، ئۇ يېتىم، ئىگە - چاقسىز، دىلى سۇنۇق بولغانلىقتىن باشقىلارنىڭ ئاسرىۋېلىشىغا موھتاج بو-لىدۇ، شۇڭا ئۇلار «يۇفغا» دەپ ئاتالغان بولسا كېرەك.

يەنە تۇغقاندارچىلىق باغلىنىشتا قۇدا - باجىلىق مۇناسى-ۋەتمۇ بار. مەھمۇد قەشقەرى «قازىن قازغاغۇن» نىڭ «قۇدا - باجىلار» ئىكەنلىكىنى ئۇقتۇرغاندىن كېيىن، كۈيۈئوغۇل ۋە ئۇنىڭ تۇغقانلىرىنىڭمۇ شۇنداق دېيىلىدىغانلىقىنى ئەسكەرت-كەن. بۇ خىل ئاتاش ھازىرقى زامانداكىسى بىلەن ئوخشاش. ئوغۇل بولسۇن، قىز بولسۇن، ئاچىسىنىڭ ئېرىنى ھازىرقى ئا-دەتكە ئوخشاشلا «يەزنە» دەپ ئاتىغان (3 - توم 45 - بەت).

يۇقىرىقىلاردىن باشقا ئۇرۇق - تۇغقانچىلىقىنىڭ كىچىك شاخچىلىرى، يىلتىزلىرى خېلى كۆپ. مەھمۇد قەشقەرى بۇلاردىن بىۋاستە تۇغقانلار ۋە ئۇلارنىڭ ئاتىلىشى، پەرقلىرى توغرىسىدا خېلى ئەتراپلىق ئۇچۇرلارنى قالدۇرغان بولۇپ، ئۇ بىزگە ناھايى-تى قىممەتلىك ئۇلگە ھېسابلىنىدۇ. بۇ يۇقىرىقى ئىلغار ئەنئەنە-ۋى ئادەتلەرگە ياندىشىپ، ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق نام - ئاتاقلى-رىمىزدىكى خاتالىقلارنى تۈزىتىشىمىزگە تولىمۇ پايدىلىق.

ئۆلۈم - يېتىم يوسۇنلىرى

ئۆلۈم دېگەن ھاياتلىق سەپىرى ئاخىرلىشىپ، ماماتلىق سەپىرىگە يول ئالغان كىشى ئۇچۇن قىلىنىدىغان يوسۇنلار ئۆلۈم - يېتىم يوسۇنلىرى دەپ ئاتىلىدۇ. قەدىمكى زامانىدا ئۆلۈمنى ئۇيغۇرلار «كەچتى» دېگەن سۆز بىلەنمۇ ئاتاپ، بىر ئادەمنىڭ ئۆلگەنلىكىنى ئىپادىلەيتتى. «ئەر كەچتى، دېگەنلىك، ئۇ ئادەم ئۇ دۇنياغا كۆچتى، دېگەننى بىلدۇرەتتى» (II . 4). قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئۆلۈمنى مۇتلەق ئۆلدى، تۇگىدى، دەپ ئەمەس، بەلكى بىر ماكاندىن يەنە بىر ماكانغا كۆچتى، بۇ دۇنيادىن ئۇ دۇنياغا سەپەر قىلدى، دەپ قارىغاچقا، ھەر خىل باسقۇچلۇق مۇراسىملارنى ئۆتكۈزۈپ، مەرىكىلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، ياخشى تىلەكلەرنى تىلەپ داغدۇغا بىلەن ئۇزىتىپ قويىاتتى. ئۆلۈم - يېتىم يوسۇنلىرى مانا شۇنداق پائالىيەتلەر جەريانىدا پەيدا بولۇپ، بارا - بارا مىللەتنىڭ ئەنئەنىسىگە ئايلانغان. «دىۋان»دا قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆلۈم - يېتىم ئادەتلىرىگە دائىر ناھايىتى ئاز بىر قىسىم يوسۇنلىرىدىن ئۇچۇر بېرىلگەن.

ئۆلۈكنى ساندۇقا سېلىش ئادىتى «قابىرچاق»

«دىۋان»دا «قابىرچاق» دېگەن سۆزنى ئىزاھلاپ: «قابىرچاق، ساندۇق، بۇ بىزنى سۆز كۆپىنچە ئۆلۈك سالىدىغان ساندۇقنى بىلدۈرىدۇ» (I . 652) دېگەن. بۇ قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆلۈكنى دەپنە قىلىشتا ئۆلۈك ساندۇقىغا سېلىپ كۆمۈش ئادىتى بارلىقى ھەققىدە ئۇچۇرغا ئىگە قىلىدۇ. بىراق، بۇ ئادەت تۇركىي

تىللىق خەلقلەرنىڭ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى دەپنە قىلىش ئادىتى ئىدى، ئىسلامىيەتتىن كېيىن، بۆز بىلەن كېپەنلەپ يەرلىككە قويۇش ئادىتى ئومۇملاشقان. بۇ سۆز ساپ تۈركچە سۆزمۇ ياكى سۆز تومۇرى ئەرەبچە، سۆز ياساش قوشۇمچىسى تۈركچىمۇ، كېسىپ بىر نەرسە دېگىلى بولمىدى. چۈنكى، ئەرەب تىلىدا «قاب» رامكا، ساندۇقچە دېگەندەك مەنىلەرنمۇ بېرىدۇ. بىراق، «قابىرچاق» ھەرگىزمۇ ئەرەبلەردىن قوبۇل قىلغان ئادەت ئەمەس. ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئارخېئولوگىيەلىك قېزىش جەريانىدا بايقالغان قەدىمكى قەبرىلەردىكى جەسەتلەرنىڭ كۆپىنچىسى قابىرچاققا سېلىنىپ دەپنە قىلىنغان. چۈنكى، ئۇ چاغلاردا ئاخىرەتلىك بۇيۇملار بىللە دەپنە قىلىش ئادىتى بولغاچقا، ساندۇق ياساپ، ئۆلۈكنى، ئاخىرەتلىك نەرسىلەرنى ئۇنىڭغا قويغان. 10 ـ ئەسىرلەردىن كېيىن بۇ ئادەت ئۆزگىرىپ، كېپەن بىلەن دەپنە قىلىدىغان بولغان. ئاخىرەتلىك بۇيۇملار بىللە دەپنە قىلىش ئادىتى تەرك ئېتىلگەن. شۇڭا، «قۇتادغۇبلىك»تە مۇنداق دېيىلگەن:

6552. نەگۇ ئاسغى ئاخىر يانىش يەركە بولدى
تۇرۇ قالدى دۇنيا ئىكى بۆز ئەلەتتىم

(ئاخىرى دۇنيا قالىدىكەن، ئىككى بۆز بىلەن تۇپراقا قايتىدىغان ئىشقا، بۇلاردىن نېمە پايدا)

«قۇتادغۇبلىك»تە مۇنداق مىسالىلار خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. «دىۋان»دا يەنە، مۇسۇلمانلارنىڭ قەبرىسى بىلەن مۇسۇلمان بولمىغانلارنىڭ قەبرىسىنىڭ پەرقلىق ئاتىلىدىغانلىقى ھەققىدە «سابۇزگەن» دېگەن سۆزنى كەلتۈرۈپ: ئۇنى «گۆرىستان، گۆرلۈك، مۇسۇلمان بولمىغانلارنىڭ گۆرلۈكى» (I . 670) دېگەن. بۇنىڭدىن قارىغاندىمۇ مۇسۇلمان بولغان ئۇيغۇرلار بىلەن مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلارنىڭ مېيىت ئۇزىتىش، گۆرلۈكى قاتارلىق تەرەپلەردە روشەن پەرق ساقلانغانلىقى مەلۇم بولىدۇ.

تاۋۇت بىلەن دەپنە قىلىش ئادىتى

«دىۋان» دا «ئۇكەك» دەپ ئاتىلىدىغان تاۋۇت تىلغا ئېلىنغان (I . 107). بۇ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى تۈركىي تىللىق قوۋملارنىڭ، جۈملىدىن قاراخانىيلار دەۋرىدە تېخى مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇر ۋە باشقا قەبىلىلەرنىڭ ئارىسىدا ئومۇملاشقان ئادەت ئىدى. قەدىمدە روھ ئۆلمەيدۇ، ئادەم ئۆلگەن بىلەن روھ مەڭگۈ ياشايدۇ دېگەن ئەقىدە بارلىق دىنلاردا ئورتاق بولغان. شۇ سەۋەبلىك جەسەتنى تاۋۇت بىلەن قويغاندا، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئاخىرەتلىك بۇيۇملار، كىيىم ـ كېچەك، زىبۇزىننەت، قورال ـ جابدۇق، دېدەك، قۇل، يېمەك ـ ئىچمەك دېگەندەك نەرسىلەر بىلەن بىللە دەپنە قىلاتتى.

ئىسلامىيەتتىن كېيىن پەقەت كېپەن بىلەن قويۇش ئومۇملاشقاچقا، قەدىمكى تاۋۇت بىلەن دەپنە قىلىش ئادىتى بارا ـ بارا ئادەتتىن قېپقالغان.

قەبرە ۋە جنازىغا يوپۇق يېپىش ئادىتى «ئەشۇك»

ھازىرقى ئۇيغۇرلارنىڭ قائىدە ـ يوسۇنلىرىنىڭ ئىچىدە، جەسەتنى قەبرىگە ئېلىپ بېرىشتا جنازا ئۇستىگە ئۆي ئىگىسى ۋە ئۇرۇق ـ تۇغقانلار بىر كىيىملىكتىن رەخت ياپىدىغان ئادەت بار. بۇنى «يوپۇق» دەپ ئاتايدۇ. ئۇنى مېيىت يەرلىككە قويۇلۇپ بولغاندىن كېيىن گۆركارغا، مېيىت يۇغۇچىغا، كەمبەغەللەرگە، قاري ـ موللىلارغا ئۈلەشتۇرۇپ بېرىدۇ، يوپۇقنىڭ قانچە قەۋەت يېپىلغانلىقى ئۆلگۈچىگە بولغان ھۆرمەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل يوسۇننىڭ قەدىمكى دەۋردە پادىشاھلار، بەگلەرنىڭ

جەمەتىدىن ئۆلۈم چىقسا قىلىنىدىغان ئادەت ئىكەنلىكى ھەققىدە «دىۋان»دا مۇنداق مەلۇمات بەرگەن: «ئەشۈك، گۆشۈك، يوپۇق، خانلار ۋە بەگلەر ئۆلگەندە، ئۇلارنىڭ قەبرىلىرى ئۈستىگە يېپىلىپ، كېيىن كەمبەغەللەرگە ئۈلەشتۈرۈپ بېرىلىدىغان يىپەك يوپۇق» (I . 98). نۇرغۇن قائىدە - يوسۇنلار ئاۋۋال يۇقىرى تەبىقە كىشىلەر ئارىسىدا مەنمەنلىك، رىقابەت، ئۆزىنىڭ بايلىق، باياشاتلىقىنى نامايان قىلىش ئۈچۈن پەيدا بولىدۇ. ئاندىن بۇ بارا - بارا قائىدىگە ئايلىنىپ ئوتتۇرا ھال تۇرمۇشتىكىلەرگىمۇ ئومۇملىشىدۇ، بەزىلىرى ئەسلى دىنىي ئېتىقاد بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى بولمىسىمۇ، بارا - بارا كىشىلەر ئۇنى دىنىي يوسۇن سۈپىتىدە قاراپ مۇئامىلە قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئاۋامغا ئومۇملىشىدۇ. «ئەشۈك» ئەسلىي شاھ ئائىلىسى ۋە بەگ ئائىلىسى ئارىسىدا ئومۇملاشقان قائىدە ئىدى، بارا - بارا ھەممىگە ئومۇملاشقان بىر ئەنئەنىگە ئايلانغان. بۇرۇن «ئەشۈك» قەبرىگە يېپىلىدىكەن، ھازىر بولسا جىنازىغا يېپىلىدۇ.

قانداقلا بولمىسۇن ئۆلۈمنى ھەيۋەتلىك، ھۆرمەت - ئېھتىرام بىلەن پۈتۈن يۇرت ئەھلى قاتنىشىپ ئۇزىتىش ئۇيغۇرلارنىڭ ياخشى ئەنئەنىلىرىنىڭ بىرى. ئۆلۈمنى ئىززەت - ئىكرام بىلەن ئۇزىتىش، ئۇنىڭ ھاياتىدىن خۇلاسە چىقىرىش ياخشى ئىجتىمائىي ئۈنۈمگە ئىگە پائالىيەت ھېسابلىنىدۇ. بىراق، بەزى قائىدە - يوسۇنلارنى ھەددىدىن ئاشۇرۇۋەتمەسلىك كېرەك. ھەر ئىشتا ئوتتۇرا ھال يول تۇتۇش خەيرلىك بولىدۇ.

نەزىر - چىراغ ئادىتى «يۇغ» ۋە «باسان»

مۇسىبەت يۈزىسىدىن نەزىر بېرىش ئادىتى بارلىق دىنلاردا بار. پەقەت شەكلى ئازراق پەرقلىنىدۇ. تۈركىي تىللىق

مىللەتلەرنىڭ ھەممىسىدە ئىسلامىيەتتىن بۇرۇن ۋە كېيىن بولسۇن، نەزىر بېرىش ئومۇملاشقان ئەنئەنىۋى ئادەت. ئىسلامىيەتتىن كېيىن «يۇغ»نىڭ مەزمۇنى بىرئاز ئۆزگەرگەن.

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، «يۇغ» مۇسىبەت يۈزىسىدىن بېرىلىدىغان نەزىر ئىكەن. ««يۇغ — نەزىر، ئۆلۈك كۆمۈلگەندىن كېيىن ئۈچ كۈنگىچە ياكى يەتتە كۈنگىچە بېرىلىدىغان ئاش» (III. 195). «باسان» سۆزىنى ئىزاھلاپ: ««ئارقا ئاش، ئۆلۈك كۆمۈلگەندىن كېيىن بېرىلىدىغان ئاش. شۇنىڭدىن ئېيتىلىپ نەزىر ئېشى ‹يۇغ باسان› دېيىلىدۇ» (I. 503) دەيدۇ. بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئۆز دەۋرىدە ئۆلۈم چىققان ئۆيدە ئۇدا ئۈچ كۈن، قۇربىتى يېتىدىغانلار ئۇدا يەتتە كۈن نەزىر ئاش بېرىدىغان ئادەتنىڭ ئومۇملاشقانلىقى مەلۇم بولىدۇ. بۇ ئەلۋەتتە زور ئىسراپچىلىق، ئوشۇق ئىش بولۇپ، ئىسلامنىڭ قائىدىسىگىمۇ ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. ئىسلام ئەھكاملىرىدا بۇنداق كۆرسەتمە يوق. قارىغاندا ئۇيغۇرلار ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئادەتلىرىنى ئىسلامغا كىرگەندىن كېيىنمۇ داۋاملاشتۇرغان بولسا كېرەك. بۇنىڭ بىرئاز ئۆزگەرگەن شەكلى ھازىرغىچە ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدا داۋاملىشىپ كەلگەن. ھازىر ئۇيغۇرلاردا ئۈچ نەزىر، يەتتە نەزىر يەنى ئۈچ (ئۈچىنچى كۈنى) ۋە يەتتىسى (يەتتىنچى كۈنى) بېرىدىغان نەزىر ئۈچ كۈنگىچە، يەتتە كۈنگىچە بېرىلىدىغان نەزىرنىڭ ئورنىغا ئالماشقان، دېمەك، بىرئاز ئىسلاھ قىلىنغان. بىراق، ئۇيغۇرلار ھازىرغىچە قەدىمكى ئىپتىدائىي دىنلارنىڭ تەسىرىدە پەيدا بولغان ئادەتلەردىن ئۈزۈل - كېسىل مۇستەسنا بولالمىغان. ھازىرقى تۇرمۇشىمىزدا 40 كۈنگىچە ھەر پەيشەنبە كۈنى بېرىدىغان نەزىر، 40 نەزىر، يىل نەزىر دېگەندەك شەكىللەرگە قاناتلىنىپ كېڭەيگەن. بۇ ئەلۋەتتە بىھۇدىلىك. تۇرمۇش رىتىمى تېزلىشىۋاتقان ئۇچۇر دەۋرىدە بەزى

زۆرۈرىيەتسىز رەسمىيەتلەرنى ئىسلاھ قىلىش كېرەك. بولمىسا نۇرغۇن ۋاقىت ۋە زېھنىي قۇۋۋىتىمىزنى خورىتىۋېتىدۇ. قەدىمكى يېيىش - ئىچىش ئۇچۇنلا پەيدا بولغان بەزى قائىدىلەرنى ھازىرمۇ داۋاملاشتۇرۇپ، بىر ۋاخلىق تاماق ئۈچۈن نەچچە سائەتلىك، ھەتتا كۈنلۈك ۋاقتىنى زايە قىلىشقا ئەرزىمەيدۇ.

3 - تومنىڭ 422 - بېتىدە «ياغلادى» دېگەن سۆزنىڭ «نەزىر قىلدى» دېگەن مەنىدە ئىكەنلىكى، بۇ ئادەتنىڭ پەقەت تۈركلەردىلا بارلىقىنى تىلغا ئالغان. بىز بۇ ئادەتنى ھازىرقى زامانداۋ ئۇيغۇرلاردا داۋاملىشىۋاتقان «ياغ پۈرىتىش» ئەنئەنىسى بولسا كېرەك، دەپ قارايمىز. بۇنىڭدىن بىر ئىش ئايان بولدىكى، نەزىر بېرىش ئادىتى قانداقتۇر ئىسلامىيەتنىڭ تەسىرىدىن تۈركىي تىللىق خەلقلەرگە سىڭگەن ئادەت بولماستىن، بەلكى ئۇ تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ قەدىمكى شامان، بۇددا دىنى ئەقىدىلىرىدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىسى ئىكەنلىكى ئايان بولدۇ.

ھازىرقى تۈرمۇشىمىزدا يۇقىرىقىلاردىن باشقا قىرىق نەزىرسى، يىل نەزىرىسى دېگەن تۈرلىرىمۇ بار بولۇپ، «دىۋان»دا قىرىق نەزىرىسى تىلغا ئېلىنغان بولسىمۇ، يىل نەزىرىسى تىلغا ئېلىنمىغان.

ئۆلگەن كىشى ھەققىدە يامان گەپ قىلىش ــ «كىرتۇ»

«كىرتۇ»نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى مەنىسى «ئىشەنچلىك، ھەقىقىي، راست، توغرىلىق، راستلىق» دېگەن مەنىلەرنى بەرگەن. شۇ مەندىن چىقىپ ئۆلگەن كىشى توغرىسىدا: «ol kirtu yərdə ol، ئۇ راستلىق جايدا» (I .543) دېيىلگەن. بۇ ئىبارە ئىككى قاتلام مەنىگە ئىگە. بىرى، ئادەمنىڭ

ئۆلۈشى، بۇ دۇنيادىن ئۇ دۇنياغا سەپەر قىلىشى مەڭگۈلۈك قانۇنىيەت ــ راستلىق، ئۇنى ھېچكىم ئىنكار قىلالمايدۇ. ھېچكىم بۇنى ئۆزگەرتەلمەيدۇ. يەنە بىر مەنىسى، ئاخىرەت ھەققىدە بىردىنبىر راستلىقنىڭ ئىگىسى بولغان تەڭرىنىڭ دەرگاھى بولۇپ، ئۇ يەردە يالغانچىلىققا، ناھەقچىلىككە ئورۇن يوق، دېگەنلىك بولغان. مانا شۇنداق چۈشەنچە ئارقىلىق خەلقىمىزدە ئۆلگەن كىشى ھەققىدە يالغان سۆزلىمەسلىك، يامان گېپىنى قىلماسلىق، ياخشى، راست گەپ قىلىپ، ئۇنىڭ روھىغا خاتىرجەملىك بېغىشلاش ئارزۇسى ئىپادىلەنگەن.

图书在版编目(CIP)数据

道德书：维吾尔文/亚尔买买提著. 一喀什：喀什维吾尔文出版社：乌鲁木齐：新疆电子音像出版社，2009.12

ISBN 978-7-5373-1997-3

Ⅰ.①道… Ⅱ.①亚… Ⅲ.①品德教育—中国—通俗读物—维吾尔语(中国少数民族语言) Ⅳ.① D648-49

中国版本图书馆 CIP 数据核字 (2010) 第 000084 号

书　　名	道德书(1)
策　　划	艾则孜·阿塔吾拉·萨尔特肯
作　　者	亚尔买买提·塔依尔
责任编辑	努尔阿利亚·阿布都克里木
特约编辑	阿不里米提·卡德尔
责任校对	迪丽努尔·阿布都热合曼
特约校对	阿不都热依木·阿不力米提
封面设计	努尔买买提·吾买尔
出　　版	喀什维吾尔文出版社 新疆美术摄影出版社
地　　址	乌鲁木齐市西虹西路36号
邮　　编	830000
发　　行	新疆新华书店
印　　刷	新疆新华印刷厂
开　　本	880×1230mm 1/32
印　　张	18.25
版　　次	2009年12月第1版
印　　次	2011年3月第1次印刷
书　　号	ISBN 978-7-5373-1997-3
定　　价	48.00元

(书中如有缺页、错页及倒装请与工厂联系)